

*Bibliotheca et Universitas
Tanulmányok a hatvanéves Heltai János tiszteletére*

*Bibliotheca
et Universitas*

*Tanulmányok a hatvanéves
Heltai János tiszteletére*

Bibliotheca et Universitas

Tanulmányok a hatvanéves Heltai János tiszteletére

Szerkesztette
Kecskeméti Gábor
Tasi Réka

Miskolci Egyetem BTK
Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet
Miskolc, 2011

Készült a Miskolci Egyetem
Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetében
és Irodalomtudományi Doktori Iskolájában

© Kecskeméti Gábor, Tasi Réka és a szerzők, 2011

ISBN 978-963-661-972-5

Felelős kiadó: Kecskeméti Gábor, az ME BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetének igazgatója,
az Irodalomtudományi Doktori Iskola vezetője
A borítón látható fényképet Tasi Réka készítette
Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdaüzeme

TABULA GRATULATORIA

Heltai Jánost 60. születésnapján szeretettel köszöntik kollégái és tanítványai!

Ajkay Alinka, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar
Bajági Rita, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar
Balogh F. András, Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar
Bánfi Szilvia, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár
Bartók István, Budapest, MTA Irodalomtudományi Intézet
Báthory Orsolya, Budapest, Semmelweis Egyetem
Békés Enikő, Budapest, MTA Irodalomtudományi Intézet
Bernáth Árpád, Szeged, Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar
B. Gergely Piroska, Miskolc, Miskolci Egyetem, Bölcsészettudományi Kar
Bibor Máté, Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Egyetemi Könyvtár
Bíró Ferenc, Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar
Bitskey István, Debrecen, Debreceni Egyetem, Bölcsészettudományi Kar
Borsa Gedeon, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár
Czibula Katalin, Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar
Csörsz Rumen István, Budapest, MTA Irodalomtudományi Intézet
Dalloul Zaynab, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár
Darab Ágnes, Miskolc, Miskolci Egyetem, Bölcsészettudományi Kar
Déri Balázs, Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar
Amedeo Di Francesco, Napoli, Università degli Studi di Napoli „L’Orientale”
Dörnyei Sándor, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár
Egyed Emese, Kolozsvár, Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar
Farkas Gábor Farkas, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár
Fazekas Sándor, Kaposvár, Kaposvári Egyetem
Fekete Csaba, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár
Ferenczi Ilona, Budapest, MTA Zenetudományi Intézet–Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem
Font Zsuzsa, Szeged, Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar
Földesi Ferenc, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár
Gábor Csilla, Kolozsvár, Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar
G. Etényi Nóra, Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar
Gömöri György, London (a Cambridge-i Egyetem nyugalmazott tanára)
Hargittay Emil, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar
Hausner Gábor, Budapest, Hadtörténelmi Intézet és Múzeum
Havas László, Debrecen, Debreceni Egyetem, Bölcsészettudományi Kar – Budapest, Hungaria Latina Magyarországi Neolatin Egyesület

Herner János, Szeged–Budapest
H. Németh István, Budapest, Magyar Országos Levéltár
Hoffmann Gizella, Szeged–Budapest, Országos Széchényi Könyvtár
Horváth Iván, Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar
Hubert Ildikó, Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar
Jankovits László, Pécs, Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar
† János István, Tokaj–Nyíregyháza, Nyíregyházi Főiskola
J. Újváry Zsuzsanna, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar
Kabán Annamária, Miskolc, Miskolci Egyetem, Bölcsészettudományi Kar
Käfer István, Szeged, Gál Ferenc Hittudományi Főiskola
Kemény Gábor, Miskolc, Miskolci Egyetem, Bölcsészettudományi Kar
Keserű Bálint, Szeged, Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar
Kovács Eszter, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár
Kovács Zsuzsa, Olaszország
Kovács Zsuzsanna, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár
Kőríz Imre, Miskolc, Miskolci Egyetem, Bölcsészettudományi Kar
Kőszeghy Péter, Budapest, MTA Irodalomtudományi Intézet
Küllős Imola, Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar
Lőrinczi Réka, Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar
Luffy Katalin, Kolozsvár, Központi Egyetemi Könyvtár
Madas Edit, Budapest, MTA–OSZK Res Libraria Hungariae Kutatócsoport
Maurer Zsuzsanna, Budapest, MTA Irodalomtudományi Intézet
Mayer Gyula, Budapest–Piliscsaba, MTA Ókortudományi Kutatócsoport
Medgyesy S. Norbert, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar
Molnár Antal, Budapest, MTA Történettudományi Intézet
Monok István, Eger, Eszterházy Károly Főiskola
Nagy Levente, Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar
Németh S. Katalin, Budapest, MTA Irodalomtudományi Intézet
Orlovsky Géza, Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar
Óze Sándor, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar
Pajorin Klára, Budapest, MTA Irodalomtudományi Intézet
Pál József, Szeged, Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar
Pálffy Géza, Budapest, MTA Történettudományi Intézet
Perger Péter, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár
Péter Katalin, Budapest, MTA Történettudományi Intézet
Pintér Márta Zsuzsanna, Veszprém, Pannon Egyetem, Bölcsészettudományi Kar
Regéczi Ildikó, Debrecen, Debreceni Egyetem, Bölcsészettudományi Kar
Rozsondai Marianne, Budapest, MTA Könyvtára
Sarbak Gábor, Budapest, MTA–OSZK Fragmenta Codicum Kutatócsoport

Sárközy Péter, Róma, Università di Roma „La Sapienza” – Budapest, MTA Irodalomtudományi Intézet
Sipos Gábor, Kolozsvár
S. Sárdi Margit, Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar
Szentmártoni Szabó Géza, Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar
Szentpéteri Márton, Budapest, Moholy-Nagy Művészeti Egyetem
Szigeti Jenő, Miskolc, Miskolci Egyetem, Bölcsészettudományi Kar
Szilágyi András, Budapest, Iparművészeti Múzeum
Szilasi László, Szeged, Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar
Szvorényi Róbert, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár
Tóth Zsombor, Kolozsvár, Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar
V. Ecsedy Judit, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár
Velencei Katalin, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár
Veszprémy László, Budapest, Hadtörténelmi Intézet és Múzeum
Virágh László, Budapest, Magyar Régizenei Társaság
Vizkelety András, Budapest
Voigt Vilmos, Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar
Wojtilláné Salgó Ágnes, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár
Zvara Edina, Szeged, Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar

— |

| —

— |

| —

*D*e controversiis fidei

— |

| —

— |

| —

TASI RÉKA

„EZEKBE AZÉRT A BIZONYSÁGOKBA ILLYEN VÉTEK VAGYON...” (Hitvita és vitamódszer: Monoszló, Gyarmathi, Pázmány)*

Nemrégiben készülő tanulmányomhoz az ünnepest tanácsait kértem, aki készséggel véleményezte a dolgozatot. A tanulmány főként Monoszló András *De cultu imaginum*¹ c. vitairatával foglalkozott, s az egyik helyen az idézett Monoszló-szöveg helye mellé lektorom – a katolikus vitázó álláspontjával való azonosulás képtelenségét is kifejezve – odaírta: „gyenge érvelés”. A következő gondolatmenetet, amelyet a fenti megjegyzés is motivált, neki ajánlom. Monoszló hitvitái és az általuk generált további szövegek ugyanis a korai hitvitáink érvelésére vonatkozóan is szolgálnak némi megfontolandó tanulsággal, így az említett és majd részletesebben tárgyalandó Monoszló-idézet is.

A Monoszló András életművére vonatkozó szakirodalom nem túl bőséges, Peisch Alajos 1941-es monográfiája a legátfogóbb munka a témában,² továbbá Braunecker Margit Nagyszombatról mint irodalmi központról írt könyvében olvashatunk részletesebben róla.³ Bitskey István a képvitákról szóló tanulmányában értekezik Monoszló munkáiról, különösen a *De cultu imaginum*ról,⁴ újabban pedig Gábor Csilla szentelt tanulmányt a szentek tiszteletét tárgyaló Monoszló-vitairatnak.⁵

Monoszló vitáinak témaválasztását a *De cultu imaginum* végén a következőképpen kommentálja, megjelölve a három legfontosabbnak tartott vitatémát a hitújítókkal szembeni harcban: „Azert miuel hogy az regi es mostani igaz hittul szakattakis, harom kiualt-keppen valo dologban vetkesztec, es haborognac mostis az Anyaszentegyhaz egyessege, az az, a’ Catholicusok ellen [...] Először a’ szenteknec érettünc valo segetsegekröl:

* A tanulmány a Debreceni Egyetem Reformációkutató és Kora Újkori Művelődéstörténeti Műhely OTKA K 73.139 sz. pályázata támogatásával készült.

¹ MONOSZLÓ András, *De cultu imaginum. Az idvössegre intő kepeknek tiszteletiröl valo igaz tudomány*, Nagyszombat, 1589 (RMNy 632).

² PEISCH Alajos, *Monoszló András (1552–1601)*, Bp., [szerzői kiadás], 1941.

³ BRAUNECKER Margit, *Nagyszombat mint irodalmi központ*, Bp., Notre Dame Tanítórend, 1933, 51–52.

⁴ BITSKEY István, *Képtisztelet vagy bálványozás? (Pázmány hitvitái a szentek ábrázolásáról) = „Tenger az igaz hitröl való egyenetlenségek vitatásának előradott özöne...”*: *Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról*, szerk. HELTAI János, TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 2005, 67–77.

⁵ GÁBOR Csilla, *Hagiográfia és polémia: Monoszlói András és Gyarmathi Miklós vitája a szentek tiszteletéről = Szövegnyomomány és íráskultúra a korai újkorban: Tanulmányok a BBTE BTK Magyar Irodalomtudományi Tanszéken folyó kutatások köréből (középkor, kora újkor) 2004–2006*, szerk. GÁBOR Csilla, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó–Bolyai Társaság, 2007, 115–132. A tárgyalt szövegek: MONOSZLÓ András, *De invocatione et veneratione sanctorum. A szenteknec hozanc valo segetsegekröl hasznos könyü*, Nagyszombat, 1589 (RMNy 633); GYARMATHI Miklós, *Keresztyén Felelet Monoszlai András könyve ellen*, Debrecen, 1598 (RMNy 830).

Masodszor az kepeknek tiszteletekről: Harmadszor az purgatoriomról. Im Istennek segetsege által, kibem dichertessec az tellyes szent Haromszag, es az mennyei szentec, ketteit az en erőmmec gyöngesegehez kepest, az menniből hozaioc iutottam, az régieknek irasokból oltalmaztam, es tamogattam, az egyigyüueknek meg tartasara. Az Harmadikatis, vgy mint az purgatoriomnac röuid nap, az én vramnac Istenemnac, és az menyei seregeknek segetsege által igyekezem, megirnom, es ki bochatom...”⁶ Ez a három téma a tridenti zsinat 25. ülésén került megvitatásra.⁷ Az itt megígért, purgatóriummól szóló Monoszlóy-nyomtatványról nincs tudomásunk. A Monoszlóy által kijelölt három fő vitatémáról a 17. században a polémia áttevődött az egyház fogalma, mibenléte, történetisége és a Biblia (kánon, értelmezés) körüli kérdésekre.⁸

A *De cultu imaginum* tétje a képek tiszteletének legitimációja, ehhez keretként két elméleti megközelítést emel ki: a képek szemiotikai felfogását, valamint az *imago-idolum* megkülönböztetést. Az előbbi abból indul ki, hogy a képek is jelek, ahogyan a szavak is. A jelfogalom alapja Szent Ágoston *De civitate Dei* c. munkája (lib. 2. cap. 2.: *De signis*), Monoszlóy a jel ágostoni definícióját fordítja: „az kilső iel magat mutattia vgyan, de maga kiuöl, mástis ad előnkben.”⁹ Ebből következik, hogy „[m]iis azért az kepekben, nem azt tekintüuc, miből chenaltattanac, köből, aranybul, sarbule, hanem nezüic azt, az mit nekünc iegyczenec, magyaraznac, es mutatnac azoc a’ kepec, mint hogy az Istenec kepe mutattia, es ielenti nekem az Istent, es az kepet immar, nem ü magaert, hanem az Istenert, az kit ielent nekem, tisztelem...”¹⁰ Az *imago* fogalmának megkülönböztetése az *idolum*tól az első parancsolat magyarázatának keretében történik, ez a tulajdonképpeni tétje, hiszen a hitújítók elsősorban erre hivatkozva utasítják el a képtisztelet minden formáját. „Az első parancholatnac magyarázattiat oda föl a’ szentec könyuebben beüsegessen meg magyarazam...” – utasítja az olvasót korábbi szövegéhez,¹¹ ahol valóban részletesebben értekezik az első parancsolatról. Itt is kitér arra, hogy mit jelent a „faragott kép” fogalma, aminek készítésétől Isten eltiltja a zsidó népet. „Midön azért az Isten azt paranchola, az első parancholatbanis Moisesnec. *non facies tibi sculptile*, ne chenaly magadnac faragot kepet. Az hetuen sido bölchec azt fordetottac *sculptile*, faragot kepet, εἰδωλον.”¹² Az érvelésbe itt kapcsolódik be a „Fiú mint az Atya képmása” teológiai problémaköre, bibliai helyekre (Kol 1,15, Zsid 1,3, Bölcs 7,25–26) hivatkozva írja Monoszlóy: „ha penig egy kép [ti. Krisztus!] baluannac nem mondati, köuetkezi tehát hogy az többi sem mondati annac igazan, az Dialecticanac közön-

⁶ MONOSZLÓY, *De cultu...*, i. m., 314–315. (A szentekről szóló könyv olvasóhoz írt előszavának végén még csak így ír könyvterveiről: „Imadgyatokis Isten érettem, hogy adgyon erőt rea, hogy töbrol valo igyekezetemetis, bekesegezen veghez vihessen...” e4b.)

⁷ A tridenti zsinat 25. üléséről: Hubert JEDIN, *Geschichte des Konzils von Trient*, IV/2, Freiburg–Basel–Wien, Herder, 1975, 164–189.

⁸ HELTAI János, *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában (1601–1655)*, Bp., Universitas–OSZK, 2008 (Res Libraria, 2), 135.

⁹ MONOSZLÓY, *De cultu...*, i. m., 3.

¹⁰ *Uo.*, 7.

¹¹ MONOSZLÓY, *De invocatione...*, i. m.

¹² MONOSZLÓY, *De cultu...*, i. m., 95.

seges regulaia szerent, mert noha minden tüz meleg, de chac egy tüz ne talaltne melegne lenni, amaz közönseges mondas, es propositio, minden tüz meleg, hamis volna, mert hogy azert egy particula ebben hamis, minden kep baluany (mert Christus vrunc, ki attianac kepe, nem baluany) bizonyara amaz közönseges propositiois, es mondas, minden kep baluany, hamis es hazug.”¹³ Ez utóbbi idézet mellé került dolgozatom kéziratában Heltai János említett megjegyzése.

Az idézett szakasz háttérében, kifejtetlenül, egy meglehetősen összetett teológiai problémakör áll: a szentképek általi ábrázolás teológiai kérdése szorosan kapcsolódik a Megtestesülés titkához. Az első évezred képrombolási vitái során alakult ki ennek teológiája: a képrombolók számára Krisztus ikonjának megfestése istenségének lehatárolását, körülírhatóságát jelentette, a képtisztelők számára azonban a Megtestesülés hitvallását: mivel Isten Igéje Krisztusban láthatóvá lett, ezért az Ige megfesthetővé is vált. A képtisztelők teológiájának összefoglalása a II. niceai zsinat határozataiban történt meg, a zsinat hangsúlyozta, hogy a képmás lényegileg kettős jelentőséggel bír: hüposztatikus (hüposztaszisz: 'személy') azonosság az ábrázolttal és természetét tekintve különbözőség. Krisztus ikonjának megfestése a személy (hüposztaszisz) ábrázolását jelenti, ő pedig az isteni és emberi természetet érinthetetlenül egyesítette, ezért tökéletes Isten és tökéletes ember – így lehet a láthatatlan Isten képmása. A zsinat határozatai Damaszkuszi Szent Jánost idézik: „Krisztus ábrázolása nem egyik vagy másik természetét jelenti, hanem az ő személyét, hüposztasziszát. Az ikon nem az emberi vagy az isteni természet egy képmása, hanem egy »megtestesült isteni személyé«, amely a testben eljött, s ezáltal láthatóvá és ennek következményeképp emberi eszközökkel ábrázolhatóvá vált Fiú igaz voltát közvetíti. »A természet önmagában még nem jelent saját létet, az személyben jelenik meg.« (Damaszkuszi Szent János).”¹⁴

A Krisztus mint az Atya képmása teológiai gondolata fontos érvet jelentett a szentképek, az ábrázolhatóság mellett. Monoszlóynál azonban éppen ennek a teológiai háttére, pontosabban annak részletezése marad el. Érvelésének ezen a pontján, úgy tűnik, elegendőnek véli annak közlését, hogy a Szentírás Krisztust az Atya képeének nevezi, nem tér ki a képmás teológiájának kifejtésére. A Krisztusban megtestesülő képmás és az ikonok képmás volta közötti kapcsolat ugyancsak kifejtetlen marad, így mintegy magától értetődőnek tételeződik, a képmás és a kép fogalma pedig tisztázatlan, látszólag problematizálatlan. Monoszlóy érvelése szerint ha a képeket a hitújítók eljárása szerint bálványoknak nevezzük, akkor Krisztus maga is bálvány volna. (Itt nem esik szó a különböző felekezetek közti különbségről a képek tekintetében.) Azt látjuk, hogy az érvelés a teológiai vonatkozások mélységi kifejtése helyett a hangsúlyt másra fekteti: a dialektikai cáfolás előtérbe helyezésére. A logikai értelemben vett kijelentés, vagyis a propozíció érvényességét kérdőjelezi meg az a tény, hogy Krisztus mint az Atya képmása, tehát

¹³ *Uo.*, 101.

¹⁴ SESZTÁK István, *A „képmás” teológiai fogalma a képrombolókkal folytatott vitában*, Athanasiana, 10(1999), 71–82, itt: 78; Christoph SCHÖNBORN, *Krisztus ikonja*, h. n. [Bp.], Holnap Kiadó, 1997.

mint kép, nem bálvány – ebből következően: „hamis és hazug” az a mondás, hogy „minden kép baluany.”¹⁵

Az, hogy Monoszlóy nem vállalkozik a teológiai probléma mélységében történő kifejtésére, nem olyan meglepő. Egyfelől anyanyelvén nem áll még rendelkezésére az a terminológia, ami lehetővé tenné a kérdés magyarul történő kifejtését. Ennek az egyébként visszatérő problémának explicit megfogalmazását is adja Monoszlóy.¹⁶ Legelső hitvitázó nyomtatványában, a Telegdi Miklóst Dávid János vádjai ellenében védő *Apologiában* arról ír, hogy finom distinkciókkal teli teológiai gondolatmenetet nem lehet magyar nyelven közvetíteni: „Miel hogy ezeket Magyarul nem beszélhettyüc meg a’ mint kelene, chac nektec irom, ha az Theologiahoz valamellitec ert valamit, meg tapasztalia bolondsagat Dilemadnac...”¹⁷ – ezért latinul folytatja.

A másik okot a hitvita feladatának és lehetőségeinek értelmezésében kell keresnünk. Gábor Csilla szerint Monoszlóy sem ebben, sem a szentek tiszteletéről írt munkájában nem kimondottan hitvitát ír – abban az értelemben legalábbis nem, hogy nincs konkrét vitapartner, akivel vitába szállna, és elsősorban az a célja, hogy részletes, „enciklopédikus” ismertetést adjon a katolikus álláspontról.¹⁸ Ezt azonban a vitás kérdésekre kihegyezve teszi, a protestáns gondolkodók ellenvetéseinek felidézésével, cáfolatával. Az érvek persze nem mindig a legsikerültebb rendben kerülnek a szövegbe, és a munkák az önisméltástól sem mentesek, viszont mindeközben a szerző tekintettel van arra, hogy egyszerű olvasója is profitáljon a szövegből, ezért helyenként „summa szerint” kifejtve zárja le a gondolatmenetet, vagy a nehezen érthető teológiai különbségtételek és magyarázatok mellé biztosít egy-egy könnyebben érthető argumentumot is: „Mely dolgocnac könnyebben valo ertelmere, eszünkben kel vennünc...”¹⁹ Maga is megfogalmazza, hogy a cél a hit dolgaiban kevésbé kiműveltek kezébe iránytút adni, ennek megfelelően írja a *De cultu imaginum* elején: „Az szentec érettünc valo esedezeseknec meg tanetasa vtan, köuetkezie az kepec tiszteleticről valo könnyebc magyarázat.”²⁰

A fent idézett érvelés azonban azt mutatja, hogy Monoszlóy alkalmanként nagyobb hangsúlyt fektet az argumentáció dialektikai alaposztottságának nyilvánvalóvá tételére. Kötetéből lehetne citálni még néhány további ezt bizonyító idézetet – olyan szöveghe-

¹⁵ A propositio a középkori logikában – a quintilianusi értelem szerint – a mondat vagy kijelentés szinonimája. A kép, képmás, hasonlatosság fogalmának értelmezésétől egyébként máskor is eltekint Monoszlóy, pl. amikor az Isten képmására teremtett ember tiszteletét a külső képek tiszteletének legitimációjához használja. Ekkor az analógiát használja a következtetés alapjául: „...ez azért az analogia, mivelhogy egyenlő dolgoc közt vagon, egyenlő iteletet kel tennünc.” MONOSZLÓY, *De cultu...*, i. m., 6.

¹⁶ Ezekre a nyelvi nehézségekre Gábor Csilla is utal a *De invocatione...* c. vitairat kapcsán: Monoszlóy ugyanis a *latria-dulia* fogalomról tárgyalásakor idézi Szent Ágostont, aki szerint „satis idoneum non occurrit latinum graeco.” (MONOSZLÓY, *De invocatione...*, i. m., 62.) Gábor Csilla szerint Monoszlóy „derekasan megpróbál egy, a témához adekvát nyelvezetet teremteni...”, valamint az „ad hoc szakterminológia megszületésének körülményei”-t vizsgálatra érdemesnek tartja. GÁBOR, i. m., 126.

¹⁷ MONOSZLÓY András, *Apologia. A közönséges keresztényen hit agazatinak [...] oltalma David Ianos felelete ellen*, Nagyszombat, 1588, 410–411 (RMNy 620).

¹⁸ GÁBOR, i. m., 121.

¹⁹ MONOSZLÓY, *De cultu...*, i. m., 132.

²⁰ *Uo.*, 1.

lyeket, melyek a dialektika terminusaival operálnak. A szerző általában tekintettel van egyszerűbb befogadónak képességére és lehetőségeire, ilyenkor azonban nem tartózkodik attól, hogy az egyébként sem egyszerű teológiai eszmefuttatásokat dialektikai reflexiókkal terhelje meg. „De immar *de primo ad ultimum*, hogy ha az vr Isten Peter nec chac arnieka altal, illy chodakat chelekedet, es arnieka tiszteletes volt, mennievel kepé nec tiszteletes nec kell lenni, mely sokkal tökelletesb arniekanal...”²¹ A „de primo ad ultimum” érvelés az aristotelicus sorites, vagyis a lánckövetkeztetés egyik fajtája. Az umbra fogalmához (*imperfecta imago*) Szent Ágostont idézi, s ez a hivatkozás lehetővé teszi, hogy árnyék és képmás közti viszony (*gradatio*) egyértelműnek látszék, ami pedig a következtetés feltétele. Umbra és képmás viszonya mögött persze a katolikus képtisztelet szemiotikájának bonyolult kérdései húzódnak meg (az árnyék a forrásával szoros, érintkezésen alapuló kapcsolatot tart, míg a képmás esetében ez a kapcsolat nem vagy nem így áll fenn).²² A hitvitában erre kitérni azonban inkább hiba lenne.

Ugyan két szorosan összetartozó munkáját nem konkrét vitairattal szemben fogalmazza, ennek ellenére a katolikus hittételekkel ellentétes pozícióban elhelyezkedők „dialecticus” műveltségének megkérdőjelezése jelöli ki számára a „helyesen érvelő” szerepét: a *latría* és *dulia* fogalmak értelmezésének nagy teret szentel a *De invocatione...*, és itt a nevek, megnevezés kapcsán Szent Hilariusra (*De Trinitate*) hivatkozva kéri számon a „dialecticus” megközelítés követelményét: „ki ki mind tudja, ha chak valamenire Dialecticus legyenis, hogy minden fele dolgot neu en kel neuezni, szent Hillarius irasa szerint. Voces rebus seruire debent, non contra res vocibus, praesertim si usus, vel fidei ratio id postulet: Mert hogy minden igéből formalt neuezet nec, sükseg az letel szerent valo dolgot köuetni, nem penig az let allatnac, valami neuezet nec szolgálni, főképpen midőn az hit nec agazattya azt keuannya, mert minden allatnac előb kel termeni, hogy sem mint neuenec lenni.”²³ Poitiers-i Hilarius (Hilarius Pictaviensis) könyve az ariánus eretnekekkel szembeni küzdelem fontos dokumentuma (*De trinitate libri XII*, 359–360), a név szerepét az isteni lényeg megértése kontextusában taglalja. A *latría*–*dulia* kérdésben persze ennek az érvek komoly szerepe van: egyfelől azért, mert a hitújítók szerint a két fogalom közti különbségtétel a nyelv szintjén marad (vagyis a katolikusok *dulia* elnevezés alatt a *latriát* gyakorolják), másfelől mert szerintük ez a különbségtétel nem igazolható a Szentírásból. Monoszlóy idézete a katolikus tradíció létjogosultságát nyelvfilozófiai-logikai alapon igazolja, egyben pedig arra hívja fel a figyelmet, hogy ennek hiányában a vitatkozó téves következtetésre juthat.

Visszatérve Monoszlóy elsőként említett idézetére azt lehet megállapítanunk, hogy a dialektika láthatóvá tétele helyenként nyilvánvalóan fontosabb, mint az árnyalt teológiai megkülönböztetések, részletekbe menő hittani magyarázatok alkalmazása. Ez azonban viszonylag elszórt marad a szentek és a képek tiszteletéről szóló traktátusokban, amelyek nem konkrét vitapartnerhez fordulnak. Más a helyzet a már említett *Apologiával*, mely-

²¹ *Uo.*, 250–251.

²² Hans BELTING, *A hiteles kép: Képviták mint hitviták*, ford. HIDAS Zoltán, Bp., Atlantisz Könyvkiadó, é. n. [2009], 189–248.

²³ MONOSZLÓY, *De invocatione...*, i. m., 64–65.

nek egyik helyén Monoszlóy kioktatja Dávid Jánost arról, hogy nem tud „cornutus syllogismus”-t alkotni, és ekkor kitér a hitbeli kérdések megtárgyalásának alapkövetelményére is: „Nem elég azert chac szolni, hanem a’ szolásnac okat-is kel adni, az hitnec dolgaban...”²⁴ A szólás okát, alapját tehát a dialektika törvényeinek helyes, megbízható ismerete és alkalmazása biztosítaná, ennek elsősorban a másikinál fellelhető hiányosságait rögzíti a vitázó, a saját érvelés menetében pedig célzottan helyezi el a dialektika eljárásainak alkalmazására utaló, azt egyben interpretáló megjegyzéseket. Jellemző ebben a szövegrészben az, hogy míg a distinkcionált teológiai gondolatmenet latinul olvasható, addig a Dávid János dialektikai tudományát megkérdőjelező szillogizmus magyarul, nemcsak a Dávid János – egyébként feltehetőleg kéziratban maradt és elveszett – művére való hivatkozás miatt, hanem a dialektikai eljárás helytelensége hangoztatásának retorikai nyeresége miatt is.

A *De cultu imaginum* nem talált közvetlen válaszadóra, a szentek tiszteletét taglaló könyve azonban igen: Gyarmathi Miklós királyhelmeci prédikátor személyében.²⁵ Monoszlóy és Gyarmathi szentekről szóló vitájának menetét Gábor Csilla részletekbe menően tárgyalta, és röviden kitért arra is, hogy „[a] dialektikai bizonyítás követelményei mind Monoszlóynál, mind Gyarmathinál az ellenfelet célba vevő számonkérés formájában jelennek meg.”²⁶ Idézetei beszédesek, és persze szép számban bővíthetők lennének – különösen Gyarmathitól. A vita dialektikai alapozottságára történő utalások még a nyomtatvány indexében is jelen vannak, vagyis olyan tételeket találunk itt kiemelve, mint: „Holtakra az argumentum nem illik az előkről” vagy „Egy pelda nem jo közönseges törvényre” illetve „Ez vilagi dologrul mas világira nem illik argumentalni”. Ha az index nem is túl nagy számban tartalmaz efféle utalásokat, szerepeltetésük arra enged következtetni, hogy a dialektikai bizonyítás hangsúlyozása – de még inkább az ellenfélnél az efféle hiányosságok kiemelése – nagy szerepet tölt be a vitában.

A dialektikai alapozású érvelés Gyarmathinál ugyanis a *Keresztyéni felelet* legfőbb szervezőelve lesz. Monoszlóy állításainak cáfolásához ellenfele könyvét úgy olvassa, hogy érveit szillogizmusokba vagy induktív bizonyítási sémákba, szerkezetekbe rendezi, majd ezeket cáfolja, azt a benyomást keltve, hogy katolikus vitapartnerének megvitató eljárásai dialektikai szempontból megbízhatatlanok. Monoszlóy szillogizmusait (vagy inkább a neki tulajdonított érvelési egységeket, vagy ahogy ő fogalmaz, Monoszlóy „ellenvetéseit”) sajátokkal váltja le – vagyis felekezete jól kidolgozott szillogizmusait, feleleteit állítja helyükbe. Így lehet talán a leghatékonyabban bemutatni és emlékeztetni tenni a befogadó számára egy érvelés eltörlését, leváltását.

Monoszlóynak – 1601-ben bekövetkezett halála miatt – már nem volt lehetősége reagálni Gyarmathi válaszára. A *De gratia* c. munkája előszavában még megemlékezik erről a szándékáról, a római útjáról való visszatérés utánra tervezve a választ.²⁷ Pázmány

²⁴ MONOSZLÓY, *Apologia...*, i. m., 411.

²⁵ GYARMATHI, i. m., 53b.

²⁶ GÁBOR, i. m., 120.

²⁷ MONOSZLÓY András, *De gratia, ac libero hominis arbitrio et de volyntate Dei. Az Isten malasztyarol, az szabad akarattrol es az Istenec akaratyarol valo tudomány*, Nagyszombat, 1600 (RMNy 868).

Péter szerint is eltökélt szándéka volt, hogy megfelel ellenfelének, s mivel erre már nem került sor, ő vállalta fel ezt a feladatot. *Keresztyéni felelete* Gyarmathi munkájának címét ismétli, jelezve, hogy az igaz keresztény megnevezésre is igényt tart.²⁸ A Forgách Ferenchez és Zsigmondhoz írt latin nyelvű ajánlásban kitér arra, hogy jóllehet semmi olyat nem talált Gyarmathi könyvében, amely katolikus részről korábban ne lett volna megcáfolva, visszautasítva – nyilván magánál Monoszlóynál is –, de „quia tamen ita verborum lenocinio e Scripturis mendaciisque, velut alternantibus filis, centonem istum textum advertetbam, ut non quemvis e trivio verum a falso secernere posse arbitrarer...”,²⁹ ezért szükségesnek érezte újabb cáfoló irattal előlépni. Pázmány feleletét tehát eszerint kettős motiváció határozza meg: Monoszlóy szándékát beteljesíteni, valamint újabb összefoglaló munkát adni a hitben bizonytalanok vagy kevésbé tájékozottak kezébe.

Pázmány a *Keresztyéni felelet* előszavában többek közt Gyarmathi könyve beszerezhetőségének nehézségéről is tájékoztatja olvasóját: „Inter hos ergo Luthero-calvinovoevangelicocamaeleontes, qui religionem Catholicam palam treducendo excellere in Ungaria videbantur, non ultimo loco nominari iampridem audio Nicolao Gyarmathi, cuius tamen librum sero admodum videre contigit; quem ut amici liberalitate nactus sum a gravioribus studiis animum avocavi nonnihil, fallendoque tempori librum arripui, hebdomadae non integrae spatio perlegi, centonem esse a Calviniano Rhapsodo, ex auctore Apiarii, Herbrando, Chemnicio, Calvino consutum deprehendi.”³⁰ Ennek oka lehetett természetesen Pázmány grazi tartózkodása, ám létezhet a kijelentésnek egy retorikai olvasata is: Gyarmathi munkája, melynek olvasását nagy várakozás előzte meg Pázmány részéről, gyengeségei miatt csalódást okozott; az eltúlzott várakozás a csalódottság s így a munka értéktelensége mértékét hivatott felnagyítani.

A *Keresztyén olvasónak* címzett magyar nyelvű előszavában elhárítja azt a munkája megszületésének ténye alapján esetlegesen feltételezhető szándékot, miszerint Monoszlóy munkája védelemre szorulna: „És itt ugyan nem-akarok Apológiát, oltalmazó írást szerzeni, melyben vagy Monoszlói uramat és az ő írásit avagy bizonyságit, vagy egyéb embert oltalmazak (az ő magok írási elégségesen megoltalmazák minden rágalmozó nyelvnek mardosási ellen); hanem csak a római anyaszentegyháznak a szentekről való közönséges tudományát akarom oltalmazni, és rövideden megbizonyítani.”³¹ Az RMNy nyomtatványleírása szerint Pázmány a vita felelevenítésével magához ragadja a kezdeményezést, ami valóban helytálló is, hiszen Gyarmathi könyvének megjelenése óta már 9 év telt el – pontosan annyi, amennyi Monoszlóy munkája és Gyarmathi válasza között.

A tizennyolc könyvre osztott munka jelentős részében Pázmány valóban Gyarmathi bizonyosságait rostálja meg, de mindeközben részletes, a katolikus egyház szenttiszeletről szóló tanításának teljességét bemutató, enciklopédikus könyvet ad ki. Gyarmathi vitájá-

²⁸ PÁZMÁNY Péter, *Keresztyéni felelet a megh dücsöült szentek tiszteletirül, ertünk valo könyörghesekrül es seghitsegül hiuasokrul*, Graz, 1607 (RMNy 961). Modern kiadása: *Pázmány Péter összes munkái*, II, s. a. r. KISFALUDY Árpád Béla, Bp., 1896 (a továbbiakban: PÖM II), 315–502.

²⁹ PÖM II, 327.

³⁰ PÖM II, 325.

³¹ PÖM II, 338.

nak nehézkességét az adja, hogy szerkezete – Gábor Csilla jellemzését idézve – „körkörös”, sőt, alkalmasint „ötletszerűnek tűnik a témák közötti csapongása”,³² ez pedig megnehezíti az áttekinthetőséget, Pázmány ellenben úgy szervezi a szöveget, hogy a Gyarmathi-szöveghez való kapcsolódás mellett kialakít egy olyan fejezetcsoportot is, amely a szentek tiszteletéről szóló katolikus hittételeket egységben tekinti át. Gyarmathi bizonyságainak megrostálása hangsúlyozottan dialektikai alapon történik: ezt Gyarmathi könyvének módszere elkerülhetlenné is teszi. Ezért Pázmány idézi és górcső alá veszi Gyarmathi szillogizmusait – ahogy azt a protestáns prédikátor Monoszlóy munkájával tette. Ellenfele érveinek a dialektika felől nézett hibái Pázmány tanúsága szerint alapvetően kétfélek: vagy a tudományos kompetenciát nélkülözik, vagy szándékosan rosszindulatúak, ami az ars disserendi eljárásainak hazug, csalárd alkalmazását jelenti. És Pázmány értelmezése szerint ez utóbbiak vannak többségben. A hazugság mint a tisztességes vita ellehetetlenítésének oka egyébként is központi kérdését jelenti Pázmány munkájának: a könyv „karéján”, vagyis margóján feltünteti és sorszámozza Gyarmathi „száz czéges hazugság”-át, hogy folyamatosan olvasója szeme előtt tartsa annak bizonyítékát, hogy a Gyarmathival lefolytatandó vita tulajdonképpen szükségtelen, sőt, lényegében lehetetlen, hiszen ellenfele részéről csak hazugságokon alapul.

Persze annak ellenére, hogy vitapartnere eljárásának fő jellemzőjét a valótlanságok állításában jelöli meg, a dialektikai alapokon álló cáfolás szükségességéről, ennek nyilvánvalóvá tételéről nem mondhat le. Az érvelés csalárdságában ugyanis az a veszélyes, hogy szabályos szillogizmusok benyomását kelti, befogadóját a dialektikai eljárás látszólagos sikerével győzve meg. A harmadik rész „három csalárd mesterségek” címszavak alatt az efféle eljárások leleplezését szándékozik megvalósítani. „Első csalárdsága imez: Mikor valami bizonságot elő állatott, melybe két rész, két *propositio* vagyon, és ezek közzül az egyik nyilván-való, a másik pedig kétséges és bizontalan: elmegy Gyarmathi, neki áll a sz. Irással erőssen megbizonyítva, a mit egy csepnýre sem kellene bizonyítani, mivel hogy mindeneknél nyilván vagyon; a másik részet pedig, mellyet mi helyén nem hagyunk, és nem igaz-is, egy mákszemnyire sem igyekszik bizonyítani.”³³ A marginálisok között megszorodnak a dialektika terminusai: „Argum. ex majori particulari, in 1. et 2. Figura non concludit.” A „kötésbeszéd vagy argumentum” tehát azért hibás, mert a felső terminus bizonytalan, ez azonban Pázmány szerint szándékos csalárdság.

A könyv negyedik részében ugyanezt az érvelési hibát viszont nem csalárdságnak, hanem fogyatkozásnak nevezi: az itt felelgetett „férges” argumentumok, amik „non sunt in forma”, azt bizonyítják, hogy protestáns ellenfele nem *tud* jól „concludálni”. „Ezekbe azért a bizonságokba ilyen véték vagyon, melyrül az-elött-is nem régen emlékezém, hogy a Dialecticusok törvénye szerént: *in prima et secunda figura ex majori particulari nihil concluditur. Argumenta vero praedicta in prima vel secunda figura formantur ex majore particulari; quare nisi in majori addatur particula exclusiva solum,*

³² GÁBOR, *i. m.*, 122.

³³ PÖM II, 367.

*praemissae verae erunt, mala consequentia. Si addatur illa particula, major propositio erit falsa.*³⁴ Második fogyatkozásként az ún. „petitio principii”-t, vagyis a körkörös érvelést rója fel ellenfelének: „azzal akar bizonyítani, a mit meg kell vala bizonyítani, és a mit a *conclusioba* béhoz.”³⁵

Ezekre és további hasonlószerű érvelési hibákra folyamatosan hivatkozik Pázmány *Keresztyéni felelete*, ritkábban a kompetencia hiányát, sűrűbben a csalárdságot nevezve meg azok forrásaként. Pázmány ezt Gyarmathi vitamódszerének legfőbb sajátosságaként igyekszik feltüntetni az olvasó előtt, ezt célozza a kíméletlen gúny is, amivel időnként utal Gyarmathi eljárására: „És itt erőssen megbizonyította (az ő móggya szerént, ki mindenkor jól meg szokta bizonyítani, a mi bizonyos és próba-nékül nem szükölködik)...”³⁶

A könyv második felében az érvelés iránya megfordul: immár Gyarmathi támadásai és cáfolatai ellenében kell bizonyítani azt, hogy a katolikus argumentáció megállja a helyét. A dialektikai módszer láthatóvá tétele továbbra is fontos, ám a hangsúly nem a szillogisztikán van, hanem az induktív általánosítás érvényességének kérdésén, amely évszázadokon át viták tárgyát jelentette, és Pázmány interpretációja szerint Gyarmathi főként ebben látja katolikus ellenfele érvelésének gyengéjét, miután többször kitér arra, hogy „egy példából nem szabhatunk közönséges törvényt”.³⁷ Pázmány válaszában ügyel arra, hogy a cáfolat ne csak Gyarmathi érvelésének szándékolt csalárdságát emelje ki, de azt is, hogy személyében dialektikailag alaposabban képzett vitapartnerre talált a helmeci prédikátor: ezért fordítja le például Gyarmathi vádját a dialektikai szakterminológiára, amikor visszautasítja a *consequentia* a *simili* helytelen használatát.³⁸

Természetesen a saját érvek szillogisztikus alakzatokba rendezése sem veszíti el jelentőségét; a tizenhetedik rész, melyben Pázmány „IX győzhetetlen bizonyosságokkal” mutatja be, „hogy a Szentektől segítséget kérhetünk”, a bizonyosságok felsorakoztatásakor gyakran él a szillogizmussal, hangsúlyozva saját bizonyításának dialektikai alapozását is. A hatodik bizonyosság esetében például így: „Ez a bizonyosság a szent Írásból vétetett, mivel hogy mind az első s mind a második mondás, avagy a major és minor, a szent Iráson

³⁴ *Uo.*, 372.

³⁵ *Uo.*

³⁶ PÖM II, 451.

³⁷ Tény, hogy a helmeci prédikátor a bibliaértelmezés önkényessége mellett valóban ezt nevezi meg a katolikus érvelés legfőbb gyöngéjeként, erre a kérdésre számos alkalommal visszatér, lásd pl. az indexben, vagy: „De ez az pelda mindenkepen *singulare exemplum*, kivaltkepen valo cselekedeti az Istennek...” Gyarmathi szerint ugyanis az, hogy Mózes és Illés megjelent Krisztusnak, vagyis tudomásuk volt haláluk utáni történésekről, még nem enged arra következtetni, hogy a szentek általában tudnak a dolgainkról: „...es ha akarja, hogy ez peldanak valami hasznat vegye, azt mutassa meg, mint következhesek igazan:

Egynek avagy kettőnek az Szentek közzül az Isten meg jelentet valamit csudakepen, mint Moysesnek es Elliesnek az Christus jelen letet az Tabor hegyen kihez le-is szállitya őket.

Azert minden Szentinek megjelentette mind ezt, mind kedig ez vilaghi dolgainkot.

Nem következik kedig, mert *A particulari ad universale non valet argumentum*. Egy peldabul nem szabhatunk közönseges törvent. Es az mit Isten egyvel kettővel cselekedet, nem cselekedte azt egybekvel.” (GYARMATHI, *i. m.*, 212a.)

³⁸ PÖM II, 451.

fundáltatott.”³⁹ Ezzel a Gyarmathi által leváltott katolikus szillogizmusokat visszaállítja az őket megillető helyre.

Pázmány *Keresztyéni feleletének*, valamint Monoszlóy és Gyarmathi megelőző szövegeinek tanúsága szerint a vitázó felek a megszólalások általi (köz)véleményformálás hatékony módszerének az ellenfél dialektikai képességének megkérdőjelezését tartják, párhuzamosan saját érvelésük illetően természetének, megbízhatóságának felmutatásával. Ennek eszköze a dialektikai természetű problémák felsorakoztatása, az érvelési hibák terminusokat is alkalmazó kiemelése és a saját érvelés menet dialektikai alapjainak hangsúlyozása. Ekképpen a dialektika a retorika eszköze lesz. Ahogy Oláh Szabolcs írja a Bornemisza–Telegdi-vita kapcsán: „Ha ugyanis valamely vitázó fél a dialektikai módszerre alapozott elvárását hangoztatja, sőt, ezt szembe is szegezi a másik fél magatartásával, akkor ezzel a tetteivel már az olvasóját vezérli.”⁴⁰ Megállapítása szerint Telegdi felismeri a dialektikai alapozottságú érvelés korlátait, ezért a vitában kiépít egy retorikai sávot is.⁴¹ A vizsgált szövegek alapján azt gondolom, a dialektikai érvelés, különösen, ha ennek műveletei feltűnően láthatóvá vannak téve – mint a helyesen vitázó fél éthoszának megteremtője –, mindig egyben a retorikai sávot is építi. A viták arról tanúskodnak, a meggyőzéshez nem szükséges a vitázónak a befogadó részéről széles körű logikai ismereteket feltételezni. A dialektikai módszer láthatóvá tétele inkább olyan eszközként szolgál, amely által a hitvitázó kompetenciáját, ill. annak hiányát ellenfelénél olyan területen lehet nyilvánvalóvá tenni, a retorikai meggyőzés szándékával, amely a vitázó felek számára valamiféle közös alapként funkcionál – és így tekint rá a befogadó is.

Pázmány azonban a dialektikában való jártasság hiányánál erősebben hangsúlyozza ellenfelénél a rosszindulatú, csalárd érvelés alkalmazását. Ennek leleplezéséhez látja szükségesnek a logika eszközeinek ismeretét, aminek ő birtokában lévén kevésbé képzett olvasói számára is fel tudja tárnai a „csalárdságot”. A dialektika tehát afféle eszközként bizonyul különösen hasznosnak, amely azt a retorikai szándékot szolgálja, melyet a hazugságok margón történő felsorakoztatása és számbavétele, a csalárdságra való hivatkozás folyamatossága jelent. Gyarmathi egy dialektikai szempontokat hangsúlyozó szerkesztet alkalmazott Monoszlóy könyvének bírálatához, Pázmány ezt az egész szándékot teszi érvénytelenné Gyarmathi érveinek megsemmisítésekor és a csalárdságra hivatkozás állandósításával.

Bitskey István Pázmány grazi vitairatait vizsgálva a *Keresztyéni felelet* kapcsán is hangsúlyozta, hogy „a szemben álló felek erősen sarkították egymás álláspontjait, gyakran döngettek nyitott kapukat.”⁴² Pázmány egy apró megjegyzés formájában nyilvánvalóvá teszi, hogy látja, az egymás meggyőzésének egyik feltétele az azonos nyelv lenne,

³⁹ *Uo.*, 489.

⁴⁰ OLÁH Szabolcs, *A tanúságra hívás retorikája és a vita dialektikai elvű elutasítása (Bornemisza Fejtegetése és Telegdi Felelete)* = „Tenger az igaz hitről...”, *i. m.*, 20.

⁴¹ OLÁH, *i. m.*, 20.

⁴² BITSKEY István, *Pázmány grazi vitairatai* = B. I., *Eszmék, művek, hagyományok (Tanulmányok a magyar reneszánsz és barokk irodalomról)*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1996 (Csokonai Könyvtár: Bibliotheca Studiorum Litterarium, 7), 177.

vagyis a vita alapját jelentő terminusok többértelműségének kiküszöbölése az ars disserendinek a definícióra vonatkozó eljárásaival. Erre utal, amikor a közbenjáró fogalmának értelmezésekor az *aequivocatio* terminusát használja. A közbenjáró fogalmának esetében a szó szuppozíciója eltérő, ez eredményezi a „fallacia aequivocationis”-t, az *aequivocatio* így téves következtetésekre ad lehetőséget. Ennek kiküszöbölésében tehát a definíciónak lehetne szerepe. Mindez azonban csak egy mellékes megjegyzés formájában kerül elő: „Ebben azért, ha *aequivocalni* nem akarunk, Gyarmathi sem különböz tőlünk”⁴³ – nem különböz, mivel Luther is használja a közbenjáró fogalmát Mózesre. A dialektikai módszerek körültekintő alkalmazása lehetővé tenné, hogy a disputáció – legalábbis nyelvileg – közös platformról induljon. Megszüntetve például az *aequivocatióból* eredő félreértés lehetőségét, tér nyílik a vitában arra, hogy a felek ne elbeszéljenek egymás mellett. Ám a felekezethez tartozás diskurzusa – ahogy azt Oláh Szabolcs hangsúlyozza – a beszélőn, annak verbális döntésein is uralmat gyakorol, így az ars disserendi módszertani ajánlása, a beszélgetőtársak közösségének létrejötte (*oratio inter respondentem et interrogantem*) továbbra sem lehetséges.⁴⁴ A meggyőzés a „harmadik személyre” irányul, és ebben a hatásorientált diskurzusban a dialektika látványos felmutathatóságában válik eszközzé.

⁴³ PÖM II, 415.

⁴⁴ OLÁH, *i. m.*, 17.

— |

| —

— |

| —

RÁCZ EMESE – BALÁZS MIHÁLY

A POZSONYBAN KIPRÉDIKÁLT TORDAY JÁNOS ISMERETLEN VERSEI

A kolozsvári Egyetemi Könyvtár gyűjteményét gazdagító nagyenyedi minorita rendház régi könyveiről nemrég nyomtatott katalógus jelent meg. A katalógus 6. tétele,¹ Andreas Althamerus *Conciliationes locorum veteris testamenti* (Amsterdam, 1658) című műve több possessorbejegyzést is tartalmaz. Elsőként Nádudvari Péter 1686. szeptember 18-án jegyezte be magát mint a könyv tulajdonosa, a könyv előzékén valamint hátsó lapjain a mű tartalmára emlékeztető teológiai jegyzetei olvashatók. Később, 1750-ben Péterfi László nagyenyedi minorita szerzetes lett a könyv tulajdonosa, míg végül 1763-ban vették fel a minorita könyvtár leltárnaplójába, így a könyv a rendház tulajdonává vált.

A kiváló szónoki képességgel megáldott erdélyi református lelkész Nádudvari Péter² (1670 k.–1726) a nagyenyedi kollégium neveltje volt, ahol 1692-ben subscribált.³ Később id. Pápai Páriz Ferenc kollégiumi professzor lányát vette feleségül, így egyáltalán nem meglepő könyvének Nagyenyeden való felbukkanása.

Tudjuk, hogy a nagyenyedi Bethlen Könyvtár akkori állományából kerültek át könyvek a nagyenyedi minoriták könyvtárába. Jeles példája ennek Bethlen Kata nagyenyedi adományának⁴ – tudomásunk szerint – egyetlen fennmaradt példánya, mely nemrég bukkant fel a minoriták régi könyves állományában.⁵ Korábban a Nádudvari Péter bejegyzését viselő könyv is a Bethlen Könyvtár tulajdonát képezhette, mivel a cím szerepel a könyvtár 1752-es állapotát bemutató kéziratos katalógusban,⁶ mégpedig három péld-

¹ *Az egykori nagyenyedi minorita rendház könyvtárának régi állománya: Katalógus*, összeállította RÁCZ Emese, szerk. MONOK István, Bp.–Cluj-Napoca, OSZK–Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga”, 2009 (A Kárpát-medence Magyar Könyvtárainak Régi Könyvei, 3), 4.

² A legújabb életrajzi összefoglalást SIPOSNÉ SÁRDI Margit készítette: *Új magyar irodalmi lexikon*, főszerk. PÉTER László, Bp., 2000, 1551–1552.

³ JAKÓ Zsigmond, JUHÁSZ István, *Nagyenyedi diákok (1662–1848)*, Bukarest, Kriterion, 1979, 114.

⁴ Bethlen Kata 520 kötetet adományozott a Bethlen Könyvtárnak, melyet Magyar Theca néven helyeztek el a könyvtár állományában. Mivel a könyvtár az 1849-es pusztulás következtében nagyrészt megsemmisült, vele együtt a Magyar Theca is odaveszett. A minoriták régi könyves állományának feldolgozása során egy Bethlen Kata ex-librisével ellátott könyv került elő, s hogy egykor a Bethlen Könyvtár tulajdona volt igazolja a könyv címleírása az 1752-es kéziratos katalógusban.

⁵ *Az egykori nagyenyedi minorita rendház könyvtárának régi állománya: Az egykori nagyenyedi... , i. m., XXI.*

⁶ *Catalogus Alphabeticus Librorum Illustris Collegii Alba N. Enyediensis Renovatus Anno MDCCLII. Diebus Novembris* (jelenleg feldolgozás alatt).

dányban. Mint Dankanits Ádám⁷ megfigyelte, ha az állományból elveszett egy példány, a könyvtárosok egyszerűen áthúzták a címet, az eladottak csoportját pedig a *venditi* jelzővel illették. Bár könyvünk mindhárom példánya áthúzás nélkül szerepel a katalógusban, a leglogikusabbnak az látszik, hogy a minoritákhoz a Bethlen Könyvtárból kerülhetett át, ahová az egykori alma maternek szánt adományként juthatott.

Mivel ilyen mű nem szerepel Bethlen Kata könyvtárának tételei között, nem kell az ő közvetítésére gondolnunk, jóllehet a református nagyasszony nagyon fontos szerepet játszott a prédikátor szellemi hagyatékának megmentésében és gondozásában. Már Németalföldön kinyomtatni szándékozott prédikációinak kéziratát Bethlen Kata adta Udvarhelyi Mihály, a kolozsvári református kollégium teológiai professzorának kezébe, hogy aztán ennek halála után ugyancsak ő adjon megbízást Szathmári Pap Zsigmond akkor Sárospatakon tanító teológusnak a kézirat végső formába öntésére, s a már megkezdett nyomdai munkálatok irányítására. Minderről abból az ajánlásból értesülhetünk, amellyel Szathmári Pap Zsigmond tiszteli meg a nagyasszonyt, s amely az 1741-es kolozsvári kiadás élén olvasható.⁸ Szathmári ebben fontos konkrétumokat is elárulva hálálkodik, megtudjuk tehát, hogy megbízása egyaránt vonatkozott arra, hogy „némely eltévelyedett” részeket kidolgozzon, s gondoskodjék a kinyomtatásról. Tekintettel arra, hogy a 84 prédikációt tartalmazó kötet a teljes református dogmatika összefoglalására vállalkozik, tanulmányozása föltétlenül hasznosíthatónak látszik a Bethlen Kata önéletírásának teológiai és nyelvi megoldásai iránt érdeklődők számára is. Mivel ennek részletezését most nem tekinthetjük feladatunknak, csak arra utalunk, hogy bőségesen foglalkozik a református egyházon belüli vagy azon kívüli csoportosulásokkal, s a hozzájuk való viszonyulással is. Nem tanulság nélküli, hogy a remonstránsok mellett az unitáriusok kapnak nagy figyelmet, s szinte teoretikus alapját kapjuk annak a gyakorlatnak, amelyet az újabb források tanúsága szerint a nagy író birtokain és környezetében érvényesített.⁹

Nem érdektelen tehát, hogy a *Conciliationes locorum veteris testamenti* című kötet végének üres lapjain ennek a Nádudvari Péternek a kezével írott verses szöveget találunk. A felvetődő hagyománytörténeti és értelmezési problémák körvonalazása előtt célszerűnek látszik közölnünk a bejegyzett szöveget.

Ad Pázm annum I. [?] De Pazmano

Non ergo nos fratres ars tua allicit,
Mert nyeretlen lovon kergeted Alvinczit,
Ha kocsira ülsz is, lócs; s-tengely deficit,
Hoc pacto ars tua te ipsum dejicit.

⁷ DANKANITS Ádám, *A Nagyenyedi Bethlen-könyvtár 1752. évi katalógusa*, Könyvtárosok Tájékoztatója, 1959, 43.

⁸ NÁDUDVARI Péter, *Nyolcvannégy prédikáció, melyekben az igaz keresztvén vallásnak [...] ágazati [...] kibeszéltetnek*, Kolozsvár, 1741.

⁹ ILKEI Ildikó, *Bethlen Kata térítése = Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban*, szerk. BALÁZS Mihály, GÁBOR Csilla, Kolozsvár, 2007, 367–371.

Nem szükség óltvarat körömmel illetni,
Magátúl elszárad; s-le tud könnyen esni,
Iszákod hátulját ne resteld keresni,
Ott találod Pázmány kit másra mersz kenni.

Tute tu lepus es: tamen pulpam quaeris,
Láthatja ezt benned, csak egy közember is,
Bajviadalodat igen nyered verbis,
Sed hic ille angvis latitat in herbis.

Nem szintén mint tetszik olyan jeles halász,
Egérke mász csak ott, hol ő medvét vadász,
Szúnyogot nem nyelhet, torkán akad mint váz,
Száguldva, de teve bélin is által mász.

Nem egész fonalbúl köti is hálóját,
Öblin és szárnyain toldott réseket hágy,
Csak oly halat foghat, ki tunya vak, rest, lágy,
De azt nem vakarja ki hálón is túl lát.

Nem mondom értelme hogy nincs az lövéshez,
Hol akadály nélkül férkezhetik célhez,
S vadat is ejthetne mikor ló ürgéhez,
Csak vonhatná móddal körmét az füléhez

De [Papa] [...]<omban>

Világnak határit [*régen bírta*] Róma,
Mennyországra ha[*tott azután*] hatalma,
Nincs már most miat[*ta pokoln*]ak is nyugta,
Pápaság fenekét anny[*ira f*]el bukta.

Purgatoriummal be[*nne*] limbust csinál,
Pénzeten lelkeket k[*iben le*]taszigál,
De ki jól fizethet menny[*orsz*]ággal kínál,
Pokol birodalma annyira [b]ékénn áll.

Nincs kedvesb országa ennél az pápának,
Ez ád mézet, vaját az ő konyhájának,
Itt áll bányája is az ő aranyának,
Lakó helyt is azért itt választ magának.

Finis:

Tordanus in Sempte composuit ista
áldván azt a bárányt kit m[utat?] Baptista,
Fiet ut omnibus non placeant ista,
Ezzel bizonyítja, hogy ő nem pápista.
Amen.

*Mert mindenben volt
mindenkor absista
és lélekkurva Amen
fia Amen
Pápista egy bizonyetya*

A két szemben lévő üres lapot kitöltő versszakokat ugyanaz a kéz jegyezte le, Nádudvari Péter, aki a címlapon a kötet tulajdonosaként tüntette fel magát. Csak a versszakok végén olvasható – általunk kurzívan szedett – megjegyzés származik valaki mástól. Az íráskép alapján nem azonosítható a 18. századi minorita tulajdonossal, Péterfi Lászlóval, valaki más, ismeretlen személytől származik.

Míg a buzgó református Nádudvari esetében a fentebb idézett műben is nyomot hagyó egyháztörténeti érdeklődés magyarázatot szolgáltat a szövegek bemásolására, az irodalomtörténeti elhelyezést és értelmezést megnehezíti, hogy nem maradtak ránk teljes épségben. A második lap felső fele lefelé keskenyedő sávban kiszakadt, így a legfelső sor szinte teljesen olvashatatlaná vált, s hiányzik két strófának a közepe is. (Ezt a részt – mint alább szólunk róla – egy korábbi lejegyzés felhasználásával szögletes zárójelben ki tudtuk egészíteni.) Ez a hiány megnehezíti a választ arra a kérdésre is, hogy egy költeménnyel van-e dolgunk. Az első hat strófa összetartozik, s a címnek megfelelően Pázmány Péterről szól, sőt a cím mindkét tagjának megfelelőit megtaláljuk ezen az oldalon, hiszen az első három strófában maga Pázmány a megszólított, míg a további háromban egy aposztrófét követően már egyes szám harmadik személyben szól róla a versben beszélő. Egyáltalán nem bizonyos persze, hogy a beszédhelyzet megváltozása tükröződik a címben, ahol a két tagot egy S: betű vagy egy római egyes (I.) választja el egymástól. Az utóbbi esetben az *Ad Pazmannum* egy nagyobb egység fő címe lenne, s így a *De Pazmano* cím alatt közölt hat strófát egy esetleges többrészes verssorozat első darabjának tekinthetnénk.

A második lap legfelső sorának hiánya több megoldási lehetőséget is megenged. Állhatott itt afféle élőfej gyanánt a *De Pazmano* megjelölés megismétlése, de valószínűbbnek látszik egy másik megoldás. Ha az előzőhöz grammatikailag hasonló szerkezetű részletet képzelnénk el, akkor a megmaradt *De* szövegrészt latinnak tekintve egy ugyan-csak valakiről írott verszetet következne, s a három strófa egynemű mondandója alapján itt a pápára gondolhatunk. (Szögletes zárójelben a cím átírásakor ezt a megoldást érvényesítettük.) Bonyolítja azonban a helyzetet, hogy a cím nem latinul fejeződik be, hanem

áthúzza az <omban> szókapcsolatot olvashatjuk. A három strófa tartalmából az következne, hogy a „purgatóriomban” szó befejező részének tekintsük ezt a betűkapcsolatot, s arra gondoljunk, hogy esetleg valaki éppen a címekhez nem illő magyar nyelvű volta miatt húzta át ezt a szót.

Ezen a ponton értelmezésünkben óriási segítség volt, hogy Vadai István és Vámos Hanna nem csupán a szövegek retorikai felépítésére vonatkozó észrevételeiket osztották meg velünk, hanem a hiányok kiegészítése során megállapították azt is, hogy ez a második lapon olvasható három strófa önálló költeményként ismert, és meg is jelent a Régi Magyar Költők Tárában (XVII/10, 40. sz.). Nem csupán a szakadás következtében keletkezett hiányt tudtuk tehát ily módon kikövetkeztetni, hanem Varga Imre jegyzetei alapján fontos mozzanatok derültek ki arról a szöveggörnyezetről is, amelyben ránk maradtak. A cím nélküli verset ugyanis Varsányi Dániel debreceni nótárius jegyezte be 1661-ben a város számadáskönyvébe, s ő korábban, 1658-ban hasonlóan cím nélkül *Pénzen jár a világ pénz ő talyigája* kezdettel már Rímay-strófákkal tisztelte meg számadáskönyvét.

A jóval korábbi önálló előfordulás tehát érv lehetne amellet, hogy ezt a három strófát teljesen önálló versnek tekintsük, ám a hagyományozódás szöveggörnyezete inkább az ellenkezője mellett szól: Rímaytól sem teljes címmel ellátott, verskezdethez nyúló szövegrészleteket másol le, hanem két költeményből (*Kerekded ez világ..., Udvar s irigy tiszték*) vesz át strófákat.

Lett légyen szó azonban egy versről vagy egy több versből álló sorozatról, a szövegek összetartozása aligha tagadható. Az azonos metrum, az egymáshoz szervesen kapcsolódó témák mellett fontos mozzanat az is, hogy a második oldal három strófáját követően az azonos kéz által leírtak összességére látszik utalni az oldal közepén álló *Finis* szó, s ezután következik egy a szerzőt és a szerzetetés helyét megjelölő kolofon. Sőt azt mondhatnánk, hogy a kétnyelvű, latin és magyar sorokat egyaránt tartalmazó kolofon szervebben illeszkedik az első lap hasonló felépítésű versszakaihoz, hiszen a második lap három strófája egyetlen latin sort sem tartalmaz. Különösen beszédesnek tekinthetjük ebből a szempontból, hogy az *Ad Pazmannum* Alvinczi és Pázmány vitáját konkrétan is megemlíti első strófája arról beszél, hogy *nos fratres* nem hatott meg az Alvinczi ellen fellépő Pázmány, azaz a vers beszélője szerzetes barátként szólal meg, ami összevág azzal, hogy a kalandos sorsú Torday János ebben az időben Diószegen a ferencesek kolostorában élt.

A kolofon szerint tehát a versek szerzője Torday János volt, s akár ő szerezte, akár az ő nevében írták ezeket, a helyszín is összhangba hozható a kanyargós életútra vonatkozó ismereteinkkel, hiszen az 1610. augusztus 15-én a katolikus világnak végképp búcsút mondó férfiút a lelkét és testét egyaránt megmenteni akaró jótevője, Thurzó Szaniszló az áttérés után azonnal Sempte várába vitette. A versek tehát minden nehézség nélkül beilleszthetők az érsekkel konfliktusba került Torday János pályaképebe, s e tekintetben könnyű dolgunk van, hiszen az elmúlt évtizedekben róla sok új adat és megfontolás került elő. A 16–17. század fordulóján élt Torday Jánosok elkülönítésére először javasla-

tot tevő Kesperű Bálint¹⁰ publikációjával kezdődően N. Horváth Mária legutóbbi dolgozatáig egy sor tanulmány érintette legalábbis életútját, s mindebben persze döntő szerepet az játszott, hogy Pázmány Péter nyomtatásban is megjelentetett prédikációiban marasztalta el hitehagyásait. E tekintetben N. Horváth Mária összegzéséhez¹¹ utaljuk tehát az olvasót, s csupán arra célzunk, hogy bár a most előkerült nem sikerületlen harcias költemények is a polémiák világában otthonosan mozgó személyiség képét gazdagítják, nem lenne szerencsés elfeledkezni arról, hogy az életút mélyebb tanulságokat is ígér a korszak kutatóinak. Lehet, hogy helyenként erőltetetten érvelt Kovács József László,¹² amikor a Pázmány-prédikációban említett mozzanatok mindegyikét kapcsolatba hozta a Faust-népkönyvvel, illetőleg talán célszerű lenne nagyobb nyomatékkal figyelembe venni, hogy az ördögökkel társalkodó Torday érzékletesen elrettentő rajza utólag, a véglegesnek bizonyuló hitehagyás fölötti felháborodásban készült, s az egykori rendtársát most a legsötétebb színekkel lefestő Pázmány nem mindig volt ilyen szigorú az ítélkezésben. Egyáltalán nem bizonyos tehát, hogy „soha egyébként álhatatlanságnak laptájánál, táltoshoz is fölöttébb való tündérségnek nyughatatlanságánál”¹³ nem ismert benne.

Érdemes tehát arra is figyelni, hogy a nagy író és emberismerő valami az iszákosságon és a paráznaságon túli belső mozgó erőt ismer fel Tordayban, s ezt alátámasztja egy az eddigi kutatások által csak életrajzi szempontból hasznosított levél, amelyet Torday 1600. május 6-án gyalui plébánosként írt Claudio Aquaviva rendfőnöknek. A levél bevezető részében öntudatosan beszél Gyalun, Gyulafehérvárott és Váradon elért sikereiről, s bár úgy tünteti fel a dolgot, hogy csak a magyarokat megkeresztelő szent Adalbert példáját emlegető Náprági Demeter üres csábítgatására hagyott fel a mennyei filozófia művelésével, nem kis öntudattal beszél az eretnekek elleni sikeres küzdelmeiről. Mindez persze a fő kérést, a jezsuiták soraiba való visszatérést szolgálja, ám az adott szöveggörnyezetben egyáltalán nem üres közhelyként hangzik, amikor arról beszél, hogy egyedüli reménységét a jezsuitákban és rendfőnökükben látja. A segélykérést ugyanis azzal indokolja, hogy külső támogatás nélkül nem tud ellenállni a világ csábításának, képtelen arra, hogy tiszta maradjon.¹⁴ Kérése a filozófia művelésének vágyával társul, s így talán nem joggal gondoljuk azt, hogy minden kifejtetlensége ellenére egy morális és szellemi válsággal küszködő személyiség körvonalai sejlenek fel Torday folytonosan ismétlődő felekezeti váltásaiban. Mindez egyáltalán nem összeegyeztethetetlen az éppen aktuálisan vallott álláspont magabiztos és öntelt képviselésével, amint ez a most előkerült, eddig ismeretlen vagy másnak tulajdonított strófiákban történik. Így aztán könnyen lehet, hogy a reformátusoknál sem talált megnyugvást, s meglehet, igaza van annak a kései katolikus

¹⁰ KESERŰ Bálint, *Epiktétos Magyarországon – a XVII. század elején*, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, 1963, 16–17.

¹¹ N. HORVÁTH Mária, *Pázmány Péter Posonban lött praedikatioja és Torday János = Teológia és forráskritika: Pázmány-kutatások 2006-ban*, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, 2006 (Pázmány Irodalmi Műhely: Tanulmányok), 85–111.

¹² KOVÁCS József László, *A Faust-monda elemei Pázmány Péter Posonban lött praedikatiojában*, ItK, 97(1993), 244–247.

¹³ *Posonban lött praedikatio* = PÁZMÁNY Péter *Összes művei*, II, kiad. RAPAICS Rajmond, Bp., 1895, 780.

¹⁴ *Monumenta antiquae Hungariae*, IV, ed. Ladislaus LUKÁCS, Roma, 1984, 460–461.

szerzőnek, akinek indulatos sorait közleményünkben kurzívval szedtük: lelki nyugalmát meglelni nem tudó, előbb-utóbb mindenholnan továbbálló (*absista*) lehetett Torday Jánosunk, akit a felekezetre könnyen rátalálók persze *lélekkurva fiának* minősítettek. Azt persze nem állíthatjuk, hogy a filozófia és teológia viszonyának nagy kérdéseivel birkózókkal egy lapon lehetne őt említeni, ám az mégis említésre méltó, hogy olyan közegben élte le Erdélyben ifjúságát, ahol páratlan következetességgel fogalmazódtak meg ezek a dilemmák, s a Christian Francken művei visszhangra is találtak.¹⁵ Az újabb adatok alapján tehát egészen bizonyos, hogy semmi köze a Francken Epiktétosz-kiadását hasznosító magyarításhoz, ám az őt 1581 tájától ismerő Pázmány mégiscsak utal arra, hogy Rómából való visszatérte, azaz 1597 után a „Krisztus-tagadókkal kezdett vala cimborálni és szegődni”, de sajnos ezt nem részletezi, mint ahogy a rafinált sejtetéssel megelégedve arról is lemond, hogy elmesélje „a kolozsvári óvárban történt históriákat”.

Az *Ad Pazmannum* első strófája szinte felhívás arra, hogy az *Őt szép levél* kiváltotta viták kontextusában vizsgáljuk a verseket.¹⁶ Így persze nagyon magasra tesszük a mércét, hiszen megalapozottan állítható, hogy Pázmány 1609-es névtelenül megjelent kiadványa a hitviták jegyében született irodalom egészen kivételes terméke, amelyben az átlagnál jóval nagyobb mértékben vezetik esztétikai szempontok a szöveg megformálását, s amelyben a dogmatikai igazság sulykolása nem gyűri könyörtelenül maga alá az európai hagyományból átvett fikciós forma játékoságnak is teret adó jellegzetességeit.¹⁷ Torday versei nyilvánvalóan nem ezen az ünnepi magaslaton állnak, hanem a hitvitázásnak olyan hétköznapjait jelenítik meg, ahová a Pázmány–Alvinczi vita további fordulóit is tartoznak. Mint ismeretes, a két nagy személyiség későbbi szövegeiben a játékoságot megengedő iróniát felváltja a kíméletlenül leleplező satíra, s ez a satirikus beszédmód uralja a most előkerült verseket is. De talán nem tévedünk, ha úgy látjuk, hogy a két közismert kortárshoz hasonlóan leleményesség és nyelvi erő, s bizonyos fokú egyediség is jellemzik ezeket. Arra gondolunk, hogy már az Alvinczi–Pázmány vita következő fordulóiban is központi szerephez jutottak a vitatársat nevétől megfosztó és személyiségét gyalázó eljárások, s ez az unos-untalan anagrammákat gyártó, a megsemmisítendő személy nevét „csigázó” módi különösen eluralkodik az 1610-es években keletkezett verses szövegekben. Balog Péter, Nagy Benedek vagy Zvonarics Miklós¹⁸ kínosan nya-

¹⁵ Franckenről lásd legújabban József SIMON, *Die religionsphilosophie Christian Franckens 1552–1610?: Atheismus und radikale Reformation im frühneuzeitlichen Ostmitteleuropa*, Wiesbaden, 2008 (Wolfenbütteler Forschungen, 117); az alkalmazás egy esete: BALÁZS Mihály, *Trauzner Lukács megtérése = Felekezetiesség és fikció: Tanulmányok 16–17. századi irodalmunkról*, Bp., Balassi, 2006 (Régi Magyar Könyvtár: Tanulmányok, 8), 109–118.

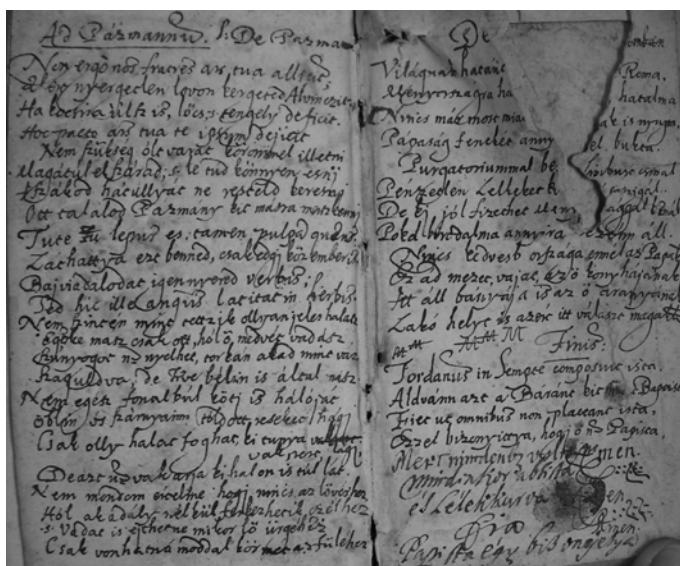
¹⁶ A vita kivételes fontosságáról lásd HELTAI János, *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*, Bp., 1994 (Humanizmus és Reformáció, 21), 107–115; BITSKEY István, *Polémia és retorika egy Pázmány-vitairatban = Virtus és religio: Tanulmányok a régi magyar irodalmi műveltségről*, Miskolc, Felsőmagyarország Kiadó, 1999, 155–172.

¹⁷ BALÁZS Mihály, *Az Őt szép levél 1609-ben* = B. M., *Felekezetiesség... , i. m.*, 193–216; *ua.* = *A magyar irodalom története*, főszerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, I, Bp., Gondolat, 2007, 394–409.

¹⁸ Vö. RMKT XVII/8, szerk. KOMLOVSZKI Tibor, STOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1976, 75, 76, 77. számú versek.

katekerti megoldásai világosan mutatják ennek a verstípusnak a kiüresedését. Torday János legalább ezt elkerüli, s bár azt nem mondhatjuk, hogy az általa választott alkotás-mód – latin és magyar szentenciák sorjázása, illetőleg továbbírása és kibővítése – friss és elhasználatlan lenne, az alkalmazásban van valamelyes rendszer és erő. A vadász, halász, madarász képzetkör kitöltése egy vagy több strófában ilyennek tekinthető, s ebből a képzetkörből csak a második strófa lép ki különösen befejező részének durva allúziójával. Ráadásul egy-egy esetben a szentencia kulturális beágyazottsága is kihüvelyezhető, hiszen a negyedik strófa utolsó két sora egyfelől bibliai eredetű, másfelől Erasmuson keresztül elvezet Baranyai Decsi gyűjteményéig, de ismert 16. századi felhasználása is Szkhárosi Horváth Andrásnál.¹⁹

A pápáról írott három strófa is egynemű a gazdagodás fortélyainak leírásával. Az érvelésben természetesen nincsen semmi eredeti, s itt talán éppen az az említésre méltó, hogy szinte változatlanul mondja újra a reformáció korai időszakában kialakult érvkészletet. Ebben határozottan eltér az 1610-es években protestáns környezetben született verstermés nagyobbik részétől, melyben a téma erőteljesen aktualizált és átpolitizált változatban jelenik meg, a pápa ezekben kifejezetten a magyarságra fenekedő, politikai mesterkedésekben is fölülmúlhatatlan zsarnokként szerepel. Torday sorai tehát innen nézve kifejezetten tradicionálisak, teljesen mellőzik az éppen aktuális politikai mozzanatokot. Egyáltalán nem kizárt, hogy éppen ezért másoltgatták őket jóval később, a 17. század második felében is.

¹⁹ Mt 23,24: „Vak vezérek, kik megszűritek a szűnyogot, a tevét pedig elnyeltek.” (Károlyi Gáspár fordításában.) Az Emberi szerzéstől 19. versszakában a régi egyház vizitátorairól olvassuk: „Tevéket elnyelnek, szűnyogot megszűrnék / Keresztyén egyházzól gondot nem viselnek / Lelket nem építenek, csak pilésre néznek.”

NAGY LEVENTE

AZ ERDÉLYI IRÉNIZMUS ÉS A ROMÁN REFORMÁCIÓ, AVAGY BETHLEN GÁBOR ESETE KIRILL LUKARISSZAL*

A román reformáció összetett jelenségének tanulmányozása terén az utóbbi évtizedekben örvendetes fejleményeknek lehetünk tanúi. Szándékosan nem tettem ki a fenti mondatban a román reformáció elé az erdélyi jelzót, mert az újabb, főként romániai kutatók nemcsak kiterjesztik a reformáció hatásának vizsgálatait a Kárpátokon túlra, hanem egyenesen egyetemes kulturális reformról beszélnek, mely minden egyházat érintett. Így például, Ana Dumitran szerint, nem reformációról, hanem sokkal inkább a különböző egyházakban (katolikus, protestáns, görögkeleti) megnyilvánuló reformokról kellene beszélnünk. Dumitran úgy véli, hogy a 17. század a „keleti ortodoxia reneszánszának” évszázada volt, ezért ha nem is ment végbe teljesen a keleti kereszténység körében a nyugati típusú reformáció, azért a modernizáció iránti igény megvolt ott is, és ez bizonyos mértékben (az egyházi szerkezet átalakulása, nemzeti nyelvek előretörése az egyházi szertartásokban és könyvekben, hitviták és az egyházi román értelmiségi réteg megjelenése stb.) meg is valósult. Ezt nevezi Dumitran „ortodox reformációnak.”¹ Ezzel az értelmezéssel természetesen lehet vitatkozni, hisz ne felejtjük el, hogy számottevő eredményeket a reformáció csak az erdélyi és magyarországi (Bihar, Bánság) románok között ért el, igaz, ott sem hosszú távon, míg a Kárpátokon túl nyomtalanul elhalt. A román történésznek szándéka ennek ellenére egyértelmű: a keleti ortodoxiát a nyugat-európai kultúrkörbe akarja beemelni. Ez a néha talán kissé izzadságszagú erőfeszítés, mely más román szerzőknél is megfigyelhető (Iacob Mârza, Alexandru Niculescu), mindenképp örvendetes. Főleg azért, mert igyekszik meghaladni a 20. század elejéről megörökölt mártirologikus nézőpontot, mely szerint a román ortodox egyházban egyáltalán nem volt fogadókészség a reformáció tanai iránt, azt az erdélyi fejedelmek (különösen a 17. században) erőszakkal terjesztették a románok között, azzal a végső céllal, hogy elmagyarosítsák őket. Ennek a történelmietlen és nagyon leegyszerűsítő nézetnek ma is vannak képviselői a román kutatók között (pl. Ioan-Aurel Pop, Ioan Vasile Leb, Aurel Jivi), jóllehet Nicolae Iorga már 1938-ban jelezte, hogy az erdélyi román reformáció sokkal bonyolultabb jelenség annál, semmint hogy a magyarosítás kifejezéssel le lehetne írni: „Soha nem mondtam, hogy a reformáció magyarosítás lett volna. Csak azt mondtam: volt kálvinista propaganda és ez nekünk használt. Ugyanakkor nem beszélhetünk a magyar kálvinisták különleges vágyáról, hogy minket civilizáljanak. Sem ez, sem az. Egészen más jellegű történelmi folyamat.” „Sajnos ezt a másságot még senkinek sem sike-

* A tanulmány az OTKA 78.176 sz. pályázat támogatásával készült.

¹ Ana DUMITRAN, *Religie ortodoxă – religie reformată*, Cluj-Napoca, Editura Nereamiae – Cristian Matos, 2004, 74–75, 345–354.

rült megragadnia” – fűzte hozzá majd egy évtizede Iorga fenti kijelentéséhez Miskolczi Ambrus, kinek megállapítása ma sem vesztett erejéből.² Nos, egy ilyen „más jellegű folyamat” ötletét vetette fel Heltai János a közelmúltban. Szerinte nem elég pusztán a mártírizmus és kulturális gyarmatosítás román vádjára azzal válaszolni magyar részről, hogy az erdélyi románok reformációját célzó program valójában „az erdélyi románság kulturális és nyelvi felemeléséért végzett áldozatos missziós munka” volt. Nem, mert ahogy Heltai János írja, „Gelejiék nem nemzeti kategóriákban közelítették meg a kérdést, hanem egy saját igazáról rendíthetetlenül meggyőződött teológiai, ecclesiológiai elgondolás jegyében. Természetesen, ha a folyamat valóban az ő elképzeléseiknek megfelelően ment volna végbe, az erősítette volna a románságnak az erdélyi feudális társadalomba való integrációját, és az erdélyi abszolút állam is erősebben tudta volna hatalmát kiterjeszteni a lakosság román részére. Világosan kell látni azonban azt is, hogy a nyílt erőszaktól elvi alapokon tartózkodtak, s hogy szándékuk nem a románság alávetése vagy a magyarság szupremációjának megszerzése volt, hanem az integrálás, nem nemzeti, nyelvi, etnikai, hanem a vallási és talán politikai tekintetben. S ez hitük szerint az igazság ereje által ment volna végbe.”³

A reformátorok és a keleti ortodoxia

A fenti idézetben szereplő Geleji Katona István életművét vizsgálva, szintén arra a következtetésre jutott Heltai, hogy a román reformáció jelenségét csak a korabeli protestantizmus és keleti ortodoxia viszonyrendszerébe helyezve érthetjük meg. Azt viszont nagymértékben befolyásolta a jelentősebb protestáns elméletírók irénikus teológiai meggyőződése.⁴ Az irénikus ideológiával összhangban írta 1640. szeptember 24-én Geleji I. Rákóczi Györgynek, hogy néhány külsőséget leszámítva a görögkeleti és a protestáns vallás között nincsenek a vallási-teológiai lényegét illető eltérések: „Én a szenteknek és a képeknek tiszteletében és a Szentléleknek származásán kívül az igaz görög vallásban alig látok több különbséget a hitnek ágazataiban mitőlünk; hanem inkább mind csak a külső rendtartásokban és ceremóniákban vagy a különbség, amelyeket ez semmivel egyébbel nem tud állatni, hanem csak az ecclesia szerzésével, mint a pápisták.”⁵ Az irénikus mozgalom fénykorában (1606–1620) alakult ki az a nézet, hogy valójában csak egy egyház van, ezért felesleges a különböző felekezetek közötti vita. Krisztus egyházába mindenki beletartozik, aki elfogadja az üdvösséghez szükséges hitcikkelyeket vagy hitágazatokat. Ez utóbbiakat két részre osztották: közönséges hitágazatokra (articuli

² Nicolae IORGA, *Lupta științifică împotriva dreptului românesc*, București, 1938, 18; MISKOLCZY Ambrus, *Eszmék és téveszmék*, Bp., Bereményi Könyvkiadó–ELTE BTK Román Filológiai Tanszék, 1994, 91.

³ HELTAI János, *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában*, Bp., OSZK–Universitas Kiadó, 2008, 43.

⁴ HELTAI János, *Geleji Katona István mint udvari prédikátor = Mezőváros, reformáció és irodalom (16–18. század)*, szerk. SZABÓ András, Bp., Universitas Könyvkiadó, 2005, 153–155.

⁵ ÖTVÖS Ágoston, *Geleji Katona István élete s levelei*, Új Magyar Múzeum, 1859, I, 215.

catholici) valamint teológiai hitágazatokra (articuli theologici). Az üdvösség eléréséhez elég csak a közönséges hitágazatokat ismerni, azaz hinni a keresztre feszített Jézusban, megtartani az isteni törvényt, valamint ismerni a Tízparancsolatot, az Apostoli Hitvallást, a Miatyánkot és a sacramentumokról szóló tanítást. Emellett nyilván el kell még fogadni a Szentírás feltétlen tekintélyét. Ezek voltak az irénikus szerzők szerint azok a fundamentáliák, melyeket mindenkinek ismerni és megtartani kell az üdvösség eléréséhez. A többi kérdés, amin vitatkoztak a különböző felekezetek, valójában lényegtelen (még az úrvacsoratan is) részletkérdés. A fenti levélrészletben Geleji nem kevesebbet állított, mint hogy a fundamentáliák tekintetében a protestáns és a görögkeleti egyház semmiben sem különbözik egymástól. Az eltérések (a ceremónia, a szentképek tisztelete, a Szentlélek származásáról szóló tan) pedig nem tartoznak a fundamentális (értsd: közönséges) hitágazatok közé, ezért az ortodox egyházzal való unió nem lehetetlen, hisz ők is Krisztus egyházához tartoznak, szemben a katolikusokkal, akik viszont az Antikrisztus egyházának a tagjai. Ezt Geleji a Duraeusnak (John Dury) adott zsinati válaszában (1634) meg is írta.⁶

Geleji ugyanazon a talajon állt, mint a legkorábbi reformátorok. Már Luther érdeklődését is felkeltette az, hogy a görögkeletiek nem fogadják el a pápa fennhatóságát, nem hisznek a purgatóriumban, nincs náluk cölibátus és kovászolt kenyérral végzik az áldozást. Luther nem tartotta eretnekeknek a görögkeletieket, azaz ahogy később az irénikusok, úgy ő sem zárta ki őket Krisztus egyetemes egyházából. Melancthon 1559-ben egy wittenbergi görög diákja, Demetriosz Misszosz révén megküldte II. Jozsefát konstantinápolyi pátriárkának az *Ágostai hitvallás* görögre fordított szövegét. 1573-ban David Ungnad a bécsi udvar konstantinápolyi követeként arra kérte a tübingeni protestáns professzorokat, hogy küldjenek az Oszmán Birodalom fővárosába egy görögül tudó diákot, akit ő arra szeretne felkészíteni, hogy prédikálni induljon a görögök közé. Martin Crusius Stephan Gerlachot küldte Ungnadhhoz Konstantinápolyba, akit még a pátriárka, II. Jeremiás is fogadott. A sikeren felbuzdulva Crusius 1574-ben levélben felvetette a két protestáns és a görögkeleti egyház uniójának gondolatát II. Jeremiásnak. A pátriárka válasza nem volt elutasító, ezért a tübingeni teológusok gyorsan írtak még két levelet, melyekben immár komoly teológiai kérdéseket (keresztség, szentségek, szabad akarat, jócselekedetek, úrvacsora, hit általi üdvözülés, egyházi szertartás stb.) feszegettek. Ekkor azonban kitört a vita: Jeremiás a protestáns hitelvekkel nem értett egyet, mire Crusiusék is elhatárolódtak 1581-ben a pátriárka nézeteitől.⁷

⁶ Minderről lásd HELTAI János, *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*, Bp., Balassi Kiadó, 1994, 59–61 (Humanizmus és Reformáció, 21). Johannes Duraeus húsvéti kérdéseire Geleji vezetésével adott válaszok: *Concordiae inter evangelicos querendae consilia...*, 1634. Vö. HELTAI, *Műfajok...*, i. m., 42.

⁷ Dorothea WENDEBOURG, *Reformation und Orthodoxie: Der ökumenische Briefwechsel zwischen der Leitung der Württembergischen Kirche und Patriarch Jeremias II. von Konstantinopel in den Jahren 1573–1581*, Göttingen, 1986 (Forschungen zur Kirche- und Dogmengeschichte, 37). Crusiusról legújabban magyarul lásd KECSKEMÉTI Gábor, *Egy alig ismert 16. századi humanista: a körmöcbányai Paulus Rosa*, ItK, 111(2007), 639–664; Uő, „A böcsületre kihaladott ékes és mesterséges szözlés, írás”: *A magyarországi retorikai hagyomány a 16–17. század fordulóján*, Bp., Universitas, 2007 (Irodalomtudomány és Kritika: Tanulmányok).

Bethlen Gábor és a román reformáció

Úgy tűnik a fentiekből, hogy a protestáns értelmiségiek első kapcsolatfelvétele a konstantinápolyi pátriárkával politikamentes volt. Főleg doktrinális kérdésekről leveleztek. Arról sem tudunk, hogy az erdélyi fejedelmek tettek volna lépéseket a moldvai és havasalföldi, vagy netán konstantinápolyi pátriárkáknál az erdélyi románok reformációjának érdekében. Bethlen Gábornak az erdélyi románok irányába kifejtett egyházpolitikáját a román kutatók is pozitívan értékelik, jóllehet mind a román, mind a magyar szakirodalomban számos téves vagy kellően alá nem támasztott adat kering Bethlen és a román reformáció viszonylatában. Az alaphangot Zenovie Pâclișeanu adta meg, aki részletesen ismertette Bethlen Gábornak az erdélyi románok irányába tett pozitív intézkedéseit. Pâclișeanu arról is megemlékezett, hogy Bethlen fordítottatta le elsőként a teljes Szentírást román nyelvre, melyet azonban nem sikerült kinyomtatnia.⁸

A román egyháztörténész fő mondanivalója azonban az, hogy Bethlen nemcsak az erdélyi, hanem a Kárpátokon túli románokat is kálvinistává akarta tenni, és a három országot egy protestáns Daciába szerette volna egyesíteni. Ezt a koncepcióját elsősorban a konstantinápolyi pátriárka, Kirill Lukarisz által Bethlennek írt levél (1629. szeptember 2.) részletes elemzésével igyekezett bizonyítani. Pâclișeanu elmélete komoly hagyománnyá nőtte ki magát és a román kutatók nagy része a mai napig a magáénak vallja. A Bethlen dáciai királyságára vonatkozó elméletek néhány korabeli kósza híresztelésre mennek vissza. 1624-ben a konstantinápolyi velencei és angol követek azt a hírt terjesztették, hogy Bethlen a császár és a pápa támogatásával a három fejedelemség (Erdély, Havasalföld, Moldva) egyesítésével új királyságot szeretne létrehozni. 1627 végén pedig Pázmány Péter egyik levelében bukkan fel az az információ, hogy Bethlen a Portától azt kérte: engedje át neki a két vajdaságot, majd nyilvánítsa őt Dacia királyának.⁹

Makkai László szerint a Bethlen dáciai királyságára vonatkozó megállapítások koholmányok, és csak a Habsburg-diplomácia terjesztette azokat Bethlen lejáratása érdekében.¹⁰ A Román Tudományos Akadémia által nemrég kiadott tízkötetes reprezentatív összefoglalás még azt írja, hogy 1627-ben Bethlen kész tervvel rendelkezett a „három román ország” egyesítése ügyében. Ugyanakkor Ioan-Aurel Pop, aki külön tanulmányt szentelt Lukarisz levelének, azt írta, hogy az addig engedékeny Bethlen uralkodásának

⁸ Zenovie PÂCLIȘEANU, *Biserica românească și calvinismul sub principile Gavrilă Bethlen*, Cultura Creștină, 2(1912/13), 64–70. Arról, hogy Bethlen lefordította a Bibliát románra, REDMECZI T. János számolt be: *A felséges Bethlen Gábornak [...] ötrendbéli Isten anyaszentegyházával cselekedett jótéteményeiről* [Kassa, 1622] = *Bethlen Gábor emlékezete*, szerk., előszó, bev. MAKKAJ László, Bp., Európa Könyvkiadó, 1980, 579.

⁹ Pázmány levele II. Ferdinándhoz, Nagyszombat, 1627. december 28. = PÁZMÁNY Péter *Összevűjtött levelei*, I, s. a. r. HANUY Ferenc, Bp., 1910, 669.

¹⁰ *Magyarország története (1526–1686)*, 5/1, főszerk. PACH Zsigmond Pál, szerk. R. VÁRKONYI Ágnes, Bp., Akadémiai, 1985, 861. Bethlen protestáns Dáciája nem a román történészek leleménye. Sokan a magyar kutatók közül is magukénak vallották ezt az elképzelést: JANCsó Benedek, *A román nemzetiségi törekvések története és jelenlegi állapota*, Bp., 1899, 502; SZILÁGYI Sándor, *Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei*, Bp., 1879, XII; NÉMETH Csaba, *Melyik út vezet Magyarországra trónjához: Bethlen Gábor 1628–29-es keleti terve, és annak diplomáciai háttere*, Aetas, 1987/3, 6.

vége felé, azért, hogy nagyra törő tervét megvalósítsa (azaz svéd és orosz segítséggel megszerezze a lengyel koronát), keményebb hangot ütött meg a vallás kérdésében is. Erről a kemény hangról épp a Lukarisszal folytatott levelezése tanúskodik, melyből Pop szerint az derül ki, hogy Bethlen nem a dáciai királyság miatt szerette volna az erdélyi románokat kálvinistává tenni, hanem azért, hogy megszüntesse az ország vallási sokszínűségét, mert azok a legboldogabb országok, ahol az alattvalók vallása megegyezik a fejedelem vallásával. Ez azért nem sikerült Bethlennek Pop szerint, mert az erdélyi és a Kárpátokon-túli románokban ekkor már nagyon erős volt az etnikai és vallási összetartozás tudata, és az erdélyi románok nem akartak elszakadni a vajdaságbeli hittestvéreitől.¹¹

Kirill Lukarisz levele

A fentiek alapján nyilvánvaló, hogy Bethlen Gábornak az erdélyi románokkal szembeni egyházpolitikájának tárgyalásában kulcsfontosságú szerephez jutott a konstantinápolyi pátriárka, Kirill Lukarisz Bethlennek írt 1629. szeptember 2-i levele. A levelet Szilády Áron és Szilágyi Sándor közölte 1869-ben, és mára szédületes karriert futott be.¹² A levélben arról van szó, hogy Bethlen már többször írt Lukarisznak és követei által is megkereste őt, azért, hogy az erdélyi románok megreformálásában a pátriárka segítségét kérje. Lukarisz válaszból értesülünk arról, hogy miként látta az erdélyi románok vallásügyi helyzetét Bethlen. A fejedelem szerint a román papok tudatlansága és tanulatlansága már-már a fejedelmi hatalmat veszélyezteti. Ezért Bethlen titkos ajánlattal fordul a pátriárkához: „Mivel azonban az az ajánlat, amelyet fenséged eme jóakarátának bére fejében mintegy kitűzött, avagy az, amelyet a lehetőleg titkosan írott leveleiben ránk bízott, olyas valami, hogy azt világosan megérteni képesek nem vagyunk, de, sőt, ha legvilágosabban volna is följegyezve, azt megérteni főpátriárkai tisztünk még sem engedné meg – ebből könnyen beláthatja fenséged, hogy mi az e fajta dolgokhoz nyílt segítségünket semmiképpen sem nyújthatjuk.” Hogy mi lehetett Bethlen Gábor titkos kérésére, azt csak gyanítani tudjuk a következő részből: „Hogy pedig fenségednek ez ügyet illető ajánlata sokkal könnyebben remélhetne célt érni azzal, ha Genadius [1627–1634 körül gyulafehérvári román püspök], azon vidékek püspöke, még oly csekély biztatást is kapna tőlünk, azt természetesen értjük, valamint azt is, hogy ugyanazon Genadiust könnyűszerrel rá lehetne venni a hallgatásra, azután meg a cselekvésre, ha csak mi nem hallunk semmit és szemet hunyunk, hanem hát a titkoknak is meg van igen gyakran az ő

¹¹ Constantin REZACHEVICI, *Viața politică în primele trei decenii ale secolului al XVII-lea: Epoca lui Radu Șerban, a Movileștilor și a lui Gabriel Bethlen* = *Istoria românilor*, V, coord. Virgil CÂNDEA, București, Editura Enciclopedică, 2003, 94; Ioan-Aurel POP, *Patriarhul Kirill Lukaris despre unitatea etno-confesională a românilor* = *Studii de istorie medievală și premodernă: Omagiu profesorului Nicolae Edroiu, membru corespondent al Academiei Române*, ed. Avram ANDEA, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2003, 315–321.

¹² *Török-magyarokori állam-okmánytár*, II, kiad. SZILÁDY Áron, SZILÁGYI Sándor, Pest, 1869, 137–140.

fatumok.” A következő bekezdésben azonban már tisztul a kép: kiderül, hogy Bethlen azt szeretné, ha az erdélyi románok csak és kizárólag a kálvinista vallást vennék fel, még véletlenül sem adná meg nekik azt a lehetőséget, amit a szombatosoknak, azaz hogy a négy bevett vallás valamelyikéhez csatlakozzanak. Ez azonban Lukarisz szerint a többi felekezet ellenállása miatt megvalósíthatatlan. A legnagyobb akadály azonban az erdélyi és a vajdaságbeli románok együvé tartozásának szívós érzése.¹³

A levél későbbi sikerének egyik oka a levélíró személye. Lukarisz a keleti ortodoxia egyik legismertebb és egyben legellentmondásosabb alakja. 1570-ben született Kréta szigetén. Tanulmányait Padovában és Velencében végezte, majd 1595-ben az alexandriai pátriárka, Meletie Pigasz syncellusa lett. Ebben a minőségében küldték Lengyelországba, hogy az ortodox rutének katolikus unióját megakadályozza. 1596-ban a breszti zsinaton, ahol végül is kimondták a lengyelországi rutének unióját, Lukarisz is részt vett, és természetesen hevesen ellenezte azt. 1601–1620 között alexandriai pátriárka volt, közben többször is megfordult a román vajdaságokban. Mielőtt 1615 őszén Alexandriába indult volna, Târgovištěben kiadott egy enciklikát, melyben hat pontban összefoglalta a keleti ortodoxia hittételeit, és egyben előre kiátkozta azokat, akik elfogadják a katolikus újításokat. 1618. szeptember 6-án a spliti érseknek, Marc Antonio de Dominisnak írt levelében arról számolt be, hogy teológiai vitába keveredett az erdélyi szász krónikáiróval, Marcus Fuchsszal. 1620. november 4-én konstantinápolyi pátriárkává választották, állítólag a szászországi protestánsok által gyűjtött pénz segítségével. 1620-tól ötször vesztette el pátriárkai székét és ötször szerezte azt vissza. Utolsó leváltását már nem úszta meg: 1638. június 29-én a szultán emberei már azon a hajón megfojtották Lukariszt, mely száműzetése helyszínére vitte volna.¹⁴ Nemcsak kalandos élete miatt nehéz pontos képet rajzolni róla, hanem azért is, mert írásai, levelei, egyházi beszédei nehezen hozzáférhető könyvtárakban és gyűjteményekben lappanganak, és még csak kísérlet sem történt egy komoly kritikai összkiadás megvalósítására. Emellett már a saját életében megjelent műveit is élénk vita kísérte. Legnagyobb vihart természetesen hitvallása kavarta. A *Confessio fidei reverendissimi Domini Cyrilli patriarchae Constantinopolitani* 1629-ben jelent meg latinul Genfben. Ebben nyíltan protestáns elveket hirdetett: a keresztény egyház feje nem a pápa, hanem Jézus Krisztus, csak két szentség van, az eukharisztia és a keresztség, a purgatóriumot koholmánynak minősítette, az ember hit által és nem cselekedeteiből igazul meg stb.¹⁵ Lukarisz akkora tiszteletre tett szert a protestán-

¹³ Lukarisz latin nyelvű levelét Jancsó Benedek fordításában idézem: JANCÓSÓ, *i. m.*, 504–505.

¹⁴ A Lukariszról szóló könyvtárnyi irodalomból rövid életrajza összeállításához az alábbiakat használtam: Émile LEGRAND, *Bibliographie hellénique*, IV, Paris, 1896, 161–175; KARÁCSON Imre, *Vázlat a konstantinápolyi pátriárkaság történetéből*, *Katolikus Szemle* 22(1908), 62–68; Gunnar HERING, *Ökumenisches Patriarchat und europäische Politik 1620–1638*, Wiesbaden, Franz Steiner Verlag, 1968 (Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz, 45); Keetje ROZEMOND, *Patriarch Kyrill Lukaris und seine Begegnung mit dem Protestantismus des 17. Jahrhunderts*, *Kirche im Osten*, 13(1970), 9–17; Aurel JIVI, *Orthodox, Catholics and Protestants: Studies in Romanian Ecclesiastical Relations*, Cluj-Napoca, Cluj University Press, 1999, 106–108. A Fuchsszal való kapcsolatáról: LEGRAND, *i. m.*, 336.

¹⁵ A *Confessio* teljes szövege magyarul is olvasható: LUKÁCSI Tamás, *Egy elfeledett reformátor – Cirill Lukarisz (1572 [sic!]-1638) a „protestáns pátriárka”*, *Confessio*, 2004/4, 32–40.

soknál, hogy Genfben a Reformáció Nemzetközi Múzeumának (Musée international de la Réforme) predestinációs termében arcképét nem kisebb személyiség, mint Kálvin portréja mellett helyezték el. Már a kortársakban is felmerült a kétely, hogy a *Confessiót* valójában nem Lukarisz írta. A későbbiekben a román kutatók ezt előszeretettel hangoztatták. Melchisedec szerint Lukarisz gyáva és gyenge volt nyíltan kijelenteni, hogy nem ő a szerző, habár barátai előtt többször is azt nyilatkozta titokban, hogy a káté nem az ő műve, hanem hamisítvány. Popescu ugyan elfogadja, hogy a *Confessio* szerzője Lukarisz volt, de azt sugallja, hogy azt csak színlelésből írta: valójában mindvégig hú maradt a keleti ortodoxiához, amit leginkább a Bethlennek írt levele bizonyít. Ioan-Aurel Pop szerint a Bethlennek írt levél azt bizonyítja, hogy Lukarisz „hitének és egyházának felvilágosult és határozott védelmezője volt.” Ioan Vasile Leb szintén a Bethlen-féle levél alapján írja: „A pátriárka levele világosan cáfolja azokat a vádaskodásokat, melyek szerint a Genfben 1629-ben, majd 1633-ban kiadott kálvinista hitvallás szerzője maga Lukarisz lett volna.”¹⁶ A helyzet ezzel szemben az, hogy Lukarisznak a káté megjelenése után haláláig még kilenc év állt rendelkezésére, hogy nyilvánosan kijelentse: nem ő a *Confessio* szerzője. Nem tette, és ez szerintem nem volt véletlen. Ovidiu Olar a közelmúltban közölte újra Lukarisznak a Bibliát olaszra fordító Jean (v. Giovanni) Diodatinak 1632. április 15-én írt levelét, Diodati eddig kiadatlan válaszával együtt.¹⁷ Nos, ebből a levélből világosan kiderül, hogy a pátriárka Cornelius Hagának és Antoine Lègernek adta oda a *Confessio* kéziratát. Végül Lèger adta ki, Lukarisz beleegyezésével a kéziratot. Diodati válaszából azt a részt érdemes kiemelni, melyben arról van szó, hogy a pátriárkát a protestáns hatalmak, Svédország, Hollandia, Anglia és Erdély mindenben támogatni fogják, és ebben leginkább Antoine Lèger lesz segítségére.¹⁸

Antoine Lèger kulcsszereplő Lukarisz kalandos életében. 1596-ban született Ville-Seiche-ben, majd 1615-ben Genfben ment tanulni. 1624-ben hosszabb tanulmányutat tett Európában Strasbourgától Leidenen át Oxfordig. 1628-ban Cornelius Haga biztatására és kérésére Konstantinápolyba utazott mint Hollandia megbízottja, hogy a kálvinizmusra fogékony Lukarisz mellett tevékenykedjen. 1636-ig maradt az Oszmán Birodalom fővárosában és kiterjedt levelezést folytatott a korszak protestáns értelmiségével. Sajnos a gyulafehérvári professzoroknak, Alstednek, Piscatornak és Bisterfeldnek, valamint Brandenburgi Katalin udvari papjának, Appellius János Gáspárnak írt levelei elvesztek vagy lappanganak, fennmaradt viszont egy 79 levélből álló gyűjteménye a genfi könyvtár-

¹⁶ Ion MELCHISEDEC, *Biserica ortodoxă în luptă cu protestantismulu în specialu cu calvinismulu*, Bucuresci, 1890, 22; Niculae M. POPESCU, *Chiril Lucaris și ortodoxia română ardeleană*, Biserica Ortodoxă Română, 64(1946), 439–440; POP, *i. m.*, 317; Ioan Vasile LEB, *Ortodoxia transilvană între reformă și contra-reformă, sec. XVI–XVII = Teologie și cultură transilvană în contextul spiritualității europene în sec. XVI–XVII*, ed. Ioan Vasile LEB, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 1999, 143.

¹⁷ A levelezés jelenleg a Bibliothèque Méjanes d’Aix-en-Provence-ban található. A Manumed Virtual Library program keretében a levelek eredetije a hálózaton is megtalálható: <http://data.manumed.org>. Lukarisz levelének olasz nyelvű autográf változata a genfi könyvtárban (Bibliothèque de Genève, ms. gr. 37–38) található. Vö. Ovidiu Victor OLAR, *Kyrrillos Loukaris (1570–1638): Notes de lecture*, Archæus, 13(2009), 14. Lukarisz levelét Antoine Lèger másolatában Émile Legrand már 1896-ban közölte: LEGRAND, *i. m.*, 400–406.

¹⁸ OLAR, *i. m.*, 23.

ban.¹⁹ Ezekből kiderül, hogy Lèger nemcsak Lukarisz *Confessiójának* volt a kiadója, hanem az első újjörög nyelvű Újtestamentum-fordítás is neki köszönhető. Emellett protestáns papképzést szeretett volna indítani Konstantinápolyban és egy saját hitvallást kiadni újjörög nyelven. 1630-ban Lukarisszal együtt azt tervezte, hogy Moldvában protestáns kolóniát alapítanak: a Nyugat-Európában üldözött protestáns prédikátoroknak szerettek volna menedéket nyújtani a vajdaságban, akiknek a moldvai vajda egy szerény adó fejében kiváltságokat biztosított volna.²⁰

Egy újabb Kemény József-féle hamisítvány?

Ilyen körülmények között született a Bethlennek írt levél, melynek tartalma szöges el-
lentétben van mindazzal, amit ekkor Lukariszról tudunk: a pátriárka kálvinista szellemű kátét ír, Cornelius Hagával és Antoine Lèger-vel a lehető legjobb kapcsolatban van, nyomdát alapít, támogatja az Újszövetség újjörög nyelvre való lefordítását, protestáns kolónia létrehozását tervezi Moldvában; és mindennek ellenére ellenzi Bethlen azon törekvéseit, melyek az erdélyi románok kálvinista hitre történő áttérítését szolgálták. Kétségtelen tény, hogy Bethlen utolsó nagy terveinek építgetése közben felvette a kapcsolatot Lukarisszal. Popescu egyenesen úgy vélte, hogy a *Confessio* eljuthatott Erdélybe, és annak olvastán bátorkodott olyan kéréssel fordulni a fejedelem a pátriárkához, hogy az támogassa az erdélyi románok kálvinista hitre való térítését.²¹ Sajnos egyetlen adatunk sincs arra nézvést, hogy Lukarisz *Confessióját* az erdélyi kortársak ismerték volna. Teljesen légből kapott Hunfalvy Pálnak az a véleménye is, hogy az 1656-ban Gyulaféhevárott megjelent román káté, *A katekizmus pajzsa (Scutul catechizmuşului)* Lukarisz *Confessiójának* a hatására született volna meg.²²

Bethlen Gábor 1628–1629. évi tervei jól ismertek. A fejedelem szeretett volna bekapcsolódni egy lengyel-ellenes orosz–svéd–török koalícióba. Bethlen végső célja a lengyel korona megszerzése lett volna. A velencei követ jelentéseiből kiderül, hogy Bethlennek ezt a tervét Lukarisz is támogatta, főleg azért, mert abban bízott, hogy ha Lengyelországban protestáns király lesz, akkor az megfékezi az ottani ortodoxok kárára terjeszkedő katolikusokat.²³ Bethlen Gábornak eddig egyetlen Lukariszhoz írt levele került elő,

¹⁹ E leveleket részletesen ismertette: Samuel BAUD-BOVY, *Antoine Lèger, pasteur aux vallées vaudoises du Piémont et son séjour à Constantinople*, Zeitschrift für schweizerische Geschichte – Revue d'histoire suisse, 24(1944), 193–219.

²⁰ BAUD-BOVY, *i. m.*, 206–214; Andrei PIPPIDI, *Tradiția politică bizantină în țările române în secolele XVI–XVIII*, București, Corint, 2001², 286.

²¹ POPESCU, *i. m.*, 439–440.

²² HUNFALVY Pál, *Az oláh káté*, Száz, 19(1886), 485–486.

²³ Bethlen terveiről lásd SZILÁGYI Sándor, *Bethlen Gábor utolsó tervei és halála*, Budapesti Szemle, 7(1867), 217–218; ÓVÁRY Lipót, *Bethlen Gábor diplomáciai összeköttetéseiről*, Bp., 1888, 81–86 (Értekezések a Történelmi Tudományok Köréből, XIII. k., XII. sz.); WITTMANN Tibor, *Bethlen Gábor és az 1628–29. évi erdélyi–orosz szövetségterv keletkezése = Magyar–orosz történelmi kapcsolatok*, szerk. KOVÁCS Endre, Bp., Művelt Nép, 1956, 35–50.

épp a velencei bailó jelentései között.²⁴ Furcsának tartom, hogy a Lukarisz-levél lelkes elemzőinek nem jutott eszükbe Bethlennek a Lukariszhoz írt levelei után kutakodni. Az még ennél is furcsább, hogy sem magyar, sem román részről senki sem hivatkozott erre az egyetlen fennmaradt Bethlen-levélre. Részben persze érthető, mert abban nincs semmi szenzáció és egyáltalán nem esik szó az erdélyi románok vallásügyi helyzetéről. Ehelyett Bethlen a Habsburg Birodalomban üldözött protestánsok védelmezőjeként lép fel, és követeit (Jacques Roussel, Charles Tayllerand) ajánlja Lukarisz figyelmébe, akinek segítségét kéri lengyelországi akciójához.

Számomra már az eddig elmondottak is gyanússá tették Lukarisz levelét. Bizonytalanságom akkor nőtt, amikor olyan részeket olvastam a levélben, melyeket én sehogy sem tudtam zavartalanul beilleszteni a 17. század elejének szövegkörnyezetébe. Leginkább azokat a részeket éreztem idegennek, melyekben a románok etnikai összetartozásáról van szó, és természetesen mind a román, mind a magyar kutatók a legtöbbet idéztek és elemeztek: „Hanem ennek szerencsés és békés keresztülviteléhez mindenek előtt el kellene szakítani a vérségnek és vonzalmaknak ama kötelékét, mely az erdélyi uralom oláhjai és Oláh- meg Moldvaország lakosai között alattomban bár, de annál szorosabban fennáll. Ebbe nyilván a mondott országok szomszédos fejedelmei sohasem fognak beleegyezni és – ha nem is fegyverrel, legalább titkos izgatással gátat fognak elébe állítani.”²⁵ Vérségi kötelékek, titkos izgatások? Ez szerintem nem a 17., hanem a 19. század hangja. Ilyen vérségi alapon működő etnikai összetartozás-tudatról a három különböző országban élő románok részéről a 17. században nem tudunk. Az, hogy a Kárpátokon túli román vajdák titokban a reformáció ellen izgatnának, szintén nem állja meg a helyét. Kisebb-nagyobb politikai konfliktusok természetesen voltak, de a két román vajda általában feljebbvalónak ismerte el az erdélyi fejedelmet a 17. században, Apafi Mihály koráig mindenképp. Ha valóban izgattak volna a reformáció ellen, akkor az erdélyi fejedelmek nem kérték volna a vajdától ciril betűket és nyomdászt, nem nevezték volna ki gyulafehérvári mitropolitának a vajdák jelöltjeit, nem kerestek volna Kárpátokon túli szerzeteseket a protestáns szellemű bibliafordításokhoz. Az a tétel sem állja meg a helyét, hogy egyes Moldvából vagy Havasalföldről érkezett erdélyi vladikákat azért váltottak volna le, mert a román vajdák, valamint a Kárpátokon túli ortodoxia érdekében ügködtek volna.²⁶ Érvényes viszont ez a kapcsolat a 19. századra, és főleg az 1848–1849. évi forradalomra, amikor George Bariț a brassói román lapban (*Gazeta de Transilvania*,

²⁴ *Oklevéltár Bethlen Gábor diplomáciai összeköttetésekének történetéhez*, kiad. ÓVÁRY Lipót, Bp., 1886, 760–761.

²⁵ „Sed ad id feliciter pacateque assequendum rumpi deberet ante omnia sanguinis affectuumque nexus, qui inter Valachos ditionis transilvanicae ac incolas terrarum Valachiae Moldaviaeque, clancularius quam-quam, ast arctissimus tamen viget. In id sane princeps vicini dicatrum terrarum nunquam concedent, obicesque, si non armis, saltem occultis suggestionibus certo certius ponent.” (*Török-magyarkori... , i. m.*, 139.)

²⁶ Ezekről részletesebben lásd NAGY Levente, *A gyulafehérvári román Újszövetség (1648) és Zsoltároskönyv (1651) = Biblia Hungarica philologica: Magyarországi bibliák a filológiai tudományokban*, szerk. HELTAI János, Bp., Argumentum, 2009 (A Magyar Könyvszemle és a MOKKA-R Egyesület Füzetei, 3), 99–123.

1848, 43. sz.) nyíltan azt írta, hogy „a román nemzet sorsát Bukarestben és Jászvásárt döntik el, nem pedig Kolozsvárt, Balázsfalván vagy Budán.”²⁷

Szokatlan még a levél ironikus hangneme is. Ezt már Zenovie Pâclișeanu is észrevette, aki szerint a pátriárka válasza erőtlen, hiányzik belőle az a komolyság és méltóság, ami egy egyházfőtől elvárható volna egy ilyen helyzetben.²⁸ Engem is mosolyra fakasztottak azok a mondatok, melyekben arról van szó, hogy a román papok tudatlansága már-már a fejedelmi hatalmat is veszélyezteti, vagy Bethlennek az a cinikus érvelése, miszerint igaz ugyan, hogy a református vallás téves, de még mindig jobb egy téves vallás, mint a teljes hitnélküli eretnokség.²⁹ Szkizmatikusoknak tartották Erdélyben a 17. század elején a románokat, de hit nélkül valóknak nem, sőt ahogy a tanulmány elején említettem, Geleji még csak lényeges különbséget sem látott a keleti ortodoxia és a protestantizmus között, és a John Durnak adott válaszban még a katolikus egyháznál is előkelőbb helyre sorolta az ortodoxiát.

A levél hitelességét illetően azonban leginkább akkor kezdtem kételkedni, amikor megnéztem, hogy Szilády és Szilágyi honnan adta azt ki: Kemény József *Apparatus Epistolaris Supplementum*ából. Kemény ezen dokumentumgyűjteménye az Erdélyi Múzeum könyvtárából került a Kolozsvári Akadémiai Könyvtárba, ahol ma is megtalálható.³⁰ Mondanom sem kell azonban, hogy az *Apparatus*ban nem az eredeti levél található, hanem egy Kemény József által készített másolat. Az, hogy a levél Kemény József révén maradt ránk, azért érdekes, mert az utóbbi időkben egyre inkább bebizonyosodik, hogy Kemény esetében is egy Thaly Kálmán-szintű hamisítóval van dolgunk. Tagányi Károly, Komáromy András, Karácsonyi János, Mályusz Elemér több tucat Kemény által közölt vagy Kemény által csak más oklevélkiadóknak (pl. Fejér György) átadott oklevélről bizonyította be, hogy az hamisítvány.³¹ Kemény oklevél-hamisításait elég könnyen tetten lehet érni, mert ahogy már Tagányi is figyelmeztetett: ezen oklevelek eredetijét sehol nem lehet feltalálni, legkevesebbé abban a gyűjteményben, melyre Kemény utal.³² Ha a Lukarisz-levél eddigi értelmezői megnézték volna a Kemény *Apparatus*ában lévő szöveget, akkor láthatták volna, hogy Kemény azt egy másik gyűjteményből másolta: „Ex manuscriptis Petri [Bod? – ezt egy másik kéz szúrta be, talán épp a kiadó Szilágyi Sán-

²⁷ Idézi: MISKOLCZY Ambrus, *Románok a történeti Magyarországon*, Bp., Lucidus, 2005, 125.

²⁸ PÁCLIȘEANU, *i. m.*, 69.

²⁹ „Azt írja továbbá Fenséged, hogy Fenséged uralma alá tartozó oláh földnek kalugerei és pópái semmiféle hittel sem bírnak, és hogy ennek folytán kívánatosabb volna, hogy ezeknek valamelyes, ha egyházunk ítélete szerint téves hitök is legyen.” (JANCSÓ, *i. m.*, 505.)

³⁰ Jelzete: Ms KJ 289/A. Lukarisz levele: tom. II, 205r–206r.

³¹ KOMÁROMY András, *Magyar nemzetségek*, Turul, 1892, 24; TAGÁNYI Károly recenziója Kemény hamisításairól: Száz, 1893, 50–57; KARÁCSONYI János, *A hamis, hibáskeltű és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig*, Bp., 1902; MÁLYUSZ Elemér, *Gróf Kemény József oklevél-hamisítványai*, Levéltári Közlemények, 1988, 198–215; UŐ, *Kemény János „könyvhamisításai”*, MKsz, 1993, 192–197. Lásd még FAZEKAS Sándor, „Ez szomorú gyász hír megvitelére”: *Mindszentii Gábor emlékiratáról*, ItK, 107(2003), 243–260; MÉSZÁROS NÉ VARGA Bernadett, *Sárvári Gergely 1570-es, ismeretlen munkájáról (Hiteles-e „Az szent vallásnak védelmezése” című mű leírása?)*, MKsz, 2007, 96–104; SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Antonio Bonfini és cenotafiuma Óbudán*, Napút, 2009/7, 98–101.

³² TAGÁNYI, *i. m.*, 52.

dor] in bibliothaeca N[agy] Enyediensi sub titulo »Grammatophilax« praeexistentibus.” Nem tudom, Szilágyiék miért nem keresték Bod Péternek ezt a gyűjteményét, és miért nem jelezték, hogy Kemény is onnan másolta a szöveget. Hogy lett volna Bod Péternek egy *Grammatophilax* c. dokumentumgyűjteménye, azt csak Keménytől tudjuk. Fejér *Codex diplomaticus*ában közölt még belőle egy Magyarigen történetére vonatkozó oklevelet, szintén Kemény másolatában. Ebben III. András király megerősíti a magyarigeniek privilégiumait, melyeket még II. Andrástól kaptak 1206-ban. Az oklevél eddig nem keltette fel a kutatók figyelmét elsősorban azért, mert semmi újdonság nem volt benne, és az eredeti, II. András által 1206-ban kiadott kiváltságlevél teljes mértékben hiteles (igaz, csak egy 1292. évi átiratban maradt ránk) és ma is megtalálható a MOL-ban.³³ A Kemény által a Bod-féle *Grammatophilax*ból másolt oklevél viszont a Gyulafehérvári Káptalan Levéltárában (ahonnan állítólag Kemény lemásolta) ma nem található meg, és Keményen kívül senki sem látta azt.

Bodnak valóban volt egy *Cartophilax Igeniensis*, valamint egy *Cartophilax, collectio monumentorum quorundam folio* c. gyűjteménye. Az elsőről Salamon József tudósított 1834-ben, és ahogy az a címből is látszik, Magyarigen történetére vonatkozó adatokat tartalmazhatott. A másik *Cartophilax*ról Benkő József számolt be *Transilvaniajában*. Mindkét *Cartophilax* a 19. század végére elveszett.³⁴ Bod másik két oklevélgyűjteményéből eddig nem került elő Lukarisz levele,³⁵ és az a gyanúm, hogy a *Cartophilax–Grammatophilax* iratai közé is csak Kemény leleménye helyezte azt. Bod Péter ugyanis magyarul és latinul is megírta az erdélyi románok egyház- és vallástörténetét, számos oklevelet közölve Bethlen Gábor és a Rákócziak korából. Ha meglett volna Bodnak Lukarisz levele, szinte kizártnak tartom, hogy ne említette és használta volna fel az erdélyi románok egyháztörténetéről írt munkájában.

Kemény oklevél-hamisításainak nagy részét az erdélyi románok rovására követte el. Különösen megszorodtak ezek a hamisítások az 1848–1849. évi forradalom után, amikor a román felkelők feldúlták gerendi kastélyát. (Ekkor semmisülhetett meg a nagyenyedi könyvtárban lévő Bod-féle *Cartophilax* is.) Ezeknek a hamisításoknak egyik legfőbb jellegzetességük, hogy Kemény olyan eseményeket konstruált meg a múltba, melyek valójában nem történtek meg, de a 19. századi román értelmiségiek gyenge lábakon álló elképzeléseit támogatták. Egyik ilyen téziséük a román értelmiségieknek az volt, hogy az erdélyi magyar arisztokrácia nagy része elmagyarosodott román kenéz. Ennek igazolására kevés oklevél állt rendelkezésükre, így aztán Kemény nyomban kitalált néhány erdélyi román kenéz familiát, és el is látta őket kiváltságokkal. Kemény másik vesszőparipája a románok tudatlanságának és tanulatlanságának kipellengérezése volt,

³³ Jelzete: DL 30. 354.

³⁴ Josephus BENKŐ, *Transsylvania sive magnus principatus Transylvaniae*, tom. II, Kolozsvár, 1833⁴, 463; SÁMUEL Aladár, *Felsőcsernátoni Bod Péter élete és művei*, Bp., 1899, 8.

³⁵ E két gyűjtemény jelenleg a marosvásárhelyi Teleki Tékában található: *Gellius Transilvanicus*, ms. I, Tq H 12; *Ex collectione Monumentorum Manuscriptorum Clarissimum Petri Bod*, ms. 161 Tf 1157/b. Részletes ismertetésüket lásd GUDOR Kund Botond, *Istoricul Bod Péter (1712–1769)*, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2008, 251–254, 266–267.

ezért kitalált egy 1808-ban felállított román nyelvűvelő társaságot és hamisított is annak nevében egy csípősen ironikus alapító okiratot.³⁶

A Lukarisz-féle levél ugyanilyen séma szerint épül fel: ironikusan és eltúlozva ecseteli az erdélyi románok tudatlanságát, majd visszavetíti a 19. századra jellemző állapotot a 17. század elejére: az erdélyi és a vajdaságbeli románok etnikai és vallási összetartozását. Ugyanakkor figyelmen kívül hagyja a 17. századi viszonyokat: így például az irénizmust, vagy azt, hogy Lukarisz a levél szellemével homlokegyenest ellenkező nézeteket képviselt 1629-ben. Elképzelhetőnek tartom azt is, hogy nem a teljes levelet, hanem csak egyes részeit hamisította Kemény, hisz ez is bevett módszere volt. Megnyugtatóan akkor lehetne tisztázni az ügyet, ha előkerülne Lukarisz eredeti levele.

³⁶ Ezekről részletesen lásd NAGY Levente, *Kemény József „Román Nyelvűvelő Intézete”: A hamisítás és mítoszeremtés divatjához = Mítoszok nyomában...: Mítoszképzés és történetírás a Duna-tájon*, főszerk. MISKOLCZY Ambrus, Bp., ELTE Román Filológiai Tanszék–KSH Levéltára, 2004, 189–211.

VARGA BERNADETT

**„ZAJGÓDGYATOK MAGYAR 'EUANGÉLICUSOK VALA-MÍG TETSZIK...”
(Még egyszer a *Papistak meltatlan üldözese*ről)**

I. Rákóczi György magyarországi hadjáratának „előestéjén”, 1643-ban látott napvilágot – a szerző, a nyomdász és a nyomdahely megnevezése nélkül – a *Papistak meltatlan üldözese a' vallasert...*¹ című vallási és politikai vitairat, amely a magyarországi protestánsok vallásszabadságának megcsönkítéséről értekezik. A könyvecskéről eddig elsősorban teológia- és hitvita-történeti megállapítások születtek.² A szerzői anonimitás kérdésére Ipolyi Arnold reflektált először Veresmarti-monográfiájában: „A névtelen munka szerzősége talán leginkább Kereszturira, Rákóczi György fejedelem akkori egyik udvari papjára s theologusára volna fogható; ki akkor *Csecsemő és keresztély* [sic! Kiemelés tőlem – V. B.] című munkája végett nagy polémiába keveredve, ily vitákat folytatott a jesuitákkal, különösen Hajnal Mátyással, s ezekkel a nagyváradi nyomdát is foglalkoztatta.”³ Ipolyi ezzel az elegánsan rövid feltételezésével azt a fejedelmi családhoz közel álló Keresztúri Bíró Pált (1594–1655) jelölte ki szerzőként, aki a kérdéses időszakban már az ifjú Rákóczi György váradi udvarában teljesített szolgálatot.⁴ Az Ipolyi által hivatkozott hitviták jól ismertek: Keresztúri, a hercegek nevelőjeként, az udvari iskolából való ünnepélyes kibúcsúzásuk alkalmából összeállított egy – a Heidelbergi Káté kibővített változatának tekinthető – előbb latin,⁵ majd magyar nyelven kiadott katekiz-

¹ *Papistak meltatlan üldözese a' vallasert, mely e kérdésben magyaráztatik meg: Ha szabad-é valakit (és nevezet-szerint a pápistáknak az euangélicusokat) erő-szakkal vallásra kényszeríteni? Kinek alkotmányával az-is szem-eleiben adatik: Micsoda mesterségekkel és kényszergetésekkel szokták (most fő-képpen) a pápisták az euangélicusokat a magok vallására hajtani?...*, Várad, Szenci Kertész Ábrahám, 1643 (RMNy 2044), a továbbiakban: *Papistak*.

² IPOLYI Arnold, *Veresmarti Mihály XVII. századi magyar író élete és munkái: Korrajz a hitujítás idejéből*, Bp., Szent István Társulat, 1875, 451; BARCZA József, *Sáfárság, közösség, türelmesség: A XVII. századi magyar református teológia szociáletikai felelősségvállalása = Egyház és művelődés: Fejezetek a reformátusság és a művelődés XVI–XIX. századi történetéből*, szerk. G. SZABÓ Botond, FEKETE Csaba, BEREZKI Lajos, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár, 2000, 123–124; DIENES Dénes, *Keresztúri Bíró Pál (1594?–1655)*, Sárospatak, 2001, 121–124; BARICZ Ágnes, *Veresmarti Mihály hitvitái = „Tenger az igaz hitről való egyenetlenségek vitatásának eláradott özöne...”: Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról*, szerk. HELTAI János, TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 2005, 86–88; HELTAI János, *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában (1601–1655)*, Bp., Universitas–OSZK, 2008, 128.

³ IPOLYI, i. m., 451.

⁴ DIENES, i. m., 79.

⁵ KERESZTÚRI BÍRÓ Pál, *Christianus lactens, quem [...] dn. Georgius et dn. Sigismundus Rakoci [...] universis auditoribus applaudentibus repraesentarunt, quando tyrocinium Christianismi sui deposuerunt in solenni examine, quod 15. Augusti anno 1637. celsissimus Transylvaniae princeps praemitti voluit administrationi*

must *Csecsemő Keresztyen...* címmel.⁶ Ezt támadta meg a jezsuita Hajnal Mátyás, Esterházy Miklós nádor udvari papja 1640-ben *Ki-tett czégér...* című vitairatában,⁷ amelyre Keresztúri rövid időn belül *Fel-sördült keresztyen...* címmel válaszolt.⁸ Hogy Hajnal erre adott viszontválaszára⁹ Keresztúri miért nem felelhetett, a másik megemlített vitairat botrányos története adja meg a választ, ti. Keresztúri *Talio*¹⁰ című dolgozatáé, amelynek kapcsán szerzőnk rövidesen olyan diplomáciai vihar közepén találta magát, amely miatt végül a mű példányainak begyűjtésére és megsemmisítésére is sor került. Az ügyet Helmtai János részletesen ismertette,¹¹ ezért ezzel kapcsolatban most elégnek látszik csak annyit elmondani, hogy a kortársak szerint rendkívül felháborító hangnemű iratot Keresztúri egy Lorántffy Zsuzsannát ért méltatlan – és hasonlóképpen durva hangvételű – támadás¹² ellenében publikálta, ám kéréstlen gesztusával majdnem keresztbe húzta I. Rákóczi György törekvéseit, hogy „az szegény Gazda Asszonyon”¹³ esett sérelmet felhasználja a harmincéves háborút érintő diplomáciai és hadi terveihez.

Ipolyi Arnold feltevését Keresztúri szerzőségéről átvette Zoványi Jenő is,¹⁴ V. Ecsedy Judit pedig később megállapította, hogy a *Papistak* nyomdai sajátosságai alapján valóban Szenci Kertész Ábrahám váradi műhelyében készült. „A műhely 1640-től 1660-ig (tehát e nyomtatvány megjelenési évében, 1643-ban is) Váradon működött. Erre vallanak a betűtípusai és az alkalmazott díszek is. Ezt az ötféle szövegbetű típusát csak Szenci

Sacrae Coenae, in qua postridie hi duo suae Celsitudinis filii fidem suam publice primum obsignarunt, praeunte Paulo B. Kereszturi, praeceptore illustrium dominorum..., Gyulafehérvár, 1637 (RMNy 1674).

⁶ KERESZTÚRI BÍRÓ Pál, *Csecsemő keresztyen, melyet az tekintetes és nagyságos vrak az Rakoczi György és Sigmond Istennek segítségéből, az egész jelen valoknak nagy örvendezésekkel, dicséretesen és igen boldogul el mondottanak, mikor igaz vallásokban való szép épületekről abban az probában bizonságot tennének [...]* Kereszturi Pal, az urak ő nagyságok mestere által, Gyulafehérvár, 1638 (RMNy 1721). Az egész vitáról bővebben: HELTAI, Műfajok..., i. m., 131–132.

⁷ *Ki-tett czégér, mely-alatt fel-talállya akár-ki-is, minémü poshatt és mérges tejet fejt Kereszt-úri Pál Erdélyben egy Catechismusnak tömlőjébe neminemü Hajdelberga-táján nőtt és hizlalt tehéneknek tölgyéből a nem régen született Chechemő keresztyénnek szoptatására. Mely megorvosoltatik egy keresztyén orvosdoctor által*, Pozsony, 1640 (RMNy 1841).

⁸ KERESZTÚRI BÍRÓ Pál, *Fel-sördült keresztyen, ki tsetsemő korátul fogván az Isten beszédének ama tiszta tején, a mennyei titkoknac tanulásában ditsiretessen nevedekék, es az Istenec minden fegyverét fel-öltözvén ama Cerberus titkos erejéből támadott hitető orvos doctornak pokoli orvossággal meg-büszödött patikáját elrontá, és magát vastagon meg-ostorozá. Melyet az Isten népének győzedelmessen hírré ad Kereszturi Pal...*, Várad, 1641 (RMNy 1914).

⁹ HAJNAL Mátyás, *A ki-tett czegetnek fellyebb-emelt czegete*, Pozsony, 1642 (RMNy 1953).

¹⁰ KERESZTÚRI BÍRÓ Pál, *Talio*, Várad?, 1642 (RMNy 1977).

¹¹ HELTAI, Műfajok..., i. m., 132–133; HELTAI János, *Szent Atyák öröme: Medgyesi Pál és Vásárhelyi Dániel hitvitája = Europa Balcanica–Danubiana–Carpathica: Annales cultura–historia–philologia*, szerk. MISKOLCZY Ambrus, Bp., ELTE BTK Román Filológiai Tanszék, 1995, 226–227.

¹² SZÉCHÉNYI György, *Nova Transylvania*, Pozsony, 1642 (RMNy 1956).

¹³ I. Rákóczi György válasza III. Ferdinánd császárnak, Kéri János császári követ által, melyben előadja sérelmeit = *Rákóczi-iratok a Sárospataki Református Kollégium Levéltárában, 1607–1710*, kiad. BALOGH Judit, DIENES Dénes, SZABADI István, szerk. DIENES Dénes, Sárospatak, Sárospataki Ref. Kollégium Tud. Gyűjt., 1999 (Acta Patakina, 1), 47.

¹⁴ ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, szerk. LADÁNYI Sándor, Bp., Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977, 309.

Kertész Ábrahám használta, és a betűk állapota, éles metszésű, tiszta vonala is megerősíti azt a tényt, hogy a könyv a nyomda működésének első éveiben került ki a sajtó alól. [...] Valójában a váradi nyomtatás ténye nem is meglepő, hiszen ugyanitt – ám ezúttal a hely megnevezésével – Szenci 14 évvel később, 1657-ben is kiadta ezt az anonym szerzőtől származó munkát.”¹⁵ Az RMNy vonatkozó tételében – mindezen szempontok ismeretében is – óvatosan fogalmaz: „E feltételezés [ti. Keresztúri szerzősége – V. B.] azonban további indoklásra szorul.” Dienes Dénes – Keresztúri monográfusa – a következőképpen foglalt állást az ügyben: „Igaz, hogy Keresztúri igen megvetően jellemezte a *Kitett cégér* névtelenségbe burkolódzó szerzőjét, most ő is kénytelen volt az anonimitást választani. Ennek több oka is volt. A *Talio* következtében a neve alatt megjelent munka eleve hitelét veszítette volna, az ellenfél ugyanis könnyen hivatkozhatott volna Keresztúri szalonképtelen voltára annak hangneme miatt. [...] El kellett hallgatnia Keresztúrinak a nevét azért is, mert a fejedelem semmiképpen nem járult volna hozzá, hogy ez a munka napvilágot lásson. Hiszen ez a mű kétélű fegyver volt, mert nem csak az erőszakos rekatolizációt utasította el, hanem minden tekintetben tagadta a kényszereszközök alkalmazását a vallás dolgában. [...] Ez a szempont különösen növeli ennek a vitairatnak a jelentőségét. Keresztúri pedagógiájában és teológiájában egyaránt hangsúlyos a szelíd-ség, a fizikai kényszerítés helyett a spirituális aktivizálás. A *Pápisták méltatlan üldözése a vallásért* szerzőjét mindezek alapján tényleg benne kereshetjük.”¹⁶

Itt akár be is fejezhetnénk dolgozatunkat, ha Keresztúri szerzősége nem vetne fel egyúttal újabb kérdéseket, és ha a szóban forgó munkáról nem lenne érdemes az eddiginél bővebben szólni. Alább tehát a *Papistak* kapcsán megfigyelhető, a politikai kommunikációt érintő tanulságokat igyekszünk levonni, valamint egyúttal gondolat kísérletet teszünk a lehetséges szerzők körének kiterjesztésére is.

(Hit)hadjárat és propaganda

I. Rákóczi György viszonylag kevés háborút vívott uralkodása alatt: a trón megszerzéséért folytatott fegyveres küzdelmen és a török által támogatott Bethlen István támadásának visszaverésén (1636) kívül legnagyobb hadi vállalkozását 1644 februárjában III. Ferdinánd ellen indította.¹⁷ A megindult támadás körüli propagandaháború több síkon, többféle politikai beszédmód, kiadvány- és műfajtypus felhasználásával zajlott. A Rákóczi-udvar kommunikációjának egyfelől a nemzetközi szintér felé kellett irányulnia: „az európai szövetségi rendszerekben egyensúlyi tényezőként számon tartott Erdély az európai tájékoztatásban és propagandában a szövetségi rendszerek érdekeinek megfele-

¹⁵ V. Ecsedy Judit, *Szenci Kertész Ábrahám és ismeretlen nyomtatványai*, MKsz, 1989, 28–30; a későbbi kiadás: RMK I, 927; RMNy 2746.

¹⁶ DIENES, *i. m.*, 123.

¹⁷ A hadjáratról részletesen: CZIGÁNY István, *A harmincéves háború és I. Rákóczi György 1644/1645-ös hadjárata = Erdély és Patak fejedelemasszonya Lorántffy Zsuzsanna: Tanulmányok születésének 400. évfordulójára*, szerk TAMÁSI Edit, Sárospatak, Rákóczi Múzeum, 2000, 287–301.

lően volt jelen. A szövetségi viszonyok egyszersmind állandó publicitást is jelentettek háborús helyzetben [...] 1644-ben [...] kifejezetten I. Rákóczi György támadásával hozható kapcsolatba az a nemzetközi szövetségi rendszereket és a megkezdődő vesztfáliai béketárgyalásokat bemutató allegorikus röplap, amelyen Európa uralkodói, fejedelmei »Gross Europisch Kriegs-Balet«-et járnak. A közös táncba magyar viseletben az erdélyi fejedelem is belépni készül. Háta mögött turbános alak jelzi, hogy az Oszmán Birodalom viszonyait jól ismerő Erdély szerepe egyre fontosabbá válik az új hatalmi viszonyok kialakításának idején.¹⁸ A sikeres hadi szereplés érdekében a fejedelmi hatalomnak természetesen diskurzust kellett kezdenie saját alattvalóival, ugyanakkor – támogatókat keresve – a magyarországi rendekkel is. Ennek egyik eszköze volt, hogy I. Rákóczi György támadását igazolandó 1644. február 17-én, a nemrég elfoglalt Kálló várából kiáltvánnyal fordult a királyi Magyarország rendjeihez, amelyben elsősorban a protestáns vallásszabadságon és a rendi jogokon esett sérelmekkel indokolta fegyveres fellépését.¹⁹ A kiáltvány – a korabeli hírhez jutás egyik jellemző fórumaként – megismertette az ország nyilvánosságával a fejedelem szándékát, valamint mozgósította a protestánsokat az erdélyi hadakkal való együttműködésre. A háború megindításáról szóló tájékoztatás, a közvélemény megfelelő információkkal való ellátása révén közügyet lehetett tehát kreálni: jelen esetben éppen a – kétségtelenül meglévő – vallási feszültség fokozásával. (III. Ferdinánd természetesen ellenkiáltványokban fordult alattvalóihoz, hogy meggyőzze őket arról, hogy Erdély fejedelme pusztán saját, önös érdekében indított háborút.²⁰)

A magyarországi protestánsok vallásszabadságának témája nem a kállói kiáltványban jelent meg először a 40-es évek hírcsatornáján. A *Papistak*at is ugyanezen propagandafolyam részeként interpretálhatjuk, amely már jóval a kitámadás előtt elterjesztette – egyelőre még a kizárólag magyarországi rendi mozgalom szemszögéből, de mintegy kívülállóként megszólítva a magyar protestánsokat – azokat a gondolatokat, amelyeket a kiáltvány megfogalmaz. Azt, hogy a mű megjelenése a fejedelem érdekében állt, könnyű belátni, ahogy annak a valószínűtlenségét is, hogy ez a munka a hatalom tudta nélkül, esetleg éppen akarata ellenére jelent volna meg Váradon. Ráadásul a *Papistak* kiadásának idején még friss *Talio*-botrány ráébresztette Rákóczit, hogy „az intellektuális szféra [...] elkezdte önmozgású, a politikai hatalomtól független életét [...] Ez érlelte meg benne a felismerést, hogy nem hagyhatja teljesen ellenőrzés nélkül a könyvnyomdákat. Szükség van bizonyos korlátozásra, még akkor is, ha a nyomtatás lehetőségeit elsősorban kézben tartó református egyház egyébként az ő fejedelmi hatalmának egyik legerősebb támasza. Ezért korlátozott cenzúra bevezetését tervezi, [amiről – V. B.] [...] Kassai Istvánt idézhetjük: »Bátor Kegyelmes Uram perpetuum edictum legyen az Nsgod birodalmában mindenütt, Nsgtok fejedelmi méltóságáról sem pro sem contra, Nsgod híre s parancsolat-

¹⁸ G. ETÉNYI Nóra, *Hadszintér és nyilvánosság: A magyarországi török háború hírei a 17. századi német újságokban*, Bp., Balassi, 2003, 81–82.

¹⁹ *Rákóczi-iratok...*, i. m., 41–45.

²⁰ CZIGÁNY, i. m., 189.

ja nélkül se ne nyomtassanak, se ne írjanak semmit.«²¹ Aligha valószínű tehát, hogy a *Talio*éhoz hasonló egyéni, független ambíció szülte volna a *Papistakat*.

A műben megjelenő, a vallás kérdéseiből kiinduló politikai diskurzus sem tekinthető egyedinek vagy újnak, jól beilleszthető ez a szöveg a magyarországi rendi berendezkedés anomáliáival és a fegyveres ellenállási joggal foglalkozó kánonba,²² melynek egyik legreprezentatívabb képviselője az 1619-ben *Querela Hungariae* címmel, Kassán megjelent kétnyelvű röpirat.²³ (Szintén kontextusképző tényezők itt a Németországban lezajlott alkotmányjogi viták.²⁴) A két munkát összevetve láthatóvá válik, hogy hogyan pozícionálódtak át (ha csak kevéssé is) ugyanannak a teológiai-politikai eszmerendszernek a toposzai és beszédmódjai az eltelt 23 év alatt.²⁵

Névtelen szerzőnk mindenekelőtt fontosnak tartja belehelyezni szövegét a hír/hitelesség/tájékoztató/befolyásolás-kontextusba, mikor az *Olvasohoz* azt írja: „Nem az ’Euangélicusoktól költött, sem csak piaczi hírekből vett dolgokat adok penig itt ő elejekben, hanem tulajdon olyakat, mellyek a’ Pápista ’Iroktól világ látására és olvasására kibocsáttattak: és a’ kik immár Magyar-országban is bé-teljesedtek.” (A2r.) Kiemeli és a híraramoltatás rendszerében közelíti meg a könyvnyomtatást és -terjesztést is: „szükség volt Magyar ’Író [ti. Veresmarti – V. B.] szavaiból meg-érteni, Micsoda szándékban legyenek a’ Pápisták az ’Euangélicusokhoz. De fő-képpen ezért: mert (a’ mint nyilván mondgyák) e’ könyvet [ti. Veresmarti *Intő s tanító levelét* – V. B.] az el-múlt Posoni Országos Gyűlésben, minden kérés nélkül ő maga sákkal hordatván-fel az ország házához, elől-utól mindeneknek, nevezet szerint penig az ’Euangélicusoknak, nagy bőven osztogatta, és egész Magyar-országot véle bé-töltötte” (6–7),²⁶ ugyanakkor a protestánsok üldözése közben „nem elég az ’Euangélicusoknak csak személyeken kegyetlenkedni, hanem azoknak írásit-is [...] sok képpen üldözik a’ Pápisták” (97). A cenzúra működésének példája a linzi „eretnek” könyvnyomtatónak (V. Ecsedy Judit szerint talán Pistorius Márk²⁷) az országból való kiűzése. Ebben az értelemben (a hírhez jutás nehézsége miatt) nyer jelentést, hogy míg a *Querela* a felsorolt sérelmeket ismertnek és adottnak tekinti, addig a *Papistak*ban jelentős szerepet kapnak a magyar nagyközönség előtt még részben ismeretlen, később megvalósuló kegyetlenségek is: „most ha nincsen-is abban módgyok, ha erejek nincsen-is arra, hogy tüzzel vassal kénszerithessék az ’Euangélicu-

²¹ HELTAI, *Szent Atyák...*, i. m., 231.

²² Ugyanazokra az előzményekre gondolhatunk Honterus 1543-as *Reformatio Ecclesiae Coroniensis*től kezdve Káthay Mihály *Querelájáig* (1605), amelyeket Heltai János részletesen bemutat az 1619-es *Querela Hungariae* előzményeiként. Lásd HELTAI János, *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*, Bp., Balassi, 1994 (Humanizmus és Reformáció, 21), 150–151.

²³ *Querela Hvngariae. Magyarország panasza*, Kassa, 1619 (RMNy 1179), a továbbiakban: *Querela*; a hagyományosan Alvinczi Péternek tulajdonított mű szerzőségének kérdéséről lásd HELTAI, *Alvinczi...*, i. m., 129–154.

²⁴ BENE Sándor, *A történeti kommunikációelmélet alkalmazása a magyar politikai eszmetörténetben: A kora újkori modell*, ItK, 2001, 305.

²⁵ A *Papistak*ból idézett részek mögött zárójelben a levél- vagy lapszám szerepel.

²⁶ Ennek az információnak a valószínűségéről lásd V. ECSEDY, i. m., 29.

²⁷ *Uo.*, 30.

sokat a' Pápista Vallásra; de [...] el-jö az idő-is [...], hogy elő-veszik rajtatok gondolt igasságokat..." (56–57); „Hasonló-képpen lészen jövendőbeli állapotok Magyar 'Euangélicusok, vala-midön az Impériumi zür-zavarok meg-csendesednek, és a ti vériték-hullásáig-való tökéletes hivségeitek sem ótalmaz-meg, hogy Vallástoknak szabados gyakorlásában meg-tarttassatok.” (89.) Fontos különbség a két mű közt a panasz-narráció iránya is: a *Querelában* az összekapcsoltság élménye jelentkezik, a *mi* közös konvenciója szólal meg, míg a *Papistakban* az *én* és a *ti* külön állnak, a sérelmek elszenvédése egyoldalú. Az olvasói célcsoport kijelölése tekintetében a *Querela* mindenekelőtt nemzetközi szintéren kíván megszólalni, ennek megfelelően kétnyelvű, de az eredeti nyelvének a latint kell tekinteni.²⁸ A *Papistak* ehhez képest deklaráltan a magyar protestánsokhoz szól, őket kívánja tájékoztatni: „Semmit ez íráskában egyebet nem akarok, hanem hogy értékre-adgyam a' Magyar 'Euangélicusoknak, minémű szándékban legyenek ő hozzájuk a' Páristák...” (A2r.) Másol: „Hallyátok Magyar 'Euangélicusok? hallyátok alsó s felső renden valók?” (24.) Ezért is választja magyar író magyar nyelvű művét a teológiai vitában: itt Veresmarti Mihály *Intő, s tanító levelével*,²⁹ valamint *Tanacskozás* című Lessius-fordításával³⁰ dialogizál, s ezért közli tudatosan magyarul a politikai argumentáció alapját képező latin nyelvű *Commentaria de Germanica sacra restaurata* részleteit, amely Carlo Carafa aversai püspöknek, a pápa diplomatájának tollából származik.³¹ A *Papistak* szerzője ugyanakkor látszólag diplomatikusan próbál egyensúlyozni a hatalmi érdekek mentén: „Távol-légyen, hogy itt sem elmémet sem penámat másoknak, és fő-képpen a' hatalmasságoknak kárhoytatására csak fel-is emellyem...” (A2r–A2v), miközben később (és nem csak implicit módon, mint a *Querela*) a palatinustól kezdve a pápista tanácsurakig, sőt egészen a császárig kiterjeszti a titkos összeesküvés vádjait.

A két szöveg közt markáns a különbség a megszerkesztettségük módjában. Míg a *Querela* költői prózában használja a halmozást, fokozást és a recitatio-szerű ismétlést jellemző szövegszervező elveként (ebbe beleépíti a Werbőczy-féle jogi nyelv elemeit is), addig a *Papistakban* már a protestáns prédikációirodalom (annak is inkább a letisztult, puritán ága) szövegszerkesztési elvei és világos, egyszerű beszédmódja köszön vissza. Ennek megfelelően a *Papistak* pontokba szedve tematizálja a mondanivalót.

Az előszó után már bevezetéképpen elhangzik, hogy a vita egyszerre két síkon fog zajlani, ti. „a' Páristák két-féle hatalmat tulajdonitnak magoknak, Egy-házi és Polgári hatalmat...” (8.) (Ugyanez a *Querelában* is elhangzik, az állam és egyház szétválasztásának igényével.³²) A mondanivaló tehát két fő kérdés köré csoportosul: 1. „Szabadé vala-kit (és nevezet-szerint a Páristáknak az Euangelicusokat) erő-szakkal Vallásra

²⁸ Később latinul, németül és franciául is kiadták külföldön. Lásd HELTAI, *Alvinczi...*, i. m., 150.

²⁹ Pozsony, 1639 (RMNy 1788).

³⁰ Pozsony, 1612 (RMNy 1042).

³¹ Frankfurt, 1641.

³² *Querela...*, i. m., 22r: „az Pápás rend, avagy lelki személyek, tellyességhel mégh csak legh küssebik kölső világi avagy polgári dolgokban, tractákban magokat ne elegiczek, hanem czupán csak lelki dolgokra legyen gondjok...”

kénszeríteni?” (címlap), és 2. „Szabadé a’ Polgári (avagy világi) uralkodásban a’ Fejedelmeknek, Uraknak, és akar mi renden-lévő Pátronusoknak, az ő alattok valókat erőszakkal a’ magok Vallására kénszeríteni?” (58.) Ez a kettős szerkezet tükrözi az igyekezetet, hogy a teológiai diskurzusba ágyazott politikai diskurzus külön szólamot is kapjon, néhol definitíve elkülönítve a kétféle gondolkodást: „A’ hol ki tudja-meg: szólok olyan fegyverül, mely a’ Vallás miatt vagyon: azért-is nevezem Páristák fegyverének, hogy meg-külömböztessenem.” (25.) (Ezen a ponton merül fel a kérdés, hogy a vallási érvek mennyire csak *instrumentum regniként* értelmezhetők a *Papistak* esetében. Ha elfogadjuk, hogy a művet a Rákóczi-udvar propagandájának részeként [is] olvashatjuk, akkor a válaszhoz a Rákóczi-ház önreprezentációjában tükröződő államfelfogásából kell kiindulnunk. Ennek részletes vizsgálata azonban szétfeszítené jelenlegi kereteinket.)

A *Papistak* a tulajdonképpeni hitvitában sajátosan vegyes kálvinista–lutheránus érvrendszert működtet, de üdvtörténeti keret és a kálvinizmus teokratikus elképzeléseiből fakadó felkent uralkodó toposza nélkül. A vitás vallási kérdésekben mindenekelőtt a kényszerítő eszközök megengedhetetlen voltát bizonyítja, s ehhez a Szentírást jelöli ki viszonyítási pontként,³³ majd azzal érvel, hogy Krisztus sem kényszerített senkit arra, hogy kövesse,³⁴ hiszen az ember szabad akarattal rendelkezik,³⁵ a kiválasztás/megértés pedig Isten titka és ajándéka, ezért büntetni is csak ő büntethet annak elmaradásáért.³⁶

A vitában a hagyományosan minden baj okozójának tartott jezsuiták elleni támadás áttételesebb a megszokottnál. A leírt kegyetlenségek jezsuitáktól származó elképzeléseken nyugszanak ugyan, hisz Veresmarti jezsuita íróra támaszkodva érvel: „Le-irhatnám az ő értelmeiket más sok tudósb Párista ’Írók, és fő-képpen Jésuiták szavaival, de [...] ezt ő-is [Veresmarti – V. B.] másoktól, és derekasban Leonardus Lessius Jésuita Elmékedésiből vette...” (6), de mégis az a fontosabb, hogy ezeknek az elveknek a magyar recepciója már széles körben végbement.

Ezek után a fegyveres ellenállás³⁷ igazságosságának kérdése következik: „De lássuk, ha ugyan szabad-e az ’Euangélicusoknak a’ Páristák fegyvere ellen magokat fegyverrel ótalmazni?” „Azt mondom azért, igen-is szabad az ’Euangélicusoknak magokat fegyverrel ótalmazni, ha a’ Páristáktól Vallásokért fegyverrel üldöztetnek.” (25.) Mégpedig természetjogi alapon: „Mert ha az oktalan állatokban-is a’ természet nem csak beléjük-

³³ „Vagyon Birájok a’ Vallás dolgában az Euangélicusoknak, a’ Szent Írás...” (22.)

³⁴ „Az ’Uy Törvénynek, avagy ’Euangéliomnak Szerzőjét sem olvassuk, hogy senkit az ő Tudományának bé-vételére idő-szerint-való büntetéssel, avagy azzal-való rettetéssel hájtott volna. ’Es mikor a’ Tanitványok, Jakab és János, látván hogy a Christust a’ Samaritánusok bé nem fogadnák, tüzzel akarják vala őket érette meg-emészteni [Lk 9,54–56]; keményen meg-feddetnek a Christustúl...” (11.)

³⁵ „Mert maga Christus közönségesen mindeneknek szabad akarattyokban hadgya, hogy ötet kövessék [...] még a’ tizenkét Tanitványokat sem marasztotta erő-szakkal maga mellett, hanem szeliden kérdezte tülök, Ha azok-is el-akarnáké ötet hagyni?” (12–13.)

³⁶ „Olyat büntetni pedig a’ mit ember meg nem itélhet, nincsen hamisság nélkül, ha az valóba nagy vétek volna-is. Mert az olyan dolgoknak büntetését egyedül csak arra kell bizni, ki azokat bölcseségével általláthattya...” (17.)

³⁷ A témáról lásd bővebben: PÉTER Katalin, *Az alattvalók ellenállási joga Magyarországon a reformáció után = Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből*, szerk. FABINY Tibor, Bp., 1984.

óltotta, hogy a' magok életét, avagy csak testeknek épségét-is ótalmazták; hanem a' végre fegyvert-is teremtett nékiek, mint a' farkasnak éles fogakat [...] Sokkal inkább az embertől meg nem tiltotta, hogy magát és életét minden erő-szak ellen minden úton-módon, és ha különben nem lehet fegyverrel-is meg-ótalmazza. [...] Mivel azért Veresmarti, az 'Euangélicusoknak nem csak tagjokon, hanem egész testeken és életeken tulajdonit a' Pápistáknak igasságot arra, hogy őket tüzzel-vassal vessessék, ha Pápisták-ká nem lésznek; a' természet úta-is mutattya, söt parancsollya, hogy az ellen magokat minden úton-módon ótalmazták, és ne tarcsák nyakokat nékiek mészár-székre." (27.)

Látszólag szokatlanul tág határt vázol a szöveg a vallási türelem témakörében: „Hogy senkit Vallásra hatalommal kényszeríteni nem szabad, közönségesen minden Vallásokról állapot, még azokról-is, kikben csak a' természet folyásából ismerték-meg az emberek, hogy vagyon Isten [...] Egy légyen az az Isten, avagy töb; a' Nap, a' Hold, a' Csillagok legyeneké, avagy más egyéb teremtett állatoc, itt arról nem szölok: csak vala-ki minden Vallás nélkül ne akarjon lenni, más Vallásra erő-szakkal, sokkal inkább tüzzel vassal (hogy Veresmarti szavaival éljek) nem kényszerithetni." (8–9.) Figyelembe kell azonban venni, hogy ezt a kérdést a két részben: nem keresztyén és keresztyén vallások tekintetében tárgyalja a *Papistak*, és ez az álláspont csak a nem keresztyén vallásokra vonatkozik.

A második részben a konfesszionális kérdések tágabb körű hatalmi diskurzusba helyeződnek, amelyhez a megszólítottak (főként a magyarországi rendi nemesség) elvárási horizontjához igazított politikai nyelvet – a (protestáns-)republikánus beszédmódot³⁸ – applikálja a szerző, miközben – a *Querela Hungariae*-hoz hasonlóan – fontos alkotmányjogi problémákat is beemel a diskurzusba. (Leginkább aktuális, közelmúltbeli történéseket felhasználva, a *Querelára* jellemző tágabb történeti és jogtörténeti összefüggések vázolása nélkül.) Carafa szerint ti. nem olyan erős a magyar „Választásnak szabadsága”, mint pl. a lengyelé, így Magyarország az „Austriai Ház örököse” (63), sőt szintén Carafa leírásából tudható, hogy Sopronban a királyválasztáskor a magyar tanácsosok „szabadosá tettek, akar tarcsa-meg a' Király a' Vallás felöl adandó fogadását, akar ne. [...] a' Palatinus minden kételkedést ki-vön a' mi elménkből a' Vallás dolga végett, azt állatván, hogy ha a' Király az Ország-béli (Pápistákkal) a' Végzéseknak meg-változtatásában eggyez, meg-tartván azokban a' mit meg kell tartani, meg azokat az 'Articulusokat-is fel-bonthatni, kikre a' Király meg-eskütt.” (65–66.) Hasonló esettel találkozunk a *Querelában* is,³⁹ de fontos különbség, hogy míg ott csak a klérus vádolható ilyen törekvésekkel, a *Papistak* ezt kiterjeszti a rendek bizonyos részeire, a katolikus főméltóságokra, és a *Querelában* még csak burkoltan támadott királyra. Itt ragadható meg a legjobban a két mű közt eltelt idő alatt bekövetkezett illúzióvesztés (és az ellenreformáció sikere), hisz látható, hogy a magyarországi protestánsok is leszámoltak azzal a gondolattal, hogy a nemzeti egység a protestáns rendi egységben valósul meg.

³⁸ BENE, *i. m.*, 301–302.

³⁹ *Querela...*, *i. m.*, 7v: „Kiczoda vezére és oktatoia amaz szörnyü regulának, hogy az keresztyén Euangélicusoknak [...] az hittel valo fogadast nem kel megh tartani? Az pilises papok.”

Mindkét mű részletesen felsorolja azokat a rendi sérelmeket, amelyeket a protestánsok elszenvedtek. Ezeknek a gondolatoknak egy része megjelenik a *Querelában* is,⁴⁰ de már korábban is benne voltak a közgondolkodásban, így a 40-es évekre akár kizárólag toposzként tekinthetünk rájuk, ha az aktuális történetek nem kapcsolnák mégis a valósághoz az eseményeket. A *Papistakat* tehát a különféle „'Edesgető és álnok Mesterségek'”, valamint „kénszergető kegyetlenségek” sora zárja. Az előbbi jegyében „az 'Evangélicusok gyermekit sok családságokkal [...] a' bolond atyáktól-is el-csalják, nem tudom micsoda nagy bölcsesség tanulásának reménsége alatt.” (70.) (A nagyszombati, pozsonyi és homonnai kollégiumokkal példálódzik a szerző.) Elcsábítják az asszonyokat, rajtuk keresztül a családot. (70.) „Az alá-való Vámosságtúl-fogva a' leg-felsőb méltóságig nincsen oly hivatal, kiből az 'Evangélicusok ki nem rekesztettek volna.” (74.) Ha a gonosztevők pápistákká lesznek, megkegyelmeznek nekik. (75.) Kémekeket küldenek a pápisták az evangélikus templomokba, hogy a prédikátorok nem mondanak-e valamit a pápa tanítása vagy a „Polgári-társaságnak külső igazgatása ellen” (77). Ha valaki áttér, írásba kell adnia, hogy miért tette, hogy példa legyen másoknak. (78–79.) A vallásukat elhagyott patrónusokat kényszerítik, hogy a prédikátorokat úzzék el a birtokaikról. (79.) Az utóbbiak közé tartoznak a következők: Az árvákat elveszik protestáns vallású anyjuktól, tutoruktól. (80–81.) A hivatalban lévő evangélikusokat levetik tisztségükből. (81.) A kereskedéshez csak katolikusoknak van joga. (81.) Nem házasodhatnak az evangélikusok. (81.) Fegyverrel, tömlőccel, vagy onelkobzással büntetik, aki nem tér át, hiába császárhú: „Nem volt ezaránt senkire semmi tekintet: és tulajdon azok-is, kik az Ausztriai Házhoz-való hívségben álhatatosan meg-maradtak, nem ótalmaztattak-meg ártatlanságokkal a' Vallásért-való üldözéstül” (89). A prédikátorokat számúzik, a gyülekezetet erőszakkal misére kényszerítik. (89.) Még a nemeseket is kivetik örökös jószágukból, ha pápistákká nem lesznek. (93.) A meghalt protestánsokat nem engedik eltemetni, vagy csak nagyon drágán. (99.)

A verses querelairódalom toposzait⁴¹ már jelentősen átalakította a *Querela*, amelyben „a romlás, pusztulás megindító ecsetelése [...] modern tartalommal megtöltve, a közel-múlt eseményeit [...] új történeti-teológiai keretbe [foglalva – V. B.] zajlik, s már nem a török a pusztulás oka, hanem a klérus hatalomvágya”.⁴² A *Papistakban* a kialakult helyzet oka ehhez képest már a katolikus hatalom arroganciája. Ha a *Querela* egyik legnagyobb erénye, hogy képes új politikai beszédmódot létrehozni, miközben „túllép a wittenbergi történetteológia és a zsidó–magyar sorspárhuzamosság eszmekörén, [és – V. B.] nem a propugnaculum Christianitatis közhelyére épít, hanem új politikai fogalmakat

⁴⁰ *Querela...*, i. m., 4r: „immár az Evangelicusoktól a templomok el vétetnek vala”; „immár az Evangelicus Egyházi szolgák számkivettetnek vala...”; „A halottaknak temetését harang szóval és ékes sereggel ékesíteni nem vala szabad, és végezetre az szokott helyen el temetni nem engettetik vala”; 21v: „tiszteletet szerezni csak latorság árán lehet...”

⁴¹ IMRE Mihály, „Magyarország panasza”: *A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1995 (Csokonai Könyvtár, 5).

⁴² HELTAI, *Alvinczi...*, i. m., 150.

vezet be, az egyház és az állam szétválasztásának gondolatával”,⁴³ akkor a *Papistak*ban ugyanez a gondolat a jogegyenlőség kérdésével bővül: a pápisták szerint „az örökös fejedelmek kényszeríthetik alattok-lévőit a’ magok Vallására [...] ’Es nóha a’ Pápista Pátronusok, e’ fundamentommal állattják fő-képpen az alattok-való nyomorúlt kösségen [...] gyakorlott kegyetlenkedéseket-is; de abból egy-átallyában ki-rekesztik az ’Euangélicus Pátronusokat...’ (60–61.) A *Querela* végkövetkeztetéseiben (a protestáns rendi egység vélt talaján állva) a papságnak, az uralkodónak és a tágabb nemzetközi közvéleménynek üzen, míg a *Papistak* egy megszilárdultabb hatalmi struktúrában a különböző érdekeltségek mentén széttagolt magyar protestáns rendeket szólítja fel: „Zajgódgyadtok Magyar Euangélicusok vala-míg teczik, ha mindazonáltal végben nem viszik rajtatok a’ Pápisták a’ mit akarnak.” (98–99.)

Talán az eddigiek alapján nem túlzás megállapítani, hogy a *Papistak* – a *Querela* hagyományát folytatva – fontos megálló azon az úton, amelyen „lassan kialakul az addig jogi, irodalmi, etikai és teológiai diskurzustípusokban megfogalmazódó politika »saját« tudományos diskurzustípusa.”⁴⁴

A szerzőről

Kétségtelen, hogy amennyiben a *Papistak* bizonyos értelemben a Rákóczi-ház propagandájának részeként értelmezhető, úgy a propagandával kézen fogva járó udvari reprezentáció⁴⁵ egyik meghatározó figurája volt a szerzőséggel „meggyanúsított” Keresztúri Pál. A szerzőség mellett eddig felsorakoztatott érveket (Keresztúri a szelíd, kényszermentes pedagógia hazai úttörője; vitázott magyarországi jezsuitákkal és neve éppen szalonképtelenné vált a kérdéses időszakban) kiegészíthetjük azzal, hogy Keresztúri prédikációszerkesztői gyakorlatát a *Papistak*ban megjelenő letisztult, egyszerű (puritán) felépítés jellemezte. Ugyanakkor felmerülnek a szerzőségével kapcsolatban bizonyos kételyek is.

Egyetlen fennmaradt hitvitájában, a *Fel-sördült keresztyenben* Keresztúri sodró lendülettel, személyeskedéstől sem mentes, humoros hangnemben (sok hasonlattal, metaforával és bibliai allúzióval) tálalja megjegyzéseit Hajnal Mátyás érveinek cáfolatára. „Hová viszed a’ hitet? merre mégy véle? Ne botsásd, kapd-meg, ragadd-meg, tartoztasd: meddig ha jó kérdeni? Hová tőd a hitet? Hol vagyon? Mutasd-elő: ted-le gonosz állat, miért

⁴³ *Uo.*, 150; *Querela...*, *i. m.*, 22r–v: „az Evangelicusok semmit egyebet nem kívánnak igasságnál és egyenlőségnél; Tudni illik, hogy az igaz Isten tiszteletnek gyakorlása, minden helyében [...] szabados legyen: Ismet hogy a Religionak tekinteti nélkül, nagyob és küsseb tisztivisélesek, érdemes, alkotmatos, és illendő személyeknek adattassanak. Végezetre, hogy az Pápas rend, avagy lelki személyek, tellyességhel mégh csak legh küssebik kölső világi avagy polgári dolgokban, tractákban magokat ne elegiczek, hanem czupán csak lelki dolgokra legyen gondjok [...] Az Katona fegyvert forgasson, az Papnak legyen az Templomra gongya. Mert így bizonyosan következik, hogy ha eggijk Religio az másiknak fellyében nem böczültetik bizonyos békeségh [...] kezd az országbeliek közt megh maradni.”

⁴⁴ BENE, *i. m.*, 287.

⁴⁵ G. ETÉNYI, *i. m.*, 17–18.

nyultál hozzá? Semmi közöd nints a hithez, ted-le mondom; Am le-tévé, ved-fel, tedd helyére a' hitet. Meg-lássuc mikor oda érünc jégen építettett kalyibádat" (19); „De te a' soc képpen edgyben elegyített kövér eledellel meg-hizakottál, mint a' Básánnac bikája; és a' te szived meg-hizakodott az Aspis kigyonac mérgével" (24); „Hová tsaponsz-ki Cálvinusra? Miért nem maratsz a' határban? Nem emlékezem én ilyen mondásiról Calvinusnac; azért nem kellene elő görđitened. De tudom, hogy nyereségnecc reménsége hurtzola ide; mindazáltal hogy vakjában el ne meny mellöle ennek-is, lássuc mit nyersz ezzel. Két nagy szarvas vétkecc nyersz itt-is." (37.) Ilyen képes prózastílussal a *Papistak*-ban nyomokban sem találkozzunk. Eddigi ismereteink szerint nem találkozzunk továbbá semmilyen kortársi utalással Keresztúri szerzőségére nézve, csak a *Fel-sördült kereszttyen* elején kifejtett, Hajnalt a névtelenség miatt megvető gondolataival: „Ez Hitető Orvosnac írásához hozzá fognéc, de mivel miolta emberi nyelven tudoc szollani, szemben a' beszédre olly emberrel nem voltam, ki név nélkül kösztünc koválygot volna. Azért igen gondolkodom mi lehet a' ki ilyen fel-fút pofával magam s-írásom ellen támadott. Gondolnám lenni Kokosnac; mivel nemzetünc között még ma-is ennec nevezetivel a' kisdedekecc gyakran ijezgetic..." (**r.) Keresztúri hitvitáit vizsgálva azt is láthatjuk, hogy mindig személyes sérelemből és megszólítottaságból és/vagy a fejedelmi hatalom gyalázása miatt ragad tollat, tehát közvetlen környezetét vagy őt magát érintő ügyekben nyilatkozik, tudósok közt, nem távoli nagypolitikai kérdéseccben. Egész prédikátori működését tekintve elmondható, hogy Keresztúri alapvetően apolitikus. „A reformátori igehirdetés jellemzője, hogy egyszerre volt személyes és közösségi. Reformátoraink úgy szólították meg üzenetükkel az egyént, hogy őt és boldogulását nem választották el az ország ügyétől és boldogságától. [...] Keresztúrinál azonban egyáltalán nem hangsúlyos a református prédikációnac ez a jellemző vonása. [...] igehirdetéseinek olvasása közben azt érzékeljük, hogy az egyéni, személyes élet kérdéseinek, problémáinak keretei között marad.”⁴⁶ Felvetődik tehát a kérdés, hogy egy olyan szerző, aki a *Papistak*-ban megnyilatkozó legaktuálisabb politikai problémákkal ilyen szinten tisztában van, s ehhez a legmodernebb politikai kommunikációt használja, miért rejtegeti máshol ezt a tudását. Szintén nehezen érthető az is, hogy Keresztúri miért pont a magyarországi viszonyokban mélyedt el ennyire a közelmúltbeli eseményektől⁴⁷ a protestáns rendi sérelmek toposzainac ismeretéig. Nem találkozzunk továbbá máshol Keresztúrinál a protestáns rendeket irénikus teológiai megfontolásból evangélikusnac nevező megfogalmazással és Veres-marti munkáinak ismeretére utaló jelekkel sem. Elgondolkodtató az is, hogy a *Papistak* keletkezésének idején Keresztúri nem a fejedelem közvetlen közelében tartózkodott Gyulaféheváron, hanem Váradon, a fiatal Rákóczi mellett, akit apja gyakorlatilag kiha-

⁴⁶ DIENES, *i. m.*, 130.

⁴⁷ *Papistak...*, *i. m.*, 91: „Nem-is régen esett dolog, mikor Austriából sok 'Evangélicusok jövének Magyarországbac a' Sacramentummal-való élésre, reájok küldettétvén némellyek, úttyokban minden javoktúl és marhájuktól meg-fosztattanac.”

gyott a háborús előkészületekből és a hadjáratból is.⁴⁸ Kérdés, hogy ha Keresztúri egyébként nem mutatott különösebb politikai érdeklődést, miért éppen őt bízták volna meg a mű összeállításával.

Mindaddig, míg ezekre a kérdésekre nem tudunk megnyugtatóan felelni, fel lehet vetni további szóba jöhető szerző(ke)t is. I. Rákóczi György mellett politikai tanácsadóként mindenekelőtt Geleji Katona István neve merülhet fel, ám az ő stílusa igen távol áll a *Papistakétól*. Ebben az időben szintén politikai tanácsadóként is működött az öreg fejedelem mellett, s mint ilyen részt vett a magyarországi támadás szellemi előkészítésében (Bisterfelddel és Gelejivel) Medgyesi Pál. „Mi, kegyelmes Urunk, az Istent úgy meg nem kérdehetjük róla, mint az régi próféták, hanem a jelekből tehetünk csak ítéletet, hogy Nagyságodat Isten hívja, melyeket Nagyságod jobban tud nálunknál. Nagyságod benne már hátra nem állhat, mert úgy Nagyságod azt a heroicus spiritust és divinus instinctust, melyet magában érez, erőszakosan megfojtaná” – írják a támadás jogosságáról hárman a fejedelemnek.⁴⁹ Bár Medgyesinek a szombatosok 1638-as erőszakos áttérítésében betöltött szerepe⁵⁰ meglehetősen ellentmond a *Papistakban* megfogalmazódó széles körű vallási türelem gondolatának, neki mégis dokumentálható kapcsolata volt magyarországi protestáns értelmiségiekkel, akiktől első kézből értesült a *Papistakban* felsorolt sérelmekről. Balázs Mihály és Keserű Gizella közölt két 1638-ból származó levelet: egyrészt Serédi János volt bártfai rektorét, később eperjesi hivatalnokét volt tanítványának, Medgyesinek, másrészt az I. Rákóczi Györgynek szóló kísérőlevelet, amelyet Medgyesi akkor írt, amikor Serédi levelét továbbította a fejedelemnek.⁵¹ Serédi a következőket írja Medgyesinek: „Ez az ő practicájok, quia marte non possunt, arte subdola re magunt, hogy az nemes ifjúságot gratis tanítván az pápistaságra hajthassak, és consequenter az nemes és úri rendet elfordítván, a parasztságot is, quia qualis dominus terrestris et patronus ecclesiae talem potest alere sacerdotem etc. Azért disputáltak in dieta: Jus patronatus ecclesiarum pertinet ad terrestres dominos, és hogy penarium jus habent vocandi et constituendi pastores pro subditis quales scilicet volunt ipsi domini. Ez ám a tyranni et carnificina animarum. S hát hogy ha a terrestris dominus arianus vagy anabaptista vagy sidó vagy török hitre állana? Vagy ha lutheranus avagy helveticus lévén az subditusokat (pápistákat) az ő vallására kénszeritené? Fogadom, a mi limitationkra jönének a jó pápisták, hogy invitis auditoribus non sunt obtrudere sacerdotem. Aminemő protestatiot töttek Őfelsége császár urunk előtt az evangélikusok ellen az praelátusok és az clericusok, vélem, hogy kegyelmed látta párját és olvasta. [...] Abban valóba kimutat-

⁴⁸ Az ifjú György 1645 májusában szinte könyörgött anyjának: „ha lovászul kell is, készebb vagyok úgy kinn önagsága mellett szolgálnom, hogy sem itt benn önagságának nehézségivel, kit már értek, és atyai szeretetének megbántódásával.” Idézi PAPP Klára, *Erdélyi fejedelmek*, Debrecen, TKK, 2008, 99.

⁴⁹ Geleji, Bisterfeld és Medgyesi levele Rákóczinak 1643. aug. 30-án, közli: SZILÁGYI Sándor, *I. Rákóczi György*, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1893, 359.

⁵⁰ CSÁSZÁR Károly, *Medgyesi Pál élete és működése: Irodalomtörténeti tanulmány*, Bp., 1911, 37–38.

⁵¹ Medgyesi Pál I. Rákóczi Györgynek, Debrecen, 1638. szept. 21. és Serédi János Medgyesi Pálnak, [Bártfa], 1638. szept. 15., közli: BALÁZS Mihály, KESERŰ Gizella, *Két elfelejtett régi levél (Medgyesi Pál 1638-ban) = Szolgálatomat ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek*, szerk. CSÁSZTVAY Tünde, NYERGES Judit, Budapest, MTA Irodalomtudományi Intézet–Balassi, 2009, 17–29.

tak fogok fejejét, és micsoda farkas barátsággal vadnak hozzánk a papi rendek főképpen. Quasi vero animarum salutem et non potius praebenda ecclesiastica et dominum super animas, quale usurpabant ante Lutherum et adhuc in Italia, Hispania etc usurpant.”⁵² Ezekben a sorokban nem nehéz felfedezni a *Papistak* sérelmeit, s mögöttük azt, hogy „a felvidéki evangélikusoknak ez a nem jelentéktelen, széleskörű kapcsolatrendszerrel rendelkező, s jól informált képviselője a nyilvánvaló mindennapos együttműködésről tanúskodva a legnagyobb természetességgel adja elő közös ügyként a felvidéki vallási viszonyokra vonatkozó megállapításait.”⁵³ Az együttműködés egyik csatornája pedig éppen Medgyesi, akinek stílusa és szövegépítési módszere szintén hasonló a *Papistaké*-hoz, s a váradi nyomdával 1643-ban, a *Praxis pietatis* átdolgozott kiadása⁵⁴ kapcsán ügyis kapcsolatban volt. Ugyanez a levél tartalmaz még egy témánkba vágó részletet, ui. Serédi épp Keresztúri *Christianus lactensé*nek egy részét kifogásolja: „sok ember, tudós értelmes pedig, még a kegyelmetek vallásán valók is megütköztenek rajta, aminemő crassos errores admittált, nem olvasta a jámbor az mostani református theológusoknak írásit, és hogy a tolvajnak, s Péter Apostolnak kénját a Krisztus kénjánál nagyobbnak merete írni, vagy ahhoz hasonlónak!”⁵⁵ Itt is felvetődhet, hogy egy a *Papistak*hoz hasonló könyv szerzőjének, aki a magyarországi viszonyokban jártasságot mutat (és nyilván kapcsolatokkal rendelkezik), ezt az ott széles körben megvitatott problémát miért a fejedelmek keresztül Medgyesitől kellett megtudnia. (Ha eljutott egyáltalán hozzá a hír, amit Medgyesi így kommentált: „Ugyan maga levelét küldöm Nagyságodnak, az mivel Keresztési [sic! – V. B.] Uramat az Lactens Christianusban examinálja, én egy elsőben nem hittem, hanem nálam lévén egy pagina 104. találtam föl, ő kegyelmének nem árt hírré tenni.”⁵⁶)

Medgyesi szerzősége mellett szólhat még az is, hogy nála korábban és később is felmerülnek a *Papistak* gondolataiból. Az erőszakos katolikus térítésről például így ír: „Tsak azt méri Stapletonus Jesuita edgy Oratiójában (mellyet közönséges helyen declamált) mondani, hogy az olyan Papista bekeség üzö ember, az ki az Papistaságot fegyverrel és haddal terjeszteni nem akarja; roszzabb az Eretnekeknél és Törököknél; söt az ilyen uy Diagorasokat és Protagorasokat, minden Városokból ki kellene üzni, mint ama régiek tselekedtenek az Athenaebelik, ugyan ígérte-is tévén annak a’ ki őket megölné, ugymond. Papista Urak, Fejedelmek &c. hallyátok mit végeztek alattomban szenteséges Atyáitok felölleték; fogadgyátok ha fogadgyátok a’ mire kisztetnek, mert ha nem; vért oltanak bizony ha szerét tehetik szemetekben.”⁵⁷ A presbiteri rendszer bevezetése

⁵² BALÁZS–KESERŰ, *i. m.*, 24–25.

⁵³ *Uo.*, 20.

⁵⁴ Lewis BAYLY, *Praxis pietatis, az az keresztyén embert Isten tettése szerént-valo járásra igazgató kegyesseg gyakorlas. Fordítottatott angliai nyelvből [...] ki-botsáttatott ugyan Medgyesi Pal [...] által...*, Várad, 1643 (RMNy 2042).

⁵⁵ BALÁZS–KESERŰ, *i. m.*, 27.

⁵⁶ *Uo.*, 22.

⁵⁷ MEDGYESI Pál, *Sz. atyak öröme az az az Messias Jesus Christusnak Maria előtt személy szerént létének, s-örök istensége az O Törvénybéli jelenésekből, Sz. Irás, jó okok és a jozanb régi doctoroknak értelme szerént-valo vilagos meg-mutatása, sok egyéb tudásra idvességes és gyönyörüséges dolgokkal egyetemben.*

kapcsán pedig többször is megfogalmazza a világi és egyházi szervezetek kettéválasztásának gondolatát. Most egy Lorántffy Zsuzsannának írt leveléből idézünk: „nem öszveelegyedett székek legyenek az presbytérium s a polgári, hanem különböző: egyik másikkal igyibe magát ne avassa [...] A mi vallásunk bizonylyan tagadgya azt, hogy ha keresztyén is a magistratus, mindazonáltal ő vehesse magának az presbyterséget.”⁵⁸

Persze ezzel együtt is nehéz Medgyesinek a szombatosok bebörtönzésében és átkezesztelésében való részvételét összeegyeztetni a *Papistak* elveivel, csakúgy, mint Keresztúrinak Báthori Zsófia áttérítésében játszott szerepét.

Látható, hogy mindkét esetleges szerzőhöz több érv és ellenérv kapcsolható, s akár egy ismeretlen harmadik személy is szóba kerülhet. A szerzőség kérdése tehát nem zárható le biztosan újabb bizonyítékok előkerüléséig, ám azt megfogalmazhatjuk, hogy akár Keresztúri, akár Medgyesi szerzőségét valószínűsítjük, az mindenképp érdekes adalék a 17. századi vallási tolerancia teóriájának és gyakorlatának viszonyához.

Daniel Vasarhelyi jesuita professus paternek, amaz nagysagos angyal Gen. 32. v. 24. etc., és Exod. 3. v. 2. etc., s az Jehovah nev és az közölhetetlen isteni tulajdonsagok s-munkak felől samosatenizalo és abban fülig merült tsekely tikkelyinek meg tikkelyezesere irattatott, es három könyvekre osztattatott negy szükséges táblakkal edgyütt..., Gyulafehérvár, 1640 (RMNy 1826), 84.

⁵⁸ A levél 1650. október 14-én kelt, idézi: BARICZ, *i. m.*, 121.

GARADNAI ERIKA – MARTIS ZSOMBOR

ORSZÁGTÜKÖR ÉS HITVITA*

(Czeplédi István: *Az országok romlásáról írott könyvnek első része*)

„Egy kis búsulásomban rejtettem el orczámat túled,
de örökké való irgalmasságomban könyörülök rajtad.”
(Esa 54,8.)

A 17. századi magyar történelem egyik döntő szakaszának tekinthető a vesztfáliai békét követő időszak, amikor a politikailag és felekezetiileg is megosztott országban lehetségesnek látszott a részek egyesítése. Vezető szerepet játszott ebben az Erdélyi Fejedelemség, amelynek égisze alatt egy rövid időre a török és a Habsburg uralomtól való megszabadulás lehetősége is esélyesnek látszott. A talán túlzottan elbizakodott erdélyi fejedelem, II. Rákóczi György hibás politikai és katonai lépései miatt azonban e tervek meghiúsultak. Az 1657-es sikertelen lengyelországi hadjáratot és az azt követő török megtorlást a kortársak olyan nemzeti tragédiaként élték meg, amely végérvényesen lezárta egy korszakot. Erdély aranykora véget ért, így a belpolitikailag és gazdaságilag kiegyensúlyozott évtizedek után ismét a romlás kora köszöntött be.

A történelmi események nyomán számos kortárs alkotó elevenítette fel azt a 16. században kibontakozó biblikus irodalmi hagyományt, amely a „bűneiért bünteti Isten a magyart” toposzban összegezhető. Ez az irodalmi toposz a magyar és zsidó történelmi párhuzam mellett azt is megjelenítette, hogy az országok romlásának oka az Isten ellen elkövetett bűnökben keresendő, melyekért a nép és az egész ország közösen bűnhődik. Isten büntetésének eszközei a török, a német illetve az igaz keresztyéni hit ellen vétők voltak. E felfogás szerint azonban Isten nem haragból büntetett, hanem azért, hogy ismét magához térítse az eltévelyedett magyarságot.¹ A bűnt követő jogos isteni ítélet képe a reformáció korában született, és a wittenbergi történelemszemlélettől áthatott protestáns művekben jelent meg.² A romlás és a panasz (*querela*) toposzok a 17. századra már kibővültek, absztrakttá váltak, és nem kötődtek egy konkrét történelmi eseményhez

* A Miskolci Universitas hitvitázó szemináriumának régi pópápa deákjai ajánlják e szerény irományt szeretett és igen tisztelt tudós kálvinista professzoruknak.

¹ ÖZE Sándor, „Bűneiért bünteti Isten a magyar népet”: *Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján*, Bp., Magyar Nemzeti Múzeum, 1991 (A Magyar Nemzeti Múzeum Művelődéstörténeti Kiadványa, 2), 100–110, 141–143.

² HELTAI János, *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*, Bp., Balassi Kiadó, 1994 (Humanizmus és Reformáció, 21), 163–165.

(mohácsi csatavesztés, Buda eleste stb.), hanem egyetemes érvénnyel, az egész 17. századi létállapotot megragadó irodalmi formává váltak.³

Az 1657-es lengyelországi sikertelen hadjárat azonban olyan megrázó esemény volt, amely ismét konkretizálta, életre hívta és felelevenítette a fent említett irodalmi hagyományt. Így jelent meg ez a képzet többek között Medgyesi Pál, Komáromi Csipkés György, Köleséri Sámuel műveiben is. A megelőző esztendők az aranykort jelentették, míg a lengyel háború elvesztése és az azt követő belpolitikai válság az erdélyi és partiumi részeken élőknek a romlások korát elevenítette fel. Ismét valósággá vált a romlás és panasz toposz 16. századi szöveghagyománya, de emellett megjelent a sikertelen katonai hadjáratot és annak felelőtlen előkészítését bíráló prédikatori magatartás is.⁴

A következőkben Czeglédi István kassai prédikátor *Az országok romlásáról írott könyvnek Első Része* címmel 1659-ben megjelent művén keresztül szeretnének bemutatni, hogy miként reflektált a 17. századi magyar protestáns egyházi értelmiség egyik kiemelkedő alakja a belpolitikai eseményekre.⁵ Könyve betekintést nyújthat a korszak történeti, egyházi és politikai gondolkodásába. Czeglédi ugyanis a kor szokásos műfaji kereteit szétfeszítő, átdolgozó és egy egyéni történelmi, politikai, felekezeti olvasatot közvetítő művet hozott létre. Ezzel egyrészt csatlakozott kortársai írói gyakorlatához, másrészt tovább is lépett a közismert szöveghagyományon, és az aktuálpolitikai, közéleti események tükrében egy rendkívül összetett, az 1657–1659-es esztendők történeti kontextusába illeszkedő művet alkotott.

Szerző, mű és kontextus

Czeglédi István a kassai református gyülekezet egyik legjelentősebb 17. századi alakja volt. Iskoláit Váradon, Debrecenben és Sárospatakon végezte, majd 1644. április 27-én külföldi tanulmányútra indult, amelynek helyszínei többek között Utrecht és Leiden voltak.⁶ A peregrináció befejezése után 1647-ben tért vissza hazájába,⁷ és pályáját Kas-

³ IMRE Mihály, „Magyarország panasza”: *A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1995 (Csokonai Universitas Könyvtár: Bibliotheca Studiorum Litterarium, 5), 7–11.

⁴ CSORBA Dávid, *Az 1657-es év mint a nemzeti történelemszemlélet egyik irodalmi toposza = Nemzet – identitás – irodalom: A nemzetfogalom változatai és a közösségi identifikáció kérdései a régi és a klasszikus magyar irodalomban*, szerk. BÉNYEI Péter, GÖNCZY Mónika, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2005 (Csokonai Universitas Könyvtár: Bibliotheca Studiorum Litterarium, 35), 123–154, 152.

⁵ CZEGLÉDI István, *Az országok romlásáról írott könyvnek Első Része. Mellyet Szerelmes Hazájának béke-ségben való maradhatásáért írt A. C. H. K. G. L. T. C. I.*, Kassa, 1659 (RMK I, 941). A továbbiakban leegyszerűsítve *Az országok romlásáról* címmel írjuk Czeglédi művét.

⁶ ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, szerk. LADÁNYI Sándor, Bp., Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977³, 116.

⁷ CZEGLÉDI István, *Már minden épületivel s-fegyveres Házaival edgyütt, el-készült, Sion Vara, Mellyet, a Néhai Bóldog emlekezetű J. C. Hűséges Tanubizonyság-tévője, a Cassai Reformata Ecclesia, Munkás Tanítója Idvezült CZEGLÉDI ISTVÁN, A Magyar Nemzetben lévő Christus, Igaz Reformata Ecclesia-ja, régen kívánt, lelki javára, Evangeliumi Vallásban valo erőss és álhatatos meg-állására, Eltében fel-rakott és el-végezett volt;*

sán kezdte meg a református iskola rektoraként.⁸ Később több eklézián is teljesített szolgálatot, megfordult Beregszászon és Tállyán is, de tevékenységének fő színhelye 1653-tól élete végéig Kassa városa maradt.⁹ Czeplédi iskolát és templomot is építtetett, előbbi 1656-ra, a templom 1663-ra készült el teljesen.¹⁰ Az építési munkálatok mellett rendkívül jól megszervezte a kassai református hitéletet és az iskolai közösséget, amelyeknek anyagi terheit az adományozók állták, akik elsősorban a nemesek közül kerültek ki. A gyülekezet fő támaszai az erdélyi fejedelmek voltak, ugyanakkor a kassai polgárok is jelentős áldozatokat hoztak az ekléziáért.¹¹ A prédikátor kitartó munkája és a hívek anyagiakban is megnyilvánuló lelkesedése együttesen vezetett a kassai református iskola megerősödéséhez, amely a várost a felső-magyarországi szellemi élet központjává avatta az 1660-as évek második felére.¹² Fordulópontot jelentett, hogy 1670 júliusától megszállták Kassát a német császári csapatok. Elkezdődött a reformátusok üldözésének újabb időszaka, a gyászévtized és a gályarabság kora, amelyet a szakirodalom „persecutio decennalis” néven jegyez.¹³ Az 1671–1681 között eltelt időszak egyik korai eseménye volt Czeplédi István bebörtönzése Kassán, majd a pozsonyi véstörvényszék (*delegatum iudicium*) elé idézése. A kassai prédikátor 1671. május 27-én ült szekerre és indult el Pozsonyba, ahova azonban már csupán a holtteste érkezett meg, mivel 1671. június 5-én Nagyszombat határában elhunyt.¹⁴ Halála után emlékét mint vértanút tisz-

a végre, hogy mikor ennek Bástyái ostromoltatnak, lehessen készen minden Munitio-ival, tudgya magát oltalmazni, és győzedelemmel a Var vivokat alolla el-űzni; Mostan pedig, hólta után, a Méltóságos Erdélyi Fejedelem, mostani Kegyelmes Urunk Parancsolatyából és a meg-hólnak utolso kötelező Akarattyából, ki-bocsátatott, KÖLESERI SAMUEL a Debreczeni K. G. edgyik alázatos Tanitójának forgolodása által. 2. Sam. 5. v. 7. 9. Meg-vövé Dávid a Sion varat s-lakozek benne, Kolozsvár, 1675 (RMK I, 1187), (**)2a.

⁸ I. Rákóczi György és felesége, Lorántffy Zsuzsanna teremtette meg a kassai református egyház megalapításának feltételeit. Czeplédi Istvánt a magánvagyonukból fizették, amely egy évben a következőképpen alakult: 225 forint készpénz, 4 hordó bor, 10 köből tiszta búza, 15 köből gabona, 2 ártány disznó, 6 darab kőszó, 20 szekér fa. WICK Béla, *Kassa története és műemlékei*, Kassa, Wiko Litográfiai és Könyvnyomdai Műintézet, 1941, 101.

⁹ SZABÓ Lajos, *Kassai kálvinista krónika 1644–1944*, Kassa, Wiko Litográfiai és Könyvnyomdai Műintézet, 1944, 41.

¹⁰ NAGY István, *Czeplédi István polemikus író a XVII. században*, Kolozsvár, 1899, 17.

¹¹ II. Rákóczi György és Apafi Mihály fejedelmek is támogatták a kassai reformátusok ügyét. Rákóczi a templomépítésre adományozott jelentős összeget, és ezután is rendszeresen segítette az iskolát. Apafi évi 100 tallerral támogatta a gyülekezetet. Lorántffy Zsuzsanna, I. Rákóczi György özvegye – Sárospatak mellett – Kassának szintén fontos támogatója volt. A polgárok közül Ádám János például 1655-ben a Sátor hegyen lévő szőlőjét adományozta az ekléziának, Rozgonyi János pedig 1659. április 24-én tállyai birtokát hagyta az egyházra. Barna Ferencné egy kassai szőlőbirtokot és évente 20 forintot, Recski Mihály 10 köből búzát, 10 forintot és egy oldal szalonnát adományozott az iskolának. Ibrányiné (született Erdődi Judit) évi 10 forinttal járult hozzá az iskola és a diákok költségeihez. SZABÓ, *i. m.*, 40–41, 50–51.

¹² Jól jelzi ezt többek között az iskolai színjátszás rendkívüli népszerűsége is, amely iránt különösen nagy volt az érdeklődés. 1667 júniusában annyian szerettek volna látni egy iskolai előadást, hogy Czeplédi kénytelen volt a városi előjáróktól engedélyt kérni, hogy az iskola épületén kívül tartsák meg a bemutatót, mivel a nézők ott már nem fértek el. *Uo.*, 51–52.

¹³ A gályarabságról és az 1674-es perről bővebben: S. VARGA Katalin, *Az 1674-es gályarabper jegyzőkönyve: Textus és értelmezés*, Bp., Universitas Könyvkiadó, 2008 (Historia Litteraria, 24).

¹⁴ CZEPLÉDI, *Már minden épületivel...*, *i. m.*, (**)4a.

telték, személye a protestáns mártírológia részévé vált.¹⁵ Szenvedéseinek történetéről 1710-ben jelent meg Lőcsén a *Czeglédi Istvánnak [...] sok szenvedésiről [...] iratott Siralmas Versek* című gyűjtemény.¹⁶

Szerzőnk életének rövid summázata után érdemes bemutatni azt a politikai és kommunikációs teret, amelyben *Az országok romlásáru* címmel megjelent könyv létrejött. Szeretnénk rávilágítani azokra a politikai mozzanatokra, amelyek arra ösztönözhatték Czeglédit, hogy művével kapcsolódjon a romlás- és pusztulástoposzokon alapuló és folyamatosan formálódó szöveg hagyományhoz.

Az 1650-es években Erdély politikai jelentősége megnőtt, és változás következett be a magyar arisztokrácia politikai állásfoglalásában, önreprezentációjában is, amelynek egyik vezéralakja Zrínyi Miklós volt. A politikai gondolkodásban meghonosodott és felerősödött a magyar hazához való lojalitás, valamint háttérbe szorult a Habsburg-kormányzat szerepe.¹⁷ Ez természetesen nem nyílt ellenszegülést jelentett, hanem azt, hogy a politikai erőter központja Erdélybe helyeződött át. Ebben a politikai helyzetben II. Rákóczi György megpróbált érvényt szerezni nemzetközi szintre is kiterjedő hatalmi törekvéseinek. 1653-ban sikeres hadjáratot vezetett a román fejedelemségek ellen, és a győzelem következtében még Zrínyi Miklós támogatását is elnyerte.¹⁸ II. Rákóczi 1657-ben a török Porta engedélye nélkül kezdte meg lengyelországi hadjáratát, melynek sikerét szintén biztosra vette, de a kezdeti győzelmeket vereség követte.¹⁹ A lengyel háború során vált egyértelművé, hogy habár hatalmi törekvései voltak, a fejedelem alkalmatlannak bizonyult a katonai és politikai vezetésre. Erdélybe való hazatérése után a Porta leváltatta, ennek ellenére nem akart megválni címétől, s folytatta küzdelmét a „nem létező hatalomért”. Az események akkor vettek tragikus fordulatot, amikor a törökök büntető hadjáratot vezettek Erdélybe, előidézve ezzel az ország rész pusztulását. Érthető tehát, hogy az 1657-es lengyelországi hadjáratot és az azt követő évek esemé-

¹⁵ A mártírológiáról bővebben: TÓTH Zsombor, *EGOizmus: Az önreprezentáció mint ön-performancia (self-fashioning) Bethlen Miklós emlékiratában*, Egyháztörténeti Szemle, 2003/2, 57–85.

¹⁶ Czeglédi Istvánnak (*A Jézus Kristus hú Tanu-bizonyosságának, Nagy-hirű s nevű), A Kassai Keresztyén Helvética Ekklesiának hűséges Leiki-pásztorának életbéli sok szenvedésiről, árestáztatásáról, Posonba (a Jézus Kristus nevéért) citáltatásáról, és útyában a Nagy-Szombati búza-vetések között lett boldog ki-mulásáról, és Posonban lett tisztességes temetéséről iratott Siralmas Versek, Mellyhez mostan tétetett az Isten Anyaszentegyházának nyomoruságos állapotján való Siralom*, Lőcse, 1710 (RMK I, 1776).

¹⁷ BENE Sándor, *Theatrum politicum: Nyilvánosság, közvélemény és irodalom a kora újkorban*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999 (Csokonai Universitas Könyvtár: Bibliotheca Studiorum Litterarium, 19), 386.

¹⁸ BITSKEY István, *Virtus és poezis: Önszemlélet és nemzettudat Zrínyi Miklós műveiben* = B. I., *Mars és Pallas között: Múltszemlélet és sorsértelmezés a régi magyarországi irodalomban*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2006 (Csokonai Universitas Könyvtár: Bibliotheca Studiorum Litterarium, 37), 203–238, 203.

¹⁹ A magyarokkal szövetségben harcoló svéd csapatok elhagyták Lengyelországot, ugyanis III. Frigyes dán király megtámadta a svédeket. Emellett a krími tatárok támadása is meglepetésként érte a katonai vezetésre alkalmatlan fejedelmet. Rákóczi az Oszmán Birodalom erejét is rosszul mérte fel, ugyanis Köprülü nagyvezír alatt a korábban hanyatló nagyhatalom ismét reneszánszát élte, és az engedély nélküli lengyelországi hadjárat megtorlását kívánta. NAGY Gábor, *Det var en gang ett fattigt land: Historiák a közép- és kora újkori svéd királyságból*, Gesta, 2005/1–2, 49–99, 83–84.

nyeit a mohácsi tragédiához hasonlóan élhette meg a kor embere, aminek lenyomata a korszak műveiben is fellelhető.²⁰

Czeglédi István *Az országok romlásáról* könyvével lépett be abba az irodalmi és politikai térbe, amely a sikertelen lengyelországi hadjárat után reflektált az eseményekre. A kassai prédikátor nehéz helyzetben volt, hiszen Rákóczi a városi gyülekezet legerősebb támaszának és patrónusának számított. Ilyen helyzetben kemény és nyílt bírálatot megfogalmazni nem volt célszerű, hiszen azzal saját pozícióit is gyengítette volna. A fejedelem hibás politikájáról azonban sokan véleményt (és ezzel közvéleményt is) formáltak.²¹ A romlás-, pusztulás- és siralom-toposok ugyanis alkalmas beszédmódnak bizonyultak arra, hogy a korábbi időszakok töröktől és némettől vészterhes korát megidézzék. Ezzel a műfaji, tematikai és a nyelviségben is megjelenő visszacsatolással az aktuálpolitikai eseményekről is elmondhatták véleményüket. Ennek részeként a zsidó-magyar sorspárhuzam és a bűnök tipizálása is megjelent, és összekapcsolódott a romlások okaival. Elítélték a kevélység okozta bálványimádást és elvilágiasodást, amelyeket a főbűnök közé soroltak már a 16. században is.²² Ehhez a gondolatkörhöz kapcsolódott Czeglédi a 17. század közepén, amikor könyvével II. Rákóczi György uralkodói hibáira kívánt rámutatni.

Az országok romlásáról alapvetően két részre tagolható. Könyvének első részét a főbűnök elleni hat regula teszi ki, amely a fejedelmi tükrő műfajához köthető. Művének második részében Pázmány *Kalauzával* vitatkozik és a hitviták szövegahagyományát folytatja. Czeglédi így egyszerre ír fejedelmi tükröt és hitvitát. Ám könyvének első részében mégsem a fejedelmet szólítja meg, és ezzel a finom csúsztatással, súlypontát helyezéssel egy sajátos műfajt is létrehoz. A mű elején ugyanis az *Ajánló levélben* Czeglédi a „Magyari-hazá”-hoz ír, megszemélyesítve ezzel az országot. A haza testét egy elgyötört beteg emberhez hasonlítja, amely gyakorta megjelenő toposz és metaforikus kép a fejedelmi tükrökben.²³ *Az országok romlásáról* első részének műfaja azonban mégsem dönthető el egyértelműen. A kassai prédikátor az országot szólította meg, ezért talán meg lehet kockáztatni a kijelentést, hogy Czeglédi műve – a fejedelmi tükrök mintájára – „országütör” volt. A fogalmat a királytükörrel rokon értelemben használjuk, mivel nem egy személy (fejedelem) volt a mű címzettje, hanem maga az ország. Emellett a kassai prédikátor könyve az erénytükörrel is rokonítható, amely egyfajta előzménye volt a politikatudomány később kialakuló diskurzusainak, műfajainak.²⁴ A könyv tehát nem fejedelmi tükrő, de még nem tartozott az önálló politikai művek sorába sem, bár elindult azok irányába. Czeglédi így a műfaji sajátosságok keverésével és a hazánkban jól ismert

²⁰ CSORBA, *i. m.*, 136–148.

²¹ Bene Sándor hívta fel a figyelmet és tett javaslatot a magyar politikai hagyomány vizsgálatára és annak lehetőségeire. BENE SÁNDOR, *A történelmi kommunikációelmélet alkalmazása a magyar politikai esztétörténetben – A kora újkori modell*, ItK, 2001, 285–315.

²² ÖZE, *i. m.*, 37–43.

²³ HARGITTAY Emil, *Gloria, fama, literatura: Az uralkodói eszmény a régi magyarországi fejedelmi tükrökben*, Bp., Universitas Könyvkiadó, 2001 (Historia Litteraria, 10), 22–23.

²⁴ HELTAI János, *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában (1601–1655)*, Bp., Universitas Kiadó–OSZK, 2008 (Res Libraria, 2), 279–280.

irodalmi hagyomány felélesztésével a közvélemény formálása érdekében az „ország-tükör” sajátos műfaját alkotta meg.²⁵

A regulákról

Czeglédi a kor szokásának megfelelően a kassai eklézsia egyik legnagyobb patrónusának, Lorántffy Zsuzsanna özvegy fejedelemasszonynak ajánlja művét. Ezzel a gesztussal közvetlenül kívánja növelni a szöveg világi tekintélyét hallgatósága előtt.²⁶ Az *Ajánlás*ban egy ószövetségi példával figyelmezteti az olvasókat, ne legyenek elbizakodottak, hiszen nem lehet tudni, mikor milyen veszély fenyeget. Annak érdekében, hogy a bajokat orvosolni lehessen, a kassai prédikátor a következő javaslattal él: „Nékem ez igen elfajult időben a tetzék, hogy *Baruchal* együt kezemben vegyem az Isten könyvét, s-el olvassam a Magyar fiak hallására, nem egyébért: hanem hogy *meghallya Júda háza az el-gondolt gonoszt, s-kiki az ű gonosz utáru meg-térjen, hogy Isten az ű álnokságuknak kegyelmes legyen.*”²⁷ Czeglédi Júda házát (az Erdélyi Fejedelemséget)²⁸ szólítja meg abban a reményben, hogy reguláinak hatására bűnbánatot tartanak, amely a megbocsátás feltétele. A szerző párhuzamba állítja saját korát az ószövetséggel, önmagát Jeremiás prófétával azonosítja, akihez hasonlóan kezébe veszi a Bibliát, és írnokával, Baruchhal együtt kéri az Urat, kegyelmezzon népének. Ezzel a gesztussal a prédikátoriból prófétai szerepkörbe lép át, amelyet a történelmi párhuzam és a Szentíráshoz való ragaszkodás nyomatékosít, hiszen a Bibliából való tanulás alapvető fontosságú a hitélet megújításának szempontjából.²⁹

Az *Ajánló levél* második részében a tanító, országot megszólító próféta helyett a háláját kifejező prédikátort hallhatjuk. Lorántffy Zsuzsannát a köszönetnyilvánítás során különféle bibliai személyekkel azonosítja Czeglédi („délnek Királyné Aszszonya”, Mt 12,42; „igaz Tabhita”, ApCsel 9,40). A támogatást a hírnév (*fama*) erősítésével, az erények (*virtutes*) dicséretével köszöni meg a fejedelemasszonynak, remélve, hogy megmarad a kassai gyülekezet mellett. Az *Ajánló levél*ben összesen 67 alkalommal hivatkozik a

²⁵ A közelmúltban megjelent tanulmányában Bene Sándor rendszerezte a politikai irodalom termékeit 1450 és 1760 között. A besorolásban Czeglédi műve a *Sectio theologicában* kapott helyet, utalva a mű politikai jellegére és teológiai tartalmára. BENE SÁNDOR, *Eszmetörténet és irodalomtörténet: A magyar politikai hagyomány kutatása*, BuKsz, 2007/1, 50–64, 54.

²⁶ A szöveg tekintélyéről bővebben: HELTAI JÁNOS, *A szöveg tekintélyének forrásai Magyarországon a barokk kor elején = Hatalom és kultúra: Az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Jyväskylä, 2001. augusztus 6–10.) előadásai*, szerk. JANKOVICS JÓZSEF, NYERGES JUDIT, Bp., Nemzetközi Magyarágtudományi Társaság, 2004, II, 678–694, 689.

²⁷ CZEGLÉDI, *Az országok...*, i. m., (4b–5a).

²⁸ A korszak kálvinista gondolkodásában a 16. századi zsidó–magyar sorpárhuzam továbbfejlesztéseként a katolikus uralkodó hatalma alatt álló vegyes vallású Magyarországot Izrael szimbolizálja, a kálvinista vezetésű, „tisztább” kultuszú Erdélyt Júda.

²⁹ LUFFY KATALIN, „A' kik életekkel erkölcsökkel építenek és tanítanak”: Puritán elvárások az 1660–68 közötti alkalmi beszédekben = *Kegyesség, kultusz, távollátás: Irodalomtudományi tanulmányok*, szerk. GÁBOR CSILLA, SELYEM ZSUZA, Kolozsvár, Scientia Kiadó, 2002, 37–70, 43–46.

Bibliára, amelyből 53 ószövetségi, 14 újszövetségi szöveghelyre utal, felerősítve ezzel a zsidó–magyar sorspárhuzamot. Ezután a kassai prédikátor a *Kegyves lelkű olvasóhoz* szól, amivel az igaz vallásban való megerősítés és örök életre való felkészítés a célja. A regulák előtt olvasható a *Magyarok romlásának okai* címmel szereplő vers, melynek kezdősorai: „Keresztyén Magyarság! Előtted nem Ujság”.³⁰ A költemény a regulák tartalmi kivonatának tekinthető, és a keresztyén magyarokat (az országot) szólítja meg. A versben felsorolt bűnök mindegyike kapcsolódik valamelyik regulához.³¹ A szerző a bűnök felsorolásával egyszerre szólít fel a megtérésre, és jelöli ki a nemzet számára teljesítendő feladatok körét.³² Az olvasókat végigvezeti a bűnök lajstromán, és ígéretet tesz arra, hogy amennyiben sorsukat Istenre bízzák, nem marad el jutalmuk, megszabadulnak a romlástól, hiszen „Nem lesz úgy a Török / Ez Hazában örök”. Ezzel az ígérettel zárul a költemény, melyet Czeglédi nevelt fia, Köleséri Sámuel írt.³³ Ezután külön címmel következik a regulák: „Szerelmes édes hazám, kárt vallon MAGYAR ORSZAGH! Ha é következendő REGULAKAT nem csak olvasod; hanem azokhoz rendeled ekkédigh szabados életedet; im még egyszer a te megh busult Istenednek szíve BEKESEGRE hajol; s-meg igiri a KÜLSŐ csendességet-is néked.”³⁴ Czeglédi részletes jegyzéket nyújt át az olvasónak az ország bűneiről, amelyek következménye a romlás, a haza pusztulása. A szerző szerint az adott helyzetben nincs más lehetőség, mint az addigi szabados élet megváltoztatása. Ezért is fontos, hogy Czeglédi regulákba foglalva adja át az országnak jobbító szándékú művét, mert ezek alkalmasak arra, hogy szabályozzák az ország és az emberek életét. Az I. regula a *magistratusok* (az állam vezetőinek) feladatait, a II. regula az uralkodó (fejedelem) alattvalóinak kötelességeit és jogait foglalja össze. E részek a királytűkrökre emlékeztetnek, mivel azoknak lényegi eleme az uralkodó kötelességeinek bemutatása.³⁵ Czeglédi a regulákban prófétai (tanácsadói) szerepkört vesz fel, és a szöveg tekintélyét azzal alapozza meg, hogy kizárólag a Bibliára hivatkozik.³⁶ A III. és IV. regulák a részesség és a cifra öltözet bűnét veszik sorra, amelyek több főbűnnek (ke-

³⁰ RMKT XVII/11, 10–11.

³¹ A szövegben megjelent a kegyetlenkedés (I., II., V. regula), sok részegeskedés (III. regula), buja öltözés (IV. regula), bűnben bémerülés (III., IV., V., VI. regula), egymásra törés (V. regula), izetlen vesződés (V. regula) is.

³² LUFFY, *i. m.*, 54–56.

³³ Köleséri az S.K.D.V.S.P.R.F. jelsor mögé rejtőzött, azaz feloldása nyomán Samuel Köleséri de Varad Szendrőiensis Pastor R? F? volt. Köleséri egyébként Czeglédi több művéhez is írt versbetéteket. Feltételezésünk szerint a Czeglédi művében megjelenő prófétai szerepvállalás, tehát hogy Jeremiásként tűnik fel, összekapcsolható Baruch alakjának megjelenítésével is. Baruch volt Jeremiás próféta életének lejegyzője. Valószínűsíthető, hogy Czeglédi saját nevelt fiát, Kölesérit (aki később valóban életrajzírójává is vált) értette a Baruch bibliai név alatt. Így mindkettejüket beemelte az ószövetségi prófétai szerephagyományba.

³⁴ Alatta rövidítés, melynek feloldásából állapítható meg a mű szerzője: a C(assai) H(elvetica) K(eresztyén) G(yülekezet) L(elki) T(anítója) C(zeplédi) I(stván) A(jánlja?) Cassan MDCLIX Severinus Marcus nyomdájában. A címlap hátoldalán bibliai idézetek. Az első a Krónika II. könyvéből, a második Ésaías próféta könyvéből, melyet dolgozatunk mottójaként idézünk. A címlapon olvasható „ígéret” erősítésére szolgálhatnak az ószövetségi versek. CZEGLÉDI, *Az országok...*, *i. m.*, A1a.

³⁵ HARGITTAY, *i. m.*, 21–23.

³⁶ HELTAI, *A szöveg tekintélyének forrásai...*, *i. m.*, 684–686.

véltség, bujaság) is forrásai. Az V. regulában az egység fontosságát hangsúlyozza a szerző, majd inti olvasóját a helytelen egyezségtől, melynek öt formája van: a sátáni, a tudatlan (baromi), a júdási (áruló), a tyrannusi (elnyomó), valamint a heródesi (megalkuvó) szövetség.³⁷ Talán nem túlzás azt állítani, hogy ha nyíltan nem is nevezheti meg a fejedelmet, ebben a regulában jelenik meg II. Rákóczi György kritikája. A fejedelem ugyanis valamennyi helytelen egyezés bűnét elkövethette az 1657–1658-as évek folyamán. Felrúgta a törökkel kötött megállapodást, engedély nélkül szövetséget kötött a svédekkel, majd a lengyel hadjárat során elárulta és otthagyta hadseregét. A vesztes hadjáratból hazatérve egyezséget kötött az erdélyi országgyűléssel, és feltételekhez kötötte lemondását, majd ezt a megállapodást is elárulta, önkényesen ragaszkodott a fejedelmi székhez, aminek következménye a török csapatok támadása, Erdély romlása lett. Czeglédi az V. regula 3. pontjában így fogalmaz: „Ha csak magad *személyét* illeti a rajtad töt boszszuságh; *eltűnj* benne, hogy nem mint veled együtt lakozó Atyádfiával *törvénekzezzél*. Azért, bár nagy méltóságú ember légyis, de mégis a békeségnek megh tartásáért sokat félre tégy *authoritásodban*. [...] Mind ezeket penigh, úgy igyekezzed elkövetni, hogy ne légy csak az egyességnek *tettetője*.”³⁸ Czeglédi óvatosan, az országnak és a fejedelmeknek adott tanács köntösébe bújtatva fogalmazza meg kritikáját. A nyílt bírálat egyébként sem lenne célravezető, hiszen a szerző szándéka az ország megmentése, melynek eszköze a hívek lelki életének megújítása, bűnbánat tartása. A fejedelmet érő közvetlen kritika hatására azonban kizárólag Rákóczit okolhatták volna a romlásokért, amiből az is következhetne, hogy a katolikusoknál van az igaz hit.³⁹ Az V. regulában a vallási türelem kérdését érinti a szerző,⁴⁰ a VI. regula már ismét egy hitéleti, dogmatikai kérdést tárgyal, óv a bálványimádástól, amellyel bibliai kontextusba helyezi a politikai eseményeket. Emellett átvezető jellege is lehet a VI. regulának, hiszen Czeglédi a bálványozás kérdését a könyv további részében bővebben tárgyalja.

Az I. Toldalékról

Czeglédi művének első fele egy komplex könyv, amely a fejedelmi tükör műfaji kereteit kitérítve országtükörként lép a korszak politikai irodalmának színpadára. *Az országok romlásáról* terjedelmesebb részét azonban a VI. regula után *I. Toldalék* címmel a 92.-től az 597. lapig terjedő szövegrész teszi ki. Címében, témájában és műfajában is

³⁷ Mind a három példa a gonosz szándék megnyilatkozása: Júdás megegyezett a főpapokkal, hogy kezükre adja Jézust. Bármelyik zsarnok egyezsége a néptől való félelem következménye. A „heródesi” egyezés pedig Lukács evangéliumának értelmezése szerint Jézus halálában való megegyezést jelöl Heródes és Pilátus között, akik ellenségeskedésben voltak addig (Lk 23,12).

³⁸ CZEGLÉDI, *Az országok...*, i. m., B8b–C1a.

³⁹ Hasonló helyzetbe került Czeglédi, amikor II. Rákóczi György felett kellett halotti beszédet tartania. Az alkalomhoz illően visszafogottan ugyan, de megfogalmazta kritikáját is. *Czeglédi István II. Rákóczi György fölött = Magyar nyelvű halotti beszédek a XVII. századból*, kiad., jegyz. KECSKEMÉTI Gábor, bev. KECSKEMÉTI Gábor, NOVÁKY Hajnalka, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézet, 1988, 171–206, 415.

⁴⁰ A vallási türelemről lásd HELTAI, *Alvinczi Péter...*, i. m., 161–175.

eltér ez a rész a könyv első felének reguláitól. Az *I. Toldalék* ugyanis a szentek segítségül hívásáról szól. Czeglédi a következő rövid sorokkal vezeti be: „Nem árt (talám) a mi it elmaradot a KALAUZBAN derekassabban meg rázogatni, s-nagy részét *tractájának* punctomok szerént felszedni.”⁴¹ E rövid bevezető mondat is elárulja, hogy könyvének ezen része Pázmány Péter *Kalauzával* kíván vitába szállni, így *Az országok romlásáru* második része egy fiktív hitvitának tekinthető. Ez a hitvitázó kedv mindig is jellemezte Czeglédit, aki mint kassai prédikátor szóban és írásban is számtalanszor polemizált a Felső-Magyarországon akkoriban megjelenő jezsuitákkal.⁴² Az *I. Toldalék* egy teológiai kérdést, a hitviták gyakori témáját: a szentek segítségül hívását, a képtiszteletet és bálványozást tárgyalja. A protestáns értelmezés szerint ugyanis a katolikus hitgyakorlás és hitélet ezen részei bálványimádásnak minősülnek. Mégis felmerülhet a kérdés, vajon mi indíthatta arra Czeglédit, hogy könyvében, amelynek regulái elsősorban politikai üzenettel bírnak, ilyen tekintélyes szövegmennyiséget szenteljen ennek a teológiai problémának. Úgy tűnhet ugyanis, hogy szinte két különálló műről van szó, amelyek nem kapcsolódnak szorosan egymáshoz, inkább csak a könyvkiadás praktikus szükséglete miatt kerülhettek egy kötetbe. A következőkben tehát azt igyekszünk vizsgálni, hogy milyen összefüggésrendszerben értelmezhető az *I. Toldalék*, illetve hogy milyen szerepe, funkciója lehetett ennek a hitvitának *Az országok romlásáru* egészének tekintetében.

Az *I. Toldalék* mint hitvita már eleve felvet néhány műfajelméleti kérdést. A magyarországi és az európai hitvitázó irodalom a 16–17. század fordulóján élte virágkorát, és az 1650-es évekre már kevésbé volt lényeges a polémiák politikai és vallási tétje.⁴³ Azonban a három részre szakadt Magyarországon – elsősorban a felsőmagyarországi régió városaiban – az 1650-es évektől ismét kiújultak a konfesszionális ellentétek. Ennek hátterében az állt, hogy I. Rákóczi György halála (1648. október 11.) után a linzi béke értelmében Kassa visszakerült a Magyar Királysághoz. Ugyanakkor, mint írtuk, a protestáns többségű Kassán az 1650-es években jelentősen gyarapodott a református gyülekezet, hiszen 1651-ben engedélyt kaptak templomépítésre, mely munkálatok 1663-ig tartottak, és 1656-ban iskolát is alapítottak. Ezzel szinte egy időben jelentek meg a térségben a jezsuiták is, akik már 1654-ben felállították kassai iskolájukat, de missziójuk igazi előretörése csak akkor indult meg a felső-magyarországi régióban, amikor Sárospatakon már a rekatolizált özvegy fejedelemasszony, Báthori Zsófia földesúri támogatásával működhettek.⁴⁴ A konfesszionális ellentétek kiéleződése és a helyi hitvitázó felek összecsapásai az 1660-as évek közepére érték el tetőpontjukat, azonban

⁴¹ CZEGLÉDI, *Az országok...*, i. m., F7b.

⁴² ZOVÁNYI Jenő, *Sámbár Mátyás és Kis Imre hitvitái s az ezekkel egyidejű hitvitázó művek*, TheolSz, 1925, 264–271; UŐ, *Szóbeli hitviták Sárospatakon és Kassán*, TheolSz, 1933/34, 139–148.

⁴³ HELTAI János, *Hitviták és irodalmi élet Kassán az 1660-as évtizedben – Vieroučné polemiky a literárny život v Košiciach okolo roku 1660 = 350. vyročie Košickej univerzity: jubilejný zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie Košice 27. februára 2007*, ed. Cyril HIŠEM, Košice, 2007 (Katedra História), 39–48, 39–43.

⁴⁴ PÉTER Katalin, *A jezsuiták működésének első szakasza Sárospatakon = Az értelmiség Magyarországon a 16–17. században*, szerk. ZOMBORI István, Szeged, 1988, 103–117. A tanulmány internetes elérhetősége: <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/pk-jezsuitak.htm>.

már *Az országok romlásáról* megírásának idején, feltehetően 1658-ban is nyilvánvalóan zavaró volt a protestánsok számára a jezsuita jelenlét. Czeplédi könyvének második része, az *I. Toldalék* tehát egy vitairat volt, amely a jezsuita misszió ellen íródhatott. Továbbra is kérdés maradhat azonban, hogy miért kifejezetten egy dogmatikai probléma (a szentekhez való imádság és a képek tisztelete), summázva a bálványozás körül forgott a mű témája. És mi volt az a talán megragadható konkrét történelmi, egyháztörténeti esemény, amely arra készítette Czeplédit, hogy a könyv terjedelmének háromnegyedét kitevő *I. Toldalékot* megírja. Nyilván ennek háttérében több minden állhatott, azonban talán megkockáztatható a kijelentés, hogy az 1650-es években megjelenő jezsuita térítés eszközei, a missziós gyakorlat külső formái, a katolikus hitélet addig szokatlan jelenségei, tehát a vallásos társulatok lehettek azok, amelyek megjelenése miatt Czeplédi a bálványozás kérdését érezte a legjelentősebbnek és legaktuálisabbnak. A katolikus térítésnek fontos támaszai voltak a különböző vallási társulatok, amelyekben nem csak a polgárság, de a társadalom szélesebb, laikus rétegei is csatlakozhattak a gyakorló hitélthez, vallási igényeiket kielégíthették. A jezsuiták már 1653-ban létrehozták a *Congregatio Mariana sub titulo Immaculatae Conceptionis Beatae Mariae Virginis* nevű társulatukat az iskolájukban tanuló diákok számára. Ezt a társulatot 1653. március 16-án aggregálták a Rómában 1584. december 9-én létrehozott *Congregatio Primaria Beatae Mariae Virginis Annunciatae*-hoz. Így a kassai szervezet a főtársulathoz hasonlóan megkapta ugyanazokat a kiváltságokat, valamint részesült a pápai búcsúban is. Mint nevéből is kitűnik, a társulat elsősorban a Mária-kultuszt igyekezett terjeszteni. Belső szabályaik, reguláik a kegyesség és a keresztény erények gyakorlását írták elő. Szigorú miserendjük, áldozási, gyónási kötelezettségük volt, de leginkább a különböző Mária-ünnepek (Gyertyaszentelő-, Gyümölcsoltó-, Sarlós-, Nagyboldogasszony, Mária bemutatása, Szeplőtelen fogantatás) reprezentálták tevékenységüket az egész városban. A hat Mária-ünnep közül a Szeplőtelen fogantatás volt a főünnep, amely a társulat titulussal is megegyezett. A vallási gyakorlatban az ünnep vigíliáján feldíszítették a templomot, ünnepnapján pedig énekes *Rorate* misét tartottak, melyen rendszerint a jezsuita iskola rektora is megjelent. Emellett a társulat tagjainak naponta kellett imádkozni az úgynevezett havi szentekhez és más ajánlott szentekhez. Az ifjúság bevonása a vallási szertartásokba és katolikus hitéletbe rendkívül hangsúlyos volt a jezsuita térítési gyakorlatban.⁴⁵ A társulat látványos külsőségekben megnyilvánuló Mária- és szentkultusza, a szentségek felvétele, a közösségi tevékenységek igen vonzóak lehettek a hitük megélésére vágyó fiatalok számára. Nagyon valószínű tehát, hogy a református iskolaszervezésben is jelentős szerepet betöltő Czeplédi felismerte a társulatok veszélyét, és igyekezett óvni a tanulóifjúságot a protestánsok által csak bálványimádnak tekintett katolikus társulati vallásgyakorlattól. A Mária-kultusz, a szentképek, a körmenetek, az áhítatok nagy nyilvánossággal járó megjelenése a protestáns többségű városban kiélezte a konfesszionális ellentéteket.

⁴⁵ A társulatokról bővebben: KNAPP Éva, *Vallásos társulatok, rekatolizáció és társadalmi átalakulás Kassán a 17–18. században*, Száz, 1995, 791–812. A témával kapcsolatban lásd még GYULAI Éva, *A jezsuiták sárospataki Agonia-kongregációja a 17. században*, I, *Egyháztörténeti Szemle*, 2009/1, 3–32. A tanulmány internetes elérhetősége: <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/gyulaieva-agonial.htm>.

A jezsuita térítés jelentőségét az is jól mutatja, hogy a nagy szellemi tartalékokkal rendelkező protestáns régióban is sikeresen folytatták missziójukat az atyák.⁴⁶

Az események tükrében nem lehetett véletlen, hogy az *I. Toldalék* hitvitázó szövege a jezsuiták szimbolikus alakjának, Pázmány Péternek a *Kalauzával* folytatott hitvitát, és ezen belül is a bálványozás kérdését igyekezett „megrázogatni”. A *Kalauz* ugyanis a katolikusok és a protestánsok számára is olyan szellemi kontextust jelentett, amelyhez viszonyítva mindkét felekezet tagjai rögzíthették teológiai felfogásuk és hitelveik különbségeit.⁴⁷ A hitvitázó irodalomban egyébként is gyakori jelenség volt a fiktív polemizálás, akár hazai, akár nemzetközi kontextusban igyekeztek elhelyezni az iratot a szerzők. Maga Pázmány is alkalmazta a fiktív irodalmi játékot az *Öt szép levél* címmel megjelent művében.⁴⁸ Czeglédi István 1663-ban megjelent *Barátsági dorgálása* is⁴⁹ – habár itt már egyértelmű, hogy szövege az ún. *kassai hitvita* része volt – még Pázmány *Bizonyos okok* címmel kiadott munkájára felelt.⁵⁰ Az *I. Toldalék* – mint a *Kalauzra* adott protestáns válaszirát – szövegtekintélyét tovább növeli, hogy Czeglédi argumentációjában jellemzően először Kálvin tanítását ütközteti a Pázmány által leírtakkal. Ezt követik az egyházatyáktól és a protestáns teológusoktól vett szövegidézetek, de gyakori az is, hogy bizonyítása során katolikus szerzőktől vett citátummal támasztja alá érvelését. Legfontosabb vitapontjai a szentek, az apostolok, az angyalok és Mária tisztelétéről szólnak, valamint megjelennek az ehhez kapcsolódó témák is, mint például a purgatórium, a halálos bűn, a képek ábrázolása, valamint a latria és dulia kérdésköre. Czeglédi hosszasan fejtegeti, hogy nem érdemes sem a szentekhez, sem Máriához, sem senki megholt emberhez fohászzkodni, hiszen ők nem közvetítenek a hívek és Isten között,

⁴⁶ Az 1650-es években például Váczi András és Tolnai Dali János a Miatyánkról folytatott írásbeli polémiaát. ZOVÁNYI Jenő, *Könyvészeti és irodalomtörténeti apróságok*, MKSz, 1909, 315–321, 318–319; BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”: *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Bp., Akadémiai Kiadó–Universitas Kiadó, 1998 (Irodalomtudomány és Kritika), 166.

⁴⁷ KONCZ Attila, *Hitvitázó tudomány vagy tudományos hitvita? Káldi György és Dengelegi Péter polémiaja*, ItK, 2000, 669–694, 685.

⁴⁸ PÁZMÁNY Péter, *Egy Keresztien Predikatorvtl. S. T. D. P. P. Az Cassai nevezetes tanitohoz Alvinczi Peter Vramhoz. Iratot eot szep level. I. Az Papistak Baluaniozasarul. II. Minemű szabadsághot aggianak az Papistak, az Hittel kötöt foghadásnak fel bontására. III. Mint tanicsak az Papistak, hogy iob az Papnak hazasságh kiürül latorkodni, hogy sem hazas társhoz kötelezni maghat. IV. Egy Papista embernek, ennihany esztelen dolgokrul valo kerdez-kesdesirül. V. Mely meltatlan neuezik Baluaniozoknak, es Eretnekeknek az Luther, es Calvinus köuetöyt*, Pozsony, 1609 (RMK I, 416). A fikció szerepéről bővebben: BALÁZS Mihály, *Hitvita és fabula = A magyar irodalom története*, szerk. JANKOVITS László, ORLOVSZKY Géza, Bp., Gondolat Kiadó, 2007, 394–409.

⁴⁹ CZEGLÉDI István, *Baratsaghi Dorgalas. Az az: Az igaz Calvinista (mert így nevezetik ma) vallásbul ki csapont, s-hogy már a Sz. Péter Hajojában mezitelen bé-ugrot, egy Pápisztává lött Embernek meg-szollitása. Ki is, Nyolcz Okait adván egykor Hiti változtatásának, Calvinista Barátyához küldöt levelében: ortázza régi Pajtársá, hogy oly el-hullámodot, s-férgecs okokért kellet meg-vetni az Izraelnek tiszta forrását, s-bé omlott kutra ment meríteni*, Kassa, 1663 (RMK I, 1002).

⁵⁰ PÁZMÁNY Péter, *Bizonyos Okok, mellyek erejetül viseltetven egy fő ember, az uj vallasok toreből kifeszlet: es az Romai Ecclesianak kebelébe szállot. I. Petri 3. v. 15. Készek mindenkor az elég-tételre mindennek valaki Okot kérd tölletek arrül a Remenségrül mely bennetek vagyon*, Pozsony, 1631 (RMK I, 603). Műfaj történeti összefüggésekről bővebben: HELTAI, *Műfajok és művek...*, i. m., 124.

ezért az imádkozók kérései, könyörgései nem találnak meghallgatásra. Mint írja: „*Calvinustól* elől hozatot szenteknek *földigh érő* fülök vagy on előtted, kik ha a mi panaszunkat halgathatnák, *olnyanokat* viselnének, holot ű másut (azt mondod) így szólla: hogy szent *István* szemei (noha halandó ember vala) *által hathatták az egeket*. Itt-is így értcs nem szollot ű mosdatlanul ebben is a dicsőült szentekről, csak azt akarta jelteni, hogy *a szentek a mi könyörgésünket nem halgathattyák megh*. *Hosszú füleket* említ, mert így szoktunk köz-beszédben szóllani: *a Királyoknak hosszú kezek vagy on* (értvén ezen azoknak meszsze ki terjedet hatalmokat) ű is nem *tulajdonképpen* veszi az *hosszú fület* (mert tudta az égben való lelkeknek fületlenségeket), hanem akarja jelteni azzal a tülünk meszsze lévő szenteknek szavaink zengése megh hallásának lehetetlenségét.”⁵¹ Nagy bizonyossággal állítható, hogy a polémiában gyakran visszatérő kérdések háttérében a Kassán is kibontakozó és terjedő Mária-kultusz, a katolikus kegyesség, a feléledő képtisztelet és a körmenetek megjelenése állt. Czeplédi többször érintette és cáfolta Mária szeplőtelen fogantatásának pápista hittételét. Tekintettel arra, hogy az 1653-ban létrehozott társulatot a Szeplőtelen Szűz tiszteletére alapították a jezsuiták, érthető, hogy miért volt olyan jelentős ennek a vitapontnak a „megrázogatása”. Bár konkrétan nem nevezte meg a Mária-társulatot, véleményünk szerint ez a gyülekezeti és városi esemény magyarázhatja, hogy miért a VI. regulában tárgyalt témát fejtette ki bővebben a szerző. A magyar hazát sújtó romlások okai között is helyet kapó bálványimádás azért lehetett fontosabb a többi regulában tárgyalt kérdésnél, mert helyi, városi szinten elevenen megjelenő jelenségként és bűnként volt értelmezhető. Tehát a kassai katolikus vallásgyakorlat, a Mária-kultusz és jezsuita kegyesség okozhatták az ország romlását. Így elmondható, hogy az *I. Toldalék* rendkívül lényeges része volt *Az országok romlásáról* írt könyvnek. Hitvitaként megjelenítette a katolikusok és protestánsok közötti felekezeti polémia egyik fontos kérdését, és mint a VI. regula kiegészítése arra is utalt, hogy a kassai vallásgyakorlatnak milyen személyes és az egész hazát érintő eszkatológiai jelentősége volt. Ezzel pedig azt közvetítette a szöveg, hogy a képtisztelet, a körmeneten való részvétel vagy a havi szentekhez való fohászokodás nem „csak” (egyéni) vallási, hanem akár (közösségi) politikai cselekedetnek, a romlásokat előidéző tevékenységnek is tekinthető.

Az *I. Toldalék* emellett retorikailag rendkívül jól felépített szöveg. Czeplédi összesen 61 pontra tagolja a hitvitát, és megfigyelhető, hogy szövegében kétféle retorikai pozíció artikulálódik. Az első harminc vitapontban elsősorban Pázmány és Kálvin, valamint az idézett egyházatyák, teológusok vitája olvasható, és Czeplédi egyfajta „döntőbírói” szerepben jelenik meg. Ám a harmincegyedik vitaponttól kezdve már személyesen szólal fel Pázmány és a katolikus tanítás ellen. Ez a retorikai pozícióváltás talán azt a folyamatot érzékelteti és hívja elő, amikor az olvasó a mű befogadása során eljut a kezdeti távolságtartástól a teljes azonosulásig. A könyv első része, amely a mindkét felekezetenél létező romlás-toposzhoz és szöveg-hagyományhoz kapcsolódott, megszólíthatta a nem protestáns olvasókat is. Az *I. Toldalék*kal kiegészülve pedig a hitvita is eljuthatott az esetleges

⁵¹ CZEGLÉDI, *Az országok...*, i. m., H6a–b.

katolikus olvasókhöz, akikben a fent említett retorikai csel során talán megtörtént a szóveggel való érzelmi azonosulás.

Végezetül érdemes röviden még egy vizsgálati szempontot érintenünk. Az utóbbi évek kutatásai hívták fel a figyelmet a protestantizmus és a medialitás összefüggéseire.⁵² A könyvnyomtatástól a képromboláson át, a különböző médiumok használatának felekezetiileg is megosztott gyakorlatát valóban fontos vizsgálni. Ez a kérdés az 1650-es években Kassán illetve a felső-magyarországi régió városaiban is megjelent, hiszen a jezsuita misszió teljesen „új” ikeközvetítő eszközöket használt a gyülekezet megszólítására és megtartására. Az addig protestáns többségű városokban kibontakozó katolikus társulati élet, képtisztelet és szentkultusz újfajta mediális közeget teremtett, és lehetővé tette a hívek hitelményének bővülését. Az ikeközvetítés régi-új eszközei sok embert megszólítottak, és a társadalom szélesebb rétegeihez tudták eljuttatni Isten ígését. Ezért azt is lényeges röviden megemlíteni, hogy Czeglédi az *I. Toldalékban* az ikeközvetítés módjáról, annak eszközeiről szóló teológiai és mediális polémiát is folytatott. A kassai lelkipásztor könyvében található olvasat szerint a bálványozás – és így a kassai polgárok katolikus hitgyakorlása (is) – a romlások egyik oka volt. Ez arra utalhat, hogy a protestáns felekezeteket váratlanul érte a jezsuita térítés sikeressége, és igyekeztek tágabb kontextusban elhelyezni és értelmezni a felekezeti arányok átrendeződését. Ugyanakkor természetesen *Az országok romlásáról* könyvben megjelent a teológiai szintje is a kérdésnek. Nevezetesen, hogy ki és mi alkalmas Isten ígésének közvetítésére.⁵³ A dolgozat előző részében utaltunk rá, hogy Czeglédi a prédikatori szerepből prófétai szerepbe lépett át, amely még inkább felhatalmazta Isten ígésének és igazságának hirdetésére. Czeglédi önértelmezése szerint prédikatori és prófétai szerepeiben alkalmas volt az igehirdetésre, de a jezsuita és társulati vallásgyakorlatban megjelenő közvetítő eszközök (képek, szentek, körmenetek) nyilvánvalóan alkalmatlanok voltak erre a feladatra, és pogány szokássá, bálványimádássá silányultak. Mint ahogy Czeglédi szerint a szentekhez sem juthattak el az imák – hiszen nem volt olyan hosszú fülük, hogy meghallhassák volna a kérők szavát –, s így nem voltak képesek közvetíteni az emberek kérését, könyörgését Istenhez. Szerzőnk bálványozás elleni „kitörése”, a mintegy 505 lap terjedelmű *I. Toldalék*, és a VI. regula is értelmezhető az eltérő református és katolikus mediális hagyomány megjelenítésének. A jezsuiták, akik felelevenítették a szentképek, körmenetek, szentmisék hagyományát, valamint a szentek és Mária közvetítő szerepét is hirdették, egy újfajta mediális közeget hoztak létre. Ebben a mediális térben már a lentől felfelé, tehát a földről az égiek felé irányuló kommunikáció és közvetítés is megvalósulhatott. Isten ígésének meghallgatása mellett lehetősége nyílt a híveknek a személyes megszólalásra, a szentek közvetítésével történő beszédre. Ezzel pedig sokkal személye-

⁵² 2009-ben hazánkban is külön konferenciát szenteltek a témának. A konferencia 2009. november 10–11. között került megrendezésre, a Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészettudományi Kara szervezte, kapcsolódva a Kálvin Év Tudomány Hete rendezvénysorozathoz.

⁵³ BÉKÉSI Sándor, *Ikonográfia és a református hitvallás = Ikonográfia ökumenikus megközelítésben*, szerk. XARAVITS Géza, Bp., L'Harmattan, 2005, 91–100; Hans BELTING, *A hiteles kép: Képviták mint hitviták*, Bp., Atlantisz Könyvkiadó, 2009.

sebbé, bensőségesebbé, interaktívabbá tették a hívek Istennel való kapcsolatát, és a külsőségekben is megnyilvánuló eszközökkel fokozták a hitélmény átélését. Czeglédi fontosnak tartotta a regulákban, hogy ő olvassa a Bibliát, általa pedig mások is hallják azt, azaz kiemelte saját prédikatori illetve prófétai közvetítő szerepét, meghatározva ezzel a beszédben alkalmazott retorikai pozíciót. Emellett az *I. Toldalék*ban ellenezte a katolikus térítés és hitközvetítés eszközeit, módszereit. Így a medialitás felekezetek közötti vitája *Az országok romlásáról* lapjain is megjelent. A kérdés fontosságát jelzi, hogy Czeglédi a későbbiekben is bekapcsolódott az 1660-as években kibontakozó hitvitázásba, és nemcsak vitairatokat, de könnyen megjegyezhető rigmusokat, verseket is szerzett a képtisztelet vagy éppen a szentmise ellen.⁵⁴

Az országok romlásáról tehát érdekes lenyomata, sajátos tükrö volt az 1657–1659-es esztendőknél. Megjelent benne a rendkívül tudatos, az ország aktuálpolitikai diskurzúshoz kapcsolódó állásfoglalás, tolmácsolta szerzője politikai nézeteit, megjelenítette kritikáját, prédikatori/prófétai szerepvállalását, identitását. Emellett reflektált – igen terjedelmesen, és ez az ügy fontosságát is megmutatja – a kassai felekezeti, gyülekezeti életre, az ott megjelenő jezsuiták képtisztelettel egybekötött missziós tevékenységére. Tette mindezt úgy, hogy szövegében egyszer sem fordult elő II. Rákóczi György neve vagy a jezsuita térítés ténye. Czeglédi így egy műfajilag is összetett (országtükrö és vitairat), többféle retorikai pozíciót használó, a mű kommunikációs és értelmezési terét a lehető legszélesebbre tágító szöveget hozott létre, amellyel igen „cselesen” közvetítette politikai és felekezeti állásfoglalását.

⁵⁴ CZEGLÉDI István, *Gúnyvers a mise ellen*, RMKT XVII/10, 49–50.

DEMETER JÚLIA

ÍM EKÉPPEN VERSEM FUT SEBES SZÉLEKKEL...

(Egy furcsa hitvita 1745-ből – adalék Heltai János gyűjteményéhez)*

A Szegedi Tudományegyetem Egyetemi Könyvtára Régi Könyvek Tárában több drámaszöveg található Dézsi Lajos hagyatékából; katalógusát Monok István készítette el 1989-ben. A külön füzetekre szétesett (vagy szétszedett) szövegek közül egyet közölt Varga Imre,¹ a többi kiadatlan, sőt az adattár² sem tud róluk: ezeket a *Régi Magyar Drámai Emlékek XVIII. Század* pótkötetében jelentjük meg. E kéziratok közül választottam az MS 983 jelzetűt.

E darab a hitvita-drámák sajátos, kései és ötletes változata: hitvita jellegű dialógus egy kálvinista Katona és egy katolizált Barát között, a tulajdonképpeni vita azonban hiányzik. A katolizált fél ugyanis tisztában van a kálvinizmus igazságaival, s nem tagadja, hogy anyagi, evilági bűnös okok térítették el az igaz hitvallástól. A beszélgetőtársak hajdan „egymást szerető két atyafiak”-ként a debreceni kollégiumban tanultak, de csak a Katona maradt hű a kálvini tanokhoz. A dialógus meglehetősen drámai történetet bont ki a Barátról: már fiatalon behálózta a bűn, borivással és menyecskékkel töltötte idejét. A debreceni kollégiumba kerülve, épp a kollégium tudós és istenfélő légköre hatására, felhagyott ugyan e bűnös élettel, de csak átmenetileg. Egy heves és viszonzott szerelem visszalökte a bűn útjára. E történetről sajnos nem bomlik ki semmilyen részlet, hiszen a kölcsönös szerelem leírása túlságosan is vonzó lett volna a diákok számára, akiket a református iskolai színpad határozottan elrettenteni igyekezett a nőikkel való kapcsolattól. Gyakran találkozunk az iskolai színjátékokban azzal, hogy a női jelenlét eleve bűnt hordoz. A bűnbe merült Barátot először a paráznaság, azután a gazdagság csábította: hogy háborítatlanul élhessen a bűnnek, Váradra ment, s áttért a katolikus hitre. A Katona ezt megbocsáthatatlan véteknek találja, s szerinte a Barát bűnhődését a bűnbánat sem csökkentheti. A darabot a bűneire rádöbbent Barát imája zárja: a Katona buzdítására áldást kér a debreceni kollégiumra.

Mindezek alapján nem kétséges a dialógus református eredete, s bizonyos, hogy a debreceni kollégiumban készült. Debrecen vonzáskörzetéhez tartoznak az említett helységnevek is (Szatmár, Nagyvárad). A gondos másolat a keletkezés évszámaként 1745-öt tüntet fel, s ezt megerősíti a szöveg számos utalása is: királynőként nyilván Mária Teréziát említik, a Katona berlini és linzi vitézkedése az 1740-es években folyó örökösödési háború színtereit idézi fel.

* Készült a 67.828 sz. OTKA-program támogatásával.

¹ *Protestáns iskoladrámák*, I–II, s. a. r. VARGA Imre, Bp., Akadémiai, 1989, 34. sz.

² VARGA Imre, *A magyarországi protestáns iskolai színjátékszás forrásai és irodalma*, Bp., MTA Könyvtára, 1988.

A mű írója ismeretlen, de a pontos verselés, a jó rímek és a gazdag szókinccs igényes szerzőt sejtet: nyilván a debreceni kollégium egy tehetséges diákja vagy tanára volt.

A dialógus alkalmas volt előadásra, annak idejét azonban a kézirat nem jelzi. 1745-ben és még sokáig (adataink alapján 1785-ig)³ nem adtak elő színjátékot Debrecenben, más református kollégiumban pedig (pl. a színjátszásáról jól ismert Sárospatakon) épp Debrecen magasztalása miatt lehet kérdéses az előadás. Ezért feltételezhető, hogy a jól megírt, szellemes dialógus kéziratban terjedt.

Az alábbiakban néhány részlet idézésével ismertetem a hitvita-dráma történéseit. Szögletes zárójelben a saját megjegyzéseim találhatóak. A szellemes szövegnek modern helyesírású átírását készítettem el: modern központosítást alkalmaztam, a mai helyesírást követem, kitétem a sok esetben hiányzó ékezeteket – ezen túl azonban meghagytam a szöveg minden jellegzetességét, rímelését, archaikus ízét.

BARÁTSÁGI DORGÁLÁS,
mely néhanapján egymást szerető két atyafiak között véghez ment
Nagyváradon 1745. esztendőben

*[Két régi pajtás: a Katona és a Barát találkozik,
így üdvözlik egymást:]*

KATONA

Mint vagy, jó barátom, régen nem láttalak,
Eddig holtnak lenni téged gondoltalak.
Prédikátornak is gyakran vallottalak,
Hanem hogy itt lakol, csak ma hallottalak.

BARÁT

Nekem egészsígem, fráter, meglehetős,
Állapotom pedig nagyon is tetszhetős.

KATONA

No, hála Istennek, hogy jó egészségben
Mostan találtalak, kívánt békességben.
De nem tudom, vagy-é az régi hűségben,
Mert úgy tetszik, látlak nagyobb tisztességben.

BARÁT

Azért, hogy naponként tisztessígem terjed,
Hozzád szeretetem sebes lánggal gerjed.

³ VARGA, *i. m.*, 411.

KATONA

Én is, míglen élek, jó barátod lészek,
Rólad emlékezést mások előtt tészek.
Nyelvemre ily nótát: „Élj sokáig!” vészek,
Számodra mindezek fognak lenni készek.

Noszá, gyújtass gyertyát, hadd lássalak meg már!

*[A fellobbanó gyertyafényben a Katona döbbenten látja,
hogy régi pajtása barát-csuhát visel:]*

BARÁT

Meggyulladt, ha tetszik, szememben tekénts bár!

KATONA

Jaj, talám barát vagy?

BARÁT

Az.

KATONA

Óh, mely igen kár!

BARÁT

Miért?

KATONA

Azért, hogy majd lelked rossz helyett jár.

BARÁT

Áldott az Úr neve, hogy barátta lettem,
Mert gróf püspökömtől majd legjobb részt vettem.
Máriazellben készült olvasót szerzettem,
Ostyát is eleget, úgy segéljen, ettem.

De nagyon sajnálom, hogy minden hajnalban
Isteneket áldok, kik ülnek kőfalban.
Az is nehéz, hogy sok részem van az halban,
Másként volnék könnyű hivatalban.

Itt teli pohárok gyakran rám kerülnek,
Jó váradi borban sellegek merülnek,
Melytől gyors lábaim oltáron terülnek,
Hol az sok Istentől veséim sérülnek.

Már esmeretségem van Szűz Máriával,
Oltári szentségnek bírok főbb zárjával,
Gyónás, fülben sűgás rám jött nagy árjával,
Melynek nehezülök maszlagos szagával.

Azért, jó barátim, engem kövessetek,
Ez világi jókban hogy részt vehessetek,
Szent Péter ajtaján általmehessetek,
Az szentek szentiben velem lehessetek.

*[A Barát elmeséli élete történetét a megrökönyödött
Katonának:]*

BARÁT
Születésem földe Szatmár mellett Lázár,
Kit gyakran beborít az szamosi nagy ár.
Almát, diót, szilvát ott érlel az jó nyár,
Ha nem hiszed, ballagj, barátom, oda bár.

Ott néztem először férges vadalmára,
Ott mentem sietve fel az bűn halmára.
Ott palléroztattam ily ördög formára,
Édes gyükér helyett ott kaptam tormára.

Mihelyt az tizenöt esztendőt elhagytam,
Mindenféle bűnre én magamat adtam,
Melyekben elmémet mindaddig forgattam,
Hogy már terhek miatt földig lehorgadtam.

A sok káromkodás bőséges volt nálam,
Szatmári menyecskék voltak aranyszálam,
Mint dühödt marhának, úgy folyt rájok nyálam,
Kiktől étel helyett bűnnel megtölt tálam.

Tizennégyszer az hold vonatta sátorát,
Bachus is annyiszor csapoltatta borát,
Szatmár városának míg tapodtam porát,
Kóborlottam éjjel alsó, felső sorát.

Óh, bár csak az Úrnak szájából kijött tűz,
(Az mely sok százezer testet az sírig úz,
Hol porrá leendő öreg, ifjú és szűz):
Akkor ölt volna meg szenyvedhetlen bűz!

Vagy Szamos vizének pusztító nagy árja
Lett volna éltémnek nyílhatatlan zárja.
Tudom, esmerősöm nem lett vón Mária,
Ki már fő Istenem, könnyörgésem várja.

De hogy sok beszéddel, barátom, ne legyek,
Sőt kívánságodnak hogy eleget tegyek,
Visszavert hangokat melyért tőled vegyek:
Elhagyott célomra esmét visszamegyek.

Halván Debrecennek hírrel fénlő népét,
Kiknek angyalokhoz hasonlíthatd szépét,
Mivel igen sokban találsz Isten képét,
Hozzájok fordítám én is lovam fékét.

Az midőn elértem Debrecen városát,
Csapó utcán végig gázoltam sárosát,
Sok ház előtt láttam szívemnek árosát,
Kikért általhágtam törvénynek szorosát.

Pallás táborában mentem estve felé,
Hol megfáradt testem helyét alig lelé.
De hogy mély tengerét lábam általkelé,
Szívemet vígságnak árja teli telé.

Hogy pedig az idő másnapra virrada,
Két ízben délelőtt csengettyű riada,
Parnasszus hegyére hogy mennénk, jelt ada,
Senki is közülünk otthon nem marada.

Az ki fel nem menne, vétkezne is nagyon,
Mert tudatlanságból ütné magát agyon.

Offiri aranyat tarkálna az fagyon:⁴
Isten látja lelke, ha másképpen vagyon.

Óh, mely boldog ember, ki ez helyen lehet,
Szép nyestes koszorút az fejében tehet,
Zöldellő palástot vállára felvehet,⁵
Mert vad egres helyett édes mannat ehet.

E Sion hegyére nagy Apolló vigyáz,
Telelő fákról is nyári gyömolcsöt ráz,
Jézus jegyesiért szüntelenül csatáz,
Ki előtt ez világ csak olyan, mint egy váz.

Ámbár ez világnak kegyetlen fiai:
Mammon vitézinek feltekert nyilai
E múzsák szállását érdeklék íjai,
De le nem töretnek megépült falai.

Mert visel Árgusnál vigyázóbb szemeket,
Józsueánál talám serényebb füleket,
Az első Apolló, s tett csudás jeleket,
Melyekkel restté tett ártalmas szeleket.

Engem is szemének céljául felvéve,
Ezerhétszáz után harmincnyolc hogy léve,
Időm szerént sok szép hivatalban téve,
Melyért tiszteltetik holtig tőlem neve.

Én pedig Szirénnek nótáját hallgattam,
Álnok Polyfémnek intését fogadtam.
Testem egy Circénért szívemmel szaggattam,
S tőle vett sebemet méreggel raggattam.

Addig, addig mentünk az ál-pillogásban,
Hogy nem sok időre ütköznénk egymásban,
Mindkét részről esénk szívünk-ellopásban,
Melyért Isten előtt lészünk számadásban.

⁴ *offiri aranyat* – Ophir: Salamon aranybányája

⁵ *nyestes koszorút, zöldellő palástot* – utalás a református kollégiumban kötelező öltözetre (tógára)

Ezért fajultam el én jó Istenemtől,
Ezért nem akartam eddig élni szentül,
Ezért gyötrettetem pokolban ezentől,
Óh, Jézus, ha lehet, tisztíts meg ez szennytől!

Más az, hogy Istentől uraságot kértem,
Nálatok az melyet mivel el nem értem,
Imé, az Római Legényekhez tértem,
Kik között elértem, az mit tőlök kértem.

Elhiszem, többet is kívánnál hallani,
De mások is kezdenék igen sokallani.
Egyebeket nem is szükség megvallani,
Te is olyollani vagy kezdj javallani.⁶

[A Katona könnyezve hallgatja a történetet:]

KATONA
Könyvezve hallgatám hosszas beszédedet,
Melyek Áspis módra mardossák szívedet.⁷
Hogy elbémáltattad, sajnálom, nevedet,
Feketével váltád fel fejér kövedet.

[...]

Ámbár minden vétek legyen bocsátható,
Mindazáltal tied oly nagy és hatható,
Hogy meg nem engedi azt az Mindenható,
Aki csak egyedül életet adható.

Mert, fráter, az midőn szűrőd kifordítád,
A kő legényekre szemed hunyorítád,
Fekete palásttal tested beborítád,
A Szent Lélek Istent úgy megszorítád:

Hogy hozzád kegyelem sohase férkezik,
Isten eleiben miséd nem érkezik,
Nyelved olvasóddal hiában mérkezik,
Mert az súlyos óra reád következik.

⁶ *olyollani* – ajánlani

⁷ *Áspis* – Áspis kígyó

Imé, az megesmert egyszer igazságot
Megtavadad felsőbb mint fő boldogságot,
Homállyal vonád be az világosságot,
Le nem fizetheted ezt az adósságot.

BARÁT

Jaj, kedves barátom, szívem szomorítják,
Az melyeket beszílsz, lelkem háborítják,
Keserves jajszókra vígságim fordítják,
Bennem minden vérím egy helyre szorítják.

Óh, Jézus, hogy meg nem tudhattam ezeket,
Mint sok ezerképpen kínozó tüzeket,
Mert inkább tenálad mennyei vizeket
Ittam, s vittem volna hozzád szent kezeket.

Jaj, mely nagy kínra kell, én Istenem, mennem,
Jaj, hogy kell, szokatlan, ez sok kínt felvennem!
Olyan hossza lakást, jaj, hogy kell ott tennem,
Egy kenyeret s egy sót ördögökkel ennem.

Ha lehet, barátom, még vegyük eleit,
Lágyítsuk az Úrnak ártalmas szeleit.
Talám be nem dugja előttünk füleit,
Irgalmasságának mutatja jeleit.

KATONA

Isten igazsága azt hozza magával,
Hogy pokol tüzének részegülj szagával,
És kínoztassál meg iszonyú igával:
Ezt nyered Istennek szent igazságával.

Késő, bizony késő segítséget kérni,
Nem lehet az feltett célt neked elérni.
Előbb kellett volna, barátom, megtérni,
Szent s józan étellel Jézusodhoz férni.

Hanem esmerd lenni kötelessígednek,
Hogy amaz Debrecent ajánljad Istennek,
Mondjad: én Istenem, minden részét ennek
Áldd meg, számát neveld, mint szintén fővénynek!

A VÁRADI BARÁT KÍVÁNSÁGA

Isten, békességnek erős kőfalával
Kerítse Debrecent, s áldja jó voltával,
Mint egy sas cselekszik ő gyenge fiával,
Fedje be kiterjedt kegyelmes szárnyával!

Parancsolj, Jézusom, világ fiainak,
Futósó villámként járó nyilainak,
Vess ellent s akadást halál postáinak,
Hogy ne tehessen kárt épült falainak.

Parnasszust pediglen tedd oly nehéz kővé,
Hogy az ki emeli, szakadjon meg belé,
Ne fordíts, Jézusom, semmi rosszt e' felé,
Mert az bölcsességnek jósága megtelé.

Ennek tanítói erősek légyenek,
Istentől tudományt bőséggel vegyenek,
Hogy sok szép ifjakat bölccsé tehessenek,
Kikről jó gyömolcsöt idővel szedjenek.

Az Áronnak pedig felszentelt Doktori,⁸
Híres Debrecennek nagy lelkipásztori
Elfáradt lelkeknek légyenek sátori,
Melyből ki ne kapják ámitók tábori.

A Tanácsban ülő kegyes előljárók,
Kiktől igazságot rabok s árvák várók,
Mivel hamisságot magoktól elzárók,
Éljenek, s légyenek törvény után járók.

Te is, jó barátom, légy serény fülekkal,
Mindenfelé látó s vigyázó szemekkel,
Hogy meg ne melegedj római tüzekkel,
Testamentom szerént tanítlak ezekkel.

Jöllehet az Marsnak élesült dárdáját,
Oldaladra kötted királynék szablyáját,

⁸ Áronnak [...]felszentelt Doktori – Áron papjai

Vitéz Hannibálnak viseled formáját,
De még el nem érted vitézség pálmáját.

Ámbár Juliusként magadat megvessed,
Mindenben Hunyadi Jánost jól kövessed,
Linz, Berlin falait keményen lövessed,⁹
Szép magyar hazánkat páncélban szövessed.

Mindazáltal nehéz nyerned arany láncot,
Királynénk kezétől tisztított zománcot,
Hanem ha másképpen ugrod el az sáncot,
Úgy talám eljáród az hercegi táncot.

De kérlek, Szirénnek nótáját ne hallgasd,
Hanem titoklító János szavát forgasd,¹⁰
Minden órán Dávid énekét mondogasd,
Szent Pálnak szavait elmédben fontolgasd.

⁹ *Linz, Berlin falait keményen lövessed* – utalás a Habsburg örökösödési háborúra

¹⁰ *titoklító János* – a Jelenések könyvét író János

PAVERCSIK ILONA

**„AZ IGAZSÁG SOHA SEM ADATIK ELÉ A GOROMBASÁGGAL”
(Úrnapi prédikációk polemikus vonatkozásai)**

A Miskolci Egyetem által kiadott, a hitvitakutatás magyarországi helyzetét tükröző tanulmánykötetben Heltai János átfogó tanulmányt közölt a 17. század első felének, közepének magyarországi és erdélyi hitvitáiról,¹ továbbá tanulságos és sokak számára inspiratív közleményben körvonalazta az egyetemen elindított program célkitűzéseit, kutatási módszereit és várható eredményeit.² Ez utóbbi, számos példát felölelő és útmutatást adó tanulmány ösztönöz most arra, hogy közelebbről szemügyre vegyem azt a műfaj-csoportot, amely a tervezett adattár példái között még nem szerepelt, mégis nagyon sok köze volt a hitvitákhoz és vitairatokhoz: az úrnapi prédikációkat. Önállóan kinyomtatott úrnapi beszédeket – mivel a katolikus prédikációgyűjtemények is nagyobb számban csak a 17. század végétől, a 18. század elejétől jelentek meg – a rekatolizáció 18. századi időszakából ismerünk: ezeknek a nyomtatott úrnapi beszédeknek nem elhanyagolható motivációja volt az Oltáriszentség/Úrvacsora kérdésében a protestáns tanokkal való ütközés. Bár Heltai János is felhívta arra a figyelmet, hogy a hitvitázás utolsó intenzív időszaka Magyarországon a 17. század 60-as éveiben volt,³ most nem ezt az álláspontot akarjuk vitatni – mindössze arra szeretnénk felhívni a figyelmet, hogy a 18. században meg kell változtatnunk a nézőpontot ahhoz, hogy a hitviták jelenségét egy másik oldalról, a hitvitáknak a nyilvánosság előtti másfajta, sajátos megjelenését mégiscsak észrevegyük. A 19. század második felének irodalomtörténészei még felfigyeltek arra, hogy a 18. század vallásos irodalmában az Oltáriszentség kérdése milyen nagy súlyt kapott: Bodnár Zsigmond szerint a fő, mondhatni egyedüli hitvita-téma volt abban a században, kevés protestáns, de annál több és buzgóbb katolikus megszólalóval,⁴ s ezt a gondolatot általában a katolikus egyház- és irodalomtörténeti témákban elmélyedő szerzők vitték aztán tovább. Tamás Péter Telek József-monográfiájában hangsúlyozta: „A XVIII. században [...] az Oltáriszentségről szóló úrnapi beszédek egészen, a Regnum Marianum gondolatát kifejező szűzmáriás beszédek pedig legnagyobb részben ellenre-

¹ HELTAI János, *A nyomtatott vallási vitairatok Magyarországon a 17. század első felében (1601–1655) = „Tenger az igaz hitről való egyenetlenségek vitatásának eláradott özöne...”: Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról*, szerk. HELTAI János, TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 2005, 115–174.

² HELTAI János, *A 16–17. századi magyarországi hitviták adattárának tervezete = „Tenger...”, i. m., 251–299.*

³ HELTAI János, *Kis Imre és Pósaázi János hitvitája a kálvinista vallás régiségéről*, I, MKsz, 2007, 168–184, itt: 170.

⁴ BODNÁR Zsigmond, *A magyar irodalom története*, Bp., Singer és Wolfner, 1891, II, 417. Az itt tárgyalandó szerzőket lásd Bodnár művében: 417–421.

formációs színezetűek, s mint ilyenek Luther és Kálvin tanait cáfolják, és az ősi hit egységéért harcolnak. A mérleg vitán felül a katolikusok javára billen.”⁵ Az utóbbi két évtizedben, amely a Pázmány-kutatás kiteljesedését hozta magával, számos kutató vizsgálta Pázmány Péter *Prédikációinak* és *Kalauzának* hatását a 18. század első felében megjelent egyes úrnapi beszédekre;⁶ különösen Maczák Ibolya kutatási eredményei meggyőzőek ezen a téren.⁷ Most azonban azt kíséreljük meg, hogy a 18. század rekatolizációs időszakának úrnapi prédikációit egy hosszabb időszakot tekintve és amennyire a terjedelem engedi, szélesebb összefüggésében mutassuk meg. Vizsgálatunk szempontja alapvetően az Oltáriszentségről tanító úrnapi beszédeknek polemikus vonatkozásai és hitvitához való kapcsolódása, egyháztörténeti, társadalomtörténeti összefüggései, éppen annyira protestáns oldalról, mint az eddig domináns katolikus nézőpontból vizsgálva.

A gazdag középkori hagyományokat felmutató úrnapi kultusz a reformáció idején, amely az Oltáriszentség körülhordozását bálványozásnak minősítette, szükségképpen változásokat mutatott fel: nem az ünneplés formáját, a körmenet külsőségeit tekintve, hanem elsősorban a processiót megelőző úrnapi prédikációknak a tartalmában. Ott, ahol a katolikus egyház már híveinek visszaszerzésére, a katolikusnak megmaradtak, ill. később a protestantizusból áttértek megtartására törekedett, a helység egész (katolikus) népét megmozgató látványos ünnep hatását nagymértékben fokozta a tanító jellegű, az „ellenkezők” nézeteit röviden bemutató és azok meggyőző cáfolatára törekvő, tehát szükségszerűen polemikus, hitvitázó prédikáció. Noha ez önmagában, a hatóságok nyomása nélkül a protestánsokra még nem gyakorolt hatást, sőt inkább mondhatni, hogy a kísérlet részükről teljes közönybe fulladt. Erre egy 17. századi példát hozhatunk fel Szepescsütörtökről. Az ottani Szapolyai-kápolnát a minoriták 1668-ban szereztek vissza a katolikus egyház részére. Az 1669-ben tartott úrnapi körmenet idején (a körmenetek mindig egy adott templomhoz kapcsolódtak, onnan indultak, az Oltáriszentséget az utcákon végighordozva) Joannes Baptista Reggiani minorita házfőnök mélységesen felháborodott a városka protestáns lakóinak viselkedésén. Semmilyen tiszteletet nem mutattak az Oltáriszentség iránt, nyugodtan járkáltak, beszélgettek, még a kalapjukat sem vették le. Az Itáliából Felső-Magyarországra került Reggiani emiatt a helybeli evangélikus lelkészt vádolta.⁸

Körülbelül fél évszázadnak kellett eltelnie ahhoz, hogy a helyzet a katolikus egyház uralkodó pozíciójának visszanyerése következtében gyökeresen megváltozzék. Az 1681. évi soproni országgyűlésnek a protestánsok szabad vallásgyakorlatát biztosító 25. tör-

⁵ TAMÁS Péter, *Telek József élete és műve*, Bp., Magyar Barát, 1948, 32.

⁶ OCSKAY György, *Pázmány hatása Kelemen Didák prédikációiban*, ItK, 1982, 436–448; HARGITAI Andreea, *Kelemen Didák prédikációinak Pázmány-kompilációi*, ItK, 2001, 638–656; MACZÁK Ibolya, *A kanonikus plágium (Szövegalkotás barokk prédikációinkban)*, ItK, 2003, 261–276, Kelemen Didákról: 268–276; MACZÁK Ibolya, *Úrnapi tanítások (Kelemen Didák prédikációi az Oltáriszentségről)*, Publicationes Universitatis Miskolcensis: Sectio Philosophica, 2008/1 (*Tanulmányok Kelemen Didák tiszteletére: A 2008. április 17–18-án megrendezett konferencia előadásai*), 19–30.

⁷ Kutatásainak eddigi eredményeit összefoglalta: MACZÁK Ibolya, *Elorzott szavak: Szövegalkotás 17–18. századi prédikációkban*, [h. n.], W. Z. Könyvek, 2010.

⁸ Lásd REGGIANI *Anticatechetica* című művében, RMK II, 2038.

vénycikke kimondta ugyan, hogy az ágostai és a helvét hitvallásúakat vallásukkal ellenkező szertartásokra nem lehet kényszeríteni, s e paragrafust az 1687. évi, majd – utoljára – az 1715. évi országgyűlés is megerősítette,⁹ mégis sok helyen előfordult, hogy katolikus földesurak és városi hatóságok protestánsoknak is megparancsolták a körmeneteken való részvételt.¹⁰ A céheknek pedig régi hagyományaikhoz híven zászlók alatt kellett felvonulniuk az úrnapi processiókon. A fokozódó nyomás és háttérbe szorítás, a protestáns lelkészek tevékenységének hathatós korlátozása idején a csak az artikuláris helyekre szorított protestáns gyülekezetek egyre kevésbé tudtak távol maradni a katolikusok ünnepeitől. Katolikus szentbeszédek meghallgatására a 18. században leginkább búcsújárások, falusi missziók idején volt alkalmuk, kötelezettségük,¹¹ vagy még akkor is, amikor az egyházmegyét meglátogató katolikus püspök, hatáskörét túllépve, protestáns gyülekezetet is vizitált, és prédikált is nekik.¹² Különösen a kis létszámú protestáns egyházak lelkészeinek kellett katolikus környezetben óvatosan eljárniuk. Idősebb Ács Mihály evangélikus lelkész esete jellemző példa lehetett. A dunántúli Devecseren lelkészkedve már 1702 Úrnapján önként összegyűjtötte templomukban a híveket és prédikált is nekik, nehogy munkavégzésükkel megbotránkoztassák a helybeli katolikusokat.¹³

A katolikus ünnepek országos megünneplését, a protestánsok erre vonatkozó kötelezettségét VI. Károlynak 1731-es vallásügyi rendelete rögzítette.¹⁴ A Carolina Resolutio 8. pontja kimondta, hogy a katolikus egyház ünnepeit a protestánsoknak is külsőleg és nyilvánosan meg kell ünnepelniük, a kézműveseknek pedig meg kell jelenniük a körmeneteken. Ezzel nem tesznek erőszakot lelkiismeretükön, mert az ünneplésre csak a nyilvánosság előtt kötelesek.¹⁵ A rendeletet be nem tartókra kiszabott bírság a katolikus templomot illette.¹⁶ Mária Terézia 1742-ben megújította az 1731-es vallásügyi rendeletet; 1747-ben pedig azt is elrendelte, hogy a prédikátorok kötelesek kihirdetni a katolikus ünnepeket. Ha ezt elmulasztották, és emiatt híveik nem ünnepeltek a katolikusokkal együtt, a lelkészeket vonták felelősségre.¹⁷ A királynő 1752-ben is kötelezte a protestánsokat és az ortodox vallásúakat a római katolikus ünnepek külsőleges megülésére.¹⁸

⁹ MAILÁTH János, *Vallás-mozgalmak Magyarországon*, I, Pest, Emich Gusztáv, 1844, 54–55.

¹⁰ Erdődy György kamarai elnök pl. már 1688-ban Besztercebánya város polgárainak, vö. Joannes RIBINI, *Memorabilia Augustanae confessionis in regno Hungariae...*, II, Posonii, 1789, 70–71.

¹¹ HERMANN Egyed, *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*, München, Aurora Könyvek, 1973, 327.

¹² Így tett pl. Padányi Bíró Márton püspök is, amikor a veszprémi egyházmegye számos protestáns gyülekezetét is vizitálta: HERMANN, *i. m.*, 298. A római katolikus püspökök canonica visitatiót a protestáns gyülekezeteknél csak a türelmi rendelet szüntette majd meg.

¹³ PAYR Sándor, *Öreg Áách Mihály (1646–1705): Adalék egyházi ének irodalmunk történetéhez*, Evangélikus Egyházi és Iskolai Lapok, 1898, 43.

¹⁴ A rendelet 8. pontjában, ahol a céhek kötelezettségéről is szó volt. Szövegét közölte RIBINI, *i. m.*, 251–252. A Carolina Resolutióról részletesebben lásd még ZSILINSZKY Mihály, *A magyarhoni protestáns egyház története*, Bp., Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt., 1907, 402–403.

¹⁵ LÁNYI Károly, *Magyarföld egyház történetei, III, 1711–1840*, Pest, Landerer–Heckenast, 1844, 21.

¹⁶ VI. Károly 1733-as rendelete szerint, lásd LÁNYI, *i. m.*, 26.

¹⁷ Lásd az 1747-es helytartótanácsi rendeletet, ZSILINSZKY, *i. m.*, 392.

¹⁸ LÁNYI, *i. m.*, 221, 223.

Abban a korszakban tehát, amely a protestáns egyháztörténeti munkákba az elnyomtatás koraként vonult be, vagyis a türelmi rendeletet megelőző időszakban, az itt tárgyalandó úrnapi beszédeknek a protestáns gyülekezetek szempontjából ez a röviden vázolható háttere. Az úrnapi kultusznak¹⁹ a 18. század első felében rendeletileg a protestánsokra való kiterjesztését a katolikus egyház hívei számának növelésére, protestáns felekezetektől való elhódítására igyekezett kihasználni. Bektán Bertalan váradi pálos szerzetes 1758 Úrnapján elmondott prédikációjának bevezetője szépen fejezi ki az ünnep egyik fontos célját. Bevezetésében a szónok a sátán ténykedéseivel kapcsolta, hogy némely világ fiai megújították a zsidók régi kérdését az Úrvacsorával kapcsolatban (Mi módon adhatja ez testét nekünk ételre?), és ezáltal sok ezer lélek fosztott meg az isteni eledel gyümölcsétől. Szomorúan nézi ezt a Római Catholika Anyaszentegyház, siratja néhai kedves fiait. „De hogy még anyai gondvételét hozzájok megmutatná, és meg emlékeztetné a kőszárlól, melytől el szakaszták magokat, rendelé esztendőnként az Úr-napi sollenitást, inneplést, hogy eszekben juttatná, mit hittek az ő eleik, és még egyszer az igasságnak ők is engedelmeskednének.”²⁰

Hogyan történt ez az „emlékeztetés”, milyen hangnemben, mondanivalóval, honnan maradtak fenn önállóan kinyomtatott úrnapi beszédek, s ezek mennyire térnek el egymástól, s időnként milyen reakciókat váltottak ki protestáns részről, s ezáltal mennyire hívtak létre valódi hitvitákat is, ezeket a kérdéseket szeretnénk tanulmányunkban felvázolni, előre is jelezve, hogy a kérdés ennél alaposabb, mélyrehatóbb vizsgálatot érdemelne. Az 1720–1780 közötti időszakot és annak néhány kiemelkedő művét tárgyaljuk hosszabban, a 18. század utolsó két évtizedét viszont éppen csak jelzésszerűen. Noha a legelső, nyomtatásban megjelent úrnapi beszédek olyan jelentős protestáns lakosságú városokban, mezővárosokban, mint Debrecenben, Nyírbátorban vagy Miskolcon elhangzott úrnapi prédikációkat őriztek meg, a 18. században megjelentetett úrnapi beszédek, mint azt a tanulmányból látni fogjuk, lassan az ország egész területét lefedték Gyórtól Ungvárig, Kassától Kolozsvárig, Veszprémtől Kecskemétiig. Az úrnapi szónokok közül egyes jezsuita, ferences és pálos szerzetesek tűnnek ki; megtaláljuk közöttük a kor kiemelkedő szónokait is. A sok ezer, évente Úrnapján elhangzott beszédből természetesen csak egy töredék jutott el a nyomtatásig, nyilvánvalóan azok, amelyeket a helyi közösség vagy a tekintélyes pártfogók kedveltek, és amelyekről úgy ítélték, hogy a vallási buzgalom növelésében szerepet játszhatnak.²¹

¹⁹ Az úrnapi kultusz történetéről, ill. egyes néprajzi vonatkozásairól újabban jó összefoglalás: SÁRI Zsolt, *Egy ünnep mindennapjai (A magyarországi úrnapi kultusz néprajza)*, Debrecen, Ethnica, 2000.

²⁰ *Inconcussa veritas, az-az meg-másolhatatlan igasság, a' Kristus Jésus valóságos jelen létéről az Óltári szentségben...*, Pest, Eitzenberger, 1758, 7–8.

²¹ A tanulmányban majdnem minden esetben önállóan megjelent úrnapi beszédekkel foglalkoztunk. Tasi Réka a 17–18. század fordulóján megjelent magyar nyelvű katolikus prédikációgyűjteményeket elemezte abból az aspektusból, hogy mennyire érvényesült bennük a polémia: megállapítása szerint általában kevésbé. (TASI Réka, „Könyv volna meg-torkolni”: *Polemikus hang a 17–18. század fordulóján megjelent katolikus prédikációgyűjteményekben = „Tenger...”*, i. m., 199–215.) De amikor Kelemen Didák, Illyés András, Csúzi Zsigmond prédikációinak egyes polemikus részleteit mutatta be, felhozott példáinak többsége úrnapi prédikációból

Debrecen városában másfél század után először 1717-ben került sor Úrnapja látványos megünneplésére. A katolikus térnyerés előzményeként a városnak még 1693-ban Lipót császártól elnyert kiváltságlevelét tekinthetjük. A szabad királyi városi rang törvénybe iktatására azonban csak az 1715. évi pozsonyi országgyűlésen került sor. Csáky Imre kalocsai érsek, váradi püspöki helytartó befolyására az országgyűlés ekkor feltételként szabta, hogy Debrecen városa engedje be a katolikus egyházat falai közé, és a ferencrendieknek templomépítésre, továbbá katolikus plébániára és templomépítésre jelöljön ki helyet.²² A plébániát kezdetben Keczer István váradi kanonok látta el,²³ majd a püspök ezzel a városba betelepült piarista rendet bízta meg.²⁴ Az évente ismétlődő úrnapi ünnepségeknek egy nyomtatott dokumentumát ismerjük ebből az időből: Adalbertus a Sancto Stephano, azaz Tagányi Adalbert piarista szerzetes úrnapi prédikációját 1724-ben. Debrecen szabad királyi város piacán mondta el akkor, amikor Úrnapja megünneplésére Csáky Imre kalocsai érsek a városba érkezett. A piarista szerzetes nem a debreceni rendháznak volt tagja, hanem azokban az években gróf Károlyi Sándor Ferenc fiát tanította a magasabb tudományokra Nagykárolyban.²⁵

Az 1724-es *Úr-teste-napi predikáció, mellyben meg-mutattatik, hogy az Oltári Sacramentumban a' kenyér, és bor színe alatt a' Kristusnak valóságos Teste, és Vére jelen vagyon, 's nem csak annak némi-némü figurája, 's képe, és jele...*²⁶ tehát csak csekély számú katolikus hívőnek, nagyoobrsznt protestáns hallgatóságnak készült. Tömör, de hatásos beszéd, amelyet Tagányi a zsidók és a bálványozók Krisztussal való ellentéteinek drámai bemutatásával vezetett be. Szent István mártír a zsidókat, akik ellenálltak a Szentléleknek, keménynyakúaknak, környülméletlen szívűeknek szidta. Mert mi kívánatosabb történhetett volna velük, hogy Isten egyetlen Fia náluk prédikált? De drága ajándéka, Teste és Vére ellen mégis zúgolódtak. A zsidókhöz hasonlók azok, akik vakmerően tagadják az Oltáriszentségben a kenyér színe alatt Krisztus testének, a bor színe alatt vérenek valóságos jelenlétét, mint az idegen atyafiak, a kálvinisták. A szónok már beszéde bevezető részében keményen elítélte azt a kárhozatos tévelygést, amelyet a

származott. Ez is arra hívja fel a figyelmet, hogy a teljes kép megrajzolásához a gyűjteményes prédikációsköteket is érdemes figyelembe venni.

²² A törvény ezen záradéka ellen a város minden tiltakozása hiábavaló volt, lásd *Debrecen története, II, 1693–1849*, szerk. RÁCZ István, Debrecen, Városi Tanács VB, 1981, 139–143. A katolikus egyház további terjeszkedéséről: *uo.*, 143–146. 1780-ban Debrecen város 27 ezer lakosából 681 fő (2,5%) volt katolikus. Az 1717-es körmenetről lásd még SZÜCS István, *Sz. kir. Debrecen város történelme*, I, Debrecen, Városi nyomda, 1871, 749.

²³ Keczer Istvánt Csáky megkérdezte, hogy hány embert térített meg Debrecenben. A Váradra távozó plébános felelete így hangzott: „Én ugyan egyet sem, de mégis gratulálhat Eminentiád, hogy két évig ott lakván, át nem térítettem.” Idézi ZELIZY Dániel, *Debrecen sz. kir. város egyetemes leírása*, Debrecen, Városi nyomda, 1882, 369–370, 434.

²⁴ A Debrecenben állomásozó katonaság között voltak nagyobb számban katolikusok; a piaristák gimnáziumába is ők iratták be gyermekeiket. Lásd *Debrecen története...*, i. m., II, 453.

²⁵ A nagyhatalmú főúr, generális, Szatmár vármegye főispánja 1726–1727-ben alapította meg a nagykárolyi piarista rendházat, és az általa nagyra becsült piarista szerzetes lett annak első superiora. Lásd ÉBLE Gábor, *Károlyi Ferenc gróf és kora, 1705–1758*, Bp., Hornyánszky, 1893, 152, 154–156.

²⁶ Kassa, Akadémiai nyomda, 1724.

kálvinisták hintenek a nép között.²⁷ Felidézte az Oltáriszentség/Úrvacsora rendeléséről a legfontosabb szentírási helyeket és a szentatyák magyarázatait hozzá, elutasított néhány protestáns ellenérvet, és cáfolta a protestánsok bálványozás-vádját amiatt, hogy ők az Oltáriszentséget isteni tisztelettel imádják, és az utcán hordozzák. Beszéde végén a római Anyaszentegyházba való visszatérésre buzdította hallgatóságát: „Ezeket megértvén, no immár kedves atyámfiái, térjete vissza a ti édes Anyátok kebelibe, a Római Anyaszentegyházban, és ne járjatok, mint a zsidók is, a figurák és az árnyékok után [...] Térjete ki tehát a hijába való társalkodástokból...”²⁸

A következő három úrnapi prédikáció Kelemen Didákhoz és környezetéhez kötődik. Kelemen Didák minorita szerzetest az egyháztörténet a Felső-Tisza-vidék jelentős térítőjének tartja számon: energikus tevékenységével sok egykori, nagyrészt romos állapotban lévő ferences templomot szerzett vissza rendjének, és főúri-nemesi támogatóik megnyerésével gondoskodott újjáépítésük megkezdéséről.²⁹ (Összhangban volt ez az uralkodó törekvésével, aki az 1720-as években külön bizottságot hozott létre az egykori katolikus templomok visszaszerzése érdekében.) Kelemen Didák legnagyobb pártfogója gróf Károlyi Sándor generális, Szabolcs vármegyei főispán volt.³⁰ 1721-ben, abban az évben tehát, amelyből Kelemen Didáknak első úrnapi prédikációja fennmaradt, a minorita a nyírbátori ferences rendház superiora volt. Az ottani ferences templom és kolostor teljes pusztulását egy 1599-es török támadás okozta; ezután majd százhusz évnek kellett eltelnie, míg 1717-ben gróf Károlyi Sándor a ferenceseket korábbi birtokukba bevezette.³¹

Kelemen Didák úrnapi prédikációja név nélkül jelent meg: „Bátor városa piacán 1721. esztendőben, az Úrnapi Processioban Seraphicus Szent Ferencz szerzetiből való Minorita Barát praedicalotta.”³² Hatásos prédikáció: Izrael népének Egyiptomból való kijövele és az égből adott kenyér érzékletes jeleneteivel kezdte, s párhuzamot vont az Újtestamentumban (Jn 6,51, 6,59) az égből alászállott kenyérral, az élő kenyérral, amelyet az egész keresztény világ Úrnapján körmenettel ünnepel. Szembeállította vele a lélekszedítőket (Luther és Kálvin) új tudományát, sok szegény lelkek megcsalását. Beszédekének nagyobb részét a végvacsora magyarázata tette ki, Krisztus szavai, az apostolok és a szentatyák szerint, és annak cáfolata, hogy az Úrvacsorában a kenyér Krisztus testének csak pusztja jele lenne. Luther és Kálvinus János zavarták fel a régi szent tudományt.

²⁷ TAGÁNYI, *i. m.*, A3a.

²⁸ *Uo.*, B3a. Hogy mennyire a protestánsokhoz intézte szavait, Tagányi beszédének még több részlete is elárulja, pl.: „Megelegítettem [egy érvel], úgy tetszik, egy ellenkezőt”; vagy a prédikáció végéhez közeledve: „Nem terhelém az idegen atyafiakat többekkel...” *Uo.*, B2a.

²⁹ Életéről és tevékenységéről a legalaposabb feldolgozás: RÁKOS Balázs Raymund, *Ugye, atyafiak? Isten szolgálja P. Kelemen Didák, O. F. M. Conv. élete (1693–1744)*, Róma, Edizioni Agiografiche, 1975.

³⁰ A szerzetesnek a főúri pártfogóhoz való kapcsolatáról részletesen TAKÁTS Sándor írt: *Kelemen Didák és Károlyi Sándor családja*, Katholikus Szemle, 1892, 394–430, 535–561, 678–707.

³¹ KELEMEN Didák *Lelki öröm...* című prédikációjában (Kassa, 1732, a helyreállított templom felszentelésére) hiteles képet adott a pusztulás mértékéről, lásd a címlapon és C4a. A nyírbátori templomépítésről lásd RÁKOS, *i. m.*, főleg a 208–212, 226–228. lapokon.

³² A prédikáció címlapján: *Úrnapi praedikatio...* [a Szent Antal napi prédikációval egybekötve jelent meg], Kassa, Akadémiai nyomda, 1721. Az úrnapi beszéd tartalmának ismertetése: RÁKOS, *i. m.*, 253–258.

A ferences szerzetes végül megtérésre szólította fel a protestánsokat: „Ó megcsalatott szegény együgyű község! [...] jöjj a római igaz hitnek tiszta járt utára; mit tész az árnyékkal? Mit az üres jellel? Valóságot keress...”³³

Kelemen Didáknak, ismét név nélkül, 1727-es nagykarolyi úrnapi prédikációja is fennmaradt.³⁴ A nyírbátori prédikációval ellentétben, amely hatásra törekvő, bibliai jeleket felelevenítő, képszerű, a keresztény hallgatókat valóban megszólító beszéd, a nagykarolyi egészen más jellegű: sokkal inkább logikailag végigvezetett tanítás, az előző beszédnél terjedelmesebb is, az elmére jobban hat, mint a szívre. Latin és magyar idézetekben gazdagabb, s a valóságos jelenléttel kapcsolatos kételyeket is hosszabban tárgyalta. A szónok, amikor beszéde végén a megcsalatott szegény községet megtérésre szólította fel, meglehetősen konkrét tanácsot adott, mit kérdezzenek a (protestáns) hallgatók a prédikátortól, s hogyan ítélik majd meg válasza alapján; az Oltáriszentségben hívő keresztényeket pedig szívük megtisztítására és gyónásra buzdította.

Az eddigi úrnapi prédikációk a címlapon említették az elhangzás helyét és idejét, Bernárd Pál 1735-ben Kassán kinyomtatott beszédénél ezek a megjelölések azonban hiányoznak, és címe sem úrnapi prédikáció, hanem *Lelki beszélgetés*.³⁵ Már a címlap alapján feltételezhető, hogy nem a szerző, hanem egy másik személy adta ki nyomtatásban: ő ugyanis nem írta volna saját magáról, hogy „amaz tudós, apostoli buzgósággal tellyes egyházi személy Bernárd Pál élő nyelvvel predikált...” A beszéd egy utalás alapján Miskolcon hangozhatott el.³⁶ A Sajó-parti városban élt életének utolsó másfél évtizedében Kelemen Didák is: a miskolci régi ferences templomot Borsod vármegye ellenkezése ellenére az 1728-as országgyűlésen való személyes megjelenésével, a király jóváhagyásának elnyerésével sikerült visszaszereznie.³⁷ A rend megtelepedésekor a Miskolchoz tartozó Mindszenten mindössze húsz katolikus család élt.³⁸ Bernárd Párról szinte semmit nem lehet tudni. A kutatás még azt is feltételezte, hogy Kelemen Didák szerzetestársa lehetett, csak nem szerepelt a rendi nyilvántartásban, hiszen az összefüggés a nyírbátori, a nagykarolyi és a Bernárd Pál-féle miskolci úrnapi prédikáció között nyilvánvaló és igen szoros. De még fontosabb, hogy mindhárom prédikáció alapvetően Pázmány Péter két úrnapi beszédén és a *Kalauznak* az Oltáriszentségről írott XI. köny-

³³ KELEMEN, *Úrnapi...*, i. m., B4b.

³⁴ *Úrnapi predikáció... melyet Nagy Károly várossa piacczán 1727. esztendőben, az Úrnapi processioi alkalmatossággal egy Seraphicus Szent Ferenc szerzetiből való Minorita Barát predikallotta*, Kassa, Akadémiai nyomda, 1727. Teljesen azonos szöveggel (kivéve a bibliai textust) lett lenyomtatva a *Buza fejek* című, KELEMEN Didák páter neve alatt megjelent prédikációgyűjteményben, böjt 4. vasárnapra való prédikációként: Kassa, Akadémiai nyomda, 1729, 207–230. Lásd erről MACZÁK, *Elorzott...*, i. m., 81.

³⁵ *Ditsirtessek az Úr Jesus Christus. Lelki beszélgetés, melyben az mutatattik meg Szent irasi vilagos bizonyitasokbol...*, Kassa, Akadémiai nyomda, 1735.

³⁶ Lásd a Bernárd-beszéd 31. lapján olvasható utalást.

³⁷ BARSÍ János, *A minoriták megtelepedése Miskolcon*, Levéltári Szemle, 1995/3, 17–36, itt: 21–24. A ferences templom főoltárát csak 1736-ban szentelték fel, lásd *uo.*, 25–28. – *Miskolc története*, III, 1702–1847, főszerk. DOBROSSY István, a III. kötetet szerk. FARAGÓ Tamás, Miskolc, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, 2000, 743–744, 893–898. A templom és iskola építéséről: *uo.*, 899–903.

³⁸ BARSÍ, i. m., 18; *Miskolc története...*, i. m., III, 836.

vén alapult, annak nemcsak érveit, példáit, bizonyításait, hanem teljes mondatait, szakaszait átvéve.³⁹ Ha nem az alapvető forrás felől tekintjük Kelemen Didák és Bernárd Pál prédikációit, hanem csak egymás közti viszonyukban, akkor láthatjuk, hogy Bernárd 1735-ös prédikációjának valamivel több mint egyharmad része szó szerinti átvétel a nagykárolyi 1727-es úrnapi prédikációból, de a nyírbátoriból is található benne egyes szakaszok. Maczák Ibolya, annak ellenére, hogy a Pázmánytól való kompilálás nyilvánvaló, jó szerkesztői teljesítménynek mutatta és elemezte is Bernárd Pál munkamódszerét.⁴⁰

Bernárd Pál a hittitkok nehezen érthető voltával kezdte beszédét: „A keresztyéni tudományok mélységes ágazati között főképpen három dolog vagon, melyben az emberi elmélkedés teljességgel meg előztetik: tudnia illik a Szentháromság, a Fiúistennek emberré léte, az Oltáriszentség. Ezekről valaki csak az emberi okoskodást akarja követni, soha ki nem hatolhat, és az igazságra nem juthat.” A keresztyének azonban nyughatatlan okoskodásukat a hitnek kötelével kötözik meg, és megnyugszanak Isten szavain, hiszen nagy vétek ellene tusakodni. – Bernárd műve az eddig ismertetteknel jóval terjedelmesebb: hosszú magyarázó részeket, fejtegetéseket tartalmaz; a szárazabb tárgyalásmód, a bibliai helyek, bizonyságok egymás utáni terjedelmes felsorakoztatásában a nagykárolyi prédikáció stílusával rokon.⁴¹ A kételyeket, ellenérveket még a nagykárolyi beszédnél is hosszabban tárgyalta. Prédikációjának tulajdonképpen csak a vége, a hallgatók felszólítása az igazán hatásos része, de ez is a nagykárolyi és a nyírbátori beszéd végének kompilálása.

Maczák Ibolya Kelemen Didák egy 1728. októberi, a gyulafehérvári Érseki levéltárban őrzött levele alapján alapvető változtatásokat javasolt a szerzőség megállapításának kérdésében, amely a Kelemen Didák neve alatt megjelent *Buza fejek* című prédikációs-kötetet is érinti. A Ladányi Elek rendfőnöknek szóló levelében Kelemen Didák ugyanis úgy említette Bernárd Pált, mint aki a munka nagyobb részét végezte el, s Kelemené csak a kiegészítés, foldozás volt.⁴² Ennek alapján Maczák feltételezi, hogy a két említett úrnapi prédikáció, valamint a *Buza fejek* prédikációs-kötet szerzője valójában Bernárd Pál volt.⁴³

A kevés ismert adat alapján a kérdésben nehéz egyértelműen állást foglalni, de nem a szövegátvételeket, hanem a három úrnapi beszéd egészét tekintve számomra a nagykárolyi Kelemen Didák- és a miskolci Bernárd-féle beszéd tűnik azonos szerzőtől valónak. Bernárd Pál minden bizonnyal nagy munkát végzett a „Kelemen Didák-féle” prédikációs-kötet megjelenésekor is. Azonban vannak a kötetben olyan prédikációk, amelyek nem

³⁹ MACZÁK, *Elorzott...*, i. m., 74–99.

⁴⁰ *Uo.*, 87, 89, 98. A *Lelki beszélgetés* tartalmáról lásd még TAMÁS, i. m., 27–28.

⁴¹ Jellemző bekezdés-kezdetek: „Három drága szép mondás vagon a Szentírásban.” – „Négy körül álló dolgok szoktak kinyilatkoztatni, mint kelljen a Szentírást magyarázni.” – „Vagon más bizonyáguk, kit gya-korta szoktak előhozni...” stb.: logikai érvek felsorakoztatásához alkalmas szövegpanelek.

⁴² MACZÁK, *Elorzott...*, i. m., 98–99. A közölt levél dátumából gyanítható, hogy Kelemen Didák a *Buza fe-jek* approbációjánál igyekezett elérni, hogy Ladányi Bernárd Pál nevét ki ne hagyja – mégis ez történt.

⁴³ *Uo.*, 99. – A Gyulafehérvárott őrzött leveleket már Rákos Balázs Raymund is említette értékelés nélkül: *P. Kelemen Didák levelei 1714–1743*, s. a. r. RÁKOS B. Raymund, Róma, Edizioni Agiografiche, 1978, XIX–XX.

az ő szárazabb tárgyalási módszere szerint készültek,⁴⁴ ezért Bernárd szerzőségét nem érzem egyértelműen bizonyítottnak: az érvek, idézetek felsorolásszerű összeállítása, excerptálás Pázmánytól vagy más szerzőktől, a kötet számára egyes prédikációk gondozása különböző fokait jeleníthetik meg a szerzőségnek vagy a kéz alá dolgozásnak, amelyek még alaposabb elemzésre szorulnak. S nem lehet figyelmen kívül hagyni az időtényezőt sem: a Ladányi Elekhez írott levél megfogalmazásából úgy tűnik, hogy Bernárd Pál 1728 őszén már nem volt az élők sorában.⁴⁵ A *Lelki beszélgetés*re vonatkoztatva ez azt is jelentheti, hogy 1735-ben már egy régebben összeállított kéziratos művet adhattak nyomdába, talán Kelemen Didák megbízásából, a tudós Bernárd Pál neve alatt: és éppen a valódi úrnapi alkalom időbeli eltávolodása miatt hiányoznak a címlapon megszokott konkrét adatok a beszéd elhangzásáról.

Az eddig ismertetett négy úrnapi beszédből kettőre, a nyírbátorira és a miskolcira érkezett válasz kálvinista oldalról, Bernárd *Lelki beszélgetés*ének megjelenése után alig néhány évvel – s így váltak valódi, nem egyoldalúan folytatott hitvita tárgyaivá az úrnapi prédikációkban megfogalmazott tanítások. De a protestáns egyházak, iskolák elnyomott helyzetét ebben az összefüggésben semmi sem mutatja jobban annál, hogy protestáns vitairatok csak külföldön jelenhettek meg. Az *Úri vatsora felett meggyújtott szövétnék*, Paksi Szathmári Mihály sárospataki professzor névtelen munkája év megjelölése nélkül „Ovdemyer Robertnél Hágában” látott napvilágot,⁴⁶ Helmeczi Komoróczi István nagykőrösi lelkész, esperes *Igasság paisa* című műve pedig Melianus Gnatereth szerzői álnév alatt Miaburgban 1741-ben. (Valójában mindkettő Utrecht városában.)⁴⁷ Helmeczi – az öt megelőző rövidebb munkát is említve⁴⁸ – valóban terjedelmes művet szentelt a névtelen minorita 1721-es és a tudós Bernárd Pál 1735-ös úrnapi beszédei cáfolatának. Könyvének mintegy háromnegyedét, több mint 330 lapot kitevő harmadik részében⁴⁹

⁴⁴ Elég csak a kiemelkedő szónoki teljesítményt nyújtó nagypénteki két prédikációt említeni. Ezeket TASI Réka elemezte: *A popularitás egy változata a barokk prózában: Kelemen Didák prédikációinak dramatikus jegyei*, It, 2002, 188–205.

⁴⁵ „Requireat in sancta pace” áll a levél szövegében (MACZÁK, *Elorzott... i. m.*, 99): az első (talán nehezen olvasható) szó mégis inkább „requeieuit” lenne? Így érthető volna a jelentése: megpihent/elnyugodott/nyugalomra lelt a szent békében... Bernárdot ugyanitt Kelemen Didák „tiszt. jó emlékezetű plébánus Bernárd Pálnak” említette.

⁴⁶ Zoványi lexikonában még tévesen Miaburg [Utrecht] 1740-es évvel fordul elő. ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, szerk. LADÁNYI Sándor, Bp., 1977³, 575–576. A *Meggyújtott szövétnék* egykor megvolt Bethlen Kata könyvtárában is: 1739-es, ill. 1740-es utrechti nyomtatványként leírva. A modern kiadásban (SIMON Melinda, SZABÓ Ágnes, *Bethlen Kata könyvtárának rekonstrukciója*, Szeged, Scriptum, 1997, 364. tétel) ezt a művet nem tudták azonosítani. A *Szövétnéket* DIÓSZEGHI János Szathmári Mihály felett mondott halotti beszédében (*Isten háza koronájának...*, Kolozsvár, 1748) is említette az elhunyt professzor műveként.

⁴⁷ A fiktív város- és nyomdásznevet ZOVÁNYI Jenő oldotta fel, *i. m.*, 249.

⁴⁸ Látta „valamely tudósnak” rövidebb feleletét a prédikációra; ez azonban nem teszi feleslegessé az övét: *Igasság paisa*, *4b. – Szathmári munkája 12° méretben 133 lapos volt; a sárospataki professzor ugyanezt a két munkát cáfolta, de megjelölte, hogy az 1721-es nyírbátori prédikáció is a minorita tudós Bernárd Pál műve, amelyet 1735-ben nem kevésbé kibővített.

⁴⁹ Első része a Krisztussal való egyesülésről a református tanítás kifejtése, a második részben pedig az el-lenkező tudomány fundamentumának erőtelenségét és állhatatlanságát mutatta meg.

ugyanis pontokba szedve cáfolta Bernárd Pál prédikációjának minden lényeges megállapítását. Mint kifejtette, könyvéből a katolikusok is megismerhetik, hogy a reformátusokat milyen nyomós okok készítetik vallásuk melletti állhatatos kitartásra. Ettől lelkiismeretük megsértése nélkül nem távoznak el senki barátságáért.⁵⁰ A nagykőrösi lelkész az említett katolikus szerzőket a reformátusok „elhitetőinek” nevezte: prédikációik „arra céloznak, hogy elálatván tanítványainkat, magok után vonják [...]. Azért is lett, hogy prédikációjokat ezek között hintegették.”⁵¹ Kulcsszó az elhíttetés: Helmeczi ettől akarta megvédeni a reformátusokat; műve végén is óvta a községet, ne higgyen a színes beszédnek.⁵² Amikor Bernárd azon állítását taglalta, hogy az egész keresztyén világ ezeröt-száz esztendeig úgy hitt az Úrvacsora felől, mint a mostani katolikusok, Helmeczi itt is ezt fűzte hozzá: „Ecclesiái historiához nem értő szegény református ember, ne hidd, ne hidd! Merő hitetés az ilyen beszéd.” A szentatyák a pápisták mostani tudományát nem tartották – a mi hitünk az Úrvacsora felől pedig nem új, nem Calvinus szerzeménye.⁵³ A vádra, hogy a prédikátorok vak vezeterei az együgyű községnek, ő arra kérte a híveket, vizsgálják meg, mi egyezik a józan okoskodással és a Szentírással: az, amit Bernárd tanított, vagy az, amit ő.⁵⁴ Hogy a község megítélje a prédikátorok tanítását, nem bánják, sőt akarják.

Helmeczi könyvének tulajdonképpen nem fontos része, amit a két cáfolt szerző, a névtelen minorita és a tudós Bernárd Pál közötti szövegegyezésről írt (bár filológiai szempontból mindenképpen figyelemre méltó): „ezek egymás kezére játszottak: mert amit az első rövidebben ellenünk kiadott, a második azt kiszélesítette, és az elsőnek szavait többire ígéről ígére leírta.” A nagykőrösi lelkésznek egy jóakarója küldte el Pázmány Péter *Kalauzát*, s Helmeczi ebből jött rá, hogy mindkét szerző többnyire tőle vette a beszédét, „az említett papi fejedelemnek elméjével” bölcselkedett, s ezért „plagiarius librorum”-nak nevezte őket.⁵⁵ A vitairat egészét ez alig érintette, hiszen ezt az érdekességet az *Igasság paisa* szerzője csak könyve vége felé konstataulta, ezért csak ott,⁵⁶ ill. az előszóban tette szóvá a plágiumot. A nagykőrösi lelkész a vitairatban szinte mindenütt mérsékelt hangot ütött meg, legfeljebb olyan ironizálást engedett meg magának, mint: fűzfa kardot használ a prédikáló ellenünk, vagy sánta hasonlatosságot gördít elő, vagy: igen köpi markát tisz. Bernard Pál, hogy olyan erős fundamentomra talált, amelyet mi el nem döjthetünk.⁵⁷ Az érvek gyakori ismétlését is bírálta a katolikus szerzőnél: „A kakuknak szokása azon egy nótát kiáltozni. A t. prédikáló is, mikor új argumentumból kifogy, elő s meg elő rántja, hogy a Kristus világosan mondotta: *Ez az én testem*, melyen meg

⁵⁰ *Uo.*, *4a–b.

⁵¹ *Az Igasság paisa...* előszavában, *2b.

⁵² *Uo.*, 459–460.

⁵³ *Uo.*, 335.

⁵⁴ Ebből megítélhetik, hogy melyikük a vak és melyikük a szemes vezér; az utóbbi Istentől kapott lelkiismerete és a Szentírásban megjelentetett igazságok által vezérel másokat Krisztusra és Krisztus által az üdvösségre. *Uo.*, 455–456.

⁵⁵ *Uo.*, *3a–b. Az előszóból ezt a részt hosszabban idézte MACZÁK, *Elorzott...*, i. m., 86.

⁵⁶ *Igasság paisa...*, pl. a 432, 439. lapon.

⁵⁷ *Uo.*, 198, 224, 294.

kell nyugodni...”⁵⁸ Helmeczi egyébként a katolikusokra használta az ellenkezők kifejezést, pl.: „A mi tudós theologusaink könyveiben Szentírásból vétetett sok erősség az ellenkezők tudománya ellen az Úr vacsorájáról, melyeken eleget rágódhatik akármely tudós papista doktor.”⁵⁹

Az áttérés egyik vallásfelekezetről a másikra a 18. században már szinte csak egyirányú út volt, a katolikus vallás felvételének lehetősége. Katolikus személy áttérését protestáns felekezetre házasság vagy egyéb ok miatt a törvény szigorúan, akár több éves börtönnel is büntette.⁶⁰ Az ismert úrnapi prédikálók között is találunk áttért személyt: Berényi Istvánt, aki prédikációjának címlapján a debreceni református kollégium egykori tanárának mutatta be magát, és református lelkesi hivatását odahagyva tért át katolikus hitre. A Kászonyban licentiatusként működő Berényi 1749 Úrnapiján Munkácson prédikált.⁶¹ Jézus kigúnyolásának hatásos képeivel indította beszédét, de csakhamar rátért a római Anyaszentegyházról elszakadtakra,⁶² akik sok rövidséget, káromlást tettek Krisztus ellen. Az ilyen csúfos keresztények ellen sokszorosan Krisztus szavait hozta elő, többször ismételve a szónoki kérdést: „Vagynak, vagynak, édes Jézusom, akik ezt a te szódat nem hiszik?”⁶³ Beszéde végén ugyan nem szólította fel megtérésre a protestánsokat, de hangsúlyozta, hogy az ítélőbíró előtt nemcsak vétkeinkről, cselekedeteinkről kell számot adnunk, hanem a hit ágazatairól, arról is, hogy mit hittünk a szentségről. „Féljetelek, intelk titeket, bírói szententiájátúl.”⁶⁴

Az „ellenkezőkkel” folytatott, néhol szigorú, néhol heves, de mindig egy adott keret közé szorított, az ünnephez még méltó polémia nem minden úrnapi prédikációnak volt jellemzője. Az 1740-es évek két ismert veszprémi úrnapi prédikációja például éppen szelídségével, s igen mérsékelt hangú tanításával tűnik ki. Orlicz Dániel piarista szerzetes a hit megerősítésére mondta el beszédét: ebben említett ugyan kálvinista ellenérveket, de meglehetősen személytelenül.⁶⁵ Beszédének végén még a választási lehetőséget is meghagyta hallgatóinak, s ebben valóban különleges: „Béfejezem azért alázatos szavaimat, és én ítéletet nem tészek.” A keresztény híveknek a Szentírást adta elébe, és válasznak ők: „aki a Kristus tanítását akarja követni, kövesse, aki peniglen az emberi vélekedésekhez kapaszkodik, s azután indul, úgy veszi hasznát. Mi azért, kik a kenyér szín alatt a Jézus Krisztus elrejtett szent testét hisszük és valljuk, [...] leborulván imád-

⁵⁸ *Uo.*, 260.

⁵⁹ *Uo.*, 137.

⁶⁰ Mária Terézia 1749. évi rendelete szerint, lásd LÁNYI, *i. m.*, 33.

⁶¹ *Meggyőzhetetlen igazság az Oltári szentségben Kristus jelenlétéről*, Pozsony, Royer-nyomda, 1749.

⁶² BERÉNYI, *i. m.*, A2a–b.

⁶³ *Uo.*, A3a.

⁶⁴ *Uo.*, B3b–B4a.

⁶⁵ *Üdvösségre vezérlő lelki vetekedés, melyet nemes Veszprem városának piatzán Úr napi processionak alkalmatosságával P. Daniel élő nyelvel praedikállott...*, Győr, Streibig, 1742. A margón így jelölte meg: „Responsio haereticorum”, pl. „erre a Helvetiai confessionak előljárója azt feleli...”, „...erre ugyan felelnek az atyafiak...” A4b, B1a, B2a stb.

juk...⁶⁶ Farkas Benignus ferences szerzetesnek az 1744-es veszprémi úrnapi processio alkalmával elmondott beszéde nem szólított meg protestánsokat, s nem is találunk benne polémiát. Prédikációja végén így festette le az úrnapi körmenetet: „Mi inkább itt a valóságos Ur Jesust [...] musika, dob, trombita, ének zengéssel rendelt seregben állván tiszteljük, és ama Jerusalemben ugyan Jesust zöld pálma ágokkal és Hosanna énekkel késérő népekkel és kisdedekkel példáját követvén, mi is az utcákon ágakat rakván és a kisdedek által virágokat hintetvén és köszöntő verseket mondatván böcsüljük, és utcákról utcákra késérvén négy oltár helyen meg is állunk, és négy evangéliomot éneklünk azért, hogy Jesus Isten Fiának... tiszteletit és isteni, s emberi voltát illető imádását megadjuk és dicsőítsük.”⁶⁷ – Bektán Bertalan váradi pálosnak a bevezetőben már említett 1758-as, Váradon elmondott prédikációját sem lehet polemikusan jellegűnek tartani.

Kassa városából az 1750-es évek elejéről három kinyomtatott úrnapi beszédet is ismerünk, valamennyit jezsuita szerzőktől, a kassai akadémián tanító professzoroktól. A hitvita-prédikációk jó példái Andreas Osiminka jezsuita német nyelvű úrnapi beszédei.⁶⁸ 1752-es rövidebb beszédében az eretnekeken kívül a szentséggel visszaélő katolikusokat is megszólította: mindazokat, akik tévedés vagy bűn miatt elválasztották magukat az Oltáriszentség élvezésétől. Ők szellemi értelemben már nem elevenek, hanem holtak.⁶⁹ A jezsuita hitszónok amellett, hogy cáfolta az evangélikus és a kálvinista Úrvacsorát, s kétségbe vonta a protestáns papok elhívását,⁷⁰ a bűnös, rágalmozó, mohó, csalást elkövető, szegyetelen emberektől a szív tisztaságát kérte számon, és bűneik meggyónását a papnak. 1753-as úrnapi beszédében, amelyről említette, hogy a kassai jezsuita templomban tartotta, az evangélikusoknak és a reformátusoknak azt az állítását cáfolta, hogy a katolikusok Krisztus vérért a borban nem élvezik. Az ő fegyvereik ellen védekezett, amikor bebizonyította, hogy az egy szín alatti vétel nincs Krisztus parancsa ellen. Az apostolok idejében az Úrvacsora két szín alatti vétele valóban meg volt engedve – de a későbbi századokban az egyháznak megvoltak az okai arra, hogy miért tiltsa

⁶⁶ ORLICZ, *i. m.*, B4b. A „mi” hangsúlyozása a prédikáció végén azonban némiképp csökkenti a választás lehetőségét, mégis: ilyen mondatok más úrnapi prédikációban nem szerepelnek.

⁶⁷ *Collyrium mysticum, titkos értelmű szem-gyógyító, vagy-is a' kenyérnek színe alatt el-rejtett Úr Jesus istensége és embersége valóságos jelen-voltának elhítelére [...] orvosság...*, Győr, Streibig, 1744, F4b.

⁶⁸ A bécsi születésű Osiminka fiatalabb korában hosszabb időt töltött Magyarországon; 1752-ben és 1753-ban Kassán volt az etika professzora és hitszónok, vö. Ladislaus LUKÁCS, *Catalogus generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Jesu 1551–1773*, Roma, 1987–1988, 1121. Az itt ismertetett úrnapi prédikációk első nyomtatásban megjelent művei voltak. Josef NISCHBACH Osiminkát úgy említi, mint a magas színvonalú, de hűvös és életidegen jezsuita prédikáció egyik képviselőjét: *Der Donauschwabe und sein geistiges Profil = Weg und Schicksal: Festgabe für Prälat Josef Nischbach*, Hrsg. Michael LEHMANN, Stuttgart–Wien, Gerhardswerk–Sankt Michaelswerk, 1969, 213. Itt ismertetett úrnapi beszédei alapján értékelését nem tudjuk osztani.

⁶⁹ Andreas OSIMINKA, *Glaubens- und Sitten-Lehr von der Geniessung deß Fronleichnambs Christi bey dessen hoch-eyerlichen Fest-Begängnuß und Vmgang...*, Caschau, 1752, A2b.

⁷⁰ A következő évi prédikációjában Osiminka megemlítette, hogy az evangélikus és református urak adósak még neki a válasszal: Andreas OSIMINKA, *Glaubens-Lehr von Geniessung des allerheiligsten Sacrament des Altars am hohen Fest-Tag des H. Fronleichnambs Christi...*, Caschau, 1753, A2a.

ezt meg; már kilencszáz éve szokás az egyházban Krisztus testét és vérének csak a kenyér alakja alatt kiosztani.⁷¹

Andreas Osiminkát a következő két évben már a győri jezsuita kollégiumban találjuk, így 1755 Úrnapján a győri Szentháromság-templomban ő prédikált az evangélikus és református Úrvacsoratan ellen, a tiszta katolikus igazságért.⁷² Hitvitázó prédikációjának fő gondolata: az ellenkező hitűeknek nincsenek igazi papjaik, sőt, nincs is rájuk szükségük. Luthernek, Kálvinnak kitől volt hatalma a püspökszentelésre? Ha azt mondják, a gyülekezettől, mint még ma is a nép választja a szuperintendenseket: az egész gyülekezet, a nép, akik mind laikusok, kitől kapták ezt a hatalmat? Hol áll erről akár csak egy kis szó is a Szentírásban?⁷³ „Ő rövid méltóság! Ő csúfos papság nálatok, evangélikusoknál és reformátusoknál!”⁷⁴ És mi szükségük van nekik egyáltalán prédikátorokra, szuperintendensekre, lelkészi elhívásra? A jezsuita szerző Luther egyik kijelentését is idézte, hogy az Úrvacsora alkotórészei nem a pap szavára, hanem a Miatyánk kimondására változnak át Krisztus testévé és vérévé. Így hát valóban nincs szükségük papokra, „nektek már az ördög és anyja is elég”.⁷⁵

E gúnyos, megvető szavakat éppúgy hallhatták a helybeli evangélikusok, reformátusok, mint a katolikus hívők: a győr-újvárosi protestánsokat ugyanis nem sokkal korábban fosztották meg templomaiktól, iskoláiktól, s így katolikus templom látogatására voltak kényszerítve. A jezsuita szónok ezért is választhatta a protestáns hallgatók számára igen fájdalmas témát a papságról, hogy beszéde végén kimondhassa: ne is csodálkozzanak rajta, hogy a győri püspök, a káptalan és a városi tanács éveken keresztül fáradozott azon, hogy az ő „haszontalan” nyilvános vallásgyakorlatukat megakadályozza. A királynő meghallotta buzgó kérésüket, és 1749. évben március 17-én kelt szigorú parancsával minden prédikátort és lelkészt elűzött Győr elővárosából. Egy nap alatt két imaházat vettek el tőlük, „a ti legnagyobb fájdalmatokra és a mi legnagyobb szívbeli örömünkre” – fejezte ki a szónok, aki éppen az egyik elvett, a Szentháromságról elnevezett templomban prédikált. Dicsérte Győr városát, és szerencsésnek nevezte őket, amiért végrehajthatták azt, amit az ország más városai még csak remélnek.⁷⁶

⁷¹ Uo., A2b, B4a, C2a.

⁷² Andreas OSIMINKA, *Glaubens-Streit wider das Abendmahl deren Evangelischen und Reformirten an dem hohen Fest-Tag des Heiligen Fronleichnam Christi...*, Raab, Streibig, 1755.

⁷³ Uo., A4a, B1a.

⁷⁴ Uo., B4b.

⁷⁵ Uo., C1a–C3a.

⁷⁶ Uo., C3a–b. Ezt a katolikus beszédet egyháztörténészeink nem ismerték. PAYR Sándor csak egy mondatot utalt a templomelvételekre: *A Dunántúli Evangélikus Egyházkerület története*, Sopron, 1924, 377. A győri oratórium, a parókia, az iskola elvételéről közölt egy 1749. márciusi levelet: *Magyar evangélikus egyháztörténeti emlékek a Prónay nemzetség acsai levéltárából és könyvtárából*, kiadja PRÓNAY Dezső, s. a. r. STROMP László, Bp., Hornyánszky, 1905, 455–456. A győr-újvárosi evangélikus és református gyülekezet vallásgyakorlata csak az 1780-as években állt helyre.

A 18. század közepéről még két német nyelvű nyomtatott úrnapi prédikációt említhetünk, mindkettőt Michael Voigt pozsonyi jezsuitától.⁷⁷ 1761 Úrnapiján, május 26-án, a pozsonyi Szent Szalvator templomban tartott hitvitázó prédikációjában az ószövetségi Mikolhoz hasonlította „a mi protestáns urainkat, akik ablakaikból nézik ezt a szentséges egyházi pompát és a kíséretében lévő magas és alacsony rangú személyeket gúnyolják, kinevetik.” Nem hiszik, hogy a kenyér átváltozik Krisztus testévé. Ellenük hozott a szónok bizonyítékot a szentatyáktól, a megtestesült örök igazságból és a protestánsok hitvallásából is, értsd ezen az Ágostai hitvallás 10. cikkelyét.⁷⁸ A beszéd nagyobb részében a protestánsokat szólította meg, csak a végén fordult „Ábrahám igazhitű gyermekeihez”, hogy nyilvánosan vallják meg, amit a protestánsok tagadnak, fogadják el, amit ők elvetnek, és imádják, amit ők megszenteltelenítenek.⁷⁹ A következő évi úrnapi beszédében Michael Voigt azt mutatta meg, hogy alapvetően hamis az a protestáns tanítás, hogy csak az Úrvacsora vételének pillanatában, előtte pedig nincs jelen Krisztus testének és vérének szentsége. A jezsuita a bizonyítás során még Luther nagy katekizmusából és Luthernek Simon Wolferinus eislebeni lelkészhez írt leveléből is idézett.⁸⁰ Beszéde végén a „szerencsétlen protestáns községnek” ki is mondta: „a te egyházaidban Krisztust nem találom! [...] Nálunk van Krisztus, ujjongjatok, katolikus hallgatók! [...] Nálunk van Krisztus!”⁸¹ Érdeemes megjegyezni: bár a pozsonyi jezsuita csak úgy említette a protestánsokat, mint akik kíváncsian nézik a processiót, éppen az 1761-es úrnapi körmenet után, augusztus 17-én érkezett a királyi rendelet, hogy azokat a pozsonyi mesterembereket, akik nem akarnak részt venni az úrnapi processión, zárják ki a céhből. A rendeletet mindenképpen helyi kérésnek kellett megelőznie.⁸²

Fiktív vitairatok, hitvitázó művek és úrnapi beszédek

Amikor Andreas Osiminka Győrött prédikált, Kassán már Kaprinai István professzor tartotta a főtéren úrnapi beszédét. Művét, már egyértelműen a református atyafiaknak szánva, *Úrnapi bizonyítás* címmel jelentette meg 1755-ben. Prédikációjából (sőt egy másik, rövidebb beszédéből is, amelyről még szót ejtünk) a katolikusok és reformátusok közti fiktív hitvita lett, kibővítve, számos jegyzettel ellátva; a mű szövegéből azonban nagy vonalakban rekonstruálható az eredeti prédikáció is. Kaprinai csak 1755-ben került

⁷⁷ Voigt 1753–1757 és 1761–1764 között volt Pozsonyban hitszónok; életrajzi adatait lásd LUKÁCS, *i. m.*, 1785.

⁷⁸ Michael VOIGT, *Dreyfaches Zeugnuß von der Transsubstantiation, das ist: von der wesentlichen Verwandlung in dem allerheiligsten Altars-Sacrament...*, Preßburg, 1761, A2b–A3a; az Ágostai hitvallásról és Melanchthon apológiájáról: B2b, B3a.

⁷⁹ *Uo.*, B4b.

⁸⁰ Michael VOIGT, *Dreyfaches Zeugnuß von der wesentlichen Gegenwart des Leibes und des Blutes Jesu Christi in dem Heil. Altars-Sacrament...*, Preßburg, 1762, B3b, B4a.

⁸¹ *Uo.*, B4b.

⁸² SCHRÖDL József, *A pozsonyi ág. hitv. ev. egyházközség története*, Pozsony, 1906, 395.

Kassára, s korábbi tevékenysége helyszíneiből éppen Erdély lehetett rá nagy hatással, hogy antitrinitárius vonatkozású témát választott úrnapi prédikációjához.

Egy feszültséget keltő képpel vezette be művét: tanításával kétélű kardot készített az Oltáriszentség oltalmára.⁸³ Servet Mihálynak a Szentháromság elleni „hajborzasztó témérdek káromlását” hozta fel, helyeselve, hogy Kálvin és Genf városa tüzzel-vassal megvédték ellene Krisztus örök istenségét. Papi szelídségét félretéve a jezsuita szerző most azt a kardot, amelyet Kálvin Socinus, Servetus és a többi szentháromság-tagadó ellen vont ki, Kálvin feje ellen fordítja, és vele Krisztus testének az Oltáriszentségben való valóságos jelenléteért hadakozik.⁸⁴ A vita tehát először a kálvinisták és a szentháromság-tagadók – majd csavarva egyet rajta, katolikusok és kálvinisták között zajlik.⁸⁵ Érvelése: hogyan bizonyítják a kálvinisták Krisztus örök istenségét – és mint következik ebből azonnal valóságos jelenléte is az Úrvacsorában. A mű I. része a bizonyításé, II. része a református ellenvetéseket tárgyalja (hogy a valóságos jelenlét az Oltáriszentségben lehetetlen, éktelen és szükségtelen dolog).⁸⁶

A kálvinista ellenérvek bemutatása hosszabb annál, mint ahogy az az úrnapi prédikációkban szokás volt, tehát valóban vitairathoz illő. „Légyen azért szabad ti néktek is egynehány akadálytévő közben vetéseiteket kitalálnotok, melyek ha megmagyaráztatnak, osztán szent lesz a békesség. Hála légyen az Istennek, hogy már egyszer a csavargó utakból az igyenes ösvényre akattunk, a setétes erdőből a sík mezőre jutottunk, az habozó tengernek mélységes örvényéről a kívánatos partnak ereszkedünk. Bátran, nem bánom, rakjátok ki minden nehézségeiteket...” – vezette be a szerző a II. rész ellenvetéseit.⁸⁷ Cáfolata megerősítette a katolikus tanítást, bizonyította az Oltáriszentségről való katolikus tanítás lehetőségét, illendőségét és szükséges valóságát is a Szentírásból, a szentatyák műveiből és az Anyaszentegyház zsinatainak végzéseiből. Kaprinai a vita lendületét stílusesszékkel is fenntartotta: időnként népies szólásokkal élénkítette a szöveget,⁸⁸ vagy a másik fél nevében olykor ironikusan megfeddte magát, pl.: „Ne kérkedjél (úgy mond egy valaki) elannyira ezen fortélyos okoskodásodban. Tudjad, mi sem vagyunk vakondakok vagy éjjeli baglyok, hogy csak setét estve lássunk. A mi szemünk előtt is ha nem fénylik, legalább hajnallik a Szentírás.”⁸⁹ A kard-kép sokszoros ismétlésével is fenntartotta a feszültséget.

A jezsuita szerző a kálvinistákkal való hitvitáról is nyilatkozott. Megvallotta, hogy régi szándéka volt harcolni velük, de csak emberséggel, mert „az igazság soha sem adatik

⁸³ KAPRINAI István, *Úrnapi bizonyítás*, Kassa, Akadémiai nyomda, 1755.)(2a.

⁸⁴ *Uo.*, 10–11.

⁸⁵ A vitairat érvelése egyháztörténeti megalapozottságú. Katolikus teológusok egyháztörténeti munkáin kívül használta Kálvin *Institutióját*, Theodor Beza Kálvin-életrajzát és Socinus műveit is; az erdélyi egyháztörténethez pedig Pápai Páriz Ferenc *Rudus redivivum...* című műve volt fő forrása.

⁸⁶ Kaprinai a II. rész bevezetésében foglalta így össze: KAPRINAI, *i. m.*, 39.

⁸⁷ *Uo.*, 38–39.

⁸⁸ Pl.: „mégis [...] magyarán kimondom: nincs a víznek rakoncája.” Vagy: „Megbocsássatok, édes szerelmes atyámfiai, hogy az igazat [...] magyarán [...] ki kell mondanom [...]. Csak csomót kerestek a kákán...” *Uo.*, 71.

⁸⁹ *Uo.*, 29–30.

elé a gorombasággal”.⁹⁰ Kolozsvári öt éves tartózkodása alatt jó viszonyt ápolt az ottani reformátusokkal, akik megbecsülték őt, még beszédeit is örömmel meghallgatták.⁹¹ De Kaprinai természetesen iróniával szemlélte ellenfelei vitamódszerét. Tapasztalata szerint amikor „egy némely erdélyi és magyarországi prédikátor uraimékat erős fontos argumentomokkal zaklattuk vala, azonnal egy bokorból a másikba ugrottak, a Szentírásnak egyik cikkelyétől a másikához, úgymint igazabbhoz folyamodtak.”⁹²

Kaprinai műve befejezésében nem riadt vissza a hatásos provokációtól: ha a reformátusok már dőlésnek indultak, hanyatt homlok essenek, a kálvinistaságból a szentháromság-tagadó ariánusságra – de természetesen azután visszavonta megbotránkoztató szavait.⁹³ Prédikációja végén, megköszönve a nagyszámú hallgatóság figyelmét, összetett kézzel, könnyek között kérte az atyafiakat, könyörüljenek végső veszedelem torkában forgó lelkükön, és vegyék be a hallott igazság magvát, hogy az gyümölcsözzön szívükben. A katolikus keresztényeket pedig kérte, könyörögjenek vele együtt: Krisztus által világosodjanak meg a keresztény atyafiak, akik tudatlanságuk sötétségében, az örök halál árnyékában ülnek; úgy, mint Szent Pál, akit a mennyei fényesség megváltoztatott.⁹⁴

A katolikus hittételek összefoglalása és a hallgatóság intése elé iktatta be a szerző egy másik prédikációja rövidített szövegét.⁹⁵ Ebből a kiadvány végén olvasható *Azon nemes református vallású keresztyén atyafiakhoz [...] írott némely következtetések* című részből,⁹⁶ továbbá a mű elején található, Abauj vármegyéhez intézett ajánlásból és a reformátusoknak szóló előljáró beszédből rekonstruálhatók azok az események, amelyek a szerzőt és mecénásait a mű kinyomtatására ösztönözték.

Az *Úrnapi bizonyítás* kiadásának háttérében valóságos büntényt és törvényszéki ítéletet fedezhetünk fel: Abauj vármegye bírói széke 1755. május 17-én nagy feltűnést keltő döntésével halálra ítélte egy szentségtörő tolvajt, aki a forrói katolikus templomból lopott. A feudális joggyakorlat szerint a templomok kirablása, a szentségtörő lopás halálos ítéletet vont maga után, még a 18. században is, tehát a vármegye ítélete nem volt elmentmondásban a korabeli büntetőjoggal.⁹⁷ A bűnöst Kupán, Kassa városnak Szikszótól

⁹⁰ *Uo.*, 32.

⁹¹ *Uo.*, 3a. A mérsékelt hangnemhez, a katolikus és református vallású polgárok békés egymás mellett éléséhez nyilvánvalóan hozzájárult, hogy Kolozsvárt felváltva választottak katolikus ill. református vallásúak közül bírót, lásd ZSILINSZKY, *i. m.*, 403.

⁹² KAPRINAI, *i. m.*, 25–26.

⁹³ Itt hosszú jegyzetben sorolt fel magyarországi jezsuita rendtagokat, akik Isten dicsőségének terjesztésében és az eretnekek kiirtásában tettel és írással is buzgólkodtak. A kassaiak közül említette a 17. századból Sámbar Mátyást, „kinek sok győzedelmes csatái voltak Patakon és Kassán”, saját századából pedig Szerdahelyi Gábort, Rajcsáni Jánost, Korneli Jánost és Berzeviczi Jánost. *Uo.*, 90–91.

⁹⁴ *Uo.*, 95–98.

⁹⁵ Összefolyik a kassai úrnapi prédikáció szövegével, nincs cím szerint elkülönítve. *Uo.*, 91–95.

⁹⁶ *Uo.*, G2a–G3b.

⁹⁷ Lásd erről CSIZMADIA Andor, KOVÁCS Kálmán, ASZTALOS László, *Magyar állam- és jogtörténet*, szerk. CSIZMADIA Andor, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1987, 251. – Hajdu Lajos a szentségtörő lopás megtorlására kevésbé súlyos és kemény ítéleteket is felhoz: hosszabb-rövidebb ideig tartó fogságot, ostorcsapást vagy botbüntetést, de több alkalommal halálos ítéletet is (HAJDU Lajos, *Büntett és büntetés Magyarországon a XVIII. század utolsó harmadában*, Bp., Magvető Kiadó, 1985, 213–214). Pozsony törvényszéke egy stájeror-

északra fekvő falvában nem sokkal ezután ki is végezték. Kaprinai István közvetlenül az ítélet végrehajtása után a jelenlévőknek az Oltáriszentség tiszteletéről prédikált.⁹⁸ Az *Úrnapi bizonyítás* kinyomtatására pedig elsősorban az motiválta, hogy hallotta: a reformátusok nemcsak a vármegye ítéletét, hanem az ő kupai beszédét is kifogásolták, sőt Kassa város tanácsának buzgalmát is a helység (Kupa) református lakosainak megtérítésében.⁹⁹ Sokan várták tőle, hogy megcáfolja a zúgolódásokat.¹⁰⁰

A mű végére illesztett, a reformátusokhoz intézett ajánlás elárul néhány részletet a kassai tanács által felállított Regis Szent Ferenc-misszió kupai munkálkodásáról. A faluba térítés szándékával érkező jezsuita atyát mindig egy tanácsbeli személy is elkísérte, és tekintélyével oda hatott, hogy telente, amikor a faluban kevés volt a munka, a lakosok meghallgassák a jezsuita prédikációját.¹⁰¹ A kupai térítés eredményes volt: hat év alatt közel 2500 személyt sikerült visszavezetni a katolikus egyházba. A jezsuita professzort a magisztrátus pártfogása különösen az előző századdal összehasonlítva töltötte el nagy örömmel. Kassa városának már meghaladott protestáns múltját műve végén így jellemezte: „...volt hajdan régi boldogtalan üdőkben itt Kassán egy fészke és tűzhelye az igaz Anyaszentegyház ellen való koholásoknak. Ebből mint egy kulcsos várból Pázmány Péter ellen vívta azt Alvinczi Péter. Itt üldözte, kínzotta, ölte Rajner János. Innét nagy erős hadakkal szüntelen ellene kiállottak Bocskai István, Bethlen Gábor, Rákóczi György erdélyi fejedelmek, kiknek itt várastokban [...] mintegy műhelyek volt, ahol ők ellenünk kardokat élesítettek, álgú golyóbisokat öntöttek, tűzkövet, taplót, puskaport készítettek, kanótokat gyűjtogattak. De hálá legyen a Felséges Istennek, megfordult már a kocka: ahol azelőtt Anyaszentegyház üldöző Saulusok voltak, most már Anyaszentegyház mellett hadakozó Paulusok vannak, kik nem kardokkal, nem puskákkal, mint hajdan tett Alvinczi, hanem apostoli buzgósággal langadozó munkálkodással az Anyaszentegyháznak igazságát terjesztik és oltalmazzák...”¹⁰²

Kaprinai Rajner János „kassai eretnek bíró” (akit mások Menyhártnak mondtak) és Alvinczi Péter református pap szerepéről így nyilatkozott: amikor Bethlen Gábor Kassát megvette, Rajner úgy látta, hogy szép alkalom nyílik a pápisták kiirtására. „Alvinczinak ingerléséből arra ösztönözi vala a magistrátust, hogy mind öletné meg, valamennyi pápista van a városban.” De a tanács nem volt erre hajlandó, csak három pap, Crisinus

szági nőt (aki már korábban két gyilkosságot is elkövetett) a szentelt ostya megtapodásáért lefejeztette, kezét és lábát levágatta, és a holttestet máglyán elégettette; *uo.*, 332. Istenkáromlásért is hoztak még 1775 körül is halálos ítéletet: *uo.*, 116–117.

⁹⁸ A mű egyik utalásából derül ki, hogy Kaprinai a levágott emberi fő mellett prédikált. Lásd KAPRINAI, *i. m.*,)(3b.

⁹⁹ *Uo.*,)(3b.

¹⁰⁰ Kaprinai a vármegyéhez intézett ajánlásában szükségesnek mondta a halálos ítéletet: *uo.*,)(2b. Még erdélyi példával is alátámasztotta álláspontját: emlékezete szerint 1737-ben történt Kolozsvárott, hogy a szenátorok halálos ítéletet hoztak egy „moslékos szájú” unitárius asszonyra, aki a Szentháromságot meggyalázta; *uo.*, G2b.

¹⁰¹ A kassai városi tanács vallási buzgalma érthető, ha tudjuk, hogy a 18. században, 1712 után már csak katolikus személyeket választottak be a tanácsba. Vö. ZSILINSZKY, *i. m.*, 403.

¹⁰² KAPRINAI, *i. m.*, 93–95.

Márk, Pongrátz István és Grodeczius Menyhárt megölésére adott szabadságot, akiket 1619. szeptember 7-én sok kínzás után gyilkoltak meg.¹⁰³ Alvincziről Kaprinai egy anekdotikus részletet is közölt: „Hallottam Alvincziről a régiektől: midőn Bethlen Gábor az hada népével Kassa várához közelgetne, hogy kivivé az iskolabéli ifjúságot azon dombra, ahol van most a Kálvária, és ott a káposzta fejeken taníttatta őket, hogy kellessék fejeket vennie a pápistáknak. Ha ez igaz, amint hihető, hogy igaz: mivel ő volt Rajnernek legnagyobb ingerlője, hogy öletessenek meg a pápisták, bizonyára nem igen nagy szeretettel volt hozzánk Alvinczi Péter.”¹⁰⁴

Önmagukban ezek a részletek nem foglalnak el nagy helyet a műben, és többnyire csak jegyzetben olvashatók. Együtt azonban Kálvin genfi tettének dicséretével, s Kálvin bizonyításának helyeslésével, hogy a keresztény fejedelmeknek kötelességük az eretnokséget fegyverrel is kiirtani országukból,¹⁰⁵ János Zsigmond erdélyi fejedelem katolikusokkal szembeni erőszakosságának,¹⁰⁶ ill. a kolozsvári jezsuita kollégium 1603-as feldúlásának leírásával¹⁰⁷ protestáns oldalról világítja meg a vallás érdekében elkövetett erőszak kérdését, elejét véve ezzel a protestáns szemrehányásoknak. Kaprinai az erőszakos eseményeket csak röviden, ennek a ki nem mondott gondolatnak a keretében, indulat nélkül vetette fel; a reformátusokkal való vitájában pedig igen barátságos, udvarias hangnemet használt. Óhaja az ellenkezők meggyőzésére természetesen változatlan maradt: szegény meghasonlott hazánkban legyen ismét egy akol és egy pásztor.¹⁰⁸

Kaprinai István esetében annak voltunk tanúi, hogyan alakult át az úrnapi prédikáció hitvitává; ugyanebből az időből arra is találunk példát, hogy a hitvita-elmékedés tartalmaz kerekre fogalmazott úrnapi prédikációt is, jelesül Molnár János jezsuitának *A megtérő református elmékedéséről négy könyvei*.¹⁰⁹ Molnár nem akart túl nagy terjedelmű művet írni, hogy aki az igazságot kedveli, kevés nap alatt átolvashassa.¹¹⁰ Tanult kálvinista embert állított az elmékedéshez; kérte édes atyafiait, hogy álljanak az elmékedő ember mellé csendes elmével, gyanakvás nélkül. Senki se biztassa magát vallásának igazsága iránt. „Tudom, sokan megtérnének közületek, de azt pásztoritok szégyenlik, a gazdagok elfelejtik, a köz nép el vagyon ámitva. Vallástok hirdetőjinek haszontalan mutogatjuk hitünk igazságát, mert ők jobbra azt magokkal régen elhitették; de amint a

¹⁰³ *Uo.*, 94. A kassai mártírok személyénél Kaprinai TERSZTYÁNSZKY János *Cassovia vetus ac nova* című, Kassán 1732-ben megjelent történeti művére utalt.

¹⁰⁴ KAPRINAI, *i. m.*, 94–95, irodalmi utalás nélkül: talán kassai szó hagyományból vette ezt az anekdotikus részletet, amely az Alvinczi-szakirodalomban ismeretlen.

¹⁰⁵ *Uo.*, 10–11.

¹⁰⁶ *Uo.*, 49–50.

¹⁰⁷ *Uo.*, 89–90.

¹⁰⁸ *Uo.*, G3a.

¹⁰⁹ Molnár a nagyszombati egyetemen tanított etikát és filozófiát, amikor az 1760-as évek elején ezt a művét megírta. Lásd LUKÁCS, *i. m.*, 1040.

¹¹⁰ Nagyszombat, Akadémiai nyomda, 1763, 1 (a mű előszavában). – Életrajzírója kiemelte a műről, hogy Molnár tartózkodott a sértő kifejezések alkalmazásától, művét a szeretet és türelem jellemzi; az értelmet akarta meggyőzni, a szívet megnyerni. Vö. PÉCSI ÖDÖN, *Molnár János élete és művei*, Szeged, Endrényi Nyomda, 1896, 26–27.

Sz. Evangéliom mondja ama jámbor felől: a kapához nem láthatnak, koldulni szégyenlenek, a titulustól megválni igen nehéz.”¹¹¹ Molnárnak már ez a beköszöntő levele is kisebb terjedelmű (16 lapos) vitairatnak tekinthető.

A hitvitázó mű fontos része egy 1761-es losonci úrnapi prédikáció, amelyről nem tudjuk egyértelműen eldönteni, hogy valóban elhangzott-e, vagy csak fiktív úrnapi beszédnek lehet tekinteni.¹¹² Eléje Molnár János egy „losonci vendég” és egy „pataki tiszteletes” dialógusát illesztette: a losonci személy beszámolt Patakon a nagy újságról, „pápista részről” az Úrnapija fényes megünnepléséről. „A losonci: A népnek támétalan seregét nem is kívánom említeni: alig fértek el a két hosszú öreg utcán, jóllehet mind a két renden pároson járnának. A városnak négy tekintetes helyein négy oltárt emelének: a sok fáklya, az egyházi cifra öltözetben a sok udvarló papi személy, egyéb nemes vendégekkel egyetemben, a sok harang és csengető szózat, a puskáknak, s mozsaraknak örvendetes durrogása, a lobogók alatt öszvegyűlt népnek hangos, bátor éneklése majd Losoncot csak Rómává nem változtatta. – A pataki: S hát azomban a mieink? – A losonci: A mieink azomban seregesen (ki a vármegye házához, ki a nagy piacra) sietve todulának, a nemesség tiszteletes uraimékkal együtt az említett felháznak felső részére, a kinyitott ablakokhoz vette vala magát; a piac pedig, mivel az nap sokadalom is esett, a néppel tömve volt. – A pataki: Talám ott állott a legszebbik oltár? – A losonci: Az oltár a minémű, de a prédikáció! És minthogy azt egészen nálunk hagyá, aki mondá, ihol a tiszteletes urak általam az úrnak is kedveskednek véle. – A pataki: Köszönöm, megfontolom. De sokáig kellett néki tartani, amint látom. – A losonci: Eltartott legalább más fél óráiglan; de úgy figyelmeztet reá az egész nép, mintha mind oda szegeztek volna minyájokat.”¹¹³ A losonci protestáns személyre igencsak hatással lehetett a prédikáció és az ünnep pompája, mert a beszélgetés során kereken ki is mondja: bolondság így gyaláznia a pápistákat. Tertullianus mondásáról és néhány bibliai helyről rögtön elő is adja a katolikus tanítást: „Ezeket beszéllé nálunk a szerzetes arról a szentségről [...]. Nemcsak a prédikációban, hanem azon kívül is beszélgetett velünk. Én ezeket azért mondom, hogy segítsen az Úr, ha lehet.”¹¹⁴

Az ezután következő *Úr-napi prédikátzio* Jn 6,54 bibliai textusra épül.¹¹⁵ Azzal a panasszal kezd, hogy nem a zsidók, nem a pogányok, de azok, akik magukat reformátusoknak mondják, édes hazánk fiai bálványozóknak tartanak minket. Szánakodhatunk és kesereghetünk „édes hazánk ily szép népének ily nagy tévelygésén...” A katolikus atyafiakhoz fordul: „megérdemli jó hírünk, jó nevünk, hogy becsületünket, hitünket azok előtt védelmezzük, akik azt gyalázzák, ha szóval nem, legalább ellenkező vélekedéssel és vallással.” Az Úr dicsőségét énekelve „teljenek meg hallgatóim sziveik kegyes malszotddal, hogy a régi magyarok hitére, az Anyaszentegyház régi vallására, akik velünk

¹¹¹ MOLNÁR, *A megtérő...*, i. m., 3–4.

¹¹² Molnár ekkor a beszercebányai jezsuita kollégiumban tevékenykedett (lásd LUKÁCS, i. m., 1040), ezért elképzelhető, hogy Losoncon valóban tartott úrnapi prédikációt.

¹¹³ MOLNÁR, *A megtérő...*, i. m., 303–304.

¹¹⁴ *Uo.*, 304, 310. A teljes beszélgetés: 303–312.

¹¹⁵ *Uo.*, 313–353.

egyedem nem értene, már egyszer térjenek meg; egyebekben pedig öregbedjék az igaz hit.”¹¹⁶ A „készülő beszédben” a jezsuita igen élénk stílusban, szinte fölényes humorral ír Luther és Kálvin reformációjáról, „dévajkodásairól”.¹¹⁷

A prédikáció tanítása két részben a bibliai helyekről és a szentatyák mondásairól szól. A beszéd végén visszatér a reformátusokhoz: „Ki hitthesse el magával, hogy az igaz vallás a szokott barátok idejek előtt setét tömlőben sinlődvén, csak a kálvinistákat várta, hogy onnan kiszabaduljon? A kálvinistaság itt csak maga vagy, velek sem a luteránusok, sem a görög szokású Eklésiák, sem a katolikusok nem tartanak. Mivelünk vagy a Nap-nyugot, Nap-kelet, Bolgár és Örményország, Abyssinia, Etiopia, Amerika, India, és valahol Asiában a keresztény név hallatik.” – „Mi dolog, hogy itt csak a kálvinisták akarnak az egész Anyaszentegyháznál okosabbak lenni! [...] Rettegjen a szívetek, elhajlott atyafiak! [...] Heába tekeregetek, vannak bűnösök köztünk, nem tagadjuk; de az Evangéliomhoz szabott igaz sz. életet is csak ugyan nálunk találjátok fel [...] Nosza fogjunk kezét egyszer, édes hazám népe! Akik annyira kérkedtek az hittel, lássátok: hogy az hitetlenség miatt el ne kárhozzatok. Kérjük érettek a Sz. Lelket, katolikus atyámfiak, hogy világosítsa meg szegény hazánk ily szép népének elméjét, hogy így velünk itt egy hitben lévén, velünk ugyan egy azon boldogságban is éljenek az örök dicsőségben. Amen” – fejeződik be az úrnapi beszéd.¹¹⁸

Gusztini János egri kanonok, a későbbi nyitrai püspök tollából 1759-ben nagyszabású, már terjedelménél fogva is impozáns, több mint 850 lapra terjedő mű jelent meg az Oltáriszentségről *Üdvösség mannája, azaz az Úr Jézus tulajdon Szent Testének és Vérének Sacramentuma* címmel.¹¹⁹ Művének megírására az indította, hogy az „idegen atyafiak” minduntalan rágalazzák a katolikus hit igazságát, kiváltképpen az Oltáriszentséget szidalmazták szüntelenül. Nem tűrhették a ritka lelki kegyességű minorita szerzetesnek, Kelemen páternek úrnapi tanítását, és „újabb újabb nyomtatott írásokkal, többire mocskosan és illetlenül rútmazzák”. Itt tehát név nélkül Helmecci Komoróczi István, ill. Paksi Szathmári Mihály közel húsz éve kiadott munkáira utalt; könyvének más helyén is említette a naponként megújuló szidalmakat és a kétszeri nyomtatást.¹²⁰ Azonkívül még a debreceni katekizmusokban is „vastagon, darabosan, nem helyesen” magyarázzák az Oltáriszentséget. Katolikus embernek kötelessége igaz hite mellett kiállni, az igaz tudományt mindent tehetséggel védelmezni. Művével a hazafiak között nem növelni, hanem inkább csendesíteni akarta az egyenetlenséget.¹²¹

Gusztini munkája jelentős teológiai mű, amely jelen volt a leendő papság teológiai oktatásában, és nagy segítséget jelenthetett úrnapi prédikációk készítésekor is. A szerző már munkája előljáró beszédében említette a reformáció ügyében a felperest, az újítókat.

¹¹⁶ *Uo.*, 314–315.

¹¹⁷ *Uo.*, 316–323.

¹¹⁸ *Uo.*, 352–353.

¹¹⁹ Egerben jelent meg. Másodszor ugyanott 1769-ben, új szedéssel, tehát a példányok tíz év alatt teljesen elfogytak.

¹²⁰ Értsd: két különböző szerzőtől cáfolat az említett prédikációkra; GUSZTINI, *i. m.*, 412.

¹²¹ *Uo.*, *d1b–*d2a.

Nem elég csak untalan pattogással vádaskodni a katolikus egyház ellen, hanem bizonyítani is kell, mert a vád homályossága, a feleletek elhíhetősége kétségessé teszi a pert, és megmenekedik az alperes, a katolikus egyház.¹²² A IV. részben, melynek címe: *A Praescriptiobúl, azaz törvényes üdömülésbül lehet-e megmutatni, hogy Urunk Sz. teste s vére jelen vagyon a Sz. oltáron?* – kérte olvasóját: ne botránkozzon meg azon, hogy innen veszi a bizonyítást. Nem kisebbíti ez a szentséget, hanem elkészíti az elmét a jobb megértésre.¹²³ A „Mit felelnek a reformátusok a praescriptiora?” a következő, V. részben olvasható; Gusztini legtöbbször külön fejezetben adta a vélhető református választ. Az *Üdvösség mannájában* a XXIII. részig tárgyalta az Oltáriszentséget, majd a Szentmisére tért rá. A pohárlopás vádjával foglalkozó XXV. rész végén még hitvita-dialógust is közölt a témáról.¹²⁴

Az egri kanonok egy helyen személyes tapasztalatait is beleszötte könyvébe. Amikor a Hernád vidékén lakott (Miskolcon volt egy ideig plébános), meghallgatta egyszer a református lelkész tanítását az Úrvacsoráról: csupa szidalom, mocskolódás volt az a katolikus egyház tudománya ellen. Neki nem erkölcsé efféle moslékokban, az ilyen utálatosságokkal ujjat vonni, de mivel a megújuló szidalmakat „már nemcsak szóval magok között, hanem kétszeri nyomtatással is azokat fejünkhöz verni meg nem szűnnek, lássuk meg, mi vagyon ezeknél a férfiaknál a szelencében.”¹²⁵ (Látható tehát, hogy a megbotránkozásra nagyobb ok volt a katolikus „elhitetésre” adott protestáns válasz nyomtatásban való terjesztése, nem pedig szóbeli tanításuk, amely természetesen ellenkezett a katolikus egyházzal.) Gusztini János tételeit, bizonyításait az Oltáriszentségről, valószínűleg a teológiai oktatás igényeire gondolva, a *Végső koszorúban* foglalta össze, s ennek végén az idegen vallású atyafiakhoz is fordult, akik bizonyára elszégyenlik magukat mindössze két század alatt gyülekező seregük csekélységén. Ha meg is győzettek, visszatartja őket a megátalkodás. Mindenesetre kérte őket, távozzanak el a tévelygéstől. „A te jó kedvednek ideje, Istenem, jöjjön el...”¹²⁶

Az említett hitvitázó művek tehát vagy úrnapi prédikációból születtek, vagy azt tartalmazták, vagy úrnapi prédikációból keletkezett hitvitákra reagáltak. Egy lényeges tényezőt azonban nem lehet elhallgatnunk: ezekben a hitvitákban a református álláspontot is katolikusok fogalmazták meg (esetleg protestáns szerző interpretálásával), tehát nem volt kétséges, hogy ki kerülhetett ki győztesen az érvek ütköztetéséből.

¹²² *Uo.*, 2.

¹²³ *Uo.*, 96.

¹²⁴ *Csendes beszélgetés a református és katolikus között a pohár lopásról...: uo.*, 770–789. – Ilyen típusú dialógusokat a protestánsok meggyőzésére a nagyszombati és a pozsonyi jezsuiták adtak ki a Bibliotheca polemica catechetica sorozatban. Pl.: *Ur-napján Kristus testének tisztességes hordozásával [...] Processio [...], romai igaz keresztények edgy pártossal tett beszélgetése...*, Pozsony, 1746; *Barátságos beszéd egy Honorius nevű lutheránus és Eusebius nevű katolikus között arról: az Oltári szentségben a kenyérnek valóságos állatja megmarad-e vagy sem?*, Nagyszombat, 1759 (később Landerer is kiadta Pozsonyban év nélkül); *Barátságos beszéd [...] Vulpinus és Veridicus [...] között [...] az Úrvacsoráról*, Nagyszombat, 1759.

¹²⁵ GUSZTINI, *i. m.*, 412. Gusztini név nélkül egy sárospataki professzort is említett, így: nagyokat mond a szomszéd, tudtomra doktori sapkát visel Bodrog vize folytában. *Uo.*, 430.

¹²⁶ *Uo.*, 849–850, 853.

Úrnapi polémia Erdélyben és a protestáns többségű Alföldön

Erdélyből ismerünk ugyan egy nevét el nem áruló dési ferences szerzetestől egy 1752-es úrnapi beszédet, amely szintén hitvitázó prédikáció,¹²⁷ de ennél jóval jelentősebb volt az a két beszéd, amely átmenetileg Erdélyben tartózkodó magyarországi jezsuitáktól származott. Kovács Ferenc 1755–1761 között a gyulafehérvári, később a marosvásárhelyi misszió tagjaként tevékenykedett, közte pedig három évet Kolozsvárott volt hitszónok.¹²⁸ 1757-es úrnapi beszéde (ekkor volt először alkalma Kolozsvárott Úrnapiján prédikálni) *Az Oltári szentségnek óltalma* címmel nyomtatásban is megjelent. Molnár János jezsuita, teológiai doktor és Szentírás-magyarító professzor 1769-ben csak egy évet töltött Kolozsvárott;¹²⁹ ebből az évből ismerjük *Ur-napi prédikációját*. E beszédek nemcsak a szónoki teljesítmény, hanem az erdélyi egyházaknak a magyarországitól különböző helyzete is érdekessé teheti számunkra: annak ellenére, hogy az államhatalom törekvései a katolikus egyház erősítésére itt is, a magyarországihoz viszonyítva több évtizedes késéssel, jelentkeztek, az erdélyi elit rétegek között a protestantizmusnak még ekkor is számbeli fölénye és dominanciája volt.¹³⁰ Mennyire befolyásolta ez az Erdélyben elhangzott úrnapi prédikációkat?

Kovács Ferenc a nagy vacsora példázatából (Lk 14,18) kiindulva teremtett kitűnő alapot a hitvitára: Jézus személyválogatás nélkül sokakat meghívott lelki vendégségbe, de a hit szentségének asztalára hivatalosak közül durva háládatlansággal kivonták magukat a zsidók és a hittől elszakadtak.¹³¹ *Az Oltári szentségnek óltalmát* Kovács Ferenc az utóbbiak az Oltáriszentséget illető ellenvetéseinek, azok megcáfolásának szentelte, valószínűleg eredeti prédikációjánál jóval hosszabb változatban. Saját megfogalmazása szerint nem hitük, tanításuk igazságát kívánta erősíteni, hanem a vádolók ellen akarta megoltalmazni,¹³² a védekezésnek kisebbségi helyzetben sokkal inkább megvolt az alapja, s

¹²⁷ *Isten és ember Jesus Kristus bizonyág tétele az az közönséges predicatio [...] Déés mező várossa piaczn [...] juniusnak első napján, Kristus Urunk drága Szent teste ünnepén elmondott egy Seraphicus Sz. Ferencz szorossab szerzetéből való pap...*, megjelent Kolozsvárott, az Akadémiai nyomdában. A címlapverzón a szerző feltüntette: „Itt a kegyes olvasó füleket gyönyörködtető magyarságot ne keressen, hanem áitatosságot és igazságot.” A dési ferences a valóságos jelenlét bizonyítása mellett tárgyalta a hitetlen zsidóság fegyverét az Oltáriszentség ellen, a pogány filozófusok gondolkodását és a házi ellenség, az Európában élő mindenféle eretnekség okoskodásait; prédikációja végén ő is intette a megcsalatott szegény községet, ne vesse kockára lelkét, ne haljon meg tévelygő vallásában.

¹²⁸ LUKÁCS, *i. m.*, 781–782.

¹²⁹ *Uo.*, 1040.

¹³⁰ Az erdélyi katolikus rendek csak az 1743–1744-es országgyűlésen érték el a katolikus vallás terjesztését korábban akadályozó „Approbatae Constitutiones” eltörlését. Mária Terézia 1767-ben pedig már a Gubernium kebelén belül hozott létre egy Catholica commissiót az erdélyi katolikus egyház alapítványainak kezelésére, s ez a bizottság volt illetékes cenzúraügyben is. Lásd erről HERMANN, *i. m.*, 347–349. Az 1766-os összeírás szerint Erdélyben háromszor annyi református és evangélikus élt, mint katolikus (katolikus összesen 93 135 fő), de többségben az ortodox vallásúak voltak. Vö. LÁNYI, *i. m.*, 35.

¹³¹ KOVÁCS, *Az Oltári szentségnek...*, *i. m.*, A2a–A2b.

¹³² „Meghányatik itt – írta az előszóban (A1b) – mint egyik, mint másik részbeli tanításnak értéke [...]. Távol innét minden versengő hívság, távol minden böcsület kívül való szóllás, az egy valóság kerestetik.”

nemcsak a mű hatását fokozó stiláris elemként volt jelen. A jezsuita a 2–8. §-ban cáfolta az ellenkezők vélekedéseit. Helyes Szentírás-értelmezésre figyelmeztette ellenfeleit: bánjanak tisztességesebben Isten élő szavával. Művében végig, itt is szembeállította saját felekezetét az övékkel: „Mi előbb hitelt adunk az Isten szavának, azután tudni szeretünk [...]. Ők előbb tudósok, azután Isten szava tagadók...”¹³³ A református vélekedések forrásaként a Helvéciái confessio katekizmusát, annak Úrvacsorára vonatkozó egyes kérdéseit (75, 76, 78, 80.) használta. A katekizmusról, amellyel a reformátusok az ártatlan kisdedeket mérges tejre szoktatják,¹³⁴ azt tartotta, hogy a bibliai idézetek benne sokszor azért állnak távol a katekizmus feleleteitől, hogy nehezebben lehessen rájönni, hogy nem oda valók.¹³⁵ Nézete szerint a református tanítók „némely vidéki emberek vastag subtilitásit, Szentírás ellen való erőszakos elme csigázásit” tiszta evangéliumként, apostoli tudományként árulják és tanítják, de meg nem állhatnak a számon kérő Isten előtt.¹³⁶

A hívek számára logikusan, könnyen érthetően, ugyanakkor hatásosan megfogalmazott beszéd retorikai csúcspontja, amikor a jezsuita a protestánsok bálványozás-vádját cáfolva szabad teret enged felháborodásának. Itt a harmadik személyről átváltva közvetlenül szólítja meg a protestánsokat.¹³⁷ Nem a „nemes úri rendeket és köz tisztességes népeket” akarja elítélni, csak sajnálja őket, hogy ilyen „zabolátlan szájú, becstelen pen-nájú” doktoraik vannak. Nem voltak bálványozók azok a magyarok, akik majd hatszáz éven át azonos úton jártak velünk, a szentmisét tartották: szentek lettek. „Hanem ezek az új fényességnek doctori ezekre röhögnek. Mert ő előttök mindenek sötétségben hevertek...”¹³⁸ A szónok korábbi visszafogottságát az istenkáromlás és a gúny felidézése heves indulattá változtatta: „Ti pedig tőlünk elpártoltak, a világ lelkétől megcsalattattatok, hogy tudatlanságtokban iszonyatosképpen káromkodjatok, és magatok Istenét [...] szörnyűen, dühösen bálványnak ordítsátok.” Luther még nem mondta bálványnak az Oltáriszentséget,¹³⁹ de a valódi papság hiánya miatt irtózott tőle, hogy követőit szenteletlen ostya imáadására vigye. Zwingli és Calvinus utána vakmerően Krisztus testét is, és annak imádatását is kitagadták a sacramentumból. „Ezekkel eldőlöttetek, vélek káromkodók-ká lőttetek, hogy szánunk benneteket!” – A megszólítás ellenére éppen ez az erőteljes elítélő hang (amely ilyen mértékben egyáltalán nem volt jellemző a térítés szándékával elmondott prédikációkra) mutatja, hogy Kovács valóban csak saját felekezetűek között, a

¹³³ *Uo.*, A5b, A6a. Egy más helyen is, közvetlen ráutalás nélkül a protestánsokat ítélte meg: „Aki hinni szeret, nem pedig versengeni, ezek ellen nincs mit gondoljon. Mert mindenek lehetségesek a hívőnek, aki nem Isten csudáit maga eszéhez, hanem Istennek munkáihoz szabja önnön elméjét.” *Uo.*, C3a.

¹³⁴ *Uo.*, B1a.

¹³⁵ *Uo.*, E2b.

¹³⁶ *Uo.*, A8b. A „vidéki új emberek” tetszése szerinti vallási tanításról később is megrovóan nyilatkozott, lásd *uo.*, D3a.

¹³⁷ *Uo.*, C6b–D3a. A korábbi tárgyalásmódra példa: „Nem tudom, értik-e magok, mit mondanak [...]. Hogy pedig ne nehezteljék, hogy mi a Krisztus testét testi ededelnek tenni, lelkinék tagadni láttatunk, értsék meg, mind mondunk.” *Uo.*, B6a–b.

¹³⁸ *Uo.*, C6b.

¹³⁹ A gúnyolódást Kovács itt nagyon is erőteljesen viszonzta, Lutherről szólván: „Nem tudta t. i. megháborodott eszével a próféta, fellül, vagy alul, vagy benne légyen az ostyában Krisztus teste...” *Uo.*, D2b.

kolozsvári jezsuita templomban prédikált. A protestánsoktól viszont a társadalmi rang és tekintély adta magabiztosságot akarta elvitatni: „Ne biztasd magad az első reformátorok méltóságával, ne a mostani prédikátorok tudományával, ne több uraság, nemesség, község vagy más nemzetségek sokaságával, kik azon újítókat követik: [...] ezek mind tévelygés alá vetett emberek...” Az első újítók erkölcstelen, erőszakos, indulatos elmék voltak. Utódaik és a mostani tanítók is az ő szavukra esküsznek, „magok a dologvisgálásra nem-igen igyekeznek”. Rájuk támaszkodik az uraság, a nemesség és a község, „így ember emberen állván, az egész vallás megáll Isten szava ellen merő emberi megcsalatközönségen.”¹⁴⁰ Beszéde végén a jezsuita szónok még felhívta az ellenkezőket, hogy szánják meg lelküket, és Isten kegyelmével iparkodjanak vissza az igaz hitre, a régi keresztény igazságra.¹⁴¹

Molnár János 1769 Úrnapiján, amely május 25-ére esett, Kolozsvárott a Közép-öreg utcán prédikált.¹⁴² A dicsőséges ünnepen örömmel szólította fel hallgatóit: tágítsák ki szíveiket az örömről, és engedjék, hogy az állhatatos igaz hit erősödésére az imádandó szentséget magasztalja. Molnár kitűnő szónok, aki végig személyes hangon, szemléletes példák által szólt hallgatóihoz. Amikor pl. Jézus és a samáriai asszony történetével indította beszéde első részét, hozzátette: „Tudom, hívek, hogy itt nem az Oltári szentségről adatott egyenesen a tanítás...”¹⁴³ mégis ebből a példából vezette le, miben különbözik az újtestamentumi imádás a pogány, a zsidó és az eretnek imádástól. Jézus az ótestamentumi ígéretek beteljesítésére jött. Ha a manna az Oltáriszentségnek csak jele volt, lehetetlen, hogy a szentség csak figurája legyen Krisztus Testének, mert így Krisztus nem teljesíthette be az Ótestamentumot. Mi különbség volna akkor az Ó- és Újtestamentum között? Krisztus az ígért beteljesítője: „Hitesd el ezt egyszer ellenkezőnkkel csudatévő felséges Úristen! Ne akadozzanak Kafarnaum városának lakosival azon: Quomodo potest? [...] Öntsé szíveikbe azt a vidám hitet, mellyel főképpen erre a Szentségre nézve minket vidámítasz! Hitessek el magokkal, hogy többet vihet véghez a te csudatévő erő, mint a mű csekély elménk felmérhessen.” Amikor Jézus testét valóságos éteknek bizonyítja, azt nem példabeszédként mondja.¹⁴⁴ A végvacsorai ígéret (Mt 26,26) a reformátusok 1577 óta kétszáz-féleképpen magyarázzák, ítélte róluk a szónok erős túlzással.

Beszéde második részében a kolozsvári professzor egyháztörténetből vett érveket, hogy miféle keresztény hitre tért Magyarország és egyes európai országok. Az Oltáriszentséget éppúgy hiszik az oláh, orosz, rác, görög és a többi népek is; a reformátusok

¹⁴⁰ *Uo.*, E2a–b.

¹⁴¹ *Uo.*, E8b.

¹⁴² MOLNÁR János, *Ur-napi prédikáció...*, Kolosvár, 1769. Bibliái textusa Jn 6,59. „Nem úgy, mit a ti atyáitok mannat öttek.” Beszédét a kolozsvári katolikus magisztrátus költségével nyomtatták ki a jezsuita akadémia nyomdájában.

¹⁴³ MOLNÁR, *Ur-napi...*, i. m., 6.

¹⁴⁴ *Uo.*, 8. A szónok szinte szemrehányást tett Jézusnak az ellenkezők tévelygése miatt: „Miért nem mondad nekik, lelkünk üdvösségére vigyázó édes Mesterünk, hogy figura szerént szólál? [...] Miért hagyod őket [...] abban a vélekedésben, ha az csak tévelygés? Miért nem szakasztd végét a perlekedésnek?” *Uo.*, 9. „Ímé, mire nem viszi a csupa magányos eszéhez támaszkodott embert a megáltalkodás!” A szónok siratja, hogy hazája ily szép része mélységes tévelygésbe merült; *uo.*, 13.

csak magokra maradnak...¹⁴⁵ A szentatyák is¹⁴⁶ a kenyér és a bor teljes átváltozását a szentségben, az ott lévő Test imádását hirdették – fordult a hívekhez a szónok –, ezért „úgy-é csak jaj és a megtérésre vezető fájdalom az orvossága az új hitű résznek?”¹⁴⁷ A beszéd vége ismét az öröme („Hitünk Krisztus igéjén áll, mint kösziklára tett erős fundamentumon: örüljünk annak a világ széle-hosszára elterjedett nagy roppant épületén”) és a szánakodásé: „szánakodjunk [...] szerelmes nemzetünk, rokonságunk eltévelyedett ily nagy részén. Jaj! Nem mentegethetik magokat a messze-terjedett mostani példával [...]. Ó hány ezerezen török fel az Isten Törvényét [...]? Ó hány ezerezen járnak a kárhozat útján; s hát azért nem jobb-é az üdvösség útja? Szintén úgy, hogy az a példa (nem mondom meg, mi úttal)¹⁴⁸ elég messze futott, nem jobb-é annál a régi hitnek s vallásnak példája? Hazánk, édes hazánk! Te adj legalább a régi példa szerént egyszer példát már égyebeknek is! [...] Térj édes hazánk, térj lelked örökös hasznáért a Szentatyák nyomdokára, térj a régi igazságra [...]!” A megtéréshez Krisztus segítségét kérte: „Angyalok öröme, ég-föld ékessége, édes Jézus, ki itt a földet mennyországáig változtatod jelenléteiddel, ó változtasd egyszer a legkeményebb szíveket is az igaz vallásra és imádatodra...”¹⁴⁹

Molnár kolozsvári beszéde másodszer is megjelent *Az Oltári szentségről és áldozatról a Reformátusok paizsa ellen hármás könyv* című hitvitázó művében,¹⁵⁰ amellyel ő is Helmecci Komoróczy István könyvére reagált. Műve bevezetőjében említette, hogy 1769-ben Kolozsvárott ajándékként megkapta Meliánus Gnaterethnek *Igazság paizsa* című, a reformátusoknál általánosan elterjedt művét, s az ajándékozó kérte is őt, hogy adjon feleletet a „dögleletes ámitó” könyvre.¹⁵¹ Molnár úgy mutatta be a művet, hogy „Új és ép fegyvert, igaz, nála nem találtam; de minthogy a régieb kalvinistákból olyanokat szedegetett elé, amik kárt tehetnének az igaz hitűek közt, méltó néki megfelelni.”¹⁵²

Ebben Molnár nem előző itt tárgyalt könyvének szelídségével vizsgálta a „tudatlan prédikátor gyomroskodó” könyvét (akinél szerinte „sokszor kiüté a verétüket” Bernárd

¹⁴⁵ *Uo.*, 14–16.

¹⁴⁶ Számos alkalommal élt a szónok aposztrófával, a tanúul hozott szentatyák tetteinek megszemélyesítésével. Szent Ágoston hippói prédikálószeréből ereszti igéit. Cyprianust így szólítja meg: „Mártírok dicsősége, Kártágo érseke, hitünk ékessége Tzipriáne! Szólj a pallos alól, melynek az Úr Jézus védelmezéséért meghajtád fejedet...” Kálvint pedig: „Ó Reformátorok Genevai Kalauza! Ha tudad ezeket, hol vólt a lelki ismérved, mikor az Atyákról így írtál [...] – Ó, ha a feddésnek s dorgálásnak most ideje vólna, mit nem tennék én ezzel a mondással! De szóljunk csendes békességgel” – mérsékelte egyúttal szavait az úrnapi szónok. *Uo.*, 18, 19.

¹⁴⁷ *Uo.*, 16.

¹⁴⁸ Vagyis Molnár már finoman elhallgatta az erőszakos terjesztés vádját, amely még Kaprinainál (és Telek József ezután ismertetendő művénel) része volt a beszédeknek.

¹⁴⁹ *Uo.*, 21–22.

¹⁵⁰ Megjelent Pozsonyban 1775-ben, Landerer Mihálynál.

¹⁵¹ „...a Reformátusoknál igen nagy az érdeme, becsülete; forog nálók minden kézben, öreg, és apró könyvházban, a mérget mindenütt önti, győzhetetlennek állítatik; s nincsen még, aki felelettel elibe állott vólna.” – A „Miaburg” nyomdahelyről Molnár azt vélte, hogy „akár Debrecen légyen, akár Sárospatak, akár Enyed, akár külső országi egyéb város...” – de láttuk, hogy a hollandiai Utrechtről van szó. MOLNÁR, *Az Oltári szentségről... , i. m. ,)*(3a–3b.

¹⁵² *Uo.*,))(4b.

Pál prédikációja),¹⁵³ hanem olykor kemény szóval, sőt metsző gúnnyal. Csak egy példa rá: „Noha Meliánus is, vagy megtérvén, vagy szavát felejtvén, vagy nem tudván, mitévő legyen, pag. 228. megvallja, hogy a Vacsorabéli kenyér kép, de nem üres kép: mert ott a képpel együtt jár a valóság. Halljuk tulajdon szavait: A fő rendeknél sokszor vagyon, hogy leányoknak írott képét leányokkal együtt adják feleségül férfiúnak. A Szakramentomi külső jelek és pecsétek is úgy adnak az hívőknek, hogy egyszer s mind maga is adattassék a Krisztus. Ez az ember se magyarul nem tud, se maga magát nem érti, sem azt nem akarja, hogy mások tudják, mit akar. A Szakramentom csak zálog, csak diploma, csak jel, mégis ott vagyon a Krisztusnak Substanciája, úgy hogy az penetret, beszálljon a Vacsorálóba. S úgy vagyon az a jelenléte, mint az uránál a férhez ment leány az ő tulajdon képével; csak az, hogy a vőlegény szobájába jelen vagyon mind a kép, mind a leány, a Vacsorakor pedig jelen vagyon a kenyér, úgymint kép, Krisztus pedig oly messze vagyon onnét, mint az ég a földtől. Ebben áll a kálvinista hit a Vacsoráról. *Risum teneatis amici. Hic murus aheneus esto.*”¹⁵⁴ Molnár János hitvitázó művének első és második könyvét a *Paizs* cáfolata, harmadik könyvét pedig a „réformált szentség ellen” írott négy úrnapi prédikáció teszi ki.¹⁵⁵ Ezek közül az első a kolozsvári 1769-es beszédének lenyomatása. A többiről (*A liturgiabeli bizonyásgról, A szent áldozatról, Az egy szín alatt való áldozásról*) nem árulta el, hogy mintának szánta-e, vagy pedig ő maga már valahol elmondta ezen úrnapi beszédek.

A 18. században az úrnapi beszédekből legnagyobb ívű barokk szerkezetet Telek József ferences szerzetes formált a *Négy világitó Úrnapi lámpások* címmel kiadott kötetének tanúsága szerint: ezek egy kötetben jelentek meg az *Úrnapi két zöld ágak [...]* *Úrnapi két beszélgetések* című további két úrnapi prédikációjával. Az összesen hat beszéd 1762 és 1767 között hangzott el Kecskemét mezővárosának piacán.¹⁵⁶ Tamás Péter monográfiájában megállapította: „Telek Oltáriszentségről mondott beszédeiből néha mintha Gusztini ismerős hangja csengene fülünkbe. Ismerte-e Telek Gusztinit? Lehetséges, de nem bizonyítható. Viszont nagyobb annak a valószínűsége, hogy azonos kompendiumot használtak forrásul.”¹⁵⁷ – Valójában azonban bizonyítható ez a hatás, hiszen a ferences az egyik prédikációban említette is az *Üdvösség mannája* című nevezetes új könyvet.¹⁵⁸ Megkockáztathatjuk azt a feltevést is, hogy a *Négy világitó Úrnapi lámpások*, az 1763 és 1766 között négy éven egymást folytató úrnapi prédikációk konstrukciójára, mely a joggyakorlatban gyökerezett, Gusztini művének fent említett fejezete volt hatással.

De a *Négy világitó Úrnapi lámpások*at időben megelőzte Telek József 1762-es úrnapi beszéde, amely a történetíró szerzőt is bemutatja nekünk. (Telek Józsefet, a kecskeméti

¹⁵³ *Uo.*, 79.

¹⁵⁴ *Uo.*, 47–48.

¹⁵⁵ A kolozsvári beszéd: *uo.*, 108–152, a többi három: 153–254. Polemikus tartalma leginkább a harmadik úrnapi beszédnek van, amelynek végén fel is szólította a „tőlünk messze tartó atyafiakat”, hogy ki-ki szabadítsa meg lelkét az örök veszedelemtől, kárhózzattól: *uo.*, 228.

¹⁵⁶ A második beszélgetés 1762-ből, az első 1767-ből származik; Kalocsán jelent meg, valószínűleg 1767-ben.

¹⁵⁷ TAMÁS, *i. m.*, 30. Telek József prédikációinak stílusát is elemezte: *uo.*, 75–88.

¹⁵⁸ TELEK, *Négy világitó...*, *i. m.*, 63.

rendház főnökét a gyöngyösi zsinat még 1759-ben megbízta a rendház, ill. a mezőváros katolikus egyháza történetének megírásával.)¹⁵⁹ Történeti szemlélete mondatta vele – bár nem akarta hevesen bírálni a kálvinistákat –, hogy a magyar hazának a pogányság sem ártott annyit, mint a kálvini irányzat.¹⁶⁰ Az úrnapi prédikációban hangsúlyosan utalt a reformáció helyi történéseire is: Kecskemét mezőváros lakosai már 1564-ben „veszekedtek egymás közt a hit dolgában, szabadon csereberélték a hitet s religiót.” Telek kiemelte, hogy a reformáció hazai terjedése nem nélkülözte az erőszakot: Schwendi Lázár 1540 táján erővel vitte be Luther tudományát Erdélybe és Magyarországra, ill. említette az 1567-es debreceni zsinatot, amely után a tiszáninneni városok is az új reformáció mellé álltak.¹⁶¹ Kecskemétre a katolikus egyház legmostohább idejében, a 17. század közepén érkeztek a ferencesek.¹⁶²

Négy folytatásos úrnapi beszédében Telek a per allegóriájával fogta keretbe a szokásos bibliamagyarázatot, s mind történelmi-jogi magyarázataival, mind hatásos stílusával, költői képeivel az uralkodó katolikus egyház felfogását jelenítette meg a magyarországi protestáns egyházak szerepéről és jogállásáról. A Kálvin által a 16. században fellázított perről: a Tridenti zsinat elítélte, tilalom alá vette Kálvin tanításait, de Kálvin perét egészen elnyomni nem tudta. A heves viszálykodás fárasztja, erőtlentíti az országot: „Egy ugyan még édes magyar nemzetünk között az hajdani nyelv, öltözet, ország címere, a folyó pénz formája”, fennáll még a három jeles hegy, a Tátra, Fáttra és Mátra, de hitben nem egységes az ország. A szónok, fájjalva a hosszadalmas perből adódó károkat, a krisztusi örökség „porban heverését”, felvette az Oltáriszentségről hozott pert. Hallgatósága elébe terjesztette a per rendjét, kimutatta a peres feleket, és hallgatóit tette meg ítélobíráknak akkor, amikor bebizonyítja, hogy Kálvinnak nincs, nem is volt soha igaz pere; az alperes Kálvin nem nyerhet perében a felperes, a római katolikus Anyaszentegyház ellen. A hallgatóság (mindkét valláson lévők!) döntőbíróvá tétele más úrnapi prédikációban nem fordult elő.¹⁶³ Telek egy évvel később így utalt 1763-as, a per-allegóriát elkezdő beszédére: „a múlt esztendőben ugyanezen jeles ünnepen, ugyanezen kecskeméti tágas piacon egyfelől titeket, másfelől szomszéd atyánkfiait rendeltem ítélobíráknak...” Nemcsak a Kálvinust követő atyafiakat és az Oltáriszentség tiszteletére egybegyűlt katolikus népet említette meg ekkor hallgatói között, hanem „a bárkába viszsztatért galambokat”, az előző év során a kálvinizmusból megtérteket is.¹⁶⁴

Az allegória egyes elemei tehát a törvényes perrendtartás terminusai, a négy összefüggő úrnapi prédikáció pedig az „Ítéletre tétetett per” – „Megújított per” – „Ítéletbéli végzés” – és a „Perelűzés” címet kapta. Az első prédikációban a szónok a törvényes per

¹⁵⁹ PÉTERNÉ FEHÉR Mária, *A ferences rend Kecskeméten, 1644–1950: A ferences rend alapításának 800. évfordulója és 306 évig tartó kecskeméti működésük emlékére 2009. december 5-én rendezett kiállítás katalógusa*, Kecskemét, Kalocsa–Kecskeméti Főegyházmegye Szt. Miklós Templom Igazgatósága, 2009, 37.

¹⁶⁰ TELEK, *Úrnapi két zöld...*, i. m., 39–40.

¹⁶¹ *Uo.*, 51–54.

¹⁶² *Uo.*, 57–60. – A másik, *beszélgetés* címen említett, 1767-es úrnapi beszéde nem volt polemikus tartalmú.

¹⁶³ TELEK, *Négy világitó...*, i. m., 5–7. – A közönség mint döntőbíró kérdéséhez lásd TASI, „*Könyvű vólna...*”, i. m., 211–212.

¹⁶⁴ *Uo.*, 40, 41.

bizonyításából a huzamos birtoklás kérdését emelte ki. Tulajdon, perbeli ítélet és huzamos birtok által is tulajdonukká teszik az örökséget, amelyet fegyverrel is szabad megvédeniük. A huzamos birtok, az, hogy a római katolikus Anyaszentegyház 1730 év óta az örökség birtokában van, már eléggé megerősíti az örökséget. Kálvin hitújítása nem szakította félbe a pápisták huzamos birtokát.¹⁶⁵ A reformáció ad destructionem, romlásra történt, „elszabdalta az igaz hitnek, az Úr Jegyese köntösének ujját, galérát, alját, s széleit, és csak a derekában hagyott valami keveset.” E törvénytelen contradictio nem elég a katolikus Anyaszentegyház örökös birtokának helyből való kimozdítására.¹⁶⁶ A 2. prédikációban a szónok Kálvint hívta törvénybe (Jézus elébe), és a tanú meghallgatások szokásos rendje szerint megkérdezte tőle: kitől hallotta, tanulta, hogy az Oltárszentségben csak pusztá kenyér van, figurája, jele, pecsétje az Úr Testének? Ki súgta neki, hogy *figure* értse az Úr szavát?¹⁶⁷ A katolikus Anyaszentegyház hiteles tanúi a perben az evangélisták, Szent Pál, Cyrill, Ágoston és mások – Kálvin velük szemben nem tud hiteles tanúkat állítani.¹⁶⁸ A törvényes meghallgatás során a szónok a magyar reformátusok érveit is előhozta. Ők más országokra (Angliára, Németországra) hivatkoznak, ahol szintén bevették a Helvetziai confessiót, azonkívül hazai országgyűlési törvényekre. A korábbi eretnekellenes magyarországi törvények (1525, 1548) után, ismerte el Telek a „törvényszagú okoskodást”, a 17. századi országgyűléseken (1608, 1622, 1625, 1630, 1647 stb.) már megengedett a kálvinista vallás gyakorlata.¹⁶⁹

De hangsúlyozta: más egy religiót törvényesen bevenni, mint az igaz római katolikus hitet hajdan édes hazánkban, és megint más csak egy ideig engedni, tolerálni. A 18. századi Magyarországon a kálvini egyház csak „türetik”.¹⁷⁰ Telek himlőhely-hasonlata erre az állapotra: a himlő tüzes pattanását is tűri az ember, hogy mérge csendesen, sérelem és sebhelyek nélkül múltjon el. Az idegen, új vallásokat is úgy tűrték királyok, virágzó országok egy ideig, hogy azok önnön maguktól száradjanak és elmúljanak. „Hámlott is már, Istennek hála, édes magyar hazánkban [...] az új költeményeknek himlője; de oh fájdalom, fennmaradtak édes országunknak hajdan tiszta színnel tündöklő orcáján a darabos himlőhelyek!”¹⁷¹ A magyar haza szégyenli orcáján a sok sebhelyet; Róma is fájjalja annyi ártatlan léleknek Kálvinushoz hanyatlását Európában. A tévelygő keresztényt a tékozló fiúhoz is hasonlította, s e hasonlatban benne volt a visszatérés reménye is: hadd menjen, hadd vándoroljon délceg szabadságában, majd megunja az üres jeleket, trópusokat, és vissza fog térni szerelmes atyjához, örökségéhez, a valósághoz.¹⁷² Telek

¹⁶⁵ *Uo.*, 8–9, 12, 20–22. A nemleges válaszbán Telek Werbőczy művére és az ususra is utalt.

¹⁶⁶ *Uo.*, 20–22.

¹⁶⁷ *Uo.*, 49.

¹⁶⁸ *Uo.*, 55, 62.

¹⁶⁹ *Uo.*, 63.

¹⁷⁰ *Uo.*, 63–64.

¹⁷¹ Heves viszálykodásokat, a religio dolgában való ellentmondásokat értett rajta, továbbá romos és szentek testeit, valódi oltár, papok és ceremóniák nélküli templomokat. *Uo.*, 64–65.

¹⁷² *Uo.*, 65–66. Kálvin fellázította a keresztény Európa egyes tartományait, de mit árthattak a katolikus egyháznak? Néhány európai nemzet kilépett Krisztus aklából, de helyükbe mindjárt indiai, japán nemzetségek és az Újvilág népei álltak. *Uo.*, 66–67.

vizsgálta a történeti okot is: a pogány rabság, török járomba esés volt az oka, hogy a magyar nemzetnek egy része elpártolt az igaz katolikus hittől. A szörnyű csatázások ideje alatt lassan elfogytak a lelkipásztorok. A török sok ezer keresztény rabot vitt ki pórázon a Tisza és Duna melléki alsó Magyarországból; helyükbe gyülevész népek és új tanítók jöttek, akik Kálvinus János vallása után eredtek. Amikor nyolcvan évvel ezelőtt – írta Telek – az ország megszabadult a pogány igától, a magyar nemzetnek egy része nem hagyta el a török rabságban tanult cselekedeteit.¹⁷³

A harmadik, 1765-ben elhangzott úrnapi prédikációnak igen hangsúlyos kérdése: Magyarországra törvényesen csúszott-e be Kálvin pere? (A szónok válasza: nem igen.) Kálvin vallása Debrecenben 1567-hez képest még nem ért meg kétszáz esztendő, ezért még réginek sem mondható. (A homoki kápolnánk is régebbi nála – tette hozzá a szerző.)¹⁷⁴ Szent és választott a katolikus Anyaszentegyház, amelyről Kálvin nem tudja bizonyítani, hogy valaha is hibázott. De ha vélekedése szerint hibázott volna, és új, reformált vallásra kellene térnie: melyik legyen az a Magyarországon fennálló három új vallás közül?¹⁷⁵ Provokatív kérdése után a szónok nyomban kifejtette: nem az eleven forrás, a katolikus Anyaszentegyház fogyatkozott meg, hanem az új „patakocskák, szakadás-kák” apadtak el;¹⁷⁶ ezért az ellenkező atyafiai tagadják meg Kálvinus vallását.¹⁷⁷

Mivel a Helvéciái confessio újabb és újabb vetekedéseket támaszt a katolikus egyház ellen, s kibebíti annak drága örökségét,¹⁷⁸ a 4. prédikációban a szónok a magyar katolikusok nevében feltette a kérdést: méltó-e, hogy ismét meghallgassák a felperest? Erre a felperes nem méltó, vetekedését exceptióval, törvényes kivevéssel el kell üzni.¹⁷⁹ A következő indokokkal: mert a magyar haza nemesei közé soha be nem vétetett, s nemes a nemtelennek törvényt állani nem tartozik. Mert eddig csak rendetlen bírák előtt folytatta perét. Királyi táblán, nem sutban, falusi vagy városi bírák előtt kell törvénykezni. Hát illendő törvényszék volt-e a debreceni tanács és néhány prédikátorokból álló gyűlés a régi hit elváltoztatására?¹⁸⁰ És azért is, mert a Helvéciái confessio a nyilvánvaló igazságot mutató adománylevelek ellen tusakodik.¹⁸¹ Telek arra is felhívta a figyelmet, hogy a szabad kálvinista vallásgyakorlatot a kard nyerte meg, nem valamely reformált cikkelyt

¹⁷³ *Uo.*, 73–74, 76–78.

¹⁷⁴ Telek József ezt 1765-ben állította! *Uo.*, 91. A homoki kápolna 1794-ben leégett, és a 19. század elején elbontották. Vö. PÉTERNÉ, *i. m.*, 20.

¹⁷⁵ TELEK, *Négy világitó...*, *i. m.*, 89, 94–97.

¹⁷⁶ *Uo.*, 97–98.

¹⁷⁷ *Uo.*, 113–114. A szónok erősítette a katolikus hívek közösségét, ahogyan a körmenetre, a „pompás búcsújárásra” adott kálvinista reagálást említette: észreveszik ugyan, hogy „ezen alázatos ceremoniakban, fő- s térdhajtásokban eleget nevet bennünket a Kalvinus leánya s confessiója”, de ők ezzel nem gondolnak. *Uo.*, 114.

¹⁷⁸ Telek itt az 1548. évi magyarországi törvényt említette a sacramentariusoknak az országból való kiűzéséről. „De újabb meg újabb fortéllyal a sacramentariusok confessioja beljebb csúszott...” *Uo.*, 119–120. Hasonlata még Kálvin ténykedésére: Kálvin mint „moly” építette házát és emészttette-emészti a régebbi drága örökséget; *uo.*, 118.

¹⁷⁹ *Uo.*, 120, 134, 138.

¹⁸⁰ *Uo.*, 122, 126, 131.

¹⁸¹ *Uo.*, 120–121.

Címlap-illusztráció Telek József *Négy világító Úrnapi lámpásaihoz*, Philipp Binder metszete

fogadtak el az egész ország előtt igaznak. A szabad exercitium csak annyit tesz, hogy a kálvinisták Magyarország régi törvényei szerint ne legyenek büntethetők, „Nem vállalván mindazonáltal senki magára az evictiot, hogy az igazságokat is megítélő Isten előtt mentek lennének a büntetéstül.”¹⁸² A magyar katolikusok tehát nem tartoznak a Helvéci-ai vallásnak pert állani: a per-elúzással a szónok a velük való hitviták elutasításának álláspontját fogalmazta meg. Mint ahogy a prédikáció végén megfogalmazott hitvallás és buzdítás is tartalmaz elutasítást: „Megvetem a tudományokat, vélekedéseket, amelyek [...] az igaz katolika hittel ellenkeznek...”¹⁸³

További úrnapi beszédek a türelmi rendelet kibocsátásáig

A továbbiakban röviden áttekintjük még a Magyarországon és Erdélyben 1780-ig megjelent úrnapi beszédeket. Az Abaúj vármegyei Hétze mezővárosban 1767-ben, miként azt prédikációja címlapja feltüntette, az Oltári szentségben elrejtett Krisztus Testét, Véréét „számosan egybe gyűlt hallgatók előtt, az ellen mondó református atyafiak vak merő eszeskedési, mint annyi lövöldözési ellen együgyű beszéddel” védelmezte és oltalmazta Langa Márk ferences páter, „ideig kassai concionátor”.¹⁸⁴ Beszédének fő gondolata: Kálvinus és követői ellene mondanak Krisztus szavai igazságának és az ereje mindenhatóságának. „Nem keresztény hithez illő, sőt vakmerő, hamis az ő ellenmondások...” – „Színes okoskodás, de merő csavargás”.¹⁸⁵ A kassai ferences mérsékelt hangnemet használt hitvitázó prédikációjában. A befejezésben arra kérte a keresztény atyafiakat, hogy tegyék le ellenmondásukat; hallgatóival együtt azt kívánja, hogy a Szentlélek Isten világosítsa meg elméjüket. Úrnapi beszédének tartalmát egy 20 strófás, polémiát szintén tartalmazó költeményben is kifejezte.¹⁸⁶

Hitbéli okoskodás, melyet az Oltári szentség valósága felett felséges Magyar Királyi Kamara várasában Ungvárt Úr nap után-való vasárnap élő nyelven indított Kovács Ferencz... címmel jelent meg a jezsuita újabb műve 1766-ban.¹⁸⁷ Ugyanarra a bibliai textusra írta, mint 1757-es kolozsvári úrnapi beszédét, de annak legalább olyan jelentős kibővítésével, mint korábban Kaprinai Istvánnál.¹⁸⁸ Az Oltáriszentséget a hitnek három

¹⁸² *Uo.*, 131–132.

¹⁸³ *Uo.*, 139–140.

¹⁸⁴ Megjelent Kassán 1768-ban, *Signum sacrum [...]* Szentséges jel... címmel.

¹⁸⁵ LANGA, *i. m.*, A4a, B1b.

¹⁸⁶ *Uo.*, D2a, D2b–D4b.

¹⁸⁷ Kassa, Akadémiai nyomda, 1766. A szerző 1766–1767 között már Ungváron volt hitszónok, az ottani jezsuita kollégium tagjaként, vö. LUKÁCS, *i. m.*, 781–782.

¹⁸⁸ Az előszóban megkülönböztette az élő nyelven előadott tanítást attól, amit bötűben ad az olvasó elébe. „Első keletében” alig tett említést az ellenkező atyafiakról. De közben néhol az ő véleményüket is illette úgy, „hogy minden sértések nélkül az egy igazságnak helyét keresse.” Ajánlotta a könyvet a helvetiai vallást követő személyeknek, tanítóknak, tanulóknak is, és különösen a nemes pataki szomszéd Collegiumnak. „Nem szándékunk a vetekedés, hanem igaz keresztényi szeretet...” De művét legelőször is a velünk egyetértő igaz keresztényeknek írta. KOVÁCS, *Hitbéli...*, *i. m.*, *4a–b.

ágából magyarázta meg: Krisztus jelen van a szentségben, mert értünk ember lett, mert értünk meghalt, mert dicsőségesen feltámadott.¹⁸⁹ Műve második részéből megtudjuk, hogy a jezsuita 13 évvel azelőtt jelen volt a sárospataki kollégium egyik vitáján. A professzor (ifjabb Paksi Szathmári Mihályról lehetett szó) által akkor kitett téziseket most vitaalapnak tekintette (hogy nem hiszik az Úrvacsorában a kenyér-átváltozást, mert ellenkezik az érzékenységekkel, az okossággal, más hit ágaival, a rendelés ígéivel és körülményeivel), és hosszan, pontokba szedve cáfolta.¹⁹⁰ Ezeken a helyeken többször utalt Pictet genfi kálvinista professzor Úrvacsoráról írott művére.¹⁹¹ Kovács Ferenc munkája higgadt hangjával tűnik ki, s nem szólította fel a protestánsokat megtérésre sem. Befejezése, buzdítás a szentség imadására, az eredeti ungvári prédikációval azonos lehetett: „Ímé a mi falunk megett áll, nézvé az ablakokon, nézdegélvén a rostélyokon, mégis szeretettel lankad vala. Nem lehet fel nem gyulladni az igaz léleknek, mikor az igaz Hit azt mondja: Ímé a Szentegyház falai megett a Kristus, nézvé az ablakokon, nézdegélvén a rostélyokon. Nem láttatik, és lát, nem nézetik, és néz, a kenyér színben borítva, titkon van nekünk, nyilván magának. Jer tehát, valakiben keresztény vér vagon, egy nap ne légyen, melyben a mi Jesusunkhoz ne gyűljünk!”¹⁹²

Matuszka János kisvárdai plébános 1773-as úrnapi beszédében csak általában a keresztény hallgatót, ill. a kételkedő, az Oltáriszentségtől elidegenedett lelket szólította meg, aki henyélve szemléli a szentség pompáját.¹⁹³ Szelíd hangú tanítás, melyet végig a hívekhez intézett: „Így elmékedtet engem az én Anyaszentegyházamnak engemet hittel tápláló teje, és a Kristus szent mondásának ártatlan magyarázata”, s megmondta azt is, hogy mi szörnyűköszteteti el a figurától.¹⁹⁴ A Szent asztal Kenyere nem figura, hanem önnön valóság. A figurát valló gyengíti az ő mondásának hangját. De elsőben ő (a katolikus plébános) felel, mert „e máj szent ünnep inkább hatalmat adott a szóllásra.”¹⁹⁵ Matuszka János köszönetmondással fejezte be úrnapi prédikációját: „...te kegyelmed cselekedte, hogy ennyi figurális értelem közt csak így is állíthattam Szent titkodnak valóságát, édes Jézusom!” Nyereségének tartotta, hogy a gondviselésére bízott hallgatókkal megismertette hitüknek ezt a szegletkövét, ha e titoknak elhitélet mások szívébe nem is vés-hette.¹⁹⁶ Ilyen, nyilván az ellenkező vallásúakra vonatkoztatott kijelentés egyetlen, általunk tárgyalt úrnapi beszédben sem fordult elő.

Simon Máté pálos Diósgyőrött 1772-ben elmondott úrnapi prédikációjában is kiemelte a protestánsokat: „az ellenkező felekezetek közül kik itt most jelen vagytok [...] az

¹⁸⁹ *Uo.*, *7b.

¹⁹⁰ *Uo.*, 55–73.

¹⁹¹ *Uo.*, 78–79, 107.

¹⁹² *Uo.*, 162–163.

¹⁹³ MATUSZKA János, *Az Úr Jesus Oltári szent teste valóságának dötsössége ellen hengeritetett figurális értelem köve el-fordításának kised próbája...*, Eger, Püspöki nyomda, 1773, 7–8.

¹⁹⁴ MATUSZKA, *i. m.*, 15.

¹⁹⁵ *Uo.*, 17–18.

¹⁹⁶ *Uo.*, 31. Az *Úr Jesus Oltári szent teste...* 1784-ben második kiadásban is megjelent.

üdvösségeteket keresem.” Arra kérte őket, hogy ebben akadályt ne tegyenek.¹⁹⁷ Simon beszéde végén a logikai okfejtés következtetését így vonta le: „Amely okok pedig titeket eddig más magyarázatra vittek, láttatok, hogy tőlem egytől egyig megfejtettek. Nincs tehát egyéb hátra, hanem hogy ti is azt cselekedjétek, amit Krisztus parancsolt, és vélünk edgyütt ezt a nagy Szentséget imádjátok, vegyétek, hogy Krisztus ígérete szerint örökké éljete.”¹⁹⁸

Dámián Filep pálos szerzetes – az 1770-es évek beszédei közül talán az övé a leghatásosabb stílusú, a legtöbb szóhalmozást, költői képet felmutató beszéd – az egyház üldözésének felidézésével vezette be úrnapi prédikációját. Páros ellenség gyűlölte, üldözte, ostromolta az Anyaszentegyházat: a vak pogányság és a tévelygő vallások. Amaz még bölcsőben meg akarta fojtani, s háromszáz esztendőnél is tovább üldözte: de mennyivel inkább ölte a keresztényeket, annál szélesebben elterjedt a hit aranyfénye. Sokkal súlyosabb és érzékenyebb az atyafiaktól származó ostrom, amit az új hit koholói, a mindenben tetszések szerint válogatók majd minden században megújítanak; azok, „kik a Keresztény névvel tündérkedvén, a Kristus tudományának örve és festéke alatt lelkeket vesztő különös vallásokat lobogtatnak.”¹⁹⁹ Ez a részlet az *Üdvösség mannája* előszavából való, néhány jelzőtoldással, itt tehát már azt is láthatjuk, hogy Gusztini János nagy művét is forgatták az úrnapi szónokok. Szent Ágostont idézve („Ne féljete, meg ne ijedjete némely patakoktól [...] ideig ugyan tajtékos habjaikat nagy zúgással kergetik, de megszűnnek, sokáig nem tarthatnak. Sok tévelygések folydogáltak immár [...], de kiszáradtak a patakok, a tévelygések lefolytanak”) Dámián hozzátette: „Adná a kegyelemnek Istene, hogy édes hazánkban is immár egyszer lefolyvának, kiszáradnának! Ne háborognának közöttünk ama dir dúr viszálykodásoknak patvarkodó zivatari...”²⁰⁰ Megszólítja a keresztényeket: atyafiak vagyunk, miért perlekedünk? Az örökösök mindnyájan a hívek, tanúk az apostolok, íródeákok az evangelisták; a jószág, az örökség Krisztus szent teste és vére, testamentom táblái az evangéliom és Szent Pál apostolnak levele.²⁰¹

Dámián nagyon lendületes, hatásra törekvő, a híveket igen gyakran megszólító úrnapi beszéde a jelzők, metaforák halmozása miatt már dagályosnak tűnik. Pl. a quomodóval kapcsolatban: „...ütögessük ki porából, de sem ama falábon sántikáló érekenységnek, sem a pávaszemmel kandicsálló képzelésnek, sem pedig amaz viasz-szárnyokon repdeső csupa emberi okoskodásnak grádicsit ne lépcseljük [...] hanem az isteni hitnek hatalmas oszlopa mellett megállapodjunk.”²⁰² Más helyen is kifejtette, hasonló képhalmozásokkal: „Intelek azonban, hogy az emberi okoskodásnak és bölcselkedésnek hívságát, a szabados

¹⁹⁷ SIMON Máté, *Úr-napi prédikáció, melyben meg mutattatik, miként adgya Krisztus az ő szent testét és vérért az Oltári szentségben. Mondatott 1772. Diós-Győrött*, Pécs, Engel, 1794, A5a. A prédikáció végén is hozzájuk fordult: „Látjátok már szomszéd Atyafiak, hogy amit mi az utcákon a kenyér színe alatt tisztelettel hordozunk, az nem árnyék, nem pusztajel...” *Uo.*, B5b.

¹⁹⁸ SIMON, *i. m.*, B6a.

¹⁹⁹ DÁMIÁN Filep, *Panis vivus de coelo descendens. Mennyből szálló élő kenyér...*, Kassa, Landerer, 1777, 3–4.

²⁰⁰ DÁMIÁN, *i. m.*, 4.

²⁰¹ *Uo.*, 6.

²⁰² *Uo.*, 14.

tettszésnek sima mankóját, az előre képző sok vélekedésekkel eltölt elmének makacsságát ily természet határit fellül halladó nagy szentségben félre tedd és elzárd. Az hit egyedül, egyedül csak az hit itten a megsülledett tengelnek emelő csigája.”²⁰³ A reformátusoktól, akik csak a régi quomodót dúdolgatják, a szónok „Mózes üres, pusztá, árnyékos, kopár asztalának” elhagyását várta.²⁰⁴

Pozsonyból még egy német nyelvű beszédet ismerünk, amelyet Leopold Ennsdallner mondott el 1770 Úrnapján: *Streitrede über das Opfer der Messe, in der Gelegenheit der gewöhnlichen Fronleichnams-Umganges*. A hitvitázó prédikáció példányához eddig még nem tudunk hozzáférni.²⁰⁵

Végül Medeséri Ferenczi András 1780-ban a marosszéki Gyalakután elmondott úrnap-i prédikációját említjük: *A' meg testesült Igének a' keresztfán fel áldozott Testének a' kenyér 's bor szín alatt valóságos jelen léte* címmel jelent meg nyomtatásban.²⁰⁶ Tanító jellegű beszédében a polémia egyáltalán nem hangsúlyos: csak személytelen hangon említette azokat, akik az Írás magyarázásában az Anyaszentegyház igaz értelmétől balra tértek,²⁰⁷ illetve beszéde végén siratta azokat, akik hivatalosak a vacsorára (lásd a bibliai textust, Lk 14,16), de csekély okokkal kimentik magukat. A *Befejezésben* Ferenczi András áldást kért az Oltáriszentség társulat tagjaira, „kinek keresztényi buzgóságából e helységben már egynéhány esztendőktől fogva szerencsésen virágozik ez Oltári szentségnek imádandó tisztelete. Kinek áitatos költségéből nagy pompával, ékesen zengedező énekszóval, a hív népnek egybegyűlt seregével késértetik, felkenetett papi kezekben hordoztatik [...] a Krisztusnak valóságos teste és vére...”²⁰⁸ A Gyalakután alapított Oltáriszentség társulatról eddig nem bukkant fel társulati könyv vagy egyéb nyomtatvány, magának a társulatnak a működése sem volt ismeretes.²⁰⁹ Szinte bizonyos, hogy megalapításában ifjabb Lázár János, az Erdély életében jelentős szerepet vitt idősebb Lázár Jánosnak, az erdélyi királyi tábla elnökének és guberniumi tanácsosnak, a jeles írónak fia játszott fontos szerepet, aki akkor az erdélyi királyi tábla ülnöke volt: Ferenczi András ugyanis neki ajánlotta a nyomtatványt. Az ifjabb Lázár házassága kedvéért áttért a katolikus vallásra, s vallási buzgóságát az Oltáriszentség társulat pártolásában is megmutatta.²¹⁰

Az egyes városokhoz vagy egyházmegyékhez köthető Oltáriszentség társulatok a 18. század közepén már nagyobb számban jelentették meg társulati könyveiket, vagy egyéb, a tevékenységükhöz kapcsolható nyomtatványokat.²¹¹ Nagyobb terjedelmű társulati könyvek a vallási vita szempontjából sem lehetnek érdektelenek: ilyen például a székesfehérvári egyházmegye 1778-ban megalapított Oltáriszentség társulata számára Séllyei

²⁰³ *Uo.*, 10.

²⁰⁴ *Uo.*, 20.

²⁰⁵ Presburg, Landerer, 1770. Példánya a Szlovák Nemzeti Könyvtárban található.

²⁰⁶ Szeben, Hochmeister, 1780.

²⁰⁷ FERENCZI, *i. m.*, B2b.

²⁰⁸ *Uo.*, C2b.

²⁰⁹ KNAPP Éva monográfiája ezt az Oltáriszentség társulatot nem említi: *Pietás és literatúra: Irodalomkínálat és művelődési program a barokk kori társulati kiadványokban*, Bp., Universitas, 2001 (Historia Litteraria, 9).

²¹⁰ NAGY Iván, *Magyarország családai, czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*, VII, Pest, 1860, 51.

²¹¹ Leírásukat lásd KNAPP, *i. m.*, 197–241.

Nagy Ignác püspök által összeállított, *Az Oltári Szentséget szüntelen imádo ajtatos társaság Székes fehér-vári püspökségben* címmel 1780-ban kibocsátott társulati könyv.²¹² Benne *Az Oltári Szentségről rövid tanúság*²¹³ polemikus részleteket is tartalmaz, pl. az egy szín alatti vételről: „Vakmerőség volna és kárhuzatos ettül az Anyaszentegyháznak közönséges szokásátul eltávozni [...] és így az eretnekeknek kiabállásoktul elkábulni.”²¹⁴ E fejezet siratja az akár Luthert, akár Kálvinust követő magyarokat, hazafias érvekkel is: a nemzet kevés számot tesz ki, nyolcszáz esztendő alatt még nem tölthette meg maga nemzetével a földet, amelyet eleink fegyverrel szereztek meg. És „még ez a kevés szám is magában meghasonlik, következendőképpen se nyelvünk, se nemzetünk előmenetelére, se hazánknak boldogságára azon elmével és egy tanáccsal nem igyekezhünk.” Ha igazán ismernék Luthert vagy Kálvin Jánost, „megpirulna minden becsületes magyarnak arcája, hogy külső országból és francia szökevénytől hazánkba beszöktetett [...], a zürzavar időkben erővel béoltatott hazugságokkal ámíttatik”, és még azzal is csúfot üznek a hitegetők, hogy a francia Kálvin János álmait magyar hitnek nevezik.²¹⁵

Most csak a türelmi rendelet kibocsátásáig (1781. október 29.) zömmel magyar nyelven megjelentetett úrnapi beszédeknek a rekatolizációban is figyelembe vehető szerepére, jelentőségére kívántuk felhívni a figyelmet. Az 1720-as, 1730-as évek katolikus térítői egyértelműen Pázmány Péter *Kalauzához* és *Prédikációihoz* nyúlnak vissza úrnapi prédikációik megformálásakor. Később, a 18. század közepén a minták már bővülnek, a polémia hangja viszont – néhány kivételtől eltekintve – inkább már a felvilágosodás idejeként is jellemezhető 1760-as évek végén, az 1770-es években kezd szelídülni, személytelenebbé válni. Mária Terézia szigorú és buzgó valláspolitikáját II. József hívő katolikus, de engedékenyebb, s az egyházban az állami abszolutizmus érdekeit fokozottan érvényre juttatni akaró valláspolitikája követte. Tárgyalt témánkhoz a türelmi rendelet 5. pontja tartozik, amely kimondta: „Senki a nem katolikusok közül a katolikusok isteni tiszteletén vagy szertartásain jelen lenni ne kényszeríttessék, annál kevésbé vetessék azért valamilyen pénzbüntetés alá – se a céhartikusok vagy szabályok más valamire őket ennél fogva ne szorítsák.”²¹⁶ Lipót császár uralkodása idején az 1791. évi 26. törvénycikk is kimondta, hogy vallásukkal ellenkező szertartásra, processión való részvételre senkit nem kell kényszeríteni.²¹⁷

A vallási tolerancia beköszönte után megjelent úrnapi beszédek hangja érezhetően megváltozott, hiszen már csak katolikus hívőkhöz szóltak, térítési szándék nélkül. A rövidség kedvéért itt csak az úrnapi szónokok nevét és beszédük elhangzásának évét emeljük ki: Béla József, Kolozsvár 1785 – Berencs Keresztély piarista, Kassa 1789 – Herczer

²¹² Pest, Royer, 1780. A székesfehérvári, de főleg az egri egyházmegyei Oltáriszentség társulatról lásd SZILÁRDFY Zoltán, *Mária Terézia eucharisztia-kultuszának emlékei Magyarországon*, Magyar Egyháztörténeti Vázlatok: Regnum, 2005/1–2, 5–40; továbbá KNAPP, *i. m.*, 239–240.

²¹³ *Az Oltári szentséget...*, *i. m.*, C4a–F8a.

²¹⁴ *Uo.*, D4b.

²¹⁵ *Uo.*, F7a–b. A társulati könyvnek még az *Istenes elmélkedések...* (I4a–N4b) című része is tartalmazott tanítást az istentelenek tévelygéséről és a velük való viselkedésről.

²¹⁶ MAILÁTH, *i. m.*, 59.

²¹⁷ MAILÁTH, *i. m.*, 70, 78.

Jób, Miskolc 1789 – Harsányi István, Kecskemét 1792 – Cserey József, Kolozsvár 1794 – Farkas Lajos, Nagyvárad 1795 – Herczer Jób, Miskolc 1799 – Matovits József, Komárom 1799 – Bossányi Imre, Kassa 1800. Jellemző példaként Berencs Keresztély piarista *Úrnapi prédikációját* hozzuk fel, amely csak a végén utalt röviden más nézetekre, ezektől a saját híveket védve: „Tudom, sokan ellene mondanak ezen igaz tanításunknak; de ez a példa meg ne ártson, meg ne tántorítson, semmi habozást, vagy hitbéli kételkedést ne öntsön szívetekbe [...]. Örüljetez szentséges hiteteknek, kérjétek Istentől naponként abban való erősödésedet. Könyörögjetez igaz szánakodó szívvel a velünk nem egyező keresztény Atyánkfiaiért, hogy [...] Isten vezesse őket itt velünk egy akolba, s egy pásztor alá.”²¹⁸ De a korra jellemző Simon Máté *Különös tárgyakról való prédikációk, úgymint a' tántzról, Az Isten-félek' boldogságáról, Az Óltári szentségről, A' káromkodásról, A' penitentiáról...* című prédikációskötete is.²¹⁹ *Az Óltári szentségről tízen-hat prédikációknak* fele már nem elsősorban teológiai, hanem valláserkölcsei tanítás: pl. hogy az Óltáriszentség a jóknak kegyelem-trónusa, a gonoszoknak pedig ítélet-széke, és hogy a fősvények, a kevélyek, a buják, a haragtartók méltatlanok a Szentség vételére: az említett tárgyaknak egy-egy külön prédikációt szentelt.

Ha a század utolsó két évtizedében megjelentetett úrnapi beszédekben olykor mégis protestánsokat erősen bíráló polemikus hangot is felfedezünk, annak megvolt az oka. Harsányi István kecskeméti plébános felháborodását pl. egy Lipcsében kiadott protestáns munka váltotta ki. Szerzőjét vagy címét nem nevezte meg, csak azt árulta el, hogy magyar nyelvű könyvről van szó, amelyet 1791-ben nyomtattak ki Lipcsében.²²⁰ E kiadvánnyal szerinte a protestánsok megsértették a királyi parancsot, és megújították a „gorombább idöket”.²²¹ Ennek köszönhetően azonban Harsányi beszéde helyenként indulatos reakcióival már elütött a kortársaknak a 18. század végén, a 19. század első évtizedében²²² közreadott úrnapi beszédeitől, azok szelíd hangú tanításaitól.

²¹⁸ Kassa, Ellinger nyomda, 1789, 37–38.

²¹⁹ Vác, Gottlieb nyomda, 1800. Közös címlappal ellátott kiadvány, de a címben említett egyes részeket ugyanabban az évben külön-külön is forgalomba hozták.

²²⁰ HARSÁNYI István, *Ur napi predikáció, melyet Ketskemét várossában mondott...*, Pest–Pozsony, Patzkó nyomda, 1792, 29. Bibliográfiáinkból a lipcsei művet nem tudtam azonosítani. Harsányi könyve két úrnapi prédikációt tartalmaz, a másodikban (27–55) olvashatók az említett polemikus részletek.

²²¹ *Uo.*, 43, 54. „...szaporétsátok Lipsiában a könyveket, újabb meg újabb piszkokkal rakjátok azokat...” – írta Harsányi, és úgy vélte, hogy ezáltal a mostani pallérozott emberek a protestánsokat csak bárdolatlanok fogják tartani; *uo.*, 54.

²²² Majdnem ugyanilyen számban, mint a 18. század végéről, még a 19. század első három évtizedéből is ismerünk nyomtatott úrnapi beszédeket.

P *eregrinatio Heidelbergiana*

— |

| —

— |

| —

SZABÓ ANDRÁS

MISKOLCI CSULYAK ISTVÁN HEIDELBERGBEN

Az egyik legrészletesebben ismert magyarországi peregrináció a 16–17. századból Miskolci Csulyak Istváné, aki a késő humanista korszakra jellemző (grafomán) módon több műfajban is megörökítette külföldi útját, s az utókor szerencséjére kéziratai nagy számban fenn is maradtak. 1601. szeptember 2-án (a régi naptár szerint) indult el Késmárkról tanítványával, a tizennégy éves Thököly Miklóssal. Először a görlitzi gimnáziumban tanultak, majd 1603 nyarán a heidelbergi egyetemre mentek át, s végül 1607. április 20-án érkeztek vissza Késmárkra. Kezünkben van a peregrinációs albuma,¹ benne a heidelbergi beírások a diáktársaktól a professzorokon át egészen a választófejedelemig. Lehetett egy omniáriuma, amelyben a napi feljegyzéseket vezette, közte a bevételeket és a kiadásokat (nyilván pártfogója, Thököly Sebestyén tájékoztatására) – ez a kézirat sajnos nem maradt ránk. Megvan viszont a másik omniárium, amelybe inkább a kész művek kerültek, ez hordozza a legtöbb információt a külföldi tanulmányútról.² Ebben olvasható először is az útinapló (*Diarium apodemicum*),³ amely láthatóan utólag készült, s a szerző tudós ambícióját mutatja. A Heidelbergről szóló rész ennek megfelelően viszonylag kevés személyes mondatot tartalmaz, inkább a város, a vár és az egyetem leírására koncentrál. Forrásai jól azonosíthatók, a saját adatgyűjtés mellett leginkább Marquard Freher frissen megjelent pfalzi történelmi munkáját aknázza ki.⁴ Az ilyen típusú műnek elmaradhatatlan része a különböző feliratok/sírfeliratok szövegének bemásolása: Miskolci Csulyak szinte teljesen feldolgozza ilyen szempontból Heidelberget, évekkel azelőtt, hogy megjelenne Melchior Adam erről szóló könyve.⁵ A két feliratgyűjtemény egymástól függetlenül keletkezett, Miskolci Csulyak István gyűjtéséről ugyanakkor a heidelbergi feliratokról szóló 20. századi monográfia nem tud.⁶

¹ JAKÓ Zsigmond, *Miskolci Csulyak István peregrinációs albuma*, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, 10–11(1971), 59–72.

² OSZK Kt, Oct. Lat. 656.

³ *Uo.*, ff. 3–94. – Magyarul csak szemelvények olvashatók a műből: MISKOLCI CSULYAK István, *Útinapló (1601–1607)*, részletek, ford. KULCSÁR Péter = *Magyar utazási irodalom 15–18. század*, vál., utószó KOVÁCS Sándor Iván, szöveggond., jegyz. MONOK István, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1990 (Magyar Remekírók), 301–312.

⁴ Marquard FREHER, *Originarum Palatinarum commentarius. De gentis et dignitatis eius primordiis, tum Heidelbergae et vicini tractus antiquitate...*, Heidelbergae, ex officina Commeliana, 1599.

⁵ Melchior ADAM, *Apographum monumentorum Heidelbergensium...*, Heidelbergae, in officina Andreae Cambierii, 1612.

⁶ Renate NEUMÜLLERS-KLAUSER, *Die Inschriften der Stadt und des Landkreises Heidelberg*, Stuttgart, Alfred Druckenmüller Verlag, 1970 (Die Deutschen Inschriften, 12 – Heidelberger Reihe, 4).

Ugyancsak beszámol a peregrinációról az idősebb korában készített latin nyelvű önéletírás, amely ugyanabban az omniáriumban maradt ránk, mint az útinapló.⁷ Az alábbiakban Miskolci Csulyak önéletírása Heidelbergre vonatkozó részének latin szövegét és magyar fordítását közlöm részletes kommentárokkal. A teljes munkát korábban Ritoókné Szalay Ágnes magyar tolmácsolásában ismerhette meg az olvasóközönség,⁸ ezt a kutatásaim alapján javítottam és kiegészítettem. Segítségemre volt az a modern várostörténeti szakirodalom, amelyet a DAAD ösztöndíjainak jóvoltából a Heidelbergi Egyetem könyvtárában ismerhettem meg. Ugyanakkor megnehezítette a dolgomat, hogy Heidelberg történetének levéltári forrásai ebből a korszakból szinte teljesen elpusztultak a pfalzi örökösödési háborúban, amikor a francia csapatok két menetben (1689-ben és 1693-ban) szinte a földre tették egyenlővé a várost.⁹ Fennmaradt mégis egy 1588-as teljes népszámlálás irata,¹⁰ illetve egy részleges 1600-ból,¹¹ s ezt a kutatók kiegészítették egy 1607-es adójegyzék adataival, s mindezeket a tényeket rávetítették a város id. Matthäus Merian által készített 1620-as óriási metszetére, amely egy légifelvételhez hasonlóan az egyes házakat is nagyrészt felismerhetővé teszi.¹² Így jött létre egy honlap,¹³ amelyen a Miskolci Csulyak által említett személyek és házak az esetek többségében azonosíthatók.

A latin szöveget a magyar gyakorlattól eltérő módon betűhív formában közlöm, a rövidítéseket jelölés nélkül feloldom.¹⁴

Octavo demum Julii veteris Calendarii, sive 18 Juliani qui fuit dies Veneris Heidelbergam incolumes pervenimus, et in hospitium circa urbis pontem gladiatorum insignibus notatum divertimus: ubi postquam a coena quieti nos dedimus, ecce novum nos infortunium inexpectato salutavit. Generosus quippe meus bene mane e lecto surgens, cum vesicam levasset, matulamque per fenestram hospitii exonerasset, forte

⁷ OSZK Kt, Oct. Lat. 656, ff. 297r–316r.

⁸ Pécseli Király Imre, *Miskolci Csulyak István és Nyéki Vörös Mátyás versei*, kiad. JENEI Ferenc, KLANICZAY Tibor, KOVÁCS József, STOLL Béla, Bp., Akadémiai Kiadó, 1962 (Régi Magyar Költők Tára: XVII. század, 2), 283–300.

⁹ A nagy várostörténeti szakirodalomból lásd legutóbb: Wolfgang von MOERS-MESSMER, *Heidelberg und seine Kurfürsten: Die große Zeit der Geschichte Heidelbergs als Haupt- und Residenzstadt der Kurpfalz*, Ubstadt-Weiher, Verlag Regionalkultur, 2001, 253–255, 341–345.

¹⁰ Albert MAYS, Karl CHRIST, *Einwohnerverzeichnis der Stadt Heidelberg vom Jahr 1588*, Neues Archiv für die Geschichte der Stadt Heidelberg und der Rheinischen Pfalz, 1(1890).

¹¹ Albert MAYS, Karl CHRIST, *Einwohnerverzeichnis des Vierten Quartiers der Stadt Heidelberg vom Jahr 1600*, Neues Archiv für die Geschichte der Stadt Heidelberg und der Rheinischen Pfalz, 2(1893).

¹² A kép nagyfelbontású változata az interneten is megtalálható: http://www.rzuser.uni-heidelberg.de/~u91/galerie/merian/merian_digicamrepro.jpg (2010. 07. 16.). Lásd még Ludwig MERZ, *Alt Heidelberg in Kupfer gestochen: Eine Wanderung mit der Lupe durch den Kupferstich Matthäus Merians von Heidelberg*, A. D. 1620, h. n., 1972; Frieder HEPP, *Matthäus Merian in Heidelberg: Ansichten einer Stadt*, Heidelberg, HVA, 1993.

¹³ *Heidelberg in der frühen Neuzeit: Sozialtopographie, 1508–1803*, <http://www.heidelberg-fruehe-neuzeit.uni-hd.de/sozialtopographie.html> (2010. 07. 18.).

¹⁴ OSZK Kt, Oct. Lat. 656, ff. 303r–304v.

tunc ad fores quidam armatus adstitit, quem Nicolaus semisomnis lotio perfudit, lectumque ascendit. Ille ira percitus, clamoribus omnia replens, per scalas adscendit, conspurcatorem sui quaerens, pultat serio cubilis nostri fores: ego vero quid rei ageretur ignarus pando fores: ille postquam ingressus est gladio evaginato in Generosum insilit, illum aut vulnerare aut necare satagens. Ego armatam hominis dextram apprehendo, perque vulnera Christi oro, ne puero vim inferret, sed manus innocente foedare sanguine abstineret, et adolescenti per imprudentiam invite delinquenti parceret. Sero tandem ad preces meas mitior factus, irae moderator, gladium vagina abdidit, et duas in faciem alapas Generoso impingens minitabundus discessit: et sic divina manu Generosus meus a plaga aut caede tutata fuit.

Publico hospitio relicto ad populares in aedes Petri Felckmanni Coronensis Transylvani, qui antea jam Heidelbergae in conjugio vixerat, cum reculis transivi, mensamque ad tempus conduxit, ejusdem etiam diligentia, eodem adhuc die, Museum apud Philippum Hoffmannum Vtriusque Iuris Doctorem, publicumque juris in academia professorem obtinui,¹⁵ Felckmannus in mensa sua aluit Petrum Ersec, Stephanum Kevi, Matthaeum Felegyhazi et Petrum Beekesi.

Duodecima Julii, Magnificus tunc academiae Rector Bartholomaeus Koppenius, Locorum Theologicorum professor, antequam nomina nostra matriculae insereret, sublatis coelum versus digitis tribus pollice, indice et medio pro me Generosoque meo juravi, nos Academiae non dehonestamento, sed ornamento futuros, secundum academiae leges victuros, neque aes alienum aut contracturos, aut debitoribus sine jactura satisfacturos. Coenam Philosophicam 18 Julii popularibus Generosus exhibuit. Octavo Septembris Felckmanno fati concessio, a mensa ipsius et musaeo Hoffmanni, ad aedes mensamque Johannis Calvini Juris doctoris, sed tunc Ethices professoris migravi: apud quem convixi ad 27 Januarii 1605. Relicto ejus Musaeo, conduxit apud viduam Hartmanni ab Eppinge museum¹⁶ non longe a Cancellaria, mensam vero iterum apud viduam Felckmanni, ad usque 18 Januarii 1606.¹⁷ Decima nona Januarii¹⁸ mensam nactus sum in foro publico apud Henrichum juniorem¹⁹ Gernandum Doctorem hominem alias Misanthropon, ubi convixi quandiu Heidelbergae vixi. Mysanthropon dixi, quia intra unius anni duorumque mensium spatium non mihi visus est herus, quamvis in ipsius aedibus vixissem, intra²⁰ quartam quadrantis horulae partem: multominus verbulum mecum non commutavit.

Convictum hunc academicum ego ab ipsis fere incunabulis magno cum suspirio adeo ambivi, ut quotiescunque aliquem academicorum ad suos reducem videre contigit, toties Deum apud me tacitus oravi, ex sua benignitate faceret mihi quoque aliquando alas in

¹⁵ *obtinui* – utólag beszúrva a sor fölé.

¹⁶ *museum* – utólag beszúrva a sor fölé.

¹⁷ Utána áthúzza: *Rursus novum et Museum et mensam nactus sum apud Henrichum Gernandum Juris utriusque Doctorem.*

¹⁸ Utána egy olvashatatlan törölt szó.

¹⁹ *juniorem* – utólag beszúrva a sor fölé.

²⁰ Utána egy olvashatatlan törölt szó.

academiam volandi, et honestis studiis mentem jam initiatam honestioribus exornandi, et tandem genti meae inter²¹ operam meam addicendi. Dominus exaudivit orantem: et non solum academiam salutare concessit: verum etiam ita gratiosum apud serenissimum Electorem Palatinum Fridericum ejus nominis quartum, consiliarios, academiae patres et condiscipulos facere dignatus est: ut si quid dubii in studiis popularium occurrit, de quo iudicium Doctoris Davidi Parei inquirendum esset, mihi committerent.

Inter Academicos doctores cum Jano Grutero Utriusque Iuris Doctore, extraordinario historiarum Professore et bibliothecario vixi, per quem in instructissimam Principis bibliothecam liberum habui, quoties volui, accessum, librorumque usum.

Ita strenuus quoque fui publicarum lectionum, Ethices et Sphaerae Joannis de Sacro Busco, collegiique auditor, ut non nisi morbo aut Francofurtensi itinere praepeditus, emanserim. In Musaeo Pareano quatuor Theologia²² habui collegia: in quorum primo anno scilicet 1603 controversiarum Bellarminianorum 39 disputationibus, in secundo anno 1604 locos theologicos disputationibus 16: in tertio anno 1605 disputationibus 20, in ultimo anno 1606 1607 disputationibus 16. absolvi. Noctes nonnunquam diligentia mea fere in diem converti, adeoque vigilans fui, ut Magister Joannes Rumpfius conlegii Casimiriani inspector mecum certaverit, sed antelucana diligentia me antevertere neutiquam potuit. Cur vero insomnes duxerim noctes causa fuit non levis, nonnullam nempe diei partem mihi surripere, et informationi Generosi mei tribuere necesse habui: cui ego eruditione et vita ita praeivi, ut tantum cibi potusve quanto mihi opus esset sumere, et diutius quam vellem mensae assidere, colloqui, cum amicis excurrere religio mihi fuerit, ne idem Generosus quoque meus sibi licere praesumeret. Parsimoniae quoque studiosissimus fui, ne sumptibus intempestive dilapidatis, postmodum necessariis quoque destitueremur: et tamen temporibus Bochkajanis nonnunquam carendum, et mutuata pecunia utendum fuit, cum intra anni unius fere spacio, propter interclusum a militibus tabellariorum iter sumptus ex patria suppeditare non potuerint. Expensarum summa ad quatuor millium, octingentorum et quinquaginta florenorum excurrit, si²³ non me calculus fallit.²⁴

Heidelbergae subsistens recreationis gratia excurri Manhemium, in pagum triennali Joannis 23 Papae Romani captivitate celebrem: postea vero anno 1606. 17. Martii in urbis formam redactum: cujus prima fundamenta jecit Fridericus quartus Palatinus Elector. Vidi quoque Spiram, Vormaciam, Oppenheimium, Moguntiam, visuri pleniori occasione ante reditum in patriam urbes et regna. Verum praeter spem omnem, cum explessem Heidelbergae tres integros annos cum octo mensibus, librariamque suppellectilem Norinbergam transmissem, ut statim ex mercatu Francofurtensi Helvetiam et illinc Galliam, Angliam, Italiae partem aliquam cum Belgio adirem, decima septima Martii qui inciderat in diem Martis, allatae sunt nobis ex patria litterae sine sumptibus peregrinationi dicatis: in quibus perscriptum fuit Magnificum Patronum fatis

²¹ Javitva egy olvashatatlan szóból, utána feleslegessé vált elválasztójel.

²² Így! Helyesen: *theologica*.

²³ Javitva ebből: *ni*.

²⁴ A bal margón későbbi kézzel: *fl. 4850*.

concessisse, nobisque in patriam repedandum esse: qui rumor quantopere nos saucia-
verit, cogitare is condigne poterit, cujus anima, non in patina, sed ad²⁵ peregrinationem
fuit totaliter destinata. Magno itaque condolio primum vestibus lugubribus comparatis
itineri nos dedimus 21. Martii...

Magyar fordításban:

Végül a régi naptár szerinti július 8-án, vagy a Gergely-naptár²⁶ szerinti 18-án, amely
egy pénteki nap volt, sértetlenül megérkeztünk Heidelbergbe, és a város hídjának²⁷ köze-
lében a palloshoz címzett vendégfogadóban szálltunk meg.²⁸ Itt miután a vacsora után
nyugodni tértünk, íme váratlanul új kellemetlenség köszöntött ránk! Nemes uram²⁹
ugyanis jó reggel felkelve az ágyából, a hólyagján könnyített, és az éjjeliedényt az abla-
kon át kiürítette. Éppen akkor egy fegyveres állt a kapuban, akit a félig alvó Miklós
vizelettel leöntött, majd visszament az ágyába. Az dühösen és ordítózásával mindent
betöltve feljött a lépcsőn, s keresve a bemocskolóját zordonul kopogott szobánk ajtaján.
Én pedig – nem tudva, hogy miről van szó – kinyitottam az ajtót. Ő miután belépett,
kivont karddal nemes uramhoz ugrott, hogy őt vagy megsebezze, vagy megölje. Én meg-
ragadom a fegyvert tartó jobb kezét, és Krisztus sebeire kérem, hogy ne bántsa a fiút,
hanem tartóztassa meg kezét az ártatlan vér mocskától. Később az én kérésemre mégis
megszelídült, haragját megfékezve kardját visszatette a hüvelyébe, nemes uramnak két
pofont adott és fenyegetőzve eltávozott. Így hát nemes uram Isten segítségével megme-
nekült a veréstől vagy a haláltól.

A nyilvános szállást elhagyva átmentem a holmijainkkal a honfitársaimhoz az erdélyi
Peter Felckmann házába, aki mint házasesmer már régebben Heidelbergben lakott.³⁰

²⁵ Javítva ebből: *in*.

²⁶ Miskolci Csulyak tévedésből Julianus-naptárt írt.

²⁷ A Neckar folyót átívelő, köpillérekkel álló fedett fahíd. A hetedik ilyen ismert építmény a város történeté-
ben: 1565-ben építették és egészen addig állt, míg a franciák 1689-ben, a pfalzi örökösödési háborúban el nem
pusztították. – Ludwig MERZ, *Die alte Brücke: Schicksale eines Heidelberger Wahrzeichens*, Sonderdruck aus
„Der Heidelberger Brückenaffe“, Heidelberg, 1979, 87–92.

²⁸ Herberge zum Schwert (fogadó a palloshoz), a Steingasse és az am Brückentor sarkán állt, 1607-ben Jo-
nas Kistner volt a tulajdonosa. – [http://www.heidelberg-fruehe-neuzeit.uni-hd.de/sozialtopographie/viertel/
kernnorddest/altstadt07_13-01.html#](http://www.heidelberg-fruehe-neuzeit.uni-hd.de/sozialtopographie/viertel/kernnorddest/altstadt07_13-01.html#) (2010. 06. 27.).

²⁹ Thököly Miklós, br. (Késmárk, 1587–?, 1617. április 22.) – református főnemes, Thököly Sebestyén fia.
Sárospatakon tanult, ahol 1600-tól Miskolci Csulyak István volt a nevelője. Az ő kíséretében indult el külföld-
re, s 1601-től először a görlitz-i gimnáziumban tanult, majd 1603. július 12-én beiratkozott a heidelbergi egye-
temre. 1607 márciusában apja halála miatt haza kellett térnie, így a bátyjához hasonlóan tervezett európai
körüli elmaradt. 1610-ben Báthory Gábor erdélyi fejedelem udvarában élt, sokat betegeskedett, nőfenn és
utódok nélkül halt meg. – *Szenci Molnár Albert naplója*, közléteszi SZABÓ András, Bp., Universitas Könyvki-
adó, 2003 (Historia Litteraria, 13), 244.

³⁰ Peter Felckmann (Falkmann) (Brassó, ?–Heidelberg, 1603. szeptember 8. előtt) – erdélyi szász krypto-
kálvinista, peregrinációjára elvitte Georg Rohrman ajánlólevelét Johann Jakob Grynaeus bázeli teológusnak.
1595. február 26-tól Heidelbergben tanult teológiát, majd 1596-ban franciaországi, angliai és svájci utazásra
indult, s Bézánál Genfben összetalálkozott Szenci Molnár Alberttel. 1597-ben Franekerben hallgatott teológiát,
1598-ban pedig ismét Heidelbergben volt, ekkor jelent meg egy disputációja. Nem tért haza, hanem letelepe-
dett a Neckar-parti városban (nem tudjuk, hol volt a háza), s elvett feleségül egy helybéli özvegyasszonyt. Jó

Nála egy időre ellátást is rendeltem, és az ő jóvoltából még ugyanazon a napon szobát is kaptam doktor Philipp Hoffmann úrnál, az egyetem jogászprofesszoránál.³¹ Felckmann asztalánál étkezett Érsek Péter,³² Kevi István,³³ Félegyházi Máté³⁴ és Békési Péter.³⁵

Július 12-én, mielőtt Bartholomäus Coppen, az egyetem akkori rektora, a dogmatika professzora³⁶ nevünket az anyakönyvbe bevezette volna,³⁷ három ujjamat felemelve (a hüvelyk-, mutató és középső ujjat) esküt tettem magam és nemes uram nevében, hogy az egyetemnek nem gyalázatára, hanem dicsérére leszünk, az egyetem törvényei szerint fogunk élni, s vagy nem csinálunk adósságot, vagy a hitelezőket késedelem nélkül kielégítjük.³⁸ Július 18-án nemes uram vacsorát adott honfitársainknak. Miután szeptember 8-án Felckmann elhunyt,³⁹ asztalától és Hoffmann szobájából Johann Kahl jogi doktor (de akkor az etika professzora) házába és asztalához költöztem át,⁴⁰ nála éltem 1605. január 27-ig. Elhagyva az ő szobáját, Hartmanni von Eppingen özvegyénél⁴¹ béreltem egyet, nem messze a kancelláriától,⁴² étkezést pedig ismét Felckmann özvegyénél egészen 1606. január 18-ig. Január 19-én a piactéren szereztem ellátást ifjabb Heinrich Gernand

kapcsolatban volt Hieronymus Commelinus könyvkiadóval, 1601-ben nála jelent meg egy szövegkiadása, egy *Appendix* Athanasius műveihez. Fiatalon halt meg, 1603. szeptember 8-án temették el a heidelbergi egyetem templománál, a Szent Péter templomnál. – *Szenci Molnár Albert naplója...*, i. m., 202.

³¹ Philipp Hoffmann (Freiburg, 1564–Freiburg, 1629), ekkor a pandekták professzora (harmadik jogászprofesszor) a heidelbergi egyetemen. Háza a Neuer Markton (vagy Kornmarkt) állt. – Dagmar DRÜLL, *Heidelberger Gelehrtenlexikon 1386–1651*, Berlin–Heidelberg–New York, Springer Verlag, 2002, 239–240.

³² Somosújfalvi Érsek Péter. Lásd HELTAI János, *Adattár a heidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról*, Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1980, 319.

³³ Ráckevei István – *Uo.*, 314–315.

³⁴ *Uo.*, 278.

³⁵ *Uo.*, 261.

³⁶ Bartholomäus Coppen (Rostock, 1565–Heidelberg, 1617. május 23. v. 24.) ebben az időben a második teológiai professzor a heidelbergi egyetemen. A rektorságot 1602. december 20-tól 1603. december 20-ig viselte. – Gustav TOEPKE, *Die Matrikel der Universität Heidelberg von 1386 bis 1662*, zweiter Theil von 1554 bis 1662, Heidelberg, 1886, 621; DRÜLL, i. m., 103–104.

³⁷ TOEPKE, i. m., 217.

³⁸ Esküt az egyetem alapításától 1652-ig kellett a beiratkozó diákoknak tenni. A kiskorú Thököly Miklós nem esküdhetett, ezért volt arra szükség, hogy Miskolci Csulyak helyette is esküdjön. – Johann Friedrich HAUZT, *Geschichte der Universität Heidelberg*, Mannheim, J. Schneider, 1862–1864, I, 132–133; II, 183.

³⁹ Felckmann az útinapló szerint szeptember 8-án temették, tehát néhány nappal korábban halt meg. – OSZK Kt, Oct. Lat. 656, f. 50v.

⁴⁰ Johann Calvin/Kahl (†1617) az etika és a jog professzora. Nem tudjuk, hogy ekkor hol lakott, 1588-ban még a Neue Burse lakója volt, 1607-ben azonban már egy külvárosi kert is a tulajdonában volt. – DRÜLL, i. m., 61–62; http://www.heidelberg-fruehe-neuzeit.uni-hd.de/sozialtopographie/viertel/vorstadtnordost/vorstadt06_21.html (2010. 07. 05.).

⁴¹ Patientia Hartmanni, dr. Hartman Hartmanni von Eppingen udvari tanácsos özvegye, háza a Kanzleigasse és az Oberes Kaltenthal (Karlstrasse) sarkán állt. – [Http://www.heidelberg-fruehe-neuzeit.uni-hd.de/sozialtopographie/viertel/kernsued_ost/altstadt37_01-01.html](http://www.heidelberg-fruehe-neuzeit.uni-hd.de/sozialtopographie/viertel/kernsued_ost/altstadt37_01-01.html) (2010. 07. 05.).

⁴² A választófejedelmi kancellária (Kanzlei) nagy reneszánsz épülete a heidelbergi vár alatt, amelyet 1462-ben kezdtek el építeni. Az épület nem élte túl a pfalzi örökösödési háborút. – MAYS-CHRIST, *Einwohnerverzeichnis der Stadt Heidelberg...*, 10. jegyzetben i. m., 27; http://www.heidelberg-fruehe-neuzeit.uni-hd.de/sozialtopographie/viertel/kernsued_ost/altstadt37a_03gross.html (2010. 07. 05.).

doktornál,⁴³ aki egyébként egy embergyűlölő, itt étkeztem, amíg Heidelbergben éltem. Embergyűlölőnek neveztem, mert egy év és két hónap alatt még negyedórára sem láttam a ház urát, bár az ő házában éltem; még kevésbé váltott velem egy szócskát is.

Ezt az egyetemi életet már csaknem kezdettől fogva nagy sóhajtással annyira kívántam, hogy valahányszor valakit az egyetemről övéihez visszatérni láttam, annyiszor kértem magamban csendesen Istent, hogy az ő kegyelmességéből csináljon nekem is egyszer majd szárnyakat, hogy az egyetemre repülhessek, a tisztas tudományokba beavatott elmémet még tisztesebbekkel gyarapíthassam, s végül azt munkám által népemnek ajánlhassam. Az Úr meghallgatta a kérést, s nemcsak azt engedte meg, hogy az egyetemet köszöntsem, hanem oly kedvessé méltóztatott tenni a felséges választófejedelemnél, IV. Frigyesnél,⁴⁴ annak tanácsosainál, az egyetem atyáinál és a diáktársaknál, hogy ha valami vitás ügy támadt honfitársaim tanulmányai közben, amellyel kapcsolatban David Pareus⁴⁵ doktor véleményét kellett kikérni, azt rám bízták.

Az egyetem tanárai közül hallgattam Janus Gruterust,⁴⁶ mindkét jog doktorát, a történelem extraordinárius professzorát és könyvtárost, rajta keresztül – akárhányszor csak akartam – szabad bejárásom volt a választófejedelem nagyon gazdag könyvtárába,⁴⁷ s szabadon használhattam a könyveket.

Ugyanakkor szorgalmas hallgatója voltam a nyilvános előadásoknak és disputációknak, valamint a magánóráknak, illetve az etikai és a Johannes de Sacrobosco *Sphera-járól*⁴⁸ szóló előadásoknak, annyira, hogy csak akkor mulasztottam, ha betegség vagy

⁴³ A két jogi doktor, ifjabb és idősebb Heinrich Gernand házai a Marktplatz északi és déli oldalán álltak, nem dönthető el, hogy melyik volt az a kettő közül, ahol Miskolci Csulyakék étkezésre fizettek elő. – http://www.heidelberg-fruehe-neuzeit.uni-hd.de/sozialtopographie/viertel/kernsued_ost/altstadt26_07-02.html (a Marktplatz és a Mittelbadgasse sarkán) és http://www.heidelberg-fruehe-neuzeit.uni-hd.de/sozialtopographie/viertel/kernnord_ost/altstadt11_01.html (a Marktplatz és a Fischergasse sarkán) (2010. 07. 05.).

⁴⁴ IV. Frigyes (Amberg, 1574. március 5.–Heidelberg, 1610. szeptember 9/19.) – pfalzi választófejedelem, uralkodott 1592-től. – ADB 7, 612–621; NDB 5, 532–535.

⁴⁵ David Pareus (Frankenstein, 1548. december 13. v. 30.–Heidelberg, 1622. június 15.) – sziléziai származású teológus, az Ószövetség, majd az Újszövetség professzora a heidelbergi egyetemen, különlegesen jó kapcsolatban volt a magyarországi diákokkal. – DRÜLL, *i. m.*, 433–435; HELTAI János, *David Pareus magyar kapcsolatai = Tudóslevelek művelődésünk külföldi kapcsolataihoz 1577–1797*, szerk. HERNER János, Szeged, JATE, 1989 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 23), 13–76.

⁴⁶ Jan de Gruytere (Antwerpen, 1560. december 3.–Heidelberg, 1627. szeptember 30.) – a történelem professzora a heidelbergi egyetemen, 1602-től 1621-ig a választófejedelem könyvtárosa. – DRÜLL, *i. m.*, 194–195.

⁴⁷ A híres Bibliotheca Palatina, a pfalzi választófejedelem könyvtára, amely a Szentlélek templom zárt karzatán volt felállítva, s egyesítették az egyetem könyvtárával. Miután a bajorok 1622-ben elfoglalták a várost, mintegy 3500 kéziratot és 12.000 nyomtatványt Rómába szállítottak, nagy részük mindmáig a Vatikáni Könyvtár gyűjteményében van. Miskolci Csulyak az útinaplójában részletesebben is ír a könyvtárról. – *Bibliotheca Palatina: Katalog zur Ausstellung vom 8.7.–2. November 1986 in der Heiliggeistkirche Heidelberg*, Hrsg. Elmar MITTLER, I–II, Heidelberg, 1986 (Heidelberger Bibliotheksschriften, 24); OSZK Kt, Oct. Lat. 656, ff. 56v–57r.

⁴⁸ Johannes de Sacrobosco (John of Holywood, 1195 k.–Párizs, 1256), a párizsi egyetem tanára 1230 körül írta meg csillagászati művét *Tractatus de Sphera* címmel, amely a geocentrikus világkép leghatásosabb összefoglalása volt, s a 17. századig egyetemi tankönyvként használták. – John F. DALY, *Sacrobosco = Dictionary of Scientific Biography*, 12(1981), 60–63.

frankfurti út⁴⁹ akadályozott meg. Pareus tanszékén négy teológiai tárgyat hallgattam, az első évben, 1603-ban Bellarminus⁵⁰ cáfolatáról 39 disputáción vettem részt,⁵¹ a második évben, 1604-ben rendszeres teológiából 16 disputáción, a harmadik évben, 1605-ben 20 disputáción, az utolsó évben, 1606-ban és 1607-ben 16 disputáción.

Az éjszakákat szorgalmammal gyakran csaknem nappallá tettem, s annyit éjszakáztam, hogy Johannes Rumpf magiszter,⁵² a Kazimir-kollégium felügyelője⁵³ versenyzett velem, de a virradat előtti szorgalom tekintetében mégsem tudott engem felülmúlni. Hogy miért töltöttem álmatlanul az éjszakákat, nagy oka volt annak. A napnak nagy részét ugyanis magamtól kellett ellopnom, hogy nemes uram tanítására fordíthassam. Képzettségemmel és életemmel úgy jártam előtte jó példával, hogy kötelességem volt ételből és italból csak annyit fogyasztani, amennyire szükségem volt, és tovább ott ülni az asztalnál, mint akartam, (nem) beszélgetni és a barátokkal kirándulni, nehogy nemes uram azt higgye, hogy neki is szabad ezeket.⁵⁴ A takarékosagra is a legnagyobb gondot fordítottam, nehogy alkalmatlan időben eltékozolva a pénzt később a legszükségesebbekben is hiányt szenvedjünk. Mégis a Bocskay-felkelés idején olykor nélkülöztünk, és kölcsön-pénzből kellett élnünk, mert a katonák majdnem egy évig elzárták a levélvivők útját, akik így nem tudtak otthonról pénzt hozni. A kiadások összege 4850 forintot tesz ki, ha számításom nem csal.⁵⁵

⁴⁹ A heidelbergi diákok is látogatták a tavaszi és őszi könyvvásárt Frankfurt am Mainban, a nyomdászok és könyvkereskedők sokszor a levélvivő szerepét vállalták az értelmiségiek, s köztük az egyetemi hallgatók számára is. Szenci Molnár Albert is sokszor megfordult itt. – *Szenci Molnár Albert naplója...*, i. m., 124, 142, 145.

⁵⁰ Roberto Bellarmini (Montepulciano, 1542. október 4.–Róma, 1621. szeptember 17.) – katolikus teológus, jezsuita szerzetes tanár, majd bíboros érsek, szent (1930), a protestánsokkal folytatandó hitviták módszerének megalapozója. – Gustavo GALEOTA, *Roberto Bellarmini = Theologische Realenzyklopedie*, V, Berlin–New York, Walter de Gruyter, 1980, 525–531.

⁵¹ Pareus teológiai kurzusainak része volt a hagyományos egyetemi disputációk tartása; a kontroverz teológia jegyében Bellarminus műveinek cáfolata is az előtérben állt. Miskolci Csulyak nem írja, de ő maga is disputált; professzorának 1611-ben megjelent disputációs kötetében három ilyen mű maradt ránk: *A Szent-írásról* (1604), *A törvényről és az evangéliumról* (1605), illetve *A polgári és egyházi hatalomról* (1607). – HELTAI, *Adattár...*, i. m., 244, 303.

⁵² Johannes Rumphius (Rumpf) Lasphensis 1587. október 17-én iratkozott be a heidelbergi egyetemre. – TOEPKE, i. m., 136.

⁵³ Collegium Casimirianum, a lakhatatlanná vált Collegium Dionysianum helyén építették fel a Collegium Sapientiae-val szemben János Kázmér pfalzi kormányzó idejében. Az alapkövét 1588. május 13-án rakták le, az ünnepélyes felavatás 1591. december elsején volt. 1602/1603-ban az épületet felújították. Az egyik részében laktak az ösztöndíjasok, a másik részében előadások folytak. Az épület nagyjából az egyetem mai főépületének helyén állt, a franciák rombolták le 1693-ban. Ebben az időben a Collegium Casimirianumban két, a kollégiumot felügyelő tanár vagy regens volt. – *Szenci Molnár Albert naplója...*, i. m., 122, 124; Gerhard MERKEL, *Stipendiatenstiftungen und Stipendiaten vom Ende des 15. Jahrhunderts bis zum Beginn des Dreißigjährigen Krieges*, Heidelberg, Universitätsverlag Winter, 2008 (Die Amtsbücher der Universität Heidelberg, Reihe C: Die Amtsbücher der Kollegien und Bursen), 373–377.

⁵⁴ A mondat megfogalmazásakor Miskolci Csulyak feltehetően kifejezett egy tagadószt, anélkül értelmetlen a szöveg.

⁵⁵ Innen tudjuk, hogy Miskolci Csulyak egy elveszett omniáriumban részletes kimutatást vezetett a kiadásokról.

Mikor Heidelbergben laktam, pihenésként kirándultam Mannheimba, abba a faluba, amely XXIII. János római pápa⁵⁶ hároméves fogságáról híres, később pedig 1606. március 17-én várossá tették, alapkövét IV. Frigyes pfalzi választófejedelem rakta le.⁵⁷ Láttam Speyert, Wormsot, Oppenheimot és Mainzot is, s arra készültünk, hogy mielőtt hazatérünk, jobban megismerünk majd városokat és országokat.⁵⁸ De nem az történt, amit reméltünk. Miután Heidelbergben három teljes évet és nyolc hónapot töltöttem el, könyveimet Nürnbergbe küldtem át, hogy a frankfurti vásárból tüstént Svájcba, innen Franciaországba, Angliába és Itália egyes vidékeire, majd Németalföldre menjek.⁵⁹ Március 17-én, keddi napon levelet kaptunk otthonról az utazásunkra szánt összeg nélkül, amelyben megírták, hogy nagyságos patrónusunk⁶⁰ elhunyt, nekünk pedig haza kell térnünk. Hogy ez a hír milyen mélyen megrázott minket, azt csak az tudja méltóképpen megítélni, aki lélekben nem jászolra, hanem teljesen a peregrinációra készült. Így hát nagy szívfájdalommal, miután először gyászruhát csináltattunk, március 21-én útnak indultunk.

1. A Palloshoz címzett vendégfogadó (fehérrel megjelölve) id. Matthäus Merian 1620-as metszetén

⁵⁶ XXIII. János ellenpápa (Baldassare Cossa, Nápoly, 1370 k.–Firenze, 1419. december 27.), akit a konstanzi zsinat megfosztott tisztségétől, megszökött, de elfogták és három esztendeig itt tartották fogságban. Mivel németül nem beszélt, környezetével csak jelbeszéd útján tudta magát megértetni. – Wilhelm BAUM, *Johannes (XXIII.) Papst = Religion in Geschichte und Gegenwart: Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft*, vierte völlig neu bearbeitete Auflage, IV, Tübingen, Mohr Siebeck, 2001, 522; Harald ZIMMERMANN, *A középkori pápaság: A középkori pápák története a historiográfia tükrében*, ford. BAGI Dániel, Bp., Gondolat–Janus, 2002, 200–202.

⁵⁷ Miskolci Csulyak erről a kirándulásáról részletesebben ír az útinaplójában, sőt le is rajzolja az újonnan alapított Mannheim város erődítéseinek alaprajzát. – SZABÓ András, *Mannheim első ismert alaprajza Miskolci Csulyak István útinaplójában = Szabó G. Zoltán 60. születésnapjára*, Bp., Balassi Kiadó–MTA Irodalomtudományi Intézete, 2003. április 9., 15–16.

⁵⁸ A pontos útirányt és az állomásokat az útinapló tartalmazza: Ladenburg, Seckenheim, Mannheim, Worms, Franckenthal, Oppenheim, Mainz, Höchst, Speyer, az utóbbi helyen hitvitába keveredett a jezsuitákkal. – OSZK Kt, Oct. Lat. 656, ff. 73r–83r.

⁵⁹ Hasonló nagy peregrinációra készültek, mint néhány évvel korábban az idősebb testvér, Thököly István, akit IV. Henrik francia király és Erzsébet angol királynő is fogadott. – *Szenci Molnár Albert naplója...*, i. m., 244.

⁶⁰ Thököly Sebestyén br. (Temesvár?, ?–Késmárk, 1607. február 3.) – marhakereskedőből lett főnemes, Késmárk ura, Thököly Miklós apja. – Uo.

2. A heidelbergi Neckar-híd és környéke id. Matthäus Merian 1620-as metszetén

3. A kancellária épülete id. Matthäus Merian 1620-as metszetén

IMRE MIHÁLY

**A KULTURÁLIS ÉS AZ ÖNREPREZENTÁCIÓ FESZÜLTSÉGEI
(Filiczky János verses ajánlásai Szenci Molnár Albert zoltároskönyvéhez)***

„Psalterium tuum, quod aeque
ac Aethiopicum intelligo...”
(G. Rem, 1607)

I.

Amint az ismeretes, 1607 pünkösdjén jelent meg Herbornban Szenci Molnár Albert zoltároskönyve. Tekintélyes fejedelmi pártfogóknak – a pfalzi választófejedelemnek és a hesseni tartománygrófnak – ajánlotta művét, az ajánlás latin és magyar nyelvű. Ezt követi két verses ajánlás: az első latin nyelvű, Georgius Rem írta, a második magyar, szerzője Filiczky János. Utána áll a magyarországi és erdélyi egyházaknak szánt ajánlás magyar nyelven. Szenci Molnár műveinek összetett praelimináriái bonyolult jelentésképzést teremtettek, különösen jól mutatja ezt az 1604–1611–1621-es szótárkiadás, de az 1610-es grammatika is hasonló jellegű.

Bennünket most a *Psalterium*ban lévő két ajánlóvers érdekelt és a belőlük levonható konzekvenciák. A második dátuma a következő: „Sigenae Nassoviorum VII. Calend. Maji 1607. Joh. Filiczki Farkasfalvanus, S. S. Theol. Studiosus.” A Szenci Molnár kéziratot hagyatékát őrző (Collectio Molnariana, MTAK) kollekciónban találunk egy Filiczky Jánostól származó autográfot, amelyet Molnár beleillesztett gyűjteményébe. A szöveg egy három oldal terjedelmű verses ajánlás Szenci Molnár zoltároskönyvéhez. Szerzője dátummal és aláírással látta el: „Sigenae Naßoviorum Diei preCVM, VII. Calend. Mai, Johannes Filiczki Farkasfalvanus S. S. Theosophiae Studiosus.” Filiczky János chronosztichont alkalmaz, a maiusculák kiadják az évszámot, vagyis 1607. A két dátum alapján megállapíthatjuk, hogy szerzőjük ugyanazon a napon – vagyis április 25-én – fejezte be mindkét ajánlóversét, a második vers mégis kimaradt a kiadványból. Ez viszonylag terjedelmes, hatvan soros hosszúságú. Jelenlegi ismereteink szerint ránk maradt a vers autográfja Szenci Molnár gyűjteményében, ezen kívül két nyomtatott kiadása látott napvilágot: először Filiczky verseskötetében, majd Johannes Philippus Pareus adta ki nevezetes antológiájában.¹

* A tanulmány a Debreceni Egyetem TÁMOP 4.2.1.B pályázata, valamint a Reformációkutató és Kora Újkori Művelődéstörténeti Műhely OTKA K 73.139 sz. pályázata támogatásával készült.

¹ Johannes FILICZKI de Filefalva, *Carminum Liber Primus*, Basileae, typis Johannis Schroeteri, 1614, 54–56 (RMK III, 1130); *Delitiae Poetarvm Hvgaricorum*, nunc primum in hac Germania exhibita a Joh. Philippo PAREO, Francofurti, Nicolaus Hoffman, 1619 (RMK III, 1245).

Szótára 1604-es kiadásához összetett és bonyolult paratextusrendszert szerkesztett Molnár Albert, amelynek meghatározó részét képezték az ajánlóversek.² A legszélesebb német szellemi közegbe illeszti első igazán jelentős munkáját, tekintélyes professzorok, a protestáns egyetemi és kulturális élet jeles szereplői: Johann Piscator, Bartholomaeus Keckermann, Conrad Rittershausen, Georg Rem, Christophorus Girschnerus, Iohann Chunradus Rhumelius, Georgius Pasor köszöntik ebből az alkalomból. Zsoltároskönyve ezt követi 1607-ben, amely hasonló becsvággyal lép a nyilvánosság elé, azonban pozíciója sok mindenben el is tér a szótárkiadástól. A szótár a legszélesebb nemzetközi lexikográfiai irodalom kontextusába illeszti a magyar nyelvet, a paratextusok rendkívül tág spektruma éppúgy kapcsolódik a német kulturális nyilvánosság szerkezetéhez, mint a magyar kulturális nyilvánossághoz. A dictionarium sajátos tudományelméleti szerepe ezt a kettős perspektívát lehetővé teszi, azzal adekvát, amit a latin nyelvűség és kulturális beágyazottság is érvényesít. Az 1604-es szótárkiadásnál ennek a kettős perspektívájú kontextualizálásnak nagyon fontos eszközei voltak magának a szerzőnek, vagyis Szenci Molnárnak terjedelmes latin nyelvű ajánlásai a császárhoz, az olvasóhoz, a legfőbb mecénásokhoz és a magyar ifjúsághoz; ezekben a legáltalánosabb tudományelméleti, retorikai-poétikai szempontok is kifejeződtek, grammatikai, ortográfiai, nyelveztetikai megfontolások mellett. A német és magyar kulturális emlékezet nagyon gazdag összefüggérendszerébe illeszti művét a szerző és a verses ajánlások írói is. A latin nyelvű ajánlóversek szerzői a német kulturális nyilvánosság reprezentatív szereplőiként nyilatkoztak meg és ebből a perspektívából értékelték viszonylag gazdagon a mű tudományelméleti helyét, lexikográfiai teljesítményét, a magyar nyelv vélt eredetét, szent nyelvekkel való rokonságát, sajátosságait, kulturális képességeit; mindezt szorosan hozzákötötték a szerző kiváló képességeihez és tudatosan kibontakozó életműtervéhez. Mindezt úgy tették, hogy teljes kulturális kompetenciájukkal a Szenci Molnár-mű(vek) valóságos, érdemi értelmezőiként szólaltak meg, amelynek során fel sem merült bennük a nyelvi közvetíthetlenség, hozzáférhetlenség aggálya vagy aszimmetriája. (Ha úgy tetszik: hermeneutikai szerepvállalásuk teljesen adekvát volt saját kulturális kompetenciájukkal, amely ugyanakkor a magyar kultúra specifikumaival és a laudált szerző ambícióival is összhangban állt.) Így szerepüket nem csak szimbolikus-protokollárisnak értelmezték, hanem a német kulturális nyilvánosság elfogadó, befogadó döntésének és javaslatának mások – bármely olvasó – számára. (Ebben a modellben a teljes szimmetria érvényesült a benne szereplő pólusok között; a hermeneutika lényegét jelentő dialogicitás mindig is a saját és a – valamilyen értelemben – idegen párbeszédét jelenti.)

A több szerepkörből megkonstruálódó komplex identitásnak fontos eleme az önreprezentáció összetettsége, amelynek van ikonográfiai vonatkozása és írott, scripturajellemzője. (Az ajánlóverseknek ebben fontos a szerepe, az életmű egyes darabjai ebből a szempontból jelentősen eltérnek. Az önreprezentáció egyedi változatait teremti meg

² Vö. IMRE Mihály, „Úton járásnak megírása”: *Kulturális emlékezet, retorikai-poétikai elvek érvényesülése Szenci Molnár Albert műveiben*, Bp., Balassi Kiadó, 2009 (Humanizmus és Reformáció, 31), különösen az *Excursus Hutterianus, A szótárkiadások paratextusai (verses ajánlások, függelékek)*, a *Syllecta Scholastica írásai*, valamint a *Kulturális emlékezet – aranykor – puritas sermonis* című fejezetek, 80–104, 164–199.

Szenci Molnár, a latin nyelvű ajánlóversek igazodnak az egyes művek által megjelenített nyelvi, kulturális, liturgikus alapelvekhez, vagy éppen a hiányuk jelentésképző szerepű. Láthatóan erős eltérés érvényesül ebben a tekintetben a liturgikus funkciójú és a nyelv liturgikus-teologikus használati köréhez tartozó művek, így a zsoltároskönyv, bibliakiadás, postillafordítás, imádságoskönyv és az *Institutio*-fordítás esetében.)

Tulajdonképpen az ajánlóversek is az önreprezentáció eszközei, ahol ezt a felkért szerzők is végzik közvetve saját műveikkel, mintegy retorikai sermocinációt vagy hypotiposist, aposztrophét alkalmazva. Ebben erőteljesen megfogalmazódik a szerző és műve(i) eltérhetetlen kapcsolata, alkotójának feltétlen értéktudata és művének értéktulajdonítása. Talán sehol sem olyan erős Szenci Molnár pályáján, egyetlen művében sem fejezi ki olyan sokszorososan összetetten az alkotónak és művének összetartozását, mint 1604-ben. A szótárkiadás esetében ez igen magas szintű és összetett, de úgy, hogy a személyes elhatározás, a képességek kibontakozása, az életműterv kibontakoztatja és kezdeményezi a nemzeti kulturális programok minél gyorsabbi megvalósítását és mindezek beillesztését az európai, kiváltképpen a német tudományos-kulturális kontextusba. Az önreprezentációnak nagyon is jellemzője a másokhoz – minél jelentősebb személyiségekhez – fűződő kapcsolatok által tükröződő jelentőségnövekedés, amely a személyiség fölnagyításának gondosan megválasztott eszköze is lehet. Az én-reprezentációknak általában illeszkedniük kell a publikus nyilvánosságmodell felől megfogalmazott, kínált változatos és nagyobb számú szerepmintához, -modellekhez; ez a válogatás és szerepértelmezés Szenci Molnárnál is jól kitapinthatóan változik. Az önreprezentáció átmeneti formája vezet majd a zsoltároskönyv ikonográfiai elemeinek felhasználásával más szerepmodellhez. Még hozzá egy olyan kiadványban, ahol a metszet része lesz a szerzői önreprezentációnak, de a protestáns hitigazság oltalmazásának is kifejezője a kép; különösen a második esetben, ahol a disztichon egyértelművé teszi ezt a jelentésképzést.³ Ebben az esetben azonban nem jelenhet meg az 1604-es *Dictionarium* esetében megfigyelt gazdag, közvetlen ikonográfiai és verbális önreprezentáció. Zsoltárköltőként merőben másképpen definiálja alkotói önmagát, mint ahogyan azt tette a szótárszerző, másként értelmezi alkotó és műve kapcsolatát. A zsoltároskönyv metszetei és szövegei emblémaszerű eljárással allegorikus ábrázolást hoznak létre, amelyben a szerző csak rejtőzködően, de jól érzékelhetően van jelen. A pelikán a fiókáit tápláló áldozatával, a harcoló lovas pedig elszánt akarattal, és ha kell, harccal, fegyverekkel, küzdelemmel védi Krisztus igazát a rárontókkal szemben, hiszen erejét is onnan nyeri. Mindkét esetben – kép és szöveg egymásra utalásának összjátékaként – a szerző egyházáért, nemzetéért vállalt alkotói teljesítménye, áldozata és elszántsága is megjelenik. A *Psalterium* paratextusai nem szövegezik meg verbálisan ezt a heroikus jelentésregisztert és nem is értelmezik a szerzőt ilyen dimenzióban, a két lovast ábrázoló kép azonban ebbe az irányba hangolja a szerzői

³ Vö. IMRE Mihály, *Szenci Molnár Albert arc(kép)másai*, Debrecen, a Debreceni Református Kollégium Baráti Körének támogatásával kiadja a Tiszántúli Református Egyházkerület, 2009 (Református Művelődéstörténeti Füzetek, 2), 61.

(ön)reprezentációt.⁴ A kötetben az ajánlások hangsúlyozottan a szerzőre és az azokban megszólított személyekre irányulnak. A szerzői értéket bemutató önreprezentáció azonban nem is jelenhet meg olyan sokrétűen és nyíltan, mint a szótárkiadás(ok) esetében az kimutatható, hiszen a zsoltárköltői szerepkör eleve a nyelv liturgikus szférájában érvényes műhöz, az isteni szó autentikus megszólaltatásához kapcsolódik, amelyben az emberi szó eleve csak korlátozott mértékben tekinthető az alkotói jelentőség és önreprezentáció forrásának.

A *Psalterium Ungaricum* ugyan genetikailag meghatározó részben a protestáns német kulturális nyilvánosság szerkezetéből eredeztethető, azonban – nemzeti nyelvű lévén – kulturális, konfesszionális, poétikai, liturgikus értékei csupán szimbolikus szinten érzékelhetőek a német kulturális nyilvánosság számára. Nem véletlen, hogy megjelenése után Szenci Molnár legközelebbi német kortársai és barátai is hangoztatják ugyan a szerző kiválóságát és a munka értékeit, azonban bevallják, hogy nyelvileg az számukra éppúgy hozzáférhetetlen és érthetetlen, mintha etiópul íródott volna. (Rem 1607. augusztus 31-i levele beszél erről: „Psalterium tuum, quod aequae ac Aethiopicum intelligo, vel propter te expeto habere, si quid tamen inquirere placet, possum beneficio lexicum.”) A magyar nyelvű könyvnek érthetlenségében az etióphoz való hasonlítása azt valami követhetetlen kuriozitás – saját kultúrájának kontextusa és kompetenciája által be nem látott – alig értelmezhető kulturális terébe helyezi. Rem azonban ezt nem saját befogadói korlátjaként értelmezi, hanem valamely kulturális idegenség élményeként-jelenségeként regisztrálja, amelyben számára az etióp éppúgy lehet a magyar szinonimája, mint megfordítva.⁵ (Valljuk be, ez a meghökkentő kulturális-nyelvi besorolás – még ha van is benne csipetnyi önirónia – nem lehetett Szenci Molnár számára túl lelkesítő.) Mindezt valahogyan Szenci Molnár is végiggondolhatta, s a benne kialakuló felismerés bizonyára

⁴ Megjegyezhetjük, hogy Szenci Molnár egyik legfőbb forrása, Andreas Spethe 1596-ban megjelent latin nyelvű *Psalterium*ának verses ajánlásaiban – amelyeket Frigyes pfalzi választófejedelemhez és Móric hesseni tartománygrófhhoz intézett – szintén hitvédelmező szerepkörben jelenik meg mindkét uralkodó, de különösen Frigyes fegyveres hatalmával, uralkodói erejével védelmezi az igaz vallást és művészeteket, szembezáll a hazug tanokkal. Spethe mintegy tizenkét lapnyi verses dedikációt írt munkájához.

⁵ Az idegenség kultúratudományi vizsgálata az elmúlt évtizedekben hatalmas tapasztalatot halmozott fel, ennek egy áttekintését kapjuk a következő kötetben: *Kulturthema Fremdheit: Leitbegriffe und Problemfelder kulturwissenschaftlicher Fremdeitsforschung*, Hrsg. Alois WIERLACHER, München, Ludicum, 1993, 575. A kötetről ismertető tanulmányt írt S. VARGA Pál, *Az emberiség az interkulturális paradicsomba megy* címmel, amely a BuKsz 1996. tavaszi számában jelent meg, az idézet innen származik: Amennyiben a hermeneutikai megértésre törekszünk, e megértéstan háttérében „... sokkal inkább a megismerő ének ama sajátos hajlamát, készletét [találjuk], hogy otthonos legyen abban, ami eddig idegen volt tőle. Tehát nem az idegennek tárgyi megszüntetésére, fõlszámolására törekszük, hanem az idegenszerûségnek (a meg-nem-értésnek) a megszüntetésére, arra, hogy ami eddig elutasítást váltott ki, az, a megértés dialógusában, elfogadottá, belátottá váljék. Ha most ezt a xenológia pragmatikus nyelvére akarnám lefordítani, azt kellene mondanom, Gadamer hermeneutikája valamiféle *inkluzív toleranciát* hirdet. Azt, hogy tanuljunk meg otthon lenni olyan vidékeken, ahol eddig idegeneknek éreztük magunkat. Természetes [...] hogy [...] ez a struktúra az emberre mint emberre érvényes (keletire ugyanúgy, mint nyugatira, feketére ugyanúgy, mint fehérre stb.), vagyis az »Én« és a »Te« látszólag aszimmetrikus kategóriapárja lényege szerint szimmetrikus, mert mindig megfordítható. Szimmetrikus abban az értelemben is, hogy azoknak, akiknek a kultúrájában otthon leszünk, az ő kultúrájukban való otthonosságunk ugyanúgy nyereség, mint nekünk magunknak.”

mélyre ható aggodalmakat (talán csalódásokat) is kiválthatott, amelyek azonban saját alkotói státuszának tudatosításában szerepet játszhattak. Rem mondata mögött egy mély kulturális aszimmetria ténye, egyfajta reflektálása, kimondása is áll, amely az egész magyar reformáció kulturális dilemmáit, esélyeit is megvilágítja.⁶ Talán Szenci Molnár volt az első jelentős magyar költő, aki szemlélhette Janus Pannonius (és általában a magyar neolatin költészet) zavartalan és folyamatos nyugat-európai recepcióját (Pareus 1619-es antológiája), ugyanakkor viszont megismerte saját anyanyelvű zsoltárain keresztül a magyar nyelvű költészet (általában a magyar nyelvűség) idegenségtapasztalatát Németországban. Pedig még ebben az esetben a liturgikus funkció bizonyos elemei (énekvers, azonos dallam, ritmus) nem-verbális hidat képeznek az Én és a Te aszimmetrikus kategóriapárjai között.

Ez a nyelvi-kulturális hozzáférhetetlenség más viselkedést eredményez a német kulturális nyilvánosság képviselői részéről. (Nem lehet véletlen, hogy Szenci Molnár eleve számolt ezzel a kulturális aszimmetriával, ezért több ismerősének ajándékba csak a két fejedelmi személyhez írott latin–magyar nyelvű előszavakból készített speciment küldte el.)⁷ Ennek jeleit figyelhetjük meg abban a kontextualizációs folyamatban, amely a *Psalterium* megjelenése körül zajlik. A kontextualizációt alapvetően maga a szerző – vagyis Szenci Molnár – végzi, elsősorban a két fejedelmi rangú személyiséghez latinul és a magyar egyházhoz magyarul intézett ajánlásaival. Ezeknek közismerten gazdag költészet- és liturgiátörténeti gondolatmenete mindkét kulturális nyilvánossághoz összetetten kapcsolódik. A vállalkozás újszerűségéhez és jelentőségéhez mérten (az első teljes magyar nyelvű zsoltároskönyv, a hugenotta zsoltárok magyar nyelvű, költői rangú megszólaltatása) viszont elmarad a német kulturális nyilvánosság megnyilatkozása és saját kanonizációs rendszerében való értelmezése, komparatív vizsgálata, a szerző teljesítményének, képességeinek olyan összetett méltatása, mint az 1604-es szótár esetében megfigyelhető.⁸ Az aszimmetria szükségképpen állt elő, a magyar kontextusban viszont na-

⁶ Az is igaz, hogy a 16–17. századi kulturális jelenségek forgalmazásában még meghatározó volt a latin nyelvűség, amely viszont zavartalanul biztosította a szimmetrikus kulturális kategóriapárokat a német (vagy bármely más) és a magyar pólus között. A magyarországi neolatin költő – elvileg – minden további nélkül egyenrangú lehetett bármely nyugat-európaival, a kulturális szimmetria érvényesülhetett a két pólus között.

⁷ Sajnos ebből a speciménből mindaddig nem került elő egyetlen példány sem, így nem tudjuk annak pontos tartalmát, címlírását. Vajon tartalmazta-e esetleg az ajánlóverseket és a magyar nyelvű ajánlást is?

⁸ Szenci Molnár a továbbiakban is törekedett a német kulturális nyilvánosság jeles személyiségeinek megnyerésére, hogy azok ajánlóverseikkel Molnár műveinek kontextualizását és elismerését végezzék. Kiterjedt kapcsolatrendszere révén fordult kérésével neves kortársaihoz. 1607. október 1-jei levelében erről ír Friedrich Taubmann wittenbergi professzor és kiváló neolatin költő: eszerint Molnár levélben kereste meg, hogy ajánlóverset írjon valamely készülő művéhez. (A szövegből nem lehet kideríteni, melyik Szenci Molnár-műről van szó, az bizonyos, valamiért később nem készült el a kívánt dedikáció, legalábbis nem találjuk azt egyetlen későbbi munkájában sem.) Taubmann nagyon járatlannak, tudatlannak tekinti magát Szenci Molnár azon írásának kapcsán, amelyhez magyar ismerőse pedig ajánló epigrammát kért. Azonban még ha nagyon húzódozik is ettől a szinte teljesíthetetlen feladattól, ily tudós férfiú kérését vajon elutasíthatja? Ez azt sugallja, hogy a kérésnek mégis eleget fog tenni. Vajon melyik lehetett a kérdéses Szenci Molnár-mű? 1607 pünkösdjén jelent meg a zsoltároskönyv, ezt követte 1608-ban a hanai bibliakiadás. Igaz, 1607-ben már tervezeti a grammatika közeli megjelentetését, amit azonban elhalasztott. Lehetséges, hogy ehhez a készülő munkához kérte a verses

gyon árnyaltan és tudatosan helyezi el munkáját a szerző. Ez a fejlemény Szenci Molnár terveitől eléggé eltérően alakult, az érzékelt feszültség és aszinkronia megszüntetésére tett is erőfeszítéseket, azonban mindez csak részben válthatta be a várakozásait. Minderől meggyőződhetünk, ha megvizsgáljuk részletesen a *Psalterium* kiadása körüli eseményeket.

2.

1607. április 21-én levelet ír Molnárnak Siegenből Matthias Martinius. Ebből megtudjuk, hogy Szenci Molnár korábban levélben kereste meg Martiniust, hogy készülő zsolttároskönyvéhez ajánlóverset kérjen Piscatortól és Martiniustól is. Levelének kézhez vétele után nyomban felkereste Molnár kérésével Piscatort. A professzor megkérte Martiniust, hogy mentse ki a válasz elmaradása miatt. Mindketten igen járatlanok a magyar nyelvben, semhogy Molnár művét meg tudnák ítélni, nekik kevésbé illő, hogy ahhoz epigrammákat adnának.⁹ Mindebből nyilvánvaló, hogy Szenci Molnár felkérte Martiniust és Piscatort, hogy írjanak ajánló epigrammát készülő munkájához, vagyis a zsolttároskönyvhöz, amit azok elhárítottak. Ez azért is meglepő, mert 1604-ben az ajánló versfüzér első darabját ugyanez a Piscator írta és ebben négy sorban ünnepli a készülő zsolttároskönyvet, amelynek mutatványa – kottákkal – már meg is jelent Hutter kiadásában. („Nuper enim clarum specimen tu sponte dedisti, / Lobwasseri oden dum canis Ungarice. / Quam prelum HUTTERI pulcris formisque notisque / Percite expressit. quod tibi calcar erit.”)¹⁰ Vélhetően ez a tény is bátoríthatta Szenci Molnárt 1607-ben, hogy dedikáló verset kérjen herborni professzorától. Martinius is baráti kapcsolatot ápolt Molnárral már az első herborni időszakban is. A zsolttároskönyv nyomtatásának előkészületei miatt februártól Herbornban tartózkodik. Bizonyára az ajánlóversek szerzőinek felkérése is ösztönözte, amikor március 2-án Siegenbe utazott. Itt találkozhatott Martiniusszal és Filiczky Jánossal. Herborni tartózkodása során Piscatorral is beszélhetett a készülő könyvről és a verses ajánlásokról. Az valószínű, hogy Molnár fájlalhatta Piscator dönté-

dedikációt Taubmanntól. „Quod scribis de litteris tuis, in quibus epigramma a me petieris, iuxta cum ignarissimis scio. Etsi enim invitissimus ad illud exercitium eo, tibi tamen, homini tam docto et mei nominis tam studioso qua fronte id officii genus negare sim ausus?” *Szenci Molnár Albert naplója, levelezése és irományai*, kiad. DÉZSI Lajos, Bp., MTA, 1898, 229. A Taubmann-példa is azt bizonyítja, hogy a neves német kortársak között voltak olyanok, akik kulturális kompetencia, nyelvi hozzáférhetlenség hiányában elhárították Szenci Molnár kérését, még annak szimbolikus szintű contextualizálását sem vállalták.

⁹ *Szenci Molnár Albert naplója...*, i. m., 1898, 208. „Quum literae tuae, ornatissime vir, amice charissime, mihi reddita essent, adii dominum Piscatorem et cum eo contuli de petitione tua. Quia iam in apologia sua adversus makelicum adversarii scriptum adornanda occupatur, per me se excusat de responsi intermissione. Et quum ambo simus Ungaricae linguae imperiti, neque de opere tuo iudicare queamus, existimamus nos minus decere, ut epigrammata nostra ei adiciamus.”

¹⁰ Megjegyzendő, hogy a *Dictionarium* 1604-es kiadásának ajánlóversei közül több Molnárt már zsolttárként ünnepli.

sét, akinek – mint mértékadó tekintélynek – most is oly nagyon számított megbecsülő szavaira.

1607 májusában – a nap megjelölése nélkül – Piscator levelet írt Molnárnak, amelyben utalást tesz a zoltároskönyvre. (Azonban itt nem mentegetőzik az elmulasztott ajánló epigramma miatt.) A szöveg alapján valószínű, ekkor még nem kapott belőle a herborni professzor (edendo Psalterio), és javaslatot tesz az ajánlásokra vonatkozóan. (Tudjuk, az első ajánlás Móricznak és Frigyesnek szólt, utána következett a hazaiaknak címzett dedikáció.) A megjelenő fontos mű jelentőségét inkább a magyar közeg igényeinek kielégítésében látja, ezért azt mondja a szerzőnek, ajánlja azt tanulmányozásra a hazájának, a keresztyén ifjúságnak és a népnek. Hiszen hazájától és a hazaiaktól már méltán kezdi megérdemelni a megbecsülést magyar zoltárkiadásával és a kátéval.¹¹ A német kulturális kontextus szemszögéből azonban nem értékeli, minősíti Szenci Molnár művét, meg sem kíséreli ahhoz való kötődését is bizonygatni; értékei a német kulturális nyilvánosság számára még szimbolikus formában sem jelenítődnek meg.

Mindent egybevetve: Molnár komoly erőfeszítéseket tett német kortársai megnyerésére, hogy azok művét a német kulturális nyilvánossághoz tartozó közegben is értelmezzék, illesszék abba a kanonizációs rendszerbe, és az alkotó érdemeit ehhez szabva mutassák fel.¹²

Az első ajánlás Georg Rem verse, amit Andreas Spethe 1596-ban megjelent latin nyelvű fordításához írt. Ennek szövege a hugenotta zoltárok európai nyelvekre való fordítását-átköltését tekinti át és ünnepli viszonylag szűkszavúan (mindössze tíz sor), a szerzők közül csak Beza és C. Marot neve kerül elő, legvégül Spethe dicsérete áll.

CL. DOCTORIS GEORGII REMI EPI-
gramma, de Psalterio Dn. Andr. Spethae ad melo-
dias Gallicas concinnato

Rhythmis, quos moduli exprimerent praedulce sonantes,
Psalmorum Bessem Theodorus; & ante trientem
Clemens Celtarum lingua adstrinxere perite.
Germani hos, Itali, Hispani, Flandriique Britannique

¹¹ *Uo.*, 209. „Te vero hortor, ut patriae tuae, de qua iam bene mereri coepisti edendo Psalterio Hungaricis rhythmis exornato et Catechesi nostrati Hungarice versa, operam tuam offeras ad docendum viva voce, operam tuam [sic!] offeras ad docendum viva voce, sive Christianam iuventutem, sive plebem.”

¹² Megjegyezzük, hogy 1607-ben (október 13-i dátummal, Coll. Moln. 202) Georgius Vechnerus – mintegy megkésett dedikációként? – huszonhét soros latin nyelvű verset írt, abban Molnár zoltárköltészetét és általában költői erényeit magasztalta. Nem tudjuk, esetleg tényleg megkésett verses dedikáció Vechnerus műve, vagy megjelenése utáni dicséret. A szerzőnek nem sok fogalma és ismerete lehetett Molnár művének érdemeiről, a vers csupa általánosság: szinkretizmusa főként a görög mitológia szereplőit idézi meg, így Mnemosyne, Musae, Phoebus szerepelnek benne. Egyetlen mozzanat utal a zoltárfordító költőre: „Hinc nobis Salomon sapientia enunciat ore: / Turgidulum elatae mentir superesse tumorem / Flumina Musarum, qui degustare recusent.” A lelkes szerző még az anyanyelvűség tényére sem utal, így fel sem merül annak illesztése a német kulturális kontextusba: a köszöntővers egyértelműen a protokolláris-szimbolikus gesztusok sorába tartozik.

Et queis Sarmatia, & colitur Bojemia vasta,
Jesseas paribus modulis qui jugiter odas
Decantant, sancti exempli pietate, secuti.
Defuit Ausonio decus hoc *idiomati*, quod nunc
Andreas Spethus dat, cui non Thracius ipse
Suavisono vates plectro fiet anteferendus.¹³

Ez a vers tehát egyáltalán nem Szenci Molnárra szabottan, azonban annyiban a kontextualizálás eszköze, hogy a protestáns nemzeti nyelvű zsoltárátköltések felsorolása, méltatása. Az eredeti szerző – vagyis Rem – nem is szánhatta 1596-ban a német kontextus legitimálásának vagy bármely interpretatív-laudatív értékelésnek. Szenci Molnár – ha úgy tetszik – ehhez kölcsönözhetette Rem versét (valószínűleg az ő tudtával és hozzájárulásával), hiszen az valóban gyakran érdeklődött a készülő zsoltároskönyvről.¹⁴ Mindezt azonban kevésnek érezhette Molnár Albert, művének személyesebb és szorosabb kontextualizálását szerette volna látni, ehhez volt szüksége Filiczky János segítségére, bár ez nem helyettesíthette a német közeg más szereplőinek autentikusságát.

A következő címmel dolgozza át Rem versét: *Paraphrasis Ungarica & accommodatio ad Dn. Albertum Molnar, Davidis Psalmos Rhythmis expressos, dulcissimae patriae communi donantem*. Tizenhat sorban – tehát némileg megbővítve – költi át Rem versét, további tíz sorban pedig Molnár művét dicséri.

Midőn ezt jól látná az Molnár Albert,
(Az ki sok országot látot es tengert)
Hogy ennyi sok Keresztyen nemzet közül
Czak magyar nép volna ez versek nélkül
Használni akarván ő nemzetinec,
Segedelméből az kegyes Istenec,
Az Soltart Magyar versekben formálta,
Es az Franciai notakra babta:
Kit tőle vegy jonéven hív Olvaso,
Hogy Istentől néked adassec sok jo.

¹³ Szenci Molnár az eredeti címet az 1596-os kiadáshoz viszonyítva kissé megváltoztatta, ott ugyanis ez szerepel: Georgii Remi doctoris Clarissimi de Psalterio Dn. Andreae Spethae Praefecti Westerburgensis amici colendi. Προσφώνημα Ad Lectorem.

¹⁴ Emellett Rem jól ismerte már korábról Szenci Molnár mellett Filiczky Jánost is, amint arról Benczédy József beszámol: „1605 tavaszán, midőn Filiczki tanítványaival Herbornba ment, alkalmat nyílt arra, hogy felkeresse Remust és Rittershusiust és bemutassa nekik első művét. [*Xenia Natalitia*, Prága, 1604.] Remusnak 1610-ben Filiczkihez írt leveléből megtudjuk, hogy tetszett neki az epigrammákat, anagrammokat, ódákat és elégiákat tartalmazó könyvecske s mikor hallotta, hogy Filiczki újabb verseket készül kiadni, barátságosan biztatta és bátorította.” (BENCZÉDY József, *Filiczki János élete és költészete*, 30; a terjedelmes tanulmány az MTA Irodalomtudományi Intézet Archívumában férhető hozzá.) Rem és Filiczky ismeretsége, kölcsönös megbecsülése is ösztönözhetette Molnárt arra, hogy átvegye a Spethéhez írott Rem-dedikációt, ami után annak Filiczkytól származó magyar nyelvű átdolgozása következett.

3.

Amint azt korábban említettük, 1607. április 25-én befejezett Filiczky egy hosszabb, latin nyelvű ajánló verset is, amely azonban valamiért nem került bele a zsolttároskönyvbe. Ennek a szövegét és keletkezési körülményeit kell alaposan megvizsgálunk, hogy választ adhassunk a rejtélyes okra, miért nem lett az mégsem verses dedikáció. A *Collectio Molnariana* lapjait több kéz is számozta, valószínűleg más-más időszakban. Szenci Molnár gondosan összegyűjtötte az egyes műveihez született verses ajánlások autográfjait és azokat beillesztette gyűjteményébe. Így találjuk meg Filiczky versének kéziratát is a 157/a–157/b (vagy 148., vagy 164–165.) lapokon.¹⁵ Nyomtatásban először Filiczky János *Carminum Liber Primus* (Basileae, 1614; RMK III, 1130) című kötetében olvasható az 54–56. lapokon. A fejezet verses ajánlásokat tartalmaz, ennek megfelelően görög címe is: ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΕΙΣ. Találunk is benne Pécseli Király Imréhez, Szepsi Korotz Györgyhöz és más német–lengyel kortársak (Jodocus Rhodius, Georgius Rosinus, Nicolaus Acontius, Johannes Philemon, Hieronymus Zichlinsky) műveihez írott ajánlásokat. Filiczky már 1610-ben készült latin nyelvű verseskötetének kiadására, ehhez kért és kapott verses ajánlást R. Gocleniustól, Johannes Pinciértől, Hermannus Kirchnerustól és Caspar Sturmíustól, Ludovicus Luciustól. (Igen előkelő névsor, akik közül többen is jó kapcsolatban álltak Szenci Molnárral.) A kötet változatos tematikájú, abban két mesterkedő képverset is találhatunk: az egyik *áldozati oltárkövet*, a másik pedig *jegygyűrűt* ábrázol nagy leleménnyel (35, 66).

Filiczky János neolatin költészetét (általában irodalmi működését) vajmi kevéssé vizsgálta a kutatás. Róla az RMKT 1. kötete beszél röviden, bár ez is megjegyzi, hogy legfőbb szakirodalmi forrása Benczédy József *Filiczki János élete és költészete* című kéziratot értekezése. Ennek adatai szerint Filiczky már 1605-től Herbornban volt tanítványával, 1607 kora tavaszán Siegenbe költözött át. Naplója bejegyzése bizonyítja, Szenci Molnár itt kereshette fel, vélhetőleg a készülő ajánlóvers(ek) ügyében (március 2.).¹⁶ Benczédy a következőket írja a kötetben szereplő versről: „A barátok munkáihoz írt *hozzászólások, ajánlóversek* felsorolják, miféle hasznos dolgokat meríthet azokból az olvasó. A különféle értekezésekről (Úrvacsora, egyházi fegyelem, Isten megismerése, retorika) közölt lelkes hangú, de száraz ismertetések közül, melyek a dolog természeténél fogva tele vannak oktató célzattal, már témájánál fogva is kiemelkedik az, melyet Filiczki a hazához intézett, midőn Szenci Molnár Albert zsolttárai Herbornban megjelentek. A bevezető szavak után rámutat arra, hogy az országnak mindenben Isten törvényeit kell követnie, ha vissza akarja nyerni régi nagyságát és meg akar szabadulni a töröktől. Isten nem akar minket elpusztítani – folytatja tovább –, ezeket a csapásokat is

¹⁵ A lapszámozás származhat az album korábbi tulajdonosaitól, vagy Dézsi Lajostól is, aki legutoljára rendszerezte annak anyagát. A zsolttároskönyvben végül is közölt Filiczky-vers kézírata nem maradt ránk, legalábbis nem őrizte meg számunkra a *Collectio Molnariana*.

¹⁶ BENCZÉDY, *i. m.* (kézirat), 30–34. A naplóbejegyzés szövege: „2. Martii Sigenam veni. 17. Aprilis redii Herbornam ad Dominum Corvinum. 22. Incipit imprimere Psalterium meum. 12. Maii elvégződött az Catechismus és Soltar. 19. Maii, viszsa mentem Sigenaba.”

azért küldi, hogy megjavuljunk... Persze az »emberi találmányoktól« megtisztított valásra és annak papjaira kell gondolnunk. Köztük éppen nem utolsó Molnár, aki magyar nyelvre fordította a zsoltárokat, hogy édes dallal kérhessük Jehova segítségét. Fogadja őt tehát az ország szívesen, vegye pártfogásába, mert

Sic ipsi cunctisque bonis calcaria certa
Addideris artes mage, virtutemque colendi:
Sic tibi crescet honos: sceptrique solique redibit
Gloria: & excuties Turcae crudele capistrum.”¹⁷

Filiczky verse hatvan soros, ebből mindössze legfeljebb húsz sor vonatkoztatható Szenci Molnárra. Az autográf címe a következő: *Dulcissimae suae et doctissimi Viri, D(omi)ni ALBERTI MOLNARIS (psalmis illam in suavissimos in lingua vernacula rhytmos conversis, donantis) PATRIAE gratiam et pacem*. Az 1614-es nyomtatott kiadásban némi változtatással: *Patriae dulcissimae, dum illam Albert. Molnar Psalmis linguae vernaculae Poetica illustratis donaret, gratiam divinam & pacem*. Mindkét cím voltaképpen kettős megszólítotthoz fordul, ebben azonban az elsődleges, domináns maga az édes (legédesebb) haza, akinek isteni kegyelmet és békét kíván abból az alkalomból, amikor Molnár Albert (a legédesebb) anyanyelvű, költői zsoltárfordításaival megajándékozta azt. Ez a címben megjelenő kettősség végigvonul a versen a haza jelentőségének dominanciájával úgy, hogy egy erősen vallásos érvrendszerű hazafias óda bontakozik ki a szemünk előtt.

Benczély József is regisztrálja, hogy Filiczky költészetében jelentős helyet foglalt el a nemzeti tárgykör, amihez szorosan kapcsolódik a protestantizmus történetológiai modellje (nemzeti bűnök tudata, bűnbánat szüksége, bűnbocsánat reménye) és mindennek összefüggése a török hódításával, büntető szerepkörével. Előtte azonban megjeleníti a háborútól és belső harcoktól szaggatott országot, ahol a Duna hajjai véresek, a házak és a falvak gyűlölettel vannak tele.

Pannoniae trepidis ego sum prognatus in agris:
Hic, ubi Mars et atrox omnia miscet Eris...
Me patriamque quatit tristissima Numinis ira,
Mars et trux vario turbine iactat Eris.
Concutit ille hastam civili sanguine tinctam,
Nec sinit Hungariam pacis inire viam.
Quin et Danubium prohibet fluxisse cruoris
Immunem, et solitum piscibus esse cibum.
Haec diros refugis angues implexa capillis
Litibus ac odiis moenia et arva replet.
Inspiratque viris iras caecosque furores,

¹⁷ BENCZÉDY, *i. m.* (kézirat), 61–63.

Placandos miseris cladibus atque nece.
Sed quid ego haec autem nequiquam ingrata revolve,
A Domino nobis, quod venit, omne venit.¹⁸

A *Serva, Deus, verbum tuum* című zsoltárparafrázisában olvassuk: „Ne engedd, Uram, hogy a török gúnyoljon minket, mutasd meg, hogy gondot viselsz a népedre...” A *Cantio Mariae* arra kéri a Magyarok Patronáját, eszközölje ki az Úrtól, hogy ha már büntet, legalább ne a törököt küldje ránk, azért a török is lakolni fog gazságaiért, mikor éppen a legkevésbé várja.

Altius qui, dum premimur, superba cornua tollit
Per latus nostrumque tuos honores
Tangit et Nati diadema vellit.

Filiczky nemzeti, hazafias érzése a legkülönbözőbb versekben tűnik fel. Tudóstól, költőtől, herostól egyaránt elvárja a haza szolgálatát:

...sibi enim non nascitur ullus,
Sed nostri partem patria chara petit.¹⁹

Filiczky már Görlitzben jelentős költői tevékenységet fejtett ki, ahol valóságos költői kör alakult ki magyar diákokból, őt propempticonja született itt. *Xenia Natalitia* című verseskötetében adta ki Sebastian Ambrosius *De navicula Christi* című költeményét, amelyik ugyancsak szerzőjének történelmi-politikai érdeklődését bizonyítja.

Költészetünkben éppen a 16–17. század fordulóján alakul ki a *politikai líra*, aminek rendkívül bonyolult fejlődési folyamatában korábban szorosan teologikus fogalomkörök, értékek laicizálód(hat)nak és válnak lassan alkalmassá világi érdekeltségű mondanivaló kifejezésére is. Fontos alkotóelemei e folyamatnak természetesen a 16. század epikus alkotásai, katonanépek, vitézi versek, ezek azonban – ritka kivétellel – megmaradnak a

¹⁸ *Uo.*, 51, 57, 68–69, 70.

¹⁹ *Uo.*, 73–77. A Máriához intézett himnusz igen szokatlan protestáns közegben, még akkor is, ha az erősen nemzeti tartalommal szólal meg. Ezekben az években zajlik a Hessen–Cassel fejedelemségben és Nassau–Dillenburg tartománygrófságban Hesseni Móric vezetésével a Zweite Reformation részeként a Verbesserungswerk nevű radikális konfessionális mozgalom, amely a kálvini irányzat gyors és erőteljes (olykor erőszakos) érvényesítését tűzi ki célul ebben a térségben. Nassau–Dillenburg ekkoriban perszónálunió formájában csatlakozott Hessen–Casselhez, ezért is meglepő az ekkoriban itt tartózkodó Filiczky témaválasztása, ennek valódi okait nem sikerült kideríteni. Közvetlen környezetében, az ott megforduló református peregrinusok körében, Szenci Molnárnál ez a témaválasztás aligha képzelhető el, talán még mások rosszállását is kiválthatta ezzel. (Esetleg prágai tartózkodásának idejéhez lehet kötni a himnusz megírását, de erre nincs bizonyítékunk.) Vö. IMRE Mihály, *A marburgi magyar peregrináció és a Verbesserungswerk kapcsolata* [a VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson, 2006. augusztus 25-én elhangzott előadás bővített változata] = *Humanizmus, religio, identitástudat: Tanulmányok a korai Magyarországi művelődéstörténetéről*, Debrecen, 2007 (Studia Litteraria, 40), 126–144.

verses epika fogságában, alig jutnak el a *zárt, lírai formációkig*. A Querela Hungariae toposz fejlődése éppen arra figyelmeztet, hogy politikai líránknak e panasz-formula lényeges előzménye, és követve a század eszme- és formatörténeti változásait, annak végkifejlete a magyar nyelvű politikai lírába torkollik. A latin nyelvű humanista toposznak a századfordulón születik még egy verses változata. Föléleszti a királynői allegorizálást, azonban szinte már epigrammává tömöríti mondandóját Filiczky János. Ebben a tárgykörben leginkább összefoglaló jellegű a *Hungaria* című verse.

Ó, hol a méltóság, a dicsőségem veled együtt?
Mily mélységbe taszít le a sors meg az égi harag most?
Én, ki királynőként híremmel töltöm a földet,
S győztes gyermekeim hős nagy csapatával övezve
Lépdeltem: most én ugyanaz megfosztva a tróntól,
Földtől, gyermekeimtől, búsan szerte bolyongok,
(Gyermekeim vagy a kard, vagy a rabság volt, ami vitte.)
Kérdelem: mért tilos itt a panasz s kikerülni a sorsot?
S mért bűn meggyászolni a múlt iszonyú eseményét?²⁰
(Csonka Ferenc fordítása)

A kézirat és az első nyomtatott kiadás szövege között viszonylag jelentős eltérés van, amit át kell tekintenünk. Valamilyen megfontolásból Filiczky változtatott a kézira-
ton; ezt úgy jelezzük, hogy az egész verssort idézzük, elől mindig a manuscriptum szövege
áll, után a pedig a baseli kiadás következik kurzívval, az eltérés félkövérrel szedve.

Felix ille animi: felix et corpore toto:
Felix ille animi; felix & corporis; atque
Felix sorte bona: qui recto tramite VERI
Felix sortis erit: qui recto tramite veri
Progreditur, justus cultor, timidusque IEHOVAE:
Progreditur justus cultor, timidusque Iehovae:
Pectore iuxta DEI noctesque diesque revolvit:
Pectore iuxta DEI noctesque diesque recondit:
Ergo praedulcis, summi post NUMINA PATRIS,
Ergo chara mihi & vita iucundior ipsa,
Patria, pace frui si vera, et forte secunda
Scita IOVAE, sanctaeque sacrata oracula LEGIS
Scita Iovae, sanctaeque sacrata oracula legis

²⁰ *Delitiae poetarum Hungaricorum*, Francofurti, 1619, 523–524: „Quo mea maiestas? quo cessit gloria?
quo me / Detrusit fatum et saevi horrida Numinis ira? / Quae Regina prius: totum celebrata per orbem, /
Victricique manu natorum septa potentum, / Incedebam: eadem nunc heu solioque soloque / Et sobole auulsa,
(quam partim sustulit ensis: / Partim triste iugum premit) afflictissima linquor! / Cur non posse queri saltem
licet? an quoque fati / Cautum: ne liceat casus lugeren efandos?”

Haec loquere: haec pensa, canta: pura haec age dextra.
*Haec loquere, haec **canta, pensa, prompta haec age dextra.***
 Perdidit heu miseram! Scythici qui triste Tyranni
*Perdidit heu **misere!** Scythici qui triste Tyranni*
 Qui miseris laniat te caedibus atque rapinis:
*Qui miseris **vastat** te caedibus atque rapinis:*
 Qui te ferro, igni vastat, tua viscera et ossa
*Qui te ferro, igni **laniat:** tua viscera & ossa*
 Piscibus, alitibusque ferisque voranda relinquit.
*Piscibus, alitibusque ferisque **obiectat edenda.***
 Vindicis interea poenas agnosce TONANTIS,
*Vindicis interea poenas agnosce **Tonantis,***
 Supplicibus precibus NUMEN reverenter adora.
*Supplicibus **Numen precibus** reverenter adora.*
 Relligionem, inquam, manifesto in lumine VERBI
*Relligionem, inquam, manifesto in lumine **Verbi***
 Quos inter, si FATA illum coelestia servent,
*Quos inter, si **Fata** illum coelestia servent,*
 Sterneret in torto juvenilis verbere fundae.
*Sterneret in torto **puerilis** verbere fundae.*

A javítások többsége szórendcsere, új szinonima alkalmazása, kifejezőbb szóhasználat, esetleg a metrum gördülékenyebbé tételére; másutt ortográfiai módosítást láthatunk. Egy-két helyen azonban olyan tartalmi módosulás is megfigyelhető, ami esetleg magyarázatul szolgálhat az ajánlóvers elmaradására. A kézirat margóján Filiczky feltüntette azokat a szöveghelyeket, bibliai locusokat, amelyeket felhasznált saját verséhez.²¹ Ezeket a locusokat hol lazábban, hol szorosabban imitálja-alakítja mondanivalójához a szerző. Alkalmazta az antik auktorok imitálásának eszközeit is (bár ennek tényét nem jelezte a bibliai locusokhoz hasonlóan), így Horatius-allusiót fedezhetünk fel a szövegben az *Ars poeticá*ból, amit azonban Filiczky részben krisztianizál, erre szolgál a megadott bibliai locus párhuzama is.

²¹ Sorrendben, a sorok sorszáma szerint azok így következnek: 1. Psal. 1. v. 1. 2. Deuter. 28. v. 3. et sequ. 7. Daniel. 12. v. 3. 9. Deut. 11. v. 8. etc. et 28. v. 3. 4. 13. Deuter. 11. v. 19. 15. Exod. 4. v. 22. 17. Deuter. 27. v. 25. 26. 27. v. 48. 24. 1. Pet. 5. v. 4. 27. Heb. 12. v. 6. Apoc. 3. v. 19. 30. Deuter. 28. v. 7. 35. juxta proverb. Amicus usque ad aras. et Pro aris. 36. Deuter. 4. v. 2. Apoc. 22. v. 18. 19. 37. Deut. 12. v. 3. 4. 39. 1. Cor. 9. v. 13. 14. 40. allusio ad nomen Alberti, Ger. Allbereyt 45. cognomen Molnaris: Molitoris. 49. Genes. 22. v. 12. 50. 1. Sam. 17. v. 49. A baseli kiadásban már az ABC betűivel jelzi a locusokat a főszövegben és csak a vers végén adja meg a szöveghelyeket, vagyis még inkább elrejti a forrásokat, ezzel nő a főszöveg autonómiája; azzal párhuzamosan csökken a forrásoktól való függősége.

Scita Iovae, sanctaque sacrata oracula legis
Nocturna versato manu, versato diurna.

Horatiusnál (*Ars poetica*, 269): „Vos exemplaria Graeca / nocturna versate manu, versate diurna.” („Ti görög mintáitok éjjel / s nappal szüntelenül forgassátok kezetekben.” Muraközy Gyula fordítása.)

4.

Visszatérve a kézirathoz: kirajzolódik a vers szerkezete, annak hármas tagolása. Az első hét sor általánosságban dicséri az Istennek tetsző életet, aki helyes úton jár, ez a testnek-léleknek szerencséje, aki a jó példákat követi, aki az üdvösségre rámutat, aki a kegyes élet védelméhez elvezet.

Felix ille animi: felix et corpore toto:
felix sorte bona: qui recto tramite VERI
Progreditur, justus cultor, timidusque IEHOVAE:
Qui sanctae sectatur opes pietatis, et imo
Pectore iuba DEI noctesque diesque revolvit:
Qui bono exemplo cunctis praeiungit, salutis
Monstrat iter, vitaeque aram, portumque recludit.

A következő két rész valójában terjedelmes aposztrophéval fordul a hazához, majd kisebb terjedelemben Molnár Alberthez, néhol ez a kettő össze is fonódik elválaszthatatlanul. A Dulcissima Patria allegorikus személyként jelenik meg, akinek itt azonban nincsenek olyan karakterisztikusan feminin attribútumai, mint a *Hungaria* című versben láthatjuk. Sőt, inkább heroikus jellemzőit figyelhetjük meg, aminek fontos része a törökkel szembeni küzdeni tudás, önfeláldozás; bár a szenvedések elviselése is fontos eleme a harcokban részt vevőnek. Bibliai párhuzamként a Góliáttal – a török hatalmas erejével – küzdő Dávid (vagyis a Patria) jól ismert története jelenik meg, amely a 16. század irodalmában, műveltségében gyakran szerepelt a magyarság biblikus megfeleltetéseként. (Ott láthatjuk Sebastian Glaser *Elegia scripta in qua Ecclesia Christi Germaniam hortatur ad Pannoniae defensionem* címlapmetszetén is 1545-ben.) A Patria ugyanakkor gazdag spirituális-konfesszionális képességek gerjesztője, ösztönzője is, amely alkalmas a korábbi, hazuggá vált hit megújítására, a megújított igaz religio terjesztésére, pásztora-inak támogatására, kultúrájának elismerésére, alkotó tehetségeinek ünneplésére és megbecsülésére. Azonban a Patria tehet képpé az igazi bűnbánat felismerésére és gyakorlására is.

Ennélfogva nagyon kedves nékem a haza, a legnagyobb Atya isteni hatalma után, élvezni a békéjét és erejét; vágyakozol arra, hogy megint életet adó helyzetet teremtett, az isteni jupiteri törvénynek határozatait, szentséges és megszentelt jövendöléseit éjjel-

nappal bátran elmétekben kell forgatni.²² Ezeket kell elbeszélni, ezeket mérlegelni, ezt énekelni, ezeket végezd feddhetetlen hűségeddel. Ez legyen neked a legelső gondod, ez legyen neked a legnagyobb gyönyörűség. Állítsd félre a vad lelkeket, a hajdani ostoba ember búzló ostobaságát rombold le, aki – jaj szerencsétleneket! – téged és a tiéidet elveszejtí, aki a scythiai tyrannos szomorú szolgaságát a nyakadba rakja, maga sötétebb a gyilkosságnál, aki a szörnyű vérfürdőkkkel és rablásokkal téged szétmarcangol, aki téged vassal és tűzzel pusztít, aki a te legbelsőbb szerveidet és csontjaidat hagyja hátra martalékul a halaknak és különböző vadállatoknak. A szertelenül dühöngőnek csak a háború elég, a tomboló Bellonának hódol.

Pone truces animos: veteris depone cucullos
Hircosos hominis: qui teque, tuosque nepotes
Perdidit heu misere! Scythici qui triste Tyranni
Servitium collo imposuit, nece tetrius ipsa:
Qui miseris vastat te caedibus atque rapinis:
Qui te ferro, igni laniat: tua viscera & ossa
Piscibus, alitibusque ferisque obiectat edenda.
Insano satis est Marti, satis atque furenti
Bellonae indultum: quaerenda est laurea maior,
Laurea non ullo marcescens temporis aevo.

Míndeközben a bűnöket a büntető, oltalmazó mennydörgőnek (Vindicis Tonantis) ismerd el, aki téged nem elveszíteni, hanem megőrizni akar. Ennek ígáját a nyakban elviselve mérsékelj könyörgő imádságokkal az isteni felséget, tisztelően imádd. Ő békességet fog adni, amelyet minden imádsággal óhajtasz. Ő a te nyakadról a kardokat és az ellenséget elűzi.

Ille dabit pacem, quam votis omnibus optas.
Ille tua a cervice enses avertet & hostes.
Tu modo grata istis pro donis pectora & ora
Reddideris: sanctam & venerandam religionem;
Ingenuasque artes; CHRISTOque sacrisque dicatos
Doctores, quod sponte facis, promoveris: Unus
Legitimi proprius belli qui est finis habendus.

Te vissza fogod állítani a szent és tiszteletre méltó vallást, a szabad művészeteket, Krisztusnak szentelt doktorokat az istentisztelettel, elősegítéd. A megalapozott, igazi vallást a kinyilvánított szavakkal fényre hozod, az emberek álarcával mesterségesen

²² A kézirat és a későbbi nyomtatott szöveg itt viszonylag jelentősen eltér egymástól: „Ergo praedulcis, summi post NUMINA PATRIS, / Patria... Ergo *chara mihi & vita iucundior ipsa, Patria...*” A kézirat a haza jelentőségét, szeretetét – maiusculával is erősen kiemelve – az atyai isteni hatalom után helyezi, míg a nyomtatványból hiányzik ez a kettős pólus, így a transzcendentális távlat és párhuzam ott elmarad.

megalkotott üres vallást felfedezed és Krisztus nyájának a vezetőit elősegítéd: akik azt neked hanggal, kegyes írásművekkel, tollal föltárnak. Akik között, ha a fátum, az égiek segítik azt, nem éppen az utolsó lesz a minden jóra kész Molnár (aki a te sarjad, ivadé-
kod), bölcsességben nagyon kiemelkedő, a műzsáknak szentelt kellemes források vizeit hozzád elvezetve, Iuda mezeiről bőtermésű gabonát a te éléstáradba elhelyezve, a gabonát, üreges kővel jól elcsépelet anyagot édessé, kedvessé téve, édes hangzással énekelt. Öröljél, ahogyan bírod Jehova legkegyesebb áldozatát, amilyen egykor Ábrahám erős hitének a gazdagsága, felajánlotta a jesseusi fiú a tömjénnel égő oltároknak. Nosza, rajta, pusztítsd a rettenetes Góliátot, a hatalmas pajzsot cipelőt, az égieket is kigúnyoló, a fentieket is háborúba döntőt, leterítené a parittyágyafűrt ifjú dobásával. Ez a hazának és ez a kegyességnek a szeretete, a bölcsességnek a gondozása.

Quos inter, si FATA illum coelestia servant,
Ultimus haud fuerit, promptus bona ad omnia MOLNAR,
(Qui tua progenies) sophia caput auctus, amoenos
In te deducens rivos Permessidos undae,
Triticeas ab agris Iudae tua in horrea messes
Deponens, saxoque cavo tritas bene, massam
In suavem redigens, dulci moduilamine cantus:
Pinsere quo possis gratissima liba Jehovahae:
Qualia firmæ olim fidei ditissimus Abras,
Thuricremisque puer Iesseius obtulit aris:
Dum Goliath immanem, vasta se mole ferentem,
Coelo insultantem, superosque in bella vocantem,
Sterneret in torto juvenilis verbere fundae.
Hic Patriae, hic pietatis amor, cultusque Sophorum est!

Te kegyesebben, jóságos karokkal fogadd őt és a kimerült hajónak nyugodt kikötőhelyet nyújtva. Így őt magát biztosan minden jóra fogod sarkallni, hogy a művészeteket és erényeket még inkább művelje. Így neked növekedjen az elismerésed, vissza fogja adni az elhagyott királyi méltóság dicsőségét, és le fogod rázni a török könnyörtelen igáját.

Sic ipsi cunctisque bonis calcaria certa
Addideris artes mage, virtutemque colendi:
Sic tibi crescet honos: sceptrique solique redibit
Gloria: & excuties Turcae crudele capistrum.

A szinkretizmus eszközeivel is él Filiczky, amikor IOVAE LEGIS, Vindicis TONANTIS, Marti, Bellona, FATA coelestia fordulatokat használ, ezekben a szerkezetekben egyértelmű az antik utalásrendszer, mitológiai allúzió. Szenci Molnár költői erényeinek dicséreténél is a műzsáknak és Phoebusnak szentelt boeotiai forrást vagy folyót emlegeti, amelyet a szerző hazájába elvezet: „...amoenos / In te deducens rivos Permes-

sidos undae...”²³ Ez a fordulat a *translatio Musarum* közkedvelt reneszánsz toposzát idézi fel. Ugyanakkor bibliai utalások is átítják mind Szenci Molnár költői erényeinek bemutatását, mind a haza sajátosságainak ábrázolását. Molnár nevének felhasználásával tudós szójátékot – sőt tágabb képrendszert fabrikál, ahol a bibliai eredetű finom liszté őrlés a gazdag kulturális értéket létrehozó jelentést kap. Így Szenci Molnár a múzsák és Phoebus ajándékát, de a bibliai gazdag ajándékot is egyesíti megvalósított művében, ennek kifejezéséhez Filiczky a szinkretizmus eszközeit használja fel.

Érdemes összevetni a két ajánlóverset. A nyomtatásban megjelent magyar nyelvű meglehetősen színtelen, iskolás teljesítmény: Rem időmértékét ötletelen, páros rímű tizenegyesekben szólaltatja meg. Egyetlen igényesebb leleménynek a Spethét Orpheushoz hasonlító dicséret tekinthető, amely a szinkretizmus látásmódját érvényesíti:

Hogy pedig még nem volna Deak nyelven,
Spethe Andras Deákul szerzé éppen.
Kinek az ő gyönyörű ékes voltát
Még Orpheus sem győzné meg notáját.

(Rem itt valójában Spethe verses ajánlásait imitálja, amelyeket a szerző a pfalzi választófejedelelemhez és a hesseni tartománygrófhhoz intézett, ebben és a Spethehez írott dedikációkban is megjelenik az orphikus utalás.) Filiczky magyarítása ezt az orpheusi képességet Spethe-re és nem Szenci Molnárra érti.²⁴ A Szenci Molnárt dicsérő sorok még ennél is közhelyszerűbbek és erőtlenebbek. A vers címzettje itt viszont kétségtelenül elsődlegesen Szenci Molnár, jóllehet a cím utal arra, hogy a dedikáció valami másnak (máshoz szólónak!) részben rá való alkalmazása: *Paraphrasis Ungarica & accommodatio ad Dn. Albertum Molnar, Davidis Psalmos Rhythmis expressos, dulcissimae patriae communi donantem*. A Patria is Molnár művének megajándékozottjaként – vagyis annak meghatározottjaként – szerepel: „ad [...] dulcissimae patriae [...] donantem”. A szerző itt úgy írta a vers alá nevét, hogy „S. S. Theol. Studiosus”.

A kéziratban maradt verses latin dedikáció lényegesen igényesebb, rangosabb alkotás a gyengécske magyar nyelvűnél. Előbbi bonyolult retorikai szerkezetet teremt az apoztrophé alkalmazásával. Ennek során az egyik megszólított a Patria, a másik pedig Szenci Molnár. Különösen a vers utolsó egyharmadában alakul ki bonyolult szerkezet, amikor a megszólítottak allegorikus és valóságos személye keveredik egymással. A befejező hét sor is ezt az összefonódottságot érvényesíti. A mesterkedő virtuozitás – a homoeoprophoron – eszközeit is alkalmazza az idézet első sorában: „grato Gnato gratate benignior”, amiben még a figura etimologica is érvényesül:

²³ Már Szenci Molnár 1604-es szótárkiadásában olvashatjuk: „Permessus, Boeotiai folyoviz Helicon mellett.” Az 1551-es baseli kiadású Calepinus-szótár *Onomasticonja* így határozza meg: „Permessus, fluius Boeotiae ex Helicone proveniens, per Boeotiam in Copaidem lacum fluens, Phoebus & Musis sacer.” Egy Vergilius- és egy Martialis-idézet szemlélteti a jelentését.

²⁴ Szenci Molnár egyébként nagyon tartózkodó a szinkretizmus tekintetében, holott ebben Spethe sokkal megengedőbb: művében gyakran él a zsoltárok antikizáló alakításával.

Tu grato Gnato gratare benignior, ulnis
Excipiens illum placidis, fessaeque carinae
Tranquillum praebens portum sedesque quietas.
Sic ipsi cunctisque bonis calcaria certa
Addideris artes mage, virtutemque colendi:
Sic tibi crescet honos: sceptrique solique redibit
Gloria: et excuties Turcae crudele capistrum.

Valamilyen okból Szenci Molnár mégiscsak elhárította Filiczky latin nyelvű verses ajánlását. Latin nyelvű lévén pedig az alkalmas lett volna a német kulturális nyilvánosság felé is reprezentálni a mű értékeit, fontosságát és szerzőjének jelentőségét. Azonban Filiczky nem ilyen jellegű dedikáló verset írt, másfelől maga a szerző sem volt igazán alkalmas erre a szerepkörre. Segítő szándéka és tehetséges neolatin opusa ellenére sem tölthette be azt a kontextualizáló szerepet a német kulturális nyilvánosság számára, amit esetleg Piscator dedikációja jelentett volna. Ehhez nem rendelkezett kellő kulturális jelentőséggel, befolyással, másfelől értékes verses ajánlása erre alig vállalkozott. Az inkább Filiczky politikai-történetológiai gondolkodásának kifejtése, amelyben Szenci Molnár műve és alkotójának talentuma csak alárendelt részmozzanata a versegésznek. Benczedy József is inkább a hazához intézett ódának vélte a verses ajánlást: „...témájánál fogva is kiemelkedik az, melyet Filiczky a hazához intézett, midőn Szenci Molnár Albert zsoltárai Herbornban megjelentek.” (Az is valószínűsíthető, hogy Molnár idegenkedett attól a szinkretizmustól, amivel Filiczky műve több helyütt is él. Emellett a hatvansoros dedikációt szokatlanul túl terjedelmesnek gondolhatta Szenci Molnár.) Ez azonban csalódást és elégedetlenséget kelthetett Molnár Albertben s végül is ez bírhatta rá az elkészült dedikáció mellőzésére. Bizonyosak lehetünk abban, hogy Szenci Molnár nagy hatású művének – különösen a német irodalmi nyilvánosságtól kapott – kontextualizálásával elégedetlen lehetett. (Meg merjük kockáztatni azt a feltevést, hogy ennek tapasztalata is alakíthatta a *Psalterium* herborni kiadásának ikonográfiai többletét. Aminek részbeni hiányát elszenvedte a verses dedikációk deficitjével, annak egy részét viszszyanyerte a kötet fametszeteinek – általában ikonográfiai, emblematikai eljárásainak – jelentéstöbbletével.)²⁵

Azonban az is bizonyosnak látszik, hogy szerzője megtapasztalhatta magyar nyelvű művével a német kulturális nyilvánosságba illesztés-illeszkedés lehetőségének valóságos lehetőségeit és határait. Emlékezzünk arra, hogy az 1604-es szótárkiadás latin nyelvű ajánlóversei – és általában paratextusai – igen magas rangot jelöltek ki a magyar nyelv és kultúra számára: ebben annak kulturális önértéke is nyilvánvaló volt, de még ehhez járult Keckermann többletértékelése, amely a magyar nyelvet a szent nyelvekhez a legközelebb állók között jelölte ki. Nem tudjuk, ez a hízelgő superlativus mennyire volt magának Szenci Molnárnak is a meggyőződése (erre utaló jeleket nem találunk későbbi műveiben), azonban ez a ragyogó kulturális horizont nagyon magasra tette a mércét a szerző

²⁵ Vö. IMRE, *Szenci...*, i. m.

későbbi munkái számára is. Szenci Molnár sokszorosan ünnevelt talentuma (vagyis sokoldalú reprezentációja és önreprezentációja) eszerint arányban állt megírt és még megírandó műveinek magas kulturális értékével, azok reprezentációjával. Ez az alkotói-kulturális pozíció kockázatosnak nevezhető abból a szempontból, ha veszít korábbi rendkívül magas szintű elfogadottságából. Márpedig a magyar nyelvű zsoldároscopyv szerzője ezt volt kénytelen megtapasztalni: világossá vált az is, hogy anyanyelvű művei a konfesszionálisan, kulturálisan rokon vagy azonos német közeg számára legfeljebb csak szimbolikus-protokolláris módon recipiálhatók. Egyre nyilvánvalóbb lett számára ez a recepció aszimmetria. Rá kellett jönnie, hogy a keckermanni laudációnak – a magyar és a szent nyelvek szoros kapcsolata – ugyanakkora esélye van ebben a kulturális térben, mint a magyart – érthetlenségében – az etióphoz hasonlító kommunikációs űrnek.

Ez azonban nemcsak nyelvi közvetíthetlenséget jelenthetett, hanem általában a kulturális transzfer nehézségeit tudatosította Molnár Albertben, aki pedig harminchárom évet töltött el német földön és ágyazódott be mélyen a német kultúra kontextusába. A kulturális aszimmetria alapélménye egyébként is ott kísértett azok tudatában és tapasztalataiban, akik közlekedtek a magyar és német kultúra pólusai között. Bármily felemelő élmény is volt megtapasztalni a magyar protestantizmust egyenrangú félként fogadó német magatartást, a magyar szereplők kiváló és áldozatos művei sokszor az etióp nyelv érthetlenségét jelentették német kortársaik számára. Ez a *kulturális idegenség* mélyen fekvő sajátosságaihoz vezet el bennünket, amelynek a 16–17. század fordulóján, a 17. század elején rendkívül nagy volt a tétje. Pedig éppen a protestantizmus volt a magyar kultúra számára, ami hihetetlen módon felértékelte a kulturális transzfert, az itt meglévő határvonalak elmozdítását, átjárhatóságát, a legkülönbélebb kulturális jelenségek (nyelvek) ekvivalenciáját rengeteg formában kezdeményezte és alkalmazta. A korszak kultúrafelfogásában még bonyolult összefüggés-hálózatot érvényesített az anyanyelvek és a „szent nyelvek” kapcsolata, az isteni és emberi szó kulturális hierarchiája, de az egyes anyanyelvek közötti kulturális transzfer lehetőségeinek sokféle sajátossága is. Szenci Molnár ebben a szövevényben kereste latin és anyanyelvű műveinek helyét, megtapasztalva e kontextus feszültségeit vagy konfliktusait, reflektálva mindezt akár még a verses dedikációk szintjén is.

— |

| —

— |

| —

KECSKEMÉTI GÁBOR

FILICZKY JÁNOS (CSAKNEM) ISMERETLEN KÖSZÖNTŐVERSE

Filiczky János (1580 k.–1622), a 17. század első két évtizedében tevékeny, európai ismertséggel bíró neolatin költő biográfiájáról és bibliográfiájáról a Heidelbergben tanult magyarországi diákok adattárából tájékozódhatunk.¹ Innét tudható, hogy hosszú külföldi peregrinációja során előbb Görlitzben, aztán Prágában járt, 1605-től herborni, 1608-tól marburgi és siegeni, 1611-től heidelbergi diák volt, később Bázelen és Altdorfban is megfordult. 1617-ben tért haza, a sárospataki iskola tanára lett, és annak rektoraként fejezte be életét. Közismert Szenci Molnár Alberttel való kapcsolata, akinek zsoldárfordítását magyar nyelvű verssel köszöntötte,² Marburgban pedig közös szálláson is voltak Kunigunda Ferinaria házánál.³ Latin versei 1614. évi bázeli gyűjteményének nagy részét újraközölte a *Delitiae poetarum Hungaricorum* c. antológia (1619), az ebben való hatvanegynéhány lapos szereplése tette a késő-humanista magyarországi latin költészet egyik legismertebb, európai rangú képviselőjévé.⁴

Van Filiczkynek még egy olyan latin verse, amellyel ugyancsak a korabeli Európa humanista elitjének érdeklődésétől kísért vállalkozásban szerepelt, amelyre a hazai kutatás azonban még sosem figyelt fel. Köszöntőverset írt ugyanis a Cicero összes műveit megjelentető pfalzi vállalkozás első, a retorikaelméleti írásokat közreadó kötetéhez. A négykötetes összkiadás Janus Gruter (1560–1627) heidelbergi professzor nevéhez kapcsolódik, de a kötetek nem helyi nyomdában, hanem igényes, reprezentatív kivitelben, a német-római császár és a francia király privilégiumával, a hamburgi Froben-

¹ HELTAI János, *Adattár a heidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról*, OSZK Évk. sz. n.(1980), 243–347, 278–279.

² *Régi magyar költők tára: XVII. század, 1. A tizenöt éves háború, Bocskay és Báthori Gábor korának költészete*, kiad. BISZTRAY Gyula, KLANICZAY Tibor, NAGY Lajos, STOLL Béla, Bp., Akadémiai Kiadó, 1959, 90. sz. Erről újabban: IMRE Mihály, „Úton járásnak megírása”: *Kulturális emlékezet, retorikai-poétikai elvek érvényesülése Szenci Molnár Albert műveiben*, Bp., Balassi Kiadó, 2009 (Humanizmus és Reformáció, 31), 249.

³ SZENCI MOLNÁR Albert *Naplója*, kiad., ford., bev., jegyz. SZABÓ András, Bp., Universitas Könyvkiadó, 2003 (Historia Litteraria, 13), 82, 154.

⁴ *Delitiae poetarum Hungaricorum: Nunc primum in hac Germania exhibitae*, ed. Johannes Philippus PAREUS, Francofurti, 1619, 465–530. A kötet értékelése: Andor TARNAI, *Lateinische Lyrik in Ungarn im 16–17. Jahrhundert*, ALitt, (1984), 233–242; Uő, *Latin Poetry in Hungary in the 16th and 17th Centuries*, Hungarian Studies, 10(1995), 279–289; Uő, *Deutschland als Zentrum der internationalen lateinischen Dichtung im Späthumanismus = Das Ende der Renaissance: Europäische Kultur um 1600*, Hrsgg. August BUCK, Tibor KLANICZAY, Wiesbaden, Harrassowitz, 1987 (Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung, 6), 155–164; HELTAI János, *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*, Bp., Balassi Kiadó, 1994 (Humanizmus és Reformáció, 21), 80–81.

műhelyben jelentek meg, 1618–1619-ben. Arról, hogy az első kötetben⁵ Filiczky János verse is olvasható, nem tud az RMK III. és annak pótlásai, de még annak a könyvtárnak, a wolfenbütteli Herzog August Bibliotheknek a számos új felfedezést tartalmazó Hungarica-katalógusa sem,⁶ ahol az eredeti példány kézbevétele módjára nyílt. Ilyesformán a latin vers a hazai kutatók előtt teljességgel ismeretlennek nevezhető, annak ellenére, hogy a nemzetközi kutatás a közelmúltban már felfigyelt rá. A párizsi központból megszervezett, a kora újkori humanisták filológiai tevékenységének adattárát összeállító nagy európai vállalkozás egyik első olyan kötete, amely németországi humanisták működésének adatait gyűjtötte össze, Janus Gruter filológusi életművét összegezte.⁷ E jegyzetelt adattár- és szövegkiadás-kötetben – a kiadások összes többi paratextusával együtt – a köszöntőversek is olvashatók, így Filiczky versének modern, jól hozzáférhető, tudományos igényű kiadása is van. A magyarországi kutatásban azonban ez a tény sem keltett nagy visszhangot. A vállalkozás Gruter-kötetének hazai ismertetésére ugyan sor került, és abban a recenzens rögzíti a köszöntővers létezését, ám nem emeli ki, hogy ezzel a Filiczky-életmű új darabbal, a magyarországi könyvészet pedig új RMK III.-tétellel gyarapodott.⁸ Más hazai kutató pedig tudomásom szerint még nem reflektált az adatra és a szövegre. Ráadásul a dolog fontossága nem is Filiczky felől mérhető fel igazán. Az alábbiakból talán kitűnik, hogy a köszöntővers a heidelbergi, egyáltalán a németországi egyetemi peregrináció révén Magyarországra érkező szellemi hatások egy alig tanulmányozott körét, új tartalmi aspektusát teszi jól láthatóvá, kutatását pedig sürgető feladattá.

A Cicero-kiadás első kötetének élén olvasható Gruter keltezetlen *Lectori benevolója*,⁹ amely tisztázza az edíció keletkezésének történetét. Kitűnik belőle, hogy a kiadás meghatározó összetevője, talán ötletadó indítéka Janus Gulielmus (1555–1584) kézírathagyatékja volt. Gulielmus 1575-től orvostudományt, jogot és latin irodalmat tanult Rostockban, 1579-től pedig Kölnben, ahol katolizált. 1583-ban Párizsba utazott, majd 1584-ben Jacques Cujas (1520–1590) tanítványa volt Bourges-ban, ahol fiatalon meghalt. Latinra fordította Euripidész egy drámáját, filológiai munkákat adott ki többek között Plautushoz. A tehetséges filológus Gulielmus kapcsolatban állt kora vezető humanistáival, ám katolizálásával elidegenítette magát a protestáns észak-németországiaktól. Valamivel fiatalabb nemzedéktársa, Gruter azonban – aki 1585–1586 telén Gulielmus szülővárosán,

⁵ Marcus Tullius CICERO, *Opera omnia quae exstant ex sola fere Codd Mss. fide emendata: Tomus primus quo omnes eius libri oratorii continentur*, studio atque industria Jani GULIELMII, Jani GRUTERI, Hamburg, ex bibliopolio Frobeniano, 1618.

⁶ S. Katalin NÉMETH, *Ungarische Drucke und Hungarica 1480–1720: Katalog der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel – Magyar és magyar vonatkozású nyomtatványok 1480–1720: A wolfenbütteli Herzog August Könyvtár katalógusa, I–III*, München etc., Saur, 1993.

⁷ *Die deutschen Humanisten: Dokumente zur Überlieferung der antiken und mittelalterlichen Literatur in der Frühen Neuzeit, Abteilung I: Die Kurpfalz, Band I/2: Janus Gruter*, Hrsgg. Wilhelm KÜHLMANN, Volker HARTMANN, Susann EL KHOLI, Turnhout, Brepols, 2005 (Europa humanistica: Collection publiée par l'Institut de Recherche et d'Histoire des Textes).

⁸ EKLER Péter ismertetése: MKsz, 123(2007), 402–404.

⁹ CICERO 1618, *i. m.*, a3r–a4v; KÜHLMANN–HARTMANN–EL KHOLI 2005, *i. m.*, 900–936.

Lübecken át utazott Rostockba, ahol 1586–1588 között működött – nagyra tartotta és őrizte az emléket: elsiratta a *Manes Gulielmiben*, ami *Pericula c. elégiagyűjteményének* második könyve (1587), műveit felvette a *Delitiae poetarum Germanorum*ba (1612). A sok kéziratot kollacionáló Gulielmus jelentős filológiai munkásságot fejtett ki Cicero művei körül is. Egyedüli kéziratos példánya, amely a saját maga és más eruditus férfiak által német, francia, belga könyvtárakban összegyűjtött sok „variantes lectiones”-t tartalmazott, amint Gruter beszámol róla, harminc évet rejtezett, míg előkerült az örökösöktől. Ez adta volna ugyan az új Cicero-összkiadás törzsét, Gruter azonban maga is jelentős filológiai erőfeszítéseket tett elődje munkájának kiegészítésére és meghaladására: „quod tamen pendere volui ab auctoritate codicum Bibliothecae Palatinae.” Amikor V. Frigyes pfalzi választófejedelem e munkára rendelte, azzal kezdte, hogy Gulielmus jegyzeteit összevetette a pfalzi kódexekkel és így kiegészítette őket. „Quare cum Chirographi illi libri praestiterint, nunc lapidem Lydium, nunc virgulam Mercurii, denique pro Helice mihi fuerint ac Cynosura, iisdem auctoribus admodum multa, scabie prius atque ulceribus foeda, in pristinum restitui nitorem: adminiculantibus praeterea editionibus aevi vetustissimi; quas aerumnabili labore frequentissime consului. interim semper fere fuit pro regula, editio Petri Victorii, omnium profecto ante hanc nostram et castissima et castigatissima. Aldi enim patris infinitis locis mutila erat. Pauli vero filii licentiosior in admittendis coniecturis: cui probe secundas facit Aldi nepotis. nam Lambiniana sane nimium sibi indulserat. et sic tamen nonnunquam lectioni earum impressionum adhaesi; tunc scilicet cum retro vulgatae nihil subesset gratiae, nihil venustatis; neque ei ullum veniret a manuscriptis subsidium. Editiones quibus praefixum nomen Sturmii, Bruti, aliorumve; eas etiam frequenter consului; sed nihil fere umquam reperi operae pretium. saepius tamen meminim mutationis eorundem in Notulis meis...” Mint az elmondottakból kitűnik, legnagyobb mértékben tehát Pietro Vettori (1499–1585) hatkötetes kiadására támaszkodott (Velence, 1534–1536, megj. 1537), amelynek *castigationes*ét egyébként a Joachim Camerarius-féle négykötetes kiadás is közölte (Bázel, Hervagius, 1539–1540). Az idősebb Aldus (1452 k.–1515) kiadását szerfelett csonkának találta, Paulus Manutius (1512–1574) 1540–1546 között megjelent tízkötetes kiadását és az ifjabb Aldus Manutius (1547–1597) szöveggondozásait pedig szabados konjektúrákban bővelkedőknek, amelyekben Denys Lambin (1519 k.–1572) párizsi kiadása (1565–1566) is igen messzire ment. Mégis hasznukat vette azokon a helyeken, ahol a bevett olvasatokat dísztelenségük lerontja, és a kéziratok sem nyújtanak segítséget. Johann Sturm (1507–1589) és Giovanni Michele Bruto (1517–1594) Cicero-levélkiadásait és mások szövegeit is figyelmesen átnézte, ezek azonban nem érték meg a velük járó fáradságot. Ha részletesebben dokumentálta volna mindezen kiadások eltéréseit és a saját döntéseit, nem három évet, hanem egy évtizedet vagy többet kellett volna ezzel eltöltenie. A munka legfőbb hozama így a több mint kétszáz pfalzi Cicero-kódex figyelembevétel volt, amelyek alapján több mint ezer helyen javított. A munkamódszer felvázolása után Gruter két hosszú listán sorolja fel humanista elődeit és kortársait. Az első névsor azoké a tanároké, diáktársaké, vendégbarátoké, asztaltársaké, barátoké, akik bizonyíthatják, ha még élnek, Gruternak fiatalokora óta szövegjavításokkal eltöltött kitaró munkáját, amelynek tanúi voltak és

amelyben segítettek, barátságukkal pedig kárpótolták fáradságáért. A második lista azokról készült, akiknek írásából merített munkája során. A két terjedelmes, részben reprezentációs célú névsor után jóval rövidebb, tételes felsorolás is következik még azokról, akik a Cicero-kiadásban tényleges közreműködésükkel nyújtottak segítséget. David Hoeschel augsburgi kéziratok olvasatait adta; Andreas Schott a *Tusculanae disputationes* és az *Epistolae ad familiares* vatikáni kéziratának szövegét; Johannes Isaak Pontanus kollacionálta Angelo Poliziano kéziratát; Daniel Heinsius átengedte Joseph Justus Scaliger *De finibus*-kéziratát; Michael Piccart betekintést engedett Obertus Gifanius latin szerzőkhöz készült kommentárjaiba; Claude Dausque átadta az *Epistolae ad Atticum*hoz készített konjektúráit; Pierre Dupuy (Puteanus) nagyrészt rendelkezésre bocsátotta apja, Claude korrektúráit; David Leclerc az *Epistolae ad Atticum*ot annotálta Siméon Dubois (Bosius) kiadása nyomán; Janus Gebhard gondozta az *Epistolae ad familiares*, a *Tusculanae disputationes* és a *De legibus* szövegét. A két bővebb és a szűkebb listán mindösszesen egyetlen magyar név található, az első felsorolásban olvasható Andreas Dudithiusé. Gruter előszavának végén mind erősebben érezhető a személyes hangvétel és a humanista öntudat. Gyermekkorától kollacionál antik szerzőket, írja, és korában senki sincs, akivel ne mérhetné össze magát. Felsorolja korábbi és tervezett további kiadásait is, majd e szavakkal ad (lét)összegzést: „...sicut a pueritia dedidi me Camoenis ac Gratiis; ita iam inter has cani capitis nives, sum earum totus; eroque dum ero.”

A Gulielmusról szóló néhány *elogium*, prózai méltatás után következik a Cicero-kiadást köszöntő versek sorozata, Johannes Ulricus, Janus Lernut[j]us, Daniel Heinsius, Petrus Scriverius, Michiel van der Haghen, Johannes Isaak Pontanus, Georg Rem, Caspar Dornau, Kaspar Cunradi, Johann Huswedel, Christoph Arnoldi, Johannes Seusse, Joannes Filiczkyus de Filefalva, Salomon Codomann, Bartholomaeus P. F. Merula, Melchior Adam, Valentin Cremcovius költeményei.¹⁰ Ez egyébként nem az összes köszöntővers: a negyedik kötet végén a versek még folytatódnak újonnan összeszedett további darabokkal.¹¹

A fényes névsor többnyire Gruter régi barátait fedi, akiknek egy része már korábbi filológiai vállalkozásait is lelkesen köszöntötte. A Szenci Molnárral is barátságban álló Georg Rem (1561–1625) a legkorábbi olyan barát közöttük, akinek dokumentálható része volt a Gruter szövegkiadásai körüli nyilvánosság megteremtésében és alakításában: már Gruter 1592. évi Seneca-kiadását is verssel üdvözölte. Amikor 1602-ben megjelent Gruter római feliratgyűjteménye,¹² többek között Johannes Ulricus (1573–?, jogász, zweibrückeni udvari tanácsos), Janus Lernutius (Jan Lernout, 1545–1619, élete nagy részében szülővárosa, Bruges városi hivatalviselője), Daniel Heinsius (1580–1655, a leideni egyetem filológus professzora), Petrus Scriverius (1576–1660) és Michiel van der Haeghen (†1617, mindketten a *Delitiae poetarum Belgicorum*ban is szereplő neolatin költők), Johannes Isaak Pontanus (1571–1639, Tycho Brahe tanítványa, élete végén

¹⁰ CICERO 1618, *i. m.*, a6v–a8v; KÜHLMANN–HARTMANN–EL KHOLI 2005, *i. m.*, 940–956.

¹¹ *Uo.*, 957–964.

¹² Anthony T. GRAFTON, *J. J. Scaliger's Indices to J. Gruter's Inscriptiones Antiquae: A Note on Leiden University Library MS Scal. 11*, *Lias*, 2(1975)/1, 109–113.

harderwijki matematika- és filozófiaprofesszor) és Johann Huswedel (1575/76–1651, a 17. század első felében váltakozva Hamburgban és Rostockban tanító gimnáziumi tanár) írtak köszöntőverseket hozzá.¹³ A Cicero-kiadást köszöntő többi versszerző ugyan nem szerepelt Gruter korábbi vállalkozásainak paratextus-szerzői között, de a heidelbergi filológus velük való kapcsolata is általában régebbi keletű volt. Caspar Dornaunak (1577–1632), előbb görlitzi rektornak, majd a beutheni akadémiai gimnázium etikaprofesszorának, 1620-tól a sziléziai rendek szolgálatában álló orvosnak a verseit a *Delitiae poetarum Germanorum*ban szerepeltette Gruter. Kaspar Cunradi (1571–1633) boroszlói orvos verseit ugyancsak felvette a *Delitiae poetarum Germanorumba*, a *Delitiae poetarum Gallorum* (1609) harmadik kötetét pedig neki ajánlotta. Ugyancsak ajánlással tisztelte meg Gruter Salomon Codomann (†1621) lutheránus teológust: a *Delitiae poetarum Germanorum* hatodik kötetét ajánlotta neki. Hosszú ideje tartott az ismeretsége Melchior Adam (†1622) biográfussal is, aki 1600 óta volt a heidelbergi paedagogium tanára, konrektora, majd rektora. Johannes Seusse (1566 k.–1631) költő és mecénás, a százás választófejedelmi konzisztórium tagja, August Buchner és Friedrich Taubmann barátja volt. Keveset tudunk Valentin Cremcovius (1603-ban salzai iskolamester) személyéről, Gruterral való kapcsolatáról pedig semmi közelebbit. Bartholomaeus Merula nyilvánvalóan Lipsius leideni utódának, Paulus Merulának (1558–1607) a fia, akinek a filológus atya minden bizonnyal a jó egy századdal korábban élt neves itáliai humanista után választott keresztnévet, e fiú életéről azonban nincs több információnk. Christoph Arnoldi-ról pedig semmit sem tudunk.

Ebben a többnyire jelentős társaságban foglal tehát helyet Filiczky költeménye, a nagyjából a szerzőik társadalmi rangsorát tükröző sorrendben elhelyezett versek második felében, de itt sem jelentéktelen helyen. Filiczky verse nemcsak szövegszerű újdonság minden korábban ismert gyűjteményének anyagához képest, hanem az is elmondható, hogy a Filiczky-*corpus*ban egyetlen további olyan verset sem ismerünk, amely Gruterhoz vagy a Cicero-kiadást köszöntő bármely személyhez szólna vagy kapcsolódna. Az tehát, hogy Filiczkyt e személyi kör tagjaként figyelembe vették, a készülő Cicero-kiadásról tájékoztatták, és abba tőle verset kértek vagy fogadtak el, minden tekintetben új adatok sorát jelenti a magyarországi költő személyi kapcsolatrendszere tekintetében.

Semmilyen korábbi adattal nem rendelkezünk még Gruter és Filiczky kapcsolatáról sem. Holott ez a kapcsolat nyilvánvaló és kézenfekvő: az 1592-től egészen a város pusztulásáig Heidelbergben tanító professzor és az ott legkésőbb 1611 áprilisában felbukkanó, de számos más németországi és svájci városban is kitűnő kapcsolatokkal rendelkező magyarországi költő nemcsak ismerhette, hanem feltétlenül ismerte egymást. Hiszen Gruter a heidelbergiek meghatározó tekintélyű humanista filológusa volt, az a személy, akivel a kötetnyi versét már a tízes évek első felében sajtó alá rendező neolatin költőt az érdeklődés, a szellemi affinitás nyilvánvaló köteléke kapcsolta össze. Hogy Filiczky és

¹³ Az utóbbi két személy, Pontanus és Huswedel már Gruter *album amicorum*ában is szerepel, ők ketten a legkésőbbi bejegyzők, 1600 májusában és októberében, Heidelbergben. Chris L. HEESAKKERS, *Das Stammbuch des Janus Gruterus*, Bibliothek und Wissenschaft, 21(1987), 68–113, 94, 103.

Georg Rem is ismerték egymást – már 1605 óta –, tudjuk.¹⁴ Nagyon valószínű, hogy ismeretség vagy legalább kölcsönös ismertség a köszöntőverseket író kör több más tagjával is összeköthette Filiczky Jánost.

És valószínűleg nemcsak őt. Az új versszövegnek ugyanis – noha Filiczky pályája sokban eltér a tipikus heidelbergiánus karriertól¹⁵ – nemcsak Filiczky tekintetében van meg a fontossága. A külföldön, így egyebek között Heidelbergben tanuló magyar fiatalok többnyire teológushallgatók voltak, akik hazai főiskola híján külföldi egyetemeken készültek fel lelkészi hivatásukra. Csak azt követően indultak tanulmányújtjukra, miután hazájukban befejezték a gimnáziumi osztályokat, sőt általában az idehaza elérhető legmagasabb tanulmányokat, a filozófiai kurzust is teljesítették a legfontosabb erdélyi és magyarországi iskolákban. Így külföldön csak a teológiai karra iratkoztak be, vagyis általában nem látogatták a bölcsészeti kar kurzusait, amelyeken a németországi retorikai kultúra és annak humanista beágyazottsága tekintetében mérvadóan tájékozódhattak volna. Teológiai tanulmányaik során figyelmük már nyilvánvalóan az egyetemeken elérhető dogmatikai álláspontok, etikai konzekvenciáik és a kifejtésükhöz szükséges speciálisan homiletikai tudnivalók felé fordult. Régóta hangsúlyozom, hogy ennek ellenére nyilvánvaló az is, hogy a felsőbb tanulmányaikat folytató diákok rendszeresen megjelentek az egyetem ünnepélyes rendezvényein – beleértve mind ifjabb diáktársaik filozófiai disputációit és retorikai deklamációit, mind a helyi politikai eseményekhez köthető alkalmakat –, és így megvolt a módjuk a bölcsészeti karokon oktatott ismeretkörök áttekintésére, az azok újabb vagy vitatottabb trendjeit kommentáló, laudatív vagy vituperatív propaganda érveinek észlelésére, konzekvenciáinak átgondolására is.¹⁶ Nem volt ez másként a bölcsészeti kart foglalkoztató humanista filológiai-textológiai vállalkozásokkal sem: az egyetem klasszika-filológiai vagy humanista érdeklődésének arculatát meghatározó professzoroknak legalább a fontosabb és/vagy akként méltatott publikációi minden bizonnyal legalábbis észlelhetők voltak a teológushallgatók számára is, a legrosszabb esetben is legalább az ezekről való értesülést bizvást feltételezhetjük a tanulmányaikat épp ott folytató hallgatókról. Vagyis például Heidelbergnek nemcsak a magyarországi kálvinista teológiai és politikai gondolkodás arculatának kialakításában van jelentősége. A pfalzi könyvtár kincsei és az azokat kiaknázó könyvtáros-professzor humanista filológusi működése a szövegkiadási-szövegkritikai vállalkozások iránti – változó mértékben reflektált – figyelmet is kialakíthattak abban az igen népes, meghatározó eszmetörténeti jelentőségű csoportban, amelynek tagjait heidelbergi peregrinusként számon tartjuk. Helyénvaló, hogy David Pareus és a többiek irénikus teológiai rendszerei azok az elsődleges eszmei források, amelyek Heidelberggel kapcsolatban felidéződnek

¹⁴ SZENCZI MOLNÁR Albert *Naplója, levelezése és irományai*, kiad., bev. DÉZSI Lajos, Bp., MTA, 1898, 186, 193, 206, 378.

¹⁵ HELTAI 1994, *i. m.*, 15, 48.

¹⁶ KECSKEMÉTI Gábor, „A böcsületre kihaldott ékes és mesterséges szóllás, írás”: *A magyarországi retorikai hagyomány a 16–17. század fordulóján*, Bp., Universitas Kiadó, 2007 (Irodalomtudomány és Kritika: Tanulmányok), 243.

bennünk,¹⁷ ám az is mélyen indokolt, ha legalább azokat a fontosabb klasszikus auktorkat megnevezzük, akiknek az életműve – esetenként akár erőteljes filológiai koncepciók kialakításáig terjedő – érdeklődés és interpretáció tárgya volt ugyanabban a környezetben. Csak Gruter fontosabb filológusi vállalkozásait felsorolva is tekintélyes listát kapunk: Apuleius, Florus, Livius, Martialis, Plautus, ifj. Plinius, Sallustius, a filozófus és a rétor Seneca, Tacitus, Theophülaktosz Szimokattész, Velleius Paterculus, a *Historia Augusta* és még számos más szerző és mű vagy szövegmegállapító, vagy kommentáló ténykedésének tárgya volt, jelentős eredményekkel és esetenként a 19. századig tartó hatással. Ennek a heidelbergi filológiai fénykornak a betetőzője a négykötetes Cicero-vállalkozás, amely után hasonló jelentőségű és össz-európai figyelemre számot tartó munkát Gruternak már csak egyszer, közvetlenül az 1622. évi összeomlás előtti utolsó pillanatban, 1621-ben, Plautusának wittenbergi megjelenésével sikerült összehoznia.¹⁸ Így annak még valami szimbolikus jelentősége is van, hogy ha előbb nem, hát a heidelbergi humanizmust a csúcra emelő Cicero-kötetben egy magyarországi humanista is csatlakozott az ünneplők népes csapatához.

Az van még hátra, hogy magának a köszöntőversnek a szövege is megjelenjék ebben a közleményben. Akár az eredeti nyomtatványból, akár a hivatkozott modern szövegközlésből idemácsolhatjuk,¹⁹ a két szöveg megegyezik, és sem textológiai, sem interpretációs nehézségeket nem vet fel. A modern kiadás sajtó alá rendezői azt is megállapították, hogy a versnek a Rómába hurcolt heidelbergi gyűjteményben a kissé eltérő szövegű kézírata is megvan²⁰ (az eltérésekről nem közöltek összeállítást).

IOAN[NIS] FILICZKYI DE FILEFALVA.

AUDIO percupide, polyhistor JANE; diserti
Pistrinum quod adhuc te Ciceronis habet.
Tullius haud alium Sostera, nec optet Apollo:
Qui melius medicas applicet arte manus.
5 Vidimus in Tacito κρῖσεως rata quam sit amussis:
Testis et ingenii divitis Vmber adest.
Vidimus ut tingant tua nectare corda Camoenae;
Vt Charites indant mella liquata labris.
Dulcia quin igitur proponis in orbe theatri
10 Liba, parens Latii quae dedit eloquii?

¹⁷ HELTAI 1994, *i. m.*, 50–94.

¹⁸ A köszöntőversék íróinak jelentős hányada ott még egyszer visszaköszön, sőt további nemzetközi kapcsolatok válnak láthatóvá, mindennek azonban már nyíltan a harmincéves háború egyik táborának diplomáciai összefogását kifejező tétje van. A részletekről: Leonard FORSTER, „*Virtutis atque eruditionis consortium*”: *Janus Gruters Plautusausgabe von 1621 und der Heidelberger Dichterkreis = Opitz und seine Welt: Festschrift für George Schulz-Behrend zum 12. Februar 1988*, Hrsgg. Barbara BECKER-CANTARINO, Jörg-Ulrich FECHNER, Amsterdam–Atlanta GA, Rodopi, 1990 (Chloe: Beihefte zum Daphnis, 10), 173–184.

¹⁹ CICERO 1618, *i. m.*, a8r; KÜHLMANN–HARTMANN–EL KHOLI 2005, *i. m.*, 952.

²⁰ Bibliotheca Apostolica Vaticana, Cod. Pal. lat. 1906, 116r.

Quin das e Seneca bellaria lecta sophies?
Quin Livii promis fercula rara tui?
Non bene distuleris, hodie quod possit haberi:
Crastina saepe novas objicit hora moras.
15 Adde, quod et plagiis scateant haec secula multis:
Et huic cedat honos; sed ferat alter onus.
Dum potes, affer opem; non omnibus aequa facultas;
Te pridem Musae laude per astra ferunt.
Quod cupis omne capis, quare ne differ in annum,
20 Quae tibi largiri lux hodierna potest.

Az 5. sorban Gruter Tacitus-kiadására van utalás (*Opera quae exstant*, 1607, majd 1672 és 1721 között még négy kiadás), a 11. sorban az 1591 óta nehezen megszámálható variációban és kiadásban megjelent sokféle Seneca-kiadásra és -kommentárra, a 12. sorban az először 1607-ben és 1612-ben két kötetben, majd egészen 1827-ig számos új kiadásban megjelent Liviusra. Nos, igen, a 17–20. sorokban pedig Heltai Jánosra, akit az Isten sokáig éltesen Filiczky János jókívánságaival, és akire egyébként a súlyos nagy kort, épp az 58. évét taposó Gruter előszava zárlatának is vonatkoznia kell: „...sicut a pueritia dedidi me Camoenis ac Gratiis; ita iam inter has cani capitis nives, sum earum totus; eroque dum ero.”

GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ

ALVINCZI PÉTER NYELVHASZNÁLATÁRÓL

A 16. és a 17. század, amelyben Alvinczi Péter élt és alkotott, magyar nyelvünknek az a korszaka, amikor még formálódik a később normatív nyelvváltozattá szilárduló, idővel eszményített, kodifikált változatként a nyelvi hierarchia csúcsára álló, s nyelvi rendszerünket máig uraló standard irodalmi nyelvi változat. Dolgozatomban arra a kérdésre próbálok választ adni, hogy Alvinczi Péter magyarnyelvűségében, művelt nyelvhasználatában megjelenik-e a regionalitás, észrevehető-e a nyelvjárási jegyek. A kérdésfeltevésnek arra a pontjára irányítom jelen tanulmányom válaszadási kísérleteit, amely Alvinczi Péter vernakuláris nyelvét, anyanyelvjárását, az elsőként elsajátított nyelvi kódot érinti, s hogy ennek jegyei írott, művelt nyelvhasználatának mely szegmensében mutatathatók ki. Korpuszomat a Heltai János válogatta – prédikációkból, levelekből és egy röpíratból összeállított – szövegkiadás¹ magyar nyelvi adatai alkotják. A magyar nyelvű Alvinczi-szövegek hangtani, alaktani, mondattani, lexikai adatainak halmazából próbálok rálelni azokra a nyelvi vonásokra, tájnyelvi sajátosságokra, amelyek írott nyelvében utalhatnak nyelvjárására.

A kodifikált nyelvváltozat kialakulása előtt a területi kötöttségű nyelvváltozatok elemeit az aszcendens nyelvvizsgálat módszerével érhetjük tetten az írott szövegekben. A metodika, melynek sajátja, hogy napjaink (vagy inkább a közelmúlt) nyelvjárási képe és a dialektális nyelvváltozatok szinkrón leírása alapján rekonstruáljuk a korabeli nyelvjárások jellemzőit, olyan összefüggéseket láttathat meg, amelyek nyelvünk fejlődéstörténetét, a standardizálás, a kodifikálás folyamatának egyes etapjait jelölhetik ki. Így válik egy-egy tudós, író vagy a kor egyéb meghatározó személyisége nyelvünk alakítójává, s így érdemes rávilágítani a standardizációban a regionalitás szerepére.

Alvinczi Péter korában a regionalitás sokkal nagyobb erővel lehetett jelen egy-egy írni tudó személy, esetében vallást, ennek hatásaként erkölcsöt, tudományt, irodalmat, politikát alakító írástudó nyelvi kommunikációjában. Kérdésként merül föl, hogy a jelen kötet ünnepeltjétől is sokat kutatott prédikátor, hitvitázó, tanár vernakuláris nyelve melyik nyelvi regiszter, melyik nyelvjárás lehetett, s hogy a későbbiekben milyen nyelvi hatások érhetnék. Heltai János Alvinczi-biográfiájában megjelöli azokat a településeket, amelyeken vélhetően vagy bizonyítottan élt illetve hosszabb ideig tartózkodott a szerző. Egyes településeken hosszabb időt töltött, másokhoz kevesebb köze volt. Nyelvi hatása döntően a szülőföldnek és azoknak a helyeknek lehetett, amelyek egyrészt nyelvjárását

¹ ALVINCZI Péter, *Magyarország panaszainak megoltalmazása és válogatás prédikációiból, leveleiből*, vál., s. a. r., ford., jegyz., utószó HELTAI János, Bp., Európa, 1989 (Bibliotheca Historica).

határozták meg, másrészt azoknak, ahol huzamosabb ideig tartózkodott. Ezt tekintve az alábbi magyar települések, nyelvterületek emelhetők ki Alvinczi Péter életéből: **(Nagy)enyed**, amely egyrészt szülőhelyeként,² másrészt első iskolájának helyszínéként lokalizálható; **(Nagy)várad**, következő iskolájának települése, majd később működési helye, amikor 1604-ben elfogadta a város elsőpapi tisztét. 1601-ben, az itáliai és a németországi peregrináció után **Debrecenben** az iskola rektora lett. A **Tisza-vidék** nyelvjárási beszélőit is hallhatta tokaji, tállyai szőlőföldjein, birtokain járva. **Kassán** találjuk 1606 februárjában, s itt több évtizeden át, 1634-ig él és munkálkodik. A város fontos szerepet töltött be az akkor főprédikátorként tevékenykedő hitvitázó életében. Időközben gyakran látogatott vissza szülőföldjére, **Erdélybe**. Mindebből nyelvi tekintetben arra következtethetünk, hogy ha más nyelvi hatások érték is, anyanyelvjárása megőrződhetett, vernakuláris, elsődleges nyelve újra és újra feléledhetett tudatában a helybeliekkel való kapcsolattartás miatt. A népiesség megőrzésére mint nyelvhasználatának jellemző jegyére utal Beöthy Zsolt Alvinczi Péterről lejegyzett rövid jellemzése: „Az észbeli okok és tekintélyi hivatkozások ugyanoly bőségével rendelkezik, a magyaros szólások és közmondások ugyanoly csattanóságával...”³

Egyes dialektológusok szerint⁴ a 16. században már vélhetően kialakult a nyelvjárás-területeknek a maihoz hasonló elhelyezkedése, s ugyanebben a korban kezdenek létrejönni a – helyi nyelvjárások és a nyelvjárás csoportok fölé rétegződő – regionálisan egységes nyelvváltozatok: a regionális normának vagy provinciális irodalmi nyelveknek nevezett átmeneti formációk. A regionális normák átmeneti jellegükből adódó jellemzője, hogy van bizonyos önállóságuk, szabályosságuk, de belefolyanak egyrészt a helyi nyelvjárásoknak, másfelől a születendő egységes nemzeti nyelvnek a jelenségeibe. Eleinte a nyelvjárásokkal tartanak szorosabb kapcsolatot, azoknak a nyelvi fejlődés tekintetében az egységesülésben előrehaladott változatai, de a fejlődés későbbi szakaszában inkább a később kialakult irodalmi nyelv felé mutatnak. Ebből következően a magyar nyelv e korbéli alakulását nyelvészeink kétirányúnak tekintik: egyfelől integráló folyamatot vélnek felfedezni, melynek átmeneti lépéseként jelennek meg a standard felé haladó, területileg a nyelvjárások fölé rendeződő regionális normák; másfelől differenciáló hatás érezhető a folyamatban, mivel e nyelvi változatnak a dialektusokkal való kapcsolata egyes területeken egymástól eltérő regionális nyelvi elemeket konzervál. A 16. században még több, a magyar nyelvterület kisebb régióit átfogó regionális norma körvonalazható, a 17. századra kevesebb, ám nagyobb, integrálódott nyelvi területeket képeztek.

² Heltai János a fentebb említett kötet utószavában, Alvinczi Péter életrajzában így fogalmaz: „Bizonyosnak tarthatjuk, hogy Nagyenyeden született.” HELTAI János, *Utószó* = HELTAI, *i. m.*, 231. A további biográfiai adatok is Heltai János utószavából valók.

³ *A magyar irodalom története*, szerk. BEÖTHY Zsolt, Bp., Athenaeum, 1896, I, 258.

⁴ BENKŐ Loránd, *Magyar nyelvjárástörténet*, Bp., Tankönyvkiadó, 1957 (Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek); DEME László, *A XVI. század végi norma kérdéséhez*, Bp., Akadémiai, 1959 (Nyelvtudományi Értekezések, 20); PAPP László, *XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása*, Bp., Akadémiai, 1959 (Nyelvtudományi Értekezések, 19); PAPP László, *Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában*, Bp., Akadémiai, 1961 (Nyelvtudományi Értekezések, 25).

Vizsgálatunkban Alvinczi Péter nyelvhasználatát – életútjának fontosabb állomásait szemügyre véve – a keleti-északkeleti regionális norma eddig még csupán részleteiben leírt jelenség-rendszerével is érdemes egybevetnünk. A keleti-északkeleti regionális normának az ezen a területen élő és működő művelt írástudóktól adatolt jellegzetességei az eddigi leírásokban a hangtant és az alaktant érintik. Nyelvészeink eddig néhány gyakorta feltűnő jelenség felvázolásán túl nem jutottak. Egy-két ingadozó alaktól eltekintve az *i*-zés kerülése jellemzi; az egytagú szavakban szóvégen az *ú, ű* nyíltabb alakváltozata jelentkezik: pl. *ló, kő*. Normatívak a *tött, vött, lött* alakok; a többes szám harmadik személyű birtokos személyjel az *-ok, -ök, -jok, -jök, -ék, -jék*; a helyviszonyt jelölő határozóragokat az ingadozás jellemzi: pl. *-ból, -ből* és *-bül, -bül* egyaránt.

Nagynyed, Alvinczi Péter szülővárosa – a mai nyelvfeldrajzi felosztás szerint – a mezőségi nyelvjárási régió része. A dialektológusok leírása szerint a mezőségi régió több nyelvjárás csoportjában jelentkezik a zárt *i*-zés, így valószínűsíthető, hogy Alvinczi Péter nyelvhasználatának ezt tükröző adatai nyelvjárásának megőrzött vonását példázzák: *megdicsírtetett* (100),⁵ *ígíret* (102), *meghírvadhatatlanul* (106), *jövevény* (111), *dicsíretes* (169); az *e : i* relációban az *igyenesen* (100). A *dicsíret* alak több helyütt váltakozik a *dicséret* formával. Az egy szerzőnél tapasztalható, sőt akár egy írásműben jelentkező váltakozás nem meglepő, hiszen ez az a kor, amelyben akár még az írott nyelv is megtűri a regionalitást, de a művelt írástudók egyre inkább igazodnak valamiféle alakuló normához.

Előfordulnak nyílt *é*-ző alakok is, éppen az *i*-zés ellenében: *kévánkoz munk* (102), *szerént* (218). Ennek az lehet a magyarázata, hogy az alakuló norma követői az *i*-zést kerülendő nyelvjárási sajátosságnak tartották, valószínűleg ezt tarthatta szem előtt egy olyan tanárember, aki maga is foglalkozott a nyelvvel, aki a korabeli protestáns iskolákban használt nyelvtankönyvhöz előszót írt. Szándékosan kerülhette tehát néhány szóalakban, igazodva a normához, ezt a kirívó nyelvjárási vonást.

A zárt *ú*-zást és *ű*-zést a mezőségi nyelvjárás egyik jellemző jelenségeként tartja számon a szakirodalom, főként egytagú, *v* tövű alakokban.⁶ A korpusz erre a nyelvi vonásra is szolgál példával: *jűni* (218). Ez az adat kétséget kizáróan nyelvjárási változat, mivel a regionális norma követői ebben az időszakban már a nyíltabb alakváltozatot támogatják.

A dialektológiai irodalom adatai szerint a Mezőségben az *a* helyenként zártabb, bizonyos helyeken – különösen az *á* utáni – *o*-zás erős.⁷ Alvinczi Péter szövegeiben találunk példát erre a jelenségre: *alkolmasban* (99), *jovait* 'javait' (170).

⁵ Heltai János szövegkiadása a nyelvészek számára jól kutatható forrás, mivel a magyar nyelvű szövegek közlésénél a szerkesztő alapelve volt a forrásokhoz való nyelvi hűség. A prédikációkban a magánhangzók időtartamának jelölését az Alvinczi által feltehetően használt időtartamnak megfelelően igyekezett a szerkesztő elvégezni, csupán hangértékbeli eltérést nem mutató helyesírási módosítást végzett néhány mássalhangzókapcsolat jelölésében, ám ez a nyelvi adatok hitelességét és az ebből levonható következtetések érvényességét nem befolyásolja. A zárójelbe tett számok a szövegkiadás lapszámára utalnak.

⁶ MDial. – *Magyar dialektológia*, szerk. Kiss Jenő, Bp., Osiris, 2001, 297.

⁷ KÁLMÁN Béla, *Nyelvjárásaink*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1994⁶, 86–87.

A szakirodalom tanúsítja, hogy az *l*, *r*, *j* nyújtó hatása érvényesül a mezőségi régió beszélőinek nyelvében.⁸ Alvinczi Péter több lejegyzett adata mutatja ezt a nyelvjárási vonást: *búdosnak*, *bódogok* (100), *bódog* (102).

Normatívnak tekinthetők azonban e korban még a nem *ö-ző* vidékekről származó írástudók munkáiban, így Alvinczi Péternél is a *tött* (95), *feltött* (98) alakok. Egyéb *ö-ző* formák azonban nem jelentkeznek szövegeiben. Fontosnak tartom megemlíteni ezt a hiányjelenséget azért is, mert Heltai János épp az *Itinerarium Catholicum* lejegyzőjének határozott és következetes *ö-zése* miatt veti el Alvinczi szerzőségét. Tanulmányában⁹ azzal érvel, hogy nem találjuk nyomát az *ö-zésnek* sem más műveiben, sem levelezésében, s hogy *ö-ző* nyelvváltozatot ifjúságában alig hallott. Érveit jelen vizsgálatom is igazolhatja.

A mássalhangzókat tekintve gyakori jelenség szövegeiben a depalatalizált formák használata: *tenérni*, *hitván* (102), *Pázmán* (143), *hadnám* (144), *nilván* (169, 170), *Vicekapitán* (170), *kicsin* (216), *foltatni* (219), *alacsonb* (221). A szakirodalomból annyit tudunk meg, hogy a mezőségi nyelvjárási régióban a *t*, *d*, *n*, *l* nem palatalizálódik *i* és *ü* előtt.¹⁰ A fenti adatok azonban nem csupán ebben a helyzetben, hanem szóvégen is mutatják a depalatalis állapotot.

Nyelvhasználatának morfológiai szintjén a névszóragoknak jellegzetesen nyelvjárási alakváltozatokban élő delativusi, ablativusi és elativusi alakjait tartottam érdemesnek megvizsgálni. Az újabban megjelent szakirodalomból kiderül,¹¹ hogy a Mezőségben tendenciaszerű a – sokszor félhosszú és rövid realizációkban megjelenő, de gyakran hosszú magánhangzóval ejtett – zárt *ú-zó*, *ű-ző* ragváltozat: *-rül/-rül*, *-tül/-tül*, *-bül/-bül*. Vizsgált korpuszom sok adattal szolgál a zártabb alakváltozatú raghasználatra: *ifjúságátul* (97), *elrendelésítul*, *országokból*, *élésbül*, *Magyarországbul*, *Erdélybül*, *ebbül* (137), *Mártontul* (214), *egymástul* (221).

Alvinczi Péter nyelvhasználatának morfológiai vonásai között érdemes adatolni a határozott névelő alakváltozatait. Ekkortájt, a 17. században kezd szétválni mássalhangzóval és magánhangzóval kezdődő szó előtt az *a* és *az*. A kor művelt írástudóira oly jellemzően a 16. században is, de még nagyjából a 17. század közepéig szinte kizárólagos forma az *az*, nemcsak névelőként, hanem a vonatkozó névmások előtagjaként is. A vizsgált korpusz alapján megállapíthatjuk, hogy Alvinczi Péter leggyakrabban *az* alakban használta a névelőt mássalhangzóval kezdődő szó előtt is, ugyanígy vonatkozónévmás-használatának is jellemzője, hogy az előtag, amennyiben a hosszabb formával él, nem hasonul a névmás kezdő hangzójához. A korpuszból – helyszűke miatt – csupán néhány adatot sorakoztatok itt föl illusztrációként: *az másik* (137), *az levél* (176), *az mi városunk* (216), *az két gonosz* (217), *az hír* (219), *az szükség* (221), *az hatalmas Úristen*, *az város*, *az szegény*, *az dolog*, *az magam* (227); *az mely*, *az melyre* (169), *az mint*, *az mint* (176), *az mely* (215), *az kinek*, *az melyik* (217). Vonatkozó névmásként az előtag nélküli alakok is

⁸ MDial. 297.

⁹ HELTAI János, *Ki az Itinerarium Catholicum szerzője?*, Studia Litteraria, 1991, 46–60.

¹⁰ KÁLMÁN, *i. m.*, 87.

¹¹ MDial. 297.

használatosak ebben a korban, Alvinczi Péter nyelvében is megtaláljuk ezeket a formákat: pl. *melyet, melynél, melyek* (170), *melyek, melyhez* (176) stb.

Az erdélyi tájszólás morfológiai jellemzője a gyakori és változatos kicsinyítőképzőhasználat. Alvinczi Pétertől is olvashatunk *-cska/-cske* képzős szóalakokat a vizsgált korpuszban: *gyermecskét* (105), *históriácska* (109).

Mondattani jelenségeként említhető, hogy köznyelvünkben az élő és az élettelen vonatkoztatására különváló *aki* és *ami* névmás a palóc nyelvjárásban máig egyalakú, személyre, dologra, tárgyra vonatkozóan egyaránt az *aki* névmás használatos. Alvinczi Péter egyik beszédében, ugyan Kassa város egykori jegyzőkönyv-vezetőjének lejegyzésében, olvasható egy erre utaló példa: „Mire való az az szőlő, az *kit* az templomban...” (227). Elképzelhető, hogy ez a nyelvi adat nem Alvinczi Péter nyelvhasználatának, hanem egy palóc nyelvjárású scriptor nyelvének lehetett a sajátja.

A válogatott prédikációiból, leveleiből és röpiratából készült szövegkiadás gazdag tárháza egyfelől a mára archaikussá vált, kevésbé használt lexémáknak, másfelől a tájszavaknak. Nem véletlen, hogy ezért, illetve a kor írástudóira jellemző latin–magyar bilingvizmus miatt Heltai János szükségét érezte az idegen és a magyarázatra szoruló szavak jegyzékét összeállítani a szövegek értelmezéséhez. Ezt kiegészítendő olyan lexémákat gyűjtöttem a szövegekből, amelyek egyrészt ebbe az appendixbe nem kerültek be, vagy ha igen, akkor vizsgálatom céljának szolgálatába állítva nyelvjárási lokalizálásukat végzem el mintegy ezzel is adatolva Alvinczi Péter regionális nyelvhasználatának ide illeszthető vonásait.

Heltai János szöszedetében szerepel a *ránkor* szó ’gyűlölség’ jelentésben. A kiadásbéli kontextus jól szemlélteti a lexéma illetén értelmezését: „irigységgel és *ránkorral* teli az szíve” (169) – írja Alvinczi egy meg nem nevezett személyről Bethlen Gábornak 1623-ban. A szó etimológiájából kiderül, hogy a lat. *rancor* ’avasság, gyűlölet, harag’ szó népetimológiájával, a *kór* beleértésével keletkezhetett a *ránkór* alakváltozat. A TESz.¹² első adata 1625-ből való, megjelölése szerint régi nyelvi, ill. nyelvjárási szó. A kolozsvári születésű Gyulai Pál 1850-ben használja – szintén egy levelében, hasonló kommunikációs helyzetben – ekképpen: „Tevedhettem, de önzés, hiuság, *ránkor* s több efféle nem vezetett.”¹³ Tájszótáraink Erdélyből adatolják a szó alakváltozatait: az ÚMTSz.¹⁴ Halmágyról ’harag’ jelentésben, a TSz.¹⁵ Arad megyéből, a Szilágyságból, Háromszékből és Csíkból *lánghur* alakban, ugyaninnen *ránkorom van reá* szerkezetben ’neheztelek rá’ jelentésben. Kriza János ’elfojtott harag’ jelentésben veszi fel a szót *Erdélyi tájszótár*ába.

A fentebb idézett Alvinczi-levélben olvashatjuk az alábbi mondatrészletet: „immár *sohul* ezer aranyánál több nincsen” (169). A ’sehol’ jelentésű alaki tájszót az ÚMTSz. *sohúl* és *suhúl* alakváltozatokban a kovásznai Ikafalváról és Csíkszentdomonkosról, valamint egy Baranya megyei településről, Bodáról adatolja. Kriza János *Erdélyi tájszó-*

¹² *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, főszerk. BENKŐ Loránd, Bp., Akadémiai, 1967–1976, I–III.

¹³ GYULAI Pál *Levelezése 1843-tól 1867-ig*, Bp., Akadémiai, 1961.

¹⁴ *Új magyar tájszótár*, főszerk. B. LŐRINCZY Éva, Bp., Akadémiai, 1979–2002, I–IV.

¹⁵ SZINNYEI József, *Magyar tájszótár*, Bp., Nap Kiadó, 2003².

tárában és a TSz.-ban nem találjuk meg, találkozunk azonban a lexémának hasonló alakváltozatával a Hunyad vármegyei Piskén született Barcsay Ábrahám egyik 1776-ban írt versében az alábbi szöveghelyen: „Nem találok *sohult* Prónay Évára”.¹⁶

Alvinczi Péter egy 1629-ben írt levelében veti papírra a *szeredán* szót, amely a TSz. adatai alapján a 'szerda' alaki tájszóváltozata a Székelyföldön, Háromszékben, Szatmár megyében, de Debrecenben, Hajdú megyében és Zemplénben is használatos a nyelvjárási beszélők körében.

Alvinczi Péternek a Károlyi Zsuzsanna fölött mondott gyászbeszédében olvashatjuk azt a mára már elavult lexémát, amely nem regionalitását, inkább régiségét tekintve válik érdekessé a kutató számára: „Az bölcs Salamon mondása is igen *tettet*, midőn mond: Revertatur pulvis in terram suam unde erat, et spiritus redeat ad Deum, qui dederat eum”, Heltai János fordításában: „És a por térjen vissza földébe, ahonnet lett és a lélek visszamenjen Istenhez, ki őt adta” (99). A TESz. 'tettető, tettetett', illetve 'szerepet játszó, képmutató' jelentésben magyarázza a lexémát. Ezt nem tekinthetjük helyénvaló értelmezésnek Alvinczi Péter szóhasználatára a kontextust figyelembe véve. Az RMG1.¹⁷ adatgyűjtői négy különböző jelentésben magyarázzák a szót: 1. 'verzückt, elragadtatott, eksztázisba esett'; 2. 'heuchlerisch, alakoskodó, álszent, képmutató'; 3. 'hoch, groß, magas, nagy'; 4. 'deutlich, világos, érthető'. Minthogy a szövegekörnyezet, amelyben Alvinczi Péter egy fontos gondolatot idéz Salamontól, arra utalhat, hogy ez a mondás – a témát tekintve – 'elragadtatott' lehet, tehát az első jelentésnek akár meg is feleltethető az idézett szöveghely kiemelt lexémája. Kapcsolódhat azonban az Alvinczitól használt melléknév jelentése az RMG1. 4. 'világos' értelmezéséhez is, amennyiben Bárczi Géza *Magyar szófőjtő szótárának*¹⁸ a *tettet* igéhez kapcsolódó magyarázatát rendeljük hozzá. A jeles kutató ugyanis az elavult *tetik* 'látszik, feltűnik' származékának tekinti a szót. Alvinczi sírbeszédének szavát értelmezhetjük tehát így is: 'Salamon mondása ím láthatóvá válik: a test porrá lesz...'. Köthető azonban a 3. jelentéshez is, így értelmezve: *tettet* a. m. 'nyomós, fontos'.

Alvinczi Péter egy 1610-ben írt levelében használja a *verőmarha* szót, melyet 'vágni való marha' jelentésben magyaráz a szöszedetben Heltai János. A TESz. tanúsága szerint a 'sütni való, fiatal szopós malac'-ot nevezik így, melynek alapja a régies *malacot, disznót ver, lever* kifejezés. Az állatot először bottal leütötték, csak ezután szúrták le. A szótár szerkesztőinek megjegyzése szerint a lexéma csak a nyelvjárásokban él. A Tsz. nyugati és erdélyi (ezen belül székelyföldi, udvarhelyi és háromszéki) területekről adatozja ugyanezen szó alakváltozatait hasonló jelentésben. Az ErdTSz.-ban Kriza János viszont nem közöl erre adatot.

Az Alvinczi Péter leveleiből és retorikai szövegeiből gyűjtött nyelvi adatok – nyelvhasználatának minden szegmensében – jól szemléltetik, hogy műveltsége, utazásai, pozíciói és mindenféle szociolingvisztikai tényező ellenére megőrizte anyanyelvjárásának jellegzetes vonásait különböző műfajú írott szövegeinek nyelvhasználatában is. Ugyan-

¹⁶ BARCSAY Ábrahám *Költeményei*, Bp., Egyetemi Nyomda, 1993, 58.

¹⁷ BERRÁR Jolán, KÁROLY Sándor, *Régi magyar glosszárium*, Bp., Akadémiai, 1984.

¹⁸ BÁRCZI Géza, *Magyar szófőjtő szótár*, Bp., Trezor, 1991².

akkor iskolázottsága, műveltsége hozzákapcsolta elsődleges nyelvéhez, mintegy rákényszerítette azt a normatív változatra, amely abban a régióban, ahol élete nagy részét töltötte, vezette a korabeli sceptorok, írástudók pennáját. Nyelvhasználata jól illusztrálja azt az átmeneti korszakot, amikor regionális és normatív formák versengnek egymással, amikor a nyelvjárás bizonyos vonásai megőrzendő értékek számítanak, más részük kerülendő. Nyelvformálónak válik maga Alvinczi Péter is, mint a kor írni tudó személyei általában, de ez a munkásság több, ahogy életművének jeles kutatója, Heltai János fogalmaz: „Alvinczi prédikációi [...] jelentős állomását jelentik a magyar széppróza és intellektuális értekező próza fejlődésének.”¹⁹

¹⁹ HELTAI, *i. m.*, 1989, 250.

— |

| —

— |

| —

PETRŐCZI ÉVA

JOHANNES POLYANDER, EGY MEGHATÁROZÓ TANÁREGYÉNISÉG
MEDGYESI PÁL ÉLETÉBEN

Császár Károly *Medgyesi Pál élete és működése* című kismonográfiájában, amelyet ő egyszerűen „irodalomtörténeti tanulmány”-nak nevezett,¹ meglehetősen rövidke és vázlatos fejezet szól Medgyesi peregrinációjáról. Kurta odera-frankfurti tartózkodásával kapcsolatban például, nagyon szűkszavúan, csak annyit jegyez meg: „A további sietés tulajdonképpeni okai azonban az Angliába való igyekezetében keresendők. Nem is této-vázott sokáig; alig két hónapi frankfurti tartózkodás után Leydenbe indult, hol még ugyanez év április 13-án beiratkozott az egyetem theologiai fakultására. E várost már úgy látszik jobban megszerette, s itteni tartózkodása, tanulmányai maradandóbb emléket hagytak.”²

A továbbiakban Császár néhány magasztaló-jellemző szót szentel mindazoknak, akik Medgyesi Pálunkra jelentős hatást gyakorolhattak. Az a leideni mestere azonban, aki (az alábbiakban erre majd számos közvetett bizonyítékkal szolgálhatunk) a magyar vendégdiákban minden bizonnyal megerősítette az angliai stúdiumokra, illetve az ország megismerésére való vágyakozást, bizony csak egyetlen, meglehetősen jelentéktelen mondat erejéig van jelen Császár könyvében: „Egy hét múlva mondotta el Medgyesi is értekezését Polyander tanár jelenlétében, a bűnbeesésről, vagy Ádám első vétkéről.”³

Polyander 1630-ban elnökölt a fent említett disputáción,⁴ amelynek előkészítése során módja és alkalmá lehetett érdemben és elmélyülten foglalkozni magyar tanítványával. Hogy Polyanderről való ismereteink mennyire hiányosak, arra Monok István *Johannes Polyander magyar kapcsolataihoz* című tanulmánya figyelmeztet: „Johannes Polyander van der Kerkhoven (1568–1646) nevével gyakorta találkozhatunk a régi magyar művelődéstörténeti szakirodalomban, de ezek az emlékezések szinte kizárólag az RMK III. kötetének adatait ismétlik: megemlítik, hogy valaki Polyandernél disputált leydeni [a szerző használja ezt az ortográfiát, Császárhoz hasonlóan, így nem módosíthattuk, a ma érvényes helyesírás szerint!] tanulmányai közben, vagy azok befejeztével. Ezen kívül csak mint a református orthodoxia ismert képviselője kerül elő, aki még a hosszú haj viselése ellen is értekezést írt [...] Tanításának hazai hatását lemérendő, a magyarországi

¹ CSÁSZÁR Károly, *Medgyesi Pál élete és működése*, Bp., 1911.

² CSÁSZÁR, *i. m.*, 15.

³ CSÁSZÁR, *i. m.*, 19.

⁴ *Disputatiovm Theologicarvm Quae ex ordine repeti consueverunt decima-quarta. De Lapsv sive primo peccato Adami. Cvivs Theses [...] Auspice Svb Praesidio Reverendi, Clarissimi, ac Doctissimi Viri, D. IOHANNIS POLYANDRI, [...] Publice defendere conabitur, PAVLVS MEDGIESINVS. Ad diem 14. Septembris, horis locoque solitis, Lvgdvni Batavorvm, ex officina Bonaventurae et Abrahami Elzeviris, 1630 (RMK III, 1458).*

kapcsolataira vonatkozó adatok összegyűjtésével kell kezdenünk.”⁵ Monok a továbbiakban id. Bethlen István két, Polyanderhez címzett levelét közli, az oxfordi Bodleian Library anyagából. Ennek a publikációnak a kommentár-részében, *A debreceni kolligátum* című alfejezetben is csupán egy rövid megjegyzés utal Polyander és Medgyesi kapcsolatára: „A kolligátum 16 magyar respondense közül heten védtek Polyander vezetésével. Ezek közül kettő volt ismert: Medgyesi Pál és Tornai P. István téziszűzete.”⁶

Graeme Murdock, a magyar–angol reformátorkapcsolatoknak elkötelezett történész, Robert J. Evans tanítványa és korábbi kutatási irányának folytatója így ír *Calvinism on the Frontier* című, nagy nemzetközi visszhangot kiváltó könyvében: „A magyar diákok antitrinitarizmus-ellenes disputációit valósággal ontották az összes holland egyetemek. Egy 48 antiszociánus disputációból álló gyűjteményt Johannes Polyander jelentetett meg Leidenben, 1640-ben, amelyek közül tíznek magyar református diák volt a szerzője. Ezt a gyűjteményt Polyander I. Rákóczi Györgynek ajánlotta, kifejezve azt a kívánságát, hogy a magyar egyház [ti. a református, amelynek történetét a Kolozsvárot is tanult Murdock jól ismeri!] további felvirágzása következik Rákóczi uralma alatt.”⁷

Nagyon furcsa és valamelyest indokolatlan is, hogy brit szerző létere Murdock egyetlen szót sem szentel az angliai Polyander-kultusznak, még akkor is, ha műve a magyar–erdélyi–angol, s nem az angol–holland egyházi kapcsolatokra fókuszál, hiszen Polyander csaknem Amesius-szerű tan-atyja volt a leideni egyetemen tanuló magyaroknak, erdélyieknek. A magyar kutatók zömével és Murdockkal ellentétben a holland tudósok évtizedek óta nagy alaposítással vizsgálják Polyander munkásságát abból a szempontból is, hogy minden kétséget kizáróan ő tekinthető a 17. századi Angliában a talán legnagyobb megbecsülésnek örvendő holland teológusnak. Erről tanúskodnak többek között Ole Peter Grell alábbi sorai is: „1621-ben az Austin Friars-i egyháztanács kedvezően fogadta Gomarus utódának, Johannes Polyandernek a kérését, s egyetértett abban, hogy tanulmányaiában támogassák Bartholomeus Hulsius [aki Polyander pártfogoltja volt]. Természetesen egy olyan fontos teológus kérése, mint amilyen Polyander volt, sokat nyomhatott a latban a londoni lelképásztorok és presbiterek választásán...”⁸ Itt természetesen adódhatna egy olyan, valamelyest kételkedő felvetés is, hogy a jelenkori holland tudósok netán felnagyítják, „felfűjják” honfitársuk nemzetközi jelentőségét. Medgyesi Pál leideni mesterének megítélése során tehát az a legmegbízhatóbb eljárás, ha a vele kapcsolatos, rendkívül gazdag angol szakirodalomra, a „másik fél” vele kapcsolatos megszólalásaira támaszkodunk, legalábbis nagyrészt. Ezekből a róla szóló, többnyire igen alapos publikációkból kiviláglik – sok egyéb mellett – az is, hogy hősünk apja, a

⁵ MONOK István, *Johannes Polyander magyar kapcsolataihoz = Tudóslevelek: Művelődéstörténetünk külföldi kapcsolataihoz, 1577–1797*, szerk. HERNER János, Szeged, JATE, 1989 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 23), 91–114.

⁶ MONOK, *i. m.*, 104.

⁷ Graeme MURDOCK, *Calvinism on the Frontier, 1600–1660: International Calvinism and the Reformed Church in Hungary and Transylvania*, Oxford, Oxford University Press, 2000 (Oxford Historical Monographs), 62.

⁸ Ole Peter GRELL, *Dutch Calvinists in Early Stuart London: The Dutch Church in Austin Friars (1603–1642)*, Leiden, Brill, 1989 (Publications of the Sir Thomas Browne Institute, new ser., 11), 137.

még Jean Polyander nevet viselő, eredetileg Gentből származó, Metzről Pfalzba, majd 1570-ben Emdenbe menekülő teológus (e Hollandia-közeli német kisváros napjainkban a nyugat-európai egyházi könyves kultúra egyik fontos települése, kiváló könyvtárának köszönhetően!) az emdeni zsinat egyik fontos szereplője volt; itt a vallon gyülekezetet képviselte, s a zsinat titkára volt.⁹

„Polyander szilárd és megingathatatlan kálvinista volt” – írja az apáról Andrew Pettegree, a protestáns menekült-szigetek egyik leghivatottabb elemzője.¹⁰ Ugyanezek a jelzők az ifjabbik Polyanderrel kapcsolatban is igen gyakran elhangzottak, s ő, a Brémában, Heidelbergben és Genfben tanult fiú és szellemi örökös egy, az emdeninél jóval nemzetközibb jelentőségű zsinat, a dordrechi egyik fontos szereplője lett. Ennek a nevezetes zsinatnak az eseményeiben részleteiben most nem mélyedhetünk el, de idézzük a *Leiden University in the Seventeenth Century: An Exchange of Learning* című egyetem-történeti tanulmánygyűjtemény néhány, témánk szempontjából fontos mondatát: „Mint Defensor Fidei, a király [I. Jakab] hallatta szavát egy olyan, viszonylag jelentéktelen kérdésben, mint egy leideni teológiai professzor kinevezése, ahol is az orthodox kálvinizmus folyamatos képviselétét Polyander megválasztása garantálta.”¹¹

Pontosan ez a sziklaszilárd kálvinista Polyander jelenik meg előttünk A. J. Lamping holland nyelvű monográfiájában is, amelynek címe magyarul: *Johannes Polyander, az egyház és az egyetem szolgálatában*.¹² Polyander tekintélyét az is erősítette, hogy a korszak egyik legkiválóbb európai Biblia-filológusaként tartották számon. A héber és a görög nyelv, mint bibliai idiómák jelentőségét egész munkássága során hangsúlyozta, sőt 1637-ben, hat évvel Medgyesi Leidenből való távozása után, olyan tudományos nagyságok társaságában, mint a hebraista Constantinus L’Empereur vagy az orientalista Louis de Dieau, egy közös nyilatkozatot is megfogalmazott e két szent nyelv érdemeit, jelentőségét hangsúlyozva. Ennek egy részletét idézzük: „A többi nyelvet megelőzve a héber viszi el a pálmát, mivel nincs még egy olyan idióma, amely Istennek több szavát tartalmazná. Ami pedig a görög Újszövetséget illeti, nincs egyetlen olyan lapja, amely ne tartalmazna valamely hebraizmust, természetesen görög szavakkal. Lugdunum Batavorum, 1637. június 7-én,

Johannes Polyander,
Antonius Thysius,
Antonius Walaeus,
Jacobus Triglandus,

⁹ Az idősebb Polyander az egyik meghatározó szereplője az alábbi tényfeltáró munkának: Andrew PETTEGREE, *Emden and the Dutch Revolt: Exile and the Development of Reformed Protestantism*, Oxford, Clarendon Press, 1992.

¹⁰ PETTEGREE, *i. m.*, 206.

¹¹ Gerrit Jan HOENDERDAAL, *The Debate about Arminius outside the Netherlands = Leiden University in the Seventeenth Century: An Exchange of Learning*, ed. Theo LUNSINGH SCHEURLEER, G. H. M. POSTHUMUS MEYJES, Leiden, E. J. Brill, 1975, 152.

¹² Antonie J. LAMPING, *Johannes Polyander: Een dienaar van Kerk en Universiteit*, Leiden, Brill, 1980 (Kerkhistorische Bijdragen, 9).

Constantinus L'Empereur,
Louis de Dieau”¹³

Láthattuk tehát, hogy magyar, angol, holland teológusok egyaránt a kálvinizmus egyik pilléréként tekintettek a leideni professzorra. Ehhez képest a róla szóló – főleg az angol nyelvű – szakirodalomban újra meg újra említésre kerül, hogy Johannes Polyander két legbizalmasabb teológus barátja John Robinson, a „zarándok atyák” kivándorlás előtti lelkipásztor, illetve Hugo Goodyear, a leideni angol puritán lelkész voltak. Két puritánus közt egy orthodox, mondhatnánk, valamelyes csodálkozással. A John Robinsonnal való barátságnak több írásos emléke is van. Polyander még előszót is írt barátjának a leideni Brewster nyomdában megjelent könyvéhez. Másrészt viszont az is igaz, hogy Robinsonnal nem a puritán eszmék támogatása hozta össze Polyandert, hanem ugyanúgy a Leideni Egyetem teológiai fakultása, mint tízegynéhány évvel később Medgyesi Pállal. Robinson 1615. szeptember 5-én iratkozott be az egyetemre, ahol főleg Episcopius és Polyander óráit hallgatta. Az egyetemen töltött idő alatt Robinson a kálvinisták oldalán vett részt az arminianusokkal vívott küzdelemben, akik, mint tudjuk, elutasították az eleve elrendelés elvét, s a megváltás lehetőségét mindenkire kiterjesztették. Ezzel a felfogással szemben a kálvinisták azt hirdették, hogy Isten akkor, annak, s oly módon kínálja fel a megváltást, akit, s ahogyan ő választ ki. Robinson – Polyander és más, a tudományos polémiákat mindenkor támogató professzorok hatására – nagy nyilvános vitákon vett részt, bevonva e disputációkba amazok ellenlábását, Episcopius professzort is. A leideni évek során Robinson energiájának java tehát anti-arminianus küzdelmekre fordítódott, ezekről Ozora Stearns Davis monográfiájában is esik említés, a fő hangsúly azonban e könyvben mégiscsak másik profiljára, „zarándok-pásztori”, azaz puritán szellemű vállalásaira, műveire esik.¹⁴

1630-ban, amikor Medgyesi először beiratkozott a leideni egyetemre (ugyanis angliai tartózkodása után egy időre visszatért ide!), a holland egyetemi város teológuskörében még elevenen élt a „Leiden apostolá”-nak titulált, nagyhírű angol puritán lelkész emléke, aki 1625 februárjában halt meg, s akit az itteni Szent Péter templomban temettek el. Hirtelen halála nevezetes, nagy történelmi-egyház-történelmi jelentőségű küldetésétől fosztotta meg, ő lett volna a Mayfloweren utazó Zarándok Atyák első lelkésze az új hazában, ha az eredeti tervek szerint utánuk tudott volna utazni. 1620-ban, amikor az első telepesek útra keltek, Robinson egy prédikációval búcsúztatta el a Hollandiából útra kelő hitéleti menekültek csoportját, ez csak halálánál jóval később, 1646-ban jelent meg nyomtatásban. Ennek az amerikai történelem szempontjából is nagy jelentőségű ígéhirdetésnek a címe: *Robinson búcsúja a zarándokoktól, midőn 1620-ban elhagyták Hollandiát*. A Delfthaven kikötőjében elmondott búcsúprédikáció nagy érzékenységgel, empátiával kiválasztott textusa a következő volt: „Ekkor böjtöt hirdetétek ott az Ahára folyóvíz mellett, hogy megaláznók magunkat a mi Istenünk előtt, hogy kérjünk tőle szerencsés utat

¹³ Henk J. de JONGE, *The Study of the New Testament in the Dutch Universities 1575–1700 = Leiden University...*, i. m., 22.

¹⁴ Ozora Stearns DAVIS, *John Robinson, the Pilgrim Pastor*, Charleston, BiblioBazaar, UC, 2008.

magunknak, családtagjainknak és minden marháinknak.” (Ezsd 8,21.)¹⁵ A szemtanúk állítása s egy Bradford nevű kortárs szemtanú szerint az útra kelőket búcsúztató lelki-pásztor s az útra válók egyaránt könnyes arccal estek térdre a kikötőben.¹⁶

Minden túlzás nélkül feltételezhető és állítható, hogy Medgyesi angliai peregrinációja összefügg Polyander kiterjedt albioni kapcsolataival, amelyeket az is jellemez, hogy halálakor számtalan szigetországbéli szerző siratta el versben, nem csupán teológusok, de egy Sir Thomas Brown nevű orvos is.¹⁷ A holland Lamping, már említett Polyander-monográfiájában idézi egy Niettemin nevű illető 1646-os keltezésű siratóversét, az *An Epitaph on Monsieur Polyandert*.

Peace hee gave oft the Wounded Mind,
Peace noww lett his ashes find.

Sebzett szívekbe békét vitt szava,
Békében mostan nyugodjék pora.

(Petróczi Éva ford.)¹⁸

Ez a remekműnek semmiképpen nem nevezhető kis versezet rávilágít Medgyesi Pál leideni tutorának egy olyan erényére, amely a tanítványra, a jeles magyar igehirdetőre is mindvégig jellemző volt papi szolgálataiban. Vagyis arra, hogy nagyon felkészült elméleti teológusként, gyakorlott hitvitázóként és tanítványait „hitvitáztatóként” sem feledkezett meg lelkiigondozói kötelességeiről, arról, hogy a 17. század sok viszontagsága között „megsebzett elméket” (ahogyan az eredeti angol szöveg mondja) nem hagyta magára.

Polyander életének második legfontosabb, őt, s így közvetve még tanítványait is Anglia közelébe vonó szereplője, illetve kapcsolata Hugh Goodyear volt, egy gazdag gyapjúkereskedő fia, aki 1608-ban ugyanabba az Emmanuel College-ba iratkozott be, ahol Medgyesink 1631 elején matrikulált. Goodyear, miután megszerezte Cambridge-ben a magiszteri fokozatot, jobbnak látta Hollandiába távozni, mert Angliában a prédikálás jogát a püspök adta meg, s a szolgálat felvétele előtt minden papnak le kellett tennie egy konformista hűségesküvet is. Goodyear egyébként az ugyancsak Angliából emigrált, s a magyar diákokra nagy hatást gyakorló Ames/Amesius baráti köréhez tartozott. Arról nincs tudomásunk – bár nagyon valószínű –, hogy Goodyear és Medgyesi Pál találkoztak-e Leidenben. Egy bizonyos: Cambridge-ben már Goodyear is úgyszólván „magyar deák módi szerint” szűkölködött, szülői támogatást ekkor már nem kapván, alkalmi munkákból fizette be a nem is alacsony összegű „tuition fee”-t. Hugo Goodyear életének

¹⁵ *Szent Biblia*, ford. KÁROLI Gáspár, Bp., Bibliatársulat, 1968, 454.

¹⁶ *Words of John Robinson: Robinson's Farewell Address to the Pilgrims upon Their Departure from Holland*, 1620, The Online Library of Liberty, Liberty Fund, Inc., Indianapolis, Indiana, http://oll.libertyfund.org/index.php?option=com_staticxt&staticfile=show.php%3Ftitle=558&layout=html (2010. július 21.).

¹⁷ LAMPING, *i. m.*, 184.

¹⁸ LAMPING, *i. m.*, 184.

számos részletét megismerhetjük két holland tudós, A. Veenhoff és M. Smolenaars igen alapos, angol nyelvű közleményéből.¹⁹ Ez a két kutató közös dolgozatában kitért Goodyear hátrahagyott könyvtárára is; a művészet- s ezen belül sokak által poézisellenesnek tartott puritánok nagyobb dicsőségére e könyvtárban Shakespeare és a Hollandiáért vívott harcban, a spanyolok elleni „protestáns keresztes hadjáratban” elesett Sir Philip Sidney művei is előfordultak.

Polyander professzor legjobb barátainak – történetesen éppen két puritán teológusnak – legalább vázlatos bemutatása után nem szabad meglepedkeznünk arról, hogy a John Robinson egyértelműen antiepiszkopális ígéhirdetéseit is gyakran meghallgató Johannes Polyander legfeljebb messziről rokonszenvezett két barátja hitéleti stílusával, eszmével, társutasnak, esetleg pseudopuritánnak azonban semmiképpen nem nevezhető. Meggyőző bizonyítékot szolgáltat erre nézve Keith L. Sprunger számos kritika szerint nem különösebben olvasmányos, ám annál hasznosabb és a legapróbb részletekre is kitérő könyve, a *Holland puritanizmus: Az angol és skót egyházak története Hollandiában, a 16. és 17. században*.²⁰ Sprunger így ír egy helyütt Johannes Polyander és két professzortársa viszonyáról az anglikánokhoz és a puritánokhoz: „1633-ban Polyander, Walaeus és Thysius vizsgálták meg az anglikán szertartásokat a holland-brit egyházközösségben [...] ők visszautasították az anglikán liturgia cenzúráját [...] 1634-ben megvizsgálták Ames *De Conscientiáját*, s azt a tanácsot adták, hogy annak anglikanizmus-ellenességét mérsékelni kell. Nem csoda, hogy ezek után a szigorú anglikán Stephen Goffe úgy utalt a leideni professzorokra, mint »csaknem legjobb holland barátaira.«”²¹

A Polyander személyiségét feltárni igyekvő mai kutató egy pillanatra tanácsalannak érezheti magát e sorok hallatán: mi ez? „Double dealing”, egyházas „Kállai kettős”, döntésképtelenség, vagy – erősebben fogalmazva – jellemgyöngeség? Mindezeket a feltevéseket, amilyen gyorsan felmerülnek bennünk, olyan gyorsan el is kell felejtenünk. Polyander, egy több generáció óta országról országra menekülő teológusdinasztia sarja, sokkal érzékenyebb lehetett a korszakra jellemző hitéleti paletta sokszínűségére, mint az „egy élet = egy város = egy gyülekezet” képlet szerint élő, publikáló, oktató teológustársai. Egyik legismertebb portréján, W. Swanenburgh 1625-ös metszetén, a „Pie et prudenter” felirat ékeskedik ugyan, az igazán hozzá méltó és rá jellemző azonban egy páli idézet volna: „Mindeneknek mindenné lettem, hogy minden módon megtartsak némelyeket.”²²

És itt érkeztünk el Polyander Medgyesire gyakorolt hatásának második pontjához. Leideni mestere nem csupán megerősíthette a fiatal magyar peregrinus Anglia iránti, Császár Károly által nem igazán megindokolt érdeklődését, hanem egész pályafutásának, munkálkodásának hangneméhez nagyban hozzájárult. Túlzás volna természetesen azt

¹⁹ Ann VEENHOFF, Marja SMOLENAARS, *Hugo Goodyear and His Papers*, Manchester, Lancashire and Cheshire Antiquarian Society, 1999.

²⁰ Keith L. SPRUNGER, *Dutch Puritanism: A History of English and Scottish Churches of the Netherlands in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, Leiden, Brill, 1982 (Studies in the History of Christian Thought, 31).

²¹ SPRUNGER, *i. m.*, 362.

²² Pál, 1Kor 9,22 = *Szent Biblia*, idézett kiadás, 180.

állítanunk, hogy Medgyesi kizárólag az ő hatására maradt „mérsékelt” puritán, az azonban bizonyos, hogy részben az ő hatására határolta el magát a „szelet vet, vihart arat”-stílusú, Tolnai Dali János-féle viselkedésmintáktól. Sokat magasztalt empátiája, segítőkészsége, különösen a hozzá hasonló „bujdosók” (hiszen a peregrinációnak, a vándordeákságnak is vannak lélektani és gyakorlati szempontból is egyfajta számkivetettséget jelentő vonásai, mindmáig!) iránti megértése az eszmei segítségnél talán még többet is adott Medgyesinek. Elképzelhető, hogy leideni mestere éppen fia, Johannes a Kerkhoven angliai holland nagykövet, egy előkelő angol hölgy, Lady Katherine Stanhope férje révén segítette akár több magyar tanítványát. Itthonról elérhető források híján sajnálatos módon nem áll rendelkezésünkre sem olyan ajánlólevél, amelyet Johannes Polyander írt volna valamelyik angol teológusnak, vagy az imént említett, nagyköveti posztot betöltő fiának Medgyesi Pál, vagy bármelyik Leidenben tanult magyar érdekében. Minden ajánlólevélnél, alkalmi gesztusnál többet tett azonban, amikor az antiarminianus disputára való előkészítés, illetve az akkori egyetemi képzésben még valóban virágzó, személyre szabott tutoriális oktatás keretein belül az Angliában eltöltendő félévre is felkészítette magyar tanítványát. Akár így is mondhatjuk: Angliára hangolta. Talán épp ennek a leideni „Anglia-nyitánynak” köszönhető Medgyesinek az átlagosnál sokkal magasabb színvonalú angoltudása, s az a fordítási remeklés is, amelyet *Praxis pietatisként* ismerünk. Ugyanígy részben Polyander közvetett hatásának tulajdonítható Medgyesi Amesius iránti intenzív érdeklődése is, s főként az amesiusi modellt követő, nagy homiletikai művének, a *Doce nos orarének* a megírása is, hiszen Medgyesi leideni tartózkodása idején a holland professzor és két társa már nyilván megkezdte előtanulmányait 1634-es, nagy Amesius-kritikájához.

Végül: amit Heltai János írt a Heidelbergben tanuló magyar diákokat feltérképező, mindmáig megkerülhetetlen forrásnak számító munkájában,²³ az közvetve még Leidenre és az ott tanuló magyarokra is érvényes, hiszen Polyander egyik felnevelő iskolája a heidelbergi egyetem volt, s annak jótékonyan befogadó, nemzetközi légkörében vált olyan oktatói személyiséggé, aki – David Pareushoz hasonlóan – örömmel vonta be változatos szellemi tevékenységeibe, eszmei küzdelmeibe messziről jött diákjait, köztük a magyarokat, s az egyik legtehetségesebb „Hungarus” peregrinust, Medgyesi Pált is: „Látjuk, Pfalz szellemisége széles sávjára sugárzott a magyar művelődésnek” – írta Heltai. Ez a sugárzás még 1621 után sem vesztett fényéből és erejéből, részben a Pfalz haláláig baráti- és munkakapcsolatban élő Polyandernek, részben a Medgyesi leideni időszakában Hollandiába érkező pfalzi diákoknak köszönhetően. Heidelberg szellemisége így (s természetesen részben az ugyancsak ott tanult, hazánkban puritán szellemiségű könyvet először fordító Kecskeméti C. János jóvoltából!) a holland és angol egyetemek mellett még e tizenhetedik századi hitújításban is szerepet játszott.

²³ HELTAI János, *Adattár a heidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanuló magyar diákokról és pártfogóikról*, Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1980, 245.

— |

| —

— |

| —

R *es litteraria Hungariae*
vetus operum impressorum

— |

| —

— |

| —

VOIGT VILMOS

A MAGYAR PROVERBIUMOK LEGRÉGIBB RÉTEGEI

Unde apud veteres tale erat proverbium
(Ricardo Pictariense, 1244 k.)

A magyar *parömiológia* a legutóbbi időben mind itthon, mind a nemzetközi porondon igen sikeres volt, különösen a frazeológia terén és a szólások mai, az eredeti szövegektől eltérő változatainak kutatásában. Noha nem mindenki, ám kutatóink többsége végre nemzetközi tudományos együttműködés keretében dolgozik, annak szakkifejezéseit és felfogását ismeri, kongresszusok és közös kiadványok ezt jól jelzik.¹ Ugyanakkor az is igaz, hogy a *proverbium* (nevezzük ezzel a középkorban is ilyen értelemben használt szóval a szólások, közmondások és rokon sztereotip kifejezések összességét) olyan sokrétű kutatási terület, hogy még így is mindmáig háttérben maradtak fontos jelenségek, témakörök.

Máig sincs nagy, nemzeti jellegű és tudományosan ellenőrzött magyar proverbiumszövegantológiánk – bármilyen hasznos, népszerű, ám filológiailag nem pontos és adathiányos könyvek ezt nem pótolják. Enélkül pedig történeti és egyéb vizsgálatok aligha végezhetők el. Viszont ezek aligha halogathatók tovább. Most ennek érdekében kísérelnek meg némi (és korántsem teljes) áttekintést proverbiumaink legrégebb rétegeinek kérdéseiről.

A magyar proverbiumok „legrégebb rétege”

Irodalomtudományunk többször is megkísérelte a lehetetlent: honfoglalás előtti „költészetünk” rekonstruáló bemutatását. Szerencsére ennek során parömiológiai megjegyzések nem tétettek – úgyhogy nincs mit kritizálni. A magyar nyelvtudomány sokat foglalkozott a honfoglalás előtti korokra tehető finnugor (uráli), sőt török (altáji) szemantikai összefüggések kérdéseivel is. Itt már, sok óvatossággal, lehetne valamire felhívni a figyelmet. Nyilvánvaló, sok szavunk, szó szerkezetünk, szintaktikai szabályunk ilyen régi múltú, ilyen hátterű és így is származtatható. Például a proverbiumokban szó szerkezetek ismétlése, hasonló grammatikai formák megkettőzése minden bizonnyal igen régi. Ám konkrét szövegekre ilyen egyszerű módon mégsem következtethetünk, hiszen e grammatikai-szintaktikai minták is „világszerte” ismertek. Az „az én házam – az én váram”, „ha a hegy nem megy Mohamedhez, Mohamed megy a hegyhez”, sőt a „kígyót-békát kiált

¹ Ennek az új korszaknak néhány eredményét összegeztem: *Mióta és miként modern a mai magyar parömiológia?* = *Szemiotikai szövegtan*, 9, szerk. PETŐFI S. János, BEKÉSI Imre, VASS László, Szeged, JGYTF Kiadó, 1996, 67–76.

rája/róla” szerkezetek igazán évezredek múlta tekinthetnek vissza – viszont éppen azért választottam (legalább két) olyan, a magyarban ma közismert példát, amelyről nyilvánvaló, tartalmi okokból legfeljebb csak egy időpontig vezethetők vissza nálunk.

Ami egy másik retrospektív parömiológiai lehetőséget illet, voltaképpen könnyű lenne olyan magyar proverbiumokat találni, amelyeknek van finnugor vagy altáji szöveg-párhuzama.² Azonban ha például az *amilyen az anyja, olyan a lánya* vagy a *ki mint vet, úgy arat* magyar szövegeihez finnugor vagy altáji párhuzamokat találunk – ez még nem jelenti azt, hogy „mi” a szöveget éppen „onnan” örököltük volna. Ilyen proverbiumok ugyanis ugyancsak „világszerte” megtalálhatók.³

Hogy a gyakorlatban milyen bonyolult az ilyen összehasonlító szövegvizsgálat, könnyen bemutathatjuk. Mindmáig az egyik legkiválóbb összehasonlító közmondásszövegmonográfia a finn folkloristaprofesszor, Matti Kuusi műve: az „esik az eső, süt a nap” szólásról. Ez nyilván igen régi, hiszen egy feltűnő meteorológiai eseményt magyaráz, és már csak ezért is világszerte ismert. A proverbiumszövegek általában egy furcsa eseményhez kapcsolják ezt az időjárás jelenséget: állatok házassága, ünnep a mennyben, boszorkányok, cigányok, koldusok, bohócok, királyok cselekedeteihez. A legismertebb magyar változatok szerint ilyen időben „veri az ördög a feleségét (vagy közösül vele)”. (Ezen kívül további, ritkábban használt, továbbfejlesztett vagy más megoldású magyar proverbiumszövegeket is találunk.) Természetesen az altáji és az uráli népek körében is ismert – ám egészen más eseményeket említve. Kuusi csoportosítása szerint a magyar

² Csekély számú kísérlet ellenére máig nem készült magyar szempontú igazán eligazító áttekintés a finnugor parömiológiai összefüggésekről. A török népek körében is ismert magyar proverbiumokról PACZOLAY Gyula írt tömör áttekintést: *Török rokonsággal (is) rendelkező magyar közmondások = Kőrösi Csoma Sándor és a magyarság keleti eredete*, szerk. GAZDA József, Sepsiszentgyörgy, Kőrösi Csoma Sándor Közművelődési Egyesület, 2000, 198–204. A cikkben 21 proverbiumot vizsgál. Óvatos véleménye szerint 7 proverbium nálunk és a török népeknél közismert, ám sok a „nyugati” adat is, sőt ezek nemegyszer régebbiek, mint a keleti változatokban. A további 14 szöveg esetében a „nyugati” adatok száma csekély. Van köztük 4 olyan, amely ismert a kelet-európai népeknél; meg 3, talán 4 olyan, amely a Balkánon ismert; 1 bibliai eredetű. A következő magyar proverbiumok kapcsolhatók a török népek proverbiumaihoz: *Híres eperre nem kell kosárral menni – Lányomnak mondom, menyem értsen belőle – Akit a tej megéget, az aludttejet is megfűjja – Ezer varjú ellen elég egy kő*. 1 proverbium az egyenetlen területi megoszlás ellenére is inkább „nyugati”-nak tekinthető. Minthogy a magyar források természetéből eredően gyakran csak kései datálásúak a magyar példák – hogy az említettek közül tarthatjuk-e valamelyiket honfoglalás előttinek, nem könnyű eldönteni.

³ Gazdag ilyen példatár található PACZOLAY Gyula könyvében: *European Proverbs in 55 Languages with Equivalents in Arabic, Persian, Sanskrit, Chinese and Japanese – Európai közmondások 55 nyelven arab, perzsa, szanszkrit, kínai és japán megfelelőekkel*, Veszprém, Veszprémi Nyomda, 1997. Az „amilyen az anya, olyan a lánya” itt a 21. számú példa, a 137–141. lapokon, 47 nyelvből adatolva, köztük lapp, finn, karjalai, észt, vepsze, vót, cseremisiz, mordvin, csuvas példákkal – hogy csak a pontosabb megfeleléseket soroljuk fel. Paczoly szerint a proverbium megvan az Ószövetségben (Ez 16,44) és a Talmudban is. A ma ismert változatok nagy része innen terjedhetett el. A „ki mint vet, úgy arat” (idézett mű, a 2. számú példa, a 38–43. lapokon) még elterjedtebb, 52 nyelvből ismeretes, köztük lapp, finn, karjalai, észt, vepsze, vót, zürjén, votják, mordvin, cseremisiz, csuvas, török példákkal. E proverbiumot Paczoly „egyetemesen ismert”-nek nevezi. Minthogy Paczoly az „európai” proverbiumokat vette kiindulópontnak, tüzetesen nem is sorolja fel a szibériai, belső-ázsiai stb. variánsokat – pedig ilyenek is léteznek, és más tanulmányaiban ő is nagy szakismerettel utalt az ilyen párhuzamokra.

szólás a *F-V (Teufel – Prügeln)* csoportba tartozik.⁴ Az ilyen szólások megfogalmazásának tartalma: „ha esik az eső és közben süt a nap, / búcsú napja van a pokolban / az ördög veri a feleségét”. Csak a verést/verekedést említik – ám változatos formában – a chilei, amerikai spanyol, olasz, nagybecskereki szerb, bánáti román, barcasági román, osztrák, német, francia, provanszi, bretagne-i, angol, amerikai angol változatok. A bánáti vagy erdélyi változatok nyilvánvalóan összefüggnek a magyarokkal. (A finn szövegekben egyébként az ördög nem a feleségét, hanem az öreganyját veri.)

Nehezen lehetne kétségbe vonni, hogy már a középkori Magyarországon is létezett a furcsa időjárás jelenségre vonatkozó valamely közismert megállapítás (a leginkább valószínű módon a „veri az ördög a feleségét” formában) – ám hogy ez a szólás pontosan mikor és hogyan jelent meg a magyarban, nem tudjuk, és datálni sem tudjuk. Kuusi adattárában egyébként a legrégebb európai feljegyzés egy francia mitológiai értekezésben olvasható – *le diable bat sa femme* alakban (M. BERGIER, *L'origine des dieux*, Paris, 1767, II, 201)⁵ –, ami azért aligha jelentheti azt, hogy a legalább harminc európai nyelven ismert proverbium ne lehetne ennél régebb.

Latin proverbiumok a magyar középkorban

A bibliai és az antik⁶ proverbiumok, szentenciák mihozzánk nyilván a középkorban jutottak el, elsősorban az oktatás és az egyházi, jogi gyakorlat keretében. Minálunk is ez a szöveganyag latin nyelvű volt, görög proverbiumok legfeljebb a nyelv oktatása során kerülhettek elő. Hosszú folyamatokról lévén szó megint csak szinte lehetetlen egy-egy ilyen származású szólásunk pontos életútját kimutatni. Népszerűsítő munkákban ugyan találhatunk ilyen ötleteket – ám bizonyítékok nélkül. Inkább fordított módon szoktunk az ilyen elterjedésre hivatkozni. Ha például szótárak, nyelvkönyvek, bibliafordítások szövegében előfordul egy ma is ismert szólás, ennek korábbi meglétét csak vélhetjük, és igazán kedvező körülmények esetében tudunk csak mondani valamit is az összefüggés pontosabb történetéről.⁷ Az *Ómagyar Mária-siralomból* ismert „világ világa” és „virágnak virága” nyilván a latin *lux mundi* és *flos florum* kifejezésekből származik, és a magyar szövegben mindez már poétikailag is igen rangosan megfogalmazva található – „jobb, mint az eredeti” –, ám éppen ezért proverbiumdatálási tanulságot nem tudunk levonni.

⁴ Matti KUUSI, *Regen bei Sonnenschein: Zur Weltgeschichte einer Redensart*, Helsinki, Suomalainen Tiedeakatemia, 1957, 99–122, a legfontosabb magyar adatok a 104–105. lapokon. A további magyar változatokat és értelmezésüket a kötet végi mutató „Ungarn” szavánál lehet visszakeresni.

⁵ KUUSI, *i. m.*, 109, F-V Fr 2. adat.

⁶ Noha mindkettő igazán vonzó téma és több népszerűsítő írás foglalkozott is e hagyományokkal, máig nem ismerünk tüzetes, adatolt áttekintést.

⁷ Módszertanilag is megbízható, ám kongresszusi előadás lévén terjedelmileg korlátozott: PACZOLAY Gyula, *Bibliai szólások és közmondások a magyarban és más nyelvekben = A magyar művelődés és a kereszténység: A IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai, Róma-Nápoly, 1996. szeptember 9–14.*, szerk. JANKOVICS József (és mások), Bp.–Szeged, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság–Scriptum, 1998, 1151–1160.

Sajnos mind ez ideig nem találtak középkori magyar nyelvű szólásjegyzékeket, illetve olyan írásokat, amelyekben elkülönítették volna a proverbiumokat. Pedig didaktikai, nyelvtani, teológiai, logikai szövegekben kétségtelenül megvoltak. Parömiológusaink még az olyan szövegeket sem nézték át ilyen szempontból, ahol pedig lehetne valamire bukkanni: mint például az ószövetségi Példabeszédek könyvének magyar fordításaiban. Egyes kódexeinkben (például a *Sermones Dominicales* két redakciójában) a magyar glosszákat lenne érdemes végignézni ilyen szempontból. Példázatok, állatmesék (fabulák) szövegeiben gyakran található sztereotip szófordulatok, vagy éppen az ilyen tanulmányok válhattak később proverbiummá. Ezt a témát eddig külön tanulmányban azonban nem vizsgálták.

Még ennél is fontosabb lenne a magyarországi latinitás proverbiumainak végre áttekintése. Itt bizonyos előtanulmányok már megszülettek.

A maga idejének tudományos színvonalát képviselte Bartal Antal *Glossarium mediae et infimae latinitatis Regni Hungariae* (Lipsiae, 1901). Azonban ez a mű a jogi és társadalmi élet szókincsét adja, és sztereotip szófordulatokat sem adhat. Viszont más forrásokkal összevetőleg parömiológusok is használhatnák. Ilyen tanulmányról sem tudok.

Pedig váratlan helyen váratlan parömiológiai adatok olvashatók a szótárban. A „Gladii bini ancipites” címszóba (295a. hasáb) nyilván a kiadó a következő magyar proverbiumot illeszti: *két kard egy hüvelybe, két kakas egy udvarba, két dudás egy csárdába* nyilván [nem fér meg egymással]. (Ez, és még tucatnyi hasonló „két összeférhetetlen egy helyen” proverbium a 19. század második felében is közismert volt Magyarországon.) Ezt követi a forráshivatkozás: *Szamosközi István Történelmi maradványai I.* 1876. 135. és a következő szöveg: „Proinde Stephanus trito Ungaris proverbio dicitare solebat: *Binos ancipites gladios non posse una vagina contineri*”. A proverbiumot nyilván nem kapcsolhatjuk a megemlített történelmi eseményhez, ám Szamosközy (1565/1570–1612) proverbiumtudásához igen. És a háromszoros ismétlés helyett is csak arra gondolunk, hogy a későbbi magyar szövegekben is ismert proverbium („Két éles pallos/tőr nem fér egy hüvelybe” – ERDÉLYI János, *Magyar közmondások könyve*, Pest, Kisfaludy-Társaság, 1851, 4425. szám, a 232. lapon) előzménye jelenik meg.

Hosszú előkészület után 1987-től jelenik meg a voltaképpen Boronkai Iván szerkesztette *Lexicon latinitatis medii aevi Hungariae*, amely az 1526 előtti kort tekintve teljességre törekszik. Ez azt is jelenti, hogy nem csupán a törvények és oklevelek szövegeit, hanem például a latinul író magyarországi humanisták műveit is kicédulázták. Ezek műveltségéhez pedig hozzátartozott az egyházi és világi proverbiumok ismerete is. Természetesen a józan ész bizonyos határt szabott a *Lexicon* adatgyűjtésének is: például a Szentírás vagy az egyházi rítusszövegek sztereotip kifejezései – noha nyilván széltében ismertek voltak – nem szerepelnek a szótárban. Feltétlenül szükséges lenne, hogy külön parömiológiai tanulmány tekintse át a *Lexicon*ban eddig megjelent szócikkeket (illetve a további részekhez összegyűjtött cédulaanyagot). Ha például összevetjük Bartal és Boronkai adatait a *corona* címszavaknál, még akkor is találunk állandósuló szófordulatokat, ha az adatgyűjtők nem is írták le a háttérben feltehető proverbiumok teljes szövegeit.

Egyébként a *Lexicon* számos címszava arra biztatja az olvasót, maga nézzen utána az eredeti forrásoknak. Például a *canticum, canto, caput, carmen* stb. címszavak adattára, hogy csak néhány példát említsünk, jól mutatja, hogy az itt idézett közismert megfogalmazások gyakran szentencijajellegűek. Számomra e szótár anyagából derült ki, például Janus Pannonius verseiben milyen gyakran olyan „szentenciázó” megfogalmazások találhatók, amelyekről ma igen nehéz megmondani, ezek akkor valamely proverbiumra utaltak-e, vagy csak a költő kiváló tömörítő és poétikai érzékéről tanúskodnak.

Ilyen esetekben (is) természetesen a nemzetközi parömiológiai szakirodalom adhat segítséget. Ilyen kiváló művekkel ugyanis rendelkezünk! Érthető módon az európai középkor „nemzeti nyelvű” proverbium-gyűjteményeinek száma nem túl nagy. Ám még itt is készültek olyan antológiák, amelyek összegezik a középkori írásbeliségben használt proverbiumokat.

Joseph Morawski *Proverbes français antérieurs au XVe siècle* c. műve (Paris, 1925) máig használt áttekintés, noha időközben megnőtt a feltárt középkori francia proverbiumanyag. Az angol és német parömiológiában az általános jellegű gyűjtemények és antológiák adnak (némi) eligazítást a középkori proverbiumokról is.

Bartlett Jere Whiting (Helen Wescott Whiting közreműködésével) adta ki a régi angol közmondások gazdag anyagának áttekintését: *Proverbs, Sentences and Proverbial Phrases from English Writings Mainly before 1500* (Cambridge MA, 1968). A későbbi évszázadokat is külön kiadványok mutatják be.

Ami a latin proverbium-gyűjteményeket illeti, itt voltaképpen már a 16. századi antológiák, majd szótárak közölték a legismertebb szövegeket. Azután évszázadokon át jelentek meg ilyen tárgyú fontos munkák. Közülük Margalits Ede *Sententiae in classicis latinitatis* c. háromkötetes összeállítása (Pest, 1911–1913) bizonyos mértékig még ma is használható. Ám ez a munka nem is lehetett teljes, és forráskezelése is egyszerűsített.

Teljességre törekedett a 20. század nagy svájci medievistája és parömiológusa, Samuel Singer. Ő a két világháború között gyűjtötte össze a *Thesaurus proverbiorum medii aevi* mintegy 90.000 adata terjedő anyagát, amelyet azonban csak halála (1948) után publikált a Schweizerische Akademie der Geistes- und Sozialwissenschaften e célra alapított „Singer-kuratóriuma”. 1995 és 2002 között 13 kötetben jelent meg a teljes mű, kiegészítésekkel, javításokkal (Berlin, Walter de Gruyter kiadó). Előbb Ricarda Liver, majd Werner Ziltener és Christian Hostettler volt a szerkesztő, ám a munkában kötetenként még sokan mások is részt vettek. Singer ennek előtte egy „népszerű” kiadást is közzétett, évszázadok szerint tagolva, *Sprichwörter des Mittelalters* címmel (I–III, Bern, 1944–1947). Singer tervei szerint az európai proverbiumokat 14 nyelven gyűjtötte volna egybe: görög, latin, izlandi, dán, svéd, angol, holland, német, francia, provanszi, olasz, katalán, spanyol, portugál szövegeket. Ehhez azonban valamikor társítani kellene a kelet-európai adatokat is.

Hasonlóan gigantikus vállalkozás volt a német germanista és bibliográfus Hans Walther összeállítása *Proverbia sententiaequae latinitatis medii aevi* címmel. (Később az „ac recentioris” megjelölés is az „aevi” szó elé került. A műnek van német címe is: *Lateinische Sprichwörter und Sentenzen des Mittelalters [und der frühen Neuzeit] in alpha-*

betischer Anordnung.) Walther halála után itt is egy kis német kutatócsoport jelentette meg az első hat kötetet (1963–1969, Göttingen, Wandenhoek & Ruprecht), amelyhez 1982 és 1986 között három további kötet társult „nova series” megjelöléssel.

Megemlíthetjük, hogy ugyancsak Walther adta ki a későközépkori latin nyelvű költeményeknek a magyar filológusok által is használt incipit-katalógusát (*Initia carminum ac versus medii aevi posterioris Latinorum*, I–II, Göttingen, 1959–1969), ami lehetővé teszi, hogy gyorsan vizsgálhassuk azt is, egy-egy latin proverbium eljutott-e a költemények kezdősoraiba, illetve fordított irányban mennyire jellemző a versek szentenciajellegű indítása, vagy éppen versek bizonyos részeinek proverbiummá válása. (Míthogy Horváth Iván és munkatársai jóvoltából egyre jobb változatokban elkészült a „rég magyar vers számítógépes repertórium” – *Répertoire de la poésie hongroise ancienne*, először Paris, 1992 –, hasonló munka elvben nálunk is elvégezhető lenne.)

Singer és Walther soktízezes adattára nélkül ma a középkori tárgyú európai parömiológia nem tud működni. Pedig még ez az anyag sem teljes, inkább csak a német kultúra és az ezzel összefüggő területek forrásanyagát használták. Azonban a változatok időrendje, elterjedése, egyáltalán népszerűsége csak e kötetek ismeretében vizsgálható. Megbízható filológia jellemzi e kiadványokat, műfaj történeti és általános parömiológiai megjegyzéseket azonban e forráskiadványok nem tartalmaznak.

Noha e munkák megléte nem maradt ismeretlen a kortársi magyar szóláskutatásban, azonban teljesen sosem tekintették át ezeket a kiadványokat az esetleges magyar tanulságok levonása céljából. Ennek csak egyik oka az, hogy nincs olyan könyvtárunk, amelyben a zegzugos kiadástörténetű (és méregdrága) kötetek mindegyike megvolna – a fő ok nyilván az volt: e kutatásban évek munkája hozhatna csak eredményt.

Mindehhez azonban legalábbis a középkori magyarországi proverbiumokra vonatkozó adatfeltárásnak kellene végre bekövetkezni.

A reformáció korának magyar proverbiumairól

Az utóbbi időben végre megindult e téren a parömiológiai szakkutatás. Amint ezt leginkább a Baranyai Decsi nevezetes műve (*Adagiorum Graecolatino-hungaricorum...*, Bártfa, 1598) megjelenésének 400. évfordulóján rendezett nemzetközi konferencia anyagából⁸ tapasztalhatjuk, végre a korai európai parömiológia keretébe tudtuk illeszteni a magyar kutatásokat. E konferencián több tanulmány foglalkozott Baranyai Decsi (1560–1601) sokrétű életművével. Holland, lengyel, szlovén és horvát párhuzamokat mutattak be Baranyai Decsi „erasmusi” és didaktikai ihletésű nemzeti nyelvű közmondáskiadványához. Magam azt is megkíséreltem, hogy áttekintsem az európai parö-

⁸ Könyv alakban megjelent: „*Igniculi sapientiae*”. *János-Baranyai-Decsi-Festschrift: Symposium und Ausstellung zum 400. Jahrestag des Erscheinens der Adagia von János Baranyai Decsi in der Széchényi Nationalbibliothek, 1998*, Hrsgg. BARNÁ GÁBOR, STEMLER ÁGNES, VOIGT VILMOS, Bp., OSZK–Osiris Kiadó, 2004 (Libri de Libris). Korábban a kötet több tanulmánya megjelent az *Acta Ethnographica Hungarica* 45(2000)/3–4. számában.

miológia helyzetét Baranyai Decsi korában.⁹ E szemle révén az eddigi ismeretekhez képest is még inkább kiderült, milyen korai és jelentős műve az európai parömiológiának az ő *Adagiája*. Baranyai Decsi 1587-től német földön tanult, és itt alakult ki az az elgondolása is, hogy kis könyvben adja ki az „erasmusi” latin és görög proverbiumok magyar megfelelőit. A budapesti konferencián és a kötetben Paczolay Gyula igazán tüzetesen bemutatta Baranyai Decsi szólásgyűjteményét.

Nemcsak a magyar parömiológia, hanem tágabb körben a magyar történeti folklorisztika és művelődéstörténet számára is rendkívül fontos e munka, amelyben majd ötezer magyar szószerkezet (zömmel szólás, sztereotip kifejezés) található. Szemmel láthatóan nem a latin (vagy görög) szövegek magyarra fordítása volt a szerző célja, inkább valamilyen, ezeknek megfelelő szöveg megkeresése. Ami a magyar anyagot illeti, Baranyai Decsi elsősorban a maga anyanyelvi ismereteire hagyatkozott. Jó néhány esetben más szerzőknél (általában később) is felbukkan az általa közölt magyar proverbium – ezért ott sem kételkedhetünk adatai megbízhatóságában, ahol viszont nem tudunk jó magyar párhuzamokat találni.

Baranyai Decsi *Adagiái* egy idő múlva eltűntek a magyar köztudatból, és még a 19. századi parömiológiánk sem volt tisztában e művel, illetve jelentőségével. Csak amióta megjelent egy elég igénytelen kivitelű hasonmás kiadása,¹⁰ vált lehetővé e munka bárki által elvégezhető, tüzetes vizsgálata. Sajnos akik eddig e műről általános és rövid jellemzést adtak, általában másoktól átvett, már eredetileg sem pontos, később még inkább szétfolyó állításokat ismételtek. Paczolay Gyula számos tanulmánya és alapos szövegfilológiai vizsgálata viszont megbízható alapokat ad a további Baranyai Decsi-kutatásokhoz.

Noha az oly korán elhunyt zseniális filológus, Baranyai Decsi életútja megművének előszava eligazít ennek a műnek a keletkezéséről és céljáról, azért néhány ponton továbbra sem tudunk megbízható feleletet adni a felmerülő filológiai kérdésekre. Nem tudjuk, mikor ötlött először eszébe egy ilyen, klasszikus-humanista magyar szöveganyag összeállítás az oktatás céljaira. Nem tudjuk, pontosan mikor és hol végezte el ezt a munkát. Nem tudjuk, voltak-e segítői, és ha igen, kik voltak ők. Baranyai Decsi életrajzából tudjuk, 1592-ben Strassburgban találkozott Szenci Molnár Alberttel, akihez később eljutott Decsi *Adagia*-könyvének egy példánya, és Szenci Molnár a maga magyar–latin szótárának későbbi, 1611-es (Hanau) és 1621-es (Heidelberg) kiadásába innen vett át mintegy 400, „usitatoria proverbialia” megnevezéssel közölt magyar proverbiumot, bizonyos fokig átszerkesztve szövegeiket.¹¹

Baranyai Decsi szövegeit össze tudjuk vetni a régi magyar irodalom több jeles alkotásával is. Nincs okunk kételkedni abban, hogy Pesti Gáspár *Aesopi Phrygis Fabulae* (1536) és Heltai Gáspár *Száz fabula* (1566) c. könyve, a *Balassi Menyhárt árultatásáról*

⁹ *Paremiology in Europe 400 Years Ago...*, 8. jegyzetben *i. m.*, 12–30.

¹⁰ BARANYAI DECSI János, *Adagiorum*, a szöveget gond. MOLNÁR József, Bp., Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 1978 (Eötvös Loránd Tudományegyetem, *Fontes ad Historiam Linguarum Populorumque Uraliensium*, 5).

¹¹ Lásd PACZOLAY Gyula, *János Baranyai Decsi and His Adagia = „Igniculi sapientiae”*, 8. jegyzetben *i. m.*, 32, 48.

szóló komédia (1569), Szegedi Lőrinc *Theophaniája* (1575), a *Salamon és Markalf históriája* (1577) járhatott az ő kezében. A kor neves protestáns íróinak műveit is ismerhette – ám az e művek közti parömiológiai kapcsolatokat alaposabban eddig mégsem vizsgálták.¹² Ezzel kapcsolatban azt is meg kell említenünk, hogy a korabeli magyar lírikusok és Baranyai Decsi egymástól függetlenül is ismerhettek több aforizmát, szentenciát, idézetet vagy életbölcsest – akár magyarul is. Még ha mindkét helyen találunk is hasonló proverbiumot, mégsem biztos, hogy a két ránk maradt szövegadat között közvetlen a kapcsolat.

Ami e korszak tudatos magyar parömiológiai tevékenységet illeti, a szótárkészítő és egyébként is zseniális filológus Szenci Molnár nyilván látott olyan külföldi kiadványokat (szótárakat és szólásgyűjteményeket), amelyek fontosságát felismerhette. Ugyanezt mondhatjuk Laskai Csókás Péterrel (Laskó, ?–Gyulafehérvár, 1587), aki a Calepinus-szótár (pontosabban a lyoni kiadás, amely 1575-ben jelent meg) magyar szövegének beillesztésében vett részt. A nyughatatlan peregrinus Laskai Csókás mind külföldön, mind Erdélyben találkozhatott is Baranyai Decsivel. (Itt is meg kell említeni, mennyire fontos volna, ha valaki végre áttekintené az első olyan Calepinus-szótárak – nemcsak magyar! – proverbiumanyagát, amelyekben már van magyar szókészlet is!)

Baranyai Decsi könyvét Georgius Varkucz (Varkocs György) „jótevőjé”-nek ajánlja, akiről különben semmit sem tudunk, és parömiológiai kapcsolatát sem vélhetjük. Az előszóban (az A8 levélen) Baranyai Decsi arról ír, kiváló férfiak már korábban is felvették, hogy a latin és görög proverbiumokhoz a magyarokat is oda kellene társítani. Kiváltképpen az ekkor már elhunyt Siklói (nyilván: Siklósi) Miklós (Nicolaus) személyére utal, akivel mintha erről tüzetesebben is eszmét cseréltek volna. A kor ismeretében nincs okunk kételkedni e megjegyzésben, meg abban, hogy mások is időszerűnek tartották ekkoriban a magyar proverbiumok iskolai felhasználását – ám Siklósiról semmit sem tudunk.

A kor parömiológiai felfogását tekintve még érdekesebb a Szárászi Ferencre vonatkozó adat. Az ő személyéről azt tudjuk, hogy Erasmus *Adagiorum...* könyvének 1559-es bázeli kiadásába beírta a magyar megfelelő proverbiumokat, mégpedig 1743 szöveget! Szárászi 1584 és 1586 között Wittenbergben és Heidelbergben tanult, és az általa használt Erasmus-könyvet 1604-ben egy bizonyos Decsi Mihálynak adta (akiről többet nem is tudunk). Czeglé Imre szerint, aki bemutatta a rendkívül érdekes parömiológiai könyvbejegyzéseket, az ily módon 1604 előttre datálható 1743 magyar proverbiumszöveg közül 1231 azonos Baranyai Decsi szövegeivel, ezeket tehát onnan vették. 512 esetben viszont a Szárászi-féle változatok eltérnek. A legegyszerűbb arra gondolni, hogy Szárászi már Baranyai Decsi könyvével a kezében dolgozott. Az Erasmus-kötetnek csak az első 600 lapját egészítette ki ily módon, ekkor abbahagyta ezt a munkát. Ezt a magyarázatot Paczoly is elfogadja,¹³ úgyhogy Szárászit nem tartjuk sem Baranyai Decsi előz-

¹² Ezt összegezi PACZOLAY, *i. m.*, 45.

¹³ PACZOLAY, *i. m.*, 42, hivatkozással a korábbi szakirodalomra.

ményének, sem munkatársának. Ami azonban nem változtat azon a tényen, hogy ezt a szöveganyagot mielőbb külön is ki kellene adni! Aztán meg elemezni!

Ennél több mint fél évszázaddal korábban megjelentek viszont további magyar erasmusi proverbium-bejegyzések, Kelényi B. Ottó tanulmányában,¹⁴ aki Pelei Tamás gyulafehérvári kanonok 1510 és 1540 között Erasmus *Adagia*-kötetében tett bejegyzéseit mutatta be. Ezek között néhány magyar proverbium is olvasható. Minthogy Kelényi közlése (noha ismert) aligha hozzáférhető, nincs akadálya annak, hogy e proverbium-szövegeket is megint közöljék.

Nyilvánvaló, hogy Baranyai Decsi könyvében a 4795 magyar „proverbium”-szöveg nem az égből pottyant alá, és nem is mindegyiküket a szerző formálta vagy formálta át. Parömiológusaink már korábban is felemlítettek ennél régebbinek vélhető forrásműveket. A legutóbbi évtizedekben Paczolay Gyula kísérelte meg ezek feltárását – gyakran olyaténképpen, hogy kollégáit is rávette egy-egy forrás áttekintésére. Természetesen e munka máig sem fejeződött be, ám már eddig is szép eredményeket hozott.

A szegedi nyelvész és fordításkutató germanista, Forgácsné Drahot Erzsébet 1985-ben nyújtotta be disszertációját *Szólások és közmondások vizsgálata Heltai Gáspár (1510?–1574?) műveiben* címmel. Ennek alapján készítette el áttekintését az 1998-as Baranyai Decsi-konferenciára.¹⁵ Heltai öt művében (ezek 1566 és 1575 között jelentek meg nyomtatásban) összesen 75 közmondást és 211 szólást talált, ezek nyelvi felépítését tüzetesen elemzi. Kitér arra a kérdésre is, befolyásolta-e Heltai német anyanyelve magyar proverbiumainak a megfogalmazását. Drahot egy közmondás és két szólás esetében gondol erre.¹⁶ Heltai proverbiumai külön is tanulságosak számunkra, mivel köztudott, hogy csak felnőtt korban tanult meg jól magyarul. Az ő szólás- és frázis-használata ily módon a mindennapi beszédet (és nem a valamilyen iskolában tanult adagia-világot) tükrözi.

Maga Paczolay Gyula tekintette át Tinódi Sebestyén 1554-es *Cronica* c. gyűjteményes kiadványának proverbiumait.¹⁷ Irodalomtörténészeink már korábban is megemlégték, hogy Tinódi „egyszer-egyszer paraszt példát idéz” – ám ennél többet nem mondtak népiességének ilyen vonatkozásairól. Paczolay 13 proverbiumot és 14 szólást talált, (egy kivétellel) ezek a ma ismert legrégebbi írásos magyar adatok. Tinódi nyilván közönségére kívánt hatni közérthető, szemléletes nyelvezetével. Ezért az általa használt proverbiumokat is közismertnek vagy igen találónak gondolta. És itt a „paraszt” leginkább ’egyszerű, a durvaságtól sem mentes, nem az iskolában tanult’ jelentéssel adható vissza. Általában a szerencse forgandóságáról, a mások eszén túljárásról, a mindennapi életről esik bennük szó. Dolgozatában Paczolay egyenként hivatkozik Heltai, Baranyai Decsi és Szenci

¹⁴ *Egy magyar humanista glosszái Erasmus Adagia-jához*, A Fővárosi Könyvtár Évkönyve, 9(1939), 43–137. Pelei az 1508-as velencei Erasmus-kiadást használta, amelyben 3000 proverbium van.

¹⁵ Lásd: *Sprichwörter in den Werken von Gáspár Heltai...*, 8. jegyzetben i. m., 119–148.

¹⁶ Lásd részletesen: FORGÁCS Erzsébet, *Német mintára keletkezett frazémák Heltai Gáspár műveiben*, Magyar Nyelv, 1997/4, 454–456.

¹⁷ PACZOLAY Gyula, *Közmondások, szólások és nyelvi formulák a Cronicában = Tinódi Sebestyén és a régi magyar verses epika*, szerk. CSÖRSZ Rumen István, Kolozsvár, Kriterion, 2008, 117–141.

Molnár proverbiumadataira is, úgyhogy egy viszonylag rövid időközben (a 16. század második fele) a protestánsok által ismert tudást mutatja be. Noha több említett szerző nem erdélyi, életük során azonban jelentős ilyen kapcsolataik is voltak. Az így közölt proverbiumokhoz is általában lehet későbbi, erdélyi párhuzamokat találni. Tinódi *Cronicájának* jó része később olvasható volt a Heltai Gáspár szerkesztette *Cancionale* (1574) antológiakötetében is. Ez is hozzájárult az említett fél évszázadban egyes proverbiumok folyamatos ismeretéhez. Tinódi természetesen versbe szedte a proverbiumokat is, ám ez nem tette felismerhetetlenné őket. Emiatt sem gondolunk arra, hogy az „erdélyi” vonások nem az eredeti történeti énekekből származnának, hanem az erdélyi nyomdában mások révén kerültek volna a szövegekbe.

A 2004-ben Szenci Molnár Albert magyar–latin szótára jubileumának szentelt konferencián Szenci Molnár proverbiumait Paczolay tüzetesen áttekintette.¹⁸ Kritikailag szemlélte a korábbi tanulmányokat, amelyek szerint Szenci Molnár szótárának 1604-es nürnbergi kiadásában még nincsenek magyar proverbiumok, csak az 1611-es hanau kiadástól kezdve (minthogy ekkor már Szenci Molnár kezében volt Baranyai Decsi *Adagia*-könyve). Ezzel szemben ő közli, hogy már 1604-ben Szenci Molnárnál a *vert viszen veretlent* kifejezés a latin *Syncrisis* szó megfelelőjeként szerepel. Ugyanez a szólás kétféle magyarázattal két helyen olvasható Baranyai Decsinél. A nevezetes szöveget nyelvészek és folkloristák gyakran említik, mint a „legrégebb leírt magyar proverbiumot”. Ez a dolog mégsem ilyen egyszerű, és nemcsak azért, mivel olykor pontatlanságok csúsztak be az említésekbe.

Tudjuk ugyanis, hogy nálunk e kifejezés egy folklór jellegű állatmese csattanója. Ma a nemzetközi mesekatalógus ATU 4. számon¹⁹ tartja nyilván azt a történetet, amelyben a ravasz állat becsapja hiszékeny társát. Általában a róka és a farkas egy sikertelen kalandja során a farkast alaposan elagyabugyalják, a róka viszont sértetlen marad. Mégis a róka teteti magát járasképtelennek, és a farkas hátára ülve viteti magát, és eközben mondja az ismert szólást: „vert viszen veretlent, agya-feje töretlent”. A Magyar Népmesekatalógus is a 4. típuszámon tartja nyilván,²⁰ és Kovács Ágnes megjegyzi, hogy a szófordulat végig megtalálható közmondásgyűjteményeinkben. Ő a csak szólás-adatokat is az állatmese meglétére utaló bizonyítéknak tartja. Időrendben első öt példája is ilyen: Baranyai Decsi könyve, Veresmarti Mihály (1639) – itt olvasható egyébként először a teljes forma [az „agya-feje töretlent” kiegészítéssel] –, Czeglédi István (valószínűleg pontatlanul megadva: 1669), Baróti Szabó Dávid (1803), Szirmay Antal (1807). Valódi állatmese-

¹⁸ PACZOLAY Gyula, *Közmondások és szólások Szenci Molnár Albert szótáraiban = Dictionarium 1604: Szenci Molnár Albert szótára – Dictionarium 1604: Das Wörterbuch von Albert Molnár*, Bp., OSZK–Osiris Kiadó, 2007, 109–141.

¹⁹ Hans-Jörg UTHNER, *The Types of International Folktales: A Classification and Bibliography*, Helsinki, Suomalainen Tiedekatemia, 2004, 20–21. A katalógus összeállításában közreműködő magyar folkloristák nyomán e mese egyáltalán legrégebb írásos emlékeként Uthner a régi magyar proverbiumot említi. A mesét egyébként több mint 50 nép körében feljegyezték, Európában szinte mindenhol ismerik, de az ázsiai, afrikai folklórban és az Amerikába bevándoroltak körében is gyűjtötték.

²⁰ KOVÁCS Ágnes, *A magyar állatmesék katalógusa (AaTh 1–299)*, Bp., MTA Néprajzi Kutató Csoport, 1987 (Magyar Népmesekatalógus, 1), 53–56.

szövegben csak később, először Merényi Lászlónál (1861) találjuk meg. A régi adatok közül Czeglédi értelmezése „closius accuset moeochos”, Baróti Szabóé „más vétett, más bűnhődik”. Dömötör Ákos *A magyar protestáns exemplumok katalógusában*²¹ szintén csak Czeglédi István *Barátságai dorgálás* c. könyvének szövegét (Kassa, 1663, 413. lap) említi, hozzáteszi azonban azt, hogy „a fabula már a 17. században szólássá alakult”. Viszont ilyen magyar nyelvű korabeli fabula-szöveget eddig nem találtak.

Paczolay²² megemlíti, hogy Baranyai Decsinél a 4.4.6.3. szöveg *Osculana pugna*, az 5.5.3.2. szöveg *Tortus tortore fortior* latin megfelelőt ad. (Ezt Gilbertus Cognatus gyűjteményében az 1016. számon is megtaláljuk.) Erasmusnál 3.3.99: *Canis peccatum, sus dependet* a latin alak. Szenci Molnár szótárának későbbi kiadásában, majd az őt követő Pápai Páriz és Bod Péter szótáraiban is megvan. Viszont Szenci Molnár 1604-es szótárában a *Syncriasis* teljes magyarázata (Nn3r) a következő: „Ket kulombozo dolognac ÖBve vetése, ut Vert vißen veretlent. Te tul s’ en innen, te hagyiczad, s’ en utom” (te túlról, én innen, te hajtsad és én ütöm) – vagyis nem egy, hanem két (vagy három) értelmezés van megadva, és nem egykönnyen érthető, ezek miatt „két különböző dolgot vetnek össze”? Szenci Molnár ezt az értelmezést sem vehette Baranyai Decsitől, akinek kétféle latin megfeleltetése nem ad pontos értelmezést. A későbbi (főként erdélyi) szövegeket csak a „vert viszen veretlent” egyezés alapján keresték össze.

Mind Szenci Molnár, mind Baranyai Decsi saját proverbiumtudásából ismerte a szöveget, amely azonban már számukra is egy hosszabb történet csattanója lehetett. Ezt csak az említett állatmeséből képzelhetjük el. Erre a háttérre azonban a régi források nem utalnak. Az, hogy „később” páros ríművé fejlesztett hosszabb szöveget idéznek a források, szintén megfelelhet egy állatmese előadói gyakorlatának, annál inkább, mivel magában a mese változataiban is előfordul, hogy a farkas visszakérdezi a rókát, mit is mondott, mire az ellenkezőjére változtatja a szöveget: „a vertet viszi a veretlen” alakban. Ez a körülmény is jelzi, képlékeny volt ez a különben jól, tömören megfogalmazott „proverbium”.

Tanulmánya további részében Paczolay tüzetesen bemutatja az 1611-es szótárkiadás (és ennek következő, 1621-es kiadása) gazdag proverbium-anyagát. Szenci Molnár „proverbium” jelöléssel látja el ezeket. Ez a korban ismert megoldás volt. Baranyai Decsi ugyan könyve címében az *adagium* szót használja (ugyancsak a kornak megfelelően) – ám már az ajánlás legelső mondatában ő is használja a *proverbium* megnevezést. Egyébként magában Szenci Molnár szótárában a *proverbium* szócikk is szerepel, ’példa beszéd’ értelmezéssel.

Paczolay sorra veszi és csoportosítja Szenci Molnár válogatását és változtatásait. Ebben a didaktikai és etikai szempontok érvényesülését láthatjuk: e célból a hazugságra, álnokságra biztató, másokat megvető vagy csúfoló proverbiumokat próbálta kihagyni. Mindebből a kor alkalmazott parömiológiájára is rápillanthatunk.

²¹ DÖMÖTÖR ÁKOS, *A magyar protestáns exemplumok katalógusa*, Bp., MTA Néprajzi Kutatóintézet, 1992 (Folklór Archivum, 19), 127, a 437. típus.

²² A 18. jegyzetben említett mű 113. lapján.

Természetesen még további források kiaknázása is célszerű lenne. Elsősorban az *Erdélyi magyar szótörténeti tár* kötetei kínálnak e szempontból is páratlan lehetőséget. Egy-egy témával foglalkozván „mindenki” használni szokta e köteteket, ám rendszerességgel csak Paczolay Gyula hivatkozik rájuk. Köztudott, a kötetek úgy készültek, hogy a cédulaanyagot egy-egy betű feldolgozása után hátrébb és hátrébb sorolták, meg időközben azért kerültek új adatok is a közlők elé. A kötetek megjelenésének váltakozó üteme sem tette könnyen áttekinthetővé az itt lappangó anyagot. Mindenképpen arra volna tehát szükség, hogy a teljes szótár megjelenése után külön tanulmány is összegezze: milyen proverbiumok is szerepelnek. Minthogy nagyjából ismerjük a felhasznált kéziratok „műfaji” sajátosságait, a proverbiumok ezekben való felhasználását is meg tudnánk közelíteni.

A reformáció korának magyar proverbiumkincsét a mára megismert távlatokban ki egészíthetnénk mind íróink (Janus Pannonius, Pesti Gábor, Balassi Bálint stb.), mind az egyházi és világi énekek, mind pedig jeles papjaink műveinek vizsgálatával. Némi előzmények után is igen érdekes lenne például feltárni Bornemisza Péter proverbialis tudását.²³ De hát ilyesmire egyszer csak sor kerül majd!

Baranyai Decsi adagiájának kritikai kiadása (!) felé

A fentiekben Heltai Gáspár, Tinódi Sebestyén és legkivált Szenci Molnár műveinek vizsgálatakor már Baranyai Decsi munkája volt az összehasonlítás alapja. Ismét kiderült, milyen fontos munkája is ez művelődéstörténetünknek. Noha sokszor említették már, hogy szükség volna egy modern, tudományos kiadásra, ám a művet ismerők tudják, miért maradt el mindmáig e terv megvalósítása. (Az 1978-ban megjelent hasonmás kiadás ezen nem sokat segített. A 400 példányban megjelent füzet ma hozzáférhetetlen, és annak idején sem készült hozzá jegyzetanyag.) Baranyai Decsi művének ismerői azt is tudják: „nehéz olvasmány” e könyv. Ugyan a proverbiumok gondosan be vannak számozva (ezresek – százaskok – tízesek – egyesek), ám éppen itt elég gyakori a szedéshiba. A különben a kor nyomdai színvonalát megütő kiadványban is sok a betűhiba, ami a latinban és görögben nehezebben javítható ki, mint a magyarban. Nyilvánvaló, hogy legalább a nehezen (olykor sehogy sem) érthető magyar szólások is magyarázatot érdemelnének. Ám a latin és görög szövegek (még az erasmusi proverbium-kiadványok ismeretében is) nem mindig érthetőek. És ha a mondatot értjük is, azt igen sokszor nem tudjuk, pontosan mit is jelentett ez egykor. Szerencsére Baranyai Decsi könyve nem az Erasmus-filológia, hanem a magyar parömiológia szempontjából fontos – tehát elsősorban a magyar szövegeket kell a kritikai kiadásban igazán pontosan közzétenni.

Örömünkre ez a munka nemhogy megindult, hanem mára közvetlenül a befejezés előtt áll.

²³ Talán érdemes megjegyezni, hogy Luther „proverbiumaival” hosszú évtizedek óta rendszeresen foglalkoznak a parömiológusok – egész kis könyvtár telne ki műveikből. Érdekes, hogy Calvin proverbium-használatáról jóval kevesebb dolgozat készült.

Paczolay Gyula, aki több mint három évtizedet szentelt az összehasonlító és történeti parömiológiának, szólásonként nézte át Baranyai Decsi egész anyagát. Minden egyes adatot a következőképpen mutat be: megadja a proverbium szövegét (körülbelül mai helyesírással, ám az eredetire utalva) – ehhez megadja az *Adagiában* található latin és görög szövegeket, ahol ez szükséges, ezek közvetlen forrásait is. Minthogy ugyanaz a magyar (vagy latin) proverbium többször (olykor nem teljesen azonos formában) is előfordul, ezeket a változatokat is közli.

A proverbiumokat a szöveg legfontosabb szavának ábécésorrendjébe rendezte. Vagyis a *Messzinnen jötnnek szabad hazudni* proverbium a „hazudni” szónál keresendő.

A Baranyai Decsi közölte adat után következnek az összehasonlító párhuzamok. A szerző előbb csak a Baranyai Decsinél meglevő proverbiumok későbbi átvételeit, párhuzamait tüntette fel, később már a szólás vélhetően teljes magyar forrásadatait kereste meg, ezeket évszázadonként, és azon belül évenként csoportosítva adja. Majd feltüntette az „előzményeket” – az 1498 előtti adatokat – is, már ha ilyenek voltak. Ezt annál szívesebben teszi, mivel az ilyen adatok legtöbbször ő bukkant rá. A történeti szövegadatok felsorolása a korábbi évszázadok esetében „teljes”. A 19. és főként a 20. század esetében viszont már értelemszerűen válogatott. E történeti adattár után a „regionális adatok” következnek, mégpedig a főbb „jelentésváltozatok” szerint. Első tekintetre nem nyilvánvaló, hogy az ilyen adatolás ugyanolyan fontos, mint az előbbi, történeti felsorolás. A proverbiumok változatait e tájankénti tagolás igen jól visszatükrözi. Egyszersmind folklórunk történetisége itt nem deklaratív módon, hanem minden kétséget kizáróan – és ezerarcú formában – kerül elénk.

Csak ezek után adja meg Paczolay a proverbium „jelentését”, ez nála inkább maxima-szerű és erkölcsi jellegű. Amit ugyan én másképp és filológiai módon tennék – ám azt fel tudom fogni, hogy több tucat történeti és vagy száz regionális adat után egy proverbiumról valamely általános „jelentés-elmélkedés” is elkel.

A nemzetközi párhuzamokra csak igen röviden, a nagy, többnyelvű, nemzetközi proverbium-kézikönyvek alapján utal. Ez így elegendő is. A „teljesség” kergetése itt azt jelentené, hogy a kiadvány sosem készülne el.

Ez a nagy munka évtizedek óta folyik. Noha már elég régen kikristályosodott a megoldás,²⁴ bizonyos apróságokban ez a rendszer időközben tovább fejlődött, gazdagodott. Megjelenésekor a nemzetközi parömiológiában is társtalan eredmény lesz, a proverbiumok történetiségének, terjedésének, változásainak érzékeltetésével.

Természetesen az évtizedek óta folyó kutatásai eredményeként Paczolay sokszor és sokféle módon foglalkozott Baranyai Decsi munkásságának más vonatkozásaival. Ezek közül csak egy terjedelmes írást említek,²⁵ amelyben az *Adagia* magyar helyesírását, nyelvhasználatát mutatja be. Ez nélkülözhetetlen előtanulmány a kritikai kiadáshoz, hiszen ily mó-

²⁴ Lásd erről kitűnő bemutatóját: PACZOLAY Gyula, *Az első magyar közmondásgyűjtemény és szerzője Baranyai Decsi Csímore János*, *Ethnica*, III/3 (2001), 81–90. Ebből a cikkből további, filológiai részeket megoldását is láthatjuk.

²⁵ *Néhány adat Decsi János bártfai Adagiorumának magyar nyelvéről és helyesírásáról*, A Ráday Gyűjtemény Évkönyve, 11(2005), 36–61.

don nem kell az egyes proverbiumoknál külön-külön kitérni ilyen vonásokra, illetve csak a valóban egyedi és sajátos helyesírási és nyelvjárási magyarázatokra van szükség.

Eddig is tudtuk, hogy Baranyai Decsi könyvében valódi proverbiumok, főként csak szólások, sőt akár alkalmi szószerkezetek egyaránt megtalálhatók, sőt a „valódi” proverbiumok száma csekély. Ezt az arányt is sokkal jobban érzékeljük és érthetjük majd a kritikai kiadás révén.

Voltaképpen szerencsés időben jelent meg annak idején az *Adagia*. Különösen az újabb kutatások rámutattak arra, hogy ha könyvként előzmények nélküli is nálunk, ám a proverbiumok használatát e korban elég sokan egyre inkább irányítani szerették volna. Ami Baranyai Decsi után jön – már egy új korszak a magyar parömiológiában. Elég itt például a magyar nyelvű teljes bibliafordításokra, Pázmány stílusára és a hitvitázók nyelvére gondolni – ezekben a proverbiumokat más kontextusban használják.

Ha nem is teória, legalább terminológia

Összegzésként azt említhetjük, hogy Baranyai Decsi korában nemcsak a proverbiumok voltak kedveltek a mindennapi életben, és elkezdődik ezek közlése – hanem a nyelvi-műfaji-művelődési jelenség önállóságát is felismerték. Legnyilvánvalóbban a megnevezések sokaságában és változásaiban figyelhetjük meg ezt. Minthogy e témát már külön is bemutattam,²⁶ most csupán azt említem, hogy a nemzetközi parömiológiában előbb különféle latin (vagy görög, de ekkor már latin betűkkel írt és a latin ragozásban használt) terminusokat használnak – például: *adagia, parabola, proverbialia* – olykor egymással összekeverve, vagy jelentésüket pontosan nem is megkülönböztetve. Pontosan ez a helyzet a magyar említések esetében is. Majd később megkezdődik magyar megfelelőek keresése és használata, amelyek szintén csak egy idő után rendeződnek. (Lásd: *közmondás* Heltainál, *közbeszéd* a *Sermones Dominicales* glosszájában – ez utóbbi szó ugyanitt ’tréfa’ értelemben is szerepel –, *példa beszéd* Szenci Molnárnál, sőt az *aggszó* megnevezést Pázmány kedvelte.) A 16. század legvégére már több ilyen magyar kifejezés is használatban van.²⁷ E körülmény is jelzi, hogy ekkor korszakhatárra érteztünk. Az új magyar parömiológia ez után már megkezdődhet.²⁸

²⁶ VOIGT Vilmos, *A közmondások megnevezésének európai mintái*, Magyar Nyelv, 100(2004), 474–481.

²⁷ Noha nyelvészek, sőt folklórkutatók foglalkoztak a magyar elnevezések problémáival, ám nem ilyen szempontból, és gyakran nem is elég pontosan. A nemzetközi távlatok ismerete nélkül egy ilyen tárgyú szakdolgozat egyébként is aligha képzelhető el.

²⁸ Megemlíthetjük, hogy a nemzetközi parömiológia áttekintéseiben megvannak a hivatkozások a magyar kutatók ilyen tárgyú műveire. Lásd legutóbb: Wolfgang MIEDER, *International Bibliography of Paremiology and Phraseology*, Berlin–New York, Walter de Gruyter, 2009, I–II. 1027 adat, a szerzők nevének ábécé-sorrendjében és sokrétű mutatókkal. Az adatgyűjtés 2007-ben zárult, és az előszó tájékoztat az előzményekről is. Az ugyancsak Wolfgang Mieder által szerkesztett *Proverbium: Yearbook of International Proverb Scholarship* évkönyvei kezdettől fogva nemcsak ismertetéseket, hanem éves bibliográfiákat is adnak a nemzetközi parömiológia terméséről. A legutóbbi (26., 2009. évi) kötet végén is megtaláljuk ezt, több mint 530 adattal. Gyakorlatilag kezdettől fogva megtaláljuk itt a magyar (nemzetközi) parömiológia kiadványait is, mivel magyar közremű-

Adalékok a proverbializálódás korához

A mostani alkalomra készített dolgozat végén azt kell leszögeznünk, hogy a „proverbium” végül is egy használati fogalom: azt a rövid szöveget tekintjük ennek, amelyet egy közösség ilyen módon használ, vagyis többször és többen. Gyakran az általánosítás, a pontos jelentés elmosódó határai is jelzik ezt. Mai gyakorlatunk alapján is jól tudjuk, milyen különböző forrásokból és milyen különböző szerkezetű mondatok válnak proverbiummá. Most ezt nevezzük „proverbializálódás”-nak. Kabaré-számból (lásd Arkagyij Rajkintól: „válámi ván, de nem áz igázi!”), sőt akár cirkuszi előadásból (lásd Eötvös Pétertől: „van másik!”) is kialakulhat proverbium – legalábbis egy időre. Főként az írásban meglevő, azaz többek által és különböző időben is felhasználható szövegek válnak ilyenné. Bornemisztól az „ördögi kísértetek” kifejezés jó példa erre. Hogy milyen bonyolult is volt egy-egy ilyen „proverbializálódás” folyamata akár a 16–17. században is, sok példával bizonyíthatjuk. Zrinyi Miklós maga mondja el, honnan vette a „ne bánts d magyart!” kifejezést. Tőle a „török áfium” kifejezés vált proverbiummá, annál könnyebben, mivel már eredetileg is képes értelmű, általánosnak szánt megfogalmazás volt. Természetesen e folyamatok sem egyszerűek. Ha a „Királyfia Kis Miklós”, sőt akár a „Meghalt Mátyás, oda az igazság” proverbiumok történetét vizsgáljuk, kiderül, hogy a viszonylag pontos szövegközlések ellenére is az értelmezést és a történeti fejlődés tényeit nem is egyszerű megállapítani.²⁹

Máskor egyenesen rejtélyes egy-egy rövid szöveg értelme. Margalits Ede nevezetes proverbium-antológiájában (*Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*, Budapest, Kókai Lajos, 1896, a betűrendben váratlan helyen, a 290. lap bal hasábjában) említi a *Gritti Lajos halála* mondatot, amelyhez Szenci Molnárt és Kisviczay Pétert nevezi meg forrásnak. Magyarázata is tanulságos: „(Rossz ember kegyetlen, keserves halállal hal meg. Gr[itti] Lajost Megyesen úgy végezték ki, hogy reggel két kezét, délben két lábát és este fejét vágják le.)” Mint közismert, a fordulatos életű Lodovico Grittit 1534-ben végezték ki. Noha többen megkísérelték, hogy a megjegyzés mögött ne csak proverbiumot találjanak³⁰ – a szöveg igazi kibontakozását máig sem ismerjük.

Ha kézbe vesszük a *Régi magyarországi nyomtatványok* kötetét, rögtön az első évtizedek anyagában meglepő, milyen sok a parömiológia szempontjából is fontos nyomtatott mű, elsősorban vallási és pedagógiai használatra. Noha mind könyvtörténetünk,

kódók szolgáltatnak ilyen adatokat. Egyébként az egyes proverbiumokról szóló dolgozatoknak is több bibliográfiája készült – ám ezekkel itt most nem foglalkozom. Ezekben viszont csekély a magyar adatok száma. Két okból is. Elsősorban a nyelvi elszigeteltség – másodsorban az a körülmény, hogy magyar kutatók ilyen adatokat nem szolgáltatnak az összeállítóknak. *Ceterum censeo*: noha nem a már a parömiológiát sikerrel művelőktől, ám másoktól szívesen vennék, ha végre megszületne a magyar parömiológia bibliográfiája. Több ezer tétellel gondolkodjunk!

²⁹ Magam is foglalkoztam e témával, azonban itt nem hivatkozom a szakirodalomra, mivel egyenként is bonyolult történetet tételezhetünk fel.

³⁰ Lásd KARDOS Tibor, *A Gritti-játék keletkezése*, ItK, 1970, 547–559.

mind parömiológiánk³¹ érintette e témát – mégsem mondhatjuk azt, hogy külön és részletes áttekintés készült volna.

1539-ben Szent Ágoston „szentenciái” és Cato morális bölcs mondásai (amelyhez hasonló kiadványok később is gyakoriak), Seneca bölcs mondásai (tőle később is több hasonló szempontú kiadvány jelent meg), 1540-ben a Pszeudo-Nilus görög nyelvű bölcs mondásai, Erasmustól egy rövidített latin nyelvű szólásgyűjtemény jelentek meg nálunk. 1552-ben *A Bölts Salamon királnac könyvei* látott napvilágot. Ez a munka egy protestáns bibliafordítás egyik előmunkálata volt, ám a négy „könyv” tematikája egyértelműen a proverbszerű anyagra összpontosít: Példabeszédek könyve, Prédikátor könyve, Énekek éneke, Bölcsesség könyve. Hasonló tendencia később is folytatódik.

Érdeemes lenne megnézni, melyik az első olyan magyarországi könyv, amelynek címe proverbiummá vált. Már 1559-ből Sztárai Mihály *Az igaz papságnak tükrö*e alcímű hitvitázó drámájánál gondolhatnánk erre! Ez a cím nem a latin mása, és noha tudjuk, hogy a *Speculum* milyen régóta és milyen huzamosan megmaradó könyvcímmegoldás Európában, a proverbialitás azért is valószínű, mivel a hitvitázó drámához illik a népszerű, jól megjegyezhető, frappáns cím. Az 1562 és 1563 körül a debreceni, Melius Juhász Péterhez kapcsolható „A lélek könyve” és „A halál könyve” címűtletek is ilyen jellegűek, noha magukról az ilyen című publikáció(k)ról máig sem tudunk mindent. 1550 és 1575 közé datálhatjuk az *Igen hasznos és drága nemes receptum avagy orvosság* című asszonycsúfoló röpiratot. Ennek címadása is „proverbialis” szemléletet tükröz. Nincs azonban adatunk arra, hogy ezt a szófordulatot proverbiumként csakugyan használták volna. Az 1568-ra datált unitárius vitairat (*De falsa et vera unius Dei...*) népszerűsítő előzményének szokás tekinteni a csak hivatkozásokból ismert *Az Antichristus képei* c. kiadványt (1567), amelynek proverbializált címét azért nem minősíthetjük egykönnyen, mivel az *imago/imagines* ugyancsak sok évszázadon át közismert címmegoldás. A *Fons vitae* címmel emlegetett (magyar nyelvű) protestáns elmélkedésgyűjteményt először 1572-ben nyomtathatták ki Bécsben (később többször, több helyen is megjelent). Eredetijét 1533 körül Németalföldön latin és holland nyelven is kiadták. Itt a magyar filológia használja az „életnek kútfeje” megnevezést is, mivel az 1577-es újabb bécsi kiadásban ez így olvasható: *Az életnek kútfeje, melyből folynak nagy bőséggel bizonyos ígéretek, a megkeserített szomorú szíveknek vigasztalására*. Az itt modernizált helyesírással adott cím nyilvánvalóan a barokk kor emblematiszta hitbuzgalmi könyveire emlékeztet. Mint-hogy még 1580-ban és 1589-ben is ugyanezzel a címmel jelent meg, közismertnek nevezhetjük e szöveg szerkezetét. Egyébként a *fons vitae* a keresztény vallásos terminológia közismert megoldása. Hogy használták-e proverbiumként – utána kellene nézni! Az 1570-es évek végén a könyvcímekben megjelenik a „história”, majd „szép história” megnevezés. Hunyadi Ferenc 1577-es Trója-történetének címében „Az régi és híres neves” Trója városát említi. Ez nyilvánvalóan ekkor már sztereotíp kifejezés – ám éppen ezért nem mondhatjuk minden további bizonyíték nélkül proverbiumnak.

³¹ Lásd a 9. jegyzetben idézett dolgozatomat.

Ugyancsak 1577-ben adják ki a magyar nyelvű rövid műfajok és a grobián irodalom klasszikusát *Salamon királynak [...] Markalffal való tréfa beszédei* címmel. E közismert művel filológusaink közül sokan foglalkoztak, van modern kiadása is, úgyhogy itt nem kell jelentőségét vagy tartalmát részletezni. Egyébként a középkori irodalom jellegzetes alkotása, és már a 12. század végére datálható *Dialogus Salomonis et Marcophi* latin szövegében megvan a későbbi változatok alaphelyzete és sok mozzanata.³² Magyar földön már 1577 előtt is ismert volt a Markalf név. Úgyhogy itt sem tudjuk megállapítani, volt-e és mikortól proverbiális használata a „Salamon és Markalf” szöszerkezetnek.

Először 1578-ban jelent meg Bornemisza Péter prédikációgyűjteményének negyedik kötete. Ennek végén található a *Predicatiok nagy soc czodalatos kisirtetekről* c. rész. A következő évben Bornemisza két részre választotta a megmaradt kinyomtatott íveket, a második darab lett az *Ördögi kisirtetekről – avagy röttenetes vlatatossagarol ez meg ferteztetet világnac...*, amelynek modern kiadását 1955-ben Eckhardt Sándor gondozta. Noha ezt a címhasználatot tekinthetjük csupán praktikusnak is, azért jól látszik, hogy ezt a megoldást is a proverbializálódás körébe utalhatjuk. Érdemes megfigyelni, hogy nem csak egyféle módon fogalmazta meg könyve témáját a szerző. A „kisértetek” címbefoglalása egyébként sikeres mintát adott. 1584-ben az ugyancsak evangélikus Vidos Lénárd is használja (*Halandó emberek kisértetiről*).

1580-ban jelent meg Michael Bock *Würzgärtlein für die kranken Seelen...* c. evangélikus elméledéskönyvének Balassi Bálint által készített magyar átdolgozása *Beteg lelkeknek való füues kerteczke...* pontosan megfelelő címmel. Itt a magyar cím könnyen proverbializálódhatott – ám ez a címtípus már az évekkel korábbi eredetiben is ugyanígy van. Az 1584-es új kiadás e szempontból változatlan maradt. Ismert, hogy Bornemisza más címmel (*Vigasztaló könyvecske*) ugyancsak kinyomtatatta Balassi fordítását.

A szó szoros értelmében vett emblematikus szöveget találunk egy 1577–1588 közötti nyomtatvány (Bártfa, Gutgesell) 12 sornyi töredékén. A valószínűleg egylapos nyomtatvány egy kép tartalmát mondja el *Az Apostol haioczka peldazza az kereztien anya szent egyhazat...* kezdettel. Maga a kép nyomata nem maradt ránk, a 12. sornak csak a felső része olvasható és valószínűleg itt nem is ért véget a szöveg. A hajóhoz a szövegben nem adtak jelzöt, csak „hajócska” vagy az „ő hajócskája” (mindig így, kicsinyített szóalakban) olvasható.

Sibolti Demeter evangélikus elméledéskönyvének (*Lelki harc*, 1584) címe is ilyen „új” megoldást követ.

A czegei névtelen 1587-ben kiadott magyar nyelvű verses szerelmes históriájának – *Effectus amoris: Az szerelemnek ereje* – már az eredetije – Athénaiosz: *Deipnoszophisztai* (A bölcsnek vacsorája) – is ilyen poétikus megfogalmazású.

³² Gyakorlatilag a német adatok alapján jó áttekintést ad Werner RÖCKE, *Salomon und Markolf = Enzyklopädie des Märchens*, Hrsgg. Kurt RANKE, Rolf Wilhelm BREDNICH, Berlin–New York, Walter de Gruyter, 2004, XI, Sp. 1078–1085. Egyébként már a magyar *Világirodalmi lexikon* megfelelő címszava (*Salman und Morolf*) körülbelül ugyanezt a felfogást képviseli. A némettől és magyartól távolabbi szövegekkel azonban eddigi kutatásunk nem foglalkozott.

Ugyancsak emblematikus címe van Pécsi Lukács (1550 körül–1603 vagy 1604) több kiadványának. Így *Az kereszttyen szvzeknec tisteseges koszoroia* (Nagyszombat, 1581) c. katolikus elmélkedéseknek. Ennek eredetije, Lukas Martini *Der christlichen Jungfrauen Ehrenkränzelein* c. műve (a fordításhoz használt kiadás: Prága, 1581) már ugyanezt a megoldást tartalmazta. A könyv egyébként hús, virágokat ábrázoló metszeten mutatja be a keresztény erényeket. Pécsi Lukács másik művében (*Lelki pajzs minden háborúk ellen*, Nagyszombat, 1592) is találunk hasonló megoldású címet. Ezt viszont ő találta ki, mivel saját írásait gyűjtötte egybe a kötetben. Harmadik könyve (*Mindennapi lelki kegyélyér*, Nagyszombat, 1593) egyetlen ránk maradt példánya ma hozzáférhetetlen, és azt sem tudjuk pontosan megítélni, az alapul szolgáló mű vagy művek milyen jellegű címmegoldást használtak. Az itt olvasható megfogalmazás nyilván a *Miatyánkra* utal. Az 1595-ös esztergomi ostrom után hamarosan megjelent egy ugyancsak általa összeszedett és fordított könyv: *Az keresztény hadakozásnak tüköre*. Ez a cím is saját alkotása, és a már említett „tükör”-címmegoldást használta. A *Hasznos orvosság minden lelki betegségek ellen...* (Nagyszombat, 1597) c. munkája esetében is ezt találjuk. Pécsi – aki nem volt pap, hanem ügyvéd, közjegyző és bíró, majd a nagyszombati nyomda vezetője, később esztergomi jószágigazgató – szemmel láthatóan szívesen alkalmazta az újszerű címadást, ám mégsem minden kinyomtatott munkájában.

E kijegyzésben gyakorlatilag Baranyai Decsi *Adagiájának* megjelenéséig néztem át a régi magyar nyomtatványok címeit. (Mint hogy az első kötet és az évszázad végéig már csak pár tétel volt hátra, ezeket is átnéztem – és érdemleges adatot nem találtam.)

Mindezek alapján azt mondhatjuk, hogy a 16. század második felében nálunk is megindult a szépen formált, poétikus, sőt emblematikus címek kialakításának gyakorlata, ám ez még mindig igen csekély hatású volt. Csak néhány szerző használja előszeretettel és több alkalommal is az új formát. Ezekben ugyan megfigyelhetjük a proverbializálódás lehetőségét – ám egyetlen biztosan így értelmezhető adatra sem bukkantunk.

Megemlíthetjük azt is, hogy a nálunk a 16. század végéig kinyomtatott latin nyelvű művekben is már megvan, sőt régi hagyomány az ilyen „képes kifejezések” címként használata. Laskai Osvát *Biga salutis* (1497–1498) vagy *Gemma fidei* (1507) művei címéből azonban nem lett proverbium, és e külföldön kinyomtatott művek amúgy is az európai címadást követték.

Ebben a „proverbializálódó” világban jelent meg Baranyai Decsi műve. Előzményei és környezete ismertetéséhez hozzátartozik a fentebb bemutatott cím-sorozat is.

*

Azt hiszem, az az ötlet, hogy az RMNy anyagának parömiológiai fontosságára hívtam fel a figyelmet – nem ellenkezik az ünnepeelt tevékenységével. És hogy a következő jubileumi kötethez is maradjon muníció, megismételhetem, hogy az *incipit*-részben is maradt még parömiológiai kiaknázható anyag.

A. MOLNÁR FERENC

EGY TINÓDI-HELY MAGYARÁZATÁHOZ*

Tinódi Sebestyén *Krónikája* (*Cronica...*) 1554-ben jelent meg Kolozsváron.¹ Ebben található a *Károl császár hada Saxóniába, ott Kúrfirstnak megfogása 1546* című történelmi éneke is, amelyet a záró versszak szerint 1550-ben szerzett (kezdet: „Saxónia vala Némötországba”). Az ének V. Károly német-római császár a protestáns birodalmi rendek ellen 1546–1547-ben viselt háborújának eseményeit beszéli el. A Ferdinánd király seregében lévő több mint ezer magyar huszár, katona jelentős haditetteket hajtott végre, Luka Józsa (Lukács József) az 1547. április 24-én lezajlott mühlbergi csatában elfogta János Frigyes szász választófejedelemet (Kurfürst), a schmalkaldeni szövetség vezetőjét is. Ennek nagy híre lett, Tinódi nyilván ezért említi a verscímében is. Pedig korábban, amikor a magyar huszárok megérkeztek Prágába, elég lekicsinylően tekintettek rájuk:

Ott az magyart csehök semminek vélék,
Igen fegyvertelen népeknek ítélék,
Harminckettőt egy fegyverösént lelék,
Egy sem térne magyarra, azt beszéllék. (181–184. sor)

Ez a versszak némi nyelvi kommentárt kíván. Az első kérdés, mit jelent itt a *fegyver*, illetve a *fegyvertelen* és a *fegyveres* szó. A történelmi szakirodalom már korábban megállapította, újabban pedig Bratinka József írt róla részletesen, hogy a *fegyver* szónak – bár ezt a történelmi, etimológiai szótáraink nem tartják nyilván – ’páncél(öltözlet)’ jelentése is van.² Erre az egyik példája épp tárgyalt énekünkben való:

* Készült az OTKA K 69.093 sz. pályázata támogatásával.

¹ Lásd RMNy 109; faksimile: Bp., Akadémiai Kiadó, 1959 (BHA, 2). Tinódi *Krónikájának* tudományos igényű, modern, kommentált kiadása: TINÓDI Sebestyén, *Krónika*, s. a. r. SUGÁR István, bev. SZAKÁLY Ferenc, jegyz. SUGÁR István, SZAKÁLY Ferenc, a jegyzetszótárt és a mutatókat összeáll. SUGÁR István, Bp., Európa Könyvkiadó, 1984. Ami a szövegközlést illeti, ez a kiadás lényegében megtartja az eredeti leírást, a régies betűalakokat azonban a maiakkal helyettesíti, illetve rendszeresen jelöli a magánhangzók hosszúságát. (A *Cronica* eredetijében csak az *á* és az *é* hosszúsága van esetenként jelölve, de többnyire ez is elmarad.) Régi szövegeink átírásának egyfajta gyakorlata szerint különbség még, hogy e kiadás a múlt idő *t* jelét szó végén magánhangzó után akkor is két *tt*-vel írja, ha az eredetiben egy *t* áll (pl. *meg haragutt*); s hasonlóan a locativus *t* ragját is (pl. *ott*). A továbbiakban – ha külön nem jelölöm a forrást – ebből a Tinódi-kiadásból idézek. Az említett énekszöveg a 329–350. lapon van. Az énekre lásd még RPHA 1210.

² BRATINKA József, *Adalékok a „fegyver” jelentéstörténetéhez*, Néprajz és Nyelvtudomány, 1978–1979, 77–82.

Az jó császár vala szép *fegyverében*
Vitéz módra forgódik ő igyében,
Herceg Maximilián ott az igyben
Vitéz módra forgódik *fegyverében*. (385–388. sor)

De a *Dávid királ mint az nagy Góliáttal megvívutt* című, 1549-ben szerzett Tinódi-énekéből is idézhetünk példát: „Csuda *fegyverrel* kezeit, lábait / Fette tagjait” [Góliát] (171–172. sor).³ Magam a *Zrínyi-szótár*ról⁴ írva jegyeztem meg, hogy a *fegyveres* szó a *Szigeti veszedelemben* a 4. ének 21. versszakában és a 9/79-ben nem ’felfegyverzett’, hanem ’páncélos’ jelentésű. Az utóbbi helyet idézem: „Azonban Deli Vid külső palotában / [...] / Csak oly *fegyveressen*, sisakban páncérban, / Ülve alszik vala egy széles ablakban”.⁵ A Tinódi-ének 183. sorában tehát a fegyvertelen nép páncél, nehéz fegyverzet nélküli katonát jelent. Erre utal a *Krónika*-kiadás tartalmazta *Jegyzetek* vonatkozó helye is: „182–183. Ennek oka az, hogy csak Zay csapata viselt páncélt (*Thallóczy*, 41).”⁶ A „Harminckettőt egy fegyverösént lelék” sort már nehezebb értelmezni. Úgy gondolom, kérdéses az a magyarázat, amelyet Szakály Ferenc a *Krónika*hoz írt – egyébként kiváló – bevezető tanulmányában mellékesen megemlít. Mint írja, Tinódi előadása szerint „szokatlanul könnyű fegyverzetük okán, csak afféle »fegyvertelen népnek« vélték a Prágába érkezett huszárokat, s úgy vélekedtek, hogy egy nehézfegyverzetű német katona akár harminckettőjükkel is könnyedén elbánik majd.”⁷ Magam inkább arra gondolnék, hogy Tinódi – akinek a magyar sereg létszámáról való adata valós (vö. 154. sor: „Ott telének ezörkétnegyven lóval”) – itt is adattal szolgál, és azt mondja, hogy minden harminckettedik katonának volt páncélja.

S most térjünk rá a *magyarra* szóra, amely a *Krónika* (*Cronica*) faksimile kiadásában ugyanígy szerepel (*térne magyarra*),⁹ a *Jegyzetek* pedig nem említi. Ez a ritka szóalak előfordul Farkas András *Az magyar és zsidó nemzetről* című énekében is (kezdősorai: „Jersze, emlékezzünk az örök Istennek / Csodálatos nagy hatalmasságáról”). Farkas históriás-oktató éneke már szerepelt Gálszécsi István 1538-ban Krakkóban kiadott, de ma csak leírásból és egy töredékből ismert *Az keresztyéni tudományról való rövid könyvecskéje* todalékeként. Később ugyancsak bekerült az 1554–1555-ös úgynevezett Hoffgreff-énekeskönyvbe s Bornemisza Péter *Énekek három rendbe* (1582) című kötetébe.¹⁰ Farkas András énekéből a megfelelő részeket Szilády Áron közlése alapján idézem.

³ TINÓDI, *i. m.*, 379 (vö. 1. lábjegyzet).

⁴ *Zrínyi-szótár: Zrínyi Miklós életművének magyar szókészlete*, szerk. BEKE József, Bp., Argumentum, 2004.

⁵ A. MOLNÁR Ferenc, *Zrínyi-kommentárok*, MNy, 2005, 461–463.

⁶ TINÓDI, *i. m.*, 561.

⁷ TINÓDI, *i. m.*, 54.

⁸ A TINÓDI, *i. m.*, 561. lapon, a *Jegyzetekben* e sorhoz fűzött kommentár szerint a magyarok 1081-en voltak, „Tinódi létszámadata (1080) pontos.”

⁹ BHA 2, A4a (vö. 1. lábjegyzet).

¹⁰ RMNy 25, 108, 513; a Hoffgreff-énekeskönyv faksimiléje: Bp., MTA Irodalomtörténeti Intézet, 1966 (BHA, 7); Farkas énekére vö. még RPHA 662.

(Ez a régies betűformákat szintén modernizálja, s rendszeresen jelöli a magánhangzók vélhető hosszúságát is.) A *magyarrá* szó a következő helyen fordul elő:

De immár hagyjuk el ah zsidó népeket,
Vegyük elő az régi magyarokat.
Ingyen majd megértjük, hogy az Isten őket
Ílyetén bő földre, *magyarrá el-kihozá*,
Mint régen kihozá a zsidó népeket
Egyiptomországból ah megígért bő földre.¹¹ (79–84. sor)

A *magyarra* szó végén az *a*-n ugyan a fakszimilében itt sincs ékezet (*magyarra el ki hoza*),¹² de tekintve a helyesírásbeli pontatlanságot, Szilády minden bizonnyal jól rekonstruálta az olvasatot, a szó végére az *á* hangot. A *magyarrá* szóalak ugyanis az Érdy-kódexben¹³ is megtalálható, mégpedig két *a*-val (*aa*) írva, ami egyértelműen hosszú *á* hangra utal, lásd 396: „Bela [...] *magyarraa* yewt vona”; 398: „mykoron azeert *magyar-raa* yewttenek vona”; 400: „Az kwn kyral [...] nagy haddal be yewe *magyarraa*” (vö. még 397: „nagy haddal be yewe efmeg *magyar orzagba*”). S az ÉrdyK. példái a szó jelentését is még jobban mutatják, amit egyébként lényegében a Tinódi- és a Farkas-versszak is mutat, mármint hogy a *magyarrá* jelentése ’Magyarországra’. Ezt az is megerősíti, hogy Bornemisza énekeskönyvében a *magyarrá el-kihozá* helyett *Magyarországra hozá* áll.¹⁴ Farkas András idézett versszaka pedig párhuzamba állítható énekének a kezdetével:

Jersze emlékezzünk az örök istennek
Csudálatos nagy hatalmasságáról,
Melyvel Scythiából régi magyarokat
Jó *Magyarországba* olyan módon *kihozá*,
Ment régen kihozá ah zsidó népeket
Fárahó királnak markából, inségéből.¹⁵ (1–6. sor)

Arra, hogy népnév országnévként is szerepeljen, ezeket a példákat ismerem, illetve talán idevonható még a *Margit-legenda*¹⁶ 178 (89v)-ről egy adat: „ot vala anna azzon *nemetj* herceknek felesége”, ahol a *nemetj* lehet ’németországi’ jelentésű. Megjegyzendő azonban, hogy a *nemetj* szóban a szóvéget idegen kéz *h*-ra javította.¹⁷ Azt nem tartom

¹¹ RMKT I, 15.

¹² BHA 7 (lásd 10. lábjegyzet), N1b.

¹³ *Érdy-codex (1524–1527)*, I–II, kiad. VOLF György, Bp., MTA, 1876 (Nyelvenléktár, 4–5).

¹⁴ RMKT I, 378 (jegyzetek).

¹⁵ RMKT I, 13.

¹⁶ *Szent Margit élete 1510*, az átiratot és a jegyzeteket készítette DÖMÖTÖR Adrienne és PÓLYA Katalin FARKAS Vilmos irányításával, bev. † P. BALÁZS János, Bp., MTA Nyelvtudományi Intézet, 1990 (Régi Magyar Kódexek, 10).

¹⁷ A. MOLNÁR Ferenc, *Névtörténeti megjegyzések*, Névtani Értesítő, 15(1993), 238–239.

valószínűnek, hogy a mai *Olaszban voltam, Lengyelben voltam*-féle szerkezetek összefüggnének e korai adatokkal; a régiségben elég gyakori *magyari* viszont tartozhat ide, s akkor a *magyar* itt 'Magyarország' jelentésű, az *-i* pedig melléknévképző lehet. Vö. Szabács viadala: „»magyarj Mathyas kyalhoz«”; GyöngyK. 4: »magyary wraknak [...] *Magyar orzagnak* [...] *magar nepeknek*«; ÉrdyK 402: »az *magyary* wrakat wrffyakat«.”¹⁸

Végül mintegy summázatként közlöm, hogy a vizsgált Tinódi-versszaknak szerintem mi lehet egy mai értelmezése: „Ott a magyarokat a csehek semminek (nagyon gyengének) gondolták, / Igen hiányos, nehéz fegyverzet, páncél nélkül való seregnek találták, / Úgy látták, hogy csak minden harminckettediknek van páncélja (?; vagy: egy páncélost harmincketten érnek), / Egy sem fog visszatérni Magyarországra, azt beszéltek.” A *magyarrá* (*Magyarrá*) szóról pedig azt mondhatjuk, hogy ritkán használt szóalak, de a szöveg hagyományban, mind a kódexirodalomban, mind a korai nyomtatványokban van nyoma, s ez is egy adalék, amely összeköti ezt a két szövegcsoportot.

¹⁸ Lásd A. MOLNÁR Ferenc, *A két- és többszófajúság: a szófajváltás = A magyar nyelv történeti nyelvtana*, II/1, *A kései ómagyar kor, Morfematika*, főszerk. BENKŐ Loránd, Bp., Akadémiai Kiadó, 1992, 916–917; vö. még TESz.

FAZAKAS GERGELY TAMÁS

NEMZETI BŰNBÁNAT BETHLEN GÁBOR IDEJÉBEN*

Az 1980-as évek elejétől – mások mellett Heltai Jánosnak köszönhetően – jelentősen gyarapodott a Bethlen Gábort körülvevő, elsősorban református prédikátori értelmiség munkáival foglalkozók száma.¹ A kutatók a bibliai mitizáció politikai diskurzusában körvonalazódó Bethlen-reprezentációt és -propagandát vizsgálták. Az igen gyakran Bethlennek dedikált, az ő támogatásával megjelent, különböző műfajú kiadványok² úgy reprezentálták az uralkodót, mint akit Isten rendelt, így képes arra, hogy, mint a választott zsidóság királyai egykoron, segítséget nyújtson az országnak a kritikus hadi és politikai helyzetben. E munkák, sok más, főképp kora újkori szöveghez hasonlóan, az ószövetségi deuteronomista teológiai hagyományra építve értelmezték a történelmet: a közösség, illetve tagjainak bűnei miatt Isten már itt, a Földön büntet, ám megtéréssel, imádkozással, bűnbánat gyakorlásával és böjtöléssel mind a nemzet (vagy a régió, a város stb.), mind az egyén kiengesztelheti Istent.³

Heltai János a legújabb, 2008-ban megjelent monográfiájában újra érintette a Bethlen-reprezentáció és -propaganda különböző műfajú kiadványait. Margitai Péter 1620-ban befejezett, a következő évben kiadott *Jónás könyvének magyarázatáról* szólva azt említette, hogy a prédikációskötet „[n]emzeti, közösségi bűnbánatra hív föl”. Megjegyzésül azt fűzte e megállapításhoz, hogy „Bethlen nem sokkal [első, 1619-es] kitámadása előtt általános bűnbánatot rendelt el Erdélyben. Az 1618-ban megindult európai politikai

* A tanulmány a Debreceni Egyetem TÁMOP 4. 2. 1. B pályázata, valamint a Reformációkutató és Kora Újkori Művelődéstörténeti Műhely OTKA K 73139 sz. pályázata támogatásával készült.

¹ Lásd elsősorban Alvinczi Péter, Háportoni Forró Pál, Kecskeméti Alexis János, Kecskeméti C. János, Margitai Láni Péter, Milotai Nyilas István, Pataki Füsüs János, Prágai András, Redmeczki T. János, Szenci Molnár Albert, Szepsi Csombor Márton munkáit. A „Bethlen Gábor körül kialakuló politikai és kulturális uralkodói reprezentáció céljait” azonban még többen szolgálták a korábbi és későbbi években. IMRE Mihály, „Úton járásnak megírása”: *Kulturális emlékezet, retorikai-poétikai elvek érvényesülése Szenci Molnár Albert műveiben*, Bp., Balassi, 2009 (Humanizmus és Reformáció, 30), 199 (lásd még 212–213, 216–217, 220–222). A kérdéshez lásd BARCZA József, *Bethlen Gábor, a református fejedelem*, Bp., Magyarországi Református Egyház Sajtóosztálya, 1980, passim (főképp: 65–68, 100–105, 129–131); MAKKAI László, *Bethlen Gábor és az európai művelődés*, Száz, 115(1981), 676–678; HELTAI János, *Bethlen Gábor és Báthori Gábor viszonya a kortársak szemében*, It, 65(1983), 685–708; Uő, *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*, Bp., Balassi, 1994 (főképp: 155–161); HARGITTAY Emil, *Gloria, fama, literatura: Az uralkodói eszmény a régi magyarországi fejedelmi tükrökben*, Bp., Universitas, 2001 (főképp: 13–65); stb.

² Heltai János adatai alapján először: BARCZA, *i. m.*, 128.

³ Vö. elsősorban: ÓZE Sándor, „Bűneiért bünteti Isten a magyar népet”: *Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján*, Bp., Magyar Nemzeti Múzeum, 1991 (A Magyar Nemzeti Múzeum Művelődéstörténeti Kiadványai, 2).

mozgalomhoz, és a harmincéves háború első szakaszához ugyanis hatalmas protestáns várakozás fűződött. A pápaság végleges bukását, új, mindenre kiterjedő reformációt vártak tőle. A reformáció új előretöréséhez és teljes győzelméhez pedig első lépés a bűnbánat. Olyan spirituális kísérője ez a gondolat Bethlen mozgalmának, *amelynek értelmezése megkerülhetetlen feladat lesz a jövőben.*⁴

Kötetünk ünnepeltje ez utóbbi mondatával egy olyan vizsgálati területre hívta fel a figyelmet, amelynek kutatása éppen az utóbbi időben kapott lendületet a nemzetközi tudományosságban. A kollektív könyörgés, penitenciatartás, böjtölés, illetve hálaadás folyamatának, az országos imádságok szövegének szisztematikus értelmezését tűzte ki ugyanis egy, a Durhami Egyetemen 2007 végén indult nagy-britanniai,⁵ 2010 áprilisa óta pedig nemzetközivé terebélyesedő,⁶ államilag is jelentősen támogatott kutatási program.

Ennek résztvevői olyan sajátos, alkalmi istentiszteleti formákat (könyörgéseket, böjtöt és hálaadásokat) tekintenek át – Angliában például az 1540-es évektől az 1940-es évekig –, amelyeket a mindenkori hatalom, az uralkodó, a világi illetve egyházi vezetők írtak elő az ország, esetleg egy kisebb régió vagy város lakosai számára. Az ilyen alkalmakkor sokat hivatkozott és magyarázott bibliai szöveghelyek mintái alapján, a középkori hagyományt is folytatva, akkor látták szükségesnek országos könyörgések és nemzeti böjtök előírását, amikor valamilyen kritikus időszakot kellett átvészelni (összeesküvés, háború, éhínség, járvány, rossz időjárás stb.), illetve hálaadások tartását örömteli alkalmakat követően (lázadás leverése, katonai győzelem, trónra lépés, királyi utód születése stb.).⁷ A reformáció utáni Angliában például a *Book of Common Prayer* című hivatalos szertartáskönyv 1549-től kezdve sorra megjelenő edícióinak sajtó alá rendezői újabb és újabb imák beszerkesztésével értelmezték a közösség számára az aktuális politikai kríziseket vagy természeti csapásokat. A teológiai reagálás felgyorsítása miatt külön kiadványokban is nyomtatni és terjeszteni kezdték az ilyen kihívásokra felelő aktuális könyörgéseket, amelyek gyakran böjtre és alamizsnálkodásra való felszólítással egészültek

⁴ HELTAI János, *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában (1601–1655)*, Bp., OSZK–Universitas, 2008, 58–59, 281–287 (az idézet: 59). (Kiemelés tőlem.)

⁵ *British State Prayers, Fasts and Thanksgivings (1540s–1940s)*.

⁶ *National Worship in International Perspective: State Prayers, Fasts and Thanksgivings since the Sixteenth Century*, An international conference, Durham University, 12–14 April, 2010. Természetesen Angliában és máshol is folytak már korábban vizsgálatok bizonyos részművekben. A kora újkori kutatások szempontjából most példaként csak arra utalok, hogy a 16. század közepén számos német imádságoskönyv és egyházi rendtartás, részben Luther nyomán, a tematikus imádságok, imaminták között helyet adott a török elleni imádság típusának (*Türkengebet*). Az *opera antiturcica* hatalmas korpuszában igen fontos szerepet játszó imaforma leggyakrabban a 79. zsoltárt parafrázálta. Erről magyarul lásd IMRE Mihály, „Magyarország panasza”: *A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1995, 98–107, 125–143.

⁷ Az eddigi kutatási beszámolók és a kapcsolódó konferenciák előadásai még nem jelentek meg. Lásd viszont a projektvezetőnek a 19. századról szóló tanulmányát: Philip WILLIAMSON, *State Prayers, Fasts and Thanksgivings: Public Worship in Britain 1830–1897*, Past and Present, 200(2008), 121–174; a projekt honlapjának rövid leírását: http://www.dur.ac.uk/history/research/research_projects/british_state_prayers/; valamint a projekt egyik résztvevőjének népszerűsítő összefoglalását: Natalie MEARS, *Praying for Britain*, BBC History Magazine, 11(2010)/4, 46–51.

ki. A veszélyek elmúltával hálaadó imákat szerkesztettek. Bizonyos minták és formulák alapján, sokszor kevés változtatással fogalmazták meg és adták ki e néhányleveles nyomtatványokat, és/vagy kéziratban is terjesztették azokat. A szövegek a világi hatalom: uralkodó, parlament, államtanács, városi magisztrátus és/vagy az egyházi hatalom kezdeményezésére születtek. Leggyakrabban a canterbury-i érsek és apparátusa, esetleg a londoni püspök vagy más egyházi vezetők szerkesztették ezeket, illetve mozgósítottak a nyomtatott munkák terjesztésére az érintett egyházrészekben. A brit kutatás már a projektet megelőzően elkezdte feldolgozni az országos imádságokról és böjtökről szóló döntési mechanizmust, az egyes alkalmakra írott, kéziratban maradt vagy nyomtatásban megjelent imák példányszámát, terjesztésének módját, valamint a közböjtök és nemzeti könyörgő napok liturgiájának tényleges hatását.⁸ A kutatás irányítói négyszáz évet átfogóan akarják vizsgálni az országos könyörgések, böjtök és hálaadások alkalmait, illetve számba venni az egyes imák kiadásait, egykori példányszámát és terjesztésének módját.

E szempontok a kárpát-medencei protestáns és katolikus, egyházi és világi hatalmi központok kora újkori (illetve korábbi és későbbi) kutatásában is fontosnak tűnnek.⁹ Ha a bemutatott brit, illetve más régiók jóval gazdagabb forrásadottságai a kárpát-medenceinél pontosabb kép rekonstrukcióját is ígérnek, nem tűnik érdektelennek a szisztematikus hazai kutatás sem. Az alábbiakban azonban nem általánosan tekintem át a – sporadikussága miatt ismeretlen mennyiségű, bár valószínűleg nagy részben számon tartott – forrásokat. A többféle típusú országos alkalom közül a következőkben csupán, támpontként, néhányat említek azon forrástípusok szövegei közül, amelyek vizsgálata segítheti „Bethlen mozgalmának” „spirituális kísérője”,¹⁰ az 1619-es hadi és politikai események idején kiírt *nemzeti bűnbánat* történetének rekonstrukcióját. Az itt érintendő szövegek ismertek a korszakkutatás számára, ám az általános penitencia megfogalmazásának előbb erdélyi, majd magyarországi folyamatát, előírt formáját, illetve végrehajtását nem tárgyalta összefüggően a szakirodalom.

Először az 1619. január 9–10-én, Keserői Dajka János püspök vezetésével tartott küüllővári református semigenerális zsinat fogalmazta meg az általános, vagyis „közönséges Poenitentia tartás” fontosságát, amely „ha valaha, most kiváltképen szüksé-

⁸ Roland BARTEL, *The Story of Public Fast Days in England*, *Anglican Theological Review*, 37(1955), 190–200; C. J. KITCHING, „Prayers Fit for the Time”: *Fasting and Prayer in Response to National Crises in the Reign of Elizabeth I = Monks, Hermits, and the Ascetic Tradition*, ed. William J. SHEILS, Oxford, Blackwell, 1985, 241–250; Christopher DURSTON, „For the Better Humiliation of the People”: *Public Days of Fasting and Thanksgiving During the English Revolution*, *The Seventeenth Century*, 7(1992), 129–149; stb.

⁹ A bűnös nép megtérésére Óze Sándor is utal alapvető monográfiájában, de ennek megvalósulási lehetőségeiről nem szól, és azt sem vizsgálja, hogy foglalkoztak-e a kollektív penitencia tényleges módszerével a 16. századi magyar prédikátorok. ÓZE, *i. m.*, 28–37. Egyébként már az 1546-os törvények II. cikkelyében is megfogalmazták, hogy a magyar nemzetet büneiért veri haragjában Isten. *Magyar országgyűlési emlékek*, III, szerk. FRAKNÓI Vilmos, Bp., MTA, 1876, 43. Az országos könyörgések, böjtök és nemzeti bűnbánatok történetének vizsgálata felől érdemes lesz a gyakorlati megvalósulás szempontjából újra gondolni az Óze által vizsgált kérdéseket.

¹⁰ HELTAI, *Műfajok és művek...*, *i. m.*, 59.

ges”.¹¹ A határozatok szövege a zsinat és az ott született döntések szükségességének közvetlen okaként „az Ur isten ellenünk fellobbant haragját” hozta fel. Mivel ugyanis Isten a mi bűneink miatt és „penitentia tartatlanságunkért *égi földi jegye által* reánk következendő rettenetes bosszuállásával fenyeget”,¹² „a’ közönséges Poenitentia tartásnak jó móddal való formájáról communibus suffragiis így deliberalánk”. Ezt követően 12 pontban írták le a „conclusiók[at]”, amelyeket felküldtek a fejedelemnek, „hogyan ezeket annuenter approbálván, nem csak acceptállya, hanem kegyelmesen ratificállya is, sőt egész birodalmába publicaltatván és autenticáltatván az Ország Népével ad reformatio-nem totius Ecclae inviolabiliter bizonyos ideig, míg tudni illik, az Urnak Haragja elmúlik, megtartassa.”¹³ A zsinat egyszerre sürgető és a fejedelmet példaadásra is intő¹⁴ kérése teljesült: a fejedelem saját, jóváhagyó határozataival (és időnként kisebb módosításával) látta el a felterjesztés egyes pontjait.¹⁵ A legfontosabbakból törvény is lett a május 5-e és 26-a között üléselő gyulafehérvári országgyűlésen, mely szövegszerűen is hivatkozott az egyházi kezdeményezésre:¹⁶ „Minden egyéb világi külső állapotoknak igazgatása előtt pedig, mivel az úristennek sok rendbéli ostorát és fenyegető csapásit látjuk és halljuk mind itt magunk között s mind szomszéd országokon, Felséged kegyel-

¹¹ ILLYÉS Géza, *Az 1619. évi Küküllővári zsinat felterjesztése Bethlen Gábor fejedelemhez*, Református Szemle, 27(1934), 501–505 (az idézet: 501).

¹² Uo. (Kiemelés tölem.) Ez az indoklás elsősorban az 1618. év végén feltűnt, számos korabeli forrásban hivatkozott üstökösre vonatkozik. Hasonló összefüggésben utal erre a jelenségre Bocatius János, Kecskeméti Alexis János, Milotai Nyilas István, Pataki Füsüs János, Prágai András, Szepsi Csombor Márton, Szepsi Laczkó Máté stb. A szakirodalomból vö. pl. HAJNÓCZY Iván, *Bocatius János műve: Hornus Cometa 1618*, MKsz, 65(1941), 186–189; KOVÁCS Sándor Iván, *Szepsi Csombor Márton = SZEPSI CSOMBOR MÁRTON Összes művei*, s. a. r. KOVÁCS Sándor Iván, KULCSÁR Péter, Bp., Akadémiai, 1968, 83; SOMLYÓI TÓTH Tibor, *Erdély király-tükrei (Pataki Füsüs János: Királyoknak tüköre) = Irodalom és ideológia a 16–17. században*, szerk. VARJAS Béla, Bp., Akadémiai, 1987 (Memoria Saeculorum Hungariae, 5), 282–283; HARGITTAY, i. m., 50–51; stb.

¹³ ILLYÉS G., i. m., 501, 505.

¹⁴ „Minthogy az Ur Isten Nsgodat ebben a’ nyomorult országban mindeneknek felette emelte és mindeneknek szemét Nsgodra függesztette tanquam ad Lucernam Ecclae, szükség, hogy jó példájával ebből elől is járjon; nem különben, mint Ninivének királlya az Jónás intésére és Josaphat a’ Jéhu próféta intésére. A’ nagy Istenért kérjük annak okáért, sőt méltóságos tisztünk szerint intjük Nsgodat, nomine Jesu Christi legatione fungentes, hogy Nsgod megalázván a’ hatalmas Isten hivei alatt magát conformállya mind magát [sic!] s mind udvara népét, sőt egész országát az Istentől kivánt penitentia tartáshoz s mentől hamarabb lehet, Istennel békülyünk meg, hogy ő Felségénél találjunk alkalmas időbéli segítséget.” ILLYÉS G., i. m., 502. Vö. BARCZA, i. m., 112–117.

¹⁵ Az Illyés Géza által közölt szöveg így maradt fenn a Küküllői Egyházmegyei Levéltárban, s erre a címe is utal: *Conclusiones a Semigenerali Küküllővariensis 9 et 10 Januarij continuo Illust. Principi Albae Juliae exhibitae 14. Maj Mensis ejusdem: Anno 1619 una cum Resolutione Illiud Celsitudinis*.

¹⁶ Sem az 1619. májusi, sem más országgyűlésre vonatkozóan nem találunk utalást ilyen „törvény-előkészítési” folyamatra TRÓCSANYI Zsolt könyveiben: *Az Erdélyi Fejedelemség országgyűlései (Adalék az erdélyi rendiség történetéhez)*, Bp., Akadémiai, 1974 (Értekezések a Történeti Tudományok Köréből: Új sorozat, 76); Uő, *Erdély központi kormányzata, 1540–1690*, Bp., Akadémiai, 1980 (A MOL Kiadványai, III, Hatóság- és Hivataltörténet); Uő, *Törvényalkotás az Erdélyi fejedelemségben*, Bp., Gondolat, 2005.

mes intéséből is igen jóvaljuk, hogy az egyházi rendeknek jó intéseket az penitentia tartásról mindenütt szorgalmasan megfogadják”.¹⁷

Bethlen Gábor és serege 1619. augusztus 26-án indult el Gyulafehérvárról Magyarországra felé. E kitámadással éppen egy időben, szeptember 1-jén ülésezett a Nyitra vármegyei Sókón a dunántúli református zsinat, és – láthatólag a küüllővári zsinat határozatainak és a gyulafehérvári országgyűlés törvényeinek szövegét is követve – határozatot hozott az általános bünbánatról (de poenitentia publica): „Disturbiorum nostrae aetatis temporibus, motibus bellorum periculosissimis, regnum hoc nostrum circumvallatum ecclesiamque afflictam videmus. Quocirca, ministri ecclesiarum nostrarum, ad exemplum populi veteris publicam poenitentiam indicere necesse habent.”¹⁸ Az e határozatot hozó, „egész alsó és felső, a Tátrán túl és innend levő”, magyarországi helvét hitvallású lelkészek 1619. december 23-án, a Bethlen Gábor által összehívott pozsonyi országgyűlésen, a fejedelem jelenlétében, „a nemes ország előtt recitaltatott oratiócskában „Tekintetes és Nagyságos Uraink[nak], Patronusink[nak]” „alázatos szolgálatjukat ajánlják, és kérik, hogy mi általunk e plenipotentia mellett beadandó postulatumokra tekintsenek gratiose”.¹⁹ E kérések az addig nem megoldott vallási sérelmek orvoslására vonatkoztak, melyek nagy részét a pozsonyi országgyűlés jóvá is hagyta. A 11 postulatumból az elsőben szereplő poenitentia publica szükségessége²⁰ azonban – a gyulafehérvári törvényhozással ellentétben – nem került be az 1620. januári artikulusok közé.²¹

¹⁷ Erdélyi országgyűlési emlékek, szerk. SZILÁGYI Sándor, VII, Bp., MTA, 1881, 512. Az 1619-es erdélyi általános bünbánatról és a törvényalkotás folyamatáról lásd BOD Péter, *Smirnai Szent Polikárpus...*, Nagyenyed, Kis György, 1766, 62–67. Vö. továbbá POKOLY József, *Az erdélyi református egyház története, 1605–1690*, II, Bp., Franklin, 1904, 76–77; UŐ, *Az erdélyi református egyház története*, IV, Bp., Franklin, 1905, 258–259; ILLYÉS Endre, *Egyházfegyelem a magyar református egyházban (XVI–XIX. századokban)*, Debrecen, Városi nyomda, 1941, 94–96; JUHÁSZ István, *A Székelyföldi Református Egyházmegyéék*, Kolozsvar, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1947, 96–98; MAKKAJ, *i. m.*, 679; BARCZA, *i. m.*, 58–65, 112.

¹⁸ *Constitutiones synodi. Sokini, in Comitatu Nitriensis iuxta Vagum fluvium 1. die Septembris, Anno 1619. celebratae*. Közölve: *Magyar protestáns egyháztörténeti adattár* (a továbbiakban: MPEA), szerk. POKOLY József, VIII, Bp., Magyar Protestáns Irodalomtörténeti Társaság, 1910, 55–56. (A zsinat határozatait Kanizsai Pálfi János, pápai esperes, a dunántúli egyházkerület jegyzője írta le az általa vezetett jegyzőkönyvbe.)

¹⁹ *Kanizsai Pálfi János pápai lelkész esperes feljegyzése a Bethlen Gábor által összehívott pozsonyi országgyűlésről, a helvét hivallású egyházak ott megjelent követeiről, a fejedelem jelenlétében tartott beszéddel együtt*. Közölve: MPEA, IX, 35–39 (itt: 37–38).

²⁰ „Sicut olim ingruentibus populo Dei calamitatibus magistratus pii, poenitentiam publicam, preces nimium et ieiunia constituere fuerunt soliti, ita nunc pium illud poenitentiae publicae exercitium, ad advertendam iram Dei peccatis nostris accersitam publica magistratus Status et Ordines autoritate ecclesiae Dei commendari ardentur cupimus.” *Postulata ministrorum helveticae confessionis ecclesiarum in superiori Hungaria existentium Statibus et Ordinibus Inclyti Regni in Diaeta Posoniensi oblata*. Közölve: MPEA, IX, 39–41 (itt: 39). A szöveget és az 1619. decemberi eseményeket összefoglalja: NAGY Géza, *A református egyház története 1608–1715*, I, Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2008, 84; MAKÁR János, *Kanizsai Pálfi János élete és munkássága*, New Brunswick, szerzői kiadás, 1961, 55–57.

²¹ *Articvli dominorvm, baronvm, magnatvm et nobilvm caeterorvmque statvum et ordinum regni Hungariae in diaeta eorum Posoniensi...*, [Kassa, Festus], 1620 (RMNy 1209).

A nemzeti bűnbánat, és – mint a 20. jegyzetben közölt idézetből is látható – az ezzel szorosan összefüggő *böjtlés* (ieiunium) rendjét és formáját illetően némi eltérés mutatkozik a küüllővári zsinati felterjesztés, a fejedelem jóváhagyó megjegyzései, valamint a gyulafehérvári országgyűlés törvényei között, és hasonló a helyzet Magyarországon is (itt a bűnbánat kérdése meg sem jelenik): a zsinati határozatok, illetve kívánalmak bővebbek és több pontból is állnak, mint a törvények rendelkezései. Az egyik, a fejedelem által elfogadott küüllővári határozatban például ez áll: „Tetszett ezért, hogy ez jelen való időhöz és állapothoz szabott *bizonyos könyörgésnek formája irattassék*, mellyel az egész országban lévő Ekklesiák éljenek, míg az idő kívánnya. Minden Egyházi szolga azért *magának megszerezni és azzal élni az ő Ekklesiájában az Ekklesiának nehéz büntetése alatt el mulatni ne merészelje.*”²² Ebből tehát kiderül, hogy a nemzeti bűnbánat idején egy országos imádság megírását és elterjesztését rendelték el. A szöveg utalhat akár egy *nyomtatott könyörgésre*, akár egy ilyen kiadvány vagy egy eredetileg is kézzel írott szöveg *másolatban* való terjesztésére. Persze nem eldönthető, hogy a „könyörgésnek formája” kifejezés konkrét imádságot vagy csak valamilyen imavázat jelent. A határozat szerint – szemben a korábban hivatkozott angliai gyakorlattal – nem *megkapták* a lelkészek az imádságot az egyházvezetéstől, hanem maguknak kellett megszerezniük azt. (A nemzeti bűnbánatok szisztematikus történeti kutatása számára fontos kérdés lehet, hogy mikor és miért látták szükségét ilyen alkalmak elrendelésének, mindig írtak-e imádságokat ezekre, illetve milyen formátumban és módon terjesztették a könyörgéseket.)

A küüllővári conclusiók nem rögzítik, hogy kinek kellett megfogalmaznia ezt a jelenleg ismeretlen könyörgést. Azt viszont tudjuk, hogy Bethlen augusztus 25-i, besztercebányai királlyá választását követően nemcsak írtak, hanem ki is nyomtattak egy, a királyért országosan mondandó imádságot.²³ Ennek unikum példányát Fazakas József, Heltai János egykori kollégája vizsgálta meg alaposan. Nemcsak a nyomtatvány kiadásának helyét állapította meg, hanem stíloselemzéssel Milotai Nyilas Istvánt, a fejedelem udvari prédikátorát azonosította a szöveg szerzőjeként. Ha a bűnbánó imádságot nem ő írta volna, minden bizonnyal valamely másik református főpap lehetett. (Fazakas megvizsgálta az *Oratio* másik szóba jöhető szerzőjének, Keserői Dajka János püspöknek a stílusát, de az nem egyezett az *ima* szövegének szókapcsolataival és fordulataival.)²⁴

A zsinati határozatoknak az országgyűlési törvényekkel szemben jóval alaposabb szabályozása mind a megnövekedett számú liturgiai alkalmak jellegére (a vásár- és ünnepnap-i istentiszteletekre és a hétköznapi prédikációs és könyörgő alkalmakra, illetve a böjt megtartásának napjaira és módjára), mind az „igaz penitentia tartásnak igen nagy sege-

²² ILLYÉS G., *i. m.*, 502. (Kiemelés tőlem.)

²³ [MILOTAI NYILAS István], *Oratio pro tempore concepta, et in ecclesiis orthodoxis Transylvanicis à concione publica recitari solita*, [Debrecen, Rheda Péter, 1620–1629] (RMNy 1302).

²⁴ FAZAKAS József, *Ismeretlen nyomtatott imádság a hazáért és a királyáért, Bethlen Gáborért*, MKSz, 94(1978), 197–202. Lásd még erről jelen tanulmányom bővebb változatát: FAZAKAS Gergely Tamás, *Kora újkori nemzeti imádságok nemzetközi összefüggésben: Országos könyörgés és nemzeti bűnbánat Bethlen Gábor idejében = A fordítás kultúrája – szövegek és gyakorlatok: A BBTE Magyar Irodalomtudományi Tanszékének konferenciakötete*, szerk. GÁBOR Csilla, KORONDI Ágnes, Kolozsvár, Verbum–Láthatatlan Kollégium, 2010, II, 7–28.

delme[ként]” említett tiszta magaviseletre kiterjedt.²⁵ Anélkül, hogy a jelen terjedelmi korlátok között hosszabb összehasonlítást végeznék az egyes szövegek konkrét szabályozási megfogalmazásai között, fontos jelezni, hogy a részletezőbb zsinati határozatok közelebb állhatnak a végrehajtás gyakorlatához, és e szövegeket az egyházfegyelemmel foglalkozó szakirodalom is fontos kútfőként használta.²⁶ Az országgyűlési törvények viszont a be nem tartásuk esetében életbe lépő szankciókat közölték.

Az angol országos imádságok, bűnbánatok, közböjtök kutatásához hasonlóan az erdélyi és magyarországi közegekben is jóval nehezebben vizsgálható, de szintén fontos lehet ezen alkalmak *tényleges megvalósulásának* kérdése. A brit projektet érdekli, s számunkra sem lényegtelen, hogy 1619–20-ban (és persze más időszakok más alkalmain) miképp szabályozták ezeket az alkalmakat, milyen széles körben terjesztették és mennyire ért célba a templomok látogatására való felhívás, mikor, mennyi ideig kellett nemzeti bűnbánatot tartani, illetve böjtölni, hogyan ellenőrizte ezeket az alkalmakat az egyházi, illetve politikai hatalom, valamint mennyire tartották hatékonynak e könyörgéseket, mikor fulladt esetleg érdektelenségbe egy-egy nemzeti imádság, milyen szankciókat léptettek életbe ilyenkor stb.

E kérdések akár csak töredékének a megválaszolásához is számos további forrást kell számba venni, melyek közül az alábbiakban csak hármat említek. Először a református ágendákat. A 17. század első harmadában mind Erdélyben, mind a Dunántúlon jelentek meg és voltak használatban egyházi rendtartások. Pathai István először 1617-ben kiadott könyve, valamint Milotai Nyilas István először 1621-ben kinyomtatott *Agendája* nem tartalmaz a közböjtre és nemzeti bűnbánatra vonatkozó passzusokat.²⁷ Samarjai János rendtartása azonban (amely ugyan a vizsgált időszaknál másfél évtizeddel később, 1636-ban látott napvilágot, ám úgy szabályoz, hogy az addigi dunántúli protestáns liturgiai hagyományokat viszi tovább²⁸) a XVIII. részében tételesen közli *Az Közöséges Penitencia tartásról és Böjtlésről* való tudnivalókat.²⁹

²⁵ ILLYÉS G., *i. m.*, 501–505; *Constitutiones synodi, Sokini...*, *i. m.*, 56.

²⁶ JUHÁSZ, *i. m.*, 96–98; ILLYÉS E., *i. m.*, 94–96.

²⁷ PATHAI István, *Az Helvetiai Confession való Köröztvény Praedikátoroknak [...] rend tartásokról...*, [Németújvár, Bernhard], 1620 (RMNy 1143A); MILOTAI NYILAS István, *Agenda, az az anyaszentegyházbéli szolgálat szerint való czelekedet [...]*, [Kolozsvar, typ. Heltai], 1621 (RMNy 1251).

²⁸ Lásd KATHONA Géza, *Samarjai János gyakorlati teológiája*, Debrecen, 1936 (Theológiai Tanulmányok, 61), 4, 206–214.

²⁹ „I. Mi, Egyházi emberek, tartozunk az Anyaszentegyházban, bizonyos időkbén, közöséges penitentiát, és böjtöt hirdetni, a' Prophetáknak rend tartások szerént: *Hívjátok össze a' gyülekezetet, és hirdessetek böjtöt, etc.* Joel. 2.

II. Es közöséges nyomoruságnak idején kel ezt cselekednünk; midön avagy országunkra s-nemzetségünk-re, avagy valamely tartományra, avagy falura, várasra, kiváltképpen valo haragja és büntetése szál Istennek: úgy-mint ellenségnek jövetele, rablása, égetése, kár tétele: avagy éhség, vagy dög halál, avagy egyéb nyomoruságh, ugymint aszály, nagy drágaságh, szüntelen valo kártévő, rettenetes árvizek, gyulladások, &c. A' Bethuliabéliek ekképpen, ellenség miat szörnyü veszedelemtől valo féltékben, böjtlőnének, Judith cap. 4. és a' Niniwebéliek, halván Jonás Prophetától, hogy ha meg nem térnének, negyven nap el mulván el sillyednének, az élő Istennek, böjtlőlvén imádkozának.

III. Illyetén közöséges nyomoruságinknak idején, nem csak a' közöséges szent gyülekezetekben, hanem házunknál-is, nagy bánatban és szomorúságban visellyük magunkat, három kiváltképpen valo okokért: I.

Másrészt az 1619-es közösségi penitenciának pusztán a megtörténetére utal, bár a tényleges *hatását, eredményességét* is hangsúlyozza Milotai Nyilas István a *Speculum Trinitatis* Bethlenhez intézett előljáró beszédében: „fölséged látván az Istennek haragját az földnek lakosira, az országgal egyetértvén Ninive királyának módjára poenitentiát hirdete, melynek formáját bizonyos articulusokban leíratá és az országra szerzte szerint kibocsátá, melynek im oly kedvessége volt Isten előtt, hogy ez világi minden nemzetségeknek fegyverben talpokra állások között békességben megtartattunk és csak hírrel is alig hallottuk egyéb nemzetségeknek tűzzel, vassal, vérrel való pusztulásokat.”³⁰

Harmadrészt, annak megítéléséhez, hogy az általános bűnbánat milyen formában válaszulhatott meg, illetve ennek milyen értelmezési lehetősége kínálkozott a társadalom számára, jó támpontot nyújt Margitai Péternek (a közösség bűnbánatának kérdését is érintő) Jónás könyvéhez írott, magyarázó prédikációkat tartalmazó munkája.³¹ A Csomaközi Andrásnak, Bethlen Gábor váradi vicekapitányának dedikált, 1620. augusztus 1-jei kelettel ellátott ajánlásból kiderül, hogy a 31 prédikációt Margitai eredetileg saját gyűlekezetének mondta el, a nyírségi Kálló református templomában. „Mikor azért gondolkodnam, az mi utolso romlasara siető es közelgető nemzetsegünknek esze veszet allapattya felől: Es latnam mely igen szükségos volna, mind az közönseges, s-mind peniglen az kivaltképpen valo poenitentia tartas; Tetzek, hogy ezt az Ionas Propheta poenitentiáról irt könyvet, magyarázatra az en halgatoim előt fel vennem. Mellyet meg-is cselekettem, es az en rejam bizattatot talentum szerint, az Kallai Ecclesiaban, Isten segitsegeből, vegben vittem.”³² Margitai tehát csak a saját szerepét említi mind a kollektív bűnbánat fontosságának hangsúlyozásában, mind az ennek magyarázatát segítő bibliai igehely kiválasztásában. Mint ahogy azonban a szükség felismerésében minden bizonynyal komoly hatása volt az 1619-es zsinati (illetve országgyűlési) előírásoknak, úgy talán Jónás könyvét is kommentálták másutt a politikai helyzet történelmi analógiájaként. Margitai kiadott prédikációinak hatására aztán persze valószínűleg még többen értelmezheték magyarázatként az 1621-es megjelenése után (és talán máskor, hasonló időkben is) a niniveiek penitenciájának történetét.

Büneinkért; mellyekben, nyomoruságinknak előtte, bátran, félelem rettegés nélkül éltünk. 2. Az Istennek reánk valo nagy haragiáért, mellyet, mint egy égő tüzet, fejünkre föl görjesztettünk. 3. A' jelen valo nyomoruságnak, és büntetésnek szörnyű voltaért.

IV. E' mi bánatinkat, és keserőségünket meg mutattyuk mind isten, s-mind e' világi emberek előt, külső magunk viselésével: megh tartoztatván magunkat minden testi gyönyörüségektől, ugymint, inneplő drága ruháknak viselésétől, vendégség, és lakodalom tartástól, lant, hegedő, dob, trombita, sip szo hallástól, és egyéb féle vigság tévő szerszámoknak zengedezésektől, gjönyörüséges éneklésektől, szivbéli keserőséginket, bánatinkat, fáydalminkat, mind e' külső szomorúságban valo magunk viselésével jelentvén, de nem képmutatók modgyára.

V. Hirdetünk ilyen koron közönseges böytöt-is, melynek rendi imezek...” SAMARIAI János, *Az helvetiai valláson levő Ecclesiáknak egyhazi ceremonijokrol es rend tartasokrol valo könyvetske...*, Lőcse, Brewer, 1636 (RMNy 1654), 137–139. (Kiemelés az eredetiben.) Vö. KATHONA, *i. m.*, 199–201.

³⁰ Bethlen Gábor emlékezete, s. a. r., vál., szerk., bev. MAKKAI László, Bp., Európa, 1980, 601.

³¹ MARGITAI LÁNI Péter, *Az Ionas propheta könyvenek az Sz. iras szerint valo igaz magyarázattya...*, Debrecen, Rheda Péter, 1621 (RMNy 1237).

³² *Uo.*, (:o:)4v.

A 15. prédikációban így ír Margitai a *közönséges könyörgés*ről: „Az közönséges könyörgés pedig az (mint az neveis meg mutattya) sokasagtul bizonyos helyen es üdőben, szajal es nyelvel szokot vegben vitetni. Ezzel pedig az regi jamborok, főképpen akkor eltenek, mikor az Istennek haragjanak külső jegyet lattak; ugymint, dragasagot, dög halalt, fegyvert avagy fogsagot. Erről szol az Joel Propheta *Cap. 2. v. 15.* mondvan: kürtöllyetek Sionban, szentellyetek böytöt, hirdessetek gyülest, vegyetek melletek az veneket, vegyetek közetek az aproczkakat es az czecs szopokat. Mennyen ki az Völe-geny az ö belső hazabol, es az meny Aszszony az ö kamorajabol. Az templomnak tor-naca közt es az oltar között sirianak az Papok az Urnak szolgálai, es ezt mondgyak: Legy kegyelmes Uram az te nepednek, es ne bocsassad szidalomra az te öröksegedet, hogy az poganyok ö raytok uralkodgyanak, hogy ne mondgyak az nepek: Hol vagyon az ö Iste-nek. Erről szol az szent Pal-is, *1 Tim. 2. v. 1. &c.* Igy könyörge regen az jambor Ezechias Kiraly, mikor amaz kevely Sennacherib, Jerusalem varossat megh szállotta volna, *2 Reg. 19. v. 15 Esa. 37. v. 16.* Igy az Iosaphat Kiral-is, mikor a Moab es Ammon fiai, ö ellene nag’ hadval tamattanak volna, Hasonlokeppen az Ninive varosbeliek, mikor az Ionasnak kemeny praedikatiojat halvan meg felemlettenek volna, *Ioan. 3. v. 5 &c. Igy könyörgünk mi es keresztyenek, mikor az Isten hazaban, bizonyos üdőben, felesen fel gyülekezünk, es az mi szokot halaado könyörgesünket az Tanito utan el mondgyuk, &c.* Ez azert mind az közönséges, s-mind a kivaltkepen valo könyörges.”³³ Az idézet utolsó előtti mondata közvetlenül utal a *bizonyos alkalmakon, nagy létszámú* közösség által tartott bűnbánatra, amikor a *prédikátor után* mondtak el valamilyen hálaadást. (Ez lehetett esetleg Milotai *Agendájának* egyik imája, a *Közönséges Hala-ado Imadsagh, az Istennek mindennémü el-vött és el-vejendő Lelki es testi jó teteményiért.*³⁴) E prédikáció tanúságában azt írja Margitai, hogy „[v]együk eszünkben azt is: Hog’ a’ keresztyen embernek nem eleg csak hazanal könyörge, hanem közönseges helyre-is az Isten hazaba fel kel menni. Mert it-is helye vagyon amaz közönseges mondasnak: *Multae manus allevant onus*, az az: Az sok kezek inkab fel emelhetik a’ terhet. Lasd meg miken szol az Ioel Propheta, *cap. 2. v. 15.* Az sz. Pal is, *1. Tim 2. v. 1.* Intetessünk azert innet, hog’ hazunknal-is fel meny-nyünk, es az töb hivelkel együt könyörögjünk. Ezt saját példajaval commendallya David, *Psal. 109. v. 30.* mondvan: Az gyülekezetnek közepette dicsirlek tegedet Uram. Vetkeznek ez ellen, az kik sem hazoknal kivaltkeppen, sem pedigh az Isten hazaban közönseges helyen nem könyörögnek.”³⁵

A 23. prédikáció a ninivei kollektív bűntörlést értelmezve magyarázza meg a „közön-séges okból” származó, éppen ezért „közönséges helyet és sokaságot” kívánó bűjt fon-tosságát: „1. Hogy az Istennek haragját a bűn ellen, mint egy közönséges gyulladást, igyekezzen mindenki oltani. 2. Hogy akik nem szégyelltek sokak botránkozására lenni, most ugyancsak közönséges helyen kövessék meg Istent. 3. Hogy egyebek is indíttassa-

³³ MARGITAI, *i. m.*, L7r–v. (Kiemelés tőlem.)

³⁴ MILOTAI, *Agenda...*, *i. m.*, 386–395.

³⁵ MARGITAI, *i. m.*, L8r–v.

nak penitencia tartásra, mert a példa hathatós. Ilyen közönséges poenitentiát kíván Joel 2, 15. Ilyen a ninivebelieké is.”³⁶

A 25. prédikációban Margitai még a fentebb elemzett zsinati határozatoknál is keményebb, az ő köreihez tartozó prédikátorokénál is feddőbb hangon inti és serkenti a (mindenkori, de közvetlenül a saját korabeli) fejedelmet és más politikai vezetőket a közösségi bűnbánat előírására, irányítására, számon kérésére, illetve az ebben való példamutatásra.³⁷ „a közönséges poenitentiát a Fejedelmeknek kellene indítaniok. Peldank erre az Ezechias Kiraly, 2. Reg. 19. v. 1. Ismet, Isa. 37. v. 1. Az Josaphat, 2. Paralip. 20. v. 3. Az Ninivebeli Kiraly-is, itt az helyen. De kicsoda az mostani Fejedelmek közzül, az ki ez felöl megh csak gondolkodnek-is, nem hogy valamit cselekedn[é]k. Ne csudallyuk tehát, hogy ha az kösseg el vetemedet, mert az Fejedelmek igen el feletkeztenek hivattallyokrol, az kösseg-is azert tölök tanult; Mert az viz-is főtül árad.”³⁸

Annak ellenére, hogy a szakirodalom számára már ismertek a jelen tanulmányban érintett forrástípusok és szövegek, s értelmezési szempontjaink sem mondhatók teljesen újnak, érdemesnek látszik ezeket (és továbbiakat) a tanulmány elején bemutatott brit projekt szempontjai felől, nagyobb kontextusban újragondolni. A vizsgálatba azonban be kell vonni azokat a szövegeket is, amelyek nem elsősorban az 1619-es kollektív penitenciatartáshoz kapcsolódnak, ám a nemzeti, közösségi reprezentációk más formáinak, illetve az ezekkel szorosan összefüggő uralkodói (ön)megjelenítések és a propaganda értelmezéséhez szükségesek.

Noha az országos imádságok, böjtök és hálaadások tágabb hazai kérdéskörének, illetve a 17. század elejére vonatkozó újragondolásához a fentebbiekben bemutatott brit projekt adja az inspirációt, e nemzetközi kutatás (egyelőre?) nem létező elméleti reflexiójának hiányában,³⁹ a hazai berkekben is jól ismert módszertani megalapozásokkal kell konfrontálni e kutatásokat. A lehetséges hazai kutatás távlatait, elméleti és módszertani kérdéseit és szóba jöhető forrásbázisát egy másik tanulmányban tárgyalom részletesebben.⁴⁰ Most csak arra utalok, hogy érdemes figyelembe venni egyrészt a hatalmi reprezentáció-kutatásokat. Másrészt a politikai nyelvek, politikai diskurzusok használatát kontextualista módon vizsgáló cambridge-i eszmetörténeti iskola – egymástól azért jelentősen eltérő – tagjainak, illetve a politikai nyelvek szótárainak változásához a Koselleck-féle fogalomtörténeti csoportnak az eredményeit ötvözni próbáló, továbbá az irodalomtörténeti gyökerű toposzkutatást és textualista trópuselemzést, valamint társada-

³⁶ *Uo.*, S7v–S8r.

³⁷ Vö. ehhez BARCZA, *i. m.*, 62, 83–92, 109–120, 130–131.

³⁸ *Uo.*, V1v–V2r.

³⁹ A projektvezető, Philip Williamson egy 2010. áprilisi magánbeszélgetésünk alkalmával, kérdésemre válaszolva elmondta, hogy – a nagyszámú forrás feldolgozása okozta időhiány és *csekély teoretikus érdeklődésük miatt* – nem tervezik a politikai eszmetörténeti megfontolások összefoglalását, illetve kutatási szempontjaiknak például az ún. cambridge-i eszmetörténeti iskola eredményeivel való összevetését. (Egyelőre nem ismerek kívülről, más kutatócsoportból érkező írott reakciókat sem.)

⁴⁰ FAZAKAS Gergely Tamás, *A politika szakrális nyelve: A „nemzeti” imádságok kutatási lehetőségei*, kézirat.

lomtörténeti vizsgálatokat is bevonni kívánó Bene Sándor, illetve Takáts József kutatásait. Harmadrészt az adaptációk addigi eredményeit mérlegre tévő, alapos eszmetörténeti módszertani programot író Trencsényi Balázs munkáit.⁴¹

Az újabb elméleti és módszertani megalapozások mellett már Heltai János és más hazai kutatók korábbi munkái is arra inspirálhatják az 1620 körüli nemzeti bűnbánatot és bűjtőt illetve országos könyörgéseket vizsgálni igyekvő kutatást, hogy az összes lehetséges, a fejedelem (majd király) hatalmi reprezentációiban elvileg szerepet játszó, különböző műfajú és sokféle regiszterből származó korabeli szöveggel számoljon. Hiszen az ekkoriban nemzeti bűnbánatot tartó gyülekezeteknek, a szűkebb és tágabb közvéleménynek a hatalomról kialakuló képzeteire, a vallás és politika nyelvének magyarországi és erdélyi formálódására, s magára a fejedelemre is hatással kívántak lenni ezek a szövegek: kéziratoss vagy kiadott országos imádságok; ágendákban, imádságoskönyvekben és énekeskönyvekben közzétett, elsősorban mintának szánt könyörgések; prédikációs kötetek; teológiai vitairatok; zsoldármagyarázatok; királytűkrök; politikaelméleti munkák; zsinati felterjesztések, törvényjavaslatok és törvények, illetve mindezek praelimináriái.

Megfelelő elméleti és módszertani alapozással természetesen nem csupán az 1620 körüli időszak Bethlen Gábor hatalmi központjának vonzásköréhez tartozó, református kötődésű szövegeinek alaposabb feldolgozása lehetséges. Azt szintén gyümölcsöző lenne kutatni, hogy a Kárpát-medencében más kora újkori (illetve korábbi és későbbi) politikai, hadi szituációkban milyen gyakorisággal, valamint a fentebbiekben elemzett időszakhoz képest milyen hasonlóságokkal és eltérésekkel történt meg az országos könyörgésekre, nemzeti bűnbánatokra és bűjtőkre vonatkozó egyházi kívánalmak megfogalmazása, a zsinati, esetleg világi törvényalkotás. Fontos kérdés végül az is, hogy a magyarországi (illetve ausztriai) és erdélyi, különböző felekezethez tartozó, világi és egyházi hatalmi központok között volt-e és milyen különbség az országos imádságok és hasonló alkalmak előírásának gyakoriságában és jellegében, illetve miképp valósult meg mindez alattvalóik/híveik gyakorlatában.

⁴¹ Lásd elsősorban: HARGITTAY, i. m.; *Portré és imázs: Politikai propaganda és reprezentáció a kora újkorban*, szerk. G. ETÉNYI Nóra, HORN Ildikó, Bp., L'Harmattan, 2008; BENE Sándor, *Theatrum politicum*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999; UŐ, *Eszmetörténet és irodalomtörténet: A magyar politikai hagyomány kutatása*, BuKsz, 2007/1, 50–64; TAKÁTS József, *Politikai beszédmódok a magyar 19. század elején: Egy tervezett kutatás hipotézise* (1998) = T. J., *Ismerős idegen terep*, Bp., Kijárat, 2007, 171–201; TRENCSENYI Balázs, *Kulcsszavak és politikai nyelvek: Gondolatok a kontextualista-konceptualista politikai eszmetörténeti módszertan közép-európai adaptációjáról = A történész szerszámosládája*, szerk. SZEKERES András, Bp., L'Harmattan–Atelier, 2003, 117–158; UŐ, *Eszmetörténeti program és módszertani adaptáció*, illetve *A kora újkori nyilvánosság az irodalomtörténet és a politikai eszmetörténet tükrében* = UŐ, *A politika nyelvei: Eszmetörténeti tanulmányok*, Bp., Argumentum–Bibó István Szellemi Műhely, 2007, 13–58; illetve 170–180; stb.

— |

| —

— |

| —

GYULAI ÉVA

HINNI, PEGASE!

(Marussi András költő saját címeréről írt versei, 1613–1628)

A kora újkori latin alkalmi költeményeknek sajátos típusa a címervers,¹ amely egyben a verseket megjelentető nyomtatványok ikonográfiai programjának is szerves része, hiszen a címlapon, esetleg a könyv, a füzet vagy az egylapos nyomtatvány (röplap) egyéb hangsúlyos helyén (pl. ajánlás) megjelenő metszetes címet kíséri és magyarázza. A címervers kísérhet metszetes portrét is, hiszen a 16–17. századi elit metszetes arcképeinek a címer állandó tartozéka. A panegyricusok, epithalamionok² és más alkalmi nyomtatványok lapjain közölt címervers azonban nem a szerző, hanem a megszólított személy (vagy személyek) címeréről és címeréhez szól, aki helyett (udvariasságból? a társadalmi különbségek miatti alázatosság, szerénység jeleként? esetleg annak bizonyítására, hogy a dicsérendő személynek már a jelvénye is olyan kiváló, hogy méltó a megéneklésre?) címerét dicséri a költő. Marussi András négy nyomtatásban is megjelent címervers azonban nem patrónusa, nem a megszólított személy, hanem saját címeréhez szól, így ezek a versecskék nemcsak a 16–17. századi magyarországi címerszimbolika, hanem a korabeli költői öntudat és identitás lenyomatai is.

¹ A címervers természetesen nem csupán nyomtatványok illusztrációjának tartozéka lehet, hiszen a címer mint viselője szimbóluma, sőt képviselője már a középkori költészetben megjelenik, és a címerköltészetnek vagy heroldköltészetnek (*Heroldsdichtung, Wappendichtung; heraldic poems/poetry*) éppen ez a szimbolika adta meg a tárgyát és értelmét. Janus Pannonius is írt verset Mátyás címeréről királyválasztása alkalmával, megszólaltatva a Hunyadiak hollóját: „De electione Mathiae Regis Hungariae – Cum videt Hungarici vectum ad fastigia regni / Matthiam; presso gutture corvus ait: / Illa ego vexillis, ales gestata paternis, / Iam fateor geminae cedere laeta cruci. / Sin vel sculpar adhuc, vel pingar forte sub illa, / Ingens, et voto gratia maior erit.” JANUS PANNONIUS *Összes munkái – JANI PANNONII Opera omnia*, szerk. V. KOVÁCS Sándor, Bp., Tankönyvkiadó, 1987, 363. sz. Amikor Janus Guarino-panegyricusa 1512-ben Bécsben megjelent, a boroszlói humanista kör tagja, a krosnói „Ruszin” (*Ruthenus*) Paulus Crosnensis (1470–1517) Perényi Gábornak ajánlotta a művet és a nyomtatványt, s ajánlása előtt a Perényiek fametszetes Hárpia-címeréhez a következő címerverset mellékelte a kötet első lapján: „Harpia loq[ui]t[ur] – Nobilis Ideo Iouis ales fulsit in orbe, / Est mihi Pannonio gloria magna solo.” *Ioannis Pannonii Episcopi quinque Ecclesiarum, Poetae et Oratoris clarissimi Panegyricus in laudem Baptistae Guarini Veronensis Praeceptoris sui conditus, Viennae Austriae, edibus Hieronymi Vietoris et Ioannis Singrenii, Anno MDCXII (RMK III, 177; App. H. 1613).*

² Szapolyai Borbála és I. (Öreg) Zsigmond lengyel király 1512-ben tartott krakkói esküvőjén, a kor szokásának megfelelően, költőversenyt tartottak, amelyen a „versenyzők” nemcsak a nászpárt, hanem címerüket is megénekeltek. Vö. GYULAI Éva, *Carmina in arma Zapolyana: Címerversek Szapolyai Borbála lengyel királyné (1512) és Szapolyai János Zsigmond választott király (1567) címeréről*, Publicationes Universitatis Miskolcensis: Sectio Philosophica, tomus IX, fasciculus 4 (Tanulmányok Kulcsár Péter 70. születésnapjára), 2004, 83–90.

Marussi András adótisztviselő

Marussi András³ származásáról keveset tudunk, első nyomtatásban megjelent munkájából azonban kiderül, hogy 1598-ban az ősi bécsi egyetem („vetustissimae Academiae Viennensis”) hallgatója, ahol szabad művészeteket és bölcséletet tanul („artium liberalium et philosophiae studioso”), vagyis 1570–1580 között születhetett. Bécsi diákként Győr visszavételéről jelentetett meg latin nyelvű verses krónikát.⁴ Az egyetem középkori alapítású „Liliomos” Bursájában (Bursa Liliorum) kinyomtatott művét, melyet Rudolf császárnak ajánlott, két tanára, Martin Raigel bölcséleti és orvosdoktor, az egyetem első matematikaprofesszora és Peter Hoffman poézisprofesszor ajánlása kíséri,⁵ akik szerint a magyar Marusy úgy zengi versét, mint a 4. században élt gall professzor és költő, Ausonius („Pannonus Ausonio clangit grauis ore MARVSY”).

Marussi (Marussy) András három évvel bécsi tanulmányai után, 1601-ben már kamarai szolgálatban áll, az Ugocsa vármegyei (Nagy)Szöllős harmincadhivatalának tisztviselője,⁶ fennmaradt 1608. július 9-én, Kassán kelt latin nyelvű, saját gyűrűspecsjével és aláírásával hitelesített hitlevele, amelyben felelszük a harmincadosságra. Az esküszöveg tartalmazza a harmincados hivatali feladatait: az állami vagyon és vámok őrzését, illetve háromhavonkénti kimutatás és számadás készítését („res et vectigalia sacratissimae caesariae maiestatis non contrectabo et registra mea atque rationes trimestres legitime ordinatas suis semper temporibus praesentabo”).⁷ Az adóhivatalból pár év múlva feljebb lép a ranglétrán, és 1613-ban a Szepesi Kamara pénztárnoka és fizetőmestere, sőt 1614–1621 között egész Felső-Magyarország pénztárnoka lesz. A pénztárnoki tisztet feltehetően haláláig viseli, hiszen 1629-ben is felső-magyarországi pénztárnok a Szepesi Kamaránál.⁸ A szőlői harmincadot, úgy tűnik, 1612–1613 körül váltja fel a kassai kamarai hivatallal, és 1615-ben még (nagy)szőlői harmincadosnak és Ugocsa megye táblabírájának („Andreas Marussij tricesimator Zeolesiensis, nec non sedis judicariae comitatus Ugochia assessor”) nevezik, amikor a Szepesi Kamara számtartója, nagyrákói Féja-Rakovszky Mátyás 1612-ben elhunyt atyja, Féja-Rakovszky Lőrinc halálának évfordulójára megjelentetett halotti emlékvers-gyűjteménybe az ő költeményét is felveszik. A gyászversek írói között ott találjuk többek között Bocatius János kassai polgármestert és Fabricius György császári koszorús költőt, a kassai német egyház első papját, illetve

³ Névváltozatai – Marussi, Marusi, Marussy – közül az elsőt választottuk, önkényesen; nyomtatványain is többféleképpen szerepel, családnevét illetően, egyelőre, nincs közmegegyezés.

⁴ MARUSSI András, *Iaurinum Anno 1598. die 29. Marty cum inusitata universae Reip. Christiane laetitia, gaudio ac hilaritate a Turcis receptum LIBRI II*, Viennae Austriae, typis Francisci Kolbii, 1598 (4°, ff. 14) (RMK III, 915; Antiqua M 291).

⁵ *Martinus Raigel Carniol[ensis] Labacen[sis] Philosophiae ac medicinae doctor etc. In Archigymnasio Vien(nensi) Primarius mathemat(icae) Professor [...] Petrus Hoffmannus D(oc)tor D(ivinitatis) C. apud S(anctum) Stephanum rector, nec non in Archigymnasio Vienn(en)si P(ro)essor) Poeseos.*

⁶ FALLENBÜCHL Zoltán, *Tisztviselők a 17. századi Magyarországon: Adattár*, Bp., OSZK–Osiris, 2002 (a továbbiakban: FALLENBÜCHL 2002), 191.

⁷ Közli: ItK, 9(1899), 205–206.

⁸ FALLENBÜCHL 2002, 191.

az elhunyt gyermekeit is.⁹ Féja-Rakovszky Mátyás személye, illetve az apja emlékének szentelt kassai nyomtatvány (*Parentalia*) is jelzi, hogy Marussi egyértelműen elkötelezte magát a Szepesi Kamara, illetve Kassa tisztviselői és értelmiségi köréhez, életrajzi adatai¹⁰ is ezt igazolják. Szőlősi harmincadosnak („sa[crae] caes[areae] regiae majest[at]is Tri[cesimatoris] Seoleosien[is]”) írja saját titulását a Forgách Zsigmond (1560–1621) felső-magyarországi főkapitányhoz szóló újévi üdvözlésében 1613-ben, amelyben a grófot és főispánt patrónusának („patrono”), magát kliensének („clientem”) nevezi.¹¹

A szőlősi harmincadhivatalt odahagyván, 1614 novemberében folyamodik Kassa városhoz a polgárjog elnyeréséért („pro iure civile”), 16 Ft ellenében. Kénytelen azonban kezeseket állítani, mivel a letelepedéshez mindenkinek származásról szóló bizonyítványt kell bemutatnia, ezt azonban Marussi, egyelőre, nem képes prezentálni (*nincsen nemzet-séglevelével készen*). Kérdés, hogy egy kamarai tisztviselő miért nem tudja a kellő időben „születési bizonyítványát” előhozni, ennek talán erdélyi (marosszéki?) származása az oka. 1614 novemberében mint kamarai adószedő („perceptor camerae suae Maiestatis Scepusiensis”) kapja meg a polgárjogot.¹²

Lakó- és állomáshelye, Kassa joghatóságával 1621-ben keveredik összetűzésbe, amikor a város szállásmestere házának ajtajára is kiragasztja a cédulát, vagyis a házába is katonákat akarnak beszállásolni. Marussi a megalázó cédulát, amely a város közönséges lakosaival egy szinten kezeli őt, a kassai főbíró előzetes engedélye nélkül letépi, ezt viszont a kassai előjárók olyan súlyos kihágásnak ítélik, hogy 100 Ft bírságra kötelezik, amelyet azonban az alázatosabb hangra váltó Marussi kérésére 50 Ft-ra mérsékelnek, azzal a kitételrel, hogy a jövőben ne forduljon elő, különben nem lesznek tekintettel a személyére („imposterum ne veni, nam hic non habetur respectus personarum”). A város jegyzőkönyvéből azonban kiderül, hogy a kamarai tisztviselő a csökkentett összeget sem kívánta megfizetni, ezért bírósággal fenyegették meg.¹³

Marussi András harmincados, majd kamarai adószedő egyébként már a bécsi egyetemen megmutatkozott tehetségét állami hivatalnokként az alkalmi költészet terén kamatoztatja, s a nyomdával rendelkező Kassán több ilyen költeménye is megjelenik. A Forgách Zsigmond kassai főkapitánynak ajánlott újévi verskoszorújában,¹⁴ amelyet minden bizonnyal 1613 legvégén nyomtattak ki Kassán, előbb a generálist és újszülött lányát¹⁵ („Novus annus domini generalis”; „Novae ac felicissimae proli domini generalis”), majd

⁹ *Parentalia anniversaria in mortem Egregii quondam Laurentii Feia aliter Rakowszky de Nagy Rakow Sedis comitatus Thurociensis Iurati Assessoris, etc. Anno 1612. die 16. Martii ex hac lacrymarum valle in aeterna gaudia evocati*, Cassoviae, typis Ioannis Festi, Anno 1615 (RMK II, 362; RMNy 1087).

¹⁰ ILLÉSSY János, *Marussi András*, ItK, 3(1893), 102–105 (a továbbiakban: ILLÉSSY 1893); KEMÉNY Lajos, *Marussi András életéhez*, ItK, 22(1912), 480–483 (a továbbiakban: KEMÉNY 1912).

¹¹ MARUSSI 1613, címlap.

¹² ILLÉSSY 1893, 450.

¹³ ILLÉSSY 1893, 451.

¹⁴ MARUSSI 1613.

¹⁵ Forgách Éva (†1639) grófnő, Forgách Zsigmond és Pálffy Katalin lánya, a későbbi Csáky Istvánné 1613-ban született, 1638-ban készült egészalakos portréját a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnoka őrzi. Az újévi jókívánság igazolja Forgách Éva születési dátumát, sőt valószínűsíti decemberi születését.

többi családtagját köszönti. A jókívánságok újabb csokra Hoffmann (György) és Petsy (Zsigmond) szepesi kamarai tisztviselőknek („administratori et consiliariis camerae Scepusicen[sis]”) szól.¹⁶

1618-ban másik patrónusához, Pázmány Péter esztergomi érsekhez írt, általa poémának nevezett panegyricusa jelenik meg egylapos nyomtatványon, Kassán, amelyen a császári és királyi felség felső-magyarországi jövedelmei adószedőjének és fizetőmesternek („Andreas Marussy Sac[rae] Caes[areae] Reg[iae] Majestat[is] Proventuum Superioris Hvngariae Perceptor et Solutor”) nevezi magát.¹⁷

Marussi azon kamarai tisztviselők közé tartozott, egyébként nem egyedülként, akik Bethlen Gábor kassai bevonulása (1619) és Felső-Magyarország hét vármegyéjének az erdélyi fejedelem joghatósága alá vonása után is megmaradtak hivatalukban, amit feltehetően nem pálfordulásként, a király iránti hűség megszegéseként értékelhetünk, hanem praktikus okokkal, hiszen nemcsak tisztviselője volt a királytól a fejedelem hatósága alá kerülő kamarának, hanem kassai lakos, sőt városi polgár is, aki ingatlanl, családdal is bírt a Királyi Magyarország egyik fontos szellemi központjában. „Átállásáról”, azaz arról, hogy Marussi a Szepesi Kamara perceptori hivatalában mind II. (I). Rudolf, I. (II). Mátyás, II. Ferdinánd császárt és királyt, mind az erdélyi fejedelmet szolgálta, Bethlen Gábor is megemlékezik 1627-ben kelt oklevelében, melyben megerősíti Marussit zálogbirtokában.¹⁸

1619. március 8-án már ő utal ki 111 Ft készpénzes kölcsönt a kassai kamara kasszájából a likviditási gondokkal küszködő Károlyi Zsuzsanna fejedelemasszonynak, aki nyugtájában utal rá, hogy szóbeli kérésére kapta adószedőjétől a kért összeget („egregium fidelem nostrum Andream Marusy camerae nostra Scepusicensis perceptorem ad oralem nostram commissionem”).¹⁹ Felső-Magyarország Bethlen-érájában mindvégig az erdélyi fejedelem szolgálatában marad, új ura és uralkodója, az erdélyi fejedelem iránti elkötelezettségét mutatja, hogy Bethlen Gábor fejedelem és Brandenburgi Katalin örgrófnő, maga is birodalmi fejedelmi méltóság, hercegnő 1626. évi kassai esküvőjére versfüzért ad ki *Thalassio nuptialis* címmel, amelyben II. Ferdinándot is meghívja a nászra.²⁰

Marussi András nemes kassai polgárként, tisztviselőként gyorsan meggyökerezett a városban, özvegyasszonyt vett feleségül, Szegedy Andrásné Bede Katát, aki túlélte második férjét, és 1643. április 3-án kelt, Kassa város jegyzőkönyvébe is bevezetett magyar

¹⁶ Ifj. Hoffmann György, akinek már apja is kamarai tisztviselő volt, 1613-ban a Szepesi Kamara titkáráként működött. Péchy Zsigmond 1610–1621 között a Szepesi Kamara tanácsosa. FALLENBÜCHL 2002, 133, 233.

¹⁷ MARUSSI 1618.

¹⁸ „In Cameram Scepusicensem adscitus, laborioso Perceptoris officio decoraveris, quo in munere cum Regno Hungariae, tum augustis quondam Romanorum Imperatoribus et Regibus Rudolpho et Matthiae defunctis, nec non Ferdinando Secundo, ac etiam Nobis toto eo temporis decursu, quo pralibato in officio fungebaris, quam fidelem et laudabilem navaveris operam...” Bethlen Gábor, Kassa, 1627. jan. 12. Magyar Országos Levéltár, Gyulafehérvári Káptalan Levéltára (MOL, F 1), Libri regii, 14. k., f. 42. *Az erdélyi fejedelmek oklevelei (1560–1689) – Erdélyi királyi könyvek*, DVD-ROM, szerk. GYULAI Éva, Bp., Miskolci Egyetem BTK–Arcanum, 2005 (a továbbiakban: EKK), № 12.51.

¹⁹ ItK, 9(1899), 206.

²⁰ MARUSSI 1626.

nyelvű testamentumából kiderül, hogy milyen anyagi viszonyok között éltek. Kassán házuk, két majorjuk (az egyik az Alsó Hóstáton), kertjük és környékbeli hegyen szőlőjük volt, a házhoz három nyomásban egy-egy kötél szántóföld is tartozott. Mindez, a végrendelet szerint, az asszonynak nem öröksége, hanem saját pénzen vett jószága volt. A testamentumban nincs róla szó, hogy ezeket férjével (és melyikkel?) együtt vette volna, előző férjét azonban egyszer megemlíti, a tarcali szőlőt ugyanis együtt szereztek. Bede Kata nagyszombati származású volt, végrendeletében rendelkezik szüleitől örökölt nagyszombati házáról, földjeiről, szőlőiről, lányát, Szegedy Annát nevezve meg örökösének, de megemlíti elhalt vejét, Tamásy Timótót (*Thymoteus Tamásy*)²¹ is, aki Jászón nyugszik, akárcsak az asszony korán meghalt fiai („az én jámbor fiaim”), akikről azonban nem árulja el, hogy az első vagy a második férjétől születtek-e. Végakarata szerint Marussiné Bede Anna is Jászón kívánja a temetését, (katolikus) vallása szerint. Lánya minden bizonnyal még egyszer férjhez ment, unokáját ugyanis Kékedynek hívják.²²

Bede Kata és második férje, Marussi András azonban bizonyosan együtt szereztek egy értékes birtokot, mégpedig az Abaúj vármegyei Debröd (ma: Debrď, Szlovákia) falut 1623-ban. A falut birtokosától, a jászói Keresztelő Szent János premontrei konventtől, illetve gersei Pető Ferenc jászói préposttól zálogosították 3400 forintért, majd a következő évben, bemutatván a záloglevelet, Bethlen Gábortól kaptak fejedelmi jóváhagyást az ügyletre.²³ Az óriási összeg is jelzi, hogy a kamarai szolgálat (és talán a jó házasság) igencsak tehetőssé tette Marussit. Bethlen Gábor egyébként a már említett 1627. évi oklevelében utal arra is, hogy a birtokzálogosítást, sőt az összeg 330 Ft-tal való megemelését azért hagyta jóvá, mert Marussi kamarai hivatalnokként saját vagyonából kölcsönzött a kassai prefektusnak, vagyis katonai parancsnoknak, amikor Felső-Magyarország súlyos anyagi helyzetben volt.²⁴

Marussi András 1626-ban Abaúj vármegye táblabírája lett,²⁵ majd élete, amelyet 1629 körül fejez be, végén a (Jászóra száműzött) egri káptalan jegyzőjének nevezi magát egy autográf ajánlásban, amellyel a Bethlen-féle nászének egy példányát küldi el Jászóról Szendrőre éppen annak a Féja-Rakovszky Mátyásnak, akinek 1612-ben meghalt apját ő maga is búcsúztatta az 1615-ben Kassán megjelent *Parentalia* c. gyászének-gyűjtemény-

²¹ Az abaúji Tamásy család, Tamásy Ferenc és leánya, Zsófia, valamint Tamásy Ferenc testvérei: Antal, Timót és Margit II. Mátyástól (Bécs, 1615. máj.) kaptak nemességet. Történelmi Közlemények Abaúj-Torna Vármegye és Kassa Múltjából, 5(1914–1915)/1, 123.

²² KEMÉNY 1912.

²³ Oklevél Debred (Abaúj m.) birtok zálogosításának jóváhagyásáról Marussi András kassai polgárnak és feleségének, Bede Katalinnak. Bethlen Gábor, Kassa, 1624. márc. 2. MOL, F 1, Libri regii, 13. k., 42; EKK, № 11.147/a–b.

²⁴ „Ne itaque obsequiosa tua nobis quoque impensa servitia oblitterata maneant, sed, quum merentur, fructum recipiant; trecentos illos et triginta florenos, arduis partium harum necessitatibus Praefecto Cassoviensi tempore perceptoratus tui e propriis erogatos et juxta documenta extractuum Camerarium authentice emanata, tibi refundendos summae totalis et integrae possessionis Döbréd in comitatus Abauyvariensi habita ac per Reverendum et magnificum Franciscum Peteó de Gerse conventus Ecclesiae Beati Joannis Baptistae de Jaszo Praepositum arduis et expressis [...] impignoratis.” Bethlen Gábor, Kassa, 1627. jan. 12. MOL, F 1, Libri regii, 14. k., f. 42; EKK, № 12.51.

²⁵ Történelmi Közlemények Abaúj-Torna Vármegye és Kassa Múltjából, 4(1913)/2, 112.

ben.²⁶ Marussi András is, akárcsak feleségét, illetve (talán Marussival közös) fiait és vejét, bizonyára Jászón temetik el, ezt erősíti, hogy élete végén Jászón (is) működik az egri káptalan tisztviselőjeként.

Marussi, a költő

Marussi András a bécsi egyetemen megjelentetett munkájával (*Iaurinum receptum*, 1598) elkötelezte magát a költészetnek, hivatalba állásával azonban, úgy tűnik, megmaradt az alkalmi költészet mellett, legalábbis nyomtatásban csak ilyen versei jelentek meg. Az említettek mellett bizonyosan egyéb alkalmakra is alkotott hasonló latin költeményeket; tény, hogy kortársai, főként a kassai hivatali-értelmiségi elit költőnek tartotta, így kerülhetett be Bocatius *Hexasticha votiva* című, a bártfai Klósz-nyomdában készült alkalmivers-gyűjteményébe a kor nemesi-arisztokrata és értelmiségi elitjének számos képviselője közé.²⁷ A kötetben közölt versek mellett egy-egy medalionba foglalt fametszetes képecske is megjelenik, jó részük a korabeli sorsvető könyvek illusztrációját veszi át. A Marussi Andrásnak (*Dn And. Marussio*) szóló vershez egy faágon ülő baglyot társít Bocatius, a képes medalion fölé ez a cím került: *Noctua*, míg a képecskét két oldalról idézet övezi: „Dignum laude virum / Musa vetat mori”, a medalion alá kerül a Marussinak írt *hexastichon*, vagyis hatsoros költemény.²⁸ A cím és a rövid idézet, a fametszet és a vers az emblémák kompozícióját (*inscriptio/lemma/mottó – pictura – subscriptio*) idézi fel:

D(omi)n(o) And(reae) Marussio
Noctua
Dignum laude virum / Musa vetat mori

Te non adsumpto, fieret transgressio turpis,
MARVSSI, vates candide, digne cani.
Semper Abantiadae tibi acutum hinneret ut ales,
Donarem, mihimet si superesset, Eqvus.
Musis tale domi nil nostris: Noctuam Athenas
Misero sed versus, Pallados haec avis est.

Vers Marussi Andráséhoz. BOCATIUS 1612, f. C1. alapján (OSZK felv.)

²⁶ *Generoso D[omi]no Mathiae Feia alias Rakowsky de Nagy Rakow In aeternum suae recordationis symbolum mittit Jaszowiâ Joannes Marussy Venerabilis] Cap[itu]li Eccl[esi]ae Agr[if]ensis] Notar[us] Szendrőwiam 19 Maij Anno 1628.* OSZK, Régi Nyomtatványok Tára, RMK II, 444, címlap.

²⁷ Joannes BOCATIUS, *Hexasticha votiva, vel strena poetica, ominis boni gratia. Anno Deo volente erit melivs. Distributa ac principaliter d. d. consecrata reg. Hung. palatino... Georgio Thyrzo de Bethlenfalva, com. Arvensi, ejusdemque com. comiti perpetuo...*, Bartphae, excudebat Jacobus Kléz, [1612]. RMK II, 345a/1; RMNy 1029.

²⁸ F. C1.

A három disztichonból álló mű címe (*Noctua* = Éjjeli [madár], azaz Bagoly) és ikonográfiája (bagoly) már előrevetíti, hogy a vers az éjszaka, ugyanakkor a tudomány madarának jelképiségére épül. A mottónak szánt idézet azonban, amely Horatiustól való,²⁹ s jelentése: a múzsa nem engedi meghalni a dicsőségre méltó férfit (sőt az éggel ajándékozta meg), egyértelművé teszi, hogy Bocatius mint költőtársához szól Marusshoz, akit a versnek már a második sorában mint „ragyogó váteszt” szólít fel éneklésre, nélküle ugyanis ő otrombán rakná össze a szavakat (*transgressio* = retorikai alakzat, hyperbaton), vagyis nehezen tudna verselni. A második disztichonban Perseus³⁰ szárnyas lova („Abantiadae ales Equus”), azaz Marussi Pegazusa követeli nyerítve Bocatiustól, hogy adjon valamit ajándékba abból, ami van, de Bocatiusnak a Múzsák számára nincs otthon semmije, csak versét küldheti el, ami olyan, mintha Athénba baglyot, vagyis Pallas Athéné saját madarát küldené. Bocatius alkalmi költeményének tréfás utolsó sora szintén reminiscencia, mégpedig Cicerótól,³¹ aki fivérének, Quintusnak írja ugyanezt, amikor az verset kér tőle. Cicero minden bizonnyal azért idézte az „Athénba baglyot vinni” mondást, mert fivérének, költő lévén, felesleges verset küldeni, van neki elég, és ugyanígy gondolhatta Bocatius is költő barátjáról, Marussi Andrásról. A vers egyik „szereplője”, *Abantiades* (*Perseus*) szárnyas lova talán nem csupán a költészet általános jelképeként került a költeménybe, hanem mert Bocatius tudta, Marussinak a Pegazus, azon túl, hogy mestersége címere, nemesi jelvénye is. Talán az sem véletlen, hogy a Bocatius-vers Horatius-ódából vett mottójának („Dignum laude virum / Musa vetat mori”) folytatása („Coelo Musa beat”) lemmaként szerepel Nikolaus Reusner (1545–1602) 1581-ben megjelent emblémáskönyvének³² egyik emblémájában (amelyet egyébként barátjának, Johann Fichard frankfurti jogásznak ajánlott), ahol a *pictura* Pegazus születését ábrázolja.³³

Bocatius antik irodalmi és mitológiai allúziókban gazdag, humorát és jelképiségét a humanista manírból merítő alkalmi versikéje jól jellemzi a 17. század eleji felsőmagyarországi, kassai értelmiségi elit, humanista kör – amelyhez a bécsi egyetemet végzett kassai adótisztviselő is tartozott – stílusát.

Johannes Bocatius költőtársához írt verse bizonyítja, hogy Marussi András ismert volt kortársai előtt Pegazus-címeréről. Címeradományáról hallgatnak ugyan a források, Beth-

²⁹ „Dignum laude virum Musa vetat mori / Coelo Musa beat.” Hor. Carm. IV, 8, 28–29.

³⁰ Perseus = Abantiades, a mondabeli argosi király, Abas leszármazottja.

³¹ „Ego te libenter, ut rogas, quibus rebus vis, adiuuabo et tibi *versus quos rogas, hoc est Athenas noctuam, mittam.*” CICERO ad Quintum fratrem, II, 15 (16), 4.

³² *Emblemata Nicolai Reusneri ic. partim ethica, et physica: partim vero historica & hieroglyphica [...] in quatuor libros digesta, cum symbolis & inscriptionibus illustrium & clarorum virorum: quibus agalmatum, sive emblematum sacrorum liber unus superadditus*, I, Frankfurt, Feyerabendt, 1581.

³³ *Coelo Musa beat. Emblema XVII. Ad Joannem Fichardum*. Az emblémát közli: Wilfried STROH, *Caelo Musa beat, oder: Horaz und der neuzeitliche Pegasus* = Wilfried STROH, *Apocrypha: Entlegene Schriften*, Hrsgg. Jürgen LEONHARDT, Georg OTT, Franz STEINER, Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2000, 234–242 (a továbbiakban: STROH 2000), itt: 236. (Reusner az emblémák *picturái*hoz a korabeli *Metamorphoses*-kiadások illusztrációit, Virgil Solis és Jost Ammon metszeteit vette „kölcsön”, a *Coelo Musa beat*-embléma a forrást fakasztó Pegazust és a Gorgó fejét éppen levágó Perseust ábrázolja.)

len Gábor említett 1627. évi zálogadománya azonban hivatkozik az armálisra, amelyet a kamarai hivatalnok egykor Rudolf császártól kapott. A jászói konventtől zálogolt birtok fejedelmi megerősítést tartalmazó oklevél, több erdélyi adománylevélhez hasonlóan, arengájában antik példákkal és utalásokkal magyarázza az adományozó fejedelemnek az adományos iránti attitűdjét.³⁴ Már az arenga is előrevetíti, hogy Bethlen Gábor, illetve kancelláriája kivételes személyiségnek tartja Marussit, akit Győr megvételeéről szóló költeményéért Rudolf császár *poeta laureatus* címmel jutalmazott, ugyanakkor címeradományban is részesítette, s címerébe a költészet jelképét, a Pegazust nyerte el: „már kora gyermekkorod óta megvetted a világi hívságokat, [helyettük] Pallas nevét szentelted meg, s a Múzsák táborába lépve, akkora hévvel és buzgósággal ittag Pegazus forrását, hogy a néhai boldog emlékezetű isteni Rudolf császár a múzsák szent babérjával tüntetett ki annak a kivételes győzelemnek a kései utókor számára való megírásáért, amellyel sikerült a török torkából visszaszerezni Győr városát, s ezért magával Pegazussal, a Castalia-forrás nimfái, vagyis a Múzsák elnökével ékesített fel téged műveltséged jelvényeként”.³⁵

A Pegazus olyannyira egyet jelentett a szabad művészetek, illetve a költészet gyakorlásával a korban, hogy Annibale Caracci 1596 körül készült, *Herkules választása* című híres festményén,³⁶ amely az Erény és Bűn közötti döntésről szól, az erényes életet a könyvet tartó babérkoszorús férfi (*poeta laureatus*) jelképezi, s az Erény perszónifikációja a háttérben egy sziklás hegy (a Helikon) tetején álló Pegazusra, illetve a költészet és művészetek felé haladó meredek útra mutat. A kép egykor a neves műgyűjtő, Odo-

³⁴ GYULAI Éva, „*Arte et Marte*”: *Exempla of Classical Antiquity in Arenas of Transylvanian Princes' Charters = Pietas non sola Romana: Studia memoriae Stephani Borzsák dedicata*, ediderunt Attila CZEGLÉDY, László HORVÁTH, Edit KRÄHLING, Krisztina LACZKÓ, Dávid Ádám LIGETI, Gyula MAYER, Bp., Typotex Kiadó–Eötvös Collegium, 2010, 544–557. Marussi András adományleveléről: 549–550.

³⁵ „Cum Populi Romani externorumque Orbis Principum facta simul ac dicta memoratu digna accuratius contemplamur, miramur gloriosa illa Soli numina nulla magis in re desudasse, quam ut Martia ipsorum facinora et sapientiae rivulis scaturientia eloquia, aut a Vate ingenii florentis, aut a Viris eruditione claris immortalitati consecrarentur. Licet enim hac clarissima veterum Lumina sago togaque conspicua absolutissimis virtutibus floruerint, eas tamen monumentis Literarum confirmari satagebant. Et idcirco liberalium artium gnaros, non solum amplissimis prosequerantur honoribus; verum etiam fascas, imperiique gubernacula eis deferebant, beatam eam Rempublicam asserentes, quae a Sapientissimis administraretur. Quorum laudabile et nunquam silentio involvendum exemplum nos etiam secuti, cum intelligamus te, Andrea Maruszi, ab ipsis puerilis aetatis tuae exordiis, contemptis seculi hujus illecebris, nomen Palladi consecraste, castraque Musarum ingressus, tanto Literarum ardore ac industria Pegaseos fontes ipotasse, ut a divo foelicissimae quondam recordationis Imperatore Rudolpho ob singularem et ad seram posteritatem transcriptam recuperatae e faucibus Turcarum urbis Jauriensis decantatam victoriam; Sacra Musarum Laurea Poeta insignireris et ipso Castalidum fontis Praeside Paegaso pro eruditionis tuae insigni exornareris. Quibus animi tui dotibus et Poeticae facultatis eruditione id efficisti, ut in Cameram Scepusiensem adscitus, laborioso Perceptoris officio decoraveris, quo in munere cum Regno Hungariae, tum augustis quondam Romanorum Imperatoribus et Regibus Rudolpho et Matthiae defunctis, nec non Ferdinando Secundo, ac etiam Nobis toto eo temporis decursu, quo pralibato in officio fungebaris, quam fidelem et laudabilem navaveris operam, in confesso est.” Oklevél Döbred (Abaúj m.) birtok zálogosításáról Maruszi (Marussy) Andrásnak, a Szepesi Kamara adószedőjének. Bethlen Gábor, Kassa, 1627. jan. 12. MOL, F 1, Libri regii, 14. k., f. 42; EKK, № 12.51. Az oklevelet közli: ILLÉSSY 1893, 104.

³⁶ Museo Nazionale di Capodimonte, Nápoly.

ardo Farnese bíboros (1573–1626) római dolgozószobájában, a Palazzo Farnese második emeletén függött.

Bethlen Gábor oklevele egyértelművé teszi, hogy Marussit 1598-ban Bécsben kiadott költeménye császári koszorús költővé („poeta laureatus caesareus”) tette, ahogyan barátja, Bocatius is megkapta ugyanezt a kitüntetést két évvel korábban, 1596-ban az uralkodótól. Egyébként Bocatius csak a babérkoszorú elnyerése után, 1598-ban kapott címeres nemességet, míg a Bethlen-oklevél arengája szerint Marussi egyszerre részesült a két adományban.

Címervers, 1613

Marussinak Pegazus-címere egyszerre jelképezte költői tehetségét és nemesi privilégiumát, így nem csodálható, hogy négy nyomtatott művében is verset írt címeréről, illetve címerállatához. Ezek a versikék, az alkalmi költemények, illetve verscsokrok kísériként szerzőjüket reprezentálták, aki maga helyett Pegazusát küldte az alkalmi vers címzettjének köszöntésére.

Marussi először 1613-ban publikál verset címeréről, mégpedig a Forgách Zsigmondnak szóló említett újévi üdvözlésében.³⁷ „Az újévi (ritkábban karácsonyi) köszöntések apropója az idő forgásából, ciklikusságából adódik. Mivel azonban ez az időszak több helyütt, különösen a városokban a tisztújítás ideje volt, ezért az újévi üdvözlések egy része a választási, beiktatási köszöntésekkel áll rokonságban. Más részük a legáltalánosabb laudatiókkal, mivel e köszöntők szerzői egyszerűen az évkezdet alkalmát használják föl arra, hogy kiszemelt mecénásaikat ünnepeljék, vagy éppen kisebb-nagyobb adományt kérjenek-kapjanak.”³⁸ A 6 főlíó terjedelmű kassai nyomtatványban a Forgách Zsigmond felső-magyarországi (kassai) főkapitánynak szóló jókívánság mellett az uralkodópárt is köszönti (*Ad sacratissimum regem ac imper[atorem] Matthiam. Votum – Ad sacratissimam reginam. Votum*), s címervers, illetve fametszetes címerábrája a királyt és a királynét üdvözlő versek után jelenik meg a nyomtatványban.

A latin hendecasyllabusokban Marussi saját címerállatát szólítja meg: „Hová sietsz, Pegazus, Castor hív versenyre gyorsabb lován,³⁹ vagy a kéttestű Kentaur futása provokál? Netán Achilles gyorsan dobogó Xanthusa⁴⁰ ingerel a versenyzésre? Vagy Dionysos tigrisei⁴¹ kívánják veled versenyezve megérinteni a dicsőséget jelentő kocsiverseny hátrákvét, a versengéssel elnyerhető hírnév vonz?” A költeményből azonban kiderül, hogy Marussi szárnyas lovának gyeplőjét nem a szemérmes Hyppolitus⁴² és nem is a le-

³⁷ MARUSSI 1613.

³⁸ HELTAI János, *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában (1601–1655)*, Bp., OSZK–Universitas Kiadó, 2008 (Res Libraria, 2) (a továbbiakban: HELTAI 2008), 259, 1162. jegyzet.

³⁹ A Dioscurosok, Castor és Pollux halhatatlan lovai: Phlogeus, Xanthos, Cyllaros, Harpagos.

⁴⁰ Xanthus (Xanthos) volt a neve Achilles egyik halhatatlan lovának (a másik neve: Balios/Balius).

⁴¹ Lyaeus = Dionysos kocsiját gyakran húzzák tigrisek (eredetileg: párducok).

⁴² A mostohaanyját, Phaedrát visszautasító Hyppolitus.

endő vejeit legyilkoló Oenomaus⁴³ tartja, ez a Pegazus ugyanis a harcedzett Forgách Zsigmondnak hoz új korszakot, vagyis új évet.

Ad Pegasus authoris Insignia

Quo? Quo Pegase? Quo citaris? audi,
Num te Castor equo volucriore,
Centauri an fuga provocat bimembris?
An Xanthus sonipes ferox Achillis
Irritat? vel avent Tigres Lyaei
Tecum tangere gloriosioris
Cursus (laus trahit aemulata) metam?
Dic quo? iam scio. iam tace. iugales
Te non Hyppoliti puditoris,
Te non Oenomai procos necantis
Palmae (virginis) erigunt amore:
SIGISMVNDNO nova soecla bellicoso
FORGATS, tu vehis. i, fer. i, rogamus.

Marussi András címere, fametszet
FARKAS–V. ECSEDY 1990, X/6. ill. alapján

Johann Fischer kassai nyomdájának kiadványában a Pegazushoz szóló vers mellett megjelenik Marussi fametszetes címere is, amely minden valószínűség szerint nem a nyomda tulajdona volt, hanem a tulajdonos, vagyis Marussi András szőlősi harmincados kölcsönözte saját címeres dúcát a nyomdának, a kor szokásainak megfelelően.⁴⁴

Címervers, 1614

Egy évre a Forgách Zsigmond főkapitánynak címzett újévi üdvözet után Marussi ismét alkalmi művet publikált Kassán Johann Fest nyomdájában, ezúttal születésnapjára jókívánságot.⁴⁵ Az 1614-ben Kassán megjelent nyomtatvány nem szerepel az RMK-ban, illetve egyéb kora újkori nyomtatványokat tartalmazó regiszterben, egy példányát 2009-ben írta le Klára Komorová a turócszentmártoni Szlovák Nemzeti Könyvtár (Slovenská Národná Knižnica v Martine – SNK) gyűjteményéből.⁴⁶ A címlap szerint Marussi András felső-magyarországi adószedő Forgách Zsigmond felső-magyarországi főkapitány,

⁴³ Ares hadisten fia, Oinomaos az élisi Pisa királyként annak ígérte leánya, Hippodameia kezét, aki őt legyőzi a kocsiversenyen, de a veszteseket kivégeztette. Végül Poseidon segítségével, aki szárnyas lovak húzta kocsit küldött neki, Pelopsnak sikerült legyőznie.

⁴⁴ FARKAS Ágnes, V. ECSEDY Judit, *A kassai nyomda 1610–1622 közötti munkássága*, Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1986/1990, 351–360 (a továbbiakban: FARKAS–V. ECSEDY 1990), itt: 360.

⁴⁵ MARUSSI 1614.

⁴⁶ Klára KOMOROVÁ, *Vzácný konvolút z fondu Slovenskej Národnej Knižnice*, Knižnica, 10(2009)/6, 36–40, itt: 37–38. A tanulmány közli a nyomtatvány címlapját is. (A továbbiakban: KOMOROVÁ 2009.)

országbíró felséges utódának, Forgách Ádámnak („sobolis augustissimae ADAMI [...] FORGATS”) és igen kedves és igen előkelő gyermekének, Forgách Évának („EVAE FORGATS [...] prolis suavissimae ac nobilissimae”) írta születésnap ajándékát vagy szerencsekívánátát (*Felix natalitium*). A két gyermeket életkorban 12 év választotta el, hiszen ghymesi Forgách Ádám (†1681), aki később maga is országbíró lett, 1601-ben született. A születésnap üdvözlét megerősíti az egy évvel korábbi újévi jókívánság adatait, vagyis azt, hogy Forgách Éva 1613 decemberében született, s a *Natalitium* bizonyossá teszi, hogy Forgách Zsigmond főkapitány két gyermeke ugyanabban a hónapban, valószínűleg decemberben született. Így már érthető a főúri család névválasztása is, hiszen mind a korábban nem használt Ádám, mind az ugyancsak először felbukkanó Éva név karácsony körüli születésre utal. Az ajánlásban szerepel Forgách Zsigmond fivére, Forgách Ferenc esztergomi érsek, kancellár (1560–1615) is, mint a szerző igen kegyes patrónusa („Patroni sui gratiosissimi”).

Marussi Magyarország egyik legelőkelőbb, a később nádorságig jutó Forgách Zsigmonddal és az esztergomi érsekkel dicsekedő családjára köszöntésére ismét nemesi jelvényét, illetve annak címerállatát hívja segítségül.

Ad Pegasus authoris arma

Fulmen habens volucris Ganymeden vexit ab Ida,
 Pegase, dic gravior numquid Adamus erit?
 Europam quod si tumidis Bos-Iupiter undis
 Fert, Evamne minus Pegase ferre potes.
 Rem tu difficilem juras vectare sed ambos,
 Sella quod haec equites non capit una duos.
 Persea scis simul Andromeden scis improbe vectos,
 Victor ut expositae monstra marina domat.
 Ergo fer ad fratrem dulcissima gaudia fratris,
 Austriaco fer abi, pignora magna Iovi.

Ad Pegasus authoris arma.
 Fulmen habens volucris Ganymeden vexit ab Ida,
 Pegase, dic gravior numquid Adamus erit?
 Europam quod si tumidis Bos-Iupiter undis
 Fert, Evamne minus Pegase ferre potes?
 Rem tu difficilem juras vectare sed ambos,
 Sella quod haec equites non capit una duos.
 Persea scis, simul Andromeden scis improbe vectos,
 Victor ut expositae monstra marina domat.
 Ergo fer ad fratrem dulcissima gaudia fratris,
 Austriaco fer abi, pignora magna Iovi.

Marussi címerversé, 1614
 KOMOROVÁ 2009, 37. alapján

Az öt disztichonból álló költemény első képe a villámló Iuppitert idézi, aki Ida hegyéről madár (sas) képében ragadta el Ganymedest, Marussi pedig Pegazusához fordul: „Mondd, vajon Ádám (azaz a Forgách-gyermek) nehezebb-e (mint a görög istenek pohárnoka).” Iuppiter egy másik mítoszban és egy másik állat képében Európát hordozza a tenger hullámain, „Pegazus!”, kérdezi Marussi a címerétől, „te ne tudnád ugyanúgy vinni (Forgách) Évát”? Igaz, a költő a főistennek egy ökör (Bos) alakját kölcsönzi a mitológiában szereplő bika helyett, talán a metrum kedvéért. Marussi Pegazusa azonban aligha tud egyszerre két lovat szállítani, mert nyerge csak egy személyre való, Marussi azonban emlékezteti szemtelen lovát, hogy ha képes volt egyszerre Perseust és Andromedát repíteni, amikor Perseus legyőzte a tengeri szörnyet, vigye csak a fivérhez (minden bizonnyal Forgách Ferenc esztergomi érsekhez) testvére (Zsigmond országbíró) legédeesebb öremeit (vagyis gyermekeit). Marussi az utolsó pentameterben egyenesen arra hívja fel lovát, hogy menjen és vigye az Ausztriai Iuppiterhez („Austriaco Iovi”) az értékes zálogokat („magna pignora”), vagyis a Forgách-testvéreket, akik az Ausztriai Ház, sőt a Birodalom Iuppitere, azaz a császár iránti hűség zálogai és reménységei a (nem sokkal korábban katolizált) Forgách családban.

Címervers, 1618

Marussi fametszete 1618-ban Johann Fischer kassai nyomdász örököse, a nyomdát 1614–1622 között működtető Johann Fest egylapos nyomtatványán jelenik meg,⁴⁷ Marussi András említett, Pázmány Péter esztergomi érseket dicsőítő költeménye⁴⁸ alatt. A hasonló alkalmi költemények „célja, funkciója többnyire az, hogy a versszerző (valamennyi esetben versről van szó) állást keres, vagy általában pártfogást kér; ápolni, építeni akarja személyes kapcsolatait, vagy üdvözli iskolája, egyháza elöljáróit, vizitátorait”.⁴⁹

Author ad sua insignia

Evphrates ubi, vel fluit Cayster;
Ad Nili caput, Abnobam vel Istri;
Iordano procul, & procul Tybisco,
Vltra, Xantus vbi, vel Hermus, vltra:
Ganges aut vbi, vel ferax Orontes;
Trans Pindum; juga Caucasum nivosa;
Supra sidera, proximum Tonanti
Perfer Pegase, perfer, oro magnum
PAZMANY Archiepiscopum, volatus.
Et dum climata pernatabis Orbe,

⁴⁷ FARKAS–V. ECESEDY 1990, 360, 366, 378.

⁴⁸ MARUSSI 1618.

⁴⁹ HELTAI 2008, 258, 1156. jegyzet.

Hinni Pegase (ter rogamus) hinni,
Sessoremque reduc, suis Athletam
Templis, jam refer, hoc quater jubemus.

Marussi versét ismét hendecasyllabusok alkotják, de a versben nem az antik mitológia hősei, hanem az antikvitás jól ismert földrajzi nevei tűnnek fel: a távoli folyók, az Euphrates és a lydiai Cayster,⁵⁰ a Nílus forrása és Abnoba,⁵¹ ahol az Ister, vagyis a Duna ered, a Jordán és a Tisza, Trója folyója, a Xanthus és a lídiai Hermus folyó, a Gangesz és a szíriai Orontes, a görög Pindus folyó és a hófödte Kaukázus. A szerző, előző címerverséhez hasonlóan, ismét megszólítja Pegazusát, arra buzdítva, hogy ezekre a távoli helyekre, sőt a csillagokon túlra, a mennydörgő Iuppiter vagy Zeusz közelébe repítse patrónusát, Pázmány érseket, majd a földet megkerülve, nyerítsen („Hinni, Pegase”), és hozza vissza lovasát, „atlétáját”, vagyis a hit bajnokát templomaihoz.

Címervers, 1626

Marussi András egy évvel a Pázmány-panegyricus megjelentetése (1618) után már a Kassát elfoglaló Bethlen Gábor tisztvisele, s a fejedelem 1626-ban tartott menyegzőjére írt üdvözlő költeményében⁵² ugyancsak szerepelteti Pegazusát, vers kíséretében. A lakodalmi köszöntők ugyancsak az alkalmi versek közé sorolhatók, „két társadalmi réteg körében volt használatos ez a műfaj. A királyi Magyarország főként német ajkú városainak polgárai, elsősorban Lócse és Késmárk, s még néhány nagyobb és kisebb város lakói a legnagyobb megrendelők... lényegesen kevesebb... íródott az arisztokrácia és a köznépmesség leggazdagabb tagjai lakodalmára.”⁵³

Marussi lakodalmi köszöntőjének kinyomtatása során címere fametszetének dúcát minden bizonnyal ekkor is kölcsönadta a kassai nyomdásnak, aki ekkor, miután Johann Fest 1622-ben pestisben elhunyt, a bártfai származású Daniel Schultz volt.⁵⁴ Az alkalmi vers címe (*Thalassio*⁵⁵ *nuptialis*) a római nászmeneteket idézi,⁵⁶ s Marussi a kezdő kép-

⁵⁰ Más néven: Caystros folyó, amely az Égei-tengerbe ömlik.

⁵¹ A Tacitus által is említett Abnoba (eredetileg gall istennő) a Duna forrásaként ismert hegy neve.

⁵² MARUSSI 1626.

⁵³ HELTAI 2008, 261, 1169. jegyzet.

⁵⁴ FARKAS–V. ECSÉDY 1990, 309, 350.

⁵⁵ Talassio eredetileg etruszk–római nászistent, akit a nászmenet hívott segítségül, amikor a menyegző alkalmával a menyasszonyt a férj házába kísérték, így nevéből a nászt kísérő kiáltás lett. Livius is említi a szabín nők elrablásánál: „Magna pars forte, in quem quaeque inciderat, raptae; quaedam forma excellentes primoribus patrum destinatas ex plebe homines, quibus datum negotium erat, domos deferebant; unam longe ante alias specie ac pulchritudine insignem a globo Talassii cuiusdam raptam ferunt, multisque sciscitantibus, cuiusmodi eam ferrent, identidem, ne quis violaret, Talassio ferri clamitatum; inde nuptialem hanc vocem factam.” Liv. I, 9, 12.

⁵⁶ *Thalassio nuptialis Serenissimo Principi [...] Gabrieli [...] sponso et Catharinae [...] sponsae votis laetis faustisque acclamata a regno Transylvaniae partibusque Hungariae cum ingenti totius Christianitatis hilaritate Cassoviae 24. Febr. anno 1626.* (Nászdal vagy nászkiáltás, melyet Gábor fejedelemnek, a völgénynek,

ben ismét az Andromedát és Perseust repítő Pegazushoz szól: „most Gábort és Katalint vidd, a Níluson és a Gangeszen át, az Orontesen keresztül nyerítsd a vőlegény (nevét), és az éterben Hymen, a nász istene visszhangozza majd. Kezdj el szerencsés repülést kérni a rómaiak Iuppiterétől, most nyeríts, Pegazus, és menj!” Az utolsó két disztichon a menyegzőre hivatalos II. Ferdinánd császárról szól, akit címerállata és a Császárság jelképe, a sas repít a nász helyszínére: „De hallod-e, a nagy Caesar lesz a vendég, mert meghívták, sasokkal hasítja a csillagokat, üdvözlégy, Iuppiter [körünkben]!” Végül Marussi valóban a Mennydörgő Iuppiterként (Tonans) üdvözli Ferdinándot, akinek ifjú sasmadaraiktól a költő Pegazusa megtanulhatja a száguldást (rotas), sőt a tisztességet (honora) is.

Author ad sua Insignia

Qui vehis Andromeden, et Persea, jure thorales,
Pegase, nunc GABRIEL, et CATHARINA, vehe.
Trans Nilu(m), Gangenque sona, per Orontaque Sponsum
Tu terris, thalamos aethere clanget Hymen.
A Iove Romuleo faustos orare volatus,
Incipe; nunc hinni, Pegase nunc, et abi.
Ast audin', Magnus CAESAR conviva vocatus,
Mox Aquilis stellas scindet, aveto Iovem.
Addo: Tona[n]s juvenis veniet FERDINANDUS, honora,
Per juvenes Aquilas Pegase, nosce rotas.

Marussi *Thalassió*ja kendőzetlenül feltárja a szerző császárpártiságát, a Habsburg uralkodó iránti mély lojalitását, hiszen a Bethlen Gábor esküvőjének tiszteletére írt kis bevezető költeményében alig említi a nászpárt, a hangsúly „Cézaron”, sőt Iuppiter Tonanson van, aki sasszárnyakon érkezik a kassai nászra.

Pegazus-címer: Georg Sabinus

Az 1629 körül elhunyt kassai költő, Marussi András 1598-ban nyert császári és királyi címeradományra nem maradt fent, ismert viszont egy másik 16. századi Pegazus-armális, amelyet szintén a német-római császár adott ki. Az adományos: a brandenburgi származású Georgius Sabinus (Georg Schuler, 1508–1560) előbb az odera-frankfurti egyetem (Viadrina), majd a königsbergi egyetem (Albertina) retorika- és költészetprofesszora, az utóbbinak első rektora, költő, diplomata, Melanchthon egyik veje, aki 1541-ben kapott Pegazust címerébe V. Károly császártól. Sabinus adománylevelének, melyben a császár megerősítette nemességét és az adományost, valamint családját birodalmi lovagi rangra

és Katalinnak, a menyasszonynak kiáltottak, boldogságot és szerencsét kívánva, Erdélyország és a Magyarországi Részek, az egész kereszténység örömkialtásával együtt, Kassán, 1626. febr. 26-án.)

emelte, szövegét a nem sokkal a halála után megjelent gyűjteményes kötetében közölték.⁵⁷ A címerbe kék mezőben fehér Pegazust raktak, amely kiterjesztett szárnyakkal felhőkből repül ki. Az előkelő nemességet jelző rácsos sisakon hasonló Pegazus látható, amely igen illik a nagy tudású adományoshoz, akinek el kell érnie, hogy az erényt illetően mindenki mást maga mögött hagyjon, ahogyan a mégoly gyors lovakat is megelőzi a Pegazus. Sabinus olyannyira magáénak érezte címerállatát, hogy verset is írt hozzá. Címerét, amellyel a lovagi rangot is elnyerte, erényével szerezte, s címerállata, a Gorgó-főből született ló az égig repül, s a magasban a felhőket hasítja, ezzel lovasát is a halhatatlanságba repítve.

DE PEGASO SUO

Hoc insigne mea peperi virtute SABINVS,
Cum mihi nobilitas nomen equestre dedit:
In sublime volans caelum pernicibus alis,
Ardua Gorgoneus nubila findit equus.⁵⁸

Sabinus a Melanchthon köré csoportosuló wittenbergi költői kör talán legtehetségebb tagja volt, s Pegazus-címerét olyannyira ismerték humanista kortársai körében, hogy barátja, Johannes Dantiscus (Johann von Höfen v. Flachsbinder, lengyelül: Jan Dantyszek, 1485–1548) warmiai (ermlandi) püspök, császári koszorús költő is utal a császár címeradományára, amikor egy versben megköszöni Sabinus kötetét.⁵⁹ A svájci származású közningsbergi költő, Felix Fidler (†1553), aki ugyancsak elnyerte a *poeta laureatus*

⁵⁷ „Tibi insignia quibus nobilitas tua latius inclarescat: videlicet clypeum caeruleum, et in eo Pegasus candidum ex nubibus volantem, alis in altum porrectis. Galeam vero cancellato ore, qualis solet esse nobilitatis non postremae: Et in galea alium Pegasus cum nubibus, simili figura qua est in clypeo. Postremo tegumenta clypei et galeae distincta duobus coloribus, caeruleo et albo: quemadmodum haec omnia exactius pectoris ingenio ac manu depicta, in medio harum literarum cernuntur. Id vero insigne apte convenit homini, non ignavo, sed ad gloriam excitato, cui est virtute efficiendum, ut alios omnes tantum post se reliquat, ante citos quantum Pegasus ibat equos.” Georgius Sabinus címeradománya, V. Károly, Regensburg, 1541. júl. 14. = *Poemata Georgii SABINI Brandenburgensis [...] aucta, et emendatius denuo edita* [per Ioachimum CAMERARIUM], [Leipzig], Voegelin, [1568] (a továbbiakban: SABINUS [1568]), *Epistolae* (412–488), 456–458. Az oklevél szövegét közli még: Petrus ALBINUS, *Vita Georgii Sabini Brandenburgensis, J.C., Poetae Laureati, et Comitis Palatini in Aula Lateranensi [...] consignata potissimum ex ipsius scriptis* a Petro ALBINO Niuemontio; Theodorus CRUSIUS denuo edidit et luculento commentario auxit. *Sumptibus haeredum Rorlachianorum, Lignicii*, 1724 (a továbbiakban: ALBINUS 1724), 123–125. (Editio princeps: Wittenberg, Welack, 1588.) Részletét közli: Martin Friedrich SEIDEL, *Bilder-Sammlung, in welcher hundert gröstentheils in der Mark Brandenburg gehohrne, allerseits aber um dieselbe wohlverdiente Männer vorgestellt werden, mit beygefügter Erläuterung, in welcher Derselbe würdigste Lebens, Umstände und Schriften erzehlet werden* von George Gottfried KÜSTER, Berlin, im Verlag des Buchladens bey der Real-Schule, 1751 (a továbbiakban: SEIDEL 1751), 50–51.

⁵⁸ SABINUS [1568], 323. Idézi: STROH 2000, 236.

⁵⁹ „Joannes Dantiscvs episcopus Varmiensis, Sabino s. / Perlegi cupide tuum libellum / Leporis, salis, eruditionis / Plenum, quem toties videre avebam: / Ex hoc ingenii libens acumen / Amplexus, numeros, iocosque dulces / Transcurri: neque Pegasus volantem, / Quem clarum tibi stemma iussit esse / Caesar, praeterii...” SABINUS [1568], 331.

címet, barátja, Sabinus menyegzőjére írt epithalamionjában szintén felidézi a Pegazust, aki a többi antik istenség társaságában jelenik meg Sabinus menyegzőjén, s akit a szerző meg is szólít: „Vágtass gyorsan a felhőkön át, Pegazus, szárnyaid repítsenek, emlékezz rá, hogy milyen tisztesség ért, s hogy forrásod szent *numeneit* (= a Múzsákat) mennyire szereti a vőlegény!”⁶⁰

Georgius Sabinus tanítványa, Ioannes Schosserus (Johann Schosser, 1534–1585) jogász és újlatin poéta, maga is a wittenbergi költői kör tagja, az odera-frankfurti egyetem retorika- és poézisprofesszora, akit maga Sabinus avatott koszorús költővé, sőt nemessé a pápa és a császár engedélyével,⁶¹ egy teljes verset szentel Sabinus Pegazusának:

In Pegasus Georgii Sabini Ioannes Schosserus

Martia fecundum quae protulit ungula fontem,
Qua iuga Parnasus clara bicornis habet.
Haec eadem gelidis venam produxit in oris,
Mons Odoacrinae qua tenet urbis opes.
Pegasus huc postquam veloces transtulit alas,
A liquidis Viadri, quas habitabat, aquis:
Fluminis in sacrum conversa est unda liquorem,
Regia quod largo moenia fonte rigat.
Graecia dum regni deplorat maesta ruinam,
Templaque virginei Mars Heliconis habet:
Gorgoneus nostris in finibus elicit ales,
Ora quibus vatium culta rigantur, aquas.⁶²

Schosserus versében a görögországi „kétormú” (*bicornis*)⁶³ Parnasszust idézi fel, ahol egykor (Pegazus) harcias patájával (a Múzsák Hyppocrene nevű) forrását fakasztotta, ugyanez a pata azonban később Európa hidegebb tájékaira költözött, és (a germán) *Odoacer* városa (minden bizonnyal Königsberg)⁶⁴ hegyén is vizet hozott elő, így most a

⁶⁰ *Epithalamium de nuptiis Georgii Sabini, et Annae, filiae Christophori Cromeri Regiomontani, Autore Felice Fiddlerio*: „[T]empora iam thalami festa Sabinus aget. / Cincta caput myrto, niveisque invecata columbis / Huc quoque suscepit mater amoris iter. / Iam reserata tenet spaciosi limina caeli, / Qua patet obliquo cardine prima domus. / Cum Iove Phoebe sacer positu consistis eodem, / Gorgoneus comitem se quoque praebet equus. / Labere veloci per nubila labere cursu / Pegase, nunc alis promoveare tuis: / Nunc Meminisse velis quo te dignatus honore, / Sacra tui fontis numina sponsus amet...” SABINUS [1568], 421–422.

⁶¹ *Ioannes Schosserus [...] a Georgio Sabino; ex auctoritate Pontificia et Caesaria, laurea poetica, et insignibus nobilitatis ornatus est*. Melchior ADAM, *Vitae Germanorum Philosophorum, qui seculo superiori, et quod excurrit, philosophicis ac humanioribus literis clari floruerunt*. Impensis Jonae Rosae, [Heidelberg], typis Johannis Lacelloti, Acad. Typogr., Frankfurt [Main], 1615, 336.

⁶² SABINUS [1568], 421; ALBINUS 1724, 126–127.

⁶³ A Parnassos/Parnassus hegyet a latin költészetben gyakran nevezik kétormúnak (*bicornis* v. *biceps*) a hegy jellegzetes formájáról.

⁶⁴ Minden bizonnyal Königsberg, hiszen Odoakert keleti germán származásúnak tartották, anyja, talán apja is a szkír törzshöz tartozott.

királyi falakat (Regia moenia)⁶⁵ dús forrás áztatja. Ide, a királyi városba egyébként a Viadrus (Odera) partjairól, vagyis Frankfurtból érkezett gyors szárnyain Pegazus, miután ott is lakott egy ideig. Schosserus véleménye végül: mivel az antik Görögország romokban hever, s a Helikon hegyén a Múzsák szentélyeit Mars, vagyis a háború uralja, a Gorgó-főből született Pegazus most „a mi vidékeinken”, azaz Németföldön varázsolja elő forrásvizeit, hogy ezekkel öntözze a váteszek művelte partokat. Schosserus költeményének egyértelmű üzenete, hogy Sabinusszal a Pegazus görög hazájából, a (török által elfoglalt) Helikonról német földre költözött, előbb Odera-Frankfurtba, majd Königsbergbe.

A címervers alludál Sabinus egyik elégiájának soraira, melyet a Königsbergből való búcsúzása alkalmával írt humanista barátjának, Stanislaus Hosius warmiai/ermlandi püspöknek (1504–1579). A versben a Königsberg („Regali monte”) folyóját, a Pregelt („Bregela”) elhagyni kényszerülő költő Pegazusa szárnyait már repülésre emeli, hogy visszatérjen a Viadrus (Odera) vizeihez, azaz Frankfurtba, és előbb veszi el tollait Pegazusa, mintsem hogy a königsbergi egyetemi rektori székéből Frankfurtba távozó Sabinus kivesse szívéből barátját, Hosius.⁶⁶

Georg Sabinus és Georg Nössler címeres portréja
SEIDEL 1751, № 25, 87. alapján

⁶⁵ Allúzió a Regiomontana (‘königsbergi’) szóra, Königsberg latin neve: Regiomontium.

⁶⁶ *Ad Episcopum Varmiensem Stanislaum Hosium. ELEGIA XIII.*: „Invida me cogit fortuna relinquere sedem, / Quam mihi Regali Bregela monte dedit: / Praepetibusque meus se Pegasus incitat alis, / Ad liquidas Viadri iam rediturus aquas [...] Ac meus ante suas amittat Pegasus alas, / Hosius ex animo quam cadat ipse meo.” SABINUS [1568], 213–214. Sabinus lengyel kapcsolataihoz vö. Jerzy STARNAWSKI, *Die Beziehungen des Humanisten Georg Sabinus (1508–1560) zu Polen = Politik, Wissenschaft, humanistische Kultur vom späten Mittelalter bis in unsere Zeit: „Germania latina – Latinitas teutonica”*, September 2001 Munich conference, www.phil-hum-ren.uni-muenchen.de/GermLat/Acta/Starnawski.htm.

Georg Sabinus königsbergi professzorként Ovidius-interpretációt jelentetett meg, amelyben a római mitológia és saját kora alapján értelmezi a Helikon és a Múzsák szimbolikáját: Perseust azért emelték a költők és matematikusok a csillagokba, azért nyerte el a halhatatlanságot, mert a Helikon hegyén megalapította a költészetet. A Pegazus, amelyet úgy ábrázolnak, hogy a Helikonon forrást fakaszt, Perseus tartozéka (*insigne*), egyébként pedig a hírnevet jelképezi. A Múzsák görög neve kérdezést-kutatást jelent, mert az *artes literarum* a jó és hasznos dolgokat kutatja, mégpedig olyanokat, amelyek a tanulatlanok előtt nem ismertek. Szüzeknek tartják őket, mert a tudósoknak szerénynek kell lenniük, mentesnek minden obszcenitástól. A Múzsák azonban sérülékenyek, ahogyan a humanista tudományok is, különösen háborúk időszakában, ezért a Múzsák mindig békére áhítoznak. Egyébként az írás tudományának művelése Isten gondoskodása alá tartozik, a Múzsák szárnya azt az isteni védelmet jelképezi, amely csodálatos módon megőrzi a humanista tudományokat. Igaz, teszi hozzá Sabinus, a háborúk miatt Wittenbergből és Lipsceből most elrepültek a Múzsák, de nem vesztek el, az Isten megtartotta őket, hogy visszanyerhessék lakóhelyüket.⁶⁷ Sabinus magyarázatában a Pegazus a jó hírnevet (fama) jelképezi, s a költészethez közvetlenül Perseus kapcsolódik, akit viszont a Pegazusról lehet felismerni. Sabinus különben a frankfurti egyetem szuperintendenseként gyűrűspecstjén is használta a Pegazus-jelvényt: tárccsapajzson jobb felé ugró Pegazus, sisakdíszként ugyanaz növekvő formában, GBS névbetűkkel.⁶⁸

A Pegazusnak mint címerállatnak népszerűségét jelzi, hogy más is viselte címerében a 17. század eleji németországi (brandenburgi) elitben. A brandenburgi fejedelem udvari prédikátorának fia, Georg Nößler (Nössler, 1591–1650) német orvos és filozófus, aki az odera-frankfurti egyetem hallgatója volt egy ideig, végül az altdorfi egyetem (*Altdorfina*, Academia norica) professzora, a bölcsészeti fakultás dékánja lett haláláig, címerében szintén Pegazus látható,⁶⁹ egyébként őt is megkoszorúzták a költők babérijával.⁷⁰

⁶⁷ „Perseus [...] ad extremum constituit in Helicone ludum literarium, quo beneficio tantam consecutus est celebritatem, ut a Poetis et Mathematicis usque in coelum euectus, et inter sidera collocatus sit. Tantus autem res confecit incredibili celeritate, et versutia ingenii. [...] Pegasus equus alatus ex sanguine Medusae natus, a quo fons Musarum in Helicone fingitur apertus, fuit insigne ipsius Persei, quo illustris et pervagata fama significatur, quam consecutus est otiosa Gorgonum Regina [...] Musae: ab inquirendo dictae sunt: Artes enim literarum inquirunt, bona utilia et quae ab indoctis ignorantur. Et perhibentur et virgines, eo, quod studiosi literarum debent esse modesti, et ab omni obscenitate alieni. Ut autem virgines obnoxiae sunt injuriae, ita et artes literarum, praesertim belli temporibus. Musae itaque expetunt imprimis pacem. [...] Porro fabula docet, literarum studia esse Deo curae: nam alae, quibus Musae effigiunt, divinum significant praesidium, quo literarum studia mirabiliter conservantur: Sic nostro tempore, bellis in Saxonia exortis, Musae alas adeptae, Witeberga et Lipsia avolabant, nec tamen interierunt, sed beneficio Dei conservatae sunt, suasque sedes recuperarunt.” Georgius SABINUS, *Fabularum Ovidii Interpretatio: Tradita In Academia Regiomontana*, apud Hieronymum de Marnef, et viduam Guillelmi Cauellat, Parisiis, 1579, 86–87, 92 (editio princeps: Vitebergae, Rhaw, 1555).

⁶⁸ Wolfgang SCHÖSSLER, *Regesten der Urkunden und Aufzeichnungen im Domstiftsarchiv Brandenburg*, Teil 2, 1488–1519/1545, Berlin, Berliner Wissenschaftsverlag (BWW), 2000 (Veröffentlichungen des Brandenburgischen Landeshauptarchivs), 506.

⁶⁹ SEIDEL 1751, № 25.

⁷⁰ SEIDEL 1751, 180.

Pegasus-impresa: Pietro Bembo

A német Sabinus másik humanista barátja, az itáliai Pietro Bembo több versének is címzettje, egyik verses levelének végén így köszöni meg Bembo hozzá írt sorait: „A leveled, Bembo, arra sarkantyúz, hogy nagyobb igyekezettel öleljem át a szent művészeteket, amiért a legnagyobb kitüntetéset, a tisztességes hírnevet ígéred. Nos, még inkább meg fogom szeretni Pegasus forrásának istenségeit (ti. a Múzsákat).”⁷¹

Az előkelő velencei családba született Pietro Bembo velencei költő, irodalmár, nyelv-tudós, bíboros (1470–1547), akinek apja, Bernardo a Velencei Köztársaság követe volt, a humanista közvélemény előtt Pegasus-impresájáról volt ismert.

Battista Pittoni: Pietro Bembo emblémája, 1562 k.
PITTONI [1562], № 11

A vicenzai származású, de Nápolyban és Rómában működött festő, miniaturista, rézmetsző Battista Pittoni (1520–1583) 1562 körül metszetes *impresa*-albumot jelentett meg Velencében kora neves személyiségei, fejedelmei és tudósai, köztük Pietro Bembo *impresájával*.⁷² Bembo emblémáján ágaskodó Pegasus látható, amint a vele szemben, egy felhőből kinyúló kar nyújtotta pálma- és babérág felé törekszik.⁷³ Az embléma motívóját Vergiliustól kölcsönözték („SI TE FATA VOCANT”),⁷⁴ a stanza-versformában írt

⁷¹ *Ad Petrum Bembum. Elegia III.*: „At maiore sacras studio complectar ut artes, / Iam tua BEMBE mihi littera calcar erit. / Inde decus summumque mihi promittis honorem, / Numina Pegasei fontis amabo: vale.” SABINUS [1568], 102.

⁷² Battista PITTONI, *Imprese di diversi Principi, Dvchi, Signori e d'altri Personaggi et Huomini Letterati et Illustri con Privilegio di Venetia per Anni XV. con alcune stanze del Dolce che dichiarano i motti di esse imprese*, Venetia, [1562] (a továbbiakban: PITTONI [1562]).

⁷³ „SI TE FATA VOCANT / DI MONS. IL CAR. BEMBO. / Se dal ciel non aspira alta uentura, / indarno cerca l'huomo la palma e' lauro: / E per opra d'inchostro indarno cura / Di farsi conto dal mar Indo al Mauro: // Che d'indi uien la uena chiara e pura / Che lui n'adorna d'immortal thesauro / Ei si benigno al Bembo s'hebbe mostro, / Che uinse ogni scrittore del secol nostro.” PITTONI [1562], № 11.

⁷⁴ „Ergo alte vestiga oculis et rite repertum / carpe manu; namque ipse volens facilisque sequetur, / si te fata vocant; aliter non viribus ullis / vincere nec duro poteris convellere ferro.” Verg. *Aen.* VI, 145–148.

nyolcsoros olasz *subscriptio* szerint hiába törekszünk a pálmával és babérral jelzett dicsőségre és hírnévre, ha az égtől nem remélünk jó sorsot, és a világon mindenhol hiábavaló az írás mestersége, ha az ég felől nem kapunk tiszta és makulátlan tehetséget, csak így részesülhetünk halhatatlanságban. Ugyanez a deviza, s ugyancsak Pittoni metszetével és stanzáival, nem sokkal később Lodovico Dolce (1508–1568) neve alatt jelenik meg Velencében, egymás után több kiadásban is.⁷⁵

Pietro Bembo *impresája* egy ismert, Cellininek tulajdonított reneszánsz érmen is feltűnik, előlapján a kardinális nevével és profilportréjával. Bembo hosszú, nyíratlan szakállat hord, viselete, a főpapi *moctum* vagy *mozzetta* megfelel bíborosi rangjának, az érme hátlapján Pegazus ágaskodik, míg hátsó lábával éppen vizet fakaszt, a Hypocrene forrást.⁷⁶

Benvenuto Cellini: Pietro Bembo arcképe – Pegazus a Hypocrene forráson, 1539 k.
www.coinnews.net/2009 alapján

Bembo verset is írt *impresájához*, amelyből kiderül, hogy a Pegazus eredetileg nem az ő, hanem apja választott jelvénye volt. A költemény szerint a szárnyakat „a művészetéről híres Görögthon” (*Graecia Daedala*) erősítette a lóra, hogy az emberek eljuthassanak a csillagokig, vagyis a halhatatlanságba:

⁷⁵ Lodovico DOLCE, *Imprese nobili et ingeniose di diversi Principi, et d'altri Personaggi illustri nell'arme et nelle lettere*, Venetia, Girolamo Porro, 1578, № 35.

⁷⁶ Benvenuto CELLINI (?), *Pietro Bembo arcképe – Pegazus a Hypocrene forráson*, 1539 k. Érem, bronz/ezüst, átmérő: 5,5 cm. Az érme megvan több neves gyűjteményben (pl. National Gallery of Australia, Canberra, ltsz. NGA 88.1955; National Gallery of Art, Washington, Samuel H. Kress Collection, ltsz. 1957.14.1015.a; Museo Nazionale del Bargello, Firenze; Musei civici di Brescia; stb.) és a műkereskedelem is jól ismeri.

Pegasus equus paternum insigne

Graecia cum celeres mihi Daedala fingeret alas,
Esse homines vobis, dixit, in astra viam.⁷⁷

A tudós bíboros apja, Bernardo Bembo minden bizonnyal a Pittoni-metszetről ismert *impresát* – pálmáért és babéért ágaskodó Pegazus – használta, ráadásul a két ágat önmagában is, erre utal az egymásba hajló pálma- és babérág, amely Leonardo da Vinci Ginevra de' Benciről készült portréja hátlapján tűnik fel, feltehetőleg a megrendelő emblémájaként, igaz, egy másik mottóval: „VIRTUTEM FORMA DECORAT” (A szépség ékesíti az erényt).⁷⁸ Bernardo Bembo azonban bizonyosan használta a Pegazust is, hiszen egy 1490 körül készült Horatius-kódex címlapján, amelyet Bartolomeo Sanvito írt és illuminált, az M iniciálé köré három Pegazust festett, a kompozícióban szerepel Bembo jelmondata: „VIRTUS ET HONOR”, sőt címere is.⁷⁹

A 15. századi eredetű Bembo-*impresa* mellett a 16. század második felében több Pegazust ábrázoló embléma is feltűnik, divat lett ilyet viselni a humanisták körében. Girolamo Ruscelli (1500/1505–1566) viterbói születésű grammatikus, nyelvész először 1566-ban jelentette meg Velencében három könyvből álló *impresa*-gyűjteményét, amelyet halála után egy negyedikkel bővítettek, Nicolo Nelli (1530–1576/1585) rézmetszeteivel.⁸⁰ A IV. könyvben Ruscelli, aki az emblémákhoz fűzött leírásokban mind a picturák és mottók jelentéséről, szimbolikájáról, mind az *impresát* viselő kortárs előkelők, humanisták személyéről és családjáról bőven értekezik, három Pegazus-*impresát* is közöl. A neves mantovai Cavallara-családból származó orvos, aki Tassót is gyógyította, Giovanni Battista Cavallara lovag (†1587) Pegazusa lámpást tart a mellső lábával, mottója: „SIC SIC AD SUPEROS.”⁸¹ A Cavallara-*impresa* szárnyas lova Ruscelli szerint a gonosz megvetését jelképezi, illetve a Helikon megalapítójaként azt, hogy általa az arra érdemesek, csillagokká válva, örökké élnek.⁸²

⁷⁷ STROH 2000, 238. A verset közli: Peter Alcantara BUDIK, *Leben und Wirken der vorzüglichsten lateinischen Dichter des XV–XVIII. Jahrhunderts, sammt metrischer Übersetzung ihrer besten Gedichte, beigefügtem Originaltexte und den nöthigen Erläuterungen*, I–III, Wien, J. B. Wallishausser, 1827–1928, III, 28; [Pietro BEMBO], *Carmina Quinque Illustrium Poetarum*, Bergamo, Lancelotti, 1753, 38.

⁷⁸ Leonardo DA VINCI, *Ginevra de' Benci arcképe* (1474–1478 k.), olaj, fatábla, 38,1 × 37 cm. National Gallery of Art, Washington, Ailsa Mellon Bruce Fund, Itsz. 1967.6.1.b. A portréről vö. Jennifer FLETCHER, *Bernardo Bembo and Leonardo's Portrait of Ginevra de' Benci*, *The Burlington Magazine*, 131(1989), 811–816.

⁷⁹ HORATIUS, *Opera*, kódex, Itália, 1485–1492. King's College, Cambridge, MS 34, f. 1.

⁸⁰ *Le Imprese Illustri Del Sor Ieronimo RUSCELLI. Aggivntovi nvovam. te il quarto libro da Vincenzo Rvscelli da Viterbo Al Serenissimo Principe Gyglielmo Gonzaga Dvca di Mantova et Monferrato*, I–IV, Venetia, Francesco de' Franceschi Senese, 1584 (a továbbiakban: RUSCELLI 1584), IV, 6.

⁸¹ A mantovai Cavallara és a messinai Cavallaris család címerében Pegazus szerepel, vagyis Gianbattista Cavallara saját családi címerét bővítette a lámpással. A neves humanista orvost a Mantova melletti Piubega városka S. Giacomo Maggiore plébániatemplomában temették el, síremlékén a Pegazus-címerrel.

⁸² *Il Pegaseo sprezzator di Mostri, et fondator de Elicona ha presso l'antichità meritato longo fra le stellate imagini del Cielo*. RUSCELLI 1584, IV, 36.

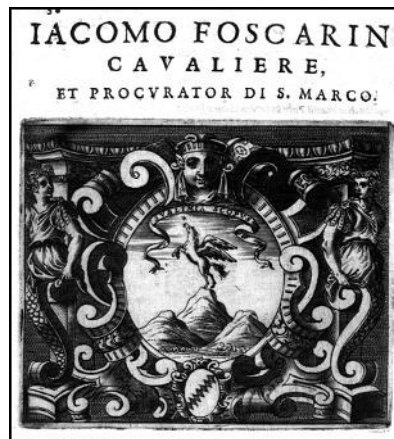
A velencei Giacomo Foscarini a 16. századi velencei politika egyik legmagasabbra jutott és legmeghatározóbb egyénisége volt, pályája csúcán, 1574–1577 között Kréta kormányzója (provveditore generale) lett a Köztársaság megbízásából, egyben Candia polgármestere, ugyanakkor inkvizitori minőségben is működött. Amikor *impresája* készült, még „csak” Velence második embere a dózse után, a San Marco prokurátora (Procuratore di San Marco) címmel. Foscarini *impresája* – hármaskör középső ormán ágaskodó Pegazus, amely egy csillag felé törekszik – Ruscelli szerint viselője szándékát fejezi ki, vagyis azt, hogy Foscarini, akit talán a csillag jelképez, mindig magasabbra és magasabbra tör, de nem magáért, hanem hazájáért, a Velencei Köztársaságért, bármilyen nehézségek is állnak az útjába.⁸³ Ruscelli a Foscarini-*impresához* fűzött magyarázatában igen bőven taglalja az antik mitológia Pegazusra vonatkozó részét, aminek magyarázata, a didaktikai megfontolásokon túl, talán abban keresendő, hogy Velence leghatalmasabb politikusának személyes jelvényéről van szó. Egy Louvre-ban őrzött tuszrajzon, amely Foscarini apoteózisát ábrázolja, a Pegazus kétszer is szerepel, egyszer felhők között szállva, illetve a kompozíció közepén, a bikán ülő Európa mellett.⁸⁴

A családját Nagy Konstantin idejére visszavezető Alfonso Beccaria gróf, a pavai Accademia degli Affidati egyik alapítója, ugyancsak Pegazust visel, s Ruscelli az *impresához* fűzött annotációjában a grófnak leginkább széleskörű humanista tanulmányait és műveltségét hangsúlyozza, amely a természetfilozófiától a latin és olasz poétikán keresztül a retorikáig és államtudományokig terjed, de kitüntette magát katonaként is. Költőként számos műfajban (diskurzus, epigramma, szonett, madrigál) kipróbálta magát, de másban is nagy tehetséget árult el. Pegazusa fáradhatatlan és virtuóz tevékenységét („taposását”) jelképezi, amellyel a dicsőség és hírnév forrását igyekszik felfakasztani, magáért és hazájáért, s ezzel, akárcsak a Pegazus, égbe emelkedik majd.⁸⁵

⁸³ „IACOMO FOSCARINI CAVALIERE ET PROCVRATOR DI S. MARCO. [...] Cauallo Pegaseo supra tre Monti, et con il volto, et volo uerso una stella che gli stà sopra, con il Motto SVBLIMIA SCOPVS, per esposition della quale, si potrei dire, che egli con tal Impresa abbia uoluto scoprire il pensiero, et sono presentare per beneficio et onore della sua patria, forse da lui figurata per la Stella, superando ogni difficultà, et sopportando ogni fatica per grande et difficile che sia intesa tal uolta per i monti, ch sono sotto il cauallo, et alla quale da detta sua Repub. Farà esposito, venga quasi et alla sudetta sua Repub. et à se medesimo à dire, che lo scopo, et il fine de' suoi pensieri, sono di tuttauia poggiare, et ascendere alla cose alte, et importanti ancor che ò gli accidenti del Mondo, ò la malignità, ò inuidia de gli huomini gli opponessero contra occulti, et difficile impedimenti.” RUSCELLI 1584, IV, 39.

⁸⁴ Paolo FARINATI, *Giacomo Foscarini apoteózisa (Allégorie en l'honneur de Giacomo Foscarini)*, 16. sz. vége, papír, lavírozott tus stb. Musée du Louvre, Département des Arts graphiques, ltsz. INV 4875.

⁸⁵ „Alfonso Beccaria, Autor di quest'Impresa, nella buone lettere, et in particolare delle leggi, in che egli fu n'è primi anni della sua giouentù dottorato, in quelle della moral, et natural Filosofia, alla Poesia latina, et volgare, all'arte Oratoria, alla Theorica et reggimento di Stati, et à i veri termini dell'onore, et della militar disciplina [...] e si vede tuttauia augmentarsegli il gusto nelle medisime, et molte altre laudeuoli, et onorate qualità, degne, condecanti à vero, et onorato Caualiere, di che rendono chiaro testimonio molti discorsi, molti epigrammi, sonetti, madrigali, et altri varii giuditiosi, et dotti componimenti, che sono vsciti dalla feleccità del suo nobilissimo ingegni [...] Impresa del Cauallo Pegaseo, che co'l motto, EMERGET, volendo quasi dire, che egli con il lungo calpestare, cioè con la continua fatica, et operationi virtuose, speti far scatorire un Fonte di lodi, et di gloria, et à se stesso, et alla propria patria sua, et che si come il Cauallo Pegaseo è assunto in Cielo

G. Ruscelli–N. Nelli: Alfonso Beccaria és Giacomo Foscarini *impresája*, 1578
RUSCELLI 1584, IV, 6, 39. alapján

Pegasus-embléma 1611/1635 (Rollenhagen, van de Passe, Wither)

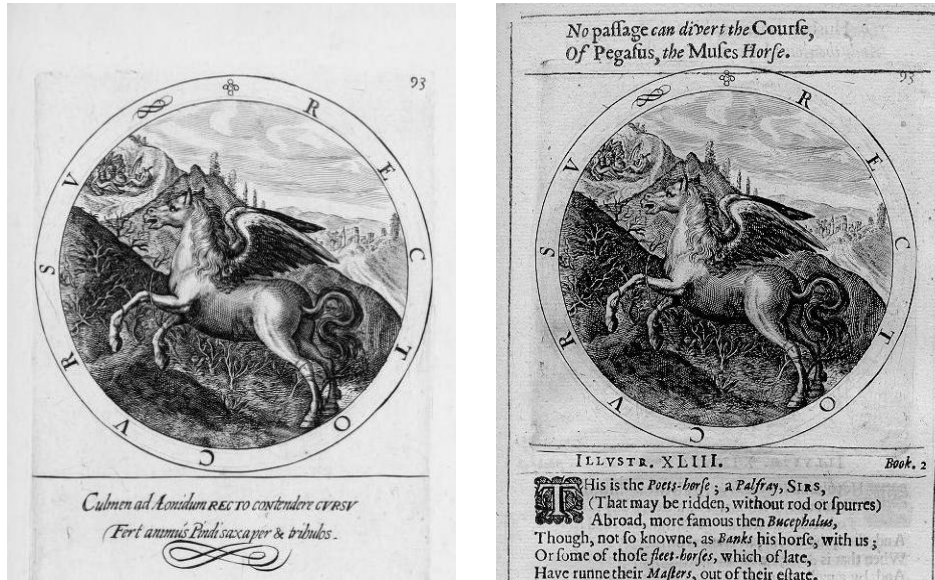
A Pegasus nemcsak személyes jelvényként, vagyis *impresaként*, hanem általános morális tartalmat hordozó, verssel kísért képi jelként, azaz mint embléma is ismeretes a 17. század eleji korai barokk költészetben és emblematikában. Gabriel Rollenhagen (1583–1619) magdeburgi származású német költő és emblémaszerző 1611-ben megjelent rézmetszetes emblémáskönyvében, amelyhez a kivételesen szép metszeteket a neves németalföldi művész, idősebb Crispijn van de Passe (1565–1637) készítette, a szárnyas ló holland tájban jelenik meg, sziklás hegy előtt ágaskodva, melynek ormán, a kép háttérében a műzsák láthatók, mezítelenül. Az embléma mottója: RECTO CURSU (= egyenes/helyes futással/vágtával) és latin disztichonban írt *subscriptiója* a (költői) hírnév megszerzéséről szóló morális tanítás: Boiotia (mondabeli nevén: Aonia) hegycsúcsára (azaz a Helikonra) a Pindus hegy szikláit és a sulyom (éles tuskéit) legyőzve juthat fel a bátor lélek.⁸⁶ A szerzőnek az emblémát magyarázó francia versikéje ugyanezt a mondanivalót hordozza.⁸⁷ Crispijn van de Passe metszetes *picturáját* és mottóját átvéve, George Wither

fra le stelle, dippo l'auer fatto nascer detto Fonte, cosi egli dalle eroiche attioni sue attende il premio, e'il guiderdone dal Cielo." RUSCELLI 1584, IV, 6–7.

⁸⁶ RECTO CURSU. Culmen ad Aonidum RECTO contendere CVRSV / Fert animus Pindi saxa per et tribulos. Gabriel ROLLENHAGEN, *Nucleus emblematum selectissimorum, quae Itali vulgo impresas vocant*, I–II, Köln–Utrecht, Jan Jansson, 1611–1613, I, № 93.

⁸⁷ Emblem 93. Recto cursu. Pour monter d'helicon laver doyante croupe, / Et vister le choeur de la neu-suiesme trope, / Il faut d'un pas leger bresser tous les halliers, / Et tendre contremont par les aspres sentiers. *Uo.*, I, D:2.

(1588–1667) angol szatirikus író hosszú verset szentel a Pegazus-szimbolikának 1635-ben megjelent emblémagyűjteményében.

C. VAN DE PASSE Pegazus-emblémája G. ROLLENHAGEN és G. WITHER emblémáskönyvében, 1611/1635

Wither figyelmezteti angol kortársait, hogy más országban a Pegazus, a költők lova, még Bucephalusnál, azaz Nagy Sándor nevezetes lovánál is híresebb, és nem tévesztendő össze a középkori elit lépésben haladó hátaslovával (*Palfrey*), a köznép nem ismeri olyan jól, mint Banks csodalovát,⁸⁸ vagy a szélesebb lovakat, ezt ugyanis csak kocsmák cégérééről ismerheti. Ez az ősi embléma azt a szárnyaló akaratot jelenti, amellyel a művelt ember felhághat a költői képzelet ormaira, és megmászhatja a tehetség legmagasabb csúcsait. Ez a fürge (ész)járású paripa⁸⁹ megszerzi (a költőknek) a képzelőerőt, és a hamis ideák helyett a dolgok valódi természetét. Így lelkünk ezernyi titkot ismerhet meg, a mélyben, a földön és a levegőben is, melyekre még rá sem tekintettünk. Ezt a versenylovat semmilyen nehézség nem akadályozhatja meg pályáján, sőt a meredek út veszélyei még növelik is bátorságát, megkettőzik erejét, s így nagyszerű vágyakkal repül sötétség, veszélyeken, tűzön-vízen keresztül, s bármi is áll céljának útjába, mégis beteljesíti reményeit, s azt az utat járja be, amelyet kijelölt magának. Az embléma címe is ugyanezt

⁸⁸ A skót Banks a 16. század végén vált híressé különleges mutatványokra képes csodalovával, amelynek 1600-ban egész London csodájára járt.

⁸⁹ A költő a „Gennet” lófajtát említi, amely finom járású, elegáns spanyol fajta volt (Jennet).

üzeni: Semmilyen kitérő nem térítheti el a Múzsák lovát, Pegazust kijelölt útvjáról (*No passage can divert the Course of Pegasus, the Muses Horse*).⁹⁰

Pegazus-címer: Kisserényi (Kisserjéni) Ferenc (1518?)

A Habsburg Birodalom és Közép-Európa egyik főrangú családja, amely mind Morva- és Csehországban, mind Magyarországon a nemesi elit meghatározó tagja volt egészen a 20. század közepéig, a kisserényi Serényiek a 16. század eleje óta viselik címerükben a Pegazust, armálisuk az egyik legkorábbi bizonyíték a mitológia szárnyas lovának közép-európai recepciójára. A címeradomány eredetije nem maradt fenn, csak szövegének másolata, mégpedig, több más armális szövegével együtt, Istvánffy Miklós autográf stylonariumában.⁹¹ A kancelláriai formuláskönyvbe bemásolt címeradományt, amelynek becsült dátuma 1518, a már nemességgel rendelkező Kisserényi (Kisserjéni) Ferenc alkincstárnok („egregio Francisco literato de Kysseryen vicethesaurario”) és családja kapta II. Lajos királytól. A címerleírás szerint a címerképben két címerállat jelenik meg, a Pegazus és egy kígyó. Már az oklevél szövegéből is kiderül, hogy a kancelláriához igen közel, a budai udvarban tevékenykedő királyi alkincstárnok címerállata nem közönséges, hiszen a szárnyas lovat a „műveltek tömege Pegazusnak (*pegason* = görögös *accusativus!*) nevezi”, vagyis Kisserényi olyan címerképet választott (vagy ajánlottak neki a kancellárián), amelyet valójában csak a tanultak közössége, az elit ismer, hiszen a mitológiai lényel csak magasabb iskolákban, illetve a humanista kultúra egyéb intézményeiben találkozhatott az ember a 16. század elején. Kisserényi Pegazusa ugrani készül, fenyegetően emelkedik a kígyó fölé, s a leírás szerint ahogyan a szárnyas ló gyorsaság-

⁹⁰ *Illvstr. XLIII. No passage can divert the Course Of Pegasus, the Muses Horse. CURSU RECTO. This is the Poets-horse; a Palfray, Sirs, / (That may be ridden, without rod or spures) / Abroad, more famous then Bucephalus, / Though, not so knowne, as Banks his horse with us; / Or some of those fleet-horses, which of late, / Have runne their Masters, out of their estate. / For, those, and Hobby-horses, best befit / The note, and practice of their moderne wit, / Who, what this Horse might meane, no knowledge had, / Vntill, a Taverne-signe, they saw it made. / Yet, this old Emblem (worthy veneration) / Doth figure out, that winged-contem- plation, / On which the Learned mount their best Invention, / And, climbe the Hills of highest Apprehension. / This is the nimble Gemmet, which doth carry, / Their Fancie, thorow Worlds imaginary; / And, by Idaeas feigned, shewes them there, / The nature of those Truths, that reall are. / By meanes of this, our Soules doe come to know / A thousand secrets, in the Deeps below; / Things, here on Earth, and, things above the Skyes, / On which, we never fixed, yet, our eyes. / No thorny, miery, sheepe, nor craggy place, / Can interrupt this Courser, in his race: / For, that, which others, in their passage troubles, / Augments his courage, and his vigour doubles. / Thus, fares the Minde, infus'd with brave desires; / It flies through Darknesse, Dangers, Flouds, and Fires: / And, in despight of what her ayme resisteth: / Pursues her hopes, and takes the way she listeth. George WITHER, A Collection of Emblemes Ancient and Moderne: Quickened With Metricall Il- lustrations, both Morall and Divine: And disposed into Lotteries, That Instruction, and Good Counsell, may bee furthered by an Honest and Pleasant Recreation, I–IV, London, Henry Taunton–Augustine Mathewes, 1635, II, 105.*

⁹¹ Istvánffy-stylonarium (*Diplomatarium Regni Hungariae per Nicolaum Istvánffy manu propria conscrip- ta 1573–78*), kézirat, 1578. Főegyházmezei Könyvtár, Eger (FKE), ltsz. Y. IV. 55.

ban, hűségben és iparkodásban felülmúlja a többi állatot, ezekben az erényekben (hűség, gyorsaság és a körülményektől független állhatatosság) emelkedett kortársai fölé az adományos, Kisserjéni Ferenc is.⁹²

Kisserjéni Ferenc kivételes műveltségét nemcsak a szakértelmet kívánó alkincstárnoki hivatala jelzi, hanem az is, hogy 1528-ban ő volt a királyi kamara budai könyvtárának őre, vagyis könyvtárosa („Franciscus de Kysseryen custos librorum camerae hungaricae”).⁹³

A Serényiek morva ágának címere, 1899
KADICH-BLAŽEK 1899, Taf. 75. alapján

⁹² „[S]cutum penthagenum diversis coloribus superne divisum, cuius altera pars saphireo, quem vulgus caelestinem vocat, colore ab altera distinguitur, qua in parte coluber despiranti similis, a cauda variis reflexibus erectus est, in cuius capite aurea corona intuentibus ostenditur. Que omnia Maiores tui pro insignibus habuisse certo auctore didicimus, huic adiecimus prout a Nobis tuipse exoptasti, ut altera clipei pars rubro colore ab altera segregaretur. Cuius si quibus inferiori angulo lenia aurei coloris eque transvecta conspicitur, Equus est preterea in eadem parte alatus, quem eruditorum turba pegason, hoc est equinio capite volentem, nuncupat, candido totus colore depictus, iubis huic inde desparsis et auriculis ex industria erectis ad duos posteriores pedes instar salientis alatus, binis prioribus unguibus sursum elevatis serpenti minabundus instat, quiquid equus quantum celeritate, fide, fortitudine ceteris animantibus prestare dicitur, te in nostris servitiis his tribus virtutibus predictis omnium equalium tuorum conatus longe superasse accepimus, in quo animante, ut premissum est, tua fides, celeritas et in omni fortuna constancia tue clarius elucissent. Super caput equi aurea corona est, et sidus non equa distancia utroque animali conspicimus, quo cognoscimus in predictis temporibus in hunc statum ignobilitatis fuisse delapsam, sed postea ita te enituisse, illamque maiorum tuorum afflictam et debilitatam nobilitatem tua virtute ita vindicasse, et veluti stella coruscans inter tuos prefulgens posterisque tuis ad bene beateque vivendum facem quendam traheres, et tandem exemplum tue industrie fideique et probitatis omnibus abinde ostenderes, ac insistendi tuis vestigiis quod optimum factu videatur apud tuos reliqueres. Ipsi vero scuto superumposita cassus claro fulgidoque depicta colore, quamquidem cassidem diversi flores et ramusculi valido veluti ventorum flatu agitari et diffusi circumquaque ambiunt et omnem exteriorem clipei marginem decentissime exornant. In cuius cono dimidius est Pegasus duobus anterioribus pedibus erectis, prout hec in fronte presentium litterarum Nostrarum pictoris industria depicta suisque apreciatis coloribus decentissime decorata conspicitur.” Istvánffy-stylionarium, ff. 10v–11v. Közölve: IVÁNYI Béla, *Középkori címereslevelek*, Turul, 48(1934), 23–26; magyar fordítása: BODNÁR Mónika, *Putnok és a Serényi család: A Gömöri Múzeum kiállítási kalauza*, Putnok, Gömöri Múzeum és Baráti Köre, 2005 (Múzeumi Könyvtár, 12), 18–20 (ford. GYULAI Éva).

⁹³ IVÁNYI Béla, *Könyvek, könyvtárak, könyvnyomdák Magyarországon*, MKsz, 36(1929), 3–48, 193–203, itt: 35, 199.

A kisserényi Serényi család, amelynek egyik ága a 17. századtól a morva (cseh) főnemesség soraiba emelkedvén, a Habsburg Birodalom politikájának is alakítója lett, rangemelése és címerváltoztatásai után is megtartotta a Kisserényi Ferenc által nyert Pegazust és kígyót,⁹⁴ s bár a pajzs sokat változott az évszázadok alatt, a sisakdísz növekvő Pegazusa a jelenkorig megmaradt a Serényi-címerben.

Pegazus-címer: váradai Köröséri (Köleséri) Mihály, 1632

Köleséri Mihály rimaszombati, majd abaujszántói lelkész volt, akit az egyházi zsinatok 1646-ban a puritanizmus híveként marasztaltak el, s amint neve is jelzi, Biharból, Körösér helységből származott, felső-magyarországi működése előtt azonban az erdélyi fejedelem szolgálatában állt, 1632-ben a fejedelmi tábla vagy törvényszék írnokaként és hites jegyzőjeként kap címeres nemességet I. Rákóczi Györgytől, s az adományban megemlíti jeles tudományát, istenfélő és kegyes magatartását.⁹⁵ A címer antik allúziói egyébként művelt, sőt kifinomult értelmiségi ízlésre mutatnak, hiszen a címerkép Diogenes hordóját ábrázolja, rajta egy szállni készülő Pegazussal, amely egyik mellső lábával az írnoki hivatalt jelképező tollat, a másikkal pedig a vitézséget idéző kardot tartja.⁹⁶ A Pegazus és Diogenes együttes ábrázolása igencsak ritka, talán erőltetett is, mindenképpen hangsúlyos azonban az antik reminiscencia, a műveltségre való utalás. A 20. század elején a brassói levéltárban megtalált és közölt armálisnak csak a nyomathoz átrajzolt képét ismerjük, de a képen látható címersátor, sőt a háttérbe festett és a korabeli hadizászlókat idéző lángnyelvek is tudatos és átgondolt címertervre utalnak. A sisakkoronán megjelenő három csillag mint oromdísz szintén jelentőséggel bírhat, talán a Pegazus-szimbolika tartozéka, azaz az örök hírnév jelképe. Sajnos, a címerminiatűrrel ellentétben, a címerleírás szűkszavú, szimbolikára nem utalnak benne.

⁹⁴ Heinrich KADICH, Conrad BLAŽEK, *Der mährische Adel*, Nürnberg, Bauer–Raspe, 1899 (a továbbiakban: KADICH–BLAŽEK 1899), Taf. 75.

⁹⁵ GYULAI Éva, „*Hajtsd le. Uram, füleidet...*”: *Két 17. századi könyörgés*, Egyháztörténeti Szemle, 7(2006)/1, 58–87 (a továbbiakban: GYULAI 2006), itt: 80.

⁹⁶ „Scutum videlicet militare coelestini coloris, in cuius campo sive area Pegasus integer alis exentis volitans, posterioribus duobus pedibus dolium Diogenicum volutare, anteriorum, dextro nimirum, calamum scriptorium, altero ense evaginatum sustinere conspicitur. Supra scutum galea militaris clausa est posita, quam contegit diadema regium gemmis ac unionibus variegatum, cuius spinis seu angulis tribus, tres stellae micantes super haerent. Ex cono autem galeae, teniae seu lemnisci variorum, hinc albi et rubri, illinc vero flavii et cerulei colorum utrinque defluentes, oras seu margines ipsius scuti pulcherrime ambiunt et exornant.” ENGEL GYÁRFÁS Tihamér, *Czimeres levelek Brassó város levéltárában (Első közlemény, egy színes címerképpel és három szövegközti rajzzal)*, Turul, 27(1909), 103–112 (a továbbiakban: ENGEL GYÁRFÁS 1909). (VII. Váradai Keöreséry Mihály czimereslevele 1632-ből, 110–111.)

Váradi Köröséri (Köleséri) Mihály címere, 1632
ENGEL GYÁRFÁS 1909, 110. alapján

Diogenes a 16–17. századi művészetben, emblematikában kivételes népszerűsége tett szert, metszetek, sok kiadásban publikált emblémáskönyvek népszerűsítették, gyakran feltűnik a holland protestáns emblémák *picturáin*, morális üzenetet hordozva, így a németalföldi Laurentius van Goidtsenhoven (humanista névén: Haechtanus, 1527–1603) először 1579-ben megjelent *Mikrokosmos*ában, Gerard de Jode (1509/1517–1591) neves antwerpeni rézmetsző képeivel, több emblémát is szentel Diogenesnek.⁹⁷ A Goudában született Florentius Schoonhovius (Floris van Schoonhoven, 1594–1648) először 1618-ban publikált *Emblematájában* ugyancsak feltűnik Diogenes. A humanista műveltségű, Leidenben tanult költő emblémáihoz, akinek apja Grotius jó barátja volt, a rézmetszetes *picturákat* minden kiadáshoz Crispijn van Passe II. (1597–1670), az idősebb Crispin de Passe fia készítette.⁹⁸ Octavius/Otto Vaenius (Otto van Veen, 1556–1629) ugyancsak több Diogenesről szóló képet és szöveget közöl Horatius műveihez fűzött emblémáiban.⁹⁹

⁹⁷ „Sapiens parvo contentus vivit. [...] Dives sua sorte contentus. [...] Qui sint homines.” Laurentius HAECHTANUS, *Mikrokosmos – Parvus mundus*, Antwerpen, Gerard de Jode, 1579 (a továbbiakban: HAECHTANUS 1579), ff. 36–38.

⁹⁸ „EMBLEMA XLI. Sapiens supervacanea bona negligit.” Florentii SCHOONHOVII I. C. Goudani, *Emblemata partim moralia partim etiam civilia. Cum latiori eorundem eiusdem auctoris interpretatione. Accedunt et alia quaedam poëmatia in aliis poëmatum suorum libris non contenta*, Goudae, apud Andream Burier, 1618 (a továbbiakban: SCHOONHOVIUS 1618), 125–127.

⁹⁹ „Anxia divitiarum cura. [...] In quocunque vitæ genere philosophari licet.” Otto VAENIUS, *Q. Horatii Flacci Emblemata*, Antverpiae, Prostant apud Philippum Lisaert, 1612, 108–109, 150–151.

Diogenes-emblémák, 1579, 1618
HAECHTANUS 1579, f. 36. és SCHOONHOVIUS 1618, 125. alapján

A korabeli Németalföld egyéb művészi ábrázolásain is gyakran feltűnik Diogenes.¹⁰⁰ A magyar reformáció hagyományos jó kapcsolatai miatt a Hollandiában megfordult peregrinusok is megismerhették a Diogenes-ikonográfiát. Diogenes hordója egyébként a korabeli retorika gyakori toposza is, a török–magyar viszonytal, mint a 17. század legfontosabb kérdésével kapcsolatban két „Diogenész hordója” (*Dolium Diogenis*) című politikai mű is ismertté vált a 16. század végén, az egyiket az egykori jezsuitából anti-trinitáriussá lett német Christian Francken (1550/52–1610?), a kolozsvári unitárius iskola tanára jelentette meg Hamburgban, 1595-ben.¹⁰¹ A másikat egy törökellenes beszédek tartalmazó colligatumban publikálták Lipcsében, 1599-ben, és Frangepán Ferenc kalocsai érsek, Magyarország főkövete beszédét tartalmazza, amelyet 1541-ben mondott el a császár és a választófejedelmek előtt a regensburgi birodalmi gyűlésen. A címet (*Diogenis dolium*) feltehetően az utókor adta az orációnak.¹⁰²

Az antik allúziókkal terhelt címer megléte ellenére, vagy talán éppen a címer szokatlansága okán, Köleséri Mihály fia, idős Köleséri Sámuel váradi professzor, majd szendrői (Borsod m.) és debreceni református lelkész (1634–1683)¹⁰³ 1666-ban új címet kér az uralkodótól, benne saját magát mint református lelkészt ábrázoltatja.¹⁰⁴ A család leg-

¹⁰⁰ A kora újkor Diogenes-ábrázolásokról bővebben: Stefan SCHMITT, *Diogenes: Studien zu seiner Ikonographie in der niederländischen Emblematik und Malerei des 16. und 17. Jahrhunderts*, Hildesheim–New York, Olms, 1993 (Studien zur Kunstgeschichte, 74).

¹⁰¹ Christian FRANCKEN, *Dolium Diogenis strepitu suo collaborans dynastis Christianis, bellum in Turcas parantibus*, Hamburg, Ernst Jandek, 1595.

¹⁰² *Turcica hoc est Uberti Folietae de causis magnitudinis imperii turcici Augerii BUSBEQUII consilium de re militarium adversus Turcas; Diogenis dolium Francisci de FRANGIPANIBUS; BESSARIONIS cardin. et Joach. CAMERARII orationes turcaicae, Series Imp. Turcicorum et narratio et belli Cyprii, collecta et edita studio D. Davidis CHYTRAEI*, Lipsiae, sumptibus Henningi Grosii, 1599.

¹⁰³ Idős Köleséri Sámuelről bővebben: GYULAI 2006.

¹⁰⁴ CSORBA Dávid, *Református tanári címerek 1665–66-ból*, *Egyháztörténeti Szemle*, 10(2009)/1, 65–71.

nevesebb tagja, a Diogenes–Pegazus-címert nyerő Köleséri Mihály unokája, Köleséri Sámuel (1663–1732) erdélyi tudós azonban visszatér, legalábbis részben, a nagyatyai örökséghez a Johann Heinrich Störcklin (Störchlin, 1687–1737) augsburgi rézmetsző által készült metszeten, amelyen mint titkos tanácsos szerepel (ezt a címet 1717-ben nyerte el). Osztott címerének jobb mezejében balra ágaskodó Pegazust visel, a bal mezőben, akárcsak a sisakdíszén, félsas szerepel.¹⁰⁵ Diogenest azonban ő sem tartja meg címerében!

J. H. STÖRCKLIN: Köleséri Sámuel, rézmetszet, 1717 k. – Részlet: Köleséri-címer Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok, 2657 (MNM felv.)

A Pegazus, a példák és a kora újkori népszerűsége ellenére, ritka címerállat, ezért Marussi András császári címeradományja, főként a babérkoszorú adományozásának fényében, egyedivé teszi a Pegazus-armalist, így nem csodálható, hogy viselőjét saját címere megéneklésére készítette. Marussi szövegeiből kitűnik, hogy címerállata nem egyszerűen jelképe munkásságának, hanem egynek érzi magát a Pegazussal, a költészet szimbóluma az ő alteregója, de legalábbis barátként, hű szolgaként tekint rá, aki számos megbízást teljesít, főként gazdája patrónusainak tett (írt) szolgálatai során.

¹⁰⁵ Johann Heinrich STÖRCKLIN (STÖRCHLIN), *Köleséri Sámuel arcképe*, rézmetszet, 1717 k. Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok, MTKCs, ltsz. 2657 = *Erdély története három kötetben*, I–III, főszerk. KÖPECZI Béla, Bp., Akadémiai, 1986, II, 644–645.

A Pegazus a középkori és reneszánsz mitológiák, szövegek, illetve az antik auktorok művei nyomán *nem* egyértelműen a költészet, a költői teljesítmény jelképe, hiszen a klasszikumban, sőt a reneszánsz és barokk ikonográfia és értelmezés egy részében a hírnév, a halhatatlanság, a kivételes szellemi (akár költői) teljesítmény jutalmaként elnyert halhatatlanság, égivé válás jelképe, illetve a gyorsaság szimbóluma. A költészet, az írástudás mint művészet a Múzsákhoz, illetve a Pegazus által „kikapart” forráshoz, a Hippocrenéhez kapcsolódott. Csak a reneszánsz művészet és a humanista szövegek azonosították a Pegazust egyértelműen a költészetrel és a költői attitűddel, meghagyva természetesen a költői teljesítmény legnagyobb elismeréseként az örökös hírnevet is.¹⁰⁶

Marussi András, aki, akárcsak a hasonló címet és rangot közel egy időben elnyert Georg Sabinus és Joannes Bocatius, egyszerre lett (császári) koszorús költő és nemesember, s aki mind költői, mind társadalmi rangjához a legmegfelelőbb jelképnek a Pegazust tartotta, címerverseiben, szembenetűnően, a Pegazusnak már ezt az új interpretációját követi. Olyannyira, hogy szárnyas lova gazdája helyett szállítja messzeföldre a költő és adóhivatalnok patrónusait, sőt beszél („nyerít”) is a költő helyett („Hinni, Pegase”). A címer kompozíciója tudatos, minden részletre kiterjedő alaposra és célirányosságra vall, feltehetően maga a bécsi diák nyújtotta be a kancelláriára. A Pegazus szokásos, repülő ikonográfiájában jelenik meg, s alatta a Helikon is kétormú (*bicornis*), akárcsak a klaszikus szövegekben, s a sisakdíszről a halhatatlanság jelképei, a csillagok sem hiányoznak, hiszen az eredeti antik értelmezés szerint a Pegazus éppen az arra érdemesek „égre kerülésének”, csillaggá válásának, az örök hírnév elnyerésének jelképe, ahogyan a Köleséri-címer három ragyogó csillaga sem csupán a szokásos heraldikai „staffázs”.

Marussi András Pegazus-címeres kassai nyomtatványai

MARUSSI 1613

Faustus, felix et fortunatus novvs annvs illustrissimo domino domino comiti Sigismvndo Forgats de Gimes etc., comiti comitatum Neogradien(sis) et de Zabocz, generali capitaneo Hungariae Superioris [...] patrono gratiosissimo, oblatus per clientem obsequentissimum Andream Marvssy, sa(crae) caes(ariae) regiae majest(at)is Tri(cessimatoris) Seoleosien(sis), Cassoviae, [Johann Fischer], MDCXIII (RMK II, 354; RMNy 1052).

¹⁰⁶ Elisabeth SCHRÖTER, *Die Ikonografie des Themas Parnass vor Raffael: Die Schrift- und Bildtraditionen von der Spätantike bis zum 15. Jahrhundert*, Hildesheim–New York, Olms, 1977 (Studien zur Kunstgeschichte, 6); HÁSZ-FEHÉR Katalin, *Kazinczy civitas litterarum és a keszthezy Helikon = Az irodalom ünnepei: Kultusz történeti tanulmányok*, szerk. KALLA Zsuzsa, Bp., PIM, 2000, 173–182 (Petőfi Irodalmi Múzeum Könyvei, 9); Andreas HEIDER, *Spolia vetustatis: die Verwandlung der heidnisch-antiken Tradition in Jakob Balde Marianischen Wallfahrten, Parthenia, Silvae II. Nr 3 (1643)*, München, Herbert Utz–Wissenschaft, 1999, 118–120 (Münchner Balde Studien, 1); STROH 2000.

MARUSSI 1614

Felix natalitium sobolis Augustissimae Adami et Evae Forgats. Illustrissimi Comitis Domini Domini Sigismundi Forgats de Ghymes, etc. Comitatum Nograd, Zabolcz, et Saros Comitis, ac Sacr(ae) Caesar(eae) Regiaeque Maiestatis Consilarii, Iudicis Curiae, nec non partium Regni Hungariae Superioris Generalis Capitanei etc. Prolis suavissimae ac nobilissimae. In Gratiam Illustrissimi ac Reverendissimi Domini Domini Francisci Forgats de Ghymes, Cardinalis et Archiepiscopi Strigonien(sis) et per Hungariam summi Secretarii et Cancellarii etc. Sacr(ae) Caesare(ae) Regiaeque Maiestatis Consilarii, Legati nati etc. Domini et Patroni sui gratiosissimi. Composuit Andreas Marussy Sacr(ae) Caesar(eae) Regiaeque Maiestatis Hungar(iae) Superior(is) P(erceptor) nec non S. M. Cassoviae. Typis Iohannis Festi, Anno 1614, 4°, A4–B4 [= 8] (KOMOROVÁ 2009, 378–379).

MARUSSI 1618

Poema illustrissimo ac reverendissimo domino d(omino) Petro Pazmany archiepiscopo Strigonien(sis) locique eiusdem comiti perpetuo primati Hungariae, legato nato, summo secretario et cancellario, nec non sac(rae) caes(arae) regiaeque majest(at)is intimo consiliar(io) etc. patrono optimo, Cassoviae, typis I(o)an(nis) Festi, 1618 (RMK II, 382; RMNy 1160).

MARUSSI 1626

Thalassio nuptialis Serenissimo Principi ac Domino Domino Gabrieli, D(ei) g(ratia) sac(ri) Rom(ani) imperij Transylvaniaeque principi, Partium regni Hungariae Domino, et Sicolorum Domini, Comiti, Oppuliae, Ratiboriaeque Duci etc. etc. Domino, Domino Clementissimo sponso et Catharinae, marchionissae Brandenburgicae, Prussiae, Iuliae, Cliviae, Montium Sedinorum, Pomeranorum, Cassubiorum, Vandalorum nec non in Sylesia, Crosnae, Carniviaeque Ducissae, Burggraviae Norimbergensi, Rugiae Principi, Comitissae Marcae et Ravenspergi, Ravenstenii Dominae, Dominae Dominae Clementissimae sponsae votis laetis faustisque acclamata a regno Transylvaniae partibusque Hungariae cum ingenti totius Christianitatis hilaritate Cassoviae 24. Febr. anno 1626. Domino Domino Clementissimo consecravit Andreas Marvsi, Cassoviae, ex officina typographica Danielis Schultz, 1626 (RMK II, 444; RMNy 1363).

KILIÁN ISTVÁN

RÉZMETSZETEK EPERJESRŐL ÉS BÁRTFÁRÓL 1651-BŐL

Eisenberg színjátéka az RMNy-ben. A legszükségesebb tudnivalók

Heltai János a *Régi magyarországi nyomtatványok* szerkesztésében, a vonatkozó nyomtatványok legszükségesebb információinak közreadásában, a több nyelvet igénylő aprólékos kutatómunkában a munka kezdetétől folyamatosan dolgozott s dolgozik egészen a legújabban megjelent kötetig.¹ Az RMNy III. kötetében a 17. századi magyarországi nyomtatványokról fontos információk láttak napvilágot, igen alapos tájékoztatást nyújtott egy 1652-ben Bártfán kiadott kötetről, amelynek a tárgya egy vízkereszti dramatikus játék és egy újévi vizsga szövege.² S ebben a könyvben a rendkívül részletes rendezői utasítást olvasva, az a sejtésünk, hogy nem is a szereplők, hanem a későbbi rendezők számára készült a mű. Tehát nem olvasói, nem szereplői, hanem rendezői példány ez a forgatókönyv. A kiadvány lapjain a szerző, Peter Eisenberg pontosan előírja a játék minden jelenetében a gyermekszíneszek mozgását, jelmezét, különféle kellékeit. Ír a világítás módjáról, a függönyök használatáról, közli a gyermekszereplők szájába adott szövegeket, s ír a zenei és énekelt betétekről. Megemlíti a komponisták nevét, és szól az évközi vizsga színreviteléről s annak a lefolyásáról.

A kötetben két, egymástól határozottan elválasztható, de egy időben színre vitt színjáték szövegét és az ahhoz írt rendezői utasításokat olvashatjuk. Kétségtelen, nemcsak a szövegek kiadását tekinthette a szerző feladatának, hanem a rendezői feladatok módjának közreadását is. A rendezői feladatok a kötetben legalább olyan nagy terjedelmet vesznek igénybe, mint a két játék szövege. A játék színhelye Eperjes, a régi Magyarország egyik jelentős felvidéki városának evangélikus iskolája volt. Az eperjesi iskola színjátszásának a nyitánya volt ez a darab. Szerzője Peter Eisenberg, akit a város magisztrátusa hívott meg az iskola vezetésére. Mindkét művét, tehát a vízkereszti köszöntőverseket és a vizsgafeladatot 1651-ben mutatták be az eperjesi lutheránus iskola színpadán, s ugyanezt a két művet 1652-ben nyilván Eperjes tanácsának a költségén Bártfa nyomdájában meg is jelentették. Sejtésünk szerint a kiadás költségeit Eperjes város azért

¹ *Régi magyarországi nyomtatványok 1636–1655*, szerk. HELTAI János, HOLL Béla, PAVERCSIK Ilona, P. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., Akadémiai, 2000.

² PETER EISENBERG, *Ein zwiefacher Poetischer Act; Geistliches Spiel: von dreyen Gaben Der weyssen auss Morgenlande. Der Erste zum schuldigen Oppfer und ehren-preyss dem lieben Jesulein. Der Andere zum Geschenck und neuen-Jahres Wunsch der dreyen Standen der Königlichen Frey-Stadt Epperies In Ober Vngern. Dasselbst gehalten und vorgestellet Von Acht kleinen Jungfraulein (und zween Knaben) Im Jahre Christi: 1651.* Gedruckt zu Bartfeld Bey Jacob Klöss Anno 1652. RMNy 2411.

vállalta, mert polgármesterének, Johann Kleininnek a kisleánykája, a mindössze hatéves Rebekka Kleinin játszotta a darabban az egyik jelentős szerepet. Természetes, hogy a polgármester örömmel vállalta a kötet kinyomtatását, s biztosította ehhez az anyagi fedezetet is.

Színjátszás az eperjesi evangélikus iskolában

Eperjes város 1631-ben, tehát az Eisenberg-darab bemutatása előtt éppen két évtizeddel csatlakozott a lutheri reformációhoz. S miként a bártfai lutheránusok, úgy az eperjesiek is Wittenbergből kértek oktatókat, azaz rectort, subrectort és conrectort a maguk iskolájába, s ebből természetesen arra is következtethetünk, hogy az oktatás meglehetősen magas színvonalú lehetett. Szeredi János 1629-től 1637-ig, tehát nyolc esztendőn keresztül volt az iskola rektora, s már ekkor megkapta az intézmény a „celeberrima schola” megtisztelő címet a Felvidéken.³ Dürner Sámuel rektorsága idején, 1641-től 1648-ig pedig már az iskolában teológiát is tanítottak. S ez kétségtelenül azt is jelenti, hogy az eperjesi gimnázium már ekkor felsőfokú oktatási intézmény lett.⁴ Dürner Sámuel kisszebeni születésű fiatalember volt, aki tanult Kisszebenben, Nagysároson, Sárospatakon, Lőcsén és Eperjesen. Magyarországi tanulmányainak befejezése után külföldön – Thornban és Königsbergben – folytatta egyetemi tanulmányait. Előbb conrector volt Eperjesen, s 1641-ben már ő volt az eperjesi kollégium rektora, 1645-ben Eperjes második papja, később elsőpapja is lett. Másodpap korában megtartotta a rektori tisztséget is. Több teológiai munkáját nyomtatásban is megjelentette.⁵ Halála után, mint az eperjesi lutheránus egyház jeles személyiségét, Joannes Sartorius búcsúztatta el.⁶

1650-től már Comenius módszerével tanítottak Eperjesen, s ekkor már sem a lőcsei, sem a késmárki evangélikus iskola nem jelentett versenytársat az eperjesi oktatási intézménynek. 1665-ben Kassán, az augusztus 10–11-én tartott tanácskozáson az evangélikus rendek abban állapodtak meg, hogy Eperjesen főiskolai fakultást nyitnak.⁷

Eisenberg drámáját 1651-ben mutatták be, s 1652-ben Bártfán már meg is jelent. Kétségtelen: ezt a nagyszerű nyitányt még nagyszerűbb, s a kor magas színvonalán álló szerzők színjátékai követték. Egy évtized elmúltával, 1661-ben Isaacus Zabanius három drámája követi Eisenberg munkáját. 1661-ben előadták a *Lyceum Eperiense dramaticum* című művet, amelyben a különböző iskolai tantárgyak és a különböző grammatikai, oktatástani fogalmak lépnek fel szereplőként.⁸ 1662-ben a pusztító eperjesi pestisről

³ VARGA Imre, *A magyarországi protestáns iskolai színjátszás forrásai és irodalma – Fontes ludorum sceniorum in scholis religionis protestantis Hungariae*, Bp., MTA Könyvtára, 1988, 107–108.

⁴ VARGA, i. m., 107–108; ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, szerk. LADÁNYI Sándor, Bp., Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodája, 1977³, 162–163.

⁵ RMNy 1935, 2004, 2175.

⁶ ZOVÁNYI, i. m., 162–163.

⁷ VARGA, i. m., Eperjes E 190.

⁸ VARGA, i. m., E 191. (További jegyzeteket lásd Varga Imréné!)

rendezett Zabanius színjátékot Eperjesen, és erre az alkalomra a játék színlapját is kiadta az iskola.⁹ 1665-ben az eperjesi iskoláról mutattak be egy öt részből, feltehetőleg öt felvonásból álló színjátékot, amely ugyancsak Isaacus Zabanius műve volt. Az eperjesi iskola erre az alkalomra is megjelentette a darab színlapját, amely röviden összefoglalja az iskola történetéhez, státusához igazított dramatikus játékot. Az imént felsorolt darabok írója, Zabanius a leghíresebb eperjesi tanárok egyike volt, aki a természettani, bölcséleti ismereteire támaszkodva eredményesen vitázott jezsuita teológusokkal is. Több művéről ír a Zoványi–Ladányi-féle protestáns lexikon. Zabanius neve azonban szerzőként csak egyetlenegyszer fordul elő az RMNy III. kötetében.¹⁰ Ezután már csak néhány évnek kell eltelnie, és a Turócszentmártonban őrzött drámagyűjteményben Elias Ladiver sok szereplőt mozgató drámái jelzik az eperjesi drámajátékok ekkortájt igen magas színvonalát, mint például az *Eleazar constans*, a *Papinianus Tetragonos*. Mindkét drámában száznál több szereplő lépett színpadra.¹¹ Tehát még két évtized sem telt el, s az eperjesi középiskola főiskolai rangú oktatási intézménnyé vált, amelynek színpadán száznál is több szereplőt mozgató darabok jelentek meg.

Kétségtelen, az eperjesi iskolának ez a néhány évtized volt a legvirágzóbb korszaka, amit a színpadon a Halléből ideköltözött szász fiatalember, Peter Eisenberg nyitott meg. A megnyitás után nem késlekedett az ifjú tanár saját színjátékát a megértést igen jól segítő rézmetszetű képek kíséretében kiadni.

Alább Eisenberg tizenegy metszetét közöljük. A kiadvány irodalmáról, az első három színpadképről a legfontosabb ismereteket egy másik tanulmányomban már közreadtam.¹² Most viszont valamennyi színpadképhez adom a legfontosabb tudnivalókat. Eisenberg színjátékainak teljes szövege a képekkel együtt megjelenik a régi magyar betlehemes játékokat közreadó kötetben.¹³ Két korábbi munkámban részletesen felsoroltam az Eisenberg-dráma irodalmát, amely éppen rézkarcai miatt több irodalom- és drámatörténetész érdeklődését felkeltette, s mint kiváló, a magyar színházi szakirodalomban kétségtelenül a legelső rendezői kötet, főleg rézmetszetei miatt különösképpen jelentős.

Peter Eisenberg munkája a magyarországi szakirodalomban

De nemcsak rézmetszetei miatt, hanem színjátéka miatt is nagy Eisenberg munkájának magyarországi irodalma. Legelsőként Szivák Iván hívta fel rá a figyelmet. Nagy Sándornak, a jeles, 19. század végi drámatörténésznek sem kerülte el a kötet a figyelmét.

⁹ VARGA, *i. m.*, E 192: „ob ompestivam populi numerationem triduanе peste punitus, Dramatis a M. Isaaco Zabanio, Lycei Eperiensis Conrectore, Anno, quo CIVItas LVe MaDebat, adornatı, Kassa, 1663 (RMK II, 1005; ČAPLOVIČ 582).

¹⁰ RMNy III, 2419.

¹¹ VARGA, *i. m.*, E 195, E 196, E 200. Az utóbbi darabban még Thököly Imre is játszott István király szerepében.

¹² KILIÁN István, *Eisenberg reprezentatív, zenés gyermekelődása Eperjesen = Színház, dráma, irodalom: Tanulmányok a 70 éves Nagy Imre tiszteletére*, Pécs, Pannonia Könyvek, 2010, 122–136.

¹³ *Régi magyar betlehemesek*, s. a. r., bev. KILIÁN István, sajtó alatt.

Dombi Béla elsősorban azt tartotta különlegesnek, hogy ebben a játékban hat-, hat és fél éves leánygyermek és alig idősebb fiúk léptek a színre. Milena Cesnaková-Mihalcová viszont felhívja a figyelmet a kötetben található tizenkét színpadképre, és ezekből legtöbbet csak ő közöl. Staud Géza végső soron ugyanezért tartja különösen érdekesnek Eisenberg munkáját, s megadja az Eisenberg által létesített eperjesi, iskolai színpad méreteit, amelyről alább még szólni fogunk. Staud Géza ezen kívül egyéb technikai kérdésekre is kitér. Pukánszky Béla a kettős cselekményre, azaz a vízkereszti játékra és a színszerű examenre hívja fel olvasói figyelmét. Pukánszkyné Kádár Jolán igen alapos, részletes tájékoztatást írt a darabról, annak színpadi rendezéséről. Dömötör Tekla hangsúlyozza, hogy Eisenberg színpadtechnikája a kor színvonalának, technikai ismereteinek tökéletesen megfelel. Hont Ferenc elsősorban az élőképeiről híressé vált Eisenberg érdemeit méltatja.¹⁴

„A játék, mint láttuk – írja Pukánszkyné Kádár Jolán –, különböző színi elemeket fon egyggyé, s tipikusan barokk alkotás; protestáns mű, erősen pietisztikus színezetű, de allegóriáival, élőképeivel, felvonulásaival, balettszerűségével a jezsuita dráma felé közeledik. Hogy a színpad- és játéktípust Eisenberg készen hozta-e magával, vagy itt alakult-e ki; hogy a jezsuita játékok hatásáról beszélhetünk-e, vagy inkább közös forrásokról, hogy ha valóban a jezsuita előadások hatása nyomozható ki, vajon hol történt az egymásra hatás, mindez a terület teljes felkutatathatlansága folytán felelet nélkül marad. Annyi bizonyos, hogy ilyen közeledés a katolikus szerzetesi játékok s a protestáns iskolai színpad között leginkább Magyarországon tehető fel, ahol sohasem voltak olyan nagyok a vallási ellentétek és sohasem voltak vallás szerint elkülönült területek, mint Németországban.”¹⁵

Az Eisenbergéről szóló magyar szakirodalmi munkák közül most már nyilván számba kell vennünk az RMNy III. kötetében olvasható tételt is. A kiadvány két egymástól független, önálló művet tartalmaz. Az első egy vízkereszti játék újszentei köszöntéssel. Ezután következik a kötetben számozatlan, rézmetszetű „díszcímlap”, amelynek verzóján a szerző, Petrus Eisenberg dedikálja művét. A darab tartalmát az RMNy-ben így olvashatjuk: „A napkeleti Bölcsek ajándékairól szóló színjáték 11 számból (num) áll. 1. Prologus generalis. Der algemeine Eingang. – 2. Prologus specialis. Der sonderbare Eingang a játék tartalmi összefoglalásával. – 3–5. Actus primi scenae I–III. Des ersten Akts I–III. Gaben, amelyben három kislány adja át a betlehemi Jézusnak ajándékát: a hit aranyát, az ima tömjénét, a bűnbánat mirrháját. – 6–8. Actus secundi scenae I–III. Des

¹⁴ SZIVÁK Iván, *A magyar dráma kezdete*, Figyelő, 1883; NAGY Sándor, *Hazai tanodai drámák*, MKsz, 1984, 32–55; DOMBI Béla, *A drámaírás kísérletei Magyarországon a XVI–XVII. században*, Pécs, 1932; Milena CESNAKOVÁ-MIHALCOVÁ, Alexander NOSKOVIČ, Ladislav ČAVOJSKÝ, Emil LEHUTA, *Kapitoly z dejín slovenského divadla od najstarších čias po realizmus*, Bratislava, 1966; KERESZTURY Dezső, STAUD Géza, FÜLÖP Zoltán, *A magyar opera és balett scenika*, Bp., Magvető Könyvkiadó, 1975; PUKÁNSZKY Béla, *A magyarországi német irodalom története (A legrégebb időktől 1848-ig)*, Bp., 1926, 344–345; PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR Jolán, *Az Országos Széchényi Könyvtár színészettörténeti forrásanyaga*, MKsz, 1928, 28–40; DÖMÖTÖR Tekla, *Drámai szövegeink története a XVII. században* = KARDOS Tibor, DÖMÖTÖR Tekla, *Régi magyar drámai emlékek*, a szövegek gondozásában közreműködött SZILVÁS Gyula, Bp., Akadémiai, 1960, 211–213.

¹⁵ Idézet: PUKÁNSZKYNÉ, *i. m.*, 1928, 40.

Anderen Akts I–III. Gaben. E részben a város világi, egyházi rendjeinek és lakóinak adja át a három király az előzőekben említett ajándékokat. – Majd 9. Epilogus specialis. Der sonderbare Beschluß.”¹⁶

„Mindegyik résznek azonos a beosztása. Valamennyit a *Musica* vezeti be, a zeneszám kezdősorának, a szólamoknak és a szerző nevének feltüntetésével. Ezt követi a jelenet rézmetszetes képe, amelyhez a vele szemben fekvő lapon a jelenet címe után rendezői utasítás csatlakozik. Ez utóbbi két részből áll: *Vertönung und Abbildung* és *Aktion und Zuehörung*. Ezután olvasható a szereplő neve, öltözete és szerepének szövege. A darabot *Die zwölfte Musica* zárja. A *Nota* szerint a darab zenei anyagának kottája az eperjesi templom orgonistájánál, *Georgius Plotschius*nál található. Végül *Auslegung der Buchstaben bei den Figuren und im Gedruckten* című rövid jegyzék adja meg a nyolc szereplő kislány teljes nevét.

A darabban énekelt zeneszámok Petrus Günther (1), Samuel Scheid (2, 4), Henricus Grimmius (3, 12), Casparus Movius (5–6), Johann Schimrach (7–8) és Andreas Hamerschmied (9–11) szerzők művei.”¹⁷

Végül ír az RMNy a metszetek értékéről. Czákó Elemér szerint ezek közepes értékűek.¹⁸ Varga Imre úgy véli, hogy Eisenberg nemcsak a kötet szerzője volt, hanem ő készítette a kötethez a rézmetszeteket is.

Az esetleges jezsuita hatásról

Ismeretes, hogy a németországi jezsuiták színjátszásának adattárát a neves francia drámatörténész, Jean-Marie Valentin kiadta.¹⁹ Azt is tudjuk, hogy Eisenberg Hallensis Saxónak mondja magát, azaz Halléből való szász nemzetiségű férfiú volt. Azt azonban még csak nem is sejtjük, hogy a hallei fiatalember egyetemi tanulmányait hol végezte. Végezhetett Németországban bárhol, s kapcsolatba kerülhetett a jezsuiták színjátékaival, s ott valóban hathatott is rá a jezsuita szimbolika, a pontosan megtervezett, az elméleti tekintetben is tökéletesen megalapozott jezsuita színjáték és dráma. A németföldi jezsuita hatás megbecsüléséről, annak bizonyításáról adatok híján nem lehet semmiféle ismeretünk. Az azonban bizonyos, hogy Eperjesen működtek ugyan a 17. század utolsó negyedétől jezsuiták és lutheránusok is, de a jezsuitákat csak 1673-ban telepítette le I. Lipót császár Eperjesen. Ebben a városban tehát azonos időben csak 1673 után lehetséges bármiféle hatáskeresés a jezsuiták és lutheránusok között. Az viszont kétségtelen, hogy számtalan jezsuita drámát lapozhatott át, futhatott végig, olvashatott el alaposan

¹⁶ RMNy 2411.

¹⁷ RMNy 2411.

¹⁸ CZÁKÓ Elemér, *Az iparművészet könyve*, szerk. RÁTH György, Bp., 1902, 489; PATAKY Dénes, *A magyar rézmetszés története*, Bp., 1951, 20; ERVIN LAZAR, *Slovenske divadlo*, Bratislava, 1980, 117–137.

¹⁹ JEAN-MARIE VALENTIN, *Le Théâtre des jésuites dans les pays de langue allemande : Répertoire chronologique des pièces représentées et des documents conservés (1555–1728)*, I (1729–1773), Stuttgart, 1983–1984, I.

Eisenberg akár hallei tanulmányai idején, s talán itt Eperjesen is volt rá módja, ha nem is olyan mértékben, mint Halléban. Eperjesen tehát közvetlen hatása nem lehetett rá a jezsuitáknak, Halléban azonban már lehetséges volt egy ilyen típusú kapcsolat. A 16. század második felétől német jezsuita szerzők egymás után írják drámaelméleteiket és drámáikat is, s ezeket a drámákat meg is jelentették. A Halléból származó fiatalembernek nem volt ebben az esetben más dolga, mint az, hogy nekiállt jezsuita drámákat olvasni. Johannes Müller könyvében felsorolja a jezsuita drámaírókat, összesen hetvennyolc jezsuita nevét olvassuk kötetében, akik a 18. század első három negyedéig éltek és működtek. Ezek többségének drámái Eisenberg egyetemi éveiiig már megjelentek német földön. Olyan szerzőkre gondolunk többek között, mint Jakob Pontanus (1542–1626), Jakob Bidermann (1578–1639), Jeremias Drexel (1581–1638), Jakob Balde (1604–1668), Jakob Masen (1604–1681), Nikolaus Avancini (1612–1684), Franz Neumayr (1697–1765).²⁰

A darab szerkezete

Az actusok és jelenetek sora pontosan és hűségesen követi a kor iskoláiban bemutatott drámák külső szerkezeti rendjét:

ELSŐ RÉSZ

Előkészület

Prologus generalis

Prologus specialis

ACTUS PRIMUS

Scena prima: Hit Aranya

Scena secunda: Az imádság tömjénfüstje

Scena tertia: A bűnbánat mirhája

ACTUS SECUNDUS

Scena prima: Az igaz hit, az isteni kegyelem és a szeretet békéje

Scena secunda: Az imádság kellemes füstje

Scena tertia: A háromféle ajándék: a külső kereszt
a lélek belső szükséglete
a békés halál

Epilogus specialis

MÁSODIK RÉSZ

EXAMEN

Epilogus generalis.

²⁰ Johannes MÜLLER, *Das Jesuitendrama in den Ländern deutscher Zunge vom Anfang (1559) bis zum Hochbarock (1665)*, Augsburg, B. Filser, 1930 (Schriften zur deutschen Literatur, 7–8), 35–36.

A két részből álló darab tehát kezdődik az előkészülettel, s bevezeti a prologus generalis, amely mindkét színjátékrész bevezetője. S ezt követi a prologus specialis, amely viszont csak a kétrészes játék első részének a bevezetője. Két actusra oszlik a darab, s mindkét actusban három-három jelenetet találunk. A második részt, az exament már nem kell bevezetnie a szerzőnek, mert ennek a prologusát már elmondatta a prologus generalisban.

Szereposztás

A darabban a szereposztás hiányzik, valamennyi szereplő gyermek kapott egy névmonogramot, s ennek alapján a szerepet ellátó gyermekeket be lehet azonosítani. A Der Engel Seraph szerepét ellátó fiatalember neve mellett az S betűt találjuk, ez azonban nem valódi névére, hanem csak szerepnevére vonatkozik. Az S betű a Seraph szerepnevet jelenti, a C pedig a Cherubét.²¹ A névmonogramok az alábbi szereplőneveket fedik:

DER ENGEL SERAPH	S	Casparus Henrici von Franckenstein
DER ENGEL CHERUB	C	Samuel Strascovius
DIE KÖNIGIN	I. E. S.	Johanna Elisabeth Scholtzin
KLEINE JUNGFRAULEIN		
R. K.		Rebekka Kleinin, hat éves
R. H.		Rosina Heinrichs, majdnem hat éves
A. K.		Anna Karatinin, majdnem hat éves
A. M. P.		Anna Maria Peuthnerin, hat éves
A. C.		Anna Cramerin, öt éves
A. B.		Anna Bresnenstyn öt és egynegyed éves
R. S.		Rebekka Schneiderin életkora ismeretlen

A gyermekszínházak története Tar Gabriella Nóra jóvoltából néhány éve már ismert színháztörténeti fogalom Magyarországon is. Elsősorban német nyelvterületen divatozott a gyermekekből álló színtársulat, s ezt a szokást az erdélyi szászok is meghonosították. A vállalkozóknak fizetett alkalmazottai voltak a gyermekszínházak, akik később még társulatot is hoztak létre gyermekekből. Megjelenésük egy-egy városban nyilván feltűnést keltett, s éppen ezért mindig volt elegendő nézőjük, s így a bevételekből fenn tudták tartani a színházukat és magukat tartani. A magyar Felvidék német városaiból, akár éppen Eperjesről is, vagy az erdélyi szászoktól a magyarországi nagy városokba is érkeztek gyermekszínházak, s ezek mindig tudtak elegendő érdeklődést kelteni. A Magyarországon és

²¹ A Cherub 1Móz 3,22–24-ben szerepel. Az Isten az elveszett paradicsom elé állít cherubokat. *Katolikus lexikon*, I, Bp., 1931, 325. A Seraph: Az angyalok kilenc kara közül a legelső a Seraphok. Az Isten trónja előtt állnak, mindegyiknek három-három szárnypár van. Egyik szárnypárukkal az arcukat, a másikkal lábukat fedik be, a harmadikkal pedig repülnek. *Katolikus lexikon*, IV, Bp., 1933, 256.

Erdélyben is megforduló gyermektársulatok történetét Tar Gabriella Nóra írta és jelentette meg.²²

Az eperjesi gyermekek színháza azonban nem volt hivatásos gyermektársulat, hanem inkább egy alkalmi, iskolai, amatőr színjátszó csoport, amelyben a tanár volt a szöveg írója, a játék rendezője, a szereplők pedig a kisdíákok voltak. A gyerekek többszöri próba után memorizálták az elmondandó szöveget, majd két alkalommal jelmezeikbe öltözve azt elő is adták. A gyermekek szövegeiket többnyire recitálták, azaz egy hangon „énekelték” el annak ellenére, hogy a darab előadását zenekar vezette be s talán kísérte is, majd a játék végén is produkálták valamilyen formában magukat.

A kötet rézmetszetei
A képes belső címlap

A metszet egy oltárt ábrázol. Mint minden barokk oltár, úgy ez is három részre osztható. Az alsó rész az oltárasztal, középső részen az ünnep jellegét tökéletesen szimbolizáló tárgy, egy világító csillag kapott helyet, s középpütt két angyal tartja a kötet címét. Legfelül hatágú csillagot látunk, amely, miként a nap, árasztja magából a fényt. Ismeretes, hogy a három királyt vagy a három bölcset egy csillag vezette a messzi Keletről előbb Heródes udvaráig, s itt a csillag megállt a hely felett. Amikor sem Heródes, de tudósai sem tudták tájékoztatni a három Keletről érkezett férfiút arról, hogy hol kell születnie a zsidók királyának, akkor ők újból a gyermek Jézus keresésére indultak, s ekkor a csillag is megindult újból előttük, és vezette őket egészen a betlehemi istállóig.²³

Az oltár középső részén, az oltárkép helyén jobbról és balról két angyal áll, a Cherub és Seraph, akik egy hatalmas címerpajzsszerű alkotmányt tartanak a kezükben, s ezen olvasható a mű címe: *Ein zwiefacher Poetischer Act und Geistliches Spiel Von den dreÿen Baben der Veÿsen auss Morgenlande. Behalten vnd praesentiret von acht kleinen Jüngfraulein In der Königlicher Freÿstadt Epperies in Oberungern Durch Petrum Eisenberg Im Jahr 1651.*²⁴

A címerpajzsot tartó két angyal, azaz a két fiatalember életkorát nem ismerjük, de legfeljebb tíz-tizenkét évesek lehetnek. Az egyik egy Seraph szerepében lépett fel, a másik szintén angyal, és egy Cherub szerepében játszik. Az angyalok látszólag egy oltárasztalon állnak, mint ahogyan díszes, barokk oltárainkon angyalszobrok tartják a templom patrónusáról készített festményt vagy bármilyen tárgyú képet. Az oltárasztal elülső oldalán, azaz alul, középpütt a vízkereszti témát ábrázoló kép látható: Mária kezében a gyermek Jézus ül. Máriának is és a kis Jézusnak is feje fölött a megszokott gloriola világít. Mária háta mögött egy idős szakállas férfi, nyilván Józsefet ábrázolja. Mind a három

²² TAR Gabriella Nóra, *Gyermek a 18. és 19. századi Magyarország és Erdély színpadjain*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 2004 (Erdélyi Tudományos Füzetek, 244).

²³ Mt 1,1–12.

²⁴ [A címlap versóján a lap tetején:] Bibl[iothecae] Hung[ariae] Jankovichianae. E. ord. 3. [Középtájt ceruzával:] Eisenberg Petri.

király látható a képen. Az előtérben egy felnőtt férfi, Gáspár térdel, akinek hosszú fehér haja alatt világosan megkülönböztethető a hermelin gallér, amely alatt hímzés nélküli palást fedi a figura egész alakját. Ő minden bizonnyal az aranyat már átadta a kis Jézusnak vagy szüleinek. Jobbra egy fekete arcú, tehát néger király, azaz Menyhért, aki egy emberi fej nagyságú edényben adja át a kisdednek a tömjént. A harmadik egy turbános alak, Boldizsár, aki a jobb kezében a mirhát adja át. A gyermek Jézus nyújtja az ajándékért a kezét.

Az 1. számú kép

A képen az előtérben egy viszonylag nagyméretű pódium látható, ez a színpad, amely természetesen a padlózat szintjéből valamennyire kiemelkedik. A háttérrel, egy viszonylag széles ajtónyílást az utasítás szerint zöld színű függöny takarja el. Az ajtót eltakaró függöny a kisfüggöny. Az ajtó felső peremén tíz olajmécses ég, az ajtónyílástól jobbra és balra a fal felső peremén hat-hat hosszú szárú gyertya világít a kereszt bal és jobb oldalán. A gyertyák magassága a közép felé tartva arányosan csökken.

Hogyan kell előkészíteni a színháztermet az előadásra? Mindenekelőtt valamennyi ablakot és ajtót valamiféle szőnyeggel el kellett fedetnie a rendezőnek úgy, hogy a nappali fény ne jöhessen be a terembe. S jobbról és balról az említett hat-hat gyertya mint egy fénykorona egészen magasról bevilágítja a termet. Az ajtónyílás középső tengelye felett egy hatalmas keresztet helyeztek el a falon, amelyen korpusz is látható. A kereszt fölött vagy inkább rajzi hibából eredően a színpadtér legelején egy hatalmas függönyt hengerítették fel egy fa- vagy fémhengerre. A henger két végén az orsó jól látható. Ez volt az úgynevezett nagy függöny, ez azonban csak előlről takarta a színpadot, két oldalról nem. Nem lehet tudni, hogy csak a falat takarja-e a függöny, vagy csupán a rajz hibája az, hogy a függöny olyan, mintha csak a háttérrel takarná. Ha ez a felhengerített függöny csak előlről takarta el a színpadot, s ha a rajzoló egészen előre képzelte el a függönyt, a két oldalról a függöny nem takarhatta a színpadot, ha meg hátul volt, akkor meg jóformán semmit, csak a falat fedte. A jelenetekben először jönnek ki a szereplők a színpadra az ajtón keresztül, s felállnak utasítás szerint, s míg a sor vagy sorok elrendeződnek, leengedik a zöldsínű kisfüggönyt, s amikor már minden szereplő a megfelelő pózban beállt a színpadon, akkor feltekerik a nagy függönyt. Ez minden jelenet legelején az ünnepélyes pillanat, s ezt mindig zenével vagy énekszámokkal kísérik.

A színpad méretei

A színpad hosszúsága 5 rőf, szélessége 6 rőf. 1 bécsi rőf 0,7792 méternek, azaz majdnem 80 centiméternek felel meg. A színpad hossza tehát 5×80 centiméter, azaz majdnem négy méter hosszú volt, egészen pontosan 3,896 méter. Szélessége hat rőf volt, azaz $6 \times 0,7792$, azaz 4,6752 méter. Eisenberg a rőf szó német változatára az Ele szót használ-

ja. Az Ele a méter szónak a holland neve, azaz 1 Ele azonos 1 méterrel. Ha ez igaz, akkor a színpad hossza 5 méter, szélessége pedig 4 méter volt. Ha röfnek fogjuk fel az Ele szó jelentését, akkor a színpad magassága az Elének egynegyede, azaz kb. 20 cm. Ha az Ele 1 métert jelent, akkor a színpad és a padló szintje között kb. 25 cm a távolság. A rajz szerint az utóbbi arányok nem nagyon felelnek meg a valóságnak. A rajz alapján még az is elképzelhető, hogy a színpad kb. 40–50 cm magas emelvény lehetett. Kétségtelen, a tanári katedra legfeljebb 25 cm magas lehetett. Itt azonban a gyermekeket majdnem teljesen takarja az emeltszintű pódium, a felnőtteket pedig ülve csak deréktól felfelé látjuk. A színpadot letakarták vagy lefestették valamiféle olyan anyaggal, amely a fa erezetét adta vissza, s az egyébként valóságosan párhuzamos deszkaszálak mintha befelé megnyúlnának. A rajzoló tehát tökéletesen tudta felhasználni a színpad padlózatának erezetével az emberi érzéki csalódást. A valóságosnál sokkal hosszabbnak tűnik a színpad.

Nem tudjuk, hogy az eperjesi iskolában hol biztosítottak helyet a színházi előadásra és a közönség elhelyezésére. A berendezés és a hatalmas, falra helyezett kereszt azt engedni sejteti, hogy a színhely vagy egy nagyobb méretű osztályterem, vagy maga a templom lehetett. Ha templomban rendeztette volna be Eisenberg a színpadot, akkor a színpad megépítésére leginkább a templom szentélye lehetett volna alkalmas. Tudjuk, hogy a lutheránusok a templom szentélyének liturgikus terét majdnem az eredeti változatban megőrizték és őrzik. Az ajtón, amely a sekrestye és a szentély között létezik, jön be a pap az istentiszteletre, s ezen át is távozik. Ezt az ajtót azonban a rendezői, szerzői kívánságoknak megfelelően szőnyeggel el kellett takarniuk, hogy a fény be ne jöjjön a templomba.

A nézőtér

A nézőközönség körbeüli a színpadot. A színpaddal szemben az első sorban az előkelő urak ülve nézik az előadást. A második sorban a hölgyek kaptak helyet. A hat hölgy közül ketten széles karimájú, nagyméretű kalapban jelentek meg, s egy nőt csak egy kisebb fejfedőben, talán sapkában vagy kendőben láthatunk. Három hölgy fedetlen fővel jelent meg, csak sűrű hajuk volt egyetlen fejdíszük. A színpadtól balra ismét csak felnőttek foglaltak helyet, közülük azonban többen csak állva nézhették az előadást, bár az első sorban mintha néhány néző széken foglalna helyet. A bal oldal első sorában előbb egy fehérszakállas idős urat látunk, mellette ül egy hatalmas papírlapot tartó férfi a sorban középpontban. Minden bizonnyal ő a darab egyik rendezője, aki ugyanekkor vállalta a sűgő szerepét is. Ez a férfi talán fekete papi reverendában jelent meg az előadáson. Tőle balra egy világosabb, talán lilás piros színű papi gallér látható egy férfi vállán, ezt már magasabb rangú papok viselhették. Jele ez annak, hogy a katolikus egyházban a manapság is ismert papi reverendát a 17. század közepén az evangélikus iskola tanárai és papjai ugyanúgy viselték, mint a katolikus papok. A hátsó sorokban is inkább csak férfiak nézik az előadást.

A színpadtól jobbra a gyermekek sorakoznak. Egyik-másik gyerek a hideg téli idő miatt meleg sapkát visel, s azt az előadás idején sem veszik le. Tehát a színházi előadásra biztosított teremben nem fűtöttek. A gyermekek valamennyien állva nézték meg az előadást. Néhányuknak a feje alig emelkedik a színpad fölé. A jobb oldalon a nézők sora hátrafelé fokozatosan emelkedik. Lehet, hogy a padlózat szintjét valahogyan lépcsőzetesen megemelték, vagy csak a rajzoló akarta valamennyiüket így feltüntetni a képen. Ismeretes, hogy Pesten a piarista és Egerben a jezsuita színpad nézőterét képezték ki ugyanígy.²⁵

Még a háttérben lévő függöny le volt engedve, a színpad nagy függönyét azonban, miközben a zenészek játszanak, felhengerítik. A színpadon csak a két angyal áll, balról a Seraph, jobbról pedig a Cherub. A Seraph kezében valamiféle csőszerű eszköz látható, amely leginkább a tengerészek távcsövéhez hasonlít. A cső végén egy világító csillag hívja fel magára a figyelmet. A cső átmérője négy zoll. A jobb oldalon álló Cherub kezében egy fénylő kard látható, s kardjával az ajtó függönyére applikált világító csillagra mutat. Mindkét angyalnak a haja fénylik és világít. Mindketten bokáig érő fehér ingben jelennek meg, amely leginkább hasonlít a ma is használatos katolikus, liturgikus öltözkéhez, az albához, amit derekukon cingulussal összekötnek a papi szolgálatot teljesítő személyek. Az angyalok nyakukba egy sálát helyeztek, azt mellük előtt keresztben elhúzták, s hátul a csípőjükön összekötötték. A Seraph vörös, a Cherub kék selyem sálát visel.

A 2. számú kép

Ez a kép a *prologus specialis* jelenetének színpadi ábrázolása, talán helyesebben állóképe. A háttér ugyanaz, mint az 1. számú képen, azaz a függönyt felhengerítették. Ugyanaz a tíz gyertya és tíz mécses ég, mint az első számú képen. A függönnyel elfedett bejárati ajtó jobb oldalán a Seraph, bal oldalán a Cherub áll. Mindketten ugyanazt a jelmezt viselik, mint az első képen. Mindkettő fejét babérkoszorú díszíti. A Seraph bal kezével egy hatalmas, hatágú, világító csillagot tart. A csillagra rajzolt belső körön a Szent Család képe jelenik meg, amely talán ugyanaz, mint a címlapképen: a három király ajándékaival hódol a gyermek Jézus előtt. A csillag csúcsein ismét megjelenik a három király, a hat csúcson közül háromon három király és azok három szolgája látható. A Szent Család festett képe fölött a Jézusra sugárzó csillag fénylik. A Cherub jobb keze mutató ujjával rámutat a kivilágított csillagra, bal kezében viszont egy háromágú liliumot tart. A hatalmas festett és kivilágított csillag másik oldalán a Seraph áll, aki szintén jobb kezével mutat a csillagra.

A Csillag és a két Angyal előtt a nyolc leánygyermek áll. Valamennyinek korona van a fején, s mindannyian jobb kezükkel hátra mutatnak a hatalmas világító csillagra. Bal

²⁵ Eger: KILIÁN István, *Az egri jezsuita iskola színjátszásának adatai (1692–1772)*, klny. az Egri Főegyházmegye Sematizmusa VI-ból, Eger, 1993, 185–224; Pest: KILIÁN István, *A piarista dráma és színjáték a XVII–XVIII. században: Iskolai színjátékaink témarendje egy reprezentatív jezsuita minta és a teljes piarista felmérés alapján*, Bp., 2002, 221–222.

kezükben egy-egy gyertyatartóra helyezett gyertya ég. A hét kisleány jelmeze ugyanaz, mint az 1. számú képen. A hét kislány balról jobbra haladva az alábbi sorrendben áll: első Rebekka Kleinin, a második Rosina Heinrichs, a harmadik Anna Karatinin, a negyedik Rebekka Schneiderin, az ötödik Anna Bresnenstyn, a hatodik Anna Cramerin és végül a hetedik Anna Maria Peuthnerin. A harmadik és a negyedik gyermek között, a sorból kissé kilépve áll a Királynő, Johanna Elisabeth Scholtzin.

A 3. számú kép

A hármassal ellátott kép szerint az első actus első scenája az előbbihez hasonló háttér előtt zajlik. A kis és a nagy függönyt már felgöngyölítették. A kereszt a korpussszal ugyanúgy a falon függ, mint az előbbi képen, s a falra és az ajtó felső peremére helyezett tizenkét gyertya és tíz mécses, mint az előbbi színpadképen, adja a világítást. Az ajtót eltakaró zöld színű kis függöny előtt állnak bal oldalon a Seraph, jobb oldalon a Cherub. Mindketten tartanak egy hatalmas világító csillagot. A belsején kör alakú rajz: felső szélén a csillag ugyanúgy sugárzik a gyermek Jézus felé, mint az előbbi élőképen. Most azonban a háttérben nem látszik József alakja. Mária ölében a gyermek széttárt karokkal várja ajándékát, s talán elöttük térdepel az első király, Gáspár, s mögötte egy turbános férfi, Boldizsár látható. A csillag ágain ismét a három királyt és a hozzájuk tartozó három szolgát láthatjuk. A képen azonban ezúttal csak három szereplő jelenik meg. Bal oldalon a Seraph szerepében angyalszárnyakkal ékesített és hosszú fehér ingbe öltöztetett figura bal kezével tartja a csillagot, jobb kezével viszont rámutat a karácsonyi történet legjelentősebb két alakjára, Máriára és a gyermek Jézusra. A Seraph vörös színű selyemsálat kötött a mellén keresztbe, s cingulusával, azaz derékövével két oldalt lefixálta. A jobb oldalon a Cherub vörös sálát ugyanígy kötötte meg derekán. A sálak lobogása jelzi a két alak heves mozgását. Mindkét Angyal fején az előbbi élőképen is használatos babérkoszorú jelenti a díszet. A harmadik szereplő a hatalmas csillag előtt a közönség felé fordulva, a csillagnak háttal térdepel. Ő a nyolc közül az egyik leány, Rebekka Kleinin, akin földig érő fehér ruhája jelenti legfőbb díszét. A mellén elől keresztbe vezetett sálát is egészen jól láthatjuk. Rebekka Kleinin jobb kezével egy kerek tárgyat, talán ostyát vagy kenyeret mutat fel, amelyen az IHS betűmonogram olvasható.²⁶ Bal kezével egy gyertyatartót fog, amelyen alul egy ágba, fentebb két ágba öntött gyertya ég. Ebben a scenában csak ez a három szereplő jelent meg a színen. Rebekka Kleinin ajánlja a költemény elrecitálásával a hit aranyát a gyermek Jézusnak.

²⁶ IHS Jézus nevének görög betű-rövidítése, amelynek és változatainak több feloldása ismeretes. [DIÓSI István], *Magyar katolikus lexikon*, V, Bp., 2000, 212.

A 4. számú kép

Ez a kép vezeti be az első actus második scenáját. A háttér ugyanaz, mint az előbbi képeken: hat-hat gyertya ég a fal kárpitján, s összesen tíz mécses az ajtóén. A Seraph és a Cherub ugyanabban a jelmezben, ugyanazzal a mozdulattal állnak a hatalmas, festett, világító csillag mellett. Az előbbi és a most bemutatott kép között a különbséget a csillagra festett, rajzolt kép jelzi. Ezen is a betlehemi születéstörténet megejtő jelenete látható. Csak míg az előző képen (3. sz.) József alakja nem látható, itt már egészen pontosan és félreérthetetlenül, másra nem magyarázható módon megjelenik az ő figurája is – Mária mögött a háttérben. A csillag belsejében rajzolt körben felülről ugyanúgy ontja sugarát a csillag a kis Jézusra, akit most nem édesanyja karjaiban látunk széttárt karokkal, hanem egy szalmarakáson fekszik. Jobbról a háttérben ismét csak két királyalak fedezhető fel, de ha az előbbi két alak Gáspár és Boldizsár volt, akkor most Menyhért és Boldizsár látható. Boldizsár most is turbánban jelenik meg. A rendkívül apró, bélyegnél valamivel nagyobb rajzon világosan megkülönböztethető a három király vagy az ajándékról, vagy a viseletről. Gáspár aranyat hoz valamiféle dobozban, Menyhért tömjént ad ajándékkul a gyermek Jézusnak vagy tömjéntartóban, vagy füstölőben, vagy kézben. Boldizsár turbánban látható, s Menyhért pedig fekete bőrű. Kezében ugyan a mirhát látni a kép kicsi volta miatt nem lehet, de bőre színe megkülönbözteti a másik kettőtől.

A hatalmas csillagot a bal oldalon álló Seraph tartja a bal karjával, s jobb kezével a csillagra mutat. A másik angyal itt is jobb kezével a csillagra mutat, s bal kezében egy háromágú lilium virágzik. A csillagnak háttal térdepel a Rosina Heinrichs nevű kisleány, aki kibontott haján koronát visel. Jobb kezében egy tenyérnyi nagyságú, égő, füstölő és lángoló tömjendarabot tart, bal kezében egy tömjénfüstölőt, amelyből szintén árad a füst. Bal tenyerében pedig szorít egy, az előbbihez hasonló gyertyatartót, amely az előző képen látható. A gyertya alul egy ágba fontan, feljebb kettéválik, tehát két lángon ég. A leány jelmeze ugyanaz, mint az előző képen szereplő leánykéé. Ruháját kétsoros himzés díszíti, s nyakán egy feszes golyósoron egy bross lóg.

A rendezői utasítás szerint a hátsó, nagy függönyt a scena elején kísérő zene hangjai mellett az orsókra feltekerik. S miként az előbbi jelenetben, a két Angyal mozdulatlanul megáll. S mindketten a festett csillag mellett mozdulatlanok, szemükkel nem pislognak, s tekintetükkel mereven nézik a közönséget. Rosina Heinrichs két szemével a csillagra tekint, s a gyermek Jézusnak az ima tömjénét akarja ajándékozni.

Az 5. számú kép

Ez a színpadkép vagy élőkép az első actus harmadik scenáját vezeti be. Anna Karatinin térdepel a kép középpontjában, bal kezében egy gyertyatartót tart, amelyen két gyertya fénye világít, jobb kezében pedig három mirhaszálnak kellene lenni, ehelyett azonban egy fel nem ismerhető tárgyat tart, amely leginkább valamiféle, a balzsamot tartalmazó edényféléseghoz hasonlít. Ez az élőkép majdnem hasonló az előbbiekhöz. Két

dolog változik csupán. A hatalmas csillag festménye más. A Seraph, mint az előző met-szeten, tartja bal kezével a csillagot. Jobb kezével a festmény tárgyára mutat. A Cherub leengedett bal kezében egy háromvirágú liliomszálat tart, mint az előbbi két képen, s jobb kezével ő is a csillagra mutat. A csillagnak háttal a majdnem hat éves Anna Karatinin térdepel, aki jobb kezében három darab mirhát tart. A mirha tulajdonképpen keleti illatos fűszernövény, amit illatáért, gyógyító hatásáért kedveltek. A balzsamfélék egyike, füstölő és kultikus szer is. A mirha az odaadás, az Istennek adott áldozat jelképe. A római korban rendkívül elterjedt illatosító szer volt.²⁷

A 6. számú kép

A 6. számú képen három mozdulásban lévő szereplő látható. A háttér ugyanaz, mint az előző képeken. A kijárat ajtó szőnyegére helyezve látjuk a világító csillagot, amelyen a kép ismét változik. A kép előterében a szalmakupacon a kis Jézus fekszik a hátán. Kezét, lábát, mint a kicsiny pólyás baba, széttárja. Balról József térdel mellette, jobbról Mária valamiféle ajándékot mutat a gyermeknek. Jobbról a háttérben még két látogató látszik, vagy két meg nem nevezhető király, vagy a harmadik király, vagy valaki más. Seraph siettében lépve felemeli és tartja vagy inkább mutatja is hosszú botjával a fénylő csillagot.

A kép előterében Anna Maria Peuthnerin áll, akinek jobb kezében egy IHS monogramot tartó kerek tárgy, valószínűleg ostya, esetleg kis kenyér látható, bal kezében egy gyertya-tartón két szál gyertya világít. Anna Maria Peuthnerin fején is kicsi korona látszik.

A 7. számú kép

A második actus második scenájában ismét változik a kép. Bal oldalon a Seraph tartja botjával a hatágú csillagot. A gyermek Jézus feje fölött, mint eddig valamennyi képen, látszik a sugárzó csillag. A kicsi Jézus most József kezében ül, ő a gyermeket előre tartja Mária felé, aki vagy nincs a képen, s akkor két király képe látszik, vagy a Gyermek előtt térdel, s átvenni készül gyermekét. Jobbra a háttérben áll még egy figura, aki minden bizonnyal a tömjént hozó Menyhért.

A Cherub jobbról egyik lábával előre lép, s bal kezében a három virágot mutató lili-omszál virágozik. Anna Cramerin jobb kezében tömjéndarab lángol és füstöl. Bal kezében egy gyertyatartót fog, amelyen ég a kétágú gyertya, s tartja még a szertartásokon használatos füstölőt is, amelyből árad a tömjénfüst. Fehér ingujját könyök felett valami egybe-fogja, bizonnyal valamiféle ékszer lehet. Nyakán valamiféle nyaklánc, amelyen bross lóg.

²⁷ STIRLING János, KERESZTY Zoltán, *Mirha* (szócikk) = *Katolikus lexikon*, IX, 2004, 201.

A 8. számú kép

Az OSZK tulajdonában lévő könyvpéldányból ez a kép hiányzik. Valaki, nem sejtve, hogy milyen értéket tesz hiányossá, ezt a lapot nyilván már nagyon régen kitepte. Az RMNy azonban ezeknek a régi nyomtatványpéldányoknak közli a lelőhelyét is.²⁸ Így az MTA Kézirattárában található példányból kiegészíthetem a hiányt.²⁹ A háttér ugyanaz, mint a korábbi képeké. Tíz gyertya ég a fal kárpitján, tíz mécses világít az ajtó felső peremén. Az élőkép bemutatására most is, mint bármelyik jelenetnél, a szereplők az ajtón át jönnek be, s amikor már valamennyi szereplő a színpadon van, az ajtó elé felhúzott kis függönyt leengedik, s ez által elzárják a kijárási lehetőséget, valamint ezzel biztosítják a mesterséges fény terjedését. A kis függönyre egy rézmetszetet raktak, amely ismét egy keresztet ábrázol. S a keresztet ábrázoló képen természetesen a korpusz ismét látható. Fönt a falra már a játék elején felfüggesztették a hatalmas keresztet korpusszal. A Seraph bal lábával határozottan a kép felé lép, s bal kezével fogja s kissé előre emeli a kép alsó részét. A Cherub a kép jobb oldalán áll, s jobb kezével határozottan a keresztet ábrázoló képre mutat, leengedett bal kezével pedig fogja a háromvirágú liliomot. A két angyal előtt és középpütt áll az öt és egynegyed éves Anna Bresnenstyn, aki bal kezében a szokott gyertyatartót tartja, s azon a gyertya ég. Jobb kezében egy mirhadarabot tart, amit alig lehet észrevenni.

A 9. számú kép

Ez az élőkép az *epilogus specialist* vezeti be. Szereplői ugyanazok a hat év körüli kislányok, és a két angyal szerepében a valamivel idősebb két fiú. A Seraph a bal oldalon kissé a háttérben tartja a csillagot, amely körülbelül ugyanolyan méretű, mint a legkisebb növésű gyermekleányka. Ugyancsak háttérben a jobb oldalon kezében a háromágú liliommal a Cherub láthatóan előrelép. Hét leányka egy sorban a két angyal előtt és között helyezkedik el úgy, hogy középpütt közülük a legmagasabb áll. A legkisebb növésű leányka kissé előrelép a sorból. A leányok sorában a legmagasabb a királynő, Johanna Elisabeth Scholtzin, aki jobb kezében egy jogart tart, bal kezében pedig egy nagy gyertyaszálalát nyújt előre. Mindegyik kislánynak a mellén az elől keresztbe kötött úgynevezett sál világos színű, a királynőé azonban sötét, minden bizonnyal piros lehetett. Mindegyik leánygyermek fején korona látható. A királynőtől balra álló három leány egymás mellett áll, s mindhárman jobb tenyerüket kissé előre tartják, bal kezükben pedig egy nagy gyertyatartóra helyezett, lángoló gyertyát tartanak. A királynőtől jobbra lévő három leányka felfelé mutató tenyérrel tartja előre jobb kezét, s bal kezükben ők is gyertyát tartanak. A lányok a királynőtől balról jobbra így helyezkednek el: Rebekka Kleinin, Rosina Heinrichs, Anna Karatinin. A királynőtől jobbra így következnek egymás után a

²⁸ RMNy 2411.

²⁹ MTAK Kt. Jelzet: Ráth 672.

leányok: Anna Bresnenstyn, Anna Cramerin, Anna Maria Peuthnerin. A legkisebb növésű leánya kissé előbbre, s balról a harmadik és a negyedik leány között áll. Ő Rebekka Schneiderin. Amikor a kísérőzene megkezdődik, a Seraph előre vezeti Anna Bresnenstynt. S amikor a függönyt már a csigaszerkezettel felemelték, valamennyi leány ugyanabban a jelmezben, ugyanazokkal a kellékekkel, s bal kezükben egy-egy égő gyertyával a színpadra vonul a fentebb felsorolt sorrendben, s felállnak félkör alakban. A legkisebbnek kell elmondania az epilógust, és neki kell köszönetet is mondania, éppen ezért ő a sorból kissé előrelép. A nagyméretű világító csillagra festett kép ismét változik. Mária ölében a gyermek Jézus, akinek feje fölött a csillag ontja sugarát. Mária előtt egy térdelő nőalak látható, aki éppen ekkor nyújtja ajándékát Jézusnak.

Examen

A 10. számú kép

Amikor már a színpadon valamennyi szereplő megjelent, azaz bejöttek a színpad hátterében látható ajtón, az ajtó előtti kis függönyt az erre a célra odarendelt szakemberek vagy betanított diákok leengedték. Ezután a nagy függöny feltekerését kezdték meg, közben azonban a zenekar az Alleluja dallamát kezdte játszani. Lassan egyre többet látni lehetett a színpadból. Amíg tartott az ünnepi Alleluja zeneszáma, egy hosszú és alacsony padot hoztak be a színpadra, s ezt valamiféle zöld textíliával letakarták. A kis függöny elé egy trónust helyeztek el, s ezen foglalt helyet a királynő, Johanna Elisabeth Scholtzin. A trónus mögött a függönyre néhány virágot ábrázoló festményt tűztek. A virágok közül fel lehet ismerni a rózsa és a tulipán rajzát. A királynő jobb oldalán a Seraph áll, aki bal kezét a királynő vállára helyezi, jobb kezében egy jogart tart, s avval a királynőre mutat. Johanna Elisabeth Scholtzin bal oldalán a Cherub áll, aki kissé a királynő fölé hajol. Jobb kezét a királynő vállára teszi, bal kezével egy hosszú égő gyertyát tart. Seraph ruhájának a ráncaira különösképpen ügyelt a rézmetsző, de gondosan ábrázolta azt is, hogy mindkét angyal mozgásban van, úgy, hogy ugyanakkor a királynőnek megadják a teljes tiszteletet.

A zöld textíliával leborított, alacsony padon a hét kisleány ül balról jobbra az alábbi sorrendben: Rebekka Kleinin, Rosina Heinrichs, Anna Karatinin, Rebekka Schneiderin, Anna Bresnenstyn, Anna Cramerin és Anna Maria Peuthnerin. A hét kisleány jobb kezével hátra mutat a királynőre, s az első háromnak a kezében a gyertyatartó és az égő gyertya balra hajlik, a többi négy leány kezében a gyertyatartó jobb felé dől. Valamennyi leánynak a jelmeze, jelmezének a színe ugyanaz, mint az egész darabban.

Ami a 10. számú kép rajzi megoldását illeti, el kell mondani, hogy a háttérfüggöny előtt ülő királynő inkább egy fiatal, kissé kövér felnőtt illúzióját kelti, mint egy éppen hat éves kisleányét. A rézmetsző rajzkészsége felől már másoknak is volt kétségük. Rajzilag nem feltétlenül megnyugtatóak és határozottak ezek a művek. Ha igaz az, hogy nemcsak szerzője, hanem rézmetszője is volt Petrus Eisenberg ennek az irodalmi műnek, akkor ezért a sokoldalúságért inkább dicséret, mint bírálat illeti. A rézmetszés ugyanis megle-

hetősen nehéz sokszorosítási technika, s ehhez a rajzkészségen túl rézmetszői, sőt nyomdai alapismeretekre is szüksége volt a művészeknek.

Csak a rendkívül részletes rendezői utasításból tudja meg az olvasó, hogy a királynő bal kezében egy aranyba kötött tenyéryni nagyságú könyv látható, s nemcsak a szereplők, hanem maga a királynő is jobb keze mutatójával erre a könyvre mutat. Azt már csak a rendezői szövegből lehet megtudni, hogy a könyv Sirák fia intelmeit tartalmazza. A rendezői utasítás ugyanis külön hivatkozik a 11. fejezetre, amelynek néhány versét alább idézzük: „A bölcsesség felemeli a szegény fejét, s a főemberek között juttat neki helyet. Senki fiát ne dicsérd a szépsége miatt, s a külseje miatt ne vess meg senkit. Milyen kicsi a méh a röpködők között, mégis, amit termel, az pompás édesség. A ruhádra, amit hordasz, ne légy soha büszke, és ne tetszelegj, hogyha más magasztal. Mert a Föl-ségesnek a művei csodásak, de ténykedését senki nem láthatja. Már nem egy uralkodó az utcára került, és megkoronáztak semmibe vettek. Megvetés lett a sorsa számos hatalmasnak, és sok nagyra tartott került más kezére.”³⁰

Kétségtelen, ezek az intelmek olyan embereknek a gondolatai, akik sok időt megérttek, és számtalan ember felemelkedésének és alacsony sorba jutásának lehettek személyes tanúi. A vizsga tulajdonképpen annyit jelentett, hogy egyetlenegy leány adott számot erről az olvasmányról.

A 11. számú kép

Bár a rendezői utasításban erről nincs szó, de nyilvánvaló, hogy ennek a scenának a szereplői egy személy kivételével ugyanazok a személyek, mint az előbbi jelenetben. Ezeknek a szereplőknek természetesen előbb be kellett jönniük az ajtón keresztül a színpadra, s amikor már valamennyien bent voltak, a kis függönyt fel kellett tekerni. Az ajtó bejáratát tehát elfedték. S hamarosan megkezdődik valamiféle zenei produkció, s amikor már mindenki bent van, akkor megkezdik feltekerni a nagy függönyt.

A színpadon a nyolc leány az előbbi sorrendben feláll. A bal oldalon állók jobb kezüket lelógatják, s tenyerüket kifelé fordítják. Bal kezükben hatalmas gyertyatartót látunk, amelyekben a gyertyák lobogva égnek. A negyedik személy a királynő, Johanna Elisabeth Scholtzin, jobb kezét ő is lefelé lógatja, bal kezében pedig felfelé tart egy kardot. A sorrendben ezután következik a Seraph, akinek a jobb keze szintén lelóg, bal kezével pedig egy világító fénylő csillagot tart. Ez a csillag azonban legfeljebb tenyéryni méretű vagy annál valamivel nagyobb. Ezután következik a leányok sora mögött a Cherub, aki jobb kezével most hátra mutat a tanítóra, bal kezével pedig tartja a háromvirágú liliomot. A kis függöny előtt pedig most első és utolsó alkalommal láthatjuk a fiatal tanítót is, akit nem jelmezben, hanem napi viseletében, azaz fekete, testre feszülő térdnadrágban és ugyanolyan anyagból készült blúz kabátban láthatunk. Bal kezében egy hatalmas botot tart, jobb kezével pedig bajsztát igazítja meg. Érdekes, a tanító most jele-

³⁰ Sir 11,1–6.

nik meg először az eperjesi színpadképen, s az csak a rézmetsző megfigyelőkészségét dicséri, hogy a tanítót akkor és úgy ábrázolja, amikor éppen bajszát igazítja. Sejthető, hogy az ifjú tanítónak éppen ez egy állandó jellegű mozdulata lehetett. A tanító alakja felett PE névmonogramot látunk. Nyilvánvaló, hogy a tanító, Petrus Eisenberg saját magát ábrázolta.

Ritka lehetőség, hogy irodalomkutató vagy drámatörténész olyan színpadképekhez jusson, amelyek a 17. századból származnak. Különösképpen vonatkozik ez a magyarországi színházak színpadjaira, élőképeire, hiszen nálunk hivatásos színjátszás csak a 18. század végén indul meg. S íme, most arra nyílik lehetőségünk, hogy összesen tizenegy színpadi élőkép ábrázolását tudjuk bemutatni. Az első kép számozatlan. Ez a könyv címlapképe, s a további 11 kép a prológosokkal és az epilógusokkal együtt a könyvben közölt színi jelenetek elején található élőkép. Az is különös, hogy a képek ilyen koraiak legyenek, hiszen a 17. század közepén keletkeztek. S szinte még lehetetlenebbnek látszik, s a magyar színházi szakirodalomban ez ilyen korán nem fordulhatott elő, hogy az élőképek rajzait rézmetszés-eljárással sokszorosítsa a nyomdász. S talán a sok különös dolog közül az a legkülönösebb, hogy a rajzok mestere, a metszet készítője Varga Imre szerint maga a mű szerzője, Peter Eisenberg volt.³¹ S hogy a szokatlan dolgokat csak tovább szaporítsuk, azt is el kell mondanunk, hogy ismereteink szerint soha nem fordult elő, hogy egy teátrálisan megrendezett iskolai vizsgát, annak színpadi képét rézkarccal mutassanak be. Nagyon jól ismerjük a 17. század végéről, a 18. század elejéről származó jezsuita díszletképeket.³² Ezek azonban csak tervek, s nem a megvalósult színpadi képeket ábrázolják. A két képanyag között éppen ez az alapvető különbség.

A barokkban mindent teátrálisan rendeztek. Színpadias volt a Gergely-napi kirándulás, az úrnap szertartás menete, a Szent Iván-nap megünneplése, a karácsonyi és vízkereszt betlehemes játék, az újév köszöntése, az akadémiák különleges rendezvényei, azaz az önképzőkörök ünnepi ülései, s egyáltalán minden teátrális volt, ami nyilvánosság előtt zajlott. A teatralitás annyit jelent, hogy az ünnepség vagy a rendezvény résztvevői jelmezt viseltek vagy ünnepi viseletben jelentek meg, s ha vonulniuk kellett, akkor többnyire zeneszó és dobpergés mellett tették ezt. Ha szükséges volt, a menetben válogatott öltözékű fiatalok gyertyát vagy fáklyát vittek magukkal. Teátrális volt még a nagypénteki önostorozó körmenet is, amelyen alkalmilag Jézus-korabeli jelmezekben jelentek meg az erre kiválasztott személyek.³³ Teátrális volt maga a temetés is.³⁴ Nyilvánvaló, hogy a

³¹ VARGA Imre, *Eisenberg, Petrus* (szócikk) = *Új magyar irodalmi lexikon*, Bp., 1994, I, 490.

³² *The Sopron Collection of Jesuit Stage Designs*, ed. JANKOVICS József, preface by Marcello FAGIOLO, studies by ÉVA KNAPP, ISTVÁN KILIÁN, iconography by TERÉZIA BARDI, Bp., Enciklopédia Kiadó, 1999.

³³ KILIÁN István, *Vallásos és profán teátrális rendezvények a beszercebányai jezsuita iskolában (1648–1773)*, MKsz, 115(1999), 410–424; KILIÁN István, *Liturgia és színjáték a marosvásárhelyi jezsuita iskolában 1703–1763* = *Imádságos asszony: Tanulmányok Erdélyi Zsuzsanna tiszteletére*, szerk. CZÖVEK Judit, Bp., Gondolat Kiadói Kör–Európai Folklor Intézet, 2003, 75–86; KILIÁN István, *Szent Iván-napi színjáték néhány 18. századi jezsuita iskolában* = *Summa: Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére*, szerk. MACZÁK Ibolya, Piliscsaba, PPKÉ BTK, 2007, 154–162; KILIÁN István, *A 16–18. századi magyarországi drámák tipológiája* = *Színházvilág – Világszínház: Tanulmányok a magyar és az európai dráma 18–19. századi történetéből*, szerk.

színpadiasságot leginkább azok az iskolák tudták megvalósítani, amelyek valamelyes anyagi háttérrel is rendelkeztek. A kisebb anyagi bázissal rendelkező iskolák is törekedtek a barokk teatralitás megvalósítására, de kivonulásaik, bevonulásaik természetesen nem kívántak annyi anyagi áldozatot.

Az eperjesi evangélikus iskolának szerencséje volt ebben a tekintetben, mert ha nagyobb összeggel nem is rendelkeztek, amit erre a célra fordítani lehetett volna, sikerült azonban szerződtetniük egy olyan iskolai tanítót, tanárt, rektort vagy rektorhelyettest, aki a szászországi iskolából, Halléból magával hozta a rézmetszés tudományát. A rézmetszés különösképpen érdekelte a protestáns peregrinusokat. Majdnem egy évszázaddal később egy 18. századi miskolci peregrinus diák úti és tanulmányi jegyzeteket készített. Ez a vegyes, jegyzeteket tartalmazó, hatalmas kötet többek között arról is tanúskodik, hogy a kézirat szerzője és tulajdonosa svájci tartózkodása idején titokban elleste házigazdája rézmetsző mesterségét, és szerszámain, eszközeit, módszerét „alattomban” lerajzolta, leírta és hazahozta a titkot, hogy itthon ebből mások is tanulhassanak. Pápai Tóth (M.) Mihály (1700–1786) svájci útja után diósgyőri lelkész lett, s egy 783 lapos kéziratcsomója maradt ránk, amit ő egybekötöttetett. Ezt a hatalmas kéziratot gyűjteményt a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár őrzi. Egyik lapján az alábbiakat olvassuk: „A Kupfferstick vagy a veres rézre való Tinctura vagy Feketén való nyomtatásra, a’ minemű képek Augspurgban készülnek, metszés és Rajzolás mesterségének rövid le-írása: a’ melyet Helvétiában, Bernában Johannes Ludovicus Nöthiger nevű Kupferstecker gazdjánál tanult alattomban Akadémiai bujdosásában Pápai M. Mihály 1740. diebus Augusti.”³⁵

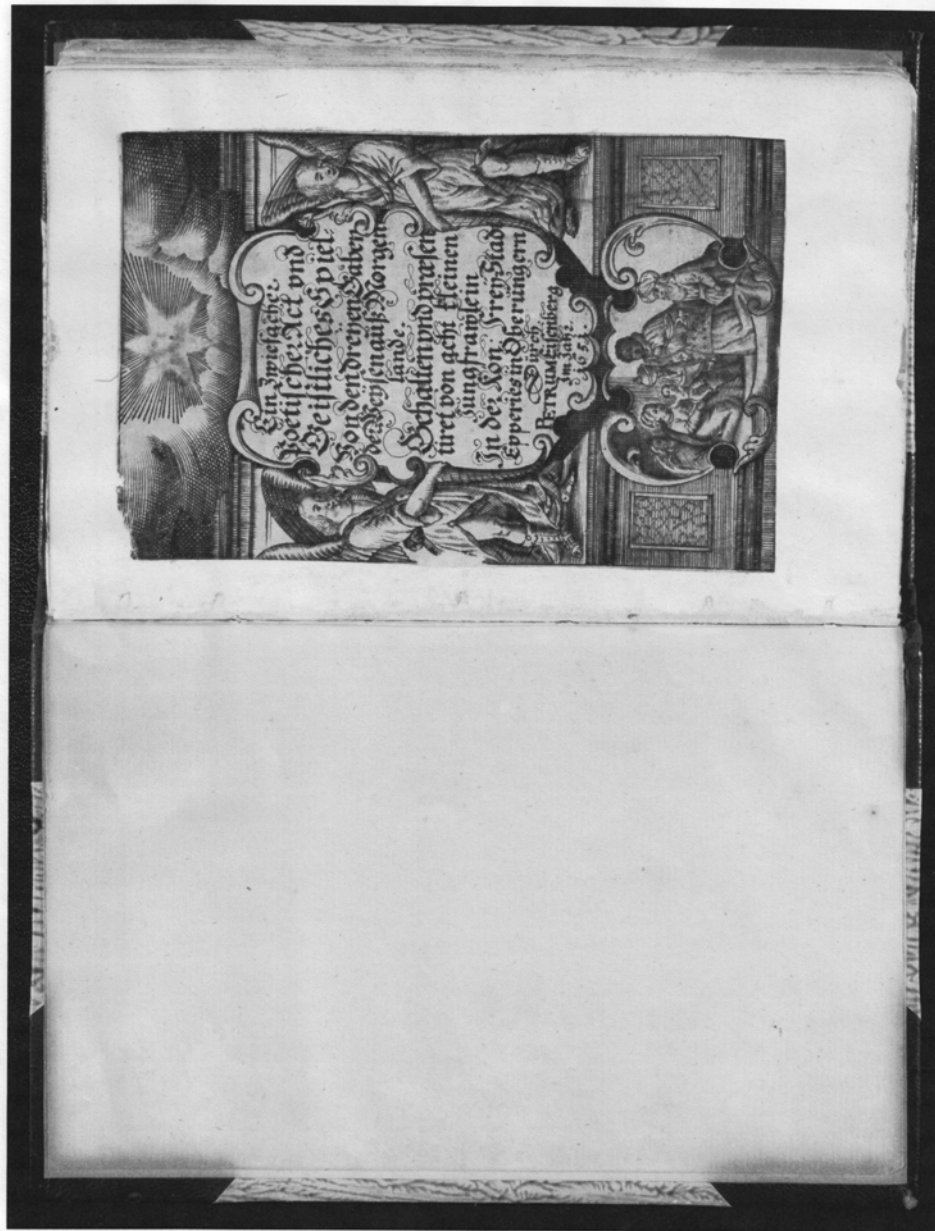
A rajzolás, a nyomdai sokszorosítás, a rézmetszés még egy évszázaddal később is elevenen élt a debreceni református kollégiumban. A debreceni protestáns rézmetszés gyakorlatáról, színvonaláról Tóth Béla könyvében olvashatunk, s nemcsak olvashatunk, hanem meg is tekinthetjük azokat a művészi érzékkel készített rézmetszeteket, amelyeket a debreceni diákok készítettek. S éppen Tóth Béla emeli ki, hogy Magyarországon a 17–18. században a nyomdával rendelkező városokban jelentős rézmetsző kultúra alakult ki. A városok felsorolásában szerepel Eperjes neve is.³⁶ Nincs kizárva, hogy a Bártfa nyomdájában – amelynek tulajdonosa 1651-ben Jacob Klöß volt – napvilágot látott rézmetszet-sorozat megihlette a későbbi utódokat is. Klöß joggal lehetett arra büszke, hogy ő jelentette meg először és talán utoljára az egykori hallei diák, Eperjes város tudós professzorának magas színvonalú rendezői kézikönyvét, s abban épp e jeles szerző tizenkét rézmetszetét is.

CZIBULA Katalin, Bp., Ráció, 2008, 13–22; KILIÁN István, *Teátrális szertartáselemek, akadémiák, declamatiók, színjátékok és drámák Nagyváradon 1723–1771 = Dráma – múlt – színház – jelen: Tanulmányok a dráma- és színháztörténet köréből*, szerk. CZIBULA Katalin, EMÓDI András, JÁNOS-SZATMÁRI Szabolcs, [Oradea-Cluj-Napoca], Partium Kiadó, 2009, 303–345.

³⁴ SZABÓ Péter, *A végtisztesség: A főúri gyászszertartás mint látvány*, Bp., Magvető, 1989.

³⁵ KILIÁN István, *Ismeretlen XVIII. századi kézirat a miskolci levéltárban: a Tudóskönyv*, Borsodi Szemle, 1962/5, 103.

³⁶ TÓTH Béla, *A debreceni rézmetsző diákok*, Bp., Magyar Helikon, 1976, 5–6.

Képes belső címlap

Num: I.
PROLOGUS GENERALIS.
Der allgemeine Eingang.

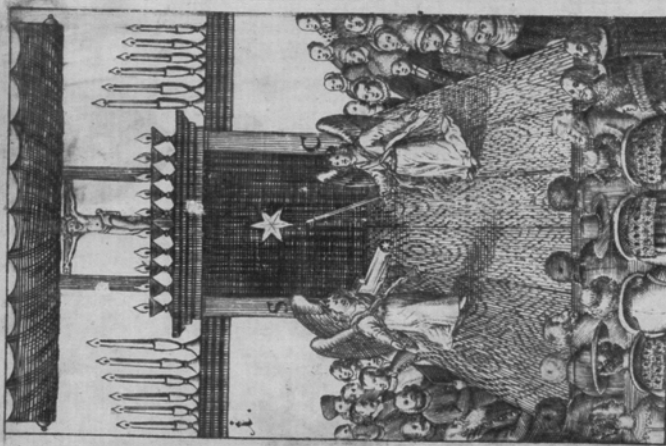
Verdönung und Andödung desselben.

Nach angefangener Music werden hinter den grossen Vorhang gestellet / zween Engel / Einer ein Seraph / welcher vorn an der Brust einen über auß hellen / glänzenden / und Feuer-flammenden Stern (von vier Zoll breit) in der linken Handt hält ; zwischen den Flüssen aber einen dunklern von gleicher grösser hat : Der ander ein Cherub / welcher neben ihm hinderverts mit einem blossen hawenden Schwerte siehet. Beyde Engel tragen Gesammerte Haar ; und grüne Lorbeer-Kränze auff ihren Häuptern : Sie gehen in langen weissen Hemden ; und seidenen Linnen. Der Seraphs Liberey / oder Farbe / ist Roth ; Des Cherubs aber / Blaw.

Als dann wird der Vorhang geschwinde wider in die Höhe gezogen / bis an die Decke des obern Bodens. Der Cherub siehet gang stille / und reger sich nicht ; Der Seraph aber beweget sich anfänglich gar gemachsam / und läst die Strahlen des Sterns den Zuschern unters Gesichte fallen. Endlich siehet er selbst auch stille / ganz und weglich wie solches die Figur Num: I. aufweiset.

darin

3

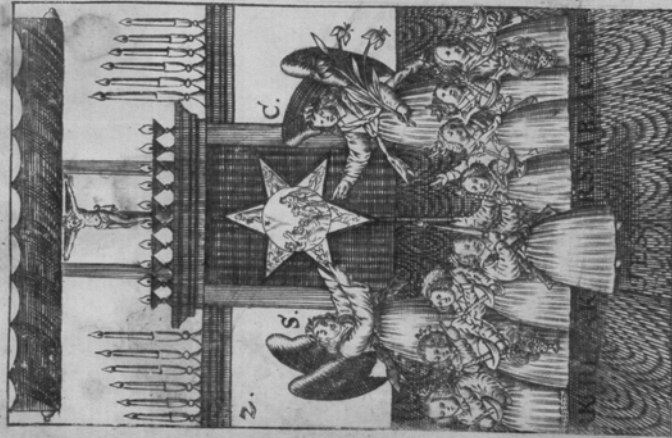

Num: 2.

PROLOGUS SPECIALIS: Der sonderbare Eingang.

Verdönn./ und Ab-Bildung des
selben.

Nachdem nun die Engel ab / und die
Musik eingangen-wurd der greisse Vorhang wie
der herab aufs Theatrum gelassen / und alle Per-
sonen (nemlich/die Acht Jungfräwlein/in einer
Reyge; und die zween Engel/hinder sie) ge-
setzt. Der Seraph hat jetzt einen andern und
größern Liech-Stern/in der linken Hand; an
dessen sechs Spizen/ die drey Weysen auß Aora-
genlande / mit ihren Dienern; in der Rechten
die Hystoria/ der Geburth Christi/ und der heyli-
gen Drey Könige / schön abgemahlet ist: u:
weist mit der rechten Hand auf denselben.
Der Cherub aber trägt einen dreyfachen weissen
Lilien-Zweig in der linken; und zeigt mit der
rechten auch auf den Stern. Sie weisen beydes/
gleichsam mit verwunderung/in dieß große Ge-
heimniß. Desgleichen zeigen auch die acht
Jungfräwlein mit der rechten Hand auf den
Stern, mit den Leibern und Vingschürteninge
herumb gegen den Zuchern gangß unverwende
Geißel

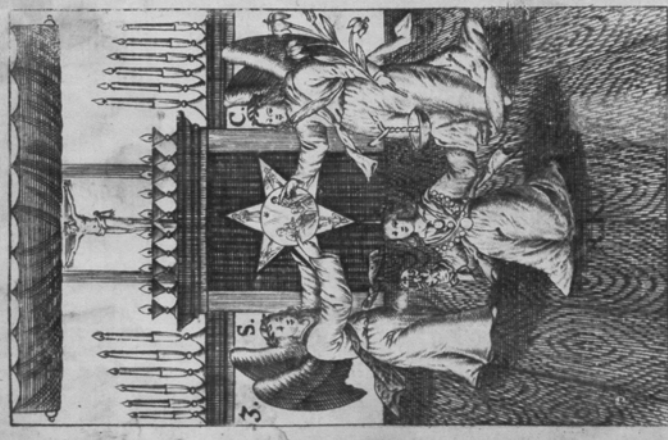

Num. 3.
ACTUS PRIMI; SCENA PRIMA.
 Des Ersten Actes; Erste Gabe.

Vorordnung und Ab-bildung derselben.
 Bey wehrender Musse / nach ablassung des
 Vorhangs / wird hunder demselben gesellet /
 R. B. welche kniet; und hind. r sich weit; und
 schielet / mit aufgerichteten Armen / zugeschlossenen
 Händen / und halb offenen Augen / und
 über sich gewendtem Angesichte / auf den
 Stern zu : Auf welchen auch alle beyde Engel
 unverruhet in die Geburth Christi zeigen und
 weisen : Wie solches in der Figur (Num. 3.) zu
 sehen.

Action und Zugehörungs
 Zu des Ersten Actes Erster Scene,
 Wann nun diese drey Personen eine kleine
 weile (wie die Bilder) sich also unbeweglich
 prä-sentiret / und den Inhalt dieser Scene (nema-
 lich / daß Diese das Gold des Glaubens dem
 Kindlein JESU aufopffern wolle) den Zuses-
 hern angezeiget; wird der Vorhang gesch wind
 wieder herab gelassen / daß sie können abtreten /
 in die inwendige Scene.

Darauf kömmt nun /
 In vbliger würdlicher Action: Des

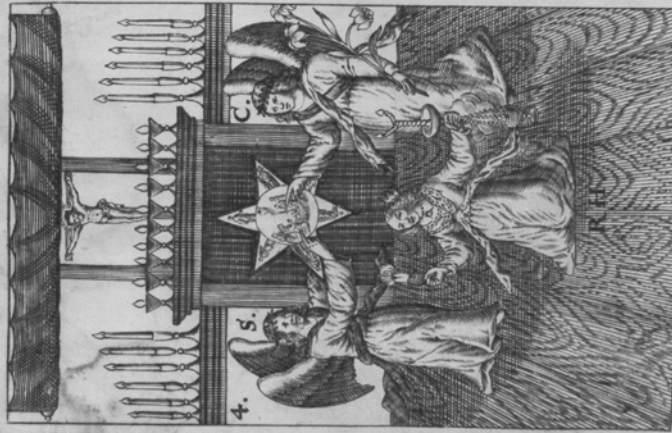
3. sz. kép

Num: 4.
ACTUS PRIMI; SCENA
SECUNDA.

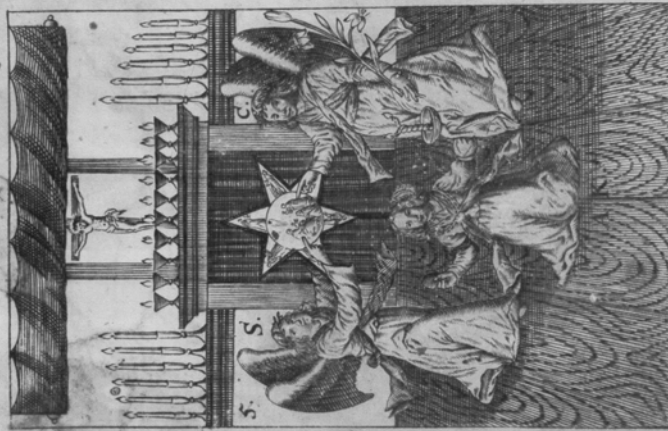
**Des Ersten Acto; Andere Gabe.
 Verdönnung/ und Ab-Bildung der-
 selben.**

Unter der Music / wird hinder den herabges
 lassenen Vorhang / vor den beyden Engeln /
 (welche wieder/ wie zuvor / gang unbeweglich
 stehen; auf den Stern in die Geburt Christi
 weisen/ und mit unvertretenen Augen und Ans
 gesichten die Zuschauer anschauen /) kniend ges
 stellt / R. G. : Diese / weil sie mit einem Stück
 brennenden Weybrauchs in der rechten Hand /
 und mit offenen Augen/über sich/auf den Stern
 zeigt; Wie bey der Figur (Num. 4.) zu finden;
 deutet neben den Engeln an / das sie den Weybe
 ranch des Gebets dem Kindlein JESU wolle
 aufopffern. Und nach dem sie also verdönet/ und
 ihre gebührliche Zeit den Inhalt der folgenden
 Acten den Leuten abgebildet; wird der Vor
 hang geschwind herab gelassen / das sie hinder
 demselben können abtreten; und hernach wie
 der aufgezogen / das der Scraph mit ihr alleine
 führen / still stehen/und sich mit ihr gebürlich
 neigen.

Darauf wird nun wahrlich vorgestellet:

4. sz. kép

Num: 5.
ACTUS PRIMI; SCENA
TERTIA.
Des Ersten Actes Dritte Gabe.

Verdönnung / Abbildung und Action
Der selben.

Nach angefangener Music / und abgethanem Vorhange / wird (vor den Engeln) gegen den Tischen / sitzend gesessen / A. K. / mit drey Stück Morsern / und kläglichen Augen / hinderwärts auf den Stern wehend; wie die Figur (Num: 5.) andeutet. Dadurch wird ausersehen gegeben / daß Sie dem Kindlein J. E. S. U. die Myrthen der Buße wolle bringen und aufschiffen.

Der Vorhang wird aufgezogen / und wieder abgelassen / allerdings wie bey den vorigen / dahin der Leiter geworfen wird / dasjenige / was fürzue halber aufgelassen / auß vorhergehendem inersehen / Darauf folget / in welcher Action:

Des Ersten Actes; Dritte Gabe;
Die Myrthen der Buße.

Dem lieben J. E. S. U. zu Ehren /
fürträgt / und opffert;

Anna Karatimin:

Ihres Alters (fast) Sechs Jahr.
(Sie trägt in der linken Hand eine vergoldete Schale / mit drey grossen Stücken Myrthen:
E 2

Num: 6.
ACTUS SECUNDI,
 SCENA PRIMA.
Des Andern Actes: Erste Gabe.

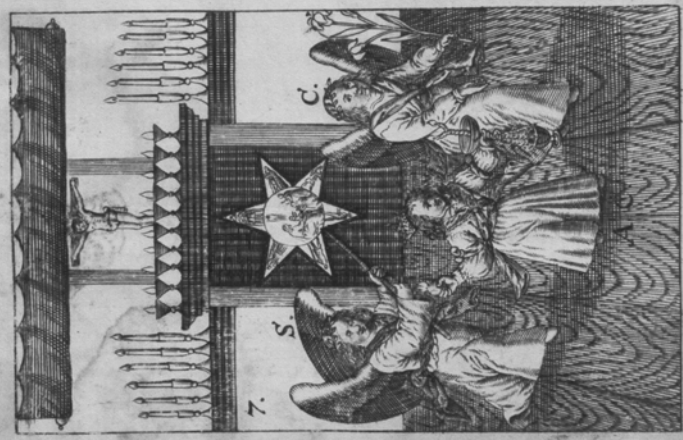
Das dreyfache GOLD:
 Des wahren Glaubens;
 Der Göttlichen Gesänge;
 Und des lieben Friedens.

Welches /
 Dem Weltlichen Stande /
 (Der lieben Obrigkeit)
 präsentiret und vorstellet;

Anna Maria Peurbnerin:

Ihres Alters / Sechs Jahr.
 Ihre vorhergehende Verdonung ist auf der Fi-
 fte Num: 6. zu sehen; Und bedarff solche weitere
 er: es sonderbaren Berichts / ohn daß der Seraph
 lego den Stern in der Höhe hält / und sie [dardins]
 hand / und (nebenst den beyden Augen) vor sich
 übergebogen / gegen dem Herrn Richter und Rath
 tetset ist; Weis sie dem Weltlichen Stande das
 dreyfache Gold der Ehren präsentiret. In der links
 ken Hand hält sie eine schöne vergildete Schale / mit
 einem weissen / doppelten/brennenden Wachsliecht /
 hin und wieder übergüßet: Im übrigen aber trägt
 und verhält sie sich in allen Dingen (nebenst dem Ser-
 aph h / der sie auch hernach auffraund ab-führet)
 wie die Rebecca Kleinin; Und spricht
 mit fröhlichen Geheben / Also:
 Der

Nim: 7.
ACTUS SECUNDI: SCENA
 SECUNDA.
Des Andern Acto: Andere Gabe.
Der süße Weyrauch des
 Gebets.

In einem güldenen Ruchfasse des Herbergs:
 Mit der glühenden Kohlen/
 des Geistes;
 In Feständigkeit /
 des Glaubens:
 anzuzünden.
 Weltchen/

Dem Geistlichen Stande /
 (Allen geträwen Seelorgern /)
 präcentiret und vorstellet
Anna Cramerin:

Ihres Alters/ fünf Jahr.
 (Ihre vorhergehende Verdünnung ist auß der Si-
 ane / Nim: 7.) zu erkennen. Denn in dem sie (mit
 den Engeln) gegen die Herren Prediger / mit einem
 dem Leibe und Armen / siechend gestellet ist: demet
 sie an / daß sie dem Geistlichen Stande den Weh-
 rauch wolle übergeben.
 Im überoben trägt und verhält sie sich auch in allem
 (wechset dem Serach) wie die Königin Henrichs;
 Dad spricht / mit demütigen Gebeyden / also: *Th*

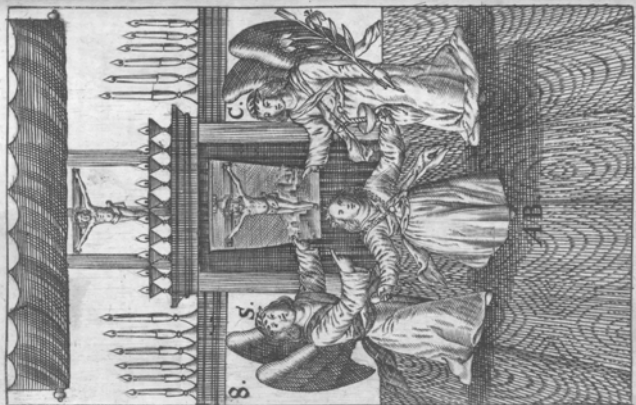
7. sz. kép

Nimm. 8. :
ACTUS SECUNDI ;
 S GENA TERTIA.

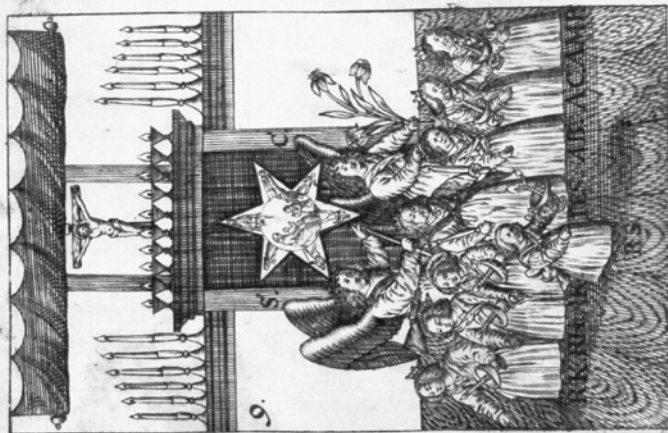
Des Andern Acts: Dritte Gabe!
 Ein dreyfaches Labials / und Dritte
 Geschenk ;

Wider die unvermeidliche dreyfache Myrthe
 Des außern Creuzes ;
 Der innern Seelen-Noth ;
 Und des letzten bittern Todes-
 Welches / dem Häuslichen Stande ;
 Und allen desselben einverleibten Gliedern ;
 weß Condition und Würden sie seyn mögen ;
 präferiret und vorsetzet ;

Anna Bresnenskyntz ;
 Ihres Alters / fünf und ein vierzel Jahr.
 Ihre vorhergehende Verdünnung ist auß der Figur
 Num. 8. zu vernemen. Die beyden Engel halten ihr das
 selb ein schon groß Kupfersäck eines Creuzes / oben
 übergebogen über ihrem Kopffe : Sie aber hat die
 Myrthen in ihrer hand und Schale / und siehet über
 sich mit kläglichen Angesicht / und schließenden Augen
 auf dasselbe / und beuget zugleich (mit außgespanntem
 Armen / stehend) ihren Leib ein wenig zu allen Zuses-
 hern : Damit anzudeuten / daß sie dem Hauptkranck-
 un also ins gemein allen Leuten / den heilsamen Trost
 ihrer dreyfachen Creuz-Myrthen vorstellen wolle.
 Im übrigen trägt und verhält sie sich / im gleichen / im
 allem / (mit dem Seraph) wie die Anna Karattininz
 und spricht mit wehmüthigen Gebethen : **D 3**
 Bisshet

8. sz. kép

Num: 9.

EPILOGUS SPECIALIS:
Der sonderbare Beschluß.

Verdönnung/ und Abbildung desselben.
 Nach dem die Music angangen / der Ses
 nach die Anna Bresnenstyn abgeführt/ und
 der grosse Vorhang wieder herab gelassen:
 werden die zween Engel / und vor ihnen alle
 Achte Jungfräweien / hinder demselben/
 gleichsam abdanckende / mit übergebogenen
 Leibern/ und abharigenden Armen/ ein jede in
 ihrem vorigen Ornat/ und Zuehör/ mit brü-
 nenden Lichtern/ gegen die Zuseher/ in der
 Ordnung/ wie die Figur (Num: 9.) auß-
 weist/ fast wie ein halber Mond/ außgebo-
 gen geselet:
 Die kleinste aber (weil sie die Abdanckung
 thun muß) stehet ein wenig vor den andern
 voraus. Dann wird der Vorhang ges-
 schwinde aufgezoogen / daß sie also alle wie
 derümb (als die Hüder) unverwendt eine
 kleine weile frey stehen: biß der Vorhang
 auf einmahl geschwind wieder herab fällt.
 Dann gehen sie hinder demselben wieder
 ab/ in die Scena.

9. sz. kép

Num: 10.

E X A M P L E N.

Verdönung und Abbildung /

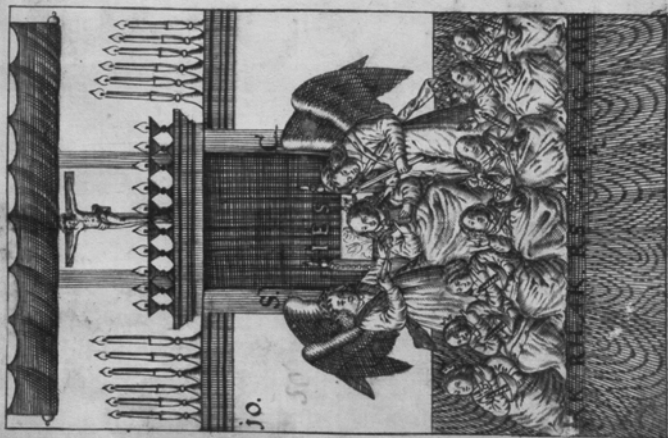
des Kramens.
Welches die Königin / J. E. S. / mit ihren sieben Gespielin gehalten

Wann nun alle Personen hinein gegangen / macht man den kleinen Vorhang hinter ihnen zu / und läßt den grossen wieder herab aufstehen / Das Hallelujah wird gemusciret.

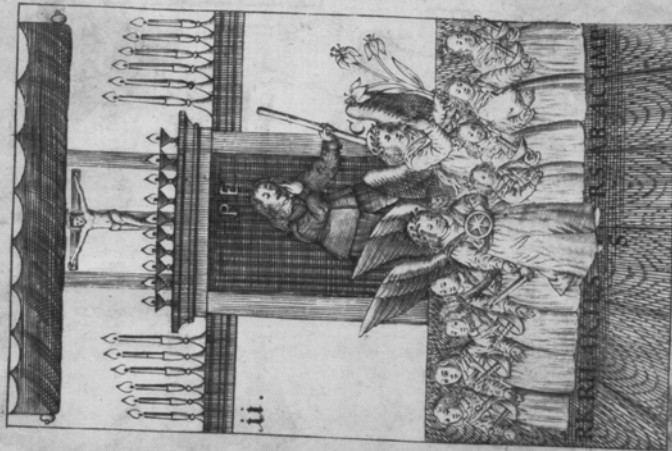
Unterm musciren wird herauf getragen eine lange niedrige Banc / mit grünen Kronen / bis auf die Erde bedeckt / darauf werden gesteket die sieben Jungfräweil / in ihrem Ornat / mit brennenden Lichtern in ihren Schalen / hinter ihnen stet J. E. S. auf einem hohen Stule / so mit güldenem Leder bekleidet ist / die hat in der lincken Hand ein gülden Büchlein / darinnen sechs- und neunzig güdene Leibes-Regeln / (auf den eiffen eiff Capitteln Syrach zusammen getragen /) Geschrieben seynd / auf dasselbe zeigt sie / mit der rechten Hand / und sibet gerade vor sich auf die Zuescher / Neben ihr (zur rechten) stehet der Seray / der hat ihren Scepter in seiner rechten Hand / und weist mit demselben auch auf ihr Buch / desgleichen der Heyß / (welcher ihr zur lincken stehet /) mit ihrer brennenden Fackel auch

an

¶ 3

10. sz. kép

Nam: II.
EPILOGUS GENERALIS:
 Der Allgemeine Beschluß.
Verdönung und Abbildung
 desselben.

Nachdem die Musse angangen / und die Personen alle hinein seind / wird der grosse Vorhang wieder herab gelassen: Dann stellet man sie alle wieder darhinter / gleich als abtanzende / mit brennenden Lichtern; wie bey der Figur (Num: II.) zu ersehen: Aber den Scraph mit seinem allerersten / hell-glänzenden / und fiewer-flammenden Stern vor-an / und den Cherub hinter sie zur seiten; weil diese zweien die General-Abdancung / einem Echo oder Widerschall gleich / machen sollen. Der Vorhang wird geschwind hinauf gezogen / daß sie also eine kleine weile frey stehen / und angesehen werden können. Nach dem läßt man denselben wieder herunter fallen / daß sie darhinter abgehen können in die Scene. Dasselbst treten sie wieder vorweise (zum herauß gehen) in ihre Ordnung; der Vorhang wird wieder in die höhe gezogen. So bald nun die Musse zum Ende ist / tritt herauß der Scraph; hinter ihm her / S. S. S. und dann die andern / welche sich alsobald zertheilen / und in eine gleiche Xerge stellen; der Cherub bleibt hinter der kleinsten stehen. Sie neigen sich alle / dreymahl.

Da gehet nun recht an /
EPILOGUS GENERALIS:
 Der Allgemeine Beschluß ;
 Welchen macht;
 Der Scraph; C. H. V. J. Und Cherub; S. S.
 Scraph.

— |

| —

— |

| —

POSTMA FERENC – P. VÁSÁRHELYI JUDIT

ISTVÁN GELEJI KATONA DER JÜNGERE UND SEINE DREI
UNGARISCHSPRACHIGEN GEDICHTE AUS DEM JAHRE 1654

In der Straßburger Universitätsbibliothek kam vor kurzem eine Sammlung von Begrüßungsgedichten in verschiedenen Sprachen zum Vorschein,¹ die aus dem Anlaß herausgegeben wurde, daß der ostfriesische Student Conradus Viglius Jhering² seine Disputation an der Jura-Fakultät in Franeker 1654 mit Erfolg verteidigte³ (Abbildung 1.). Unter den Autoren gibt es auch einen Ungarn, István Geleji Katona, der sich mit drei ungarischsprachigen Gedichten den anderen Verfassern anschloß. Wegen dieser ungarischen Gedichte bildet diese Sammlung ein Supplement zu dem dritten Band der ungarischen retrospektiven Nationalbibliographie (RMNy).⁴ Die Beschreibung der Franeker Sammlung lautet den RMNy-Beschreibungen nach, wie es hier folgt:

S 2515A

CARMINA gratulatoria consecrata honori & famae ... d. Conradi Viglii Jhering, Gretha Frisii Orient., ss. Il. st., qvum sub praesidio ... d. Johannis Jacobi VVissenbach, jcti ... & in academia Frisica facultatis juridicae antecessoris celeberrimi, omnium cum applausu disputationem juridicam feliciter defenderet. Franekeræ MDCLIV Idzardus Balck, ... Frisiae ordinum & eorumdem academiae typographus ordinarius.

(*)⁴ (**)⁴ = [8] fol. – 4° – 1 ins.

Ungarische Gedichte enthaltende Gedichtensammlung. – An dem Titelblatt sieht man ein Ornament mit dem Zitat aus dem Buch der Psalmen: OCULI DOMINI SUPER IUSTOS. PSALM. 34. Am Titelblattverso beginnt der Hauptteil, worin Conradus Viglius Jhering von seinen Mitstudenten begrüßt wurde, nachdem er seine Disputation erfolgreich bestanden hat. Die Namen der Verfasser, die Titel und die Sprachen der Begrüßungsgedichte sind, wie es hier folgt:

¹ Signatur: Cd 101.413.

² Siehe zur Jhering-Familie: *Biographisches Lexikon für Ostfriesland*, III, Aurich, 2001, 218–220. Conradus Viglius Jhering wurde 1661 Bürgermeister von Aurich.

³ *Disputatio juridica, desumpta ex titulo VI. de tritico, vino vel oleo legato [...]. qvam [...] sub praesidio [...] Johannis Jacobi Wissenbach [...] publice ventilandam proponit Conradus Viglius Jhering [...].* Franekeræ, Idzardus Balck, MDCLIV. – *Auditorium Academiae Franekerensis: Bibliographie der Reden, Disputationen und Gelegenheitsdruckwerke der Universität und des Athenäums in Franeker, 1585–1843*, Hrsgg. POSTMA Ferenc, Jacob van SLUIS, Leeuwarden, 1995 (im weiteren: *Auditorium*), 55/1654.5. Der Haupttext von Jherings *Disputatio juridica* erschien auch in Wissenbachs Gesamtausgabe: *Exercitationum ad L Pandectarum libros pars posterior...*, Franekeræ Frisiorum, Johannes Arcerius, MDCLVIII. (*Auditorium* 55/1658.1 – *Disputatio V*, 54–65).

⁴ *Régi magyarországi nyomtatványok*, III (1636–1655), Hrsg. HELTAI János, Budapest, Akadémiai, 2000.

- [1] Amdré [sic] de Lesgewang, gentilhomme Prussien:⁵ *Sonnet par lequel le dieu Bacchus, la deesse Ceres et l'Olivier sont cités pour ouir leur deffense que monsieur Jean Viglius Jering entreprend ce jour*, französisch ((*)₁b) –
- [2] G[eorgius] L[üder?] l. a. m.: *An den selben*, deutsch ((*)₂a) –
- [3]–[5] Giovanni Sisen: *Al medesimo signore sopr'l stesso soggetto*, italienisch; *Epigramma ejusdem ad eundem*, lateinisch; J. Sisen, G. F.: *Een ander*, niederländisch ((*)₂b) –
- [6] Petrus Egge, Hols[atus]: ohne Titel, lateinisch –
- [7] J[ohannes] C[hristophorus] Heilbrunner: *Sonnet*, deutsch ((*)₃a) –
- [8] Φ. Μ.Ο.Φ.: *Τῶ ἀντὶ τῶν νέων ἀνδρῶν προφερεστάτῳ*, griechisch ((*)₃b) –
- [9]–[11] Gelei Katona István: *A' nemes és tudós Conradus Viglius Iheringnek emlékezetre és tisztességére*, mit dem Incipit *Bezzeg igen nagy öröm zengedez most füleinkben*, ungarisch ((*)₃b–(*)₄a); – *Hazájához, Atyjához és Anyjához*, mit dem Incipit *Örvendj, haza, ki ezt felnevelted*, ungarisch; – *Az Ifjakhoz*, mit dem Incipit *Pallas sátorában*, ungarisch ((*)₄a) –
- [12] J. Arcerius: *Hette oôrs, op zyn Friesk*, friesisch ((*)₄b) –
- [13]–[14] Samuel Reczynski, Ziemianin J. Kr. M.: *Temuz*, polnisch und *Aliud Lithuanicum*, litauisch ((**)₁a) –
- [15] Henr[icus] Menger, Haexberga Tubantus: ohne Titel, lateinisch –
- [16] Nicolaus Mejer, Lubec[ensis], ll. stud.: ohne Titel, lateinisch ((**)₁b) –
- [17] Christianus Ernestus Pfau, Anhaltinus, ss. ll. st.: ohne Titel, lateinisch –
- [18] Johannes Woldenberg: ohne Titel, lateinisch ((**)₂a) –
- [19] B. Christoph. von Getel, Rostoch. Megap., ss. ll. studios.: *Nobilissimo ... d. respondenti*, lateinisch ((**)₂b) –
- [20] V. [= U.] Sparinga, E. F. O.: *Ode*, lateinisch ((**)₂b–₃a) –
- [21] Ulricus Bolenius, Aurica-Frisius Orient[alis]: *Aliud*, deutsch –
- [22] H. V. C., N[orda] F[risingus] O[rientalis]: *Sonnet*, deutsch ((**)₃b) –
- [23] H[ermannus] E[ilhardi] M[enger] N. F., E. F. O., ss. ll. stud.: *Ad ... d. respondentem, de aliquibus speciebus legatorum disputantem*, lateinisch ((**)₄a) –
- [24] B. van Vredenborch, ll. st.: ohne Titel, niederländisch ((**)₄a–b).

So gibt es in dieser kleinen Sammlung von nur 16 Seiten insgesamt 19 Verfasser und 24 Gedichte, in lateinischer, griechischer, italienischer, französischer, ungarischer, litauischer, polnischer, deutscher, niederländischer und friesischer Sprache – eine Zahl, worüber man sich wundern kann, wie auch der letzte Verfasser, der Jura-Student B. van Vredenborch in seinem Gedicht tatsächlich tat.

Der ungarische Teilnehmer, ein bisher unbekannter ungarischer Poet war István Geleji Katona, der Jüngere (?–1661?). Er war der Neffe von dem bekannten István Geleji Katona, dem reformierten Bischof in Siebenbürgen unter den Fürsten Gábor Bethlen und

⁵ Seinerseits hatte Conradus Viglius Jhering 1653 in Franeker ein Gedicht auf deutsch für ihn geschrieben. – *Auditorium M/1653.3.*

György Rákóczi I.⁶ Sein Vater, Gáspár T. Geleji (?–?)⁷ lernte an der Pataker Schule. Als Zsigmond Rákóczi, der erstgeborene Sohn des Fürsten György Rákóczi I. und Zsuzsanna Lórántfi 1618 geboren wurde, schrieben die Schüler der Pataker Schule – darunter auch Gáspár T. Geleji – lateinische Gedichte, die in einer Anthologie mit dem Titel *Genethliaca in natalem pveli... [Sigismundi] Rakoci...* in Kaschau herausgegeben wurde.⁸ Am 27. August 1623 immatrikulierte er sich an der Franeker Universität.⁹ Sein Name kommt im *Album studiosorum Academiae Franekerensis* als *Caspar Geleinus Ungarus* vor,¹⁰ wo er Ende März 1624 unter dem Professor Sibrandus Lubbertus disputierte.¹¹ Er widmete seine Disputation unter anderen seinem Bruder, István Geleji Katona, damals noch dem Hofprediger von Gábor Bethlen, dem Fürst von Siebenbürgen. Auch kennen wir ein lateinisches Gedicht von ihm, womit er den in demselben Jahr in Franeker disputierenden Gáspár Szepsi Korocz begrüßte.¹² Zwischen 1638 und 1645 wurde Gáspár T. Geleji als reformierter Pfarrer in Szikszó Senior im Komitat Borsod.¹³

Sein Sohn, István Geleji Katona, der Jüngere (?–1661?) immatrikulierte sich als Stephanus Gely 1650 an der Universität Utrecht¹⁴ und disputierte dort zweimal: am 15. März 1651 unter Paulus Voet¹⁵ und am 14. Juni 1651 unter Johannes Hoornbeeck.¹⁶ Seine erste Disputation wurde dem reformierten Bischof György Csulai, die zweite demselben und dem Professor in Gyulafehérvár, Heinrich Bisterfeld gewidmet. Später setzte er seine Studien an der Universität Franeker fort. In der Matrikel finden wir seinen Na-

⁶ SZABÓ Miklós, TONK Sándor, *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban, 1521–1700*, Szeged, 1992 (Fontes Rerum Scholasticarum, 4), 2647; WIX Györgyné, *Régi magyarországi szerzők, I, A kezdetektől 1700-ig*, Hrsg. P. VÁSÁRHELYI Judit, Budapest, 2007 (im weiteren: RMSz), 279.

⁷ RMSz 279.

⁸ RMNy 1158.

⁹ BOZZAY Réka, LADÁNYI Sándor, *Magyarországi diákok holland egyetemeken, 1595–1918*, Budapest, 2007 (im weiteren: BOZZAY–LADÁNYI), 5.

¹⁰ *Album studiosorum Academiae Franekerensis (1585–1811, 1816–1844), I, Naamlijst der Studenten*, Franeker, 1968, 2052. Er gehörte zu der ersten Gruppe von vier ungarischen Studenten, welche – über Bremen und Emden – in Franeker ankam. Siehe dazu POSTMA Ferenc, „*Franekera, az igaz keresztyéneknek híres akadémiájuk benne*” = *Művelődési törekvések a korai újkorban: Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, Hrsgg. BALÁZS Mihály, FONT Zsuzsa, KESERŰ Gizella, ÖTVÖS Péter, Szeged, 1997 (Adattár XV–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 35), 487–495.

¹¹ *Disputatio theologica de praedestinatione, quam [...] sub praesidio [...] Sibrandi Lubberti [...] publicae disquisitioni subicit Caspar Gelei Ungarus, 6. Calend. Apr.*, Franekerae, Vldricus Balck, 1624 (RMK III, 7571; Auditorium 1/1624.3).

¹² RMK III, 7572; Auditorium 1/1624.2.

¹³ ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, Budapest, 1977³, 93.

¹⁴ BOZZAY–LADÁNYI, 1290.

¹⁵ *Disputatio metaphysica de potentia et actu, quam [...] sub praesidio [...] Pauli Voet [...] publice defendere conabitur Stephanus Katona Geleino Ungar., ad diem 15. Martii*, Ultrajecti, ex officina Johannis a Waesberge, MDCLI (RMK III, 1785).

¹⁶ *Disputatio theologica de enthusiastis et libertinis, quam [...] sub praesidio [...] Johannis Hoornbeeck [...] publice defendere conabitur Stephanus Katona Geleino-Ungarus, ad diem 14. Iunii*, Ultrajecti, ex officina Johannis a Waesberge, MDCLI (RMK III, 1786).

men als Stephanus Gelnecy verzeichnet.¹⁷ Dort disputierte er auf dem Gebiet der Theologie, der Philosophie und der Politik. Seine theologische Disputation erschien zweimal: 1651 im Originalform und 1652 ohne selbstständiges Titelblatt in einer Sammlung, die das Material der Vorlesungen von Johannes Cloppenburg über die Gottheit des Heiligen Geistes enthält.¹⁸ Seine philosophische bzw. politische Disputation bestand er im Mai 1653 unter dem Professor Christophorus Munsterus,¹⁹ bzw. im Juli 1653 unter Arnoldus Verhel.²⁰

In der ungarischen Fachliteratur waren mehrere der Meinung, daß Geleji Katona nach seiner Peregrination, zwischen 1653 und 1655 in Várad wirkte.²¹ Annamária Kimpján begründete diese Sicht damit, daß Geleji Katona 1653 in Amsterdam – nach ihrer Meinung, unterwegs nach Hause – seinen Namen in ein Exemplar von Henricus Guthberleths *Chronologia* eingetragen hat. Das Buch befindet sich heute in der Teleki–Bolyai Bibliothek in Neumarkt am Mieresch (Marosvásárhely = Târgu-Mureş, RO).²²

Die Sammlung der Gedichte aus Franeker und noch ein anderes, neulich aufgefundenes Dokument beweisen aber, daß er sich im Jahre 1654 noch in Franeker aufhielt.²³ Ende Mai 1654 übernahm er ja zusammen mit Johannes P. Jászberényi den Nachlaß von Stephanus Némethi, der sich am 27. Juli 1652 an der Franeker Universität immatrikuliert hatte,²⁴ dort Medizin studierte, dann aber plötzlich verstarb. Bei seinem Tode erschien eine Sammlung von Trauergedichten: *Lacrymae ad tumulum [...] Stephani Nemethi* (Abbildung 3.). Unter den Verfassern finden wir auch Johannes P. Jászberényi. Er schrieb sein Gedicht auf lateinisch.²⁵

¹⁷ *Album studiosorum Academiae Franekerensis*, 5013; BOZZAY–LADÁNYI, 300.

¹⁸ Er war der Respondent der *Disputationes VII et VIII* in der Sammlung *Vindiciae pro Deitate Spiritus Sancti adversus pneumatomachum Johan. Bidellum Anglum, [...] praeside [...] Johanne Cloppenburgio [...]*, Franekerae, Idzardus Balck, MDCLI (RMK III, 1770; *Auditorium* 56/1651.6 und 56/1652.1). Die Ausgabe derselben Sammlung wurde in den Supplementen der RMK III. nicht registriert. Ein Exemplar ist z. B. in der Universitätsbibliothek zu München vorhanden (Signatur: 4° Theol. 5007).

¹⁹ *Disputatio metaphysica de duratione, quam [...] sub praesidio [...] Christophori Munsteri [...] publicae disquisitioni exhibet Stephanus Katona Geleino-Hungarus auth. et resp., ad diem [...] Maji*, Franekerae, Idzardus Balck, MDCLIII (RMK III, 1834; *Auditorium* 63/1653.1).

²⁰ *Disputatio politica de bello et pace, quam [...] sub praesidio [...] Arnoldi Verhel [...] publico examini subjicit Stephanus Katona Geleino Hungarus, ad diem [...] Julii*, Franekerae, Idzardus Balck, MDCLIII (RMK III, 1835; *Auditorium* 34/1653.1).

²¹ HEREPEI János, *Adattár a XVII. század szellemi mozgalmainak történetéhez*, II, Budapest–Szeged, 1966, 105, 545–546; SZABÓ Miklós, TONK Sándor, *Erdélyiek egyetemjárása*, 2647; KIMPJÁN Annamária, *Iffabb Geleji Katona István könyvei a marosvásárhelyi Teleki–Bolyai könyvtárban = Könyvek által a világ...: Tanulmányok Deé Nagy Anikó tiszteletére*, szerk. BÁNYAI Réka, SPIELMANN-SEBESTYÉN Mihály, Marosvásárhely, Teleki Téka Alapítvány–Masterdruck, 2009, 156.

²² KIMPJÁN Annamária, *Iffabb Geleji Katona István könyvei*, 156, 163.

²³ Im *Album Amicorum* von Paulus Veszelin Kismarjai (Junior) finden wir einen handschriftlichen Beitrag von Stephanus Katona Geleji, datiert *Franekeruae Frisiorum Anno 1654 die 13/3 Febru.* (Debrecen, Ref. Kollégium Nagykönyvtára, Sign. R 692, S. 245). Auch diese Eintragung beweist also, dass er 1654 noch in Franeker war.

²⁴ *Album studiosorum Academiae Franekerensis*, 5266.

²⁵ Franeker, 1654 (*Auditorium* M/1654.1).

Geleji Katona und Jászberényi übernahmen offiziell als Kuratoren seinen Nachlaß – hauptsächlich Bücher – und versprachen den Franeker Professoren diesen Nachlaß den richtigen Erben zu übergeben. Das Dokument über diesen Nachlaß ist heute im Universitätsarchiv der Universität Franeker zu finden (Abbildung 4.).²⁶ Der Text des Dokumentes lautet, wie es hier folgt:

Stephanus Gelej Hungarus et Johannes Jazberenyi Hungarus, Studiosi, confitentur se a Rectore Magnifico recepisse suppellectilem universam superstitem defuncti D. Stephani Nemethi, medicinae studiosi.

Nos infra scripti fatemur nos reculas et suppellectilem librariam omnem D. Stephani Nemethi Hungari, medicinae studiosi hactenus, a Magnifico Academiae Rectore, post institutam a Secretario Academiae praesente Rectore Magnifico registrationem asservatam, secundum eandem omnia et singula bona fide recepisse, adeo ut ne minimum quidem desideremus rationem reddituri iis, quorum interest. Cavemus a. et spondemus neminem quocumque nomine Rectorem aut Senatum Academicum Academiae Franekerensis unquam interpellaturum aut sollicitaturum super rebus defuncti supra scripti, sed quicquid defuncti nomine repeti unquam possit a nobis repeti debere. Spondemus etiam nos justis defuncti haeredibus rationem reddituros receptae secundum registrationem suppellectilis. Actum Franekerae in Curia Academica. 6 Kalend. Junias 1654.

Spondeo

Stephanus Katona Gelei, m[anu] pr[opria]
Johannes Jáz-Berényi.

Wie wir wissen, kaufte Geleji Katona viele wertvolle Bücher in der Zeit seiner Peregrination. Bis heute sind über 62 Bücher bekannt, die er in seiner Bibliothek hatte. Er muß finanziell von seinem Vater und vielleicht auch von János Tolnai Dali, seinem Schwager unterstützt worden sein, deswegen konnte er es sich leisten so viele – meistens zeitgenössische – Werke zu erwerben.²⁷ Über seine Bibliothek schrieb neulich Annamária Kimpfián eine Zusammenfassung, und sie listete auch die Titel seiner Bücher auf, die heute in der Teleki Téka in Neumarkt am Mieresch aufbewahrt werden (11 Titel, in 9 Bänden).²⁸

Aber am 16. Januar 1655 war er schon zu Hause. An diesem Tag verschenkte er nämlich Mihály Borosjenei in Várad einen Band, der Werke von Aeminus und Socinus enthält. (Das Buch befindet sich heute in Klausenburg = Kolozsvár = Cluj-Napoca, RO.)²⁹ In Siebenbürgen wirkte er zuerst als reformierter Pfarrer in Magyarigen, später als Pfarrer und Senior in Székelyudvarhely. 1658 drangen die Tataren in Siebenbürgen ein, und verwüsteten das Land. Deswegen und auch aus familiären Schwierigkeiten, weil ein

²⁶ Tresoar, Leeuwarden: Archiv der Universität Franeker. Inventar Nr. 14, 141. Nachlaß Stephanus Némethi, mit der Unterschrift der beiden Kuratoren: Stephanus Katona Gelei und Johannes Jáz-Berényi.

²⁷ HEREPEI János, *Adattár*, 545.

²⁸ KIMPIÁN Annamária, *Iffabb Geleji Katona István könyvei*, 155–164. Die Liste: 163–164.

²⁹ Ebenda, 156.

seiner Kinder verstarb, mußte er einige seiner Bücher verkaufen. Sein Freund, János Apáczai Csere war ihm bei dieser Aktion behilflich.³⁰ Uns steht der Brief zur Verfügung, worin Apáczai Csere darüber schrieb, wer alle die Bücher seines Freundes gekauft haben.³¹ Sogar kaufte er selbst das *Breviarium* von Flavius Eutropius aus der Bücherei von Geleji Katona, später aber schenkte er es seinem Freund wieder zurück.³² Annamária Kimpján berichtet weiter über 11 Titel, die aus der Bibliothek von Geleji Katona verkauft wurden. Außerdem blieb auch die Liste seiner Bücher (mit 37 Titeln) erhalten, die er dem Professor Isaak Basire – wahrscheinlich noch vor dem Eindrang der Tataren – ausgeliehen hatte.³³

Über seine literarische Tätigkeit wußte man bis jetzt noch nichts. Den Text seiner neulich entdeckten drei Gedichte zeigt eine Kopie aus der Franeker Gedichtensammlung im Original (Abbildung 2.). Hier teilen wir ihn in moderner Transkription mit:

A' nemes és tudós Conradus Viglius Iheringnek
emlékezetire és tisztességére

Bezzeg igen nagy öröm zengedez most füleinkben!
Minerva s Pallas ez szép örömnék oka.
Egyik örül fiának, dícsiri ez unokáját,
Mindketten élit elméjének nézélík.
Hogyha nevét akarod ennek megtudni, keresni,
Pennám őt mondja *Viglius Iheringnek*.
Nemzetével nemes, de nemesebb a tudományval,
Kit szíve nagyra becsült, megbecsül ezután is;
Ennek seregében híven forgódott és épült,
Szerzett ditsiretes abban magának nevet.
Atyja tehát örvendj, *Musák* örvendjenek ennek,
Ki tudománnyal ékes, hírrel is ditsiretes.
Menj elő dolgozban, fúsd meg pályádot azonban,
Hogy lehess Isten előtt, kedves és ember előtt.

Hazájához, Atyjához és Anyjához

Örvendj, *haza*, ki ezt felnevelted,
Atya s Anya, ki világra szülted,
Minden gonosz ellen védelmezted,

³⁰ HEREPEI János, *Adattár*, 498–499.

³¹ Ebenda, 505. – Der am 27. Dezember 1658 geschriebene Brief von Apáczai Csere an István Geleji Katona wurde von Sándor SZILÁGYI herausgegeben: *Vértanúk a magyar történetből*, Pest, 1867, 138–141.

³² KIMPIÁN Annamária, *Iffabb Geleji Katona István könyvei*, 158.

³³ Ebenda, 157–158.

Jókban részeltetted,
S tudományra vitted:
Mert ez leszen fejetek öröme,
Ti szép vénségeteknek reménye,
Nyavalyátoknak felsegítője,
Jótok őrizője
És védelmezője.

Az Ifjakhoz

Pallas Satorában,
Minerva aklában
Felneveltetett finak,
Musák táborában,
Bölcsék tornácában
Lakozó Vigliusnak
Jertek ifjak látni
S bölcs szavát hallani
Ez értelmes ifjúnak,
Kinek bölcsességét,
Szépen szóló nyelvét
Mindenek csak csudálnák.

Játszotta H.³⁴ hamarsággal
Gelei Katona István

Das erste Gedicht mit dem Titel „Zur Erinnerung und zur Ehre des noblen und weisen Conradus Viglius Jhering“ lobt den jungen Jhering, sieht ihn als einen aus dem Heer von Pallas, betont seine große Wissenschaft, die größer ist als seine Nobilität.

Das zweite redet sein Vaterland, seinen Vater und Mutter an, die den Jungen erzogen. Sie sollen sich darüber freuen, daß ihr Sohn ihre Hoffnung, Helfer und Verteidiger sein werde. Zuletzt redet der Dichter die Jugend an, und ruft sie Conradus Viglius anzuhören und ihn zu bewundern. Die Gedichte enthalten einigermaßen Hinweise auf die antike Mythologie, mit Erwähnung von Minerva, Pallas und den Musen, aber in sehr bescheidener Maße.

Interessanter ist die Wechselhaft der Versformen: Das erste Gedicht besteht aus nicht immer vollkommenen Distichen, die zweite Form ist ungarisch, taktbetonend (5+5 Zeilen in zwei Strophen, die ersten drei Zeilen zählen 10 Silben, die letzten zwei 6 in beiden Strophen). Die Reimformel ist sehr einfach: aaaaa, bbbbbb. In poetischer Hinsicht ist

³⁴ Hungarice?

das dritte Gedicht das beste. Es besteht aus einer Balassi-Strophe mit vier Elementen, mit dem Reim aab, aab, ccb, ddb.

Diese dreierlei Formen zeigen, daß Geleji Katona einerseits die Vielfaltigkeit und die Möglichkeiten der ungarischen Dichtkunst dem Ausland zeigen wollte, andererseits betrachtete er es als *lusus*, das heißt Spiel. Darauf weist er selbst mit seiner Bemerkung am Ende der drei Versen: *játszotta hamarsággal Gelei Katona István* = es wurde von István Geleji Katona mit großer Eile „gespielt“. Die Betonung des Eilens dient auch – wie es damals üblich war – zu erklären, daß das Ergebnis seiner poetischen Schöpfung nicht so sehr vollkommen sei.

Mit diesen drei Gedichten nahm die Zahl der Gelegenheitsgedichte, die im Ausland in ungarischer Sprache von ungarländischen Studenten im 17. Jahrhundert geschrieben wurden, um drei zu, und auch die Zahl unserer Poeten wurde mit einem – neuen – Namen erweitert.³⁵

Den beiden Verfassern dieses Aufsatzes schliessen sich auch die Mitarbeiter der Abteilung für die retrospektive Bibliographie in der Széchényi Nationalbibliothek (RMNy): Bánfi Szilvia – V. Ecsedy Judit – Kovács Eszter – Kovács Zsuzsanna – Perger Péter – Szvorényi Róbert an, und wir möchten alle János aus dem Anlaß seines 60. Geburtstages unsere besten Wünsche ausdrücken: Ad multos annos!

³⁵ Vgl. dazu POSTMA Ferenc, P. VÁSÁRHELYI Judit, *Zwei unbekannte ungarischsprachige Lobgedichte aus Franeker: Das Magyar rhythmusok von Mátyás Gönczi (1642) und das Carmen Ungaricum von János Kisvárdai Lázár (1661)*, Magyar Könyvszemle, 2002, 55–68.

CARMINA GRATULATORIA

confecrata honori &
famæ

Cd 10141.

*Nobilissimi, Præstantiſſ. verèque Con-
ſpicui Iuvenis Viri,*

D. CONRADI VIGLII

HERFORDI,

Grethâ Friſii Orient, SS. LL. St.

QVVM,

SUB PRÆSIDIO

Excellentiſſimi, Clariſſimi & Conſultiſſ. Viri,

D. JOHANNIS JACOBI

VVISSENBACH,

JCti Eminentiff. & in Academia Friſica Facultatis
Juridicæ Anteceſſoris Celeberrimi,

Omnium cum applauſu

Diſputationem Juridicam feliciter defenderet.

FRANEKERÆ.

Excudit Idzardus Balck, Illuſtrium Friſiæ Ordinum
& eorundem Academiae Typographus Ordinarius.

ANNO MDCLIV.

Cd III.

Τῶν Αὐτίων τῶν νέων ἀνδρῶν
ΠροΦερεσάτω.

Βεβλόμενοι δ' ἂν ὑπερβαλλέν ποσομέτρῳ, κἄν
Γλώσσης ἂν αὐτίε κάρτερ ὕτει.
Βεβλόμενοι δ' ἂν ὑπερβαλλέν ἀρετῆς μέτρῳ, κἄν
Τῆς γλώσσης πειρᾷ μάλα τοιο κρατίν.
Τὴν ἂν ἀρετῆς ἔν ὑπίροχῳ ἔσται πλάων,
Ἀλκιμος ἔος εἰπη εὔ τις σε δὴ λήσων.
Ὅτι σοφὸς τέλει τε λαῶν εἶναι, ἢ ἀπολαῶν,
Ἐμμορε οἱ τμῆς, ἀΐωνά τε κλί.

Φιλίας ἔνεκα προσεφώνησε.

Φ. Μ. Ο. Φ.

A' Némés és tudos
CONRADUS VIGLIUS
IHERING-nek
emlekezetire és tisztelőjére.

Bezzeg igen nagy öröm zengedez most fü-
leinkben!
Minerva, s. Pallas ez szép örömnék oka,
Egyik örül fiának, ditfiri ez unokáját
Mind ketten élit elméjének nezelik
Hogyha nevéet akarod ennek meg tudni, kérefni
Pennam öt-mondja *Viglius Ihering*-nek

Ne-

Nemzetével nemes, de nemeslebb a tudomany-
val,

Kit szive negra betfült, meg betfült ez utan-is,
Ennek feregében hiven forgodot és épült
Szézzett ditfirtes abba maganak nevet.

Attya tchat örvendj, *Musak* örvendjenek ennek
Ki tudománnyal ékes, hirrel-is ditfirtes.

Meny elő dolgodban, füfd meg palyádót azon-
ban.

Hogy lehes Isten előtt, kedves és ember előtt.

Hazájához, Attyához,
és Anyjához

Az Ifjakhoz

Örvendj hazá ki ezjfel nevelted,
Attya s. Anya ki világra szelted
Mindon gonosz ellen védelmezted,
Isában veszeltetted,
S. tudományra vitted:
Mert ez leszen fiútek öröme,
Tiszteletnek reménye,
Nyavalyádnak fel segítés
Isak öröme
Es udelmézés

Pallas Satorában
Minérva atlékban.
Föl neveltetted fiaid
Musak satorában
Bölttek tonatában
Lakozz *Viglius*nak
Isak ifjak látni
S. bíró szavát hallani
Ezértelmét ifjunak
Kinek bölcsesség
Szép s kelto nyelvet
Bölcsének isak vjádlatnak.

Játfotta H. hamarfággas

GELEI KATONA ISTVÁN

Pa
1093
1654

L A C R Y M Æ
 A D
 T U M U L U M
Præstantissimi & longè Doctissimi
 D. S T E P H A N I
 N E M E T H I,
 SS. Theol. & S. Med. Candidati,
Consultissimi Viri
 D. THOMÆ SZABO,
 Magnæ spei Filii; quem, anno æræ Christianæ
 1628. in oppido Szatthmár - Nemetini
 natum: agnata virtus & profunda
 doctrina patrio cœlo consecra-
 vit d. 12. Febr.
Corpus terræ gremio mandatum est 17.
eiusdem mensis,
 F V S Æ
 à DD. Popularibus & Amicis suis.

Provinciale
 Bibliothek
 Pa 1093

Franekeræ, Typis JOH. ARCERII. 1654.

3. *Lacrymæ ad tumulum [...]*Stephani Nemethi, Franeker, 1654 – Titelblatt

141

Stephanus Geleji Hungarus
 et Johannes Jászberényi Hungarus
 capti sunt se a Rectore Magnifico
 recepisse supplicatum universam sup-
 plicatum de partibus D. Stephani Némethi
 medicinae Amici.

Nos infra scripti fatemur nos reculos et
 supplicatum librorum omnium D. Stephani Ne-
 methi Hungari medicinae Amici. hactenus a
 Magnifico Academiae scilicet, post institutionem
 a secretario Academiae praesente Rectore Magnifico
 captivatum sine registratione secundum eandem, omnia et
 singula bona sine recipere adeo ut se minimam
 quidem de partibus actionem redderent, quorum
 interest. Quoniam a. D. Spondemius neminem
 quorum nomine Rectorem aut secretarium Academiae
 Daniacae hactenus unquam
 interpellatum aut sollicitatum super rebus
 de partibus supra scriptis. Sed quicquid de partibus
 nomine recepti unquam possit a nobis
 recipere debet. Spondemius etiam nos
 ipsi de partibus hactenus actionem receptam
 nos recepti secundum registrationem supplicati
 scripti. Datum Franekeram in Curia Franeker-
 mica. O. Kalend. Junii. 1654

Spondemius Stephanus Katona G. G. J. M. J.
 Johannes Jászberényi

4. Nachlaß von Stephanus Némethi 1654. Die Kuratoren: Stephanus Geleji Katona und Johannes Jászberényi
 (Tresoar, Leeuwarden: Archiv der Universität Franeker. Inventar Nr. 14, 141)

BELLÁGH RÓZSA

APÁCZAI CSERE JÁNOS (1625–1659)

Apáczai Csere János¹ a régi magyar irodalom egyik nagy alakja, a presbiteriánus mozgalom legjelentősebb képviselője. Református tanár, teológiai, filozófiai és pedagógiai író. 2009-ben volt halálának 350. évfordulója, 2010-ben pedig születésének 385. évfordulója alkalmából emlékeztünk rá.

Apáca községben (Brassó megye) született. Családjáról keveset tudunk. Annyi bizonyos, hogy nem jobbágy, hanem szabad, valamelyes privilégiummal rendelkező réteghez tartozó szülők gyermeke volt, sőt lehet, hogy családjának nemesi levele is volt. Ez azonban nem változtatott azon a tényen, hogy az Apáczai család igen szűkös körülmények között élt. Családi viszonyairól egyebet alig tudunk, mint amire Bethlen Miklós kancellár az *Önéletírásában* utal. Több testvére is volt, akik közt ő volt a legidősebb, és öccse, Tamás, a legfiatalabb. Az elemi iskolát szülőfalujában végezte el. De hogy meddig tanult itt, nem tudjuk. Apáczai neve két változatban ismeretes, mindkettőt ő maga is használta: 1656-ig csak a Csere, ettől az évtől kezdve a Cseri névalakot is. A *Magyar Enciklopédia* címlapján a Csere szerepel, tehát ez a hagyományos.

1636-ban Apáczai Kolozsvárra került a középfokú iskolába, itt volt egyik tanára Porcsalmi András, akinek enciklopédikus szemlélete és modern gondolkodása jelentősen hatott rá. Porcsalmi felismerte Apáczai tehetségét, és arra buzdította tanítványát, hogy próbálja a világot a maga teljességében megismerni. Ebben az iskolában találkozott először a puritanizmus eszméivel is.

1643 őszén az erdélyi művelődés központjába, a gyulafehérvári főiskolára került. Az 1622-ben Bethlen Gábor által alapított kollégium igazi virágzása csak a fejedelem halála után (1629) következett be az általa meghívott híres külföldi tanárok, Alsted, Bisterfeld és Piscator tevékenysége révén. Apáczai itt Bisterfeld János tanítványa volt, tőle kapta a megerősítést a puritánus meggyőződésre, amelyhez élete végéig hű maradt, a biztatást a természettudományos műveltség megszerzésére és a tudományok szeretetére. Kiváló szellemi képességei és rendkívüli szorgalma a kollégium legjobb diákjai közé emelték.

1648-tól a református egyház támogatásával Apáczai a hollandiai egyetemeken folytatta tanulmányait. Hollandiában a kultúra és a polgári jólét fogadta, itt a kálvinista vallás áldásos hatásával és a gondolkodás szabadságával találkozott. Franeker, Leiden, Utrecht és Harderwijk egyetemén öt évet töltött, és megismerkedett a nyugat-európai

¹ Tanulmányomban BÁN Imre, *Apáczai Csere János*, Bp., Akadémiai, 1958. és *Apáczai Csere János válogatott munkái*, összeáll., bev., jegyz. SZIGETI József, Bukarest, Ifjúsági Kiadó, 1965, I–II. című műveket használtam fel.

tudományosság eredményeivel. Előszóval forgatta a természettudományos műveket és tanulta a keleti nyelveket.

A franekeri egyetemen valószínűleg a héber nyelvet tanulmányozta a híres hebraista, Coccejus irányítása mellett. Itt ismerkedett meg Amesiusnak, az angol puritanizmus vezéralakjának műveivel, aki 1622-től 1632-ig tanított a franekeri egyetemen. Franekerben mindössze hat hétig tartózkodott. Majd a leideni egyetemre iratkozott be. Leidenben volt Hollandia központi akadémiaja. Itt teológiai stúdiumokkal foglalkozott, és tovább folytatta a keleti nyelvek tanulását.

1649 áprilisában Apáczai Utrechtbe, Hollandia legnagyobb történelmi múlttal rendelkező városába ment, és kisebb megszakításokkal itt tartózkodott egészen hazatéréséig. Utrechtet egyébként előszóval keresték fel az erdélyi diákok tanulás céljából. Itt ismerkedett meg mélyebben Apáczai a holland szellemi élettel és az Angliából beáramló puritánus nézetekkel. Bizonyára nagy hatást gyakoroltak rá az angol forradalom eseményei, a király kivégzése 1649-ben. Professzorai közé tartozott a Descartes-ellenes híres ortodox teológus, Voetius.

Az angol puritanizmus eszméi mellett a másik nagy élményével, a descartes-i filozófiával is Utrechtben ismerkedett meg. Az utrechti egyetemen tanított pár évvel Apáczai ideérkezése előtt Regius orvos és filozófus, aki Descartes szellemében tartott ott orvosi és filozófiai előadásokat. Valószínűleg Apáczai személyesen is ismerte Regiust.

Utrecht évei idején a kartézianus filozófia tiltott volt az egyetemeken, de a közvéleményt, főleg az ifjúságot Descartes tartotta lázban. Utrecht a karteziánizmus tüzfészke volt, ahol Apáczai közvetlenül figyelhette az új filozófia elismertetéséért vívott harcot. A nagy francia filozófus, matematikus és természettudós műveit eredetiben olvasta, gondolatait megértette és felhasználta. A két eszmerendszer megismerése – a descartes-i racionalizmus hatására kialakult dualista ismeretelmélet és a puritánus társadalomszemlélet – határozta meg egész további tevékenységét. Hollandiában olyan tapasztalatokra és ismeretekre tett szert, amelyek fényében gyökeresen megváltozott véleménye a hazai viszonyok egészéről.

1651-ben a harderwijki egyetemre iratkozott be, ahol doktori vizsgát tett, és ünnepélyes külsőségek között fel is avatták. A mű címe, melynek alapján elnyerte a doktori fokozatot: *Disputatio Theologica Inauguralis De Primi Hominis Apostasia...* A disszertáció tárgya az első ember bűnbeesése.

Még ebben az évben feleségül vette Aletta van der Maet jómódú polgárlányt. A házasságkötés után az apósa házába költözött, és megkezdte a *Magyar enciklopédia* anyagának összegyűjtését. Majd 1652-ben hozzáfogott az összegyűjtött anyag feldolgozásához. Ugyanekkor megkapta Erdélyből a hazahívó levelet Csulai püspöktől. Bizonyos okok miatt azonban még nem indulhatott haza. 1653 nyaráig megszerkesztette és nyomdába adta a *Magyar enciklopédia* első nyolc fejezetét, majd hazatért feleségével és gyermekével Erdélybe, Gyulafehérvárra, egykori iskolájába.

A kollégiumban a poétikai osztályt vezette, és a felsőbb osztályokban görögöt, hébert, logikát és retorikát tanított. 1653 novemberében tartotta meg a gyulafehérvári székfoglaló

ló beszédét latin nyelven *De studio sapientiae* címmel (*A bölcsesség tanulásáról*). Kiváló pedagógusi munkája hamarosan nagy tekintélyhez juttatta a diákság körében.

A következő évben közzétette két kisebb művét, a *Magyar logikácska* címűt és Fortius mester művéből összeállított *Tanács* című pedagógiai írását dialógus formában. A *Magyar logikácskával* lehetővé tette a filozófia egyik ága, a logika magyar nyelven való tanulásának megkezdését. Ezt a munkát, akárcsak a *Magyar enciklopédiát* is, tankönyvnek szánta, a gyermek I. Rákóczi Ferencnek ajánlotta.

1655 nagyon nehéz éve volt Apáczainak, ami életének egyik sorsfordulóját jelentette, amikor is védekeznie kellett II. Rákóczi György fejedelem előtt az independentizmus vádjával szemben.² Ebben az évben meghalt Bisterfeld János gyulafehérvári tanár, aki a puritanizmus mérsékelt irányzatának a híve volt, és tekintélye révén mérsékelni tudta a fejedelem puritánusellenes indulatait. Bisterfeld tanszékére Basirius Izsák lépett, aki a kivégzett I. Károly angol király udvari papja volt. Az angol forradalom miatt Konstantinápolyba menekült, majd innen Erdélybe került, ellensége volt minden újításnak, mereven elutasította Ramus és Descartes modern tanításait. Gyűlölte a puritánokat és a demokratikus egyházkormányzat híveit, nyilván ő hangolta II. Rákóczi György fejedelmet Apáczai ellen. Egy kikényszerített vita során a puritánus elveket Basiriusszal szemben bátran védelmező Apáczait a fejedelem indulatos fenyegetések kíséretében állásából elbocsátotta. Több tudós férfi és a fejedelem anyja, Lorántffy Zsuzsanna is közbenjárt az érdekében Rákóczi Györgynél, és így került végül a kolozsvári református iskola élére. Tanítványai között találjuk Bethlen Miklóst is, aki szerint diákjai nagy része követte szeretett nevelőjét. Ezt az iskolát Apáczai rendkívüli energiával hamarosan magas színvonalra emelte, módszeres munkával nevelte az ifjúságot, mindenütt dicsérték elért eredményei miatt. Apáczai teológiát, hébert, görögöt és természetbölcseletet tanított. Az iskola állandó tanári karát ekkor csak hárman alkották, de ideiglenesen mások is működtek. Apáczai terve az volt, hogy megszüntesse a tanárok folytonos cserélődését, és állandó tantestületet állítson az iskola élére.

1656-ban tartotta székfoglaló beszédét *De summa scholarum necessitate* (*Az iskolák felette szükséges voltáról*) címmel, majd kiadta a *Disputatio de mente humana* (*Az emberi értelemről*) c. filozófiai művét, amelyben a test és a lélek viszonyával foglalkozik.

Rákóczi György sikertelen lengyelországi hadjárata miatt (1657–1658) a török lemondásra kényszerítette a fejedelmet, helyére Rhédey Ferencet, majd Barcsai Ákost ültette.

1658 augusztusában az Erdélyre zúduló török hadak elpusztították az egész Barcaságot, így Apáczai szülőfaluját is. A pusztító török hadak ez év szeptemberében felégették és kirabolták Gyulafehérvárt, a kollégium, a fejedelmi könyvtár és levéltár is áldozatul esett a barbár gyújtogatásoknak. A törökök a székesegyház sírboltjait is feltörték, és kiszórták Hunyadi János tetemét is, hogy megbosszulják a nándorfehérvári vereséget. Még ugyanebben a hónapban a pusztító hadak Kolozsvár falai alá érkeztek, de a város

² HELTAI János, *A nyomtatott vallási vitairatok Magyarországon a 17. század első felében* = „Tenger az igaz hitről való egyenetlenségek vitatásának eláradott özöne...”: *Tanulmányok a XVI–XIX. századi hitvitáinkról*, szerk. HELTAI János, TASI Réka, Miskolc, ME BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 2005, 170.

60.000 tallér árán megmenekült a pusztulástól. Apáczai amúgy is gyenge egészségét még inkább felőrölték ezek az izgalmak.

1658 novemberében a török nyomásra fejedelemmé választott Barcsai Ákosnak benyújtotta emlékiratát az akadémia tervezetével *A magyar nemzetben immár elvégtére egy Academia felállításának módgya és formája* címmel. A tervezet eredetije elkallódott, de két másolat is fennmaradt róla.

1659-ben Apáczai *Supplicatiót*, kérést intézett Barcsai Ákos fejedelemhez, melyben a kolozsvári iskola számára támogatást kért. Ugyanis a gyulafehérvári főiskola feldúlása után a kolozsvári volt az egyetlen olyan intézmény, mely a főiskolává való fejlődés útján haladt. Barcsai válaszolt is Apáczai kérelmére, és a kolozsvári református egyház és iskola számára jelentős összeget utalt ki.

1659 második felére készülhetett el utolsó műve, a *Philosophia naturalis (Természettudományi vonatkozású részeinek elmélyítését és összefoglalását nyújtja)*. Ez a latin nyelvű munka lényegében a *Magyar enciklopédia* természettudományi vonatkozású részeinek elmélyítését és összefoglalását nyújtja. A kéziratban maradt mű a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban található.

1659. december 31-én halt meg tüdőbajban. Tanítványa, Bethlen Miklós megkapó tömörséggel fogalmazta meg korai halálának okát: „A szörnyű tanulás és az Isten háza és közönséges jó miatt való buzgó szorgalmatoskodás betegíté száraz betegségbe, melyben is semmit sem kedvezvén az erős lélek az erőtlen testnek, ki kellett menni belőle, úgy tetszik ultima die 1659.”³ Tehát az óév utolsó napján halt meg.

1660. január 9-én temették el a kolozsvári házsongárdi temetőben. Nem sokkal halála után – amint Bethlen Miklós értesít – meghalt felesége és második gyermeke is. (Az első gyermeke már korábban elhunyt.) Sírja ismeretlen, de később emlékművet állítottak tiszteletére.

A Magyar encyclopaedia

Apáczai életművében egységes rendszert alkot a korszak valamennyi korszerű szellemi irányzata: az enciklopédizmus, a puritanizmus és a karteziánizmus. Ezt látjuk főművében, a *Magyar enciklopédiában*, ahol összefoglalta kora tudományos eredményeit anyanyelvén, magyarul. Az *Enciklopédiát* tankönyvnek szánta, amelyet a gyulafehérvári akadémia és általában a hazai iskolák számára írt.⁴ Az 1–8. részét 1652 őszétől 1653 nyaráig Hollandiában írta meg. Ekkor Csulai püspök hívására hazaindult, és ez év augusztusában meg is érkezett Gyulafehérvárra. A 9., 10. és 11. részt már itthon szerkesztette meg, és küldte ki Hollandiába menő diákokkal Utrechtbe, ahol a könyv nyomtatását már 1653-ban megkezdték. Az egész kötet anyaga 1654 második felében már nyomdában volt, és 1655-ben jelent meg. A címlapon szereplő dátum (1653) csak a nyomás

³ BETHLEN Miklós *Önéletírása*, s. a. r., jegyz. V. WINDISCH Éva, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1955, I, 165.

⁴ HELTAI János, *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában, 1601–1655*, Bp., OSZK–Universitas, 2008 (Res Libraria, 2), 241.

megkezdését jelzi, a mű valójában 1655-ben jelent meg Utrechtben. Mintaként Alsted *Encyclopaediája* (Herborn, 1630) szolgált.

Az *Enciklopédia* keletkezéséről maga ad felvilágosítást a mű elé írt latin nyelvű előszóban, amelyben előadja és megindokolja a könyv megírásának szükségességét és fontosságát, megjelöli a felhasznált forrásokat, és módszertani utasításokat ad az *Enciklopédia* anyagának tanulására, használatára vonatkozóan.

Apáczai korában Erdélyben hiányzott az anyanyelvű tudományosság, az enciklopédikus műveltség. Az eszmecsíra, a tudományok enciklopédikus összefoglalásának az igénye még Bisterfeld előadásaiából való, aki azt vallotta, hogy a Biblia magyarázata lehetetlen a tudományok teljes körének ismerete nélkül. Tehát már Erdélyben megérlelődött Apáczaiiban egy ilyen munka elkészítésének a szükségessége. A közvetlen tette azonban a szégyenérzet és a hazafias keserűség indította a szerzőt, midőn a nyugati nemzetek – francia, holland, angol – tudományos irodalmát forgatva rádöbrent elmaradottságunkra és ennek legfőbb okára. Elmaradottságunk oka a nemzeti műveltség hiányában keresendő. „Összegyűjtöttem – szorosán a nagy tudósok nyomában haladva – a főbb tudományokra vonatkozó fontosabb meghatározásokat és felosztásokat, és munkámat, miután elkészült, a tudományok tudományának neveztem”⁵ – írta hollandiai tanulása idején. A segíteni akarás érzése ébredt fel Apáczaiiban, amikor elhatározta, hogy magyar nyelven enciklopédiát szerkeszt: „Ezért erősen föltettem magamban, hogy ha a jóságos és hatalmas Isten néhány esztendő elteltéig megnyújtja és meghosszabbítja életem fonalát, nem halok meg addig, míg magyar nyelven nem közlöm az összes tudományokat.”⁶

Ez az előszó egyébként Apáczai lelkivilágának is hű tükrö: sugárzik belőle a minden nehézségen diadalmaskodó akarat, a használni vágyás szenvedélye, hazája és népe iránti szeretete.

Munkája során a magyar nyelv szegénységébe ütközött, nem voltak megfelelő szakki-fejezések. Neki kellett új szavakat alkotnia. „Nebet adni pedig minden időben egyformán szabad.”⁷ De ezt csak tudós emberekre lehet rábízni, és az elnevezésekben ésszerűségnek és logikának kell lennie. Makacs kitartása végül is győzedelmeskedett, és munkája tizenegy részében sikerült magyarul adnia kora tudományosságának kivonatát. A tizenkettőnek tervezett magyar retorikát már nem tudta megírni, itt nemcsak a tudomány nyelvét, hanem szinte magát a tudományt is neki kellett volna megalkotnia. Apáczai első nyelvújítóink egyike. A „matematika”, „asztronómia”, „botanika”, „fizika” és hasonló latin eredetű elnevezéseket kellett első ízben magyarul mondania, körülírnia. Szóalkotásai közül egyesek ma is élnek, mások ma már alig érthetőek. Az *Enciklopédiát* iskolai könyvnek szánta, eredetiségre nem törekedett, tehát nem önálló, eredeti mű, de ez nem von le semmit Apáczai érdeméből. Főművének koncepciója, szerkezete, a kötet felépítésének rendszere és a szövegek fordítása viszont az ő eredeti alkotása.

Az előszóban rámutatott munkája forrásaira, azokra a szerzőkre, akiknek a könyveiből válogatott és fordított. Plinius latin író idézi, aki szerint az antik szerzők a régieket

⁵ Apáczai Csere János válogatott művei..., i. m., I, 51.

⁶ Uo., 55.

⁷ Uo., 54.

szóról szóra lemásolták, ez utóbbiak említése nélkül. Ugyanezt tették az elődök is – állapítja meg Apáczai: „...a legkiválóbb emberek, szakmájuk legjobb tudósai sem féltek attól, hogy más írókból igen sok dolgot kölcsönözzenek [...] Mert aki jó kalauzokat választ, az nem egykönnyen térhet le a helyes útról, csak állhatatos elhatározással kövesse őket. A csecsemő is, ha óriás vállára ül, többet láthat, mint maga az óriás.”⁸ Apáczai kora legszínvonalasabb kézikönyveiből állította össze az *Enciklopédiát*: Descartes, Ramus, Scribonius, Kopernikusz, Regius, Amesius, Alstedius stb. műveiből.

Apáczainak nem kis érdeme, hogy a legnehezebb kérdésben, anyagának megszerkesztésében érvényesíteni tudta a „világosan és tagoltan” karteziánus elvet.

Kézikönyve a descartes-i metafizikával, vagy inkább ismeretelmélettel indul (1. rész), megalapozva az emberi vizsgálódás lehetőségét. Ehhez egészen természetes módon kapcsolódik a logika (2–3. rész). Foglalkozik a számtannal és a mértannal (4–5. rész), majd a csillagászat (6. rész), amely mint matematikai jellegű természettudomány jól átvezet a nagy terjedelmű 7. részhez, ez lényegében philosophia naturalis, az élettelen természet, a növényvilág, az állatvilág és az ember biológiai-fiziológiai bemutatása. Következnek a „csinálmányok” (8. rész), azaz az emberi kéz művei, ide sorolja a földrajzot, az építészetet és a gazdasági ismereteket. Miután megalapozta és bemutatta a fizikai valóságot, a társadalom felé fordul (9–10. rész): a társadalmi tudományok közé sorolja és tárgyalja a történelmet, az etikát, a háztartást (családi élet belső rendje), a politikát és a neveléstudományt. A rendszert a teológia zárja (11. rész), a kör önmagába fut vissza: az enciklopédikus tudás Istennel kezdődött és ott is végződik a szerző és kora vallásos felfogása szerint. Az elmaradt nyelvi-retorikai fejezettel a könyv részeinek száma 12 lett volna. Az egyes részek terjedelmét összevetve megállapítható, hogy az *Enciklopédia* kétharmad része természettudományokkal foglalkozik, ami egyúttal a mű haladó jellegének a bizonyítéka is.

A latin nyelvű előszóban Apáczai útmutatásokat ad a könyv használatára vonatkozóan. Az *Enciklopédiát* a diákjainak szánta: „A magam és tanítványaim számára toldoztam ezt össze, és nem mások számára.”⁹ Mint jó pedagógus segíteni, használni akar az ifjúságnak. Az egyszerű anyanyelvi olvasmányokról, hasznos bibliai történetekről a nehezebb, összetettebb tananyag felé kell haladni a tanításban. Amikor már jól ismerik az anyanyelvüket, már helyesen beszélnek, akkor kell az *Enciklopédiát* a diákok kezébe adni. Itt is a könnyebb részekkel kell kezdeni, mint a földrajz, az ásványok, majd a növények, az állatok következnek, aztán a számtan, a geometria, végül a metafizika, a logika. Hangsúlyozza a nyelvek tanulását: görög, latin, majd héber, kaldeus, szír, végül az arab. Az idegen nyelvű könyvek olvasásával a diákok újabb ismereteket szerezhetnek. Fontos a cél kitűzése, amit munkával, állandó tanulással lehet elérni. „Meg kell tanulnod a tudományok teljes köréből mindent, amit csak tudásra érdemesnek ítélsz.”¹⁰ Heltai János megállapítása szerint Apáczai *Magyar enciklopédiája* jelenti bizonyos szempont-

⁸ *Uo.*, 66.

⁹ *Uo.*, 64.

¹⁰ *Uo.*, 73.

ból e korszakban a tankönyvírás csúcsát, mivel jelzi, hogy Magyarországon is megszületett az igény a tudományok anyanyelvű művelésére.¹¹

Az *Enciklopédia* – részeinek egyenlensége ellenére is – nagy érdeme minőségében új gondolkodása, erősen természettudományos jellege. Igazi újdonsága magyaryelvűsége és az a páratlan erőfeszítés, amellyel a szerző megkísérelte az elvont tudományok szókincsének megteremtését. Hasonló, sőt még nehezebb feladat előtt állt, mint Zrínyi, akinek a politikai és katonai elmélet kérdéseiről kellett első ízben magyarul értekeznie.

Filozófiai, pedagógiai és művelődéspolitikai írásai

Apáczai további művei szorosan kapcsolódnak az *Enciklopédia* célkitűzéseéhez, részben annak előzményei, részben továbbfejlesztései.

A még Hollandiában írt *Magyar logikácska* (Gyulafehérvár, 1654) című kisebb munkáját Ramus nyomdokain készítette, de forrása humanista példáit „szép, könnyű és többnyire gyermeki példákkal”¹² cserélte fel. Ez volt az első és hosszú ideig az egyetlen magyar nyelvű logikai tankönyv.¹³ Az enciklopédiában később ugyanazokat a logikai fejtegetéseket Amesius nyomán már bővebben adta elő. E kis tankönyv függelékeként jelent meg Joachim Fortius németalföldi humanista műve alapján írt *Tanácsa*. Apáczai teljesen szabadon dolgozta át forrását, és párbeszédese formában fejtette ki pedagógiai gondolatait. Ez a forma még inkább növeli eredetiségét. A *Tanács* a csüggedt diáknak szól, tanulásra ösztönző és felkészítő, a módszerek használatában eligazító mű. Célja a gyengeség, a kishitőség eloszlatása, a nehézségekkel való szembenézésre, a nagy feladatok vállalására, a maradandó művek alkotására való buzdítás. Legfontosabb a „legmagasabb cél” kitűzése, mert az sarkall igazán tanulásra. „Tégy oly célt fel, amelyre soha senki nem ért”¹⁴ – tanácsolja Apáczai. „Megutálván a henyélést, szeressed a munkát. Fuss mindentől, valami az embert kényessé teheti. [...] Egészségedre gondot viselj, mert anélkül dolgozban el nem járhatsz. Állj inkább, mint ülj, fuss, mint menj, soha tudományi fegyveredet kezedből le ne tedd. A munka közt virágozik a virtus. Nem is lehet derekas dolog, úgy tetszik, az, melyhez fáradtság nélkül juthatsz. Qui cupit, capit omnia. A tudomány gyökere keserű, gyümölcse pedig gyönyörűség”¹⁵ – írta diákjainak a jeles pedagógus.

Apáczai pedagógiai gondolatai főleg a két székfoglaló beszédéből: a gyulafehérvári és a kolozsvári beszédéből ismerhetők meg.

A *De studio sapientiae (A bölcsesség tanulásáról)* című, 1653-ban tartott beszéd 1655-ben Utrechtben nyomtatásban is megjelent, így a nyugat-európai közönség is megismerhette.

¹¹ HELTAI, *Műfajok...*, i. m., 233.

¹² Apáczai Csere János *válogatott munkái...*, i. m., II, 61.

¹³ HELTAI, *Műfajok...*, i. m., 232.

¹⁴ Apáczai Csere János *válogatott munkái...*, i. m., II, 66.

¹⁵ *Uo.*, 68–69.

Székfoglaló beszédében a tudományokról, a bölcsességről fejtette ki gondolatait a tanárok és a diákok előtt. Mindjárt az elején megmagyarázza a sapientia szó jelentését: „értjük ezen a szón az egész műveltséget, bölcsességet, az értelem tevékenységét, és egyszóval az egyetemes enciklopédiát, vagyis azoknak a dolgoknak módszeres összefoglalását, melyeket tudni szükséges.”¹⁶

A „tudni szükséges” dolgokat és az ezekkel kapcsolatos tudományokat különböző kategóriákba sorolja:

- a természet világosságánál felismerhető dolgok (természeti bölcsesség, azaz logika, matematika és természettudományok);
- a kegyelem világosságánál felismerhető dolgok (kijelentett bölcsesség, azaz teológia, etika és egyéb humán tudományok);
- nyelvek (héber, görög, latin és arab nyelv) és nyelvtudomány (etimológia, syntaxis és retorika).

Apáczai a descartes-i tudományelméletnek megfelelően rámutatott a tudományok összefüggéseire, és arra a pedagógiai és tudományfilozófiai értelemben lényeges tényre, hogy a „tudományok kölcsönösen segítik egymást”.¹⁷ Minden egyes tudomány elősegíti a többi tudomány megértését, és egyetlen tudományt sem lehet tökéletesen elsajátítani a többi tudomány ismerete nélkül. Ugyanakkor kifejtette a nyelvtanulás fontosságát a tudományok megismerésében és elsajátításában. Vallotta, hogy az auktorok és a Biblia eredeti nyelven való olvasása és magyarázata lehetetlen a klasszikus nyelvek (görög, latin, héber stb.) ismerete nélkül.

Beszédében áttekintette a tudományos ismeretek átadásának a történetét, azaz a tudományok történetét kezdve az ókori népek (asszír-babiloni, egyiptomi, zsidó, görög, latin stb.) tudásainak a munkáságától egészen a 17. századig. A tudás leszármazásának történetében megemlíti a magyar kultúra kiválóságait is, saját elődeit: Szegediek, Molnárok, Gelejek, Pázmányok, Csanádiak, Enyediek stb. A tudományok fejlődésének csúcspontját azonban két francia bölcselelő, Ramus és Descartes munkásságában látja. Tehát a beszéd előremutató, a jövő felé tekintő részletei Ramus és Descartes dicséretében találhatók. Lelkesült szavai, magasztalásai ugyanakkor a nemzeti művelődés reformjának szempontjából is nagy jelentőségűek. „Petrus Ramus segítséget hozott az akkoriban már haldokló igazi filozófiának, megtisztította azt az értéktelenebb évszázadok hulladékaitól, megcáfolta a hamis és a keresztyén igazsággal ellenkező tanokat, [...] és pompás módszerének fényével szép rendet teremtett a filozófia zavaros káoszában.”¹⁸

Majd Descartes-ról írja: „Mivel azonban sem egyetlen ember, sem egyetlen évszázad nem volt képes arra, hogy a filozófiai bölcsességet tökéletességre emelje, nem akarta a mindenható Isten, hogy a mi korunk is meg legyen fosztva jóságának tanújelétől. Ezért támasztotta a világnak e késő vén korában – úgy, hogy az előző évszázadok alaposan megirigyelhetik tőlünk – René Descartes-ot, az egész filozófia újjáteremtőjét, századunk

¹⁶ *Uo.*, 7.

¹⁷ *Uo.*, 9.

¹⁸ *Uo.*, 36.

páratlan ékességét és díszét, mind származás és család, mind műveltség és erények tekintetében oly nemes férfiút.”¹⁹

Ramus és Descartes haladó tudományosságának dicsérete révén kerül sor a hazai állapotok bemutatására, a magyar elmaradottság végső okának, az ipari elmaradottságnak fájdalmas említésére: „Ámde a könny illik ide inkább, mint a beszéd, ha már, az egész magyar nép nagy és örök szegényére, elborult tekintettel ugyan, de mégis kénytelenek vagyunk szemlélni országunknak, ínségünknek, szegyenletes tudatlanságunknak és közönyösségünknek végtelen tengerét, és azt a letörölhetetlen szegyenfoltot, hogy csaknem minden technikai kérdésben idegenekhez folyamodunk, de nem annyira fegyveres erőszak, és nem is annyira rabság miatt, [...] hanem a magunk hibájából, csupa álmokórságból [...] szamar tunyaságunk és tudatlanságunk miatt, mely nemhogy egy országnak, de egy értelmes embernek is szegényére válnék.”²⁰ Apáczai heves próféta dorgálással szól a hazai viszonyokról és az iskolázás alacsony színvonaláról. Puritánus elveit egyáltalán nem leplezi. „Szerencsétlen elmaradottságunk oka nem népünk barbár szellemében rejlik, hanem a tanítás szerencsétlen rendjében.”²¹ Ezekből a megállapításokból következik: korszerűsíteni kell az oktatást, meg kell reformálni a gyulafehérvári kollégium tanítási rendszerét a legújabb tudományos eredmények alkalmazásával: az anyanyelv használatával, a természettudományok előtérbe helyezésével és a nyelvek tanulásával, mert csak így lehet művelt embereket nevelni. „Bejárva egész Magyar- és Erdélyországot, hozzád tér vissza beszédem, Bethlen és Rákóczi kollégiuma, gyulafehérvári kollégium, s azzal a buzgalommal és aggodással, amelyet megérdemelsz, buzdítlak téged, ne húzódozz a teljes megújhódástól, ébredj fel végre a zűrzavaros kábulatból!”²²

A *De studio sapientiae* nagyszabású buzdító beszéd az egybegyűltekhöz, mesterien felépített szónoki alkotás az antik retorika műfaji szabályai szerint. Nem egy ponton azonban zsúfolt is, de ennek is megvan a maga oka: a fiatal tanár meg akarta mutatni szellemének erejét, tudományának kiterjedt voltát.

Apáczai másik székfoglaló beszéde, a *De summa scholarum necessitate (Az iskolák felette szükséges voltáról)* 1656 őszén keletkezett, de csak a 19. században nyomtatták ki, sajátkezű kézírata a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban található. Itt is az iskolaügyi gondolatait fejtette ki, bemutatva Erdély kulturális viszonyait. Fő helyen a társadalmi kritika áll. A kitűnő szerkezetű retorikai műben nyoma sincs a gyulafehérvári beszédet jellemző zsúfoltságnak. Minden gondolat, minden stílári eszköz az eszmei mondanivaló szolgálatában áll: a magyarság számára nemzeti veszedelem művelődési színvonalának alacsony volta. Apáczai nagyon elkeseredett volt, látva a társadalom szerkezetében rejlő végzetes hibákat. A tudatlanság, a közömbösség, a lustaság, a mértéktelenség, az önzés, az ármánykodás, az állhatatlanság, az igazságtalanság, a hűtlenség, az erkölcsi romlás az oka a tömérdek nyomorúságnak, amit maga körül látott. Mindenkit felelősnek tartott a szomorú hazai állapotokért: Erdély fejedelmét, nemeseit, papjait, tanítóit, jobbágyait is.

¹⁹ *Uo.*, 38.

²⁰ *Uo.*, 17.

²¹ *Uo.*, 47.

²² *Uo.*, 52.

Pocakos bérenceknek nevezi a papokat, iskolai rókáknak az erdélyi tanintézetek mestereit, és az egész nemesi világnak szemére veti a nép sanyarúságát. „Nem lehet csodálkozni azon sem, ha ebben az országban mindenféle bűn megtalálható, s ezek szüntelen harcban állnak a tisztességes erkölcsökkel [...]. De szeretném tudni, honnan van a mi házi tűzhelyeink körében annyi gonosz család, [...] annyi csalárd, verekedő és kegyetlen földesúr, ármánykodó és hűtlen szolga? [...] És honnan vannak egyházunkban annyi a keresztyén-ség alapelveit nem ismerő, lelkipásztori álarcot magukra öltött papok, [...] papi állásokkal üzérkedők, farkasok, bérencek? És az iskolában annyi élősdiehenkórász, a tudományok híveinek álarcát magukra öltött üresfejű emberek, az iskolaügyek rókái? És az állami életben annyi megvásárolható bíró, annyi igazságtalan per, méltatlan adóztatás, zaklatás, zsarolás? És a nép körében annyi panasz, siránkozás, sóhajtás és jajgatás?”²³

Mindezekről meg kell szabadulni. Ezt a kultúrával, a kultúra megszervezésével lehet elérni. A kultúra – Apáczai szerint – nem csupán az ismeretek összességét jelenti, hanem magatartást, viselkedést, gondolkodást, gyakorlati erkölcsösséget is. Mindezek kialakításában és fejlesztésében az iskolának óriási szerepe van. „Ideje hát, hogy felébredj, te álmos, te mámoros, te homályos szemű magyar nép! Végre, végre ébredj fel az álomkór-ból, leheld ki magadból Bakkhoszt, kinek folyton áldozol, oszlasd el gyógyírral szemeid homályát. Nézd, szemléld, vizsgáld, milyen forrásból ered tömérdek nyomorúságod, melynek súlya alatt görnyedsz. Drága gyermekeid, hazánk reményei már bölcsőjüktől fogva a tudatlanság feneketlen örvényébe merülnek, és így felnőtt korukban sem látják meg soha a viláosságot, sem saját javukat, sem a haza javát. Még egyszer mondom hát, serkenj fel, és állíts alsó iskolákat!”²⁴

Apáczai felvázolta egy átfogó oktatási rendszer kiépítésének a tervét: alsófokú, középfokú (trivialis) és felsőfokú (főiskolák) iskolákkal. Messze hangzó szóval követelte az egész népre kiterjedő anyanyelvű elemi iskolázást, azaz a népiskolákat, ahol magyarul tanítják az írást, az olvasást, a helyes beszédet, és amely a szellemi felemelkedés egyetlen lehetséges eszköze. Majd a közép- és felsőfokú oktatásra tért rá. Ha akadémiákat nem is, de a meglévőknél sokkal színvonalasabb kollégiumok és főiskolák felállítását sürgette. Tervének lényeges pontja a felsőoktatásról, az egyetemről írt eszmefuttatás. A 17. században Erdélyben nem létezett egyetem. Ezért a tehetséges protestáns diákok külföldi egyetemeket kerestek fel, hogy tanulmányaikat folytathassák. Platón gondolataira támaszkodva Apáczai kifejtette, hogy a „bölcseesség tűzhelyei mindig az akadémiák és a főiskolák voltak”,²⁵ és csakis az ott végzett művelt és vallásos emberek lehetnek az ország vezetői, bírái és magas rangú tisztviselői. Saját korából is hozott példát e témához kapcsolódóan, az általa jól ismert holland mintaállam eredményeit, amelyeket nagyrészt az iskolázatásnak, főként a felsőfokú tanintézményeinek köszönhetett a nyugat-európai ország. Majd visszatérve az akadémia gondolatához felteszi a kérdést: „...honnan van annyi rosszul intézett közügy? Onnan, hogy nincs nekünk magyaroknak egyetlenegy akadémiánk sem, s így nincs hely, ahol tanítsunk és egyben sürgetőleg hangoztassuk az

²³ *Uo.*, 99–100.

²⁴ *Uo.*, 86–87.

²⁵ *Uo.*, 92.

erkölcsant, mely megfékezi a bűnösöket, az ökonómiát, mely igazítja a családok életét, az orvostudományt, mely megőrzi az egészséget, a matematikát, mely városokat, utcákat, templomokat, palotákat és tornyokat emel, végül a filozófiát, mely gyökere minden tudománynak és mesterségnek. Nem is említem az ékesszólást és a történettudományt, sem a logikát, metafizikát, földrajzot, asztronómiát, optikát, zenét és kozmográfiát, melyeket összesítve filozófia néven foglalunk össze. Ennek alapos ismeretéhez senki el nem juthat, ha a felsorolt tudományágakban előbb becsületesen nem képezte magát.”²⁶

Apáczai felismerte és megfogalmazta azt, hogy egy országnak a nemzetek közé való felemelkedéséhez és beilleszkedéséhez elengedhetetlenül szükséges a tudományok ismerete és művelése, a kultúra állandó gyarapítása.

A beszéd stílusa ezúttal is az antik retorika mesteri alkalmazását mutatja. Ez azonban nem akadályozza meg abban, hogy személyes gondolatait kifejezze. Tudja, hogy kemény beszédet mondott, de minden felelősséget vállal a „meztelen igazság”²⁷ annyira szükséges kimondásával.

Ehhez a beszédéhez szorosan kapcsolódik az 1658-ban elkészített akadémiai terve, melyet a II. Rákóczi György helyébe megválasztott és a puritanizmussal rokonszenvező Barcsai Ákos fejedelemnek nyújtott be *A magyar nemzetben immár elvégtére egy Akadémia felállításának módja és formája* címmel. A kéziratban maradt és csak a 19. században kiadott tervezet négy fakultásból álló teljes egyetem felállítására igyekezett rábírnival a fejedelmet: egy előkészítő filozófiai és három öt-öt éves szaktudományi (jogi, orvosi, teológiai) fakultást tervezett, így lett nála a nevelés eszménye világias, anélkül, hogy feladta volna a keresztyéni vallásos gondolkodását. Az emlékiratban egészen részletesen és konkrétan tárgyalta az egyetem szervezeti, tanulmányi és pénzügyi kérdéseit. Elképzelése szerint 11 tanár és kb. 100 diák ellátására lett volna elegendő az a pénzeszség, amelyből korábban a gyulafehérvári kollégium magyar és külföldi tanárait fizették. A leideni egyetem mintájára Apáczai tervezetében javasolta, hogy az egyetem mellett szükséges még egy nyomda, egy botanikus kert és egy könyvtár felállítása is. Figyelme még a diákok étkeztetésére is kiterjedt.

Apáczai terve bizonyos fokig keresztezte a rendi elképzeléseket, és ennek ő is tudatában volt. Fontos társadalmi kérdést érintett akkor, amikor tervezetében leírta: csakis akkor érne valamit az akadémia megszervezése, ha az ott végzett jobbágyszármazású diákok automatikusan nemesi rangot kapnának.

A nehéz történelmi körülmények és az 1659-es fejedelemváltás nem tették lehetővé Apáczai akadémiai tervének megvalósítását.

Apáczai rövid élete során sok mindennel foglalkozott, de elsősorban tanár volt. Bán Imre az Apáczairól szóló monográfiájában a következőket írta: „Apáczai gondolatvilágának és gyakorlati tevékenységének a központi kérdése az iskola és az a pedagógiai optimizmus, amely egész magatartásából árad.”²⁸ Tehát minden tervét az iskolán keresz-

²⁶ *Uo.*, 100–101.

²⁷ *Uo.*, 115.

²⁸ BÁN, *i. m.*, 508.

tül akarta megvalósítani, és hitt a nevelés mindenható erejében. Pedagógiai érdeme abban áll, hogy nemcsak kézikönyvekkel (tankönyvekkel) próbálta segíteni az erdélyi iskoláztatás ügyét, hanem a már fentebb ismertetett, az egész iskolarendszert átfogó reformterveivel. Meggyőződése volt, hogy a tudományok terjesztése, a nevelés, az iskolák fejlesztése az egyetlen igazi eszköz a magyar nép fejlődésére és gazdagodására, és ez a záloga annak, hogy Erdély az európai nemzetek közé emelkedjék.

Az oktatásban nagyon fontos szerepet betöltő didaktikai és módszertani útmutatásait a különböző műveiből ismerhetjük meg, ugyanis erre vonatkozóan rendszeres didaktikát nem alkotott.

Műveiben több helyen szerepelnek az oktatástani elképzelései: a természetesség, a szemléltetés fontossága, a világos és tömör tanári magyarázat, a tanulói aktivitás, az önképzés és a gyakorlatiasság elvének a szükségessége és a jelentősége. Nagyon fontosnak tartotta, hogy a tanulók ismerjék fel a rendszertani összefüggéseket, és legyenek képesek önálló gondolkodásra.

Comeniushoz hasonlóan Apáczai is a szelídség, a szeretet pedagógiájának a híve volt. Több művében részletesen foglalkozott a tanár–diák kapcsolattal. A *Magyar enciklopédiában* azt is kifejtette, hogy milyen legyen a tanár: „A tanítótól [...] megkívántatik, hogy tanításához illendő életet éljen, s tanítványainak jó és dicséretes példát adjon, hogy elég tudós legyen, hogy jó lelkiismerettel és isteni félelemmel amit tud, azt másokkal közölje, tanítványait mint atyjuk, úgy szeresse. Tanítsa őket világosan, röviden és tökéletesen. Őket Isten előtt való könyörgésében megemlítsé. Ne legyen ajándékokon kapkodó, tanítványainak erkölcsét és nyelvét igyekezze leginkább újítani. Egyedül csak arra igyekezzék minden dolgában, hogy tanítványaival magát megszerettesse...”²⁹

Apáczai Csere Jánost minden magyar pedagógus, pedagógiai gondolkodó, iskolareformer példaképének tekintette és tekinti ma is. Jelentős hatást gyakorolt korára, puritánus kortársai és tanítványai sokat megőriztek és továbbvittek a tanításaiból. Természet tudományos ismeretei és gondolatai serkentőleg hatottak a 17. század második felének tudósaira, orvosaira, így többek között Pápai Páriz Ferencre. Az évszázadok során több szerző művébe beépültek a *Magyar enciklopédia* részletei, Apáczai szakkifejezései. Erdély kollégiumaiban és magánszemélyeknél féltve őrzött, fontos kincs volt ez a könyv. Bán Imre szerint „egyszerű olvasók, falusi nemesek segítő társuknak, legjobb barátjuknak tartották az *Enciklopédiát*, hasznos ismereteit terjesztették, megtoldották, a túlhaladottakkal vitakoztak.”³⁰

Apáczai hatása a 18. században is felismerhető. Bod Péter, a nagy egyháztörténész a következőket írta róla a *Magyar Athenasban*: „Ha ez az ember tovább élhetett volna, úgy lehet ítélni, hogy a tudományok is jobb lábra álltak volna, mivel neki a tanításban nagy földön mása nem volt, kivált ha az ország csendességben maradhatott volna.”³¹ Igazi

²⁹ APÁCZAI CSERE JÁNOS, *Magyar encyclopaedia*, s. a. r. BÀN IMRE, Bp., 1959 (Magyar Klasszikusok), 364–365.

³⁰ *Uo.*, 30.

³¹ BOD PÉTER, *Magyar Athenas*, Szeged, 1766, 14.

jelentőségét és a nemzeti művelődés történetében betöltött kimagasló helyét a felvilágosodás írói is meglátták. Akkor fedezték fel újra Apáczait a magyar tudomány és a pedagógia számára. 1803-ban újra kiadták az *Enciklopédiát*, Rájnis József rendezte sajtó alá Győrben, de a cenzúra miatt számos helyen megcsonkítva. Azóta is rá hivatkoznak azok a pedagógusok, akik a gyermeki aktivitásra, az önálló ismeret- és tapasztalatszerzésre, az élményszerű tanításra és tanulásra fektetik a hangsúlyt, és azok az oktatáspolitikusok, akik a magyar iskolarendszer megújításán dolgoznak.

Apáczai tehát a magyar polgári pedagógia úttörője, a magyar gondolkodástörténet egyik korai kiválósága volt, akinek tanításai ma is hatnak.

„Azok közül, akik tanulmányaikban elő tudják segíteni a magyar ifjúságot, én a legkisebb, de azok közül, akik elő akarják segíteni, a legnagyobb vagyok”³² – írta magáról szerényen a *Magyar enciklopédia* előszavának utolsó soraiban. Valójában nem a legkisebb, hanem a legnagyobb volt a nemzeti nevelés és tanítás előmozdításában.

³² Apáczai Csere János válogatott munkái..., i. m, I, 76.

— |

| —

— |

| —

CSORBA DÁVID

„ÓRÁLLÓ TORONY”

(Lelkipásztori hivatástudat és önkép a 17. századi református közfelfogásban)¹

A 17. század több kataklizmát hozott a magyarországi protestantizmusra, melyek az identitásának és emlékezeti kultúrájának kitörölhetetlen részét jelentik. Az 1657-es erdélyi katasztrófa, a gályarab prédikátorok kora, majd a török kiűzése és a Habsburg Birodalom berendezkedése nem csupán történelmi, de egyháztörténelmi jelentőségű események voltak, hiszen ezek végeredményben a református felekezet magyarországi eliminálásához vezettek. Jelenleg azt vizsgáljuk meg, miként változott meg a magyar református egyház ekkleziológiai önképe (mint image, arculat) és missziói küldetéstudata (mint szerep) az 1606–1711 közti időszakban.

Egy közösség határérzékelése függ annak térérzékelésétől, melyet a nemzeti előítéletek, a társadalmi közeg, a kollektív identitás stb. árnyalnak.² Az európai kulturális identitás mélyen gyökerezett a Kárpát-medencében, erre már a kortárs nemzetközi szakirodalom is ráértett.³ A protestáns, azon belül is a magyar nyelvű református közösség a Kárpát-medencében viszonylag zárt tömbben élt, és az ország három részre szakadása ezt a gazdasági, politikai s egyházjogi határt is megbontotta. Az 1681. évi XXV–XXVI. tc. rendelkezései átmenetileg megállítani látszottak az erőszakos ellenreformáció alakjában előretörő Habsburg katolikus erőgépezetet, de 1687-et követően, amikor a vallási kérdések a felségjog területéhez kerültek, a felekezeti keretek megrendültek, és az erre következő évszázadot tartja a protestáns egyháztörténet-írás a „csendes ellenreformáció” idő-

¹ Ez a tanulmány az OTKA K 73139 számú pályázatának támogatásával jött létre. A cím egy unikum RMK-ra utal, s a tanulmány annak szemléletét követi: HODOSI Sámuel, *Órálló toronyba helyezettett vigyázó, mellyben minémű lelki ismérettel kelljen tisztiben forgolódni az Istentől előállított Egyházzolgáknak, lerajzoltatic*, Debrecen, Rosnyai, 1680 (Sztripszky 2098). Hodosi, a hűséges, szerény és tevékeny lelkipásztor mint emberi és szakmai példa kétségtelenül közel áll a szerzőhöz. Az itt olvasandó eszmetörténeti és antropológiai elemzések eszmei tanulságai mögött is az embert, különösen ezt a típust keressük. S talán nem véletlen, hogy Heltai János tanár úr is ezt az ideát idézte fel bennünk, így köszöntse őt e tanulmány.

² Robert MUCHEMBLE, *Introduction: la naissance du sujet en Europe = Frontiers of Faith*, eds. Eszter ANDOR, István György TÓTH, Bp., CEU, ESF, 2001 (Cultural Exchange in Europe, 1400–1750, 1), 3.

³ Robert J. W. EVANS, *Calvinism in East Central Europe = International Calvinism, 1541–1715*, ed. Menna PRESTWICH, Oxford, Clarendon Press, 1985, 167–196; Graeme MURDOCK, *Calvinism on the Frontier: International Calvinism and the Reformed Church of Hungary and Transylvania, c. 1600–1660*, Oxford, Clarendon Press, 2000 (Oxford Historical Monographs); István BITSKEY, *Multikonfessionalität und kulturelle Vielfalt: Oberungarn im 17. Jahrhundert* = I. B., *Lebensgemeinschaft und nationale Identität: Beiträge zur frühneuzeitlichen Kulturgeschichte Ungarns im mitteleuropäischen Kontext*, Wien, 2007 (Integratio, 24), 85–104; Marta FATA, Anton SCHINDLING, *Vorwort = Calvin und Reformiertentum in Ungarn und Siebenbürgen: Helvetisches Bekenntnis, Ethnie und Politik vom 16. Jahrhundert bis 1918*, Hrsgg. Marta FATA, Anton SCHINDLING, Münster, Aschendorff, 2010 (Reformationsgeschichtliche Studien und Texte, 155).

szakának. Tézisünk szerint a történelmi szükségszerűségek mentén, ahogy folyamatosan marginalizálódott a felekezet, és önmegvalósítási törekvései csökkentek, vált egyre befelé fordulóbbá a lelkészek kínálta református szerep, és a 17. század eleji reformátori frontier-tudat ekként változott át periférikus dominanciájú image-dzsé. Azt a változástörténetet kívánom bemutatni, amely a magyar protestáns identitás kollektív vetületét hangsúlyozó ótestamentumi szimbólumok felől az újtestamentumi éntestamentum felé vezetett, köszönhetően a 17. század végi történelmi és társadalmi változásoknak.

1606–1657: a legitimitáció kora

A Bocskai-szabadságharc utáni bécsi békében (1606) a magyar református egyház elnyerte politikai legitimitációját és területi integritását is. Kismarjai Bocskai István nemes úrhoz méltán kapcsolódott a vallás megmentőjének szerepköre számtalan bibliai analógiával, hiszen nemcsak katonailag és politikailag érvényesítette az akaratát a Habsburg Birodalom katolikus császári udvarával szemben, hanem hátrahagyott testamentuma is a kegyes keresztyén ember arcát rögzítette a református közbeszédben.⁴ Bethlen Gábor és I. Rákóczi György korában a református fejedelmek szerepére szintén olyan bibliai párokat, analógiákat találtak prédikátoraik, melyek a társadalmi feladatukon túl az egyházi mecenatúra jogával és felelősségével is felruházták őket. A Gedeon-, Mózes-mitizáció nemcsak retorikai és exegetikai szempont volt, hanem életminta, elvárás is.⁵ Erdély nagy fejedelmei keresztyén politikusként is mértékadó uralkodók voltak. A katonai-politikai győzelmeik egyben az ószövetségi patriarchális szemlélet alapján nemcsak a nép, de a vallás legitimitációját is jelentették. Egy erdélyi katonai vereség pedig a vallás ellehetetlenülését is magával hozta, a zsidó nép szétszórattatásának modellje alapján. Ez a fenyegetettség-tudat érzékelhető olyan jelentős katonai ütközetek kapcsán, mint a fehérhegyi csata (1620), melyet követően a cseh szabadság és államiság omlott össze, és Bethlen Gábor méltán szidalmazta katonáit, hogy nem érték időben oda; vagy II. Rákóczi György lengyelországi hadjárata (1657) esetén, amikor a prédikátorok valósággal „Erdély Mohácsa”-ként jósolták meg a következményeket, és bizony, Erdély kis híján összeroppant a török-tatár büntetőhorda négyéves pusztítása során.⁶

Ugyanez a szemléleti paradigma figyelhető meg még a győztes 1631-es rakamazi csata előtti várakozások esetén is, amikor I. Rákóczi György a harmincéves háborúba kap-

⁴ [Petrus ALVINCZI], *Apologia et protestatio legatorum et Ecclesiarum Hungaricarum*, Bartphae, 1606 (RMNy 941); MISKOLCZI CSULYAK István, *Diarium, I. Gyászbeszéd Bocskay István fölött*, Bp., 1928 (Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár, 13), 89–95; Heinz SCHILLING, *Die konfessionellen Glaubenskrisen und die Formierung des frühmodernen Europa = Glaubenskriege in Vergangenheit und Gegenwart*, Hrsg. Peter HERRMANN, Göttingen, Vandenhoeck, 1996 (Veröffentlichungen der Joachim-Jungius-Gesellschaft E. V. der Wissenschaften Hamburg, 83), 123–137; MURDOCK, *i. m.*, 28.

⁵ HARGITTAY Emil, *A biblikus mitizáció a 17. századi magyar költészetben = „Mint sok fűt gyümölcse...”*: *Tanulmányok Kovács Sándor Iván tiszteletére*, szerk. ORLOVSZKY Géza, Bp., ELTE, 1997, 73–85; HELTAI János, *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregriusok*, Bp., Balassi, 1994 (Humanizmus és Reformáció, 21).

⁶ MURDOCK, *i. m.*, 32.

csolódott be tevékenyen. Az 1631-es földrengés a vasárnapi istentisztelet idején rázta meg a várost, több ház romba dőlt, de a templom sértetlen maradt. Keresszegi Herman István lelképásztor a zsidó–magyar sorspárhuzam egyik elemét mozgósította, amikor a debreceni keresztyének erősségéről szolt. „1631. márc. 3. a’ Debretzeni torony megrendüle, observáltatott ez földnek reszketése [...] Debretzen: a’ torony erősséget és ékességet jegyez. Erősséged néked Debretzen az Isteni tisztelet, ékességed a’ gazdagság. De: Ímé nem menthet-meg tégedet edgyik-is, mint Jeruzsálemben az Isten temploma, mellyben hisznek vala a’ Sidók”.⁷ Két hét múlva az erdélyi seregek Zólyomi Dávid vezetésével Rakamaznál álltak szemben Esterházy Miklós seregeivel. Jó előjelet látták abban, hogy a földrengéskor a templom épen maradt, de Zólyomi, az erdélyi református haderő kapitánya azzal intette vitézeit, hogy ha veszítenek, azzal oda az igaz Ecclesia és a hit szabadsága.⁸ A harmincéves háború vallási jellegűnek ideologizált küzdelmeit prófétikus-apokaliptikus módon szemlélték Debrecenben is: a természeti katasztrófában megmaradt épület színekdochéval a református vallás kegyességi központját jelölte, melyet megőrzött az Isten, így a csapatokat is megsegítette a vallásukat eltörölni szándékozó katolikusokkal szemben.⁹

A két nagy erdélyi fejedelem korszakával párhuzamosan játszódó harmincéves háború általános és felekezeti értelemben is kettős örökséget hagyott hátra. Egyrészt azt a romlás-képzetet, mely analógiája, antitípusa volt a jeruzsálemi templom Josephus Flavius-i pusztulás-víziójának (a Mt 12,25. parafrázisa és Jeremiás próféciái ismétlődnek; az emberevő anya és a brutális erőszakoskodások esetei, és természetesen a vallási szétszórattatás toposza); másrészt a „győzedelmes egyház” apokaliptikus öngazoló világképi rendszerét (Zsolt 92,13), az öntudatos, igaz Ecclesia képét.¹⁰ Ezt nemcsak az 1630–1660 közti időszak könyvajánlásai, belső egyházi zsinati döntései, hanem talán legeklatánsabban a hitvitákban képviselt, az ellentétes felekezettel vívott harcban megtestesülő önkép fejezi ki.

A romlás potenciális bekövetkezéséhez ékes korabeli példa lehetett a cseh testvérek története: a protestáns irány számkivettetése együtt járt a fehérhegyi csata (1620) után a nemzeti önállóság megszüntetésével, s mindez a katolikus ellenreformáció és a Habsburg-politika hatalmi összefonódása révén zajlott le, egy európai „vallási” konfliktus, a harmincéves háború keretében. Comenius ’50-es évekbeli beszédeinek (*Truchlivý* 3–4. része, *Gentis felicitas*) fogalomkincse és kegyességi vetülete meglepő hasonlóságokat mutat a kortárs magyar puritán prédikátorokéval.

⁷ KERESSZEGI HERMAN István, *A keresztyén hit ágazatiról való prédikációk tárháza*, Várad, Szenci Kertész, 1640 (RMNy 1863), 349.

⁸ BARCZA József, *Bethlen Gábor, a református fejedelem*, h. n., k. n., 2002 (Európai Kérdések – Református Válaszok: Református Közéleti Füzetek, 7).

⁹ DEREK GREGORY, *Geographical Imaginations*, Cambridge MA, Blackwell, 1994, 141–142.

¹⁰ ÁCS Pál, „*Apocalypsis cum figuris*”: *A régi magyar irodalom történelemképe = Történelem – kép: Szemlények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon* (2000. 03. 17. – 2000. 09. 24. Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában), kiad. MIKÓ Árpád, SINKÓ Katalin, Bp., Magyar Nemzeti Galéria, 2000 (A Magyar Nemzeti Galéria Kiadványai, 3), 48–62.

1657–1664: az apokaliptikus jelek prófétái

Mátyás középkori hatalmas közép-európai monarchiájának a helyén, a több államra tagolt országban egy időben következett be a romlás kora, de másként éltek meg a vallás pusztulásának esélyét Felső-Magyarországon és másként Erdélyben. Az előbbi helyre betelepültek a jezsuiták, és így a harcos katolikus egyházzal szemben kellett felmutatni az erős Reformata Ecclesia álláspontját; utóbbi helyre viszont betörték a török-tatár hordák, s a megerősödött Török Birodalom újra hatalmi befolyása alá vonta Erdély és a Partium területét, ezáltal az állami integritás és egyáltalán a mindennapok váltak bizonytalanná, felvillantva a nemzetpusztulás esélyét.

Az 1660-as évek hitvitái az apologetikus egyházképet testesítették meg, középpontban az „igaz egyház” és az „igaz keresztyén” terminus definiálásával. A hitviták Sárospatakon és Kassán voltak különösen erősek: e városok Felső-Magyarország református szellemi központjai voltak ekkoriban. Előbbi iskolavárosban 1671. október 20-án ágyús hadsereggel üldözték el a diákságot, majd négy senior (köztük olyan személyek, mint pl. Csúzi Cseh Jakab) és 18 diák került a pozsonyi törvényszék elé; s az iskola és lelkeszei, tanárai 1682–1704 között is állandó bujdosásban éltek.¹¹ 1671-ben jelent meg Kassán a magyar ellenreformáció talán legfontosabb irodalmi dokumentuma, Bársony György váradi, majd egri püspök két könyvecskéje, a *Speculum Hungariae*, illetve a *Veritas toti mundo declarata*. Ez utóbbi 1781-ig a magyar állam és egyház valláspolitikai alapirata és normája, amely kimondja a hitbeli egységre törekvést, a bécsi és linzi szabad vallásgyakorlatot ígérő békéknek érvénytelenítésével.¹² Azonnal megszülettek e mű cáfolatai három református teológus (Komáromi Csipkés György, Pósházi János és Szathmárnémeti Mihály) tollából, latin s német kiadásban is.

Ezekben a hitvitáikatokban kulcskérdés volt, hogy létezett-e Kálvin és Luther előtt a protestánsok felfogása, volt-e példa a katolikus egyházban előreformációs kezdeményezésekre a rituálé egyszerűsítése, a megigazulás-megtérés és a szentségek felfogása terén. A hitviták visszatérő ekkléziológiai fogalma: az igaz egyház, az igaz módon vallott kereszténység. Az önkép definiálása elhanyagolhatatlan kérdés volt: ki az, aki apostoli módon vallja a keresztyén hitet, kik élnek bibliás keresztyén életet stb. E viták zárása a pozsonyi véstörvényszék (delegatum iudicium, 1674) működése, mely ellen a meghívót elfogadóknak minden törekvésük erőtlenné vált, Kollonich Lipót börtönbe és gályára küldte a hitvallókat. Csak Nápolyból, a gályarabságból tudták nagy nemzetközi diplomáciai és katonai segítséggel kiszabadítani a még élő 26 prédikátort.¹³

¹¹ MAKKAI László, *A Kollégium története 1654-től 1703-ig = A Sárospataki Református Kollégium: Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára*, szerk. a TIREK elnöksége, Bp., 1981, 80–86.

¹² ESZE Tamás, *Bársony György Veritasa*, ItK, 75(1971), 667. A történeteket és a vitát J. H. Heidegger *Historia Papatus* című művében nagy terjedelemben és behatóan ismertette, erre utal: Friedrich Adolf LAMPE [DEBRECENI EMBER Pál], *Historiae Ecclesiae reformatae in Hungaria et Transsylvania*, Utrecht, van Poelsus, 1728, 444–446.

¹³ *Galeria omnium sanctorum: A magyarországi gályarab prédikátorok emlékezete*, kiad. MAKKAI László, Bp., Magyar Helikon, 1976; *Rebellion oder Religion? Die Vorträge des internationalen kirchenhistorischen Kolloquiums, Debrecen, 12. 02. 1976.*, Hrsgg. Peter F. BARTON, László MAKKAI, Bp., Református Zsinati

Az igaz egyház eddigi, megkonstruált képe a próbák utáni megedzödött vitéz metaforáját jelöli, ezt jelképezi a Czeglédi István halálára írt gyászversek sora is, amikor róla mint az Egyház hűséges vitézéről emlékeznek meg. A nagy tiszteletnek örvendő kassai prédikátor, Czeglédi István hatása a korabeli lelkipásztor nemzedék egészére nézve is hangsúlyozottan jelentős. Az ő meghurcolását és szenvedését végigkísérte az üldözött reformátusság. Halála után érkezett idős Köleséri Sámuel Debrecenbe, és adta ki nevelőatyja, Czeglédi István posztumusz *Sion vára* című művét.¹⁴ A kötet elé írt versek kifejezik az emlékéllátók egyház- és saját szerepfelfogását is. A dogmatikusabb szerzők a kassai prédikátor mártíriumát emelték ki, és szerepét Ábelhez, a legelső bibliai mártírhoz, a poraiból feltámadó fönixmadárhoz és Krisztus feltámadásához hasonlították. Mások a „Militaris architectura”-ra koncentráltak: a mártírság helyét átvette a vitézség, s ezen belül is a bibliai Dávid előképének a hangsúlyozása. A puritán szerzők és a családtagok az Énekek Éneke liliom-szimbolikájával siratták Krisztus vitézét a „M[agyar] Rachel” nevében. Az elveszett/meghalt fiait sirató anya, Ráhel már a bibliai kontextusban metaforikus értelemben Izrael szimbóluma volt, Jeremiásnál részévé vált az Izrael reménységét hirdető próféciának. Ezzel összefüggésben az Apafihoz szóló ajánlólevél után az előljáró beszéd „az igaz Religióban való végig megállásra” buzdította a református felekezetet.

Ezzel párhuzamosan az erdélyi régió számára már egy-két évvel korábban leváltódott a harmincéves háború identitásfikciója. Az 1657-es tragédia hatására az élet addigi viszonyai gyökeresen megváltoztak: a politikai és katonai viszonyok állandó mozgása, török, tatár, rác, német, kuruc, labanc követelései, zsarolásai révén, de ebből következően az állandó létbizonytalanság, gazdasági kiszámíthatatlanság is mind rögzítette a romlás közérzetét.¹⁵ Ezzel együtt az addig működőképesnek bizonyult egyházkép is felborult. Ha ezt a nyomorúságot mint igát az Isten mégsem veszi le a magyar nép válláról, akkor az igaz megtérés segít egyedül, mert az önhiúság és kevélység bűne uralkodott el a népen – vélték a lelkipásztorok. „Nincs százhusz, sőt husz esztendőd sem! Mint orvoslod nyavalyádat?” – szölt prófétikus erővel Medgyesi Pál 1658-ban.¹⁶ A sárospataki prédikátor nemzeti katasztrófát jósoló szavai nem csengtek le visszhangtalanul és meglehetősen

Iroda Sajtóosztálya, 1977 (Studien und Texte zur Kirchengeschichte und Geschichte, 2/3; Studia et Acta Ecclesiastica, N. S., 3); Mihály BUCSAY, *Der Protestantismus in Ungarn, 1521–1978: Ungarns Reformationskirchen in Geschichte und Gegenwart*, Teil I–II, Wien–Köln–Graz, 1977 (Studien und Texte zur Kirchengeschichte und Geschichte, III/1–2), III/1, 188; *Vitéznek ülésszékre...: Az 1674-es gályarabper jegyzőkönyve*, kiad. S. VARGA Katalin, Pozsony, Kalligram, 2002.

¹⁴ CZEGLÉDI István, *Már minden épületivel s-fegyveres Házaival edgyütt, el-készült, Sion vára*, kiad. KÖLESÉRI Sámuel, Kolozsvár, Rosnyai, 1675 (RMK I, 1187).

¹⁵ MURDOCK, *i. m.*, 284–285; Diarmaid MACCULLOCH, *Reformation – Europe’s House Divided (1490–1700)*, Oxford, Penguin Press, 2003, 677–678; CSORBA Dávid, *Az 1657-es év mint a nemzeti történelemszemlélet egyik irodalmi toposza = Nemzet, identitás, irodalom: A nemzetfogalom változatai és a közösségi identifikáció kérdései a régi és a klasszikus magyar irodalomban*, szerk. BÉNYEI Péter, GÖNCZY Mónika, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2005 (Csokonai Könyvtár, Bibliotheca Studiorum Litterarium, 35), 123–154.

¹⁶ MEDGYESI Pál, *Rohogó tűz*, Sárospatak, Rhenius, 1658 (RMK I, 961), 34 = Uő, *Hatodik Jajj*, Sárospatak, Rhenius, 1660 (RMK I, 960/1).

precízen rögzítették a kor válsághangulatát. A jóslat után százhusz év elteltével Bod Péter már csak az elmúlt idők „sok nyomorúságáról” szólhatott, a nemzeti/felekezeti egység gondolatából csak ábránd maradt.

Medgyesi felidézte a Jelenések könyvének jelképrendszerét, ismét az utolsó időket szimbolizáló hét trombitászó jelölte a pusztulást jövendőli beszédek. Akkor a lengyelek támadása és kegyetlensége felett mondott beszéde figyelmeztetett a megszegett esküre, az uralkodó által felrúgott megegyezésre, most az erdélyi sereg pusztulása és krími hányattatása miatt szóltak a „jajjos panaszok”. Medgyesi Jeremiás példájára keseredetten előre jövendölte Jósiás (II. Rákóczi György) és Sion (Erdély) pusztulását. A vizionárius beszédek minden toposzt megmozgattak annak érzékeltetésére, hogy a nemzet megtérésére, az utolsó ítélet elkerülésére a jelen ideje az utolsó alkalom. A „hajdan fényes, most már gyalázatra fordult állapotunk” bibliai kifejező eszközeinek sorába tartozik a próféták, főként Jeremiás által használt sorspárhuzam számtalan képi és nyelvi megfelelője, a romlás jelei és a vétkek kilenc pontja, a haza beteg emberként való metaforikus megjelenítése. Történeti koncepciójának része a Sulpitius Severus-féle keresztyénüldözések korszakolása (Krisztus óta tíz öldöklés, a jelenbeli, az Antikrisztus alatti a tizenegyedik korszak), és a szudétanémet Richter *Axiomata politicája* alapján a „fatales periodii” kijelölése.¹⁷

A Jósiás végzetét sirató Jeremiás hangján megszólaló Medgyesi Pál várta „Nabukodonozor nagy fájának kidőlését”, azaz a török birodalom bukását. De ahogy egykor Jósiás, Júda királya Egyiptommal szövetségben ment a babilóni sereg ellen, majd elvesztve a csatát, elvesztette az országát is, Siont, látva II. Rákóczi György politikájának kiúttalanságát, keserűen jajdult fel a 17. századi prédikátor: „Oda vagyon Egyptus, oda Erdély s Magyarország jobb részént, s mégse akarjuk magunkat megeszmélni”. A fenyegető babilóni fogság tágabb értelmet nyert az újkori kontextusban: az lehet testi vagy lelki fenyegetés, és következményeit, a szétszórattatást nemcsak Júda (Erdély), hanem az egész „visszavonó (Izrael) Magyarság” érzi majd magán.¹⁸

¹⁷ Richter a történelmet mint periodikusan visszatérő katasztrófák sorozatát jelentette meg, ezzel a 17. század világvégevárásának meghatározó történetfilozófiai háttérét adta. Hatását hazánkban elsőként Tarnóc Márton értékelte Medgyesi Pál és Szalárdi János műveit idézve. Minthogy recepciójának teljes feldolgozása még hiányzik, néhány példát kiemelünk szemléltetésül az 1660–80-as évek Magyarországról. – *Allgemeines Gelehrten Lexicon*, III, Hrsg. Christian G. JÖCHER, Leipzig, 1751, 2088; TARNÓC Márton, *Szalárdi János történelemszemlélete*, ItK, 74(1970), 692; BARTHA Boldizsár, *Rövid krónika [...] Debreczenben esett emlékeztetesebb dolgokról*, Debrecen, Karancsi, 1666 (RMK I, 1032); *ua.*, kiad. OZSVÁTHNÉ KRANKOVICS Ilona, Debrecen, 1984 (HBmL forráskiadványai, 11), 12, 19; BÁTHORI G. Mihály, *Hangos trombita az az Ollyan Predikációk, melyekben ERDÉLY és MAGYAR ORSZÁG romlásinak és pusztulásinak okait [...] ki jelentet [...] a' Debreceni Ecclesia Tanitoja*, Debrecen, Karancsi, 1664 (RMK I, 1010), 16, 24.

¹⁸ MEDGYESI Pál, *Joseph romlása*, Sárospatak, Rhenius, 1659 (RMK I, 948), 3, 7. – Amikor Thököly viszszafooglalta Kassát, udvari lelkésze, Lippóci Miklós ugyancsak ezt az analógiás párt alkalmazta az ünnepi prédikációjában, Jeremiás példáját applikálta Magyarország és Kassa kapcsolatára: „Júda (a szegény számkivetésben nyomorgó magyarság)”, Kassa „a nagy és népes város, [...] a keresztyén országoknak oltalmazó fejedelme”, míg „Izrael (Magyarság)” jelentéssel. Lásd LIPPÓCI Miklós, *Jubileum Ecclesiae Evangelicae Cassoviensis*, Lőcse, Brewer, 1682 (RMK I, 1290), 12, 32; Graeme MURDOCK, *The Importance of Being Josiah: An Image of Calvinist Identity*, *The Sixteenth-Century Journal*, 29(1998), 1043–1059.

1664–1681: a függetlenségi küzdelmek kora

Amikor a bécsi és a török kormány megkötötte a szégyenletes vasvári békét, melyben a győztes nyugat-európai seregek kiegészítkeztek a vesztes iszlám állammal, akkor a magyar politikai elit szervezkedésbe fogott. Zrínyi Miklós és Wesselényi Ferenc vezetésével a katolikus főurak kezdtek titkos tárgyalásokba, Erdélyben pedig Wesselényi Pál és Thököly Imre vezetésével a református nemesi illetve a bujdosó katonáskodó réteg. A korszak nehezen feledhető eseménye a gályarabper, mely a Habsburg-kormányzati kommunikáció szerint a főúri szervezkedés, az ún. Wesselényi-felkelés miatt tört ki. Valójában azonban a vallási egységesítés elvi és katonai megfontolásai éltették: a konfesszionalizáció gazdasági és politikai szempontjai a Magyar Királyság keleti régiójának, zömmel a tiszántúli és mai felvidéki területnek addig homogén protestáns világa ellen irányultak. Az 1670–1680-as évek, érthető okokból, a protestáns történetírásban „gyászévtized” néven él: a vallásháborúnak tekintett jogi és katonai tortúrát a magyar református felekezet mint mártíromságot élte meg. A krízistudatot jelzi, hogy a horatiusi, majd Pál apostoli közkedvelt allegóriát használták, amikor az Egyház hajója a vészek közt hanyódott, az ekkor megjelent kötetek előszavai, köszöntései. Olyan az énmetaforákat használnak a szerzők, mint „Krisztus üldöztetésének társa”, sőt a kolozsvári nyomdász Veresegyházi Szentyel Mihály kiadványainak zárásai, kódái is ezt a közösségi tudatot implikálják: „írák a Szentek üldöztetésének ... évében”.¹⁹

Egy példával hadd szemléltessük ezt a nyelvileg is koherens szimbolikát. Tolnai Szabó Mihály rövid ideig debreceni lelkipásztor volt, és Thúri Katának, Vígkedvű Mihály özvegyének ajánlott debreceni beköszöntő prédikációjában a kor jellemző toposzai térnek vissza. Az Énekek Éneke-beli jegyesmisztika gerlice-galambja és tövislilioma Krisztusra és az egyházra vonatkoztatva (Gerlicze madárka, kősziklán fundált egyház, Szent Gyülekezet, a sűrű keresztviselés tövisei), a Jelenések könyvének a számkivetettek seregére, vagy a mártírok lelkére vonatkozó képe az igaz vallásáért üldözött „vitézkedő Anyaszentegyház” metaforájaként (kicsiny kiválasztott sereg, a nyomorúság habjai közt, bárka módjára vitézkedő Anyaszentegyház).²⁰ Már a középkori várossiratok sem csak a nyomorúságok lamentációját szedték csokorba, hanem a pusztulás ellenére is a reménységet azáltal mutatták fel, hogy kiemelték a város letűnt dicsőségét, megalkotva ezzel az adott hely méltán nevezetes világgépi elemeinek laudatióját.²¹

¹⁹ JUHÁSZ István, *Erdélyi prédikátorok az 1671–1681 közötti évtizedben*, Theológiai Szemle, 19(1976), 186–192; ua. = Uő, *Hitvallás és türelem: Tanulmányok az erdélyi református egyház és teológia 1542–1792 közötti történetéből*, Kolozsvár, Református Egyház Miszótfalusi Sajtóközpontja, 1996 (Határidő Theológiai Tanulmányok, Dolgozatok a Református Teológiai Tudományok Köréből, Ú. S., 2).

²⁰ TOLNAI SZABÓ Mihály, *A' Sűrű keresztviselésnek habjai közt csüggedező leleknek Lelki batoritasa, avagy [...] Lelki flastrom*, Kolozsvár, Veresegyházi, 1673 (RMK I, 1154), 2r–v; FAZAKAS Gergely Tamás, *Técsi J. Miklós Lilium Humilitatisának (1659) imádság- és kiadástörténeti kérdései*, Könyv és Könyvtár, 28(2006), 90–98.

²¹ IMRE Mihály, „Magyarország panasza”: *A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1995 (Csokonai Könyvtár, Bibliotheca Studiorum Litterarium, 5), 42;

Tolnai Mihály prédikációjának a *Lelki flastrom* címet adta, és a fenti toposzok városra alkalmazásában már nem a múltra, hanem a jelen világára, a debreceni keresztyén polgárok „mégis magyarságára” hivatkozott. Bibliai érvekkel bizonyította, hogy az üldözöttsége ellenére is a város és a keresztyén hit él, mert az Isten Lelke élte. Része ez a laudatio a 17. század végi magyar kulturális énképnek, a kisméretű felfogásnak (maroknyi magyar nemzet kategória), mely toposz retorikai elemei közül több előkerült Tolnai Mihálynál: a panasz (fohász, sirás hipertrófiás alakzatai), a beteg test-képzet (gyógyíthatatlan nyavalya, jó orvos, *Gilead Balsamuma*), az ellenség megképezése (az égtájak megnevezésével szimbolikusan, a kis néppel szembeni gyűlöletáradat), a bűnök kategóriái (kereszténytelen viselkedéstől a jobbágynyúzó nemesi életmód kritikájáig).²²

Tolnai Szabó fohászában ugyanakkor már nem a felekezeti kötelék hangsúlyozása fontos, hanem speciálisan a városi polgárlét és a keresztyén identitás együttes jelenléte, meghatározó a vérségi kötelék („Magyar Vér”) és az egy igaz vallás összekapcsolása. És itt, a megtartó erőre hivatkozáskor idézte meg Tolnai a debreceni „Czimer”-t expressis verbis, a báránnyal és a pálmával. A prédikáció új közösségi szimbóluma, mely a címer magyarázatával párhuzamosan került értelmezésre, a pálmafa, amely nem sokkal később része lett a városi címernek. Ez az ikon (lat. *foenix dactylofer*) az erő, a biztos erősség jele, de egyben időszimbólum az egyiptomi kortól kezdve. Itt azonban az ószövetségi Deutero-Ézsaiás próféciájának költői képeként, az Ebed Jahve-szerep Krisztus-metaforájaként került ebbe a kontextusba: a szegény szenvedő város a fájdalmi révén teljesíti küldetését. A zsidó–magyar sorspárhuzamnak a városra vonatkoztatása telítődött más tartalmakkal. Debrecen, a „magyar Sion”, mely az üldözött igaz egyház mentsvára, lelki ajándékokban gazdag város: „és az igaz virágozik, mint a Pálmafa” (Zsolt 92,13).²³

Az előbb példaként felhozott prédikáció a nemzeti jelképek konstituálódási folyamatában fontos fejezet. Igazolja egyrészt, hogy a debreceni címerbe ebben az időben került be a palma szimbóluma (melyet majd az 1693-as szabad királyi városi címer tartalmaz először), melyet a kortársak egyértelműen nyomorúságos korszakok jelképi kifejeződéseként éltek meg.²⁴ Másrészt pedig olyan nemzeti sorsmintákat, fogalmakat alkalmazott, melyek Zrínyi Miklós munkáiban lelhetőek fel, így alkotva meg a katolikus Magyar Királyság és a kálvinista Erdély és Partium közti szellemi szívárványhidat. Bitskey István megállapítása szerint a modern nemzetfogalom előzményei a kora újkori vallási-politikai-etnikai közösségtudat sorsértelmező toposzaiban érhetőek tetten.²⁵ Olyan fogalmak használatának a történetét kell felfejteni a kossellecki fogalomtörténet módszer-

FAZAKAS Gergely Tamás, „El-távozott a’ mi-magyar Izraélunktúl a’ dicsőség” (*Köleséri Sámuel panaszimádságai 1666-ból*), Könyv és Könyvtár, 27(2005), 85–86.

²² Lásd CSORBA, *i. m.*, 123–154.

²³ THURY Etele, *Adatok a magyar protestáns gályarab-lelkészek történetéhez*, Bp., 1912, 42–44.

²⁴ CSORBA Dávid, *Heraldika, prédikáció, „debreceniség”: Architektúra és architektúra a kora újkori Debrecenben*, Mediárium, 1(2007), 295–309.

²⁵ BITSKEY István, *A nemzetsors toposzai a XVII. századi magyar irodalomban*, Hittel, 17(2004)/11, 102–103.

rével, mint: sáfár, őrálló torony, oszlop, haza, kegyes vitéz, szent had, magyaros magyar, visszavonás, romlás, pártos vér, megiobbítás, megtérés stb.

Példaként egyetlen elemet emelünk ki a fentiek közül: a vitézség fogalmát. A keresztyén kultúrkör számára ismert a „Krisztus jó vitéze” fogalom (Ef 6 alapján), ami a hit allegóriája a test és a fegyverzet analógiáinak felhasználásával. Hodosi Sámuel, a napi politikától távolságot tartó beszédében természetesen alkalmazta ezt a képet a jó vitézkedés példájaként. Köleséri Sámuel és Szőnyi Nagy István szövegeiben a „kegyes vitéz” metaforapár jelent meg, jelölve a hadi és a keresztyén elvek együttes érvényesíthetőségét. Tolnai Szabó Mihály ezt vitte tovább egész allegóriát vonva köré a haza mint állam és a mikro-makrotermészet mint szervezet képeit kontaminálva. Polgári Gáspár pedig az Énekek Éneke segítségével egyrészt szemléltette a magyar vitéz kiváló képességeit, másrészt Isten üdvterve részeként hatalmas felelősséggel ruházta fel a keresztyén viselkedés terén. A vitézség, vitézkedés önképét definiálta újra Tolnai, amikor az 1676-os *Szent had* című tábori prédikációjában szembesítette a hallgatóságát azok önképével: a „ha magyaros magyarnak mered mondani magadat” kijelentés Zrínyi *Török áfiumát* és *Vitéz hadnagyát* visszhangozza.²⁶ Ez rávilágít a katolikus hadvezér, Zrínyi Miklós és református prédikátor kortársainak írásai, gondolatai közti, eddig csak sejtett, a nemzeti önrendelkezésre vonatkozó szoros kapcsolatára. A kiváló hadvezér kéziratban maradt elméleti hadtörténeti esszéi így találták meg helyüket a nyomtatott prédikációkban, és juthattak el a hadszínterekre megfelelő spirituális és nyelvi kódokon keresztül. Sajnos nem az elméletíró és nem a szónokok döntötték el a 17. századi Magyarország politikai útját.

Ugyanakkor ez a beszédmód láthatóan nagyon kötődött a kor politikai történéseihez, beszédaktusaihoz, és ez volt a veszélye. A kor várossiratóinak központi elemei bibliás és humanista toposzok, egy igaz, keresztyén közösség pusztulásának lamentációi; lásd a Várad (1666), Debrecen (1696), Szatmár (1703), Kecskemét (1707) feldúlásokor keletkezett énekeket, történeti munkákat. Ebben a helyzetben, amikor a napi politikai események sodrában hirtelen változhatott meg egy közösség lelki és hatalmi orientációja, annak lelki vezetői és társadalmi élenjárói apóriába jutottak retorikai szinten is.

Két példa erre hadd álljon itt. A gályarabok ügyét, a magyar protestantizmus (evangélikus és kálvini felekezet) mártíriumát még végigkísérte a nyugat-európai közvélemény, élénk nemzetközi recepciója volt, több nyelven láttak napvilágot beszámolók, naplók, levelek és egyéb egyháztörténeti dokumentumok. Tíz évre rá viszont az addigi hathatós médiatámogatás ellenkező színben látta a magyar protestánsok ügyét. A Thököly-felkelés megingatta az eddigi egységes frontot abban a hitben, hogy Magyarország a kereszténység keleti védőbástyájának pozícióját testesíti meg. A Török és a Habsburg

²⁶ BÀN Imre, *Korai felvilágosodás és nemzeti műveltség = Költők, eszmék, korszakok*, kiad. BITSKEY István, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1997 (Csokonai Könyvtár: Bibliotheca Studiorum Litterarium, 11), 242, 245.

Birodalom nagyhatalmi érdekeinek és médiájának megfelelően a magyar közeg napi felekezeti életben maradásért vívott küzdelme lekerült a napirendről.²⁷

A másik eset Apafi Mihály erdélyi fejedelemhez kapcsolódik, aki a török utasítására csatlakozott 1683-ban a Bécsset megszálló török hadakhoz. A magyar sereg csak segédcsoportként volt jelen, és nem is a városnál, de megélte ennek a kutyaszorítónak a kettős tudatát. Nagyari József, Apafi udvari lelképásztora elsíratta „Soror Austriae”-t, mikor veszni látta a keresztyén hadak erejét, miközben a magyar fél elvben ezt hivatott elősegíteni.²⁸ Ez példázta, hogy egyrészt a politika zsákutcájában is lehetett mentális szinten közösséget vállalni a keresztyén értékrenddel; másrészt az önálló politikai erőként megjelenő, magyar keresztyén közösség megteremtése ábránd volt csupán, és ez a felismerés elvezetett egy egészen újszerű Ecclesia-fogalomig. Nemcsak a magyar reformátusság nemzetközi tekintélye polarizálódott az 1680-as évekre, de annak ön- és szereptudata is látványos változásokon esett át.

Erőteljes súlypont-áthelyeződés történt a hitviták korának (1660–1671) egyházszemléletéhez képest a gyászévtizedben (1671–1681). A felekezeti üldözések kiváltotta krízis táptalaja lett a mártírológiának éppúgy, mint a nemzeti-felekezeti öntudatra ébredésnek. Már nem az Istenhez méltó, krisztusi élet volt az eszmény, hanem a kevés kiválasztott üdvözülése. Nem a krisztusi élet, hanem a passióját járó Megváltó szerepe kínálta a metaforákat és analógiákat. Az öngazolás apológiája az első korszak módszere volt: az identitását szükségszerűen újradefiniáló protestáns egyházak a konfesszionális tudatot igyekeztek erősíteni, így érthető módon a még korábbi, Melius idej (1570-es évek) krisztológiai viták Krisztus-szimbólumai helyett az egyház szerepére vonatkoztatták a bibliai jelképeket. Amikor azonban a Habsburg-politika egységesítő törekvései válságba sodorták a protestáns felekezeti közösségeket, és szűkülni kezdett a vallással összefüggő nemzeti mozgástér, az üldözött egyház funkciója kiterjedt/korlátozódott a nemzeti-felekezeti keretekre.²⁹

Természetesen ez a fajta egyházfelfogás bibliai alapon képződött meg, kezdetben a Pál apostoli levelek egyházképe alapján (1606–1657). Később, a válságperiódusban felidéződött előbb az öngazolás szintjén a zsidóság antropológiai definíciója az „igaz ember” fogalmáról (hitviták kora), majd a nemzetpusztulás és szétszórattatás élményét prefigurálva teret nyitott a szűkebb közösség, a kiválasztottak jelképeinek irányába. A háttér az ószövetségi gyülekezetfogalom adta, mely magában foglal a kultuszi közösségtől (*qahal*) a kegyes, hívő kizárólagos kör énmeghatározásáig (*qahal*) több lehetőséget. Idős Köleséri Sámuel *Fél-keresztyén* (1677) címmel magyarra fordította Mattheus

²⁷ KÖPECZI Béla, *Staatsräson und christliche Solidarität*, Bp.–Bécs, 1982; BITSKEY István, *Militia et littera: Volkscharakterologische Ungarn-topoi in der Frühen Neuzeit* = B. I., *Lebensgemeinschaft und nationale Identität...*, i. m., 85.

²⁸ NAGYARI József *Tábori prédikációi (1681–1683)*, kiad. GYÖRI L. János, Debrecen, Kossuth, 2002 (Csonkai Könyvtár: Források – Régi Kortársaink, 9), 33, 207.

²⁹ KARASSZON István, *Qáhál: Az Ószövetség gyülekezet-fogalmához* = K. I., *Az Ószövetség varázsa*, Bp., Új Mandátum, 2004, 143; NIGEL SMITH, *Perfection Proclaimed: Language and Literature in English Radical Religion 1640–1660*, Oxford, Clarendon Press, 1989, 23–25.

Mead *Almost Christian* című traktátusát, mely ezáltal a debreceni szentek közösségére applikálva egy egészen speciális közösségi morálkódexet kínált fel életmintaként az üldözött egyház számára.³⁰

1681–1705: a vigasztalás lelkipásztorai

Szatmárnémeti Mihály kolozsvári prédikátor *Dominica catechetica* című művének ajánlását idézzük: megkülönböztette az egyéni és a közösségi oktatást, előbbinek a részei a magánkegyesség és a háznépi istentisztelet, utóbbinak a prédikáció és a kateoktatás.³¹ Bár Pál apostol a tanítást a felnőttéskategóriájával kapcsolta egybe (Ef 4,13–15), emellett már az Újszövetség korában is találunk példát a kisebb közösségben történő tanításra (ApCsel 20,20). A házi istentiszteletre való buzdítás oka az ekkor keletkezett kegyességi művek előszavai szerint „a porban heverő kegyesség” megújítása, de a műfaj meggyökeresedése mögött a személyes kegyességen túl nyilván az adott történeti szituáció áll. Az 1681-es törvények következményeként az ország jelentős részében a protestáns vallás-gyakorlat beszűkült az artikuláris helyekre. Az egyedüli kiutat a házi istentisztelet megerősítése kínálta, törvény által nem szabályozott, de dogmatikailag helytálló, biblikus közösségi alkalomként. Nem véletlen a következő kijelentés idős Köleséri Sámuelnél: „Valamelly Országokban a’ ház népbéli Isteni tisztelet erejében gyakoroltatic, tanúld-meg; hogy a’ Religio azokban virágzik leg-inkább; ellenben valaholott el-múlattatic, a’ nagy temérdek profanitas, szentségtelenség lábra kapott, mint ebben a’ mi nyomorult Hazánkban”.³² A *conduct book*-típusú kötetek hatásmechanizmusáról ekként szövelt ugyanő: „az háznépeknek meg jobbitása szükséges eszköz a’ közönséges reformátiora, és az igaz vallás edgyik Nemzetségrül másokra ugy terjed” személy, háznép, falu-város, gyülekezet, ország viszonylatban.³³

A puritánok népnevelő elképzeléseiben a „cselédes gazdáknak” fontos szerepet szá-nók sorában jelentős személyiség Debreceni Ember Pál, aki ekképpen fogalmaz: „Magá-noson, és különös helyen, házok népét, ’s másokat-is oktatni ’s tanítani, a’ kegyes Aszszonyoknak nem tsak nem tilalmas dolog; söt egynéhány szent Aszszonyok a’ végre

³⁰ KÖLESÉRI Sámuel, *Fél-Keresztyén*, Debrecen, Rosnyai, 1677 (RMK I, 1209); Mattheus MEAD művére (*Almost Christian: or the False-Professor Tried and Cast...*) lásd *Short-Title Catalogue of Books Printed in England, Scotland, Ireland, Wales and British America, and of English Books Printed in Other Countries, 1641–1700*, ed. Donald WING, I–III, New York, Columbia University Press, 1945, II, M 1546.

³¹ SZATMÁRNÉMETI Mihály, *Dominica catechetica*, Kolozsvár, Veresegyházi, 1677 (RMK II, 1402).

³² KÖLESÉRI Sámuel, *Josué szent maga el-tökéllése, avagy Ház népbéli isteni tiszteletnek és könyörgésnek gyakorlása*, Debrecen, Rosnyai, 1682 (RMK I, 1281), D1v–D2r.

³³ *Uo.*, F2v. – A nemzetség kifejezés alatt nem törzsi viszonyokat kell érteni, hanem meglátásunk szerint a bibliai görög *ethnizmosz* kifejezést, amely zsidó felfogás szerint a pogány népekre vonatkozott (szemben a *judaiszmossal*). A mai értelemben vett etnikum-fogalmak közül is az angolszász „ethnic group” szó szerkezet érintkezik ezzel, de természetesen nem annak missziológiai konnotációjával, ahogy a biblikus exegézis sugallja (ROMSICS Ignác, *Nemzet, nemzetiség, állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században*, Bp., Napvilág, 1988, 12–13).

például és tükrül tétettek-fel ő eleikben az Irásban”; a feddés is nekik szól: „Óh melly aluszékony lelki-esméretű gazdák, gazda-aszszonyok azok, kiknek tselédjek lelkekre kevés gondjok vagyon”.³⁴ Saját művét is ilyen indokkal jelentette meg: „a’ szomorú, Lelki Pásztoroktól meg-fosztatott gyülekezetekben nyögő szegény Lelkek vehetnék hasznát ezeknek, magok szállásokon házok népe előtt olvasván, avagy olvastatván, a’ szent innepekben, az időnek rendi szerint, melyik mikorra illenek”.³⁵

Ez a felfogás sejteti, hogy a felekezeti küzdelmek után a 17. század végén kialakult a koncepció az alulról építkező gyülekezeti modellről. Ékes jele ennek a kor halotti beszédekben megtestesülő bibliai mitizáció jellegzetessége, mely a nemes hitvédők (apologéták) élete tükrének felmutatásával kegyes példát kívánt állítani a hívő gyülekezet elé. Egyetlen esetet emelünk ki: a Rhédei Ferenc egykori erdélyi fejedelem felett elhangzott temetési beszédek a kegyes élet hármass szerepvállalását (magán, háznépi és társadalmi) is szemléltették. Ennek csupán egyetlen szintjét nevesítjük: Eszéki T. István és Czeglédi István egyaránt hangsúlyozta, hányszor olvasta el a Bibliát az elhunyt, s hogyan tette ezt elődje, I. Rákóczi György.³⁶ Az előbbi lelkipásztor azt is szükségesnek tartotta a gyászoló gyülekezet szívére helyezni, hogy Rhédei a *Praxis pietatist* száz részre osztotta, és cselédeivel olvasta.³⁷ Ugyanezt tudjuk például Pernyeszi O. Zsigmond Maros menti főúrról is, aki cselédeivel hasonló módon tartott házi áhítatot.³⁸ *Bibliaolvasó kalauz* híján a házigazda (mint *pater familias*) feladata volt kiszabni a háznép számára a teendőket, fizikális és lelki szinten is. Az ilyen típusú önszerveződésben pedig óriási erő van, még külső politikai vagy egyéb nyomással szemben is. Benda Kálmán írja, hogy idősebb Révész Imre még a 19. század közepén is látott debreceni házaknál Köleséri háznépi kegyességet hirdető könyvéből, és tanúsága szerint úgy végezték a napi házi istentiszteletet, mint azt a 17. századi, debrecenivé lett lelkipásztor elénk adta.³⁹

³⁴ DEBRECENI EMBER Pál, *Innapi ajándekul az Isten Satoraba fel-vitetett Szent Siklus*, Kolozsvár, Tótfalusi, 1700 (RMK I, 1556), 285, 316; BODONHELYI József, *Az angol puritánizmus lelki élete és magyar hatása*, Debrecen, 1942, 174–175.

³⁵ DEBRECENI EMBER, *Innapi ajándekul... , i. m.*, 3v.

³⁶ ESZÉKI T. István, *Halotti magyar Oratio*, Sárospatak, Rosnyai, 1668 (RMK I, 1075), 30; CZEGLÉDI István, *Énoknak Istennel való mindennapi járása*, Sárospatak, Rosnyai, [1669] (RMK I, 1093), 151. – A biblia-olvasás exemplumához lásd KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., Akadémiai, 1998 (Historia Litteraria, 5), 204–206; *A biblia Rákócziak*, írta és összeáll. MONOK István, Bp., Kossuth, 2006.

³⁷ ESZÉKI, *i. m.*, 29.

³⁸ NAGY Géza, *Fejezetek a magyar református egyház 17. századi történetéből*, Bp., Ráday Kollégium, 1985 (A Ráday Gyűjtemény Egyháztörténeti Tanulmányai, 1), 178–182; DIENES Dénes, „*Melyeket én az én Uram Jézus Krisztusomtól tanultam...*”: *A református kegyesség jellemző vonásai a 18. században Magyarországon*, Sárospatak, 2002 (A Sárospataki Református Kollégium Teológiai Akadémiájának Kiadványai, 31; A Sárospataki Teológiai Akadémia Egyháztörténeti Tanszékének Kiadványai, 5), 76–93.

³⁹ TÓTH Béla, *Maróthy György*, Debrecen, 1994, 54. – A gyászévtized brutális üldöztetései csak felerősítették ezeknek a formáknak a létjogosultsága iránti igényt (Mihály BUCSAY, *Das Drama der Trauerdekade und die Auslandsbeziehungen der Antagonisten = Rebellion oder Religion?... , i. m.*, 47–59). A Habsburg Birodalom területén ezen a módon élt tovább több helyen a titkos protestánsok laikus istentisztelete (Peter F. BARTON, *Gegenreformation und Protestantismus in der habsburgischen Macht- und Einflußsphäre, vor allem im 17. Jahrhundert = Rebellion oder Religion?... , i. m.*, 33.

1705–1711: az ökumené ideája

Még egyszer a 18. század elején, II. Rákóczi Ferenc fejedelem szabadságharca idején felcsillant a remény, lesz önálló magyar állami lét, és ez az eddigi egyházképhez képest is tudott újat hozni. Esze Tamás történész a kor tábori prédikátorairól szólva írja, hogy az 1705-ös szécsényi országgyűlés vallási rendeletei és vallásgyakorlata nemcsak felekezeti önrendelkezést és szabadságot biztosítottak, hanem megteremtették egy ökumenikus vallási közeg esélyét. A „confoederatus magyar” felekezetéhez hűséges, de nem kirekesztően: a fejedelemmel együtt látogatja a másik fél istentiszteletét, mert a haza érdekében le tudja tenni a felekezeti sérelmeit és elfogultságait.⁴⁰ A Rákóczi-szabadságharcot követő Habsburg uralkodói rendeletek (1715/XXX., XXXI tc.; 1731-, 1734-, 1753-as resolúciók) azonban ismét a felekezeti türelmetlenséget jelenítették meg a nyelvében, gondolkodásában idegen kormányzat részéről.⁴¹ A polémiára ekkorra már a lelki és a testi erő is megfogyatkozott, a protestáns felekezet defenzívába szorult és a túléléséért küzdött.

A történeti, társadalomlélektani és egyéb faktoroknak köszönhetően rögzült a magyar reformátusságnak egy közösségi mártíriumot létében megfogalmazó arca (image), az üldözött igaz egyház képe a peremterületeken (főként Erdélyben és a Partiumban, lásd Szikszai *Mártírok oszlopa* című művét), és egy másik pedig a kegyes, pietista öntudatú, ökumenizmusra hajló ember és közösség identitása a vegyes területek tudósainak, lelkipásztorainak megformálásában (pl. Bél Mátyás esetében).⁴² Igaza lehet Robert J. W. Evans professzornak, amikor a kora újkori Európa vallási megosztottsága kapcsán a periféria jelenségéről szólva kijelentette, nem a földrajzi terek, hanem a lélektani, identitásbeli tagoltságok mentén szorul néha egyik vagy másik régió a perifériára, legyen az akár Anglia, vagy éppen Svájc.⁴³ Hasonló a helyzet a 17. századi magyar protestantizmussal is: az itt vázlatosan szemléltetett út azt jelzi, miként változott a magyar református egyház önképe egy század alatt.

A magyarországi reformáció jól ismert története kezdetén, Melius és Szegedi Kis István korában a nagy nemzetközi kapcsolatokkal rendelkező magyar felekezet a protestáns Európa egyik keleti végvára a lengyelek mellett, a korszak vitairodalmát élénk és kölcsönös kapcsolattartás jellemzi (pl. a peregrináció, levelezés vagy a hitviták terén). A 16–17. század fordulóján a harmincéves háború hatására ez a frontier-tudat megerősödik: Magyarország és ezen belül a magyar hívők, sőt később a magyar protestánsok mint „a keresztyénség védőbástyája” (*propugnaculum Christianitatis*) jelenítetnek meg. Az

⁴⁰ ESZE Tamás, *Tábori papok II. Rákóczi Ferenc seregében*, Egyháztörténet, 3(1945), 51.

⁴¹ DIENES, *i. m.*, 46–53.

⁴² Imre RÉVÉSZ, *Entre l'Orthodoxie et les Lumières : Tolérance et intolérance dans le Protestantisme Calviniste des XVI-e–XVII-e siècles en Hongrie*, Nouvelle Études Historiques, 1965, 416–436.

⁴³ Robert J. W. EVANS, *Europa als Peripherie in der frühen Neuzeit = Mindennapi választások: Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára*, szerk. ERDÉLYI Gabriella, TUSOR Péter, CD-ROM, Bp., MTA Történettudományi Intézete, 2007, 551–572; hasonló a német tartományokban: *Menschen und Grenzen in der Frühen Neuzeit*, Hrsgg. von Wolfgang SCHMALE, Reinhard STAUBER, Berlin, Spitz, 1998.

önálló erdélyi fejedelemség idején az Ecclesia önképe missziói küldetésstudattal telítődik: pl. I. Rákóczi György a románok áttérítésén fáradozik. Az általunk vizsgált periódusban, a 17. század folyamán azonban ez az erős öntudatú Egyház-kép megbomlik, majd több lépcsőben – mint azt szemléltettük – átalakul, s végül egy többségében konzervatív illetve egy kisebbségi, de ökumenikusan nyitott, liberális egyházfelfogás rögzül. Mindkét eszmerendszer megokolható a 17. századi eszmetörténeti irányok ismeretében, és mind-egyik mögött az a világlátás húzódik meg, melynek sajnos fontos része a perifériatudat, a partszélre esettség belátása.

DUKKON ÁGNES

**PRÉDIKÁCIÓ VAGY ADHORTÁCIÓ?
(Bibliai párhuzamok és irodalmi áthallások
Tolnai Szabó Mihály három prédikációjában)**

Tizenhetedik századi könyvkiadásunkban igen jelentős helyet foglalnak el a prédikációk nyomtatott változatai. Heltai János a 17. század első felének könyvtermését rendszerezve a vallási és iskolai célú kiadványok kiemelkedő arányára hívja föl a figyelmet.¹ A vallási tartalmú kiadványok műfaji csoportosításához szükségesnek tartja a műfajteremtő elveket és célokat áttekinteni, ugyanis a fennmaradt rendkívül heterogén anyagnak a közelebbi csoportosításához a *res litteraria* fogalma már nem elégséges. A műveket létrehozó célok és elvek sorra vételével így jut el a „hitélet szolgálata” elvéhez, mely egyaránt lehet közösségi és egyéni indíttatású.

Az említett szempontokat a század második feléből származó munkákra is kiterjeszthetjük: a prédikáció műfaja továbbra is meghatározó tényező marad a régi magyar irodalomban és könyvkiadásban, s a hitvédelem, hitelesítés, hitélet szolgálata nagy horderejű történelmi folyamatok és szellemi (teológiai, filozófiai) áramlatok hatására változatlanul megőrzi időszzerűségét. A történelem által inspirált okok közt említhetjük a 17. század utolsó harmadából a kuruc mozgalmakat, a török és Habsburg hatalom közötti egyensúlyozás politikai következményeit és az 1670-es évek elejének protestánsüldözését, a pozsonyi véstörvényszék hatását, amely események ugyancsak állásfoglalásra kényszerítették a protestáns prédikátorokat.² Szellemi téren pedig a puritanizmus, valamint a század derekától egyre erőteljesebben jelentkező coccejanus-karteziánus irányzatok és az ortodox teológiai álláspontok vitája hozott létre egy olyan nagy kontextust, amelyben a különböző egyéni és csoportokhoz kötődő nézetek, álláspontok hallatták hangjukat.³

Ebből a korszakból, tehát a 17. század utolsó harmadából Tolnai Szabó Mihály három prédikációját szeretném részletesebben bemutatni, mivel a fent említett műfaji, teológiai és politikai sajátosságok együttese nagyon markáns szövegeket hozott létre. Kemény,

¹ HELTAI János, *A 17. század első felének kiadványszerkezete: Műfajteremtő elvek és célok = Fejezetek 17. századi nyomdászatunkból*, szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., OSZK–Osiris Kiadó, 2001, 9–35.

² A témához lásd a következő elemzéseket, forrásközlést: PÉTER Katalin, *Papok és nemesek: Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból*, Bp., Ráday Gyűjtemény, 1995 (A Ráday Gyűjtemény Tanulmányai, 8); *Vitetnek ítélőszékre...: Az 1674-es gáhyarabper jegyzőkönyve*, ford., szerk., bev. S. VARGA Katalin, Pozsony, Kalligram, 2002.

³ A utóbbi években különböző tanulmányköteteken jelentek meg értékes elemzések a prédikációirodalom teológiai, poétikai sajátosságairól, így pl. *Humanizmus, religio, identitástudat: Tanulmányok a kora újkori Magyarország művelődéstörténetéről*, szerk. BITSKEY István, FAZAKAS Gergely Tamás, Debrecen, 2007; *Medgyesi Pál redivivus: Tanulmányok a 17. századi puritanizmusról*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, GYŐRI L. János, Debrecen, 2008.

biblikus, prófétikus hangvétel jellemzi őket, a kor kiélezett viszonyai közt a bujdosók papja ószövetségi példákkal és szigorúsággal szólítja meg az Erdélybe kibujdosott vitézeket, ám ha közelebbről megvizsgáljuk a prédikációkat, észrevehetjük más műfajok (pl. röpiratok, hitviták, vallásos olvasmányok, költészet) elemeinek több-kevesebb jelenlétét is.

Tolnai Szabó Mihály neve ismert a régi magyar irodalom ill. az egyháztörténet kutatói előtt, bár életrajzáról viszonylag keveset tudunk: Zoványi Jenő *Egyháztörténeti lexikonának* adatai szerint 1640-ben született, tanult Debrecenben, 1662–64 között senior, majd segédtanár volt Sárospatakon, 1666-ban az ifjúsági zavargásokban való részvétele miatt elhagyta Patakot, Hollandiába ment, előbb Leidenben, majd Groningenben tanult. 1673-ban hazatért, majd 1674-ben szikszói lelkészi állását elhagyva az üldözések elől Erdélybe menekült. 1675-ben Bethlen Miklós környezetében is megfordult, majd a bujdosók táborig papja lett. 1679-től Nádudvaron, 1681–94 között Szepsiben lelkészkedett, az utolsó adat szerint 1708-ban Mádon élt.⁴

Győri L. János⁵ és Petrőczy Éva⁶ a *Szent had* című 1676-os prédikáció alapján méltatja Tolnai Szabó szerepét, prédikációjának irodalmi és teológiai vonatkozásait. A *Medgyesi Pál redivivus* című kötetben pedig Luffy Katalin és Csorba Dávid tanulmánya foglalkozik röviden Tolnai Szabó prédikációjával. Az említett írások szerzői elsősorban a puritanizmus teológiai és irodalmi hatásával kapcsolatban figyelnek föl szerzőnk műveire, pontosabban főként az 1676-os *Szent hadra*, magam viszont ebben a dolgozatban a prédikációk szövegeiből kiindulva kísérlem meg végigkövetni a műfaj adta lehetőségek (egy adott közösség megszólítása: biztatás, dorgálás, erkölcsi-vallási tanítás) és a történelmi szituáció sajátos kapcsolatát. Más szóval: a gályarabperek és a kuruc mozgalmak megindulásakor hogyan állította a „magyar ügy”⁷ szolgálatába Tolnai Szabó a prédikáció műfaját, eszköztárát?

⁴ ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, szerk. LADÁNYI Sándor, Bp., 1977³, 646; *Új magyar irodalmi lexikon*, főszerk. PÉTER László, Bp., Akadémiai Kiadó, 1994, VARGA Imre szócikke, 2103.

⁵ GYŐRI L. János, *Nagyari József táborigi prédikációi = Religio, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*, szerk. BITSKEY István, OLÁH Szabolcs, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004, 438–460. A szerző Tolnai Mihály *Szent had...* (1676) című prédikációjából INCZE Gábor 1937-es szövegkiadása alapján idéz, amikor a hadakozást illető álláspontját összehasonlítja Nagyari József koncepciójával, nevezetesen a keresztyénség védelmében folytatott hadviselés igazolására. *Uo.*, 452–453.

⁶ PETRŐCZI Éva, *XVII. századi puritán szerzőink magyarságképe = Religio, retorika..., i. m.*, 473–483. A prédikáció szövegét a szerző szintén INCZE Gábor kiadásából idézi (Bp., 1937).

⁷ DEÁK Farkas, *A bujdosók levéltára*, Bp., 1883. A kötet levelezésanyagában a „magyar ügy” igen gyakran előforduló megnevezése a Wesselényi-összeesküvés meghiúsulása utáni szervezkedéseknek, képviselői az Erdélybe kibujdosott főúri és közrendű vitézek.

1.

1673-ban Kolozsvárott, Veresegyházi Szentyel Mihály nyomtatásában jelent meg a *Sűrű kereszt-viselések hajjai közt csüggedező lelkeknek lelki batoritása*.⁸ A nyomtatvány hosszú, barokk címéből megtudjuk, hogy Tolnai Szabó a prédikációt élőszóban is elmondta 1673 februárjában Debrecenben a gyülekezet előtt, amikor „az Belgiumi Academiákból nem rég üldözés alatt nyegő hazájában haza érkezett”. A végén, az *Applicatió*-ban is Debrecen városát szólítja meg, az Isten Báránya címer szimbolikus értelmét a jelen helyzetre alkalmazva.

Az ajánlás támogatóinak: az özvegy Thuri N. Katának és két fiának, valamint Baranyai Mihálynak és Gyarmati Jánosnak szól, melyben a prédikátor a Biblia példaira hivatkozva emeli ki az állhatatosság szerepét a megpróbáltatásokban. A prédikáció tagolása azt mutatja, hogy a szerző nagyon szorosan, szinte iskolásan követi a retorikai szabályokat, széljegyzetek is segítik a szöveg belső összefüggéseinek megértését. A következő két prédikációban viszont már a gondolati íveket nem szabdalja föl ilyen részletesen, nagyobb a szövegek belső kohéziója.

Az egyes részek tartalma szoros logikai egységben követi végig a leckében felvett bibliai tanítás – Akit szeret az Úr, megdorgálja (Felvött letszke: Sid. 12. v. 5, 6) – igazságát a végső konklúzióig, vagyis annak fölismeréséig, hogy az isteni büntetésként ránk mért ostor (vagyis az idegen hatalom sanyargatása) elől nem folyamodhatunk egy másik idegen hatalomhoz segítségért.

Az *exordium*ban a szerző kifejti, hogy az isteni dorgálástól a kegyesek magukba szállnak, az istentelenek még inkább fölfulválnak. Fáraó példáját hozza föl, utána kijelenti: Isten választott serege nem a veszedelemre büntettetik, hanem a megtérésre. Ezután következik a prédikáció *summája*, továbbá a *partes* (vagyis a lecke részei) és az *exegesis*: bátorítás a bajok elviselésére, majd az isteni pedagógia, a javulást célzó megpróbáltatások fokozatait sorolja föl.

A *refutatio–confirmatio* módszerével vezeti végig azt a gondolatot, hogy a nyomorúságok Istentől erednek, s céljuk a megerősíttetés, az állhatatosság próbája. Olyan kérdéseket vet föl, hogy származhatik-e jó a háborúságokból, pusztításokból. Továbbá hogy Isten próbatételei vagy tisztán, közvetlenül érik az embert (éhség, szárazság, földindulás, áradások, betegségek, halál), vagy vegyesen, közvetve (kegyetlenségek, hadakozások, vérontások, dúlások). Ez utóbbiakban az ember – aki által végbemegy a pusztítás – csak eszköz. A végkövetkeztetés: a nyomorúságok erősítenek, próbálnak, oktatnak bennünket. A prédikáció egyik alapmetaforája az *ostor*. A „Tudomány haszna” szerkezeti egységben a *finis* (azaz: mi célból vannak a nyomorúságok?) taglalásakor a *sujtolás* válfajaiként nevezi meg az *ostort* és a *zabolát*. Ez akkor válik különösen hangsúlyossá, amikor rátér azokra a bűnökre, amelyek a magyar társadalomra jellemzőek,⁹ s amelyekért Isten méltán büntet bennünket:

⁸ RMK I, 1154.

⁹ Fontos ide kapcsolnunk azokat a gondolatokat, amelyeket Heltai János a református prédikatori réteg „heidelbergianus” csoportjáról megállapított: „Az új hitet terjesztő prédikatori réteg természetesen a reformá-

„El-vévé Isten tőlünk, édes hazánkot, jóságunkot, örökségünket idegen kézre juttatá, mert azokban bujálkodtunk, azokkal mértékletlenül Isten bosszuságára éltünk. Mennyi kegyetlenségeket a' jóságokban sok helyeken, *Jobbágyoknak, rettenetes kinzásában, satzczoltatásában, (kik azon Magyar vérek, egy Christusok egy vallások lévén, oh hallatlan dolog!) vittek végben ez mi utolso veszedelmében forgo hazánkban? Iszonyodik a' kegyes fül, a' kegyes lélek mind ezeket hallani, (Szollok azokrol, a' kik olyanok.)* Siettetük Istent a' büntetésre? És mint egy erővel huzzuk mi magunkra, hogy ezeket bennünk el ne szenvedgye, el-is jöve, és valoban meg-mutatá magát igaz Istennek lenni. *Lelki testi szabadságunktól meg-foszta, mert azzal szabad szakára, szabadságtalanságra éltünk.* Sokaknál mi vala már a' Nemessi szabadság? Hánem a bűnnek palástya, fedele; Vajki sokakat vittek sok helyeken ennek alkalmatosságával végben. Ez ilyenekért és ehez hasonlokért vévé Isten el mind ezeket tőlünk! (Tanullynak azok, a' kik még ez keserű látogatásnak poharát nem isszák!)”¹⁰

A „Tertius finis” különösen a 37. és a 73. zsolttár tanulságait hangsúlyozza: hogyan kell értenünk azt, amikor az istentelenek jó dolgát és az istenes jámborok szenvedését látjuk. Ebben a részben figyelmet érdemel a remetéről szóló példázat az isteni gondviselés emberi értelemmel történő megkérdőjelezéséről, ill. ennek az okoskodásnak a hiábavalóságáról. A margón megadja a forrását: Maccovius *Distincta de Providentia, Aph. 11. et loc. com.* A paradoxonra épülő példázatban egy remete elveszti Istenbe vetett hitét a jók szenvedése és a gonoszok boldogulása láttán. Elhagyja a remeteséget és elindul a világba vándorolni. Csatlakozik hozzá egy férfiú, aki nem más, mint Isten angyala, s az útjuk folyamán megdöbbentő tapasztalatokban részesíti a kételkedő remetét: a jó gazdától, aki először befogadja őket, az angyal ellopja az aranypoharát, ezt legközelebb odaajándékozza a hitvány gazdának, aki nem fogadta be őket. A harmadik szállásadjuk szintén jámbor és szíves vendéglátó, ennek csecsemő fiát éjjel megöli az angyal. A következő jámbor gazdától pedig elkéri az angyal a szolgáját, hogy kísérmé el őket egy darabon, s mikor egy hídon mennek át, a szolgát a vízbe löki. A remete az abszurd cselekedetek miatt fölháborodik, mire az angyal megvilágítja, mi miért történt: az aranypoharat el kellett venni a jó gazdától, mert emiatt vált részegessé, s a rossz gazda evilági jutalomként kapta meg, hogy részegeskedjék, mert a túlvilágon úgyis el fog kárhozni. A csecsemő elvétele is azért történt, mert miután megszületett, az apja fősvénnyé, önzővé vált, nem segített a szegényeken, mint korábban, részvétlenné vált mások baja iránt. Az isteni pedagógia viszont a gyermek elvételével a régi, jobbik önmagához való visszatérést segítette elő. S végül a szolga elpusztítása azért történt, hogy a jó gazdát és családját megőrizze Isten a szolga gyilkos szándékától. Az angyal zárszava a remetével megérteti Isten igazságosságának emberi ésszel nehezen fölfogható mivoltát.

cio kezdeteitől vállalta a nemzeti érdekek és sorskérdések irodalmi és vallásos formában való megfogalmazását, tudatosítását. Állandóan ostorozták a feudális anarchiából fakadó földesúri visszaéléseket, a nyúzást-fosztást, széthúzást, a részegességet és tobzódást mint nemzeti bűnököt.” HELTAI János, *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*, Bp., Balassi Kiadó, 1994, 13.

¹⁰ RMK I, 1154, C1b. (Kiemelés – D.Á.)

A prédikáció végén, az *Applicatió*ban az általános erkölcsi és teológiai tanulságokból néhány nagyon konkrét következtetést fogalmaz meg, mely a kor fontos és sokat vitatott kérdései közé tartozott: ha az isteni büntetés elszenvédése méretett ránk, bűneinkért bűnhődünk, akkor külső, idegen hatalomhoz nem folyamodhatunk segítségért. Vagyis ahhoz a kérdéshez szól hozzá, hogy a bujdosók fordulhatnak-e a törökhöz segítségért?

„De hová folyamodtok? Akar nap-keletre: Nap-nyugotra, Délre, és Északra tekintsetek, honnét várhattok külső segedelmet? Olly orvost, ki ez nyavallyás sebeteket irgalmas jóírral bé-kötözné? Mit nem követ-el rajtatok minden-féle Nemzet? De a' mi lelketeknek leg keservesebb, azon Magyar vér, kibül valók vadtok; azon vallásuak, kikkel egy Istent vallotok, sőt még szolgálítok-is: kikkel sokszor jól töttetek, kebletekben oltalmaztátok, takargattátok, avagy nem azok hatalmaskodnak és uralkodnak-é rajtatok?”¹¹

Ebben az idézetben felfigyelhetünk egy különös egybecsengésre, mégpedig Zrínyi Miklós *Török áfiumának* egyes gondolataira a külső segítség hiábavaló kereséséről és a belső összeszedettségre biztatásról:

„Által kell minékünk esnünk a mi szerencsénken, ha megmaradást kívánunk, és úgy vessünk számot, hogy minékünk magunknak. Mert én nem látok egy szomszédot is, sem egy idegen nemzetet is, a ki a mi kedvünkért örömet szerencséltesse a maga békességes voltát a mi veszedelmünkkel” – írja Zrínyi, s ezután elemzi részletesebben is, hogy miért nem várhatunk segítséget a lengyeltől, némettől, olasztól, spanyoltól, „francuztól”, „Muszkvától” és Angliától.¹²

Tolnai Szabó gondolatmenetében viszont még ezen fölül elhangzik egy aktuális panasz, az azonos valláshoz (keresztyénséghez) és azonos nemzethez (magyarság) tartozók egymás iránti gyűlölete, egymást üldözése – mely a másik két prédikációjában is visszatérő, sőt, egyre erősödő motívum lesz. A Nádasdy–Wesselényi-összeesküvés leverése után, a protestáns prédikátorok üldöztetésének időszakában valóban tragikus mélységében jelenik meg a belső meghasonlás átka és szomorú perspektívája.

2.

Az 1675-ben ugyancsak Kolozsvárott Veresegyházi Szentyel Mihály által kiadott prédikáció, a *Haza szam ki-vetet Bekessegenek Helyre Allatasa...*¹³ címe így végződik: *A' Szentek üldöztetésének 1675. Esztendejében.*

A Bornemisza Annának szóló ajánlásban ószövetségi párhuzamokat vonultat föl a jelen helyzet értelmezésére. A fejedelemasszonyt Eszter királynéhoz hasonlítja – aki az

¹¹ RMK I, 1154, C4b.

¹² ZRINYI Miklós *Prózai művei*, szerk. KOVÁCS Sándor Iván, Bp., Zrínyi Katonai Kiadó, 1985 (Zrínyi-könyvtár, 1), 211.

¹³ RMK I, 1182.

Ecclesiáért közbenjár.¹⁴ A pártos nép pedig, akiket Isten kihozott Egyiptomból a Kánaánba (a magyarságra vonatkoztatva Szkythiából Pannóniába), nem becsüli az áldásokat, bálványimádást, bűnös életet folytat.

Hosszan részletezi, hogy a magyarság is olyan isteni vezetésben részesült, mint Izrael, amikor az egyiptomi fogságból a tejjel-mézszel folyó Kánaánba vezetett, de a nép mégis elfordult Istentől, visszatért bűnös szokásaihoz.¹⁵ Így a pártoskodással, mindenféle egyéni és közösségi bűnökkel kihívta maga ellen Isten haragját. S azzal tetézi a nép a bűneit, hogy „Egyiptomhoz” (értsd: a törökhöz) fordul segítségért:

„De mind e’ siralmas látogatásban is Istennek, nem cselekedünk-é és nem csüggedé lelkünk a’ Baálra? Nem megyünk-e minden magunk meg-alázása s’ megjobbítása nélkül, Aegyiptomban segítség kérni? Nem mondhatta egy is közzülünk, hogy ez így nem volna. Eddig minden epedésinket, futásinkat, fáradozásinkat, az Úr hijában valóvá tette; reménységünkben meg-fogyátkoztatott, mind addig haszontalan léssen ez, míg az Israellel, igaz magunk megalázásával, a’ megszabadító Istenhez szabadulásunkért nem folyamodunk. Ez az út, ez a kapu a fel-támadásra!”¹⁶

Amíg az előző prédikációban a „de hová folyamodtok?” kérdéssel jelezte, hogy nem helyesli az idegen hatalomhoz fordulást a belső viszályban (lásd: szabad-e a töröktől segítséget kérni?),¹⁷ addig itt egy fokkal határozottabban szól az intése: a belső, erkölcsi megjobbulás helyett hiábavaló a külső hatalomhoz „epedni”, futni.

A prédikáció leckéje: Hos 14,4, Izrael megtérését és felvirágzását jövendölő versei közül a következő figyelmeztetés: „Assiria nem segít meg minket; lóra sem ülünk, és nem mondjuk többé kezeink csinálmányának: Istenünk! Mert nálad talál kegyelmet az árva.”

A továbbiakban a prédikátor részletezi a felfuvalkodottság, a gög, az emberi segítségben való bizakodás kétes voltát. Sorra veszi, mikor szabad, mikor nem szabad háborúság esetén idegen segítséggel élni a bajbajutott népnek. Bibliai példákat említ, mikor igen (békekötés, üldözö elől menekülés esetén), mikor nem szabad (mások ellen eszközül szolgálni, vallási célokat feltenni alku tárgyának). Sénakherib leveretését hozza példaként (2Kir 19,35), akit Isten Ézsaiás imájáért elpusztított, s ezzel elhárította a veszedelmet Ezékiás királytól és a néptől.

De a prédikációnak ebben a részében elhangzik egy másféle figyelmeztetés is: egészen konkrétan a saját jobbágyok sanyargatását ítéli el, s a későbbi, a Rákóczi-szabadságharc idején keletkezett versek panaszaival, főként a szegénylegény-versek keserű

¹⁴ A bujdosók levelezésében az 1675–76-os iratok közt fennmaradt Pernyeszi Zsigmond hozzászólása a törökhöz fordulás témájában, s ő is Eszter könyvének tanulságára hivatkozik: Isten a megtérés után megszabadítja népét az idegen hatalomtól. Tolnai Szabó prédikációja és a korabeli latolgatások, politikai-vallási dilemmák – amint látjuk – ugyanarra a bibliai hivatkozási rendszerre épülnek. DEÁK, *i. m.*, 23.

¹⁵ Ezen a ponton Tolnai Szabónál is tetten érhető a kapcsolat a coccejusi–burmanni teológiával (vagyis a teológiai tipologizálás, a szövetség-teológia, a judaizmus és a prófétizmus), amint erről Győri L. János Nagyarról szóló tanulmányában olvashatunk: GYŐRI, *i. m.*, 441.

¹⁶ RMK I, 1182, A2b–A3a.

¹⁷ Erről a kérdéstről egyebek közt lásd PÉTER Katalin, *A magyarországi protestáns prédikátorok és tanítók ellen indított per 1674-ben* = P. K., *Papok és nemesek...*, *i. m.*, 200–210.

kifakadásai bizonyítják, hogy mennyire fontos problémát érzékelt és tett szónak Tolnai Szabó:

„Minek előtte meg nem fogtad, addig ne mellyesszed, ne agyarkodgyál az othon valókra. Jobbágyidra: ha haza mehetek, így s’ így tészek vélek, s’ ezt mivelem.”¹⁸

„Olly hallatlan pogányi kegyetlenséget fellyül haladó kegyetlenséggel, jobbágyidat nem kinzod, nem rongárod, koldulásra a’ te munkád miá ne jusson, (mint némellyeknek szokások vala) s’ azonban csak meg kellett az Ura dolgának lenni.”¹⁹

A kuruc kori versek közül a *Két szegény legénynek egymással való beszélgetése* és a *Szegénylegény éneke* ad hangot annak a csalódásnak, hogy a vitézeket inségben tartják, a megígért hópénzt nem fizetik, az urak közt sok a képmutató, köpönyegforgató, aki bár-mikor elárulja az országot, vagy cserbenhagyja szolgálait, vitézeit, ha már nincs szüksége rájuk.

A prédikáció végén a konklúzió az igazi penitenciatartás fontossága és annak módjai: ne a büntetéstől való félelem, hanem a bűn miatti bánat motiválja! A valódi, mélyről jövő bűnbánatban keressük Istent.

3.

A harmadik prédikációt – *Szent Had, az az Lelki s’ testi Szabadságokért fegyvert vont VITÉZEK TÜKÖRE...*²⁰ – a szakirodalom többször idézi; amint fent már szóltunk róla, Incze Gábor 1937-es kiadásában is hozzáférhető a szöveg. A nyomtatvány A1b lapján öt bibliai idézet készíti elő a prédikáció tartalmát: Ésa 33,1, Abd 15, Josue 7,12, Nehem 4,14, 2Krón 14,11. Mindegyik vers az eddigi téma kifejtéséhez szolgált párhumokat: Ézsaiás és Abdiás az idegen sanyargató elpusztítását jósolja, József Izrael bűneit említi, hogy miért nem bírtak megállni az ellenség előtt („...általhágták a szövetséget is [...] mert elvettek a teljesen nékem szentelt dolgokból is, és loptak is és hazudtak is, és edényeik közé is dugdostak. [...] 12. Ezért nem bírtak megállni Izrael fiai az ő ellenségeik előtt, hátat fordítottak ellenségeiknek, mert átkozottakká lettek”). Nehémiás biztatást sugall, az Úr nevében összefogást hirdet s harcra buzdít, a 2Krón pedig Asa király Istenhez folyamodó segélykérését közvetíti. Ez az öt bibliai hely a prédikáció fő pilléreit jelenti, a továbbiakban a műfaj szabályai szerint a szerző részletesen kifejti gondolatait a már korábban megkezdett témáról. A Wesselényi Pálnak – vagyis a bujdosók fővezérének²¹ – szóló ajánlásban a testvérharc bibliai példáit említi, Abner és Joáb harcát (2Sám alapján), ezzel hasonlítja össze a magyarság jelenlegi helyzetét.

¹⁸ RMK I, 1182, C3a.

¹⁹ RMK I, 1182, C3b.

²⁰ RMK I, 1197.

²¹ Wesselényivel éppen 1675–76 táján fordul szembe a bujdosók egy csoportja. DEÁK, *i. m.*, 29. Tolnai Szabó ajánlásából az is kiderül, hogy a főgenerális korábban szintén támogatta külföldi tanulmányútját.

„A’ mikor ez Históriát olvasom, és ezzel a’ mostani utolsó veszedelmében agonizáló Magyar Nemzetet hasonlítom, az pártoskodást, egy más ellen fegyver fogást, hasonlóképpen köztök fel-találom, a’ mellyet keseredett szível, könyves szemekkel közöttök sohajtván nézdegelek. Im edgyik vér, maga vérét; edgyik atyafi, ugyan maga atyafiát, már régtől fogván, minden kiméllés kívül, mint annyi gyilkos, öli, vágja, életét fogyattya. [...]

En nem mint pártütő Abner, hanem mint Istennek békesség hirdető Angyala, békeségnek Fia, édes Hazám s’ Nemzetem siralmas állapotját keserülője, köztetek felkiáltok, egymást öldöklő Magyarság:

MAGYAR NE VESZESD A’ MAGYART!

Vallyon mind örökké fegyver miá kellé meg-emésztetni ez marokni Magyarságnak? Nem tudgyátoké hogy siralmas léssen ennek vége? Meddig halasztyátok, hiszem egy vérből származott Atyafiak vadatok; és nem mondgyátok egy másnak ki-ki térjen meg az ő Atyafiának kergetésétül; fogja-meg magát az öldökléstül.”²²

Ezután a Mt 12,15-re hivatkozva oktatja a hadi népet, hogy a testvérharcnak mindig az idegen erő örül, a meghasonlás következménye rendszerint pusztulás: „Vagyoné ez hireddel, hogy csak addig való a’ te fegyver fogásod, s’ kardoskodásod, a’ míg végben viszik szándékjokat a’ kegyetlen üldözők! De mihelyt el-érik fel-tett céllyokat, s’ dolgoknak jó folyását láttyák, ottan letéteik veled a’ fegyvert, az után nem kell néked sem sereged, sem kardoskodásod, akár Lutherista, akár Pápista, akár Cálvinista (mint nem jól hiják) légy. Csak hogy Magyar vagy, ez egy Tertiumért, kell meg-fuladnod; ezért egyenlő sorsod, egyenlő Jóbbágyi állapotod léssen, légyen tudva nálad, s’ emlékezzél erre!”²³

Erre a gondolatra is több kuruc-kori vers panasza visszhangzanak, a vallásért való üldöztetés témája a jeremiádokban, az idegen hatalom zsarolásáról a 17. század utolsó évtizedéből, az *Ének a porcióról* és a *Magyarország bajai miatt való panaszkodás*. Ebből idézem:

De nem köllesz magad, csak köll, ha vagyon mid,
Ami kevesed van, bár csak németnek vidd.
Idegen nemzetnek még szép szavát se hidd,
Jótéted helében hátod megé megszid.²⁴

A prédikátor az ajánlásban megemlíti, hogy csak a Bibliából magyarázza a hadviselés dolgait, a szakmai kérdéseket (külső Mathematica Militaris dispositio) a hadászati szakemberekre hagyja. Az előljáró beszéd után következik maga a prédikáció, melynek a *Vitézek Tüköre* címet adja, s a választott ige a Lk 3,14-ből Keresztelő János szavai: „És megkérdeék őt a vitézek is, mondván: hát mi mit cselekedjünk? És monda nékik: Senkit ne háborítsatok, se ne patvarkodjatok; és elégedjete meg zsoldotokkal.”

²² RMK I, 1197, A2b–A3a.

²³ RMK I, 1197, A3a–b.

²⁴ *Magyar költők, 17. század – A kuruc kor költészete*, kiad. KOMLOVSZKI Tibor, Bp., Szépirodalmi, 1990, II, 296.

Ezután a hadakozás okairól, módjairól, törvényességéről beszél. A hadakozó lelki tisztaságát hangsúlyozza: nem szabad bűnben maradnia, mert csak az igazakat s az igaz ügyet segíti Isten. Többször elhangzik, hogy a szegényeket ne prédálják, fosztogassák a hadakozó csapatok – bibliai példák sorával teszi hatásosabbá intését. Az elmaradt zsoldról is szót ejt a prédikátor – mégpedig a már idézett vershez képest ezúttal erkölcsi oldalról közelíti meg a kérdést, vagyis ha „szent harcra” szánja el magát az ember, ne a zsold legyen a fő probléma: „Bizony dolog, hó-pénzének kellene lenni a’ Vitézlő rendnek, mert a’ mint az Apostol szól, senki-is a’ maga sóldgyán nem vitézkedik, 1Cor. 9.7. a’ rendes uttya ez volna; de más képpen esett a’ dolog; rend-kívül történt az haza állapottyá; közönséges romlásának orvoslásáért, Lelki s’ testi szabadságáért öltözött fegyverben a’ nép, s nem kellene hát azért felettébb zugolódni; mert meg-csalhatatlan jele, a’ ki ho pénz nélkül, ilyen közönséges nyomoruságban nem akar harcolni, nem kell annak felette igen az Isten, a’ Haza, a’ Szabadság, hanem a’ maga töltözödése. Nem így cselekvének ama fényes Fejedelem Botskai István idejében a’ Magyarok, akik többire hópénz nélkül a’ haza szabadságáért harcolnának.”²⁵

Más fontos és érdekes áthallások is megjelennek a prédikáció szövegében: „Nem lévén külső erőm, s’ tehetőségemben-is nincs, hogy veled jól tehessek, *Arva haza*, még-is *fene ette sebeidet*, (mellyben ha magad eszedben nem vészed, ezentúl meg-emésztetel) *szemed eleiben terjesztem*; mint kellyen orvosolnod, arra meg-tanitlak.”²⁶

A „fene ette sebeid” kifejezés Balassit juttatja eszünkbe, az 51., Balassinál az L. zsoldtár parafrázisát – a „Végtelen irgalmú, ó te nagy hatalmú Isten, légy már kegyelmes” kezdetű vers sorait: „Imé kioldoztam s te elődbe hoztam / fene ötte sebemet”. A szöveg megfogalmazása azt sejteti, hogy Tolnai Szabónál nem véletlen kifejezésként jelenik meg a Balassi-allúzió, s ha arra gondolunk, hogy Balassi istenes verseinek a 17. században volt több kiadása – pl. 1632, Bártfa, 1633 Bécs, 1666 Lócse, 1676 Pozsony²⁷ –, nem lehetetlen a vers ismerete.

A Zrínyi-áthallásokról szó esik Varga Imre cikkében (ÚMIL) és Petróczi Éva említett tanulmányában is, a „Magyar, ne veszed a magyart” felkiáltás kapcsán, de részletesebb elemzés nélkül.²⁸

Az „idegen orvosok” mostohasága, a tettekkel bizonyított hazaszeretet, a történelmi példák az igazságos és igazságtalan háborúkról (mikor lehet egy hadba vonulást igazságosnak tartani?), szabályok, katonai rendtartás, pl. a vakmerőség elítélése (1Kir 20,10) azok a témák, amelyekről a prédikáció szól, de amelyeket megtalálunk Zrínyi hadtudományi írásaiban, így pl. a *Vitéz hadnagyban* vagy az *Áfiumban*.

²⁵ RMK I, 1197, D1a.

²⁶ RMK I, 1197, A3b. (Kiemelés – D. Á.)

²⁷ *Gyarmati Balassa Bálintnak istenes éneki (Bécs, 1633)* [facsimile], Bp., Balassi Kiadó, 1994. A kísérő tanulmányban Armando NUZZO ismerteti az istenes versek kiadástörténetét.

²⁸ „...Tholnai Szabó 1662-ben, kevéssel Medgyesi Pál 1660-ban összegyűjtött, immár hatszoros *Jajjai* után pataki diák, majd senior lett. S kétségkívül Medgyesi az, aki minden addigi szerzőnél veszedelmesebbnek tartja a magyarság eredendően önsorsát rontó, illetve káini módon honfitársát pusztító indulatait.” PETRÓCZI, *XVII. századi puritán szerzőink...*, i. m., 476.

„...senki nem érzi nyavalyánkat úgy, mint mi. Tehát következik abbul, hogy senki olyan serényen is nem nyul az orvossághoz, mint minékünk kellene nyulnunk, főképpen ha az az orvosság veszedelemmel jár.”²⁹ (*Áfium*)

„Tehát inkább szükséges egy hadi generalisnak a tiszta értelmű elme és okos fej, hogy sem kéz, avagy vakmerőség. A providentia az, a mely hozza a győzedelmet, és nem a bátorság.”³⁰ (*Vitéz hadnagy*)

„Bizonyára ebben a discursusban jól megláthatjuk, hogy ha nem tudom mennyi hadaink lesznek is és micsodás bátor szívűek, de ha nem tanított nép, nem tudós, csak semmi haszna leszen; mert nem csak abban áll a tudomány s a hadi mesterség, hogy a vitéz vetekedjék akár miképpen, hanem okossággal.”³¹ (*Áfium*)

„Az idegen Orvosok felette igen mostohák hidgyétek! Hijában álmodozunk mi ollyakkal, a' kik nekünk ne hogy előmenetelünkre, sőt fogyásunkra igyekeznek.”³²

„...a' Vitézlő rendet tilalmazzák: 1. A' vakmerő bátorságtul ojják magokat, és mintha már kezekben volna a' győzelem, afféle hitván reménséggel magoknak ne hizelkedgyenek.”³³

„Igy kellenéc ma a' mi Magyarinknac magokat gyakorolni a' hadakozásban; de szégyenlenéc ők ezt elkövetni, azonban a nagy tudatlanság miá, csak hulton hulnak, veszten vesznek. A' mennyin el-veszének e' mái boldogtalan csatázásban, a' Magyarság közzül; Országos hadakozásban, csatában sem esett volna több, a tudós és próbált nemzetség közzül; mert okoson, próbálton, tanulton, nem bolondul mégyen a viadalra. Azért ne szégyenlyük a' Tanulást ebben-is; mert nem szégyen tanulni; de szégyen nem akarni tanulni: Ugy-is nyerjük a pályát.”³⁴

Zrínyi a vakmerőség ellen sok érvet felhoz a *Vitéz hadnagyban* (Quartus discursus). Az okosság és a szerencse témáját pedig a hatodik discursusban tárgyalja, ennek gondolatai sejlenek föl a prédikációban, mégpedig úgy, hogy egy bekezdésben vonja össze Tolnai Szabó azokat a tanulságokat, amelyek Zrínyinél hosszabb kifejtést kapnak, külön részekben, sőt, a tanulás fontosságának kérdése pedig az *Áfium* gondolataihoz is kapcsolódik.

A prédikáció a részegeskedés kerülésére int hadakozás idején (ezt is megtalálhatjuk Zrínyi írásaiban) – a törökök ebben jobb példát mutatnak, mint a keresztyének. Már korábbi szerzőknél, Heltai Gáspárnál, Alvinczi Péternél, Nyéki Vörös Mátyásnál, Páz-

²⁹ ZRÍNYI, *i. m.*, 215.

³⁰ *Uo.*, 116.

³¹ *Uo.*, 222.

³² RMK I, 1197, A3b.

³³ RMK I, 1197, D4b.

³⁴ RMK I, 1197, E1a.

mánynál, továbbá más prédikátoroknál is kiemelt téma a részegeskedés elítélése.³⁵ Gyakran visszatérő intelem a tolvajlástól, prédálástól való tartózkodás, a szegények békén hagyása, a súlyos bűnök, paráznaság, gyilkosság kerülése – mert ha az igazságért, vallásért, hazáért száll hadba valaki, akkor méltatlan lesz az ügghöz, Isten nem segíti a lator népből álló hadat.

Nem tudjuk, hogy Zrínyi műveinek gondolatai milyen csatornákon juthattak el Tolnai Szabó Mihályhoz, s azt sem, hogy mennyire volt tudatában a Zrínyi-allúzióknak; tehát filológiai jellegű kapcsolatra nincs közvetlen bizonyítékunk. Kovács Sándor Iván a prózai művek kiadástörténetéről szólva a Bónis-kódex sorsáról fogalmaz meg elgondolkodtató hipotézist. Az 1664-ben keletkezett kézirat tartalmazza a *Tábori kis tracta, Vitéz hadnagy, Mátyás-elmélkedések és az Áfium szövegét*. A kézirat a Bónis család birtokában őrződött meg, s a 19. század első évtizedeiben terelődött rá az irodalmárok, köztük Kazinczy figyelme. Számunkra ezúttal az a mozzanat érdekes, hogy Kovács Sándor Iván valószínűnek tartja (bár egyértelmű filológiai bizonyítékai nincsenek), hogy a kézirat első tulajdonosa a Pozsonyban 1671-ben kivégzett Bónis Ferenc volt. Szoros kapcsolatban állt Batthyány Ádám és Zrínyi Miklós környezetével, könyvtárában sok más mellett megvolt az *Adriai tengernek Sirenaja*. Ezen a kapcsolatrendszeren valamiképpen átszűrődhettek Zrínyi gondolatai a bujdosó vitézek tábori papjához – aki viszont 1675-ben Bethlen Miklós környezetében forog, tehát Zrínyi nézetei közvetlen, akár szóbeli ismeretek alapján eljuthattak hozzá. Zrínyi röpiratainak üzenete viszont ezer szállal kötődik a korabeli magyar valósághoz, a hadviselés konkrét ügyétől, feladatától a sorskérdésekig, s ezekre éppen a kor protestáns prédikátorai voltak rendkívül fogékonyak.

A prédikációban a két előzőhöz képest megjelenik egy új kifejezés, a „magyaros magyar”, melynek a definíciója a következőképpen hangzik: „A’ MAGYAROS MAGYARI Névnek magyarazattya, értelme ez: (1) Hogy az, Isten dicsőségéért övedzette-fel szablyáját, vetette a’ kardra a kezét; nem a’ maga zalolátlan indulattyának felsőségre vágyódnak, praedálásnak, maga javának öregbitéseért, végben viteléért. (2) Hogy az Országot, a’ szegénységet, nem rabollya, dullya, saczczoltattya; hanem a’ szegény haza el-vesztett Lelki testi szabadságát mind két kézzel helyre állattya. (3) Hogy az ellenséggel nem practikál, véle nem hunyorgat, a’ gonoszban soha-is véle meg nem edgyez, hanem mind végig harczol, vagy dicséretesen meg-hal, vagy győzedelmessen nyér. Ugyan is Praestat in bello mori ut Leonem, quam vivere sicut Asinum. *Illyenek valának hajdon az igaz Magyaros Magyaroc: Mátyás Király, Hunyadi János, Kenesi Pál, II. Rákoczi György, Zrényi Miklós; a’ kiknek dicsőséges hires emlekezetek, a’ míg a Magyar nép fenn áll, örökké meg-marad.*”³⁶

Tehát az igaz vitézség példaképeit mutatja föl, miközben feddi, inti kortársait és erkölcsük megjobbítására szólítja fel őket – a bibliai próféták magatartását utánozva. A prédikáció egészében a szentírási idézetek mögött jól fölismerhetőek a kor aktuális

³⁵ *Veszedelmes az felettébb való borital, Tilalmas légyen az részegség = Monda nékik egy példázatot: Száz szépprózai szemelvény 17. századi protestáns prédikációkból, vál., előszó, jegyz., összeáll. SZABÓ Lajos, Bp., Európa–Helikon, 1982.*

³⁶ RMK I, 1197, E3b. (Kiemelés – D. Á.)

problémái, amint már említettük, a legégetőbb kérdések: milyen föltételekkel szabad a keresztyén embernek fegyvert fognia, s szabad-e idegen hatalomhoz (ellenséghez) folyamodni szorongattatás idején? Tolnai Szabó válasza a fenti idézetből kiderül: mindvégig harcolni, s végül vagy dicséretesen meghalni, vagy győzni. Úgy gondoljuk, ez a válasz közel áll Zrínyi szelleméhez, s amikor az áthallásokra figyelünk, nemcsak szavakra, kifejezésekre hasonlóságára gondolunk, hanem éppen erre a szellemi közelségre.

A három prédikáció nyomtatott változataiban a címlapon mindig megjelenik az utalás a „számkivetettségre” és „a szentek üldöztetésére” – tehát a Nádasdy–Wesselényi-féle összeesküvésre és az annak megtorlása nyomán kialakult helyzetre: a kuruc felkelésre, majd a protestáns prédikátorok üldözésére.³⁷ A kolozsvári nyomdában Veresegyházi Szentyel Mihály adta ki ezeket a prédikációkat, s érdekes megfigyelni, hogy az ekkor megjelent kalendáriumaiiban, így az 1673-ra, 1674-re és 1675-re szóló példányokban „ez boldogtalan esztendő”, „ez igen szerencsétlen esztendő” kifejezések fordulnak elő – melyek (az általam eddig látott példányokban) sem korábban, sem később nem ismétlődnek. Az ugyanezen időben Lőcsén, a Brewer-nyomdában kiadott kalendáriumok közül csak az 1674-esben szerepel „ez igen szerencsétlen esztendő” kifejezés, melyet semmilyen kozmikus esemény (üstökös, ártalmas konjunkció stb.) nem indokol. Minden bizonnyal ezek a kiadványok is a „szentek üldözése”, s általában az erőszakos rekatolizáció eseményeire utaltak ilyen formában. Ugyanis az 1673. szeptember 25-én megkezdődött gályarabper újabb és súlyosabb szakasza 1674. március 5-től április 30-ig tartott – ismerjük, milyen ítélettel zárult.

Végezetül pedig érdemes egy pillantást vetnünk arra a konkrét történelmi háttérre, amelyben ezek a prédikációk létrejöttek és elhangzottak. Deák Farkas kiadta a bujdosók levéltárát (hivatalos irataikat, Apafi Mihály fejedelem és Teleki Mihály kancellár válaszait, ill. egymáshoz írt leveleiket), amelyekből képet alkothatunk a Tolnai Szabó prédikációiban bibliai és irodalmi köntösbe öltöztetett körülményekről.³⁸ A kötet anyagát az 1670 és 1690 között keletkezett levelek teszik ki. Thököly Imre, Wesselényi Pál, Petróczi István, Pécsy Gáspár, Kende Gábor és még több kuruc vezető, illetve a közrendű vitézek képviselői leveleiből ismerhetjük meg azokat a politikai és mindennapi gondokat, amelyek Tolnai Szabó prédikációinak az alapját adják. A zsold el-elmaradása miatt írnak Telekinek és Apafinak, a porta informálásának a kérdése forog szóban állandóan, pl. szabad-e a porta engedelme nélkül fegyverkezni. Különösen az 1675–76-ban keletkezett levelekben gyakori ez a kérdés, az unitáriusok egyértelműen ellenzik a török engedélye nélküli hadakozást, Tolnai Szabó prédikációiban pedig bibliai alapon utasítja el az idegen hatalomhoz folyamodást, amikor „szent ügy”-ről van szó.

³⁷ Lásd Péter Katalin elemzését az 1671 és 1686 közötti korszak nemzettudatával kapcsolatban az Erdélybe menekült magyarországi bujdosók szerepéről, a törökhöz való viszony kényes problémájáról, a „török oldalán a keresztyén király ellen folyó mozgalmak”, így a Thököly Imre által vezetett hadakozások politikai vonatkozásairól. Ebben a kontextusban különösen értékesnek tartom Tolnai Mihály prédikációit, bizonyítékul szolgálhatnak a nemzettudat és a vallás sajátos összekapcsolódásához. PÉTER Katalin, *Haza és nemzet az ország három részre hullott állapotai idején* = P. K., *Papok és nemesek...*, i. m., 211–232.

³⁸ DEÁK, i. m.

A levelekben az egymással torzsalkodó bujdosók, a széteső kuruc tábor erkölcsi problémái (részegeskedés, különféle kihágások, árulás, a lakosság sarcolása, fosztogatás stb.) kerülnek elő újra és újra. 1675. szeptember 30-án Wesselényi Pálnak ír a fejedelem a hadak rendtartásáról, kéri a fővezért, hogy ne engedje a katonáknak a kóborlást, a szegény nép zaklatását.³⁹ 1678. május 19-én a vezetők megfogalmazzák egy 41 pontból álló rendtartást, hogy milyen kihágások milyen fenyítést vonnak maguk után – és a legtöbb esetben halálbüntetést helyeznek kilátásba (fosztogatásért, prédálásért, csalásért, árulásért stb.). A rendelkezések végén szerepel, hogy a vitézek istentiszteletre rendszeresen összegyűljenek, s a tisztek járjanak elől jó példával a káromkodás, szitkozódás elhagyásával.

A fennmaradt levelezésanyagból mindenesetre kiderül, hogy a tábori lelkésznek volt oka bőven a prédikációiban a dorgálásra, helyenként azért mozdul el a hangvétele az adhortáció felé. A retorikai-poétikai keretekbe fájdalmas élettapasztalatok szorultak.

Szót kell még ejtenünk a levelezésanyagot és a három prédikációt összekötő toposzokról: „Mi, kik Istennek ő Felségének igaz itéletiből és bűneinkért reánk szállott súlyos *ostorozásából testi és lelki szabadságunk* oltalmazásáért...”, „Istenünk dicsőségeért *s hazánk lelki s testi szabadságáért* bujdosó s fegyvert viselő magyarság...” (kiemelés – D. Á.); „Szegény nyomorodott nemzetünk”. Ezek a kifejezések a kuruc kor irodalmában műfajokon átívelő, azokat összekötő szerepet töltenek be: a kalendáriumi fohászok és dorgálások, a sérelmi énekek, jeremiádok hangja, a prédikációk intései és biztatásai azt érzékeltetik, hogy az önvád és magyarzkodás, a panasz, az önsajnálát és (ön)ostorozás gesztusa milyen tragikus valóságból fakadt, s milyen hitet kellett ébren tartani ahhoz, hogy a legrosszabb jövőndölések az ország sorsáról ne váljanak valóra.

³⁹ A korabeli kalendáriumi krónikákban olvashatunk följegyzéseket mind a kuruc, mind a császári csapatok pusztításairól. Az 1710-re szóló bártfai kalendáriumban pl. a következő adatokat találjuk: „1676. A' Kuruczok Francziákkal és Lengvelekkel nagy számosan jövéen Eperjes alá, az hostattyát el-égetik, és az várost lövik, az után a' Bánya Városokra ütven, az aranyból és ezüstből nagy prédát tönnek. Ism. A' Kuruczok kis Szebent, és több helyeket Kastélyokat, és Falukat fel-prédáltak, sok marhákat el-hajtottak, és nagy károkat töttek.” *Uj és O Kalendárium*, 1710, Bártfa, MOL, P 566, Radvánszky család, 37. cs. XLIII/a, C2a–C4b. Figyelemre méltó az a tény, hogy Bártfa a Rákóczi-szabadságharc idején a kuruc felkelés mellett állt, de a naptárkiadó mégsem „írta felül” a korábbi kuruc mozgalom dicsőségesnek nem nevezhető eseményeit.

— |

| —

— |

| —

H. HUBERT GABRIELLA

GYÜLEKEZETI ÉNEKEK A RADVÁNSZKY-LEVÉLTÁRBAN*

A 16–17. századi magyarországi nyomtatványok funkcióelemzése választ adhat arra a kérdésre, hogy „az egyes műveket milyen társadalmi, kulturális, politikai, gazdasági, szellemi, lelki igény kielégítésére szánták, és hogy létrejöttük a társadalom melyik részintézményrendszeréhez köthető elsősorban.”¹ A protestáns énekek a 17. században elsősorban három különböző funkciójú gyűjteménytípusban jelentek meg: iskolai énekeskönyvekben, templomi éneklésre szánt gyülekezeti és egyéni, magánáhitatot szolgáló gyűjteményekben. Ezek az énekeskönyvek néha imakönyvvel, kátéval vagy más művekkel kolligálva jelentek meg. A templomi/egyházi és a magán használat nem választható el mereven egymástól: a gyülekezeti ének népének, amelyet otthon is énekeltek, mint ahogy a magánáhitatot szolgáló énekek közül is több bekerült a gyülekezeti énekeskönyvekbe. Egy-egy vers/ének funkcióját vagy befogadástörténetét tovább árnyalhatják a kéziratok előfordulások.

A Radvánszky család kéziratok hagyatéka kiemelkedő jelentőségű a magyar költészet-történet számára. Leghíresebb darabja a *Balassa-kódex*.² De egyéb olyan kiemelkedő jelentőségű versgyűjteményeket is öröztek a hajdani radványi és sajkázai könyvtárban és levéltárban, mint a *Rimay–Madách-kódex*,³ a *Radványi verseskönyv*⁴ vagy *Radvánszky János kódexe*.⁵

A *Régi Magyar Költők Tára* XVII. századi sorozata 17. kötetének munkálatai közben⁶ irányult a figyelem a Radvánszky-levéltárnak egy eddig kevésbé feltárt részére. A hagyatékban (MOL P 566), a 76. cs., IV. o., XIV. cs. jelzet alatt az inventárium szerint imádságoskönyvek és imádságok találhatók. A szűkszavú meghatározás nem utal az anyag gazdagságára. Valójában a magyar, latin és szlovák imádságok⁷ mellett versek,

* Készült az OTKA K 77776-os pályázatának támogatásával.

¹ HELTAI János, *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában (1601–1655)*, Bp., OSZK–Universitas, 2008 (Res Libraria, 2), 25 skk.

² STOLL Béla, *A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, Bp., Balassi Kiadó, 2002² (a továbbiakban: S), 76. sz.

³ S 48. sz.

⁴ S 476. sz.

⁵ S 127. sz.

⁶ *Evangelikus és református énekek*, kritikai szöveg VADAI István, szerk. és jegyz. H. HUBERT Gabriella, dallam ECSEDY Zsuzsanna.

⁷ A 2. szám alatt szentmiklósi Pongrácz Erzsébet (Szentiványi János felesége) kézírásával szlovák nyelvű imádságok találhatók. Radvánszky II. János felesége Szentiványi Anna Mária volt, így kerülhetett a családhoz a kézirat.

énekek és egyéb szövegek is⁸ találhatóak benne.⁹ A 17. századi protestáns főúri élet vallásos háttérébe enged bepillantást az imádságokat és verseket tartalmazó kézirat-együttes. A Radvánszky család évszázadokon keresztül állhatatosan őrizte evangélikus vallását, támogatta egyházát. A család mindennapjaihoz tartozott a vallásosság személyes megélése. A radványi könyvtárban számos protestáns nyomtatványt őriztek. Gyűjtötték, másoltatták vagy maguk másolták az imádságokat és énekeket. A család tagjai közül ki kell emelni Radvánszky II. Jánost (1666–1738),¹⁰ aki nemcsak világi,¹¹ hanem vallásos verseket is szerzett. Ismerjük azt a kátét, amelyből tanulhatott: *A' mennyei tudománynak az Istennek igéjébül feit tiszta teje. Hebr. 5. v. 12. s.* A ma már csak egy példányból ismert, unikum nyomtatvány¹² címlapján olvasható a következő possessor-bejegyzés: „Johannis Radvánszky Eper(jesini) 29. Apr(ilis) A(nn)o 1684.”

A gyülekezeti énekek funkció- és befogadástörténete szempontjából kitüntetett szerepet játszik a Radvánszky-levéltár két olyan bekötött kézírata (MOL P 566, 76. cs., IV. o., XIV. cs., 3/2. sz. és 3/3. sz.), amely magyar nyelvű, nagyrészt evangélikus hagyományból származó, 16–17. századi protestáns verseket is tartalmaz.

3/2. szám

*Radvánszky-levéltár vallásos gyűjteménye*¹³ – a különálló lapokat a 18. században fűzték bele egy igénytelen, barna bőrdarabba, amely kisebb, mint a kéziratlapok. A kézirat mérete: 67×160 mm, terjedelme: 164 pp. Radvánszky II. János kézírása.¹⁴

Különös jelentőséget ad a kéziratnak a keletkezés ideje: 1687, az eperjesi vértörvényszék éve.¹⁵ A Thököly-szabadságharcban való részvétel vádjával Caraffa katonái február 27-én Radványban elfogták az egész családot. Eperjesre vitték őket, ahol Radvánszky IV. Györgyöt, majd fiát, II. Jánost is börtönbe vetették. Utóbbit ugyan kiengedték hama-

⁸ Ilyen például Christian EGENOLF *Anthologia gnomica...* című 1579-es nyomtatványa (VD 16 E 579): a nyomtatott levelek közé üres leveleket kötöttek, s azokon elszórva márkusfalvi Máriássy János számára írt emlékkönyv-bejegyzések találhatóak 1619–1620-ból (3/1. szám). Radvánszky II. János édesanyja Máriássy Johanna Kata volt, így kerülhetett a kötet a Radvánszky családba.

⁹ A hagyaték együttes elemzésére a jövőben kerül sor.

¹⁰ Életrajzához lásd a RADVÁNSZKY Béla bevezetésével ellátott kiadást: *Radvánszky János versei*, Bp., Athenaeum, 1905 (Közlemények a br. Radvánszky-család levéltárából, I. kötet, 3), 6–25.

¹¹ S 127. sz.

¹² Evangélikus Országos Könyvtár, jelzet: R 573. Az impresszum nélküli nyomtatványt Pavercsik Ilona szíves szóbeli közlése szerint a lőcsei Brewer-nyomdában nyomtatták a 17. század utolsó negyedében.

¹³ S 1027. sz. Jankovics József levéltári kutatásai irányították rá a kézirat énekeskönyvek bibliográfiáját készítő Stoll Béla figyelmét a hagyaték ezen részére. Thaly Kálmán és Deák Farkas a radványi kézirat anyagokról szóló beszámolójukban említik már ezt a gyűjteményt: *Thaly Kálmán jelentése a Radvánszky- és gr. Csáky- (szepesmindszenti) levéltárak Rákóczi-kori adatairól*, Száz, 9(1875), 99; *Deák Farkas jelentése a Radvánszky-család radványi könyvtáráról s a levéltár egy kis részéről*, Száz, 9(1875), 109. lapon a 8. tétel.

¹⁴ A kötet 1–5. lapja valószínűleg nem Radvánszky II. János kézírása. A 3. lapon Balassi Bálint *Ó, én kegyelmes Istenem* kezdetű versének két és fél versszaka található.

¹⁵ KÖNYA Péter, *Az eperjesi vértörvényszék 1687*, Eperjes–Bp., PVT Prešov–Evangélikus Országos Múzeum, 1994.

rosan, de április 11-én újra bebörtönözték, ahonnan másnap azonban kiszabadult.¹⁶ Az apa, Radvánszky IV. György a kínzások következtében április 19-én meghalt a börtönben. A kéziratok gyűjtemény tanúsága szerint Radvánszky II. János hányattatásaiban énekekkel és imádságokkal könyörgött Istenhez sorsuk jobbra fordulásáért. Erre utal a 41. lapon, a latin nyelvű metrikus 139. zsoltár után és a 46. zsoltár előtt (*Arx firma nostra est Deus*)¹⁷ a következő bejegyzés: „Die Resurrectionis Christi¹⁸ scribebat moestis sine in spe hilaris A(nn)o 1687 Joannes Radvánszky de Eadem mp.” A 94. lapon, az 54. zsoltár prózai változata utáni bejegyzés is ugyanebből az időből származik: „Eper(jesini) Die 5. Apr(ilis) 1687. scriptu(m) mp.”

A kézirat latin nyelvű verseinek nagy része humanista metrikus zsoltár, „óda”. Radvánszky II. Jánosnak a házi nevelőktől, illetve az eperjesi kollégiumban megszerzett tudását tanúsítja. Valamennyi bemásolt latin metrikus és magyar prózai zsoltár tartalmilag vagy a bajba jutott embernek a könyörgése, vagy az Isten gondviselésébe vetett hitének a megvallása.

A kis kötet vége felé az Istenbe vetett hitről és bizalomról szóló magyar nyelvű protestáns énekek, könyörgések másolatai olvashatóak. Az énekek a 17. században keletkeztek, és az utolsó kivételével gyülekezeti énekként is használták őket:

– 109–112 – Cím: *ENEK. – Én istenem, sok s nagy bűnöm lelkemet szorongatják* (német ének fordítása) – 11 versszak – kézírata a *Balogi cancionale* későbbi kéz által másolt részében fordul elő (S 82: 698). Radvánszky II. János másolata megelőzi az ének első nyomtatott kiadását is, az 1690-es lőcsei gyülekezeti énekeskönyvét (RMK I, 1389: 485) – kiadva: az RMKT XVII. század készülő 17. kötetében;

– 112–115 – Cím: *MÁS. – Tebened bízom, én Istenem, ne hagyj gyalázatba esnem* (német ének fordítása) – az *M. I. F. N.*-monogramú ének nyomtatásban először 1632-ben jelent meg (RMNy 1552/2: 236) – 7 versszak – kiadva: az RMKT XVII. század készülő 17. kötetében;

– 116–120 – Cím: *Más. – Ne szállj perbe érvelem* – Kanizsai Pálfi János 51. zsoltárparafrazisa, először az 1635-ös lőcsei énekeskönyvben jelent meg nyomtatásban (RMNy 1628/1: 374) – 13 versszak – kiadva: az RMKT XVII. század 8. kötetében, 56. sz.;

– 120–122 – Cím: *Más. – Az én Istenemben, bízom ínségemben* (német ének fordítása) – a másolat megelőzi az ének első nyomtatott, 1690-es kiadását (RMNy 1389: 511) – 5 versszak – kiadva: az RMKT XVII. század készülő 17. kötetében;

– 122–128 – Cím: *94. Zsoltár. – Ó erős, bosszúálló Isten* – Szenci Molnár Albert zsoltárfordítása – 12 versszak – kiadva: az RMKT XVII. század 6. kötetében, 94. sz.;

– 149–156 – Cím: *Consolatio in adversis. – Megadja még Isten örömét szívemnek* – először unitárius gyűjteményben jelent meg 1623-ban (RMNy 1290: 92) – 14 versszak –

¹⁶ RADVÁNSZKY László, *A Radvánszky család története 1738-ig*, ford. R. KISS István, Sajókaza, 1905 (Közlemények a br. Radvánszky levéltárból, VII. kötet, 4), 28 skk.; RADVÁNSZKY Béla, *i. m.*, 10.

¹⁷ Először Wolfgang AMMON gyűjteményében (*Libri tres odarum ecclesiasticarum...*, Frankfurt am Main, 1578) jelent meg, lásd CSOMASZ TÓTH Kálmán, *A humanista metrikus dallamok Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1967, 260.

¹⁸ Az új naptár szerint: március 30.

A vers végén Radvánszky II. János bejegyzése: „Számkivetéssim örvényib(en) irám vigasztalásomra 27 Mar(tii) Eper(jesini) 1687. mp. Ferendum! sperandum!” – kiadva: az RMKT XVII. század 8. kötetében, 154. sz.

3/3. szám

Valószínűleg a gyermek Radvánszky II. János részére készült, papírborítóban, cérnával összefűzött, vegyes tartalmú kézirat – 105×165 mm, terjedelme: 41 ff. – Stoll Béla bibliográfiájában nem szerepel. A 2a lapon, a tollpróbák között olvasható az ifjú Radvánszky kézírásával: „Veni in Gats Die 18 Augusti”, más tintával: „1679. NB 7 Septemeri”. Radvánszky II. János 1679 augusztusától tartózkodott Gács várában, a Losonchoz közeli Forgách-birtokon, ahol házi nevelőjével folytatta tanulmányait.¹⁹ A kézirat a tanulás során keletkezett jegyzeteket és az otthoni áhítatok során mondott imádságokat és énekelt dicséreteket tartalmazza. A kézirat elején a magyar királyok felsorolása, latin bölcsmondások, latin szótagolási és helyesírási szabályok, latin énekek, magyar és latin nyelvű reggeli és esti imádságok találhatóak (3a–21a), a kötet végén pedig egy latin ének, latin nyelvű verstani bejegyzések és az 1681-es soproni országgyűléssel kapcsolatos latin nyelvű imádság-másolat töredéke (33b–41b) olvasható. A mindennapi vallásgyakorlathoz tartozó magyar énekek a következők:

Főcím: „*Reg(g)eli Énekek*”

– 22a–23a – *Mennyei Atya Úristen, / Néked hálát adunk ezen, / Hogy ez éjjel egészségben, / Megtartottál ez életben* – 10 versszak – kéziratban először az *Eperjesi graduálban* (S 57: 369b), első nyomtatott kiadása az 1635-ös lőcsei énekeskönyvben (RMNy 1628/1: 396) – kiadva: az RMKT XVII. század készülő 17. kötetében;

– 23a–b – Cím: *Mas – Dicsérlek, Uram, téged, / Hogy ez elmúlt éjjel* – 7 versszak – első nyomtatott kiadása Szenci Molnár Albert 1612-es oppenheimi énekeskönyvében (RMNy 1037/2: 136). Pécseli Király Imre verse kiadva: az RMKT XVII. század 2. kötetében, 3. sz.;

– 24a–b – Cím: *Mas – Ó, felséges Atya Isten, / Ki uralkodol mennyégben* (szlovák ének fordítása) – 10 versszak – kéziratban először az *Eperjesi graduálban* (S 57: 376a), első nyomtatott kiadása az 1690-es lőcsei énekeskönyvben (RMK I, 1389: 71) – kiadva: az RMKT XVII. század készülő 17. kötetében;

– 24b–25b – Cím: *Mas – Szívem megaláztatva tehozzád megyek* – 11 versszak – kéziratban először a *Balogi cancionálban* (S 82: 619), első nyomtatott előfordulása az 1635-ös lőcsei énekeskönyvben (RMNy 1628/1: 334) – kiadva: az RMKT XVII. század készülő 17. kötetében;

– 25b–26a – Cím: *Mas – Jézus Krisztus, szép fényes hajnal* – 5 versszak – 16. századi ének (RPHA 675).

¹⁹ RADVÁNSZKY Béla, *i. m.*, 7.

- Főcím: „Közönseges Enekek”
- 27a–b – Külön cím nélkül – *Mondjatok dicséretet, keresztyének, az Úristennek* – 7 versszak – 16. századi ének (RPHA 1005);
 - 27b–28b – Cím: *Mas – Ne szállj perbe énvelem* – 13 versszak – első nyomtatott előfordulása az 1635-ös lőcsei énekeskönyvben (RMNy 1628/1: 374). Kanizsai Pálfi János verse kiadva: az RMKT XVII. század 8. kötetében, 56. sz.;
 - 28b–29a – Cím: *Mas – Áldott az Úristen örökké mennyégben* – 4 versszak – 16. századi ének (RPHA 83);
 - 29a–30a – Cím: *Más – Jézus, életemnek, öröme szívemnek* (német ének fordítása) – 6 versszak – kézirata a *Balogi cancionale* későbbi kéz által másolt részében fordul elő (S 82: 699), első nyomtatott kiadása az 1694-es lőcsei énekeskönyvben (RMK I, 1460: 694) – kiadva: az RMKT XVII. század készülő 17. kötetében;
 - 30a–31a – Cím: *Mas – Pajzsom nekem Jézusom* – 9 versszak – korábbi előfordulása egyelőre nem ismert – kiadva: az RMKT XVII. század készülő 17. kötetében;
 - 31b–32b – Cím: *Mas – Ó, mely hívság, ó mely rövid ember élete* – 12 versszak – korábbi előfordulása egyelőre nem ismert – kiadva: az RMKT XVII. század készülő 17. kötetében;
 - 32b–33b – Cím: *Mas Estvéli – Krisztus, ki vagy nap és világ, minket sötétségben ne hagyj* – 8 versszak – 16. századi ének (RPHA 804).

A latinul és szlovákul is jól tudó Radvánszky II. János sajátkezűleg leírt vagy másokkal lemásoltatott imádság- és énekkéziratai a mindennapi vallásgyakorlást tanúsítják. A *Balassa-kódexet* birtokló, világi verseket szerző Radvánszky a vallásos költészetnek is aktív befogadója volt. Maga is szerzett istenes énekeket: a hagyaték (MOL P 566, 76. cs., IV. o., XIV. cs.) 1. szám alatti, különböző méretű lapokból álló kézirategyüttesében megtalálható 18. század eleji kézírásával két saját szerzésű éneke is: *Nagy irgalmú, szent Úristen* (44a–b, 8 versszak); *Aki az Úrra <hagyja magát> bízza ügyét* (45a, fogalmazvány, a 91. zsoltár hatását mutatja, 7 versszak és 2 sor). A 3/4. szám alatt pedig, *Preparatio ad Mortem* címmel, a *Könyörülj rajtam, Jézusom* (8b–9b, 5 versszak) kezdetű éneke, valamint az *Aki az Úrra bízza ügyét* átírt változata (10b–12a, 3–9. versszak) található.

Radvánszky II. János költeményeinek nagy része a 17. században keletkezett, ezért indokolt lenne az RMKT XVII. századi sorozatában kiadni őket.

— |

| —

— |

| —

HAVAS LÁSZLÓ

EGY II. JÓZSEF KORABELI LATIN NYELVŰ FEJEDELEMTÜKÖR MAGYARORSZÁGRÓL*

A magyarországi irodalomban a fejedelemtükör műformája egyidős a hazai irodalom kezdetivel, legalábbis abban az esetben, amennyiben a latin nyelvű alkotásokat is tekintetbe vesszük. S ez így is van rendjén, hiszen a hazai latin nyelvű kultúra is szerves része a magyar műveltségnek, mely immár több mint ezer éve illeszkedik bele az európai civilizációba, éspedig annak organikus elemeként, ahogy arra többek közt Heltai János munkássága is számos eredményével figyelmeztetett. A szóban forgó első mű természetesen nem más, mint a Szent Istvánnak tulajdonított *Intelmek (Libellus de institutione morum sive admonitio spiritualis)*, s ez annál magától értetődőbb, mert az apostoli magyar király szellemi orientációjának fontos részét képezte az a Meroving- és Karoling-kori szellemiség, amelyben a királytükör-irodalom ugyancsak nagy jelentőséggel bírt, miközben gyökerei a görög-római irodalmon és a bibliai hagyományon keresztül az emberi civilizáció legrégebbi rétegeihez nyúltak vissza.¹ Ez az irodalmi forma a későbbiekben is érthető módon összekapcsolódott a magyar állam alapvető sorsfordulóival, mint pl. a Corvin Mátyás nevéhez fűződő időszakkal (vö. Andreas Pannonius – 1467),² vagy

* A jelen dolgozat a TÁMOP 4.2.1/B-09/1/KONV-2010-0007. sz. projekt keretében készült.

¹ Ehhez az egész kérdéskörhöz átfogó eligazítást ad: *Uralkodó és polgár antik tükrökben*, szerk. HAVAS László, KISS Sebestyén, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007, I–II, lásd különösen a bevezető tanulmányt.

² ANDREAS PANNONIUS idevágó munkájának kézírata: *De regis virtutibus ad Matthiam Hungariae regem*, Biblioteca Apostolica Vaticana, Cod. Vat. Lat. 3186. Vö. még: ANDREAS PANNONIUS, *Ad D. Herculeum Ducem Civitatis Ferrariensis libri duo: alter de laudibus clarissimae domus Estensis ac praesertim Herculis Ducis, alter super decessu divi Borsii Ducis*, Biblioteca Estense di Modena, ú. Q. 9. 12. – 1471; ANDREAS PANNONIUS, *Super Cantica Cantorum Salomonis Expositio devotissima una cum brevi et morali Beati Gregorii Papae expositione quae in marginibus ponitur*, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Cod. Lat. 443; ANDREAS PANNONIUS, *Libellus de virtutibus Matthiae Corvino dedicatus; Libellus ad Herculeum Estensem = Két magyarországi egyházi író a XV. századból: Andreas Pannonius, Nicolaus de Mirabilibus*, kiad. FRAKNÓI Vilmos, ÁBEL Jenő, Bp., MTA, 1886 (Irodalomtörténeti Emlékek, 1), 1–283 (az eredeti munka keletkezése: 1471); ANDREAS PANNONIUS, *Könyvecske az erényekről Korvin Mátyásnak ajánlva (1467)*, ford. BORONKAI Iván = *A magyar középkor irodalma*, kiad. V. KOVÁCS Sándor, Bp., Szépirodalmi, 1984 (Magyar Remekírók), 371–529; *Adalékok a humanizmus történetéhez Magyarországon – Analecta ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia*, ed. Eugenius ÁBEL, Bp.–Lipsiae, Academia Hungarica–Brockhaus, 1880, 30. Lásd mindehhez leginkább: BIRÓ Csilla, *Das Leben und das Werk von Andreas Pannonius*, Acta Classica Scientiarum Debreceniensis, 37(2001), 109–123; HARGITTAY Emil, *Gloria, fama, literatura: Az uralkodói eszmény a régi magyarországi fejedelmi tükrökben*, Bp., Universitas, 2001 (Historia Litteraria, 10), 17–23; BENE Sándor, *Középkor és reneszánsz határán: teológia és politika. 1467/1471: Megszületnek Andreas Pannonius királytükrei = A magyar irodalom története, I, A kezdetektől 1800-ig*, szerk. JANKOVITS László, ORLOVSZKY Géza, Bp., Gondolat Kiadó, 2008², 118–132. Vö. még FRENYÓ Zoltán, *Andreas Pannonius*

mint például a most vizsgálandó mű esetében: a felvilágosodás korával, s azon belül is II. József uralkodásával. Ebben az esetben ráadásul egy olyan történelmi periódusról van szó, amikor a „magyar politikai gondolkodás” egyenesen a kezdetét vette,³ legalábbis a 19. század kutatóinak még ez volt a véleménye, igaz, mint azóta kiderült: részben alaptalanul. Legföljebb az ún. „modern” politikai gondolkodás gyökerei kapcsolódnak ehhez az időszakhoz, ám még ez is indokoltá teszi, hogy ráirányítsuk a figyelmet Szuhányi Xavér Ferenc munkájára (*Thomas Morus olim Angliae cancellarius juvenem principem docet, quid facto opus sit, ut sceptro admovendus, sibi gloriam salutem regno, subditis felicitatem pariat*, Kassa, 1790), amelyet annak idején Ballagi Pál még csak említésre sem méltatott, holott ugyanakkor részletesen foglalkozott például annak az Aranka Györgynek a tevékenységével, aki viszont kétségkívül érdeklődést mutatott szerzőnk irányában, s nem is indokolatlanul, ahogy azt majd alább látni fogjuk. A szóban forgó 18. századi munka elemzését számunkra ezúttal még az is indokoltá teszi, hogy korábban maga Heltai János ugyancsak foglalkozott ezen periódus könyvészetével.

Ami most már Szuhányi Xavér Ferencet illeti, elmondhatjuk, hogy egész pályája és meggyőződése szorosan a katolikus egyházhoz kapcsolja. Egre születésű lévén ebben a városban lépett be tizenhét éves korában a jezsuita rendbe, s később hitszónokként is főleg ebben a körzetben tevékenykedett. Miután azonban a rendet 1773-ban feloszlatták, előbb itteni egyházmegyes papként dolgozott, majd 1794-ben az egri gimnázium igazgatója lett, végül 1799-től a kassai akadémiának előbb igazgatóhelyettese, később főigazgatója. Viselte a pankotai címzetes apát titulust is. Nemcsak pályája utal azonban tudományos felkészültségére, hanem írásbeli tudományos munkássága is igazolja azt. A már említett fő művén kívül, amely vizsgálatunk tárgya, olyan alkotásoknak is szerzője volt, mint a *Notitia orbis* (Kassa, 1788), ill. a *Dialogi quibus naturalistarum [...] virorum opiniones variis de rebus [...] referuntur* (Kassa, 1789), továbbá az *Origo et progressus ruinae regnorum...* (Kassa, 1792), valamint a *Considerationes prohi hominis super causis, quae juvenum mores corrumpunt, eosque communi societati noxios reddunt* (Kassa, 1793), majd pedig immár magyarul: *Igaz Hazafi Felfedezett álország, melly nyilván kimutatja, hogy a szabad kőművesek valóságos Jacobinusok* (Kassa, 1794). Mindezek az alkotások már címükben is világosan kifejezésre juttatják, hogy szerzőjük egyfelől nemcsak a bölcséleti kérdésekben volt otthon, hanem a természettudományokban is, amelyeket úgy igyekezett bemutatni, hogy velük ne a felvilágosodás kételyeit támassza alá, hanem segítségükkel inkább a régi rend örök értékeit húzza alá, megkövetelve ugyanakkor a szellemi-anyagi gyarapodást egyaránt. Szuhányi maga ugyanis abban a meggyőződésben volt, hogy a hagyományos keresztény világfelfogás megkérdőjelezése szétzúzza mind az ifjúság morálját, mind pedig az államokat, amely folyamat a felvilágosodás következtében egyre súlyosabb méreteket ölt. Szuhányi e beállítottságának megfelelően magától értetődően azon a véleményen volt, hogy a felvilágosodás bizonyos törekvéseinek utat engedő, a kiépülés folyamatában lévő Habsburg abszolút monarchia,

augusztinizmusa: A „De civitate Dei” eszméi Andreas Pannonius „Libellus de virtutibus” című művében, CMNL, 2007, 151–167.

³ BALLAGI Géza, *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig*, Bp., Franklin-Társulat, 1888.

főleg II. József trónra lépése után, épp ezt a veszélyes jelenséget indította útjára a Magyar Királyság területén is, ahogy azt számára a nem tanító rendek, köztük a jezsuiták feloszlata is jelezte. Voltaképpen ennek jegyében írta meg és adta ki 1790-ben a maga fejedelemtükrét, mely – mint már jeleztem – azonnal felkeltette még a protestáns kortárs, Aranka György érdeklődését is. Ami nem csoda, hiszen ezt a református püspököt is foglalkoztatta a fölvetett a probléma, úgyhogy franciából le is fordította II. Frigyes idevágó munkáját (*Az igazgatás formáiról és az uralkodók kötelességeiről egy próba II. Fridrik prussiai király munkái közül*, Kolozsvár, 1791),⁴ amely éppen az abszolút monarchikus hatalom körül forgott. Márpedig II. József is ugyancsak ezt a felvilágosult abszolutizmust tette meglehetősen korán a magáévá, s ezért, amikor inkognitóban beutazta Európát, nem véletlenül találkozott két alkalommal is (1769 – Neisse; 1770 – Neustadt) példaképével, a porosz uralkodóval. Trónra jutva azután, ezt a – szerinte az emberek üdvéért munkálkodó – koronás főt igyekezett utánozni saját cselekedeteiben, beleértve azt a tulajdon törekvését is, hogy mélyen római katolikus felfogása ellenére, mindent megtett annak érdekében, hogy magát az egyházat is a saját államfelfogása szellemében irányítsa. Ez a meggyőződése nem volt új keletű, hiszen már 1763-ban összefoglalta elképzeléseit *Réveries* címmel megírt feljegyzéseiben, amely bizonyos szempontból akár Jean-Jacques Rousseaut is előkészíthette volna, gondoljunk csak a nagy francia gondolkodó befejezetlenül maradt munkájára (*Les rêveries du promeneur solitaire*, vagyis: *A magányos sétáló álmodozásai*). A későbbi II. József már ebben az írásában a korlátlan teljhatalmat jelölte meg mint az elkerülhetetlen reformok alapját. Trónra kerülve, az uralkodó azután éppen Magyarország kapcsán még annak is hangot adott, hogy bár nem kedveli az erőszakos vérontást, de amit már egyszer el kellett dönteni, azt mindenáron meg is valósítja.⁵ Nos, éppen ez az, amit Szuhányi a régi katolikus tradíciók alapján veszélyesnek tart, minthogy ez az egyházzal folytatott párbeszéd is túl kíván lépni, ahogy az új császár magának a Bécsbe látogató pápának szavát sem fogadta meg, miként kezét sem volt hajlandó csókolni neki. Szerzőnk ez ellen lépett fel egyfajta történeti múltba való jelképes visszalépés segítségével. Úgy állítja ugyanis be, mintha ez a felvilágosult monarchia már a 16. századi Angliában testet öltött volna VIII. Henrik személyében, akivel szemben a helyes kormányzás elveit éppen a vele szemben a pápa és a nép rokonszenve mellett kitartó Morus Tamás tanításai képviselték volna. Szuhányi tehát mintegy az egykori angliai kancellár szerepét magára öltve próbálja megfogalmazni azokat az alapelveket, amelyek szerinte nélkülözhetetlenek a jó kormányzáshoz.

⁴ *Uo.*, 520 skk.

⁵ Tevékenységéhez, elképzeléseéhez, ill. az ezzel összefüggő utazásaihoz is lásd pl. az alábbi munkákat: Karl GUTKAS, *Joseph II.: Eine Biographie*, Wien–Darmstadt, 1989; valamint *Grand Tour: Adeliges Reisen und europäische Kultur vom 14. bis zum 18. Jahrhundert*, Hrsgg. Rainer BABEL, Werner PARAVICINI, Ostfildern, Thorbecke, 2005 (Beihefte der Francia, 60); ill. Konrad KRAMAR, Petra STUIBER, *Die schrulligen Habsburger: Marotten und Allüren eines Kaiserhauses*, Wien, Ueberreuter, 1999.

Ezt alapozza meg már maga a mű Fénelontól⁶ vett mottója, miszerint „Infelicissimus mortalium est Rex, qui felicitatem metitur suam ex aliorum miseria, quam infert” (lib. V), vagyis: „a földi halandók közt az a király a legszerencsétlenebb, aki sikerét mások ama nyomorúságával méri, amelyet ő okoz nekik.” Ebből az következik, hogy az uralkodó eleve földi halandó, aki ráadásul még szerencsétlen is, ha bajt hoz alattvalóira. A királytükör *Praefatiója* azután egyértelműen ezt a gondolatot mélyíti el. Eszerint a király másoktól eltérően csak annyiban részesülhet a többiekénél nagyobb mértékben valamiféle halhatatlanságban, ha alattvalói szeretete ezt megadja neki, amennyiben még halála után is vágyakoznak utána. Szuhányi szerint az is a természetes, hogy magukban az uralkodókban is meglegyen a vágy egy ilyen jellegű megbecsülés után. Noha a legtöbb emberbe, mindenekelőtt mégis a fejedelmekbe be van oltva egyfajta vágy, hogy az utókor előtt valamilyen módon halhatatlanságra tegyenek szert. A királyok halhatatlanságának forrása tehát maga a nép, vagy még pontosabban „a nép szeretete”, amelyet az uralkodóknak még életükben, vagyis akkor kell kiérdemelniük, amikor még alattvalóik között tartózkodnak. Ezt már fiatalon is ki lehet érdemelni, de csak akkor, ha az uralkodóban megvannak a kellő erények, részben a születéstől és a természettől fogva, részben a nevelés révén. Ezért biztosított Marcus Aurelius császár is fia számára éppen olyan bölcs mestereket, akiktől remélhette, hogy fia nem csupán a császári hatalom, hanem az atyai erények örököse is lesz. A királyságnak tehát az erény ad igazi fényt, állítja Szuhányi még a ráció elsőségét harsogó „Fény” századában is, mert igazában az uralkodók csak így lehetnek méltók a koronájukhoz, hiszen önmagában véve a korona még nem biztosítja a tiszteletet. Csak akkor tekint a nép isteni tisztelettel uralkodójára, ha az megtestesíti Nagy Sándor erejét, Antiochus gazdagságát, a Fabriciusok hűségét, Pompeius győzelmeit, Nagy Konstantin kegyességét. Ilyen módon bennük az erények képesek versenyre kelni a tudással. Ehhez azonban nem elegendő magának az erénynek a megléte és ismerete. Nélkülözhetetlen a hibák feltárása is. Erre az igazoló példát Szuhányi egy nagy görög festő életéből veszi. Apelles ugyanis bármit festett, azt akarta, hogy az arra elhaladók láthassák, s így szóvá tegyék a hibákat, amelyeket kijavítva, a művész minden ízében tökéletes művet hozhat létre. Ugyanígy Szuhányinak is kettős a feladata: egyfelől teljes hűséggel kell számot vetnie az erényekkel, amelyeket be kell oltani a fejedelem lelkébe, de másfelől azokat a bűnöket is tudatosítani kell azután, amelyekről az uralkodónak óvakodnia kell, hogy hatalomra kerülve, magának dicsőséget szerezzen, országának üdvöt, az alattvalóknak pedig boldogságot. Ilyen módon válik lehetségessé, hogy az ősöktől kapott „fényt” inkább a „sötétség ellen” fordítsa. Vagyis a felvilágosodás korában sem lehet igazában más a király feladata, mint volt korábban.

Így lehet továbbra is érvényes annak a Morus Tamásnak a példája, akit Szuhányi eképp jellemez az általa fölvezetett tömör életrajzban, mely munkája elején található. Természetesen a későbbi Lord kancellár is példás nevelést kapott, s ebben nemcsak apjának

⁶ A bourgogne-i hercegnek ez az egyházi tanítómentere, akit sokan a felvilágosodás egyik előfutárának is tekintenek, tanító kalandregényében (*Les Aventures de Télémaque* – 1699), az ókori országokban tett utazásokon keresztül tárja fel a maga elképzeléseit az országkormányzásról. Valószínűleg XIV. Lajost kritizálva áttételesen, amiért kegyvesztett is lett. Magatartása nyilván példa volt Szuhányinak.

volt szerepe, hanem Cambridge érsekének is, aki őt Oxfordba küldte, ahol a többi tudomány mellett a görögöt is magas fokon elsajátította. Későbbi közéleti tevékenységét egyaránt jellemezte „bölcesség” és „műveltség” (*prudentia et eruditio*), vagyis a tudás mellett maga is az „erény” letéteményese volt, aki nem is cáfolta rá uralkodójának beléje vetett bizalmára, sem a *consilium*, sem az *industria* tekintetében, amelyek már a klasszikus antikvitás óta alapvető társadalmi és politikai értékeknek számítottak, s melyek Szuhányi meggyőződése szerint a „fény” századában sem veszítették érvényüket. Az erények jegyében működött ezután is Morus, immár *Regni Cancellarius*ként, tanújelét adva a *summa fidei*nek, s elkerülve minden hízélgést (vö. *blanditiis*), ami – mint fentebb láttuk – minden rossznak az elszabadítója, ahogy az már a legrégebb fejedelműkröknek is a közhelyévé lett, s ez tette Morus Tamás számára lehetővé, hogy ne távolodjék el az igazság törvényeitől (*a legibus justitiae*). Ezért saját vagyonának gyarapítása helyett, pedig gyermekei is erre kérték volna, azt mondta, hogy ő többre becsüli tulajdon jó hírét vagy dicsőségét (*laus*), amely méltányos és igazságos (vö. *aequitate*) intézkedéseit kíséri, mint a roppant nagy gazdagságot. Morusszal azonban szembe fordult a vak szerencse (*fortuna*). Amikor ugyanis uralkodója túlságosan is szembe került a pápai Kúriával, mert a gyűlöletes (*exosa*) Boleyn Anna bűnös szerelmével teljesen magához láncolta VIII. Henriket, úgyhogy az elutasította magától törvényes feleségét, Katalint, akkor a kancellár azt tartotta helyesnek, hogy lemondjon tisztségéről, és élete hátralévő napjait visszavonultan töltsse el. Mindazonáltal amikor mégis felszólították, hogy eskü alatt kötelezze el magát a király bűnös döntései mellett, ő ezt visszautasította, s inkább vállalta a halált az igazságtalanul kimondott hazaárulás vétkében. Igaza tudatában lelkileg nem omlott össze, hanem még természetes tréfálgozási hajlamát is megőrizte. Ezért a vérpadon e szavakkal fordult a hóhérhoz: „óvakodj megsérteni a szakállamat, amely semmi bűnt sem követett el”. Mindez, figyelembe véve a kor cenzúráját, félreérthetetlen elutasítása a zsarnoki önkénynek, s egyúttal kiállás egy olyan értékrend mellett, amely számításba veszi a nép ítéletét, vagyis a közvéleményt, csakúgy, mint az egyház parancsolatait. Szuhányi, hogy állítását még meggyőzőbbé tegye, a kor nívós szakirodalmára úgyszintén hivatkozik, közelebbről Thomas Stapleton *Vita Thomae Morijára*⁷ ill. Gilbert Burnet *History of the Reformationjára* (1679).

S ezután az elmondottak szellemében kerül kibontásra Szuhányi tanítása a monarchia helyes formájáról, mégpedig az elképzelt szituációnak megfelelően, vagyis úgy, mintha maga Morus mondaná el a maga útmutatásait, ahogy azt már korábban is megtette, részben híres *Utopiájában*, részben a *Richárd király életében*, amely művekre a magyar szerző kifejezetten hivatkozik is.⁸ Valójában azonban a II. József korát megélt közép-

⁷ Eredeti kiadása: Frankfurt am Main, 1689, újranyomása: Frankfurt am Main, Minerva Verlag, 1964. Szuhányi szövegébe itt valószínűleg sajtóhiba csúszott be, mert nála Szapleton szerepel a helyes Stapleton névforma helyett. Nem gyanakodnám azonban másodkézből történő téves hivatkozásra, annak ellenére sem, hogy a feltüntetett adatok nem különösebben pontosak. Abban az időben azonban többnyire az ilyen jellegű utalások voltak a megszokottak.

⁸ Életművével kapcsolatban újabban lásd Roland GALIBOIS, *Religion et socialisme dans l'Utopie de Thomas More*, Paris, L'Harmattan, 2008.

európai katolikus író nem egyszerűen megismétli a 15–16. század fordulóján élő, főként Platón nyomában járó angol humanista gondolatait, hanem végül is egy teljesen más eljárást követ. Ez alapvetően két vonatkozásban figyelhető meg. Egyrészt Morustól eltérően a magyar szakember munkája igazából nem egy olyan királyságról beszél, amely lényegében csak a képzelet terméke, hanem ő egy valóságos kézikönyvet állít össze a királyi hatalmat gyakorló uralkodó számára, amely egy létező politikai világban próbál eligazítást nyújtani. Ennek érdekében voltaképpen nem is szabályos fejedelemszabálykör, amelynek régtől fogva megvoltak a maga műfaji szabályai. Sokkal inkább egyfajta kézikönyv, s így inkább az „értekezés” hagyományos normáit követi. Szuhányi ennek megfelelően igazából egy enchiridionnal örvendezteti meg olvasóit. Ennek megfelelően is építi fel írását, amely így az általános alapelveket rögzítő részzel indul (vö. *Quaedam generalia principia, quae Regnantis atque subditorum felicitati plurimum conducunt* – p. 11).⁹ Mint magának ennek az egységnek a címe is jelzi, a kormányzás legfőbb célja az uralkodó és az alattvalók közti harmónián nyugvó „közboldogság”. Ez pedig, ahogy már láttuk, olyan szempont, amelyet az abszolút monarchia lényegénél fogva kizár. A továbbiakban azután valamennyi irányelv ebből a felfogásból következik, egy nagyon is logikus sort alkotva. Csupán ilyen módon érhető el ugyanis, hogy minden a *Divina Lex*nek, azaz az „Isteni Törvény”-nek rendeződjék alá. Mert ha eltérnek a természet ezen rendelkezésétől, akkor elkerülhetetlen az országok pusztulása (19 skk.), lévén hogy a rend kizárólag ekképp tartható fent (27 skk.) stb. Hiszen csak így biztosítható, hogy az uralkodó valóban népszerű is legyen, ami a *princeps otimus* nyilvánvaló jele.

Ezeket az általános alapelveket követi azoknak a részfontosságú alapelveknek az előszámlálása, amelyek ugyancsak a „közboldogságot” és az „egyetemes” stabilitást szavatolják. Ide tartoznak az olyan tényezők, mint a vallás (religio), az igazság (justitia), a fegyverek (arma), a béke (pax) és az anyagi erőforrások (opes). Mindezt Szuhányi deduktív érveléssel fejti ki, amennyiben a főszabályból (theoremata) vezeti le az egyes részterületeket igazoló következtetéseket (corollaria) (vö. 77 skk.), s ettől kezdve a mű felépítése voltaképpen a theorematának és az abból levezetett corollariának a párosítására épül. Mindezen – első pillantásra meglehetősen „skolasztikusnak” mutató – okfejtés során Szuhányi időnként meglepően „modernnek” mutatkozik, amennyiben az első helyen való tárgyalás ellenére nem hangsúlyozza túl a vallás szerepét, s ugyanakkor a háborúval szemben inkább a békét állítja a középpontba, miközben döntő jelentőséget tulajdonít az anyagi stabilitásnak. A jó király is ezen ismerszik meg, mert a juhokat nem levágni kell, hanem szelíden nyírni, miként már a régi, közmondásossá vált *sententia* is tartja. Ennek egyik záloga, hogy a fejedelem tisztakezű hivatalnokokkal veszi magát körül (vö. 217 skk.), mert ez a garanciája annak, hogy ne a királyi méltóság adjon fényt az uralkodónak, hanem épp ellenkezőleg: a királynak kell megadnia az uralom méltóság-

⁹ A mű tartalmi összefoglalását már egy korábbi dolgozatomban elvégeztem, ezért ettől ebben a terjedelmileg korlátozott tanulmányomban most magától értetődően eltekintek. Vö. *Patrimonium litterarium et politico-philosophicum Sancti Thomae Mori in Hungaria Latina historica*, *Classica, Mediaevalia, Neolatina*, 3(2009) (ΑΓΑΘΑ XXIII), 191–197, főleg 193 skk. Itt további irodalom is található mind Morus Tamással, mind magával a fejedelemszabálykör irodalmi genuszával összefüggésben.

gának fényét. Szuhányi számára láthatólag ez az egyik legfontosabb theorema, kiemelve: „non princeps a regia dignitate, sed regia dignitas a principe suam mutuetur splendorem” (225 skk.), ami előtte éppolyan természeti törvény kellene hogy legyen, mint ahogy a nap adja a fényt az egész földkerekségnek. Ez akár az abszolút monarchia igazolása is lehetne, ám ahogy a szerző ezt gondolatilag bemutatja, az világosan mutatja, hogy mindez nem az uralkodói önkény elismerése, hanem a király és alattvalói harmonikus viszonyáról van szó, amely megköveteli, hogy az alattvalók szeretetükkel övezzék az ő jólétüket is biztosító uralkodót. Ezért lényegi feladata neki egyfelől a különféle bajok, veszélyek elhárítása, másfelől a bűnök kiküszöbölése, beleértve a sajátjait, amelyeket első helyen kell leküzdeni, miként arra már a *Praefatio* idézett Apelles-története is figyelmeztetett. Az uralkodó dicséretére (laudi) főleg az önmérséklet szolgál, hibájául (vitio) viszont főképp ezt róják fel neki, különösen, ha nem állja útját emberei visszaéléseinek (288 skk.). A közérdeklet alapvetően a jogos és méltányos igazságszolgáltatás szavatolja (302 skk.), amely kizárja a hivatalnokok hízélgését és a császári önkényt (331 skk.). Bizonyosság erre maga a világtörténelem, amely arról tanúskodik, hogy „Imperantis [...] libidine prolapsae sunt monarchiae [...] eversa imperia, quae olim floruerunt” (uo.). Ezért az uralkodónak semmiképp sem megengedhető önkényes akaratának követése. Előtte csak egy cél lebeghet, mégpedig az, hogy: „Puritati vitae [...] studeat Princeps” (uo.). Napjainkban is folyamatosan megtapasztalhatjuk, hogy az államvezetés eredményes működése mennyire nem nélkülözheti ennek az alapelvnek következetes érvényre juttatását, még ha ma már általában nem is az egyeduralkodók, hanem a demokráciák keretei között.

A konzervatívnak minősülő Szuhányi-féle uralkodói tükörnek tehát nem csupán saját kora Magyarországa vagy akár Európája számára volt meg a maga üzenete, hanem akár korunk számára is lehet mondandója. A mű szerzője helyenként érzékletesen és szinte kikezdehetetlen logikával vázolta fel, hová is vezethet az a felvilágosult abszolút monarchia,¹⁰ amelynek gyökerei legalább egészen Machiavelliig vezethetők vissza. A magyar tudós ezzel szemben azt az elvet fogalmazza meg, hogy valójában az isteni törvénnyel azonosított természetjogra kell alapozni a jó monarchiát, amely az uralkodó és a népe harmonikus egységére épül. Ez voltaképpen számára aligha más, mint az európai hagyományokba beépülő és valamiféle tökéletesítésre rászoruló hazai kormányzati forma, amely a köz javát és boldogulását, boldogságát kívánja szolgálni. Ehhez a kellő bizonyító példákat nem véletlenül meríti az antik és a középkori hagyományból, mintegy így fejezve ki azt az eszmét, hogy a Habsburgok törekvéseitől nem szabad, hogy idegenek legyenek azok a hazai tradíciók, amelyekre a helyes kormányzás során alapozni lehet. Ezt a célját szolgálja az is, hogy tanítását az Európa-szerte nagyra becsült Morus Tamás szájába adja, ami egyébként ugyanakkor nem képes eltüntetni azt az ellentmondást, hogy míg az igazi Lord kancellár valójában utópiát írt, ebben látva a kiutat, addig Szuhányi egy nagyon is gyakorlatias erkölcsi-politikai kézikönyvet szeretett volna a kortársak

¹⁰ E kérdéskörhöz lásd pl. François BLUCHE, *Le Despotisme éclairé*, Paris, Hachette, 2000; régebből tömören: J. MEYER, *Le Despotisme éclairé*, Paris, PUF, 1991.

kezébe adni egy gazdaságilag ugyancsak megalapozott felvirágoztatás érdekében. Magától értetődően elképzelése szerint mindennek a valóra váltása egy társadalmi elit feladata lett volna, miként azt a vizsgált fejedelemtükör latin nyelvűsége is bizonyítja, nem zárva ki persze ilyen módon az idegenek bevonásának lehetőségét sem. E nyilvánvaló eltérések ellenére azonban ugyanakkor vannak egyezések is Szuhányi koncepciójában Morus felfogásával. Ez mindenekelőtt az Egyház függetlenségének eszméjében és a személy szabadsága melletti kiállásban figyelhető meg mindenféle jogtalan és igazságtalan viszályokkal szemben. Az egykori magyar jezsuita alkotása ezért meggyőző dokumentuma annak, hogy jóval Thomas More hivatalos boldoggá és szentté nyilvánítása előtt¹¹ Magyarországon az *Utopia* szerzőjének eszmeisége nagy tiszteletnek örvendett, mintegy jelképesen tanúságot téve amellett, hogy az angol gondolkodó a maga ideális államát esetleg épp a Mátyás-féle királyságnak kijáró elismerésére alapozta.¹² Nincs okunk tehát kizárni Szuhányi művét a régebbi magyar kultúra máig érvényes örökségéből. Talán nem ártana azonban szélesebb kör számára is hozzáférhetővé tenni, amit egy olvasmányos magyar nyelvű fordítás könnyűszerrel megoldhat.

¹¹ Thomas More boldoggá avatása 1886-ban történt meg, kanonizációja 1935-ben. Ünnepe 1970-től lett egyetemessé, II. János Pál pápa pedig 2000-ben nyilvánította a politikusok védőszentjévé. Lásd ezzel kapcsolatban II. János Pál pápa apostoli levelét: *Summi Pontificis litterae apostolicae motu proprio datae QUIBUS SANCTUS THOMAS MORUS GUBERNATORUM, POLITICORUM VIRORUM AC MULIERUM PROCLAMATUR PATRONUS*, Ioannes Paulus PP. II ad perpetuam rei memoriam.

¹² Ezzel összefüggésben lásd TÓTA Péter Benedek, *Morus magyaros országmagyarázata: Közelítés Morus Tamás Bátorító párbeszéd megpróbáltatás idején című dialógusához*, *Vigilia*, 67(2002)/5, 322–330; Thomas MORUS, *Erősítő párbeszéd balsors idején*, ford. GERGELY Zsuzsa, szerk. SZÖCS Géza, előszó FÁJ Attila, Bp.–Kolozsvár, Szent István Társulat–A Dunánál Könyvkiadó, 2004. Vö. részemről: *L'idéal de la cité dans l'oeuvre de Janus Pannonius comme un antipode de l'Empire conceptualisé par Matthias Corvin = Matthias and His Legacy: Cultural and Political Encounters between East and West*, eds. Attila BÁRÁNY, Attila GYÖRKÖS, Debrecen, 2009, 149–162, főleg 162. A magyar és az angol politikai viszonyok összevetése nemcsak Szuhányit foglalkoztatta, hanem pl. a kortárs Aranka Györgyöt is, akinek van egy ilyen műve: *az Anglus és magyar igazgatásnak egyben-vetése*, mely Ballagi megfogalmazása szerint „...az angol és a magyar alkotmány közt mutatkozó rokonvonásokat és eltéréseket állítja a közönség elé.” (BALLAGI, *i. m.*, 520.)

M iscellanea collegarum

— |

| —

— |

| —

MÓZES HUBA

TIZENNÉGY SZAKASZOS KÖLTEMÉNYEK SZÖVEGSZERVEZŐ ARÁNYAI*

A strófatagolás szerinti szonettváltozatok arányai a tizennégy strófából vagy ugyanannyi strófapárból építkező szövegekben is felismerhetők. Ezeknek a szövegeknek a vizsgálata a szóban forgó szerkezeti arányok szinkrón számbavételének és diakrón áttekintésének kereteit egyaránt tágítja, s ily módon a verstani álarccosság egy korábban számon nem tartott válfajára irányítja a figyelmet.

A magyar költészet (elsősorban a líra) tizennégy strófából álló szövegeinek számottevő része négysoros strófából épül, szerkezetileg pedig többnyire a Petrarca-, illetve ritkábban a Shakespeare-szonett valamelyik változatával egyeztethető.¹ A strófák sorai lehetnek új vagy klasszikus időmértékesek, ütemhangsúlyosak és, természetesen, szimultán ritmusúak is.

Vizsgálat céljából Apáti Ferenc *Feddőénekét*, Berzsenyi Dániel *A magyarokhoz* című – „Romlásnak indult...” kezdetű – költeményét, Vörösmarty Mihály *Szózatát*, Petőfi Sándor *Egy estém otthon* című helyzetdalát, Arany János *Bor vitézét*, Dsida Jenőtől pedig a Viola-ciklus második és harmadik részét, valamint „Vidáman folynak napjaim...” kezdetű, posztumusz versét választottam.

Megjegyezném, hogy az első két költemény eredetileg, illetve első két változatában hosszabb volt: négysoros szakaszainak a száma meghaladta a tizennégyet. Dsida Jenő Viola-ciklusának második része viszont azért hosszabb, mert rímmel összekapcsolt szakaspáronként nem négy, hanem hat, összesen tehát tizennégyszer hat sorból áll.

1. A Peer-kódexbe 1520 körül bemásolt, ütemhangsúlyos ritmusú Apáti-kantilénából a szerző nevét őrző versfők tanúsága szerint egy korábbi versszak hiányzik, egy másik pedig helyet cserélt. A változtatásokat akár szándékosnak is tekinthetjük, hiszen a vágáns ének ismert szövege csipkelődő és/vagy szatirikus versszakok (talán nem véletlenül

* Heltai Jánossal kutatóként Igaz Kálmán köszöntő versének (1647) hazai megismertetésében virtuálisan, oktatóként a Károli Gáspár Református Egyetem és a Miskolci Egyetem bölcsészkarán ténylegesen találkozhattam. Elegendő jogcím ez talán ahhoz, hogy köszöntő könyvében versformai megjegyzések csokrával jelentkezsem.

¹ A szonett történetéhez és változataihoz lásd UNGVÁRI Tamás, *Poétika*, Bp., Gondolat, 1976², 277–294; SZIGETI Csaba, *Magyar versszak*, Bp., Balassi, 2005, 304–346; SZEPES Erika, *A mai magyar vers: Költészetünk formakincsének leíró és funkcionális elemzése az elmúlt fél évszázad verseinek tükrében*, Békéscsaba, Intera–Tevan, 1996, I, 108–161; MÓZES Huba, *Míves munka a vers: A szonett kötöttsége és kötetlensége*, Miskolc, Bíbor, 2004.

éppen 14, epigrammatikusnak mondható versszak) csoportosítási kísérleteknek ellenálló, osztatlan füzére:²

Félelmes szűőnek engem alejtátok,
Régi jó barátim nekem kik valátok,
Gyakorta szép szóval hozzám járolátok,
Engem megcsalátok.

[...]

Csintalan dolgokat tü ne szerezzetek,
Fodor hajatokot meg se fésöljétek,
Diákok, elmentek, leányokat néztek,
Szegénységgel nősztok.

[...]

Azkort az papoknak vala tisztességek,
Mikoron egészlen áll vala szerzetek,
Távol vala tőlök gallérus köntösök,
Veres beretrájok.

[...]

Igen kevés hajok, számtalan jószágok,
Erős regulájok, kevés zsolozsmájok,
Bársonyos szolgájok, fekete kápájok
Az apáturaknak.

2. Berzsenyi Dániel *A magyarokhoz* című, „Romlásnak indult...” kezdetű költeményének *Kesergés* című, első változatát 1796 körül, a második változatot 1796 és 1808 között, a végső változatot 1810-ben írta, alkaioszi strófákban. Az első változat 18, a második 19, a végleges 14 strófából áll. Nyilvánvaló, hogy a végső változat kialakításában a tömörítés az elsődleges szerep. A *Kesergés* tizennyolc versszakából a 8–11., a 14–15. és a 18., a második változat tizenkilenc versszakából pedig a 11–12., a 15–16., valamint a 19. nem szerepel a végső változatban. Nem lebecsülendő, persze, a kiegészítés, illetve az esetenkénti módosítás szerepe sem. A második, majd a végső változatba kiegészítésként került és szervesült például a 8–10. versszak. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a második változatban a végső változatnak már mind a tizennégy szakasza jelen

² A kantiléna olvasatához lásd *XVI. századi költőkből*, vál., utószó STOLL Béla, Bp., Unikornis, 1994 (A Magyar Költészet Kincsestára), 14–16.

volt. Lényegesebb módosításon egyébként, mint ismeretes, az első két változat ötödik versszaka esett át:

Nem vert le téged Zápolya öldöklő
Századja s Bethlen vérbe merült kora,
Rákóczi vérengző haragján
S rettenetes tüze közt megálltál.

↓

Nem fojthatott meg Zápolya öldöklő
Századja s titkos gyilkosaid keze,
A szent rokonvérbe feresztő
Visszavonás tüze közt megálltál

A szemléletileg (is) letisztult végső változat négy részre tagolódik. Az 1–3. strófa a múltat és a jelent szembesíti. Majd ezt kibontva, a 4–6. strófa a múlt helytállásának, a 7–10. strófa pedig a jelen kiábrándító sivárságának a képét festi. Végül a 11–14. strófa a hajdani dicsőséget a történelem körforgásszerűen láttatott menetébe ágyazza:

Oh! más magyar kar mennyköve villogott
Atilla véres harcai közt, midőn
A fél világgal szembeszállott
Nemzeteket tapodó haragja.

Más néppel ontott bajnoki vért hazánk
Szerzője, *Arpád* a Duna partjain.
Oh! más magyarral verte vissza
Nagy *Hunyadink* Mahomet hatalmát!

De jaj! csak így jár minden az ég alatt!
Forgó viszonság járma alatt nyögünk,
Tündér szerencsénk kénye hány, vet,
Játszva emel, s mosolyogva ver le.

Felfogat a nagy századok érckeze
Mindent: ledült már a nemes Ílion,
A büszke Karthágó hatalma,
Róma s erős Babylon leomlott.

3. Vörösmarty Mihály 1836-ban írt, 14 Chevy Chase-strófát ismétléses keretbe foglalt költeményében a kereten belül öt-öt strófa különíthető el egymástól. A költemény

tehát 2+5+5+2 strófára tagolható. Talán természetesebb mégis azt állítanunk, hogy az első 12 strófát egységes lendület fűzi egybe, s az ott elhangzottakat az utolsó 2 strófa variációs, majd szó szerinti ismétlése erősíti:

Légy híve rendületlenül
Hazádnak, oh magyar:
Ez éltetőd, s ha elbukál,
Hantjával ez takar.

A nagy világon e kívül
Nincsen számodra hely;
Áldjon vagy verjen sors keze:
Itt élned, halnod kell.

4. Az 1844-es keltezésű *Egy estém otthon* egyike azoknak a Petőfi-verseknek, amelyek a jambust a 19. század közepétől kezdve a magyar költészetnek úgyszólván ritmikai-metrikai anyanyelvévé tették.³

Borozgatánk apámmal;
Ivott a jó öreg,
S a kedvemért ez egyszer –
Az isten áldja meg!

[...]

Beszéltünk erről, arról,
Amint nyelvünkre jött;
Még a színészeztől is
Sok más egyéb között.

[...]

Továbbá elszavaltam
Egy bordalom neki;
S nagyon, nagyon örültem,
Hogy megnevevetteti.

³ Petőfi verseléséhez lásd GÁLDI László, *Vers és nyelv = Nyelvünk a reformkorban*, szerk. PAIS Dezső, Bp., Akadémiai, 1955, 497–615; VAJDA András, *Petőfi verselésének néhány funkcionális vonása* = V. A., *Költészet és retorika*, Bp., Universitas, 1998, 50–119.

A 7+6 szótagos jambusi periódusokból építkező költemény strófái 8+6 és azon belül 4+4+3+3 tagolásban követik egymást. A 9. strófa élén a *de* ellentétes kötőszó fordulatot jelez:

De ő nem tartja nagyra,
Hogy költő fia van;
Előtte minden illyes
Dolog haszontalan.

Az igazi fordulatot azonban a 12. strófa élén megismétlődő *de* kötőszó jelzi:

De ekkor száz kérdéssel
Állott elő anyám;
Feelnem kelle – hát az
Írást abban hagyám.

És vége-hossza nem lett
Kérdezgetésinek;
De nekem e kérdések
Olyan jól estenek,

Mert mindenik tükör volt,
Ahonnan láthatám:
Hogy e földön nekem van
Legszeretőbb anyám!

5. Arany János 1855. novemberi keltezésű, szimultán ritmusú *Bor vitéz* című balladája, mint tudjuk, ún. pantunlanc, amelyben a záró versszak kivételével valamennyi strófa második és negyedik sora visszatér a következő strófa első és harmadik soraként. A mindegyre új szövegkörnyezetbe illeszkedő ismétlések a 14 versszakot sajátos hangzású, megszakíthatlan egységgé szervezik:⁴

Ködbe vész a nap sugára,
Vak homály ül bércen-völgyön.
Bor vitéz kap jó lovára:
„Isten hozzád, édes hölgyem!”

Vak homály ül bércen-völgyön,
Hűs szél zörrent puszta fákat.

⁴ Vö. IMRE László, *Arany János balladái*, Bp., Tankönyvkiadó, 1988 (Műelemzések Kiskönyvtára), 175–189.

„Isten hozzád, édes hölgyem!”
Bor vitéz már messze vágat.

[...]

Ezer lámpa, gyertya csillog, –
Künn az erdő mély árnyat hány.
Szól az eskü: kéz kezét fog;
Szép menyasszony színe halvány.

Künn az erdő mély árnyat hány,
Bagoly sír a bérci fok közt.
Szép menyasszony színe halvány –
Halva lelték a romok közt.

6. Dsida Jenő 1933-ban megjelent Viola-ciklusának *Melyben a költő elbúsul az ő ropant szegénységén* alcímű, 6+8 – más megközelítés szerint⁵ 2+5+2+5 – szakaszos arányban tagolt harmadik fejezetében klasszikus fegyelmű aszklépiadészi versszakok tárják elénk a nincstelenség nyomorúságát, amelynek enyhítésére a ciklus a természet, a szerelem és a költészet erőforrásából merít:

többé nem bírom! Én lábad elé vetem
koldus testemet és sírva csapom fejem
e korhadt feszület léceihez: Felelj
szómra, én Uram, Istenem:

Gazdag földeiden mért vagyok én szegény?
Mért vagyok nyomorult? S mért a szegény olyan,
mint uton heverő gyöngye, beteg bogár,
melyre bárki reátafos?...

7. Ugyanannak a ciklusnak *Mely arra int, hogy szűk cipővel ne menj az erdőre* alcímű második fejezetében 3+3+4+4 szakaszos tagolásban sorakoznak a két-két trocheusi színezetű tízest humorra hangolóan jambusi kettőssel váltogató szakaszpárok, amelyek a jambusi kettősök összezsengése folytán akár egységes szakasznak is tekinthetők:

Kis Viola fölsziszegett kín-dult
arccal, amint hazafelé indult
szegény.

⁵ LÁNG Gusztáv, *Dsida Jenő költészete*, Bukarest–Kolozsvár, Kriterion, 2000 (Kriterion Közelképek), 192.

„Fáj a lábam”, mondta, „nagyon hosszút
jártunk ma és rögzös ez a rossz út,
kemény.”

[...]

Ki vigyázol minden kicsi gyomra,
ha szemed nagy, keserű kinomra
tekint,

nem lesz nehéz, hogy én hazajussak
s holnap épen, szökdécselve fussak
megint.

[...]

8. A Viola-ciklus költője feltételezhetően 1935 körül írta a Chevy Chase-strófa periódusait 8//6 metszetű jambusi sorokba összevonó, „Vidáman folynak napjaim...” kezdetű költeményét,⁶ amelynek 3+4+4+3 szakaszos tagolásában a tükörszimmetria elvének érvényesülését is tapasztaljuk. Érdeemes talán felhívni a figyelmet a költemény szimmetriatengelyét követő szövegegység indítására:

*Nem veszlek észre s mindenütt, mindig nyomomban jársz,
nem számítok rád sohasem és mindig rám találsz,
ó, mindig meglepsz, amikor fékeveszett, hiú
jókedvben önmagam vagyok, víg csintalan fiú.*

Erre az indításra visszautalva foglalja mintegy keretbe a költemény második felét az utolsó strófa zárlata:

*és nagy a csend és mély a csend, hogy már rettenetes,
nyugodtan néz, mered a szem, de semmit sem keres,
csak tágultan pihen, ahogy a vak szem révedez,
mely mit se néz és mit se lát, de mindent észrevesz.*

*

Előljáróban említettem, hogy a magyar költészet tizennégy strófából álló szövegei szerkezetileg a Petrarca- és a Shakespeare-szonettel egyeztethetők. A Petrarca-szonett

⁶ Szövegét lásd DSIDA Jenő, *Buzdítás könnyűségre: Kötetből kimaradt versek 1932–1938*, kiad. KABÁN Annamária, MÓZES Huba, Miskolc, Bíbor, 2009, 53–55.

arányait ismerhetjük fel Petőfi helyzetdalában, ugyanazon szonett változatainak az arányai testesülnek meg Berzsenyi és Dsida alkotásaiban, míg Apáti és Arany, valamint Vörösmarty idézett költeményének a szerkezete a Shakespeare-szonett felépítésével rokonítható. Belső arányaikat tekintve ezeket a költeményeket akár álarcos szonettnek is minősíthetnénk, sőt a „Vidáman folynak napjaim...” kezdetű Dsida-költeményt akár kétszeresen (sőt sokszorosan) is álarcos szonettnek,⁷ hiszen nemcsak 14 szakaszában, hanem 14 szótagos soraiban is strófatagolás szerinti szonettváltozatok szerkezeti arányait ismerhetjük fel.

*

Az álarcos szonettnek minősíthető tizennégy szakaszos költemények vonzáskörében 4+3 szakaszos – tehát akár álarcos félszonettnek tekinthető – költemények előfordulásával is számolhatunk.⁸ Ilyen például Berzsenyi Dániel *Fohászkodása* (1802–1810), Arany János *Kertben* (1851) című lírai számvetése vagy Dsida Jenő Viola-ciklusának *Utóhangja*. Utóbbinak az alkotás–befogadás viszonyát ironikus–önironikus hangon kommentáló első négy strófiája a következő három strófa idilli hangvételét készíti elő:

Hasznos ígék e sorok közt
bőven akadnak:
számtalan üdvös okosság.
Ámde magadnak
kell kikutatnod: e terhet
én ma lerázom.
Írtam volt, amit írtam,
nem magyarázom.

[...]

Élünk szép Violámmal,
mint égen a felhők,
gondtalanul futorászva,
semmirekellők,
kacagjuk a gúnyt, a veszélyt
s a városi pletykát:
vár a mező ezután is,
jószagu hegyhát,

⁷ A verstani álarcossághoz lásd KABÁN Annamária, *Komplex alakzat és intertextualitás: Dsida Jenő, Arany és két szavakkal*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 2006 (Az Alakzatok Világa, 17); MÓZES Huba, *Az álarc mint metafora a verstanban* = M. H., *A kötöttség körei: Állandóság és változás egyidejűsége a versben*, Kolozsvár, Koinónia, 2006, 102–106.

⁸ A félszonetről lásd MÓZES, *A kötöttség...*, i. m., 131.

[...]

Hasonló felépítésű Dsida Jenő *Örök útitársak* (1938) című, nászútjukon ifjú feleségének dedikált elégiája is, amelynek utolsó három strófája az előző négy strófa időbeliségének fokozatos időtlenségbe hajlását érzékelteti:

Lassacsckán ősz lesz. Ősz és éjszaka.
Pereg a fák elfáradt levele.
Míg dübörögve zakatol a mozdony,
az éjszakába sóhajtom bele
a csillagok közé, a puszta úrbe,
mely pályánk fölött ferdén feketül,
hogy az üdvösség társammá szegődött.
Halld meg, halál: nem vagyok egyedül.

Szőke fejed lágyan vállamra billen,
mellemre hull egy fénylő hajfonat,
kezem reszketve babrál. Hűl a lég,
hideg van már és rohan a vonat,
rohan, hidakon dübörög tova.
Felnyitod kék szemed, mikor megáll?
Miért alszol most, társam? Féltve félek.
Elfolyik minden. Minden tovaszál.

Látlak, mikor az út már elfogyott.
Áll a vonat. De nem szállott reád
a vég borzalma. Nézel, mosolyogsz,
felveszed a menyasszonyi ruhád,
karod karomba öltöd. Indulunk.
Suhognak a harmattal belepett fák.
Gyalog megyünk a sűrű, nagy sötétbe
s eltűnünk, mint a régi, halk legendák.

Külön vizsgálatot érdemelne Petőfi Sándor hétszakaszos költeményeinek, például a *Rongyos vitézeknek* (1847) és az *Európa csendes, újra csendes...*-nek (1849) a fentiek-től eltérő, tagolatlanak tűnő szerkezete vagy éppenséggel Vörösmarty Mihály *Az emberek* (1846), Petőfi Sándor *Búcsú* (1848) és Arany János *Letésem a lantot* (1850) című, szintén hétszakaszos költeményének refrénes felépítése.

A teljesebb körű vizsgálatba, persze, jó volna bevonnani nemcsak a félszonettek, hanem más csonka szonettek feltételezhető álarcos megfelelőit is.

— |

| —

— |

| —

BESSENYEI JÓZSEF

EGY KÉMFŐNÖK HÉTKÖZNAPJAI

(Forgách Simon küzdelme a kémekre fordított összegek megtérítéséért)

A Forgách családnak a magyarországi humanizmus és reformáció történetében betöltött jelentős szerepével hosszú idő óta foglalkoznak a historikusok (hatásuk alól Heltai János sem vonhatta ki magát), tevékenységüket minden összefoglaló munkában bemutatják.¹

A család Mohács utáni befolyását megalapozó Forgách (I.) Zsigmond már korán csatlakozott a reformációhoz. Három fia közül a Padovához sok szállal kötődő Ferenc a század egyik legjelesebb történetírója. A fiatalabb fiú, Imre több hírneves protestáns prédikátor (Bornemisza Péter, Károlyi Gáspár) pártfogója, sok ismert külföldi tudós levelezőpartnere, aki könyveit a trencsényi evangélikus iskolának adományozta. Ő adatta ki 1587-ben Wittenbergben az úgynevezett Zrínyi-albumot, amely a szigetvári hősnék állított méltó emléket, forrásközlésekkel, képekkel, alkalmi versekkel.²

A harmadik fiút, Simont (1530 k.–1598) szintén meggyőződéses protestánsként tartjuk számon, és ő is sok szálon kötődött a magyarországi művelődés történetéhez. Többek között védelmet nyújtott a jeles reformátor-egyházszervezőnek, Huszár Gálnak, aki később Forgách Imre pártfogását is élvezte, annak birtokán. Simon Komjátiban Bornemisza Pétert is pártfogolta, biztatta egy magyar nyelvű postilláskötet és a Biblia kinyomtatására. Ő vette rá a jeles humanistát, Zermegh Jánost kortörténeti munkájának megírására, és ő adta át a neves történetírónak, Gianmichele Brutónak Ferenc *Emlékiratát*. Írói munkássága is figyelemre méltó, különösen annak legérdekesebb fennmaradt darabja, az a sok széljegyzet, amelyekkel Bruto nagy történeti művét kiegészítette. Ennek értékét mutatja, hogy Istvánffy Miklós margináliáival együtt látott napvilágot.³

Ám elsősorban hadvezérként ismerjük, és sok csatában kitért személyes vitézségével is. Lippa ostromakor, 1551. október 24-én például addig küzdött, míg tizenegy sebből vérezvén összerogyott, így halottnak hitték, és a holttestek közé hajították. Ha nem is-

¹ Legutóbb PÁLFFY Géza, *Szent István birodalma a Habsburgok közép-európai államában: A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*, akadémiai doktori értekezés kézirat, Bp., 2008, 109–110.

² Forgách Imrénének a trencsényi evangélikus egyház és iskola javára tett könyvadománya, 1588 [forrásközlés], közli BESSENYEI József = *Magyarországi magánkönyvtárak, II, 1588–1721*, s. a. r. FARKAS Gábor, VARGA András, KATONA Tünde, LATZKOVITS Miklós, Szeged, Scriptum Kft., 1992, 3–9. Vö. SZABÓ András, *De Sigetho Hungariae propugnaculo (Zrínyi-album), Wittenberg, 1587* [kísérőtanulmány] = *De Sigetho Hungariae propugnaculo, Wittenberg, 1587 (Zrínyi-album)*, a faksimile szöveget közléteszi KÖSZEGHY Péter, Bp., 1987 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 15), 8–12.

³ Életéről és művelődéstörténeti szerepéről: SÖRÖS Pongrácz, *Ghimesi Forgách Simon báró*, Száz, 33(1899), 595–617, 698–721.

merte volna fel valaki sisakjáról és aranyos kardjáról, ott pusztult volna. Így viszont észlelték, hogy még életben van, és hála a gondos ápolásnak, felépült sebeiből, mindössze homlokán maradt egy, a jobb szeme felé nyúló forradás.

Temesvárott 1552-ben, amikor a vár feladása után kivonuló védőket megtámadták, 60 huszára élén küzdött a végsőkig, majd sebekkel borítva, félholtan fogságba esett. Orrát megcsonkították, s csak négy év múlva, tetemes váltságdíj lefizetése árán nyerte vissza szabadságát. De mindez nem lohasztotta le Simon harci kedvét, és tovább vitézkedett. Így nagy szerepet játszott az 1558. évi sajókazai győzelem kivívásában, majd 1594-ben Hatvan visszafoglalásában. Vitézsége és hadvezetői tudása folytán katonai karrierje egyre magasabbra ívelt: 1556–1557-ben tiszántúli főkapitány, 1560 májusától szeptemberig felső-magyarországi végvidéki és kerületi főkapitány, 1569 és 1582 között dunán-inenni kerületi és bányavidéki végvidéki főkapitány, 1594-ben pedig felső-magyarországi főkapitány-helyettes. Ugyanakkor fontos országos főméltósági tisztségeket is (magyar királyi tanácsos, pohárnokmester) betöltött.⁴

1569 és 1582 között, mint a „Dunán innét ország kapitánya” tisztség viselője, köteles volt hírekkel ellátni az ország védelmének bécsi irányítóit, s e célra hírszerző-hálózatot épített ki. Ez teljes összhangban állt hadvezéri meggyőződésével, amely a kémiszolgáltatnak mindig nagy jelentőséget tulajdonított.⁵

A hírszerzői hálózat működtetése természetesen nem kevés pénzt emésztett fel, amelynek biztosításáról a Magyar Kamarának kellett gondoskodnia. Mivel ez az intézmény pontos dokumentációt várt el, Forgách rendre írásban számolt be a hírszerzésre fordított összegekről. Egy ilyen szerencsésen ránk maradt számadást már korábban közlítettünk.⁶

Furcsa elképzelni a vitéz katonát, amint deákjának tollba mondja, melyik kémnek mivel honorálta szolgálatait. A kimutatásokból és más fennmaradt forrásokból tudjuk, hogy a rendszer jól működött, a fontos információkat sikerült megszerezni és eljuttatni a döntéshozó intézményekhez, leggyakrabban a Haditanácshoz. Azonban a sikeres kémfőnök képe mellé egy másikat is magunk elé kell idéznünk, s ez nem olyan felemelő. A gyakorlatban ugyanis ez a rendszer úgy működött, hogy Forgách megelőlegezte a hírszerzésre fordított summát, s azt a kamara utólag térítette meg neki. A kiváló főkapitány további, szintén nem igazán vonzó tiszte volt az is, hogy ötleteket adjon a Magyar Kamara vezetőinek, honnan, milyen jövedelemforrásból fizessék ki járandóságát. Mivel azonban a kamara kiadásai rendre meghaladták a bevételeket – nem utolsósorban éppen a honvédelemre fordítandó összegek miatt –, az egyébként jogosnak elismert összegek kifizetésé-

⁴ PÁLFFY Géza, *Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században*, Történelmi Szemle, 1997/2, passim.

⁵ SÖRÖS, *i. m.*, 615.

⁶ BESSENYEI József, *Forgách Simon főkapitány kimutatása a kémkedésre fordított összegekről 1569–1570*, Hadtörténelmi Közlemények, 101(1988), 541–545. Vö. PÁLFFY Géza, *Hírszerzés és hírközlés a török kori Magyarországon = Információáramlás a kora újkorban*, szerk. Z. KARVALICS László, KIS Károly, Bp., Gondolat–Infonia, 2004, 127, 1. jegyzet. Ugyanott több más, a hírszerzéssel foglalkozó forrásra is felhívja a figyelmet.

vel igencsak késlekedtek. Ez megkeserítette Forgách hétköznapijait, de a Magyar Kamara vezetőinek sem lehetett könnyű a kérvények olvastán szembesülni a pénztelenség okozta tehetetlenség bénító érzésével.

Hangsúlyozni kell ugyanakkor, hogy a gyakori késedelmeskedéseket nem valamiféle magyarellenesség vagy konkrétan Forgách-ellenesség okozta. Egyszerűen arról volt szó, hogy a különféle kifizetésekre – minden más területen is – a Habsburgok birodalmának jövedelme nem volt elegendő. A „se pénz, se posztó” (ez a kifejezés is ekkortájt keletkezett) alapú gazdálkodás nemcsak a Magyar Kamarára volt jellemző, hanem a birodalom gazdálkodásának egészére is. Természetesen mai értelemben vett költségvetésről nem beszélhetünk, azonban időről időre előterjesztések készültek a várható kiadásokról, azok fontossági sorrendjét is megjelölve. Hiába volt ez fejlettebb, mint a Magyar Királyság Mohács előtti gazdálkodása, az alapvető problémán ezen a módon sem lehetett úrrá lenni. A késedelmes fizetés általánossá vált az állami adminisztráció minden szegmensében, és annak gépezete működésében gyakran okozott zavarokat. Hiába tudták, hogy éppen melyik intézmény rendelkezik készpénzzel a legégetőbb kifizetés teljesítéséhez, ha egy jogos igényt kielégítettek, azonnal újabbak léptek a helyére. Így Forgách úgy csupán kicsiny részlete az egésznek, de jól jellemzi annak működését.

Ebben az összefüggésben válik érthetővé mind Forgách, mind a Magyar Kamara vezetői részéről az e probléma kezelésében tanúsított türelem, a békés utak-módok megtalálására irányuló lankadatlan igyekezet és kompromisszumkészség. Mert bölcsen belátták, ha a problémát nem is sikerül megnyugtatóan és tartósan rendezni, mindkét fél érdeke, hogy azt legalább elviselhető keretek között tartsák.

Ami magukat a fennmaradt iratokat illeti, a fentebb említett, már korábban közzétett számadás az 1569–1570 közötti évekre vonatkozik. A következő évben már elég korán, február 20-án rendelkezett az uralkodó, hogy az 1571-től esedékes, egy évre megállapított kémpénzt, 200 rajnai forintot ki kell fizetni, mégpedig a hadi fizetőmester útján.⁷ Ennek azonban nem volt foganatja, mert a rendelkezést többször meg kellett ismételni, 1571. június 11-én, majd 1572. november 12-én, majd 1573-ban is. Akkor meghatározta az uralkodó nevében eljáró Magyar Kamara, hogy a pénzt a Nyitra megyei hadiadóból kell megtéríteni.⁸

Az évek során a tartozás összege nőhetett, mert 1573-ban már 250 forintról szól az uralkodói rendelet, majd 1574-ben, két alkalommal – másodsorra már haladék nélküli kifizetést sürgetve –, ismét 200 forintról.⁹

Így következett el az 1575. év, amikor Forgách stratégiát váltott, és egy Pozsonyban, 1575. március 2-án a Magyar Kamarához intézett levelében megbízottja útján választ kért arra a számára immár halasztást nem tűrő problémára, hogy milyen forrásból fogják

⁷ Prága, 1571. február 20., Magyar Országos Levéltár (MOL), E 21, Magyar Kincstári Levéltárak, Magyar Kamarai Levéltár, A Magyar Kamara Regisztratúrája, Benignae resolutiones (Ben. Res.) 93. cím, 54–56.

⁸ 1571. június 11., MOL, E 21, Ben. Res., fol. 77; 1572. november 12., MOL, E 21, Ben. Res., fol. 210; 1573, MOL, E 21, Ben. Res., fol. 47, fol. 156.

⁹ MOL, E 21, Ben. Res., 1574., április 2., 1573-ról, fol. 117; 1574. március 20., MOL, E 21, Ben. Res., fol. 96; 1574. október 8., MOL, E 21, Ben. Res.

megtéríteni neki a kémtartásra fordított pénzösszeget, sőt, kreatív módon konkrét javaslattal is élt, mindjárt kettővel. Szerinte ugyanis szükség esetén a nyitrai rovásadószedő vagy a szempci (szenci) harmincados adhatná meg az összeget.¹⁰

Mindkét elképzelésnek volt realitása. A nyitrai adóra úgynevezett deputatiót (kifizetési parancsot) lehetett szerezni. Ez tulajdonképpen fizetési megbízást jelentett, és a rendszer úgy működött, hogy az adószedő embere mellett tartózkodott a deputációval rendelkező személy megbízottja, aki azonnal átvette a befolyt adót. Nyitra megye módosnak számított, Török Bálint már az 1530-as években Nyitra megye adójából 2000 forintra szerzett deputatiót.

Az ország vámhelyei közül – mint ismeretes – az egyik legnagyobb (elsősorban behozatali) forgalmat a Pozsony felé vezető út mellett fekvő szempci bonyolította le, és volt olyan év, amikor az összesen kifizetett vám alapján számított országos rangsorban az első volt. Az uralkodó végül is a szempci harmincadra vonatkozó javaslatot fogadta el, határozata nem is késett, 1575. március 22-én elrendelte, hogy az ottani bevételekből a kérdéses összeget minél előbb fizessék ki.¹¹

Ekkor Forgách valószínűleg megkapta az 1575-ig felgyülemlett, hivatalosan is elismert tartozást. De a következő évtől a hátralék újra gyűlni kezdett, így 1577-ben megint instanciáznia kellett, immár a Miksát követő Rudolfnál. Ekkor ismételten azért folyamodott, hogy a szempci harmincad útján utaltassák ki neki a néhai király által engedélyezett összeg hátralékát, továbbá azt a pénzt, ami kémtartásra jár még, és más összegeket is.¹²

A szigorú királyi rendelet nem is késett, csak a kifizetés. Ezért Forgách Simon újfent kérte, hogy a nemrég megküldött szigorú királyi rendelet értelmében végre utaltassák ki a neki járó hátralékoknak legalább a felét, a szempci harmincados útján. A bécsi udvar azért nem fizethetett, mert a fizetnivalók között a töröknek küldendő ajándék élvezett elsőbbséget – legalábbis Forgách így tudta. Közben viszont Forgách helyzete nehezebbé vált, mert kiadásai növekedtek, hiszen Surányban 70 lovast kellett tartania az uralkodó helyett, továbbá az ő kötelessége volt a bányavárosi végvárak és más birtokok szemléje is.¹³

A helyzet alapján véve nem változott 1578-ban sem, mert Forgách szükségesnek látta, hogy a neki három éve járó, kémtartásra szükséges pénz – utólagos – kifizettetése érdekében az uralkodóhoz követet küldjön az udvarba. Kérte, hogy a megfelelő számadások elkészítése után adjanak kedvező választ a követ számára. Az irat mellékletén konkrét összeg is olvasható, eszerint Forgáchnak az 1575 és 1578 közti időszakra összesen 574,75 forint jár.¹⁴

A következő levélváltás nem maradt ránk, de a későbbi fejleményekből arra következtethetünk, hogy a Bars megyei adóból kellett volna a hátralékot rendezni. Ez azonban nem járt sikerrel, mert 1578 júniusában Forgách már azt kéri, utaltassák ki a kémtartásra szükséges

¹⁰ Pozsony, 1575. március 2., MOL, E 41, Magyar Kincstári Levéltárak, Magyar Kamarai Levéltár, A Magyar Kamara Regisztratúrája, Litterae ad cameram exaratae (Litt. ad cam.), 1575, No. 67.

¹¹ 1575. március 22., MOL, E 21, Ben. Res., fol. 95.

¹² Surány, 1577. január 5., MOL, E 41, Litt. ad cam., 1577, No. 9.

¹³ Bécs, 1577. október 10., MOL, E 41, Litt. ad cam., 1577, No. 314.

¹⁴ Surány, 1578. április 18., MOL, E 41, Litt. ad cam., 1578, No. 118.

pénzt a Trencsén megyei rovó útján, vagy máshonnan, mert a Bars megyei rovó nem fizet. Egyúttal Forgách érvelésében új elem is megjelenik: alkapitánya sürgeti nála a kémek kielégítését; mert azok a fizetlenség miatt hanyagabbakká váltak.¹⁵ Két hét múlva Forgách új javaslattal él, mivel bizonyossá vált, hogy a Bars megyei rovó nem tudja neki kifizetni a kémpénzt. Ezúttal azt javasolja, utalják azt át Nyitra megyéhez, mert nagy szükségben van.¹⁶

Bars megyéből mindeközben újra azt jelentették, hogy Forgách Simonnak egyelőre nem adhatják ki az immár 600 forintra növekedett hátralékot, mert a megyében az adó-behajtás még folyik, a korábbi tartozásokat sem tudták kiegyenlíteni, s a megyei tisztviselők járandósága is elsőbbséget élvez. Így lehetséges, hogy Forgáchra csak ősszel kerül sor; hacsak a kamara másképp nem rendelkezik.¹⁷

De a helyzet az ősze tovább romlott, mert akkor már nemcsak a kémpénz, hanem a fontos surányi vár építésére rendelt összeget, 500 forintot sem tudták kifizetni, sem a szomszédos megyék, sem a kamara. Egyedül Trencsén megyének a nyitrai káptalannál elhelyezett pénze állt volna rendelkezésre, Forgách tehát azt kérte, a káptalanban rendelkezzenek úgy, hogy megbízottja az összeget megkaphassa, hiszen Surány eleste (írta némi túlzással), az egész országot veszélyeztetné.¹⁸ – Nem tudjuk, mi lett a vár megerősítésére kért 500 forint sorsa, de hála az ekkor Surányban székelő, s a munkálatokra személyesen ügyelő Forgách kintartásának, 1580-ra befejezték az átépítést.

A kémpénz rendezése lassabban ment. Csak 1582-ben utasította Radéczi István egri püspök, császári és királyi helytartó, a Magyar Kamara elnöke (nem mellesleg: jeles humanista) alárendeltjeit, küldjék el a számadást a Forgách Simon főkapitánynak kémek tartására szolgáló idejének kezdete óta kifizetett és kifizetendő összegekről. Az irat hátlapján olvasható feljegyzés szerint a hátralék 510,83 forintra rúgott.¹⁹

Ugyanekkor elkészült a megrendelt számadás is az 1569-től 1580-ig terjedő időszakról, egy teljes elszámolás a kémtartásra kifizetett összegekről. Ebből megtudjuk, hogy az évek során összesen 2232,32 forintot fizettek a főkapitánynak (a hátralék a már kiszámolt 510,83 forint). Az összeg kifizetésében részt vettek a megyei adószedők (rovók), a Magyar Kamara, a hadipénztár és egy-egy harmincados is. Tulajdonképpen tehát minden erre felszólított vagy utasított intézmény és magánszemély igyekezett, hogy kötelességét teljesítse, és nem rajtuk múlt, hogy a vitéz főkapitány működését a pénztelenség oly gyakran megnehezítette.²⁰

De a fentebb vázolt kisebb-nagyobb nehézségek ellenére Forgách élete igazi sikertörténet. Az egész ország, de még a hadügyek udvari irányítói is elismerték hadvezéri tehetségét, érdemeit. Mi, késői utódok, kintartásáért, makacosságáért tisztelettel illetjük – hiszen enélkül a neki jogosan járó pénzüsségeket a szinte napról napra élő intézményekből nem lehetett

¹⁵ Surány, 1578. június 13., MOL, E 41, Litt. ad cam., 1578, No. 179.

¹⁶ Surány, 1578. június 28., MOL, E 41, Litt. ad cam., 1578, No. 206.

¹⁷ Léva, 1578. június 25., MOL, E 41, Litt. ad cam., 1578, No. 199.

¹⁸ Surány, 1578. augusztus 19. MOL, E 41, Litt. ad cam., 1578, No. 281.

¹⁹ Nagyszombat, 1582. május 21. MOL, E 41, Litt. ad cam., 1582, No. 17.

²⁰ Pozsony, 1582. május 21. MOL, E 41, Litt. ad cam., 1582, No. 18.

volna kisajtolni. Ezen túl elismerésre méltó vonása, hogy a különféle hadakozások nem túl gyakori szüneteiben módot talált arra is, hogy a szívének oly kedves kultúra művelőit támogassa.

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

KÉT 18. SZÁZAD VÉGI *TE DEUM*

A keresztény kultúrában a középkor óta elterjedt magasztaló és hálaadó szöveg a *Te Deum laudamus* kezdetű liturgikus ének. A Szentháromságról szóló himnusz kiemelt helyet kapott a vasár- és ünnepnapok zsolozsmájában; a nép körében ünnepi alkalmakkor, hálaadó istentiszteletek ünnepi énekeként vált általánossá, anyanyelven is énekelte. Általában Szent Ambrust és Szent Ágostont nevezik a források szerzőnek, a keletkezés időpontját a hagyomány Ágoston kereszteléséhez köti.¹ A 7. századtól követhető szövegváltozatok breviáriumbokba bekerült és állandósult szövege 29 ritmikus verssorból áll. Az egységessé alakított szöveg 1–10. verseiben az égiek és a földiek dicsőítik Istent, ezt követi egy doxológia (11–13), aztán egy Krisztus-himnusz (14–19), majd egy könyörgés (20–23) és egy zsoltárból összeállított záró rész (24–29. versek).

A *Te Deum* magyar nyelvű fordításainak tíz középkori változatát párhuzamosan közölte, kapcsolatukhoz megjegyzéseket fűzött Vargha Damján.² A 16. század elejei Peer-kódexben a szöveg dallamjelöléssel ellátott, s ez a magyar nyelvű gregorián ének korai képviselője.³ A 16. század utolsó harmadától a 17. század közepéig a hagyomány folytatásaként a *Te Deum* a protestáns graduálok állandó darabja volt, középkori gyökerű dallamát a puritanizmus intézkedései szorították ki. Ezt a dallamot katolikusoknál a „római” liturgia átvétele ritkította.⁴

A protestáns graduálok több szövegvariánst őriztek meg,⁵ ezek kétsoros strófái páros ríműek, 16 (5+5+6) // 11 (5+6) szótagszámmal.⁶ A változatosságot az *Öreg graduál* normatív szerepe csökkentette.⁷ Madarász Márton az *Eperessi magyar ecclesia mindennapi felfegyverkedése* című, 1629-ben kiadott imakönyvében kétféle változatot közölt; a

¹ Jacobus de Voragine *Legenda aureáját*, s nyomában Temesvári Pelbárt és a Karthauzi Névtelen elbeszélését a *Te Deum* keletkezéséről idézi VARGHA Damján, *Te Deum és Te Mariam fordítása kódexirodalmunkban*, Bp., 1913, 4 (bővített klny. a *Békefi emlékkönyvből*).

² VARGHA, I. jegyzetben *i. m.*, 5–15.

³ SZENDREI Janka, *Első hangjegyes népénekünk (A Te Deum-dallam magyarországi története) = Népzene és zenetörténet*, szerk. VARGYAS Lajos, Bp., Editio Musica, 1977, 102–133, 262–275.

⁴ *Uo.*, 111–112, 116. Vö. SZENDREI Janka, *A Te Deum mint ökumenikus örökségünk*, Magyar Egyházzene, 10(2002/2003), 221–232.

⁵ FERENCZI Iлона, „Más-képpen: a mint itt nálunk ünnepi-napokon szoktak az Templomban énekelni”: *Egy 17. századi eperjesi imádságoskönyv énekeiről = Megújulás és megmaradás: Fabiny Tibor-emlékkönyv*, szerk. KORÁNYI András, Bp., Luther Kiadó, 2009, 31–43, i. h.: 36.

⁶ *Répertoire de la poésie hongroise ancienne*, I–II, red. Iván HORVÁTH, Gabriella H. HUBERT, Zsuzsa FONT, János HERNER, Etelka SZÖNYI, István VADAI, Paris, Nouvel Objet, 1992, 605 (nr. 1364).

⁷ SZENDREI, *Első hangjegyes...*, 3. jegyzetben *i. m.*, 116.

második előtti megjegyzése: „Más-képpen: a mint itt mi nálunk ünnepi napokon szoktak az templomban énekelni.” Ennek magyarázata: az eperjesi hagyomány (Eperjesi Gradual) dallama és szövege is a Luther Márton-féle *Te Deumot* követi.⁸

Katolikus imakönyveinkben Pázmány Péter, a latin szöveg ritmikus prózáját követő, annak zsolttáros hangnemét is őrző fordítása olvasható. Pázmány imakönyvében a harmadik fejezet (Az Istennek jó tetteiméért való hálaadások) végén áll, címe (miként a 17. században leggyakrabban): *Szent Ambrus és Ágoston háladása*.⁹ Ez a szöveg a középkori esztergomi rítus (pálosoknál is használt) dallamával a huszadik századig fennmaradt egyes erdélyi helyeken,¹⁰ „tapintatosan” modernizált szöveggel bekerült az *Éneklő Egyház* című katolikus népénektárba is.¹¹

A 17. századtól strofikus verses változatokkal is találkozunk. Petri András énekeskönyvében és Kájoni János *Cantionale catholicum*ában (*Téged Úristen a nagy felségben szüntelen dicsérünk...* kezdettel) 15 kétsoros strófából áll, a 16 szótagos sorok tovább tördelhetők (5+5+6 / 5+5+6, aab / ccb rímekkel).¹² A *Cantus catholici* 1674. évi kiadásában egy rövidebb és egy hosszabb verses változat is megjelent. A rövidebb változat (*Téged Úristen dicsírünk, // Csak téged nagy Úrnak vallunk...*) 14 négysoros strófa nyolc szótagos sorokból áll, páros rímmel (aabb); a hosszabbik (*Téged Úristen dicsírünk, // Téged Úrnak vallunk...*) 22 strófájában a strófák szótagszáma 8–6–8–8, a rímelés bizonytalan.¹³ Az 1651., 1675. és 1738. évi kiadásokban Pázmány fordítása (is) szerepel, néhány apróbb eltéréssel.

A 18. század végén a keresztény felekezetek igyekeztek megújítani énekeskönyveiket. Az evangélikusok énekeskönyv-váltásáról Kiss János készített alapos feldolgozást,¹⁴ Benedek Mihály református gyülekezeti énekeskönyvének háttérével legutóbb Fekete Csaba foglalkozott.¹⁵ Nagy Ignác székesfehérvári püspök Ányos Pálra bízta egy új, kato-

⁸ SZENDREI, *A Te Deum...*, 4. jegyzetben *i. m.*, 226; FERENCZI, „Más-képpen...”, 5. jegyzetben *i. m.*, 36–37, 40.

⁹ PÁZMÁNY Péter, *Keresztényi imádságos könyv*, Grác, 1606, 45–47.

¹⁰ SZENDREI, *Első hangjegyes...*, 3. jegyzetben *i. m.*, 117–118, 131–133. Az 1741-ben a Csíki Konvent nyomdájában orgonisták számára kiadott *Hymni vesperarum ecclesiastici ex Psalterio Romano. Missaeque ex Graduali selectae a Te Deum*nak Pázmány nyomán a szövegét kottákkal közli.

¹¹ *Éneklő Egyház: Római katolikus népénektár liturgikus énekekkel és imádságokkal*, Bp., Szent István Társulat, 1985, nr. 370; SZENDREI, *A Te Deum...*, 4. jegyzetben *i. m.*, 227–228.

¹² *Régi magyar költők tára: XVII. század, 7, Katolikus egyházi énekek 1608–1651*, s. a. r., jegyz. HOLL Béla, Bp., Akadémiai Kiadó, 1974 (a továbbiakban: RMKT XVII/7), nr. 149. A *Cantionale catholicum* második részének elején a latin *Te Deum* után megtalálható Pázmány magyar fordításának dallammal együtt közölt változata is (variánsokkal).

¹³ *Régi magyar költők tára: XVII. század, 15/A–B, Katolikus egyházi énekek (1660-as, 1670-es évek)*, s. a. r. STOLL Béla, jegyz. HOLL Béla, Bp., Argumentum–Akadémiai, 1992 (a továbbiakban: RMKT XVII/15A, 15B), nr. 282, 283.

¹⁴ KISS János, *A Dunántúli Evangélikus Egyházkerület énekeskönyvei, I/1*, Sopron–Tapolca, gépirat, 1951; UŐ, *A Dunántúli Evangélikus Egyházkerület énekeskönyvei, II/1, Énektörténet – Az 1805-ös és 1811-es énekeskönyvek anyaga*, Sopron–Tapolca, gépirat, 1951–1952. A kötetek lelőhelye: Evangélikus Országos Könyvtár, 19848-I-1. és 19848-II-1.

¹⁵ FEKETE Csaba, *Paralipomena avagy elvetett énekek = Régi vallásos énekek és vallásos énekeskönyvek*, szerk. SZELESTEI N. László, Piliscsaba, PPKÉ BTK (sajtó alatt).

likus egyházi énekeskönyv összeállítását, amely Ányos halála után, 1785-ben jelent meg *Énekek könyve* címmel.¹⁶ A kötet előszava így indokolja az új énekeskönyv szükségességét: „Intés. Szükséges volt az Evangéliom, és Anyaszentegyháznak Lelke szerént való énekeket elrendelni, hogy mind a lelki-atyáknak, mind pedig magoknak a híveknek is légyen helyes módjok és okok annyi sok zur zavar énekeket, melyekkel a jó énekek fogyatkozása miatt csúfoltatott az isteni szolgálatot illető tisztaság, kitiltani meggye-jükbül, és énekesseiket kötelezni istenesebb és lelkiebb énekekre.”

Ányos Pál *Énekek könyve* című kötetének a szerkezete jól áttekinthető: az isteni gondvi-selés – keresztény tudomány – reggeli énekek – a szentmisének részeire alkalmaztatott énekek – énekek innepekre – vasárnapi énekek (benne böjti énekek is) – estvéli énekek – litániák (Szentháromság, Oltáriszentség, Jézus Neve, Boldogasszonyról, Szentlélekről, Sz. István királyról, Mindenszentekről) – imádságok. A *Te Deum* az imádságok között található, verses formában (p. 282). A nyolc, verssorokra nem tördelt, strófáknént külön bekezdésben közölt ének rímes és állandó szótagszámú. Strófaképlete: a8a8b7b7c8c8d7d7. (Csak az első strófa harmadik sorának második tagjában tér el a szótagszám.)

Az *Énekek könyve* sem kottát, sem nótajelzéseket nem közöl. Benne 72 ének strófa-formája: a8b7a8b7c8d7c8d7. Valamennyi vasárnapi homiletikus ének ilyen. Ezek új szerzemények. A miseének mind a kilenc tételének strófaformája: a8b7a8b7c7c7d8d8. A szentekről és ünnepekről szóló énekek változatos formájúak. Az ismert tartalmú, nagy múltú himnuszok új szöveggel szerepelnek. Császár Elemér szerint a kötet irodalomtörténeti értékét az énekek rendkívüli zengzetessége adja. A hatos-hetes-nyolcas, elvértve négyes és ötös sorokkal, „hol a szótagszám változtatásával, hol a rímek elhelyezésével teremt szokatlan kapcsolatokat.” A változatos építkezés jelentőségét Szenci Molnár Albert 17. század eleji zsolnárfordításaihoz hasonlítja.¹⁷ A fordító korábbi magyar nyelvű változatok szövegeit, jól sikerült toposz-részleteit felhasználva készített szöveghű, értékes fordításokat. A kötet tanulmányozása közben nem találtunk olyan adatot, amely Ányos Pál mellett másnak a részvételét bizonyítaná a kötet összeállításában vagy egy-egy ének szerzésében.¹⁸

¹⁶ *Énekek könyve szükséges litániákkal és imádságokkal a' Magyar Keresztény Katolika Anyaszentegyház szolgálatajára Székes Fejérvári Püspökségben*, Pest, Landerer, 1785.

¹⁷ CSÁSZÁR Elemér, *Ányos Pál (1756–1784)*, Bp., 1912 (Magyar Történeti Életrajzok, 57), 203–219.

¹⁸ Az *Énekek könyve* három himnuszfordításáról (a Jacopone da Todi nevéhez kötött *Stabat mater*ről, az Aquinói Szent Tamás szerzette *Pange lingua*ról és Venantius Fortunatus *Vexilla regis*éről a fordítások közlésével: SZELESTEI N. László, *Himnuszfordítások Ányos Pál Énekek könyve című kötetéből* (sajtó alatt). – A *Te Deum* a 20. században irodalmi gyűjteményekbe is bekerült. BABITS Mihály a 29 verssor 11–21. sorai nélküli változatát fordította le *Amor sanctus* című kötetébe, Nicetas *Himnusa az Isten dicséretére* címmel: *Amor sanctus – Szent szeretet könyve: Középkori himnuszok latinul és magyarul*, Bp., Helikon Kiadó, 1988, 40–41 (első kiadás: 1933). A hiányzó sorok egy belső doxológiát és egy Krisztus-himnuszt tartalmaznak. SÍK Sándor a *Himnuszok könyvében – Himnuszok könyve: A keresztény himnuszköltészet remekei*, Bp., Helikon Kiadó, 1989, 37–39, 301 (első kiadás: 1943) – jelentéktelen különbségekkel azt a *Szent vagy, Uram* énekeskönyv (HARMAT Artur, SÍK Sándor, *Szent vagy, Uram*, Bp., 1931¹, nr. 276/A) számára készített fordítását adta közre, amely „éneklés céljaira készült és zenei szempontokhoz alkalmazkodott”. A fordítás és az átvételek révén e változat már SÍK Sándor fordításkötetének megjelenésekor egymilliónál jóval nagyobb példányszámot jelentett.

Szentmihályi Mihály 1797-ben kiadott *Egyházi énekes könyvének*¹⁹ bevezetőjében szintén indokolja kötete kiadását:²⁰ az énekeskönyvek hiányával, a szövegek romlásával, értelmi fogyatkozásokkal, az „egyeztető zengések”, valamint szerkezeti hibákkal, hiányosságokkal.²¹ Leírja azt is, hogy Eszterházy Károly püspök megbízásából dolgozott, paptársai segítették őt az énekek szövegeinek alakításában (hosszabbítás, rövidítés, ritmikái javítások).²² A változtatások egy részét tanulmányozhatjuk az *Énekek könyvéből* átvett daraboknál. Átvette az egyik reggeli éneket, a miseéneket és néhány kivételtől eltekintve az ünnepi énekeket, legtöbb esetben változatlanul, de átfogalmazott strófa és rövidített változat is akad. Ilyen ének található például *Kisasszony napján* vagy a *Boldog Asszony Fogantatása napján*. Nótajelzéseiben – valószínűleg, mert az *Énekek könyvében* nincs nótajelzés – a nóta megadása előtt feltünteti azt is, hogy: „Tulajdon. Vagy: ...”

A kötetben két *Te Deum*-változat található. Egyik a Pázmány-féle hagyományos szöveg, az első és második kötetben is közölve,²³ a másik strófa képlete ugyanolyan, mint Ányosé (a8a8b7b7c8c8d7d7), de szövege eltérő, szintén a második kötetben. „Nóta. Tulajdon.”²⁴

Alább két *Te Deum*-fordítást közlünk, sorokra tördelve. Az *Énekek könyvének Te Deum*ához nincs se kotta, se nótajelzés. A szöveget átvette, második *Te Deum*ként²⁵ Bozóky Mihály énekeskönyve,²⁶ kottát is adva a strofikus vershez.²⁷ A Dőri énekes-

¹⁹ SZENTMIHÁLYI Mihály, *Egyházi énekes könyv*, I–II, Eger, 1797–1798.

²⁰ Az énekeskönyv létrejöttének folyamatáról: RAJECZKY Benjamin, *Szentmihályi Mihály „Egyházi énekes könyv”-ének (1797–98) hangjegyes tervezete*, Vigília, 1984, 172–174; BÁRDOS Kornél, *Eger zenéje, 1687–1887*, Bp., Akadémiai, 1987, 36–40.

²¹ „Nyilván való az, hogy Hazánkban irás-béli számtalan új Énekek a` régiekhez férkeztek, mellyeknek nótái ditséretesek ugyan, és szív-ébersztők; de azok közül némellyeknek értelmi vagy homályosan, és fogyatkozásokkal írva vagynak, és a` Verseknek egyeztető zengései azokban hibáznak. Az-is való: hogy a` jelesbb Csíki Énekes Könyvnek (mely 1719-dikben nyomtatott, életemet előzi esztendővel) és több régieknek nyomtatványi vagy éppen el-fogytak, vagy pedig el-fogyása miatt drága áron vétetnek, ez okáért a` Kántorok gyakorta némelly jövevény, írott hibás Énekeket akarattok ellen-is kéntelenítetnek énekelni. – Talátnak ugyan mostan-is, fő-képpen a` Dunán-túl ékes versekkel készítettett némely Könyvetskék: de ezekben a` Romai Keresztény Anyaszentegyháznak egész esztendő-béli szokott rend-tartása szerint, úgy a` különös szükségek', és Temetések' idején való Énekek-is foglalva nintsenek: a` Szelepcsényi régi Énekes Könyvben-is ez iránt fogyatkozás lévén, panasz vagon ellene. Az okáért mind Város, mind Falu-béli Kántoroknak bővebb Énekes Könyv szükséges.”

²² „Innét lött, hogy Méltóságos gondoskodó Lelki Fő-Pásztorunk szokott vigyázásából olly Rendelést tenni méltóztatott, hogy Püspöki tágas Megyéjében egy Énekes új Könyv egybe szedettné, és világosságra botsátatna. [...] Némelly régi Énekek, változás nélkül a` Népnek kedve-szerént, meg-hagyattak; némellyek pedig Papi Társaim' itélete-szerént-is meg-hosszabítottak, vagy rövidebb számba vétettek. Nem különben, a' melly Versekben a' sylabák, vagyis betűk öszve-foglalási többek, vagy kevessebbek valának, meg-jobbítottak.”

²³ I. kötet, 441–442. Ugyanez: II. kötet, 80–81. A kötetek részjelzései szerint egy műről van szó, az első *Te Deum* a harmadik rész végén, a második pedig a negyedik részben található.

²⁴ II. kötet, 81–82. (Szövegét lásd szövegközlésünkben.)

²⁵ Az első Pázmány Péter szokásos, néhány helyen változtatott szövege.

²⁶ BOZÓKY Mihály, *Katolikus kar-béli kótás énekeskönyv*, Vác, 1797, 187–188. Az *Énekek könyvéből* más ének átvételére nem találtunk példát.

²⁷ Talán erre a dallamra hivatkozik Szentmihályi Mihály.

könyvben *Te Deum laudamus Hungarice* felirattal kétsoronkénti strófákba másolták be, az utolsó két strófa (Engedgyed-től) kivételével.²⁸ A két közölt strofikus *Te Deum* formájában, terjedelmében és tartalmában is teljes egyezést mutat, sőt a hatodik strófában valószínűleg a fordítások sem függetlenek egymástól. Azt feltételezzük, hogy nem a közismert latinból, hanem attól eltérő, de azonos szövegből fordították mindkettőt. Bennük annak a folyamatnak a részét szemlélhetjük, amelyben a liturgikus szövegek strofikus formai köntösbe kényszerülnek.²⁹ Az *Énekek könyvében* imák közt található *Te Deum* a kötet énekeinek mintájára tördeltük sorokra, a rövidebb sorokat beljebb kezdve.³⁰

Függelék

I. [ÁNYOS Pál], *Énekek könyve*, Pest, 1785, 282.

A' Te Deum laudamus

[1] Téged Isten mi ditsérünk,
szieinkből hozzád térünk.
Tégedet mi vallunk tsak
egyetlen egy Urunknak,
egész világ nem foghattya
a' felségedet Mennyei Atya,
téged tisztel minden hiv,
minden Lélek, nyelv, és sziv.

[2] A' Menny minden Angyalokkal,
mindennémü hatalmakkal,
igy mond Kerubimokkal,
és a Szeráfimokkal:
Szent, Szent, Szent vagy Seregeknek
Ura, földnek, és Menny
világ tellyes hireddel,
és nagy ditsőségeddel.

[3] Kórusa Apostoloknak,
Prófétáknak, Martyroknak

²⁸ Dóri ék., 95v–96. STOLL Béla, *A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája*, Bp., Akadémiai, 1963¹, nr. 269. (Az alapszöveget 1763–1774 között író Kovács István dóri iskolamester kezétől eltérő írásképpel.) – Feljegyzéseink szerint Vöcsey János énekeskönyvében (269) is megtalálható ez a változat. STOLL, *i. m.* szerint (nr. 244) a főszöveg törzsetől elkülönülő, későbbi írás.

²⁹ Vö. DOBSZAY László, *A népének hazai története: Tények és tanulságok*, Vigilia, 1972, 241.

³⁰ Vö. az ugyanilyen strófaformában írt *Szent Pál fordulóján* (*Ki e' Világot meg veti...*, p. 52). Szentmihályi (p. 345) nótajelzése ehhez az énekhez: „Nóta. Tulajdon. Vagy: Ditsértessél óh Mária!”

neked ditsőséget ad,
Téged örökké imád,
Anyaszentegyház, vigszágban
tégedet egész világban,
egy Istennek, Fiaddal,
és a' Szent Lélekkel vall.

[4] Oh Királlya ditsőségnek,
fejedelme békességnek,
Isten Atyád örök, nagy,
egyetlen egy Fia vagy,
rabságunkat ugy sajnáltad,
hogy szüz méhét nem utáltad,
mi nekünk meg engedté,
magad halált szenvedté.

[5] És így ajtaját Mennyeknek,
fel nyitottad az híveknek,
most az Atyád jobján ülsz,
és mi rajtunk könyörülsz,
de világ végén el jövé,
velünk igazságot tévé,
mindnyájunk Birája lész,
mindenektől számot vész.

[6] Kérünk tehát buzgosággal,
kérünk alázatossággal,
irgalmazz szolgálidnak,
kegyelmezz fiaidnak.
Ne nézz sok számu vétkükre,
gonoszságinkra, bününkre,
tekénts azon drága vért,
kit öntöttél Lelkünkért.

[7] Engedgyed Mennybe mehessünk:
Szentekkel részesülhessünk
végtelen örömdben,
örök ditsőségdben,
népedet oh üdvözítsed,
örökségedet segétted,
azt vezérlyed, igazítsd;
azt vég nélkül magosítsd.

[8] Minden nap imádásokkal,
kezd nálunk és áldasoddal,
ma késéttbe ne vigy,
nékünk ma kegyelmes légy,
bizodalom benned vagyon,
nagy irgalmad el ne hagyjon,
benned reménységem van,
kártól lészek ártatlan.

II. SZENTMIHÁLYI Mihály, *Egyházi énekes könyv*, II, Eger, 1798, 81–82.³¹

Ugyan azon Hymnus. Nóta: Tulajdon.

1. Téged' Isten magasságban,
itt dicsérünk buzgóságban,
Téged vallunk Urunknak,
egy igaz Alkotónknak,
örök Atya Isten Te vagy,
véghetetlen Hatalmad nagy,
földi népek ditsérnek:
és Uroknak ismérnek.
2. Az Egek, és Kerubimok
minden Karok, Szerafimok,
Téged' Istent áldanak,
együtt így kiáltanak:
Szent az Isten, bizony Szent, Szent,
Sabaótnak Istene Szent,
Ég 's föld ditsőségeddel
tellyesek Felségeddel.
3. Seregi Apostoloknak,
Prófétáknak, Mártyroknak,
Tégedet magasztalnak,
és minnyájan szolgálnak;
Anyá-Szent Egyház vígságban,
Tégedet egész Világban,
egy Istennek Fiaddal,
és a' Szent Lélekkal vall.

³¹ A strófánként külön bekezdésben álló éneket itt is sorokra tördeltük.

4. Kristus Te vagy ditsóságnek,
Királlya a' békességnek,
Isten Atyád örök 's Nagy,
Te egyetlen Fia vagy,
rabságunkat meg sajnáltad,
Szűznek méhét nem útáltad,
értünk halált szenvedtél,
mi nekünk meg engedtéel.
5. Bé zártt ajtaját Egeknek
meg nyitottad az Hiveknek;
most Atyádnak Jobbján ülsz,
és mi rajtunk könyörülsz,
ismét Világra jövendesz,
és igazságot téendesz,
Világ' Birája léssesz,
mindentül számot vészesz.
6. Kérünk azért buzgósággal,
kérünk alázatossággal,
Irgalmazz szolgálóidnak,
kegyelmezz fiaidnak,
ne nézd sok számú vétünköt,
ne nézd gyarló esetünket,
tekintsd azon drága Vért,
mellyet ontál Lelkünkért.
7. Adgyad, hogy Menybe mehessünk,
Szenteiddel örvendhessünk
örök Boldogságodban,
ditsó Szent Országodban,
oltalmazd Uram népedet,
áld meg te örökségedet,
vezérelj, 's gyámolítsad,
örökké boldogítsad.
8. Minden nap áldunk Tégedet,
és ditsérjük Szent Nevedet,
e' nap' kísértetektől
örizz minden vétektől,
irgalmad rajtunk maradgyon,
reménységünk benned vagyön,
benned bízunk örökké,
mind örökkön örökké. Amen.

GYAPAY LÁSZLÓ

AZ AKADÉMIAI KRITIKA ÉS KÖLCSEY

A' Magyar tudós Társaság' alaprajza a „Munkák megbírlása” című pontjában ki mondja: „A' munka becsének köz hirül adása, a' jó 's rossz kimutatása, mind az olvasó közönségnek, mind az írói pályára indult ifjuságnak hasznos utmutatásul szolgálván, a' tudós Társaság ügyelni fog arra, hogy bármely nyelven írott munkák', értekezések' (akár a' Társaság' tagjaitól, akár más szerzőktől származzanak ezek) tulajdonságai, tudományos és erkölcsi hasznai, valamint szinte [ügyszintén] fogyatkozásai és tévedései szorgos gondnal, de mégis tiszta szelíd lélekkel ítéltesenek meg. Ezen bírák azonban sohase feledjék, hogy munkás hivatalok egyedül csak a' honni nyelv míveltetésére, és az ezzel öszveköttöt tanultságra vagy szorítva; a' haszontalan, szívet lelket ingerlő, a' szép egységet dülő vetélkedésektől, úgy a' vallást, az ország' polgári állapotját és polgári kormányát illető, vagy akármely más politikai tárgyak vitatásától óvják magokat. Ezen megbírlásokat a' Társaság, folyó-iratában, melly egyszer'smind különbféle tudományos jelentéseket is veszen-fel, fogja kiadni.”¹ *A' Magyar tudós Társaság' Rendszabásai* a 7. pontban ugyanilyen módon intézkedik a megjelenő könyvek recenzeálásáról: „A' nyomtatásban megjelent munkákat szoros, de egyenes vizsgálat alá veszi; a' legjelebbeket megjutalmazza, 's bírlásait valamint tudományos hirdetményeit közre ereszteti.”² A rendes tagok feladatáról szólva az *Alaprajz* az idézetekkel összhangban így rendelkezik: „Kötelessége minden rendes tagnak a' jutalomkérdésekre bėjött feleleteket, mellyek mindig legalább is három, vagy helybeli, vagy vidéki taggal e' végett közölve lesznek, szoroson megítélni; nem különben egyéb magyar nyelven irt és kiadott könyveket szorgalmatosan által tekinteni, 's a' mennyire az idő és foglalatosság enged, meg is bíralni, 's ítéletét ezekről is azokról is az Elölülőnek írásba békülden.”³ Bár ez utóbbi esetben nincs szó a bírlatok közzétételéről, az idézett paragrafus jól jellemzi azt a szándékot, hogy a társaság ítélkezzen a látókörébe kerülő szellemi alkotásokról. A köztiszteletben álló intézmény tekintélyével nyomatékosított vélemény veszélyesnek tartott következményei indították Kölcseyt arra, hogy az Akadémia alapszabályában megjelenő tendenciájával szembeszálljon. Csupán néhány héttel korábban, 1831. január 6-án fejezte

¹ *A' Magyar tudós Társaság' alaprajza és rendszabásai*, Pest, Trattner és Károlyi, 1831 (a továbbiakban: MTT Alap 1831), 6–7. Lásd még *A' Magyar Tudós Társaság' Évkönyvei: Első kötet: 1831–1832*, Pest, Trattner–Károlyi nyomtatása, 1833 (a továbbiakban: MTT Évk 1833), 102–103.

² MTT Alap 1831, 20. Lásd még MTT Évk 1833, 112.

³ MTT Alap 1831, 12. Lásd még MTT Évk 1833, 106.

be azt a kritikáról szóló tanulmányát, melyben elemzésre és példákra támaszkodva érvelt amellett, hogy az irodalom területén káros a testületi vélemény érvényesítése.⁴

Az akadémia első nagygyűlésére 1831. február 14. és 24. között került sor.⁵ A február 17-ei ülésen az alaprajzban meghatározott feladatok szerint négy bizottságot nevezett ki az elnöklő gróf Teleki József. A társaság folyóiratának tartalmi részleteire és szerkesztési elveire vonatkozó javaslat megtételére Dessewffy József, Döbrentei Gábor, Kazinczy Ferenc, Kisfaludy Sándor, Kölcsey Ferenc és Tittel Pál lett kijelölve.⁶ Üléseiket a következő napokban tartották.⁷ A tárgyalások érdemi részleteiről egy Döbrentei-levélből csupán annyi tudható, hogy leginkább Kazinczy támogatta Kölcseyt „a’ csak kivonat javallatában, mellyre” Döbrentei azt mondta, „hogymint versel [!] azt lehet tenni szép mív prózájával is, de szoros tudományi munkával nem.”⁸ A bizottság február 20-ára elkészítette a nagygyűlés számára a leendő folyóiratról szóló előterjesztést. A jegyző Kölcsey volt, tehát a határozati jegyzőkönyv megfogalmazása neki tulajdonítható.⁹

A döntő kérdésben a javaslat így fogalmaz:

„Érzi ugyan a’ Küldöttség, hogy a’ M.[agyar] T.[udós] Társaság’ rendszabásai eránt tisztelettel, ’s engedelmességgel illik viseltetni; ’s tudja, hogy ezen rendszabások a’ könyvek’ hasznaikat, ’s hibáikat felfedeztetni kívánják: de midőn a’ javallatba tett kivonatok elfogadtatnak, a’ rendszabásoknak kétképen fog elég tétetni. Mert

1.) A’ kivonat szükség hogy kimerítő legyen, ’s annál fogva a’ könyvfoglalatot, a’ maga jó és rossz oldalával előterjessze. S így a’ figyelmes olvasó a’ rövidségben megkönnyebbitve láthatja az egészet keresztül, és saját ítélő tehetségénél fogva jót rosztól, ’s fogyatkozást hibátlanságtól megválaszthat.

2.) A’ magányos íróktól készült ’s közrebocsátott könyvbírálatok is a’ Társaság’ folyóírásában kivonatok által közöltetni fognak, ’s ennél fogva az olvasó látni fogja: ez vagy amaz könyvről minő ítélet hozott legyen a’ nélkül, hogy a’ Társaság a’ maga tekintetének erejével, azon ítélet elfogadtatására legkevesebbé is befolya.”¹⁰

⁴ KÖLCSEY Ferenc, *Kritika* = KÖLCSEY Ferenc *Összes művei*, I–III, s. a. r. SZAUDER Józsefné, SZAUDER József, Bp., Szépirodalmi, 1960 (a továbbiakban: KÖM2), III, 672–675.

⁵ *A’ magyar tudós társaság nagy gyűléseinek Jegyzőkönyve* (a továbbiakban: NGyJk), Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára (a továbbiakban: MTAK), Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye (a továbbiakban: Kt), RAL K 1353; MTT Évk 1833, 64–70.

⁶ NGyJk, I. gyűlés, 4. ülés, 18. pont, 1831. febr. 17. MTAK, Kt, RAL K 1353. Vö. MTT Évk 1833, 65–70.

⁷ Vö. Kazinczy Ferenc és Kölcsey Ferenc Szemere Pálhoz, 1831. febr. 16. KÖM2, III, 382–383; Kazinczy Ferenc Rummy Károly Györgyhöz, 1831. márc. 8. KAZINCZY Ferenc *Levelezése*, I–XXI, s. a. r. VÁCSY János, Bp., 1890–1911; XXII, s. a. r. HARSÁNYI István, Bp., 1927; XXIII, s. a. r. BERLÁSZ Jenő, BUSA Margit, Cs. GÁRDONYI Klára, FÜLÖP Géza, Bp., Akadémiai, 1960 (a továbbiakban: KazLev), XXI, 476.

⁸ Döbrentei Gábor Kölcsey Ferenchez, 1831. nov. 22. A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteménye, Szemere-tár (a továbbiakban: RGy, SzT), XI, 85.

⁹ Vö. BÁRCZAY Oszkár, *A „Tudománytár” ante actái: Kölcsey, Kazinczy, Vörösmarty, Szalay László*, ItK, 1895, 109–115, 206–214 (a továbbiakban: BÁRCZAY 1895), 109; VISZOTA Gyula, *A „Tudománytár” története*, Akadémiai Értesítő, 1910, 121–136 (a továbbiakban: VISZOTA 1910a), 121–122; *A magyar sajtó története, I, 1705–1848*, főszerk. SZABOLCSI Miklós, sorozatszerk. VÁSÁRHELYI Miklós, szerk. KÓKAY György, Bp., Akadémiai, 1979 (a továbbiakban: MST), 465.

¹⁰ MTAK, Kt, RAL 5/1831. Nyomtatásban megjelent: BÁRCZAY 1895, 110–114.

1831. február 21-én a nagygyűlés az egész ülést a folyóirattal kapcsolatos javaslat megtárgyalásának szentelte, és a bizottság előterjesztését jóváhagyta, csupán annyit módosítva rajta, hogy évente nem kettő, hanem négy kötet megjelenését írta elő. Ezeken túl a nagygyűlés még technikai részletekről intézkedett.¹¹ A következő, február 22-én tartott ülésre maradt a folyóirat címének és a szerkesztő személyének ügye. Az előbbivel kapcsolatban a jegyzőkönyv kimondja, hogy „némely vitatások után ez fogadtatott el a’ küldöttség ajánlása szerint »Tudománytár; közli a’ magyar tudós társaság.«”¹² Szerkesztőnek pedig, „mivel a’ rendes tagok közül senki nem ajánkozott a’ levelező tagok közül Stettner György hites ügyvéd és nemes Torda Vármegye Táblabirája voksok többsége által elválasztott.”¹³ Az ülés eredményét a társaság évkönyve az alábbiakban foglalja össze:

„A’ folyóiratra nézve következőkben lön megállapodás a’ küldöttség véleményének nyomain:

A’ folyóirat osztatik 3 részre: kivonatokra, jelentésekre, mutatóra. Mert birálatok helyett egyik azon oknál fogva is, hogy jobb ha szorosabb kritikát csak külön [értsd: magán] személyek adnak ki mint egész Társaság, inkább olyan célirányos kivonatok’ közlése lett elfogadva, mellynél fogva az olvasó mind az irói világ’ ujságaival juthasson ismeretségbe, mind saját fejével hozhasson arról ítéletet, ha valami könyv hasznos-e ’s reá nézve gyönyörködtető vagy szükséges-e. Így a’ magános Irók által kiadott könyv-birálatok is kivonva közöltetvén az alaprajz kétképen teljessítetik. Kivonatok ’s jelentések továbbá nem csak a’ hazai, hanem a’ mennyire lehet, minden nép literaturájának mostani állapotját terjesszék elő, ’s e’ végett az Országban minden nyomtatóműhely, valamelyik a’ körül lakó tagnak úgy rendeltessék gondja alá, hogy az abban megjelen-tekről az időnként tudósítást küldjön, a’ mit az Előülölő ur később teljesített, ki a’ külföldi mívék megismertetésére nézve szükségesnek talált 7 időszak irást is saját költségén járni kezdte. Határozatott még, hogy mind ez 1831. eleje olta kijött munkákkal kezdessék, ’s az osztályok nem teljes száma miatt a’ tiszteletbeli és levelező tagok is lennének segédül; a’ Titoknok idejét pedig egyéb hivatalos munkái foglalván el, szerkesztő a’ helybeli rendes vagy Pesten lakó levelező tagok közül külön választassék, az Igazgatóság által rendelendő fizetéssel; tekintetbe vévén hogy illy munkához kedve is leginkább kít vonzana. A’ cím lett: Tudománytár. Évenként 4 kötetben. Szerkesztőnek senki sem ajánkozván a’ rendes tagok közül, kiket különben is többféle munka várt, választott Februarius 22d. Stettner György levelező tag.”¹⁴

A nagygyűlés döntései alapján Schedel Ferenc, a társaság segédjegyzője Teleki József által látalmazott szabályzatot állított össze a tagok részére:

¹¹ NGyJk, 1831. febr. 21. 1. nagygyűlés, 5. ülés, 20. pont, MTAK, Kt, RAL K 1353. Viszota tévesen teszi a javaslat megtárgyalását február 27-ére: VISZOTA 1910a, 121–122.

¹² NGyJk, 1831. febr. 22. 1. nagygyűlés, 6. ülés, 22. pont, MTAK, Kt, RAL K 1353.

¹³ NGyJk, 1831. febr. 22. 1. nagygyűlés, 6. ülés, 24. pont, MTAK, Kt, RAL K 1353. A vita egy részletéről lásd Kazinczy Ferenc Wesselényi Miklóshoz, 1831. márc. 11. KazLev, XXI, 484.

¹⁴ MTT Évk 1833, 68–69.

„A’ magyar tudós társaságnak, első nagy gyűlésében hozott, végzéseinek azon pontjai, melyek minden rendbeli tagoknak zsinórmértékül szolgálnak munkálódásaikban.

I.

A’ Tudománytárra nézve.

1. A’ kritika a’ Tudománytárból kizáratik, ’s helyette a’ megismértetendő munkák’ kivonatai adatnak.

2. A’ megismértetendő munkák közé tartoznak – a’ szorosán úgy nevezett theologiai és politikaiakon kívül – nem csak a’ hazai, hanem a’ külföldi jelesebb elmetermékek is, mindnyájokat 1831. esztendő’ elejétől számítván.

3. A’ kivonás alá nem eshető apróságok ’s fenn nevezett két rendbeli munkák csak czímeiknél fogva hozatnak ismételbe.

4. Hogy a’ kivonat kimerítő legyen: szükség a’ könyvfoglalatot a’ maga jó és rossz oldalával előterjeszteni. Így a’ figyelmes olvasó a’ rövidségben megkönnyebbítve láthatja az egészet keresztül, és saját ítélő tehetségénél fogva jót rossztól megválaszthat.

5. Magányos íróktól készült ’s közrebocsátott könyvbírálatok is közöltetnek kivonatok által.

6. A’ költői művek közül a’ nagyobb kiterjedésűek p. o. színjátékok, elbeszélések stb. kivonatokban és mutatóhelyekkel; a’ kisebbek, p. o. lyraiak, megnevezés és mutatóhelyek által fognak ismeretbe hozatni.

7. A’ két két tagnak kiadott munkák’ kivonatai heti ülésben felolvasatnak, ’s egyiknek hiánya a’ másiktól pótoltatván-ki, az így támadt és elfogadott kivonat vetetik-fel a’ Tudománytárba.

8. Mivel pedig a’ társaság’ minden osztályai még nincsenek teljes számmal, nehogy a’ kivonatok’ kétszeres készülmódja csonkulást szenvedjen: addig is, míg az osztályok betöltetnének, a’ tiszteletbeli ’s levelező tagok közül, ha szükség, segédek rendeltetnek.

9. A’ jelentések’ és mutató’ készítése a’ szerkesztő tiszte lészen.

10. A’ Tudománytárból 1832-diki József napjától fogva minden pesti vásárban egy, határozatlan nagyságu, mutatóval ellátott kötet jöend-ki.”¹⁵

A különösebb probléma nélkül elfogadott szabályokat egy hónap múlva éppen az a Kazinczy sértette meg elsőként, aki az illetékes bizottság tagjaként a kritikával szemben a kivonatok készítését támogatta.¹⁶ Szalay László *Bimbók* című verseskötetéről és „Lassú István’ Horáthhoz magyar nyelven dolgozott Jegyzései felől” írott akadémiai munkájának bevezetőjében ezekkel a magyarázkodó sorokkal fordul az üléshez: „Társaságunk’ törvényei Kivonatot kívánnak, magasztalás és feddés nélkül, ’s nem a’ Vélekedő’, hanem az Író’ értelmét akarják hallani. Igyekeztem el nem térni az előmbe szabott rendeléstől, de minden törekedéseim mellett sem tudtam úgy szólani lyrai költések felől, hogy

¹⁵ MTAK, Kt, RAL 48/1831. E jelzet alatt a Schedel által jegyzett és Teleki által láttamozott kéziratot túl egy teljes és egy töredékes litografált másolat található. Egyiken sincs dátum. Szövegünket a litografált másolat alapján közöljük, hiszen ez a változat jutott el a tagokhoz. Korábban közölve: BÁRCZAY 1895, 114–115.

¹⁶ Vö. Döbrentei Gábor Kőlcsey Ferenchez, 1831. nov. 22. RGY, SzT, XI, 85.

ítéletemet ne hallassam. Elakadván így, az által közelítettem tisztem' teljesítéséhez, hogy sem javalataimban ne találtathassam nem hív tömjénezőnek, sem élesnek feddéseimben. Véleményemet, úgy hiszem, pirulás és neheztelés nélkül fogná olvashatni maga az Író is."¹⁷ Amikor Kazinczy március 21-én¹⁸ a kisgyűlésben felolvasta a *Bimbókról* írott kritikáját, az ülés átdolgoztatta vele munkáját. Ez az utasítás nem derül ki a jegyzőkönyv szűkszavú bejegyzéséből,¹⁹ de utalás történik rá az április 5-én tartott ötödik ülés összefoglalójában, ahol a további események is rögzítve vannak: „Felolvastatik Kazinczy Ferencz rendes tagnak a' 4-dik ülés észrevétele szerint változtatott megítélése a' Bimbókról [ennek a változatnak a kéziratát a RAL iratai között nem találtuk]; mellyről Vörösmarty azt jegyezvén meg, hogy ez még mind tovább ment a' javallott kivonatnál; ámbár az köz akarattal meg ismertetett, hogy a' héti ülések a' köz gyűlésben megállapítottakat változtatni nem akarják: hanem minekutána azon javallat, kivált versek körül bajosan teljesíthető, 's az azt támogató Acta eruditiorum²⁰ kivonatai is engedék az ítélet csinos kimondását beléjek folyni; 's többen is a' tagok közül azt mondák, miért ne lehetne vélekedést is oly nemes tónussal a' kivonatba ejteni, mint a' millyennel az alaprajz ohajtja, az ment határozásba: tétessék ez most a' levéltárba, 's terjesztessék majd az illy módu megítélő javallat a' jövő őszi nagy gyűlés eleibe; 's Vörösmarty rendes tag meglett kérve, hogy addig is adja ő mustráját az ő vélekedése szerint készülni kellő kivonatnak, mert épen azon mód kikapását kell keresni, melly az Író lelkét is felfogja, 's érdem és nem-érdem szineit eléterjesztvén az olvasót is vezeti: de a' Szerzővel minden esetre illendőséggel bánik, a' nemzeti tudós társaság méltóságát se' csökkenti, 's azomban a' kivonat száraz csontvázába életet önt."²¹

Vörösmarty eleget tett a felkérésnek, és az április 18-án tartott ülésre a szabályzat utasításait pontosan betartva elkészítette a mintának szánt kivonatot, mely a kötet tartalomjegyzékéből és őt, a gyűjteményre jellemzőnek ítélt vers idézéséből állt. Ehhez csatolt

¹⁷ MTAK, Kt, RAL 9/1831. Korábban részben közölve: BÁRCZAY 1895, 115. Mivel az irat „Méltóságos Gróf Elölülő Urak, Tekintetes Társaság” megszólítással kezdődik, Bárczay Oszkár Teleki Józsefhez szóló levélként publikálta Kazinczy sorait. Hasonlóan járt el: KazLev, XXI, 495–496; VISZOTA Gyula, *Kazinczy Ferenc működése az Akadémiában*, Akadémiai Értesítő, 1909, 651–670.

¹⁸ Nem márc. 31-én! Vö. VÖRÖSMARTY Mihály *Összes művei*, XVII–XVIII, szerk. HORVÁTH Károly, TÓTH Dezső, *Levelezése*, I–II, s. a. r. BRISITS Frigyes, Bp., Akadémiai, 1965 (a továbbiakban: VÖRÖSMARTY 1965), XVIII, 286.

¹⁹ *A' magyar tudós társaság kis gyűléseinek Jegyzőkönyve* (a továbbiakban: KGyJk), 1831. márc. 21. 4. ülés, 19. pont, MTAK, Kt, RAL K 3989. Kazinczy márc. 21-éről keltezett kéziratát lásd MTAK, Kt, RAL 9/1831; közölve: BÁRCZAY 1895, 206–209.

²⁰ Otto Mencke által 1682-ben alapított, latin nyelvű, Lipcsében havonta megjelenő, tudományos folyóirat.

²¹ KGyJk, 1831. ápr. 5. 5. ülés, 25. pont, MTAK, Kt, RAL K 3989. Az idézett forrásokból nem lehet igazolni – mint ahogy a szakirodalom néhol állítja –, hogy Vörösmarty már márc. 21-én kifogásolta Kazinczy eljárását: BÁRCZAY 1895, 209; VÖRÖSMARTY 1965, XVIII, 286. Ez utóbbi helyen az is olvasható, hogy a *Bimbókat* eredetileg Kazinczynek és Vörösmartynak kellett ismertetnie, holott Vörösmarty csak azért írt a kötetéről, hogy példát adjon a szabály szerinti kivonatra. Eredetileg Szemere Pálnak kellett volna másodikként kivonatolni a kötetet, de az Akadémia irataiban nincs nyoma, hogy ő ezt a feladatot teljesítette volna. Lásd KGyJk, 1831. márc. 7. 2. ülés, 7. pont, és 1831. márc. 21. 4. ülés, 19. pont, MTAK, Kt, RAL K 3989; Kazinczy Ferenc Kölchsey Ferenchez, 1831. márc. 4–10. KazLev, XXI, 469.

egy fejtegetést, mely a bírálat és kivonat vitatott kérdését boncolgatta, és oda jutott, hogy mind a két műfajt mellőzni kellene a tagok feladatai közül, hogy több idejük jusson eredeti munkák írására.²² A kisgyűlési jegyzőkönyv a következőképpen összegzi az április 18-án történteket: „Beadja Vörösmarty Mihály rendes tag a’ minapi [1831. április 5.] reábizás szerént kivonatját a’ Bimbokból; mellyben úgy fogá fel, a’ mint egy a’ mellé tett véleményben mondja, az elfogadott javallatot: a’ hogyan itt áll kivonatja; t. i. minden ítélete érzetése nélkül tesz az olvasónak 5. versdarabot eleibe, hogy abból az Író minéműségét tulajdon maga vegye ki. Azon ok – ezt adja elé véleményében, inkább birhatná a’ társaságot a’ már elfogadott javallattól el állásra, hogy félszámmal lévén még most a’ tagok, hagynák a’ folyóirat kiadását későbbre; mert külömben megtörténhetik, hogy majd szüntelen azt fessegetjük mit ’s hogy’ irtak mások, míg magunk a’ sok kritikázás miatt semmit se irhatunk. Minek literaturánk csekély-, ’s ugymondva mezővárosának olly roppant nagy kritikai kapu? E’ helyett töltenék el Évkönyveinket sűrűbben eredeti értekezéseink; ’s minden tag dolgozzék szorgalmatosan osztályában. Ha pedig, írja tovább, csakugyan kivonatok helyett a’ kritika fogadtatik el: legyen az teljes szabadságában, ’s a’ társaságra nézve csak kettő legyen kikötve: a) hogy a’ bíráló neve alá legyen írva; ’s így a’ kritika ne az egész társaság nevében dicsérjen, vagy sujtson. b.) A’ recensio felolvastassék az ülésben, melly ha jónak nem találná, minden változtatás nélkül tetesse félre. Vagy, szóll a’ Vélemény Írója, legyen szabad kinek miképen tetszik recensiót vagy kivonatot készíteni; ’s névvel és név nélkül ezek a’ folyóiratban vegyest álljanak. – Mind ezekre az ülés azt végezte, hogy terjesztessék majd ezen vélemény a’ nagy gyűlés eleibe, addig pedig folytassák az elfogadott javallat értelmében a’ tagok ebbeli munkájokat, midőn így mind az övékből, mind a’ vidéki rendes tagok e’ tárgybeli dolgozások minéműségéből ki fog következni azon lélek, mellyel a’ folyóirat tulajdonképen készítettessék.”²³

A kisgyűlés március 21-én megtartott üléséről, tehát arról, melyen először hangzott el a bírálat a *Bimbókról*, Kazinczy számolt be Kőlcseynek: „A’ minapi harmadik²⁴ héti és hétfői gyűlésben is csak a’ most kijött könyvek osztogattattak ki *kivonás* végett. A’ Szalay László Bimbóji felől ezen utolsó ülésünkben én olvasám fel Relatiómat, előre bocsátván hogy ámbár Statútumaink a’ recensiót, magasztalást, feddést eltiltották, én még is recensiót adok, mert versekről külömben relatiót, kivonást tenni nem tudtam. (Pali [Szemere Pál] ezt már az ülés előtt látta, ’s javalta.) – Az ülés azt kívánta tőlem hogy tisztára írva adjam be, Döbrentei pedig, hogy ki ne adjam a’ Tud[ományos] Gy[űjtemény]ben vagy máshol, mert megtörténhetnék, hogy az Academia használhatja.”²⁵ Az idézett jegyzőkönyvi bejegyzés szerint persze a tisztára írás nem csak a kézirat írástechnikai letisztázását jelentette. Az eseményekről a Vörösmarty fellépése utáni pil-

²² MTAk, Kt, RAL 16/1831. Mind a két iratot közli: BÁRCZAY 1895, 209–213; a könyvkivonatot lásd VÖRÖSMARTY Mihály *Összes művei*, XVI, szerk. HORVÁTH Károly, TÓTH Dezső, *Publicisztikai írások, akadémiai és Kisfaludy-társasági iratok*, s. a. r. GERGELY Pál, Bp., Akadémiai Kiadó, 1977 (a továbbiakban: VÖRÖSMARTY 1977), 129–132; a fejtegetést lásd a levelek között, VÖRÖSMARTY 1965, XVIII, 12–15.

²³ KGyJk, 1831. ápr. 18. 6. ülés, 33. pont, MTAk, Kt, RAL K 3989.

²⁴ Helyesen: negyedik. Vö. KGyJk, 1831. márc. 21. 4. ülés, 19. pont, MTAk, Kt, RAL K 1389.

²⁵ 1831. márc. 24. KazLev, XXI, 499.

lanatban Szemere is küldött egy szűkszavú, és ezért homályos tudósítást Kölcseynek: „Az Academia elakadt. Nem tudnak extrahálni gáncs v.[agy] javallat nélkül.”²⁶

Kölcseyt nemcsak elvi szinten érintette az ügy. Neki, mint rendes tagnak kötelessége volt az Akadémia folyóirata számára a megjelent könyvek szemlészésében részt venni. Így osztották rá Horvát Endre *Árpádjának* ismertetését,²⁷ és ennek kapcsán kapott munkájához Döbrenteitől olyan útmutatást, melyen meglepődött: „jegyzéked – írja az Akadémia titkáranak egy általunk nem ismert szövegre utalva –, mi mellett a’ könyvet megküldéd, *ítélő* kivonatról szoll. Nem nyilván rendszabásainkkal ellenkezik e ez? Hiszen mi ketten benne valánk a’ küldöttségben, melly az ítéletek ellen nyilatkoztatta ki magát; ’s mellynek véleménye a’ Társaság által elfogadtatott! Az én kivonatom *ítélő* nem lesz.”²⁸ Döbrentei nem késlekedett a válasszal, és az ügyben érintett Szalay Lászlóra hivatkozott, aki ez idő tájt lett Kölcsey patvaristája, és utazott hozzá Nagykárolyba:²⁹ „A’ derék Szalay által megizentem, miként értém a’ meg *ítélő* kivonatot. Itt az ülésekben u.[gy] m.[ond] a’ kivonatok megítélésekké lettek ’s mintegy recenziókká [...]. Küld Te csak egyedül kivonatotad magadhoz hasonlóan maradtan, erősb helyeket és érzésed szerint lankadtabbakat kiirva.”³⁰ Kölcsey Horvát Endre *Árpádjának* kivonatát szigorúan úgy készítette el, hogy került benne minden értékelő mozzanatot, arra vonatkozó forrás pedig nem áll rendelkezésünkre, melyből Döbrentei üzenetére és levelére való reflexiójára tudnánk következtetni. Az ügyben dönteni hivatott nagygyűlés előtt az Akadémia titkára leveleiben még visszatér a Tudománytár ügyére, és tájékoztatja barátját a helyzet alakulásáról: „Mi történik a’ kivonatok szellemével a’ következő nagy gyűlésen? meglássuk. A’ többség eddig kritikát is elegyíte belé. Némellyek későbbre akarják a’ tudománytár kiadatását ’s hogy addig csak catalogus jelenjen meg a’ magyar kir.[ályi] birodalomban kijött könyvekről.”³¹

A Tudós Társaság 1832. március 5. és 12. között megtartott második nagygyűlése több napirendi pont keretében foglalkozott a Tudománytárral kapcsolatos ügyekkel, közülük is a legfontosabbal: kritikákat vagy kivonatokat tartalmaz-e a folyóirat. A március 7-én tartott 3. ülés Teleki elnökletével, Széchenyi jelenlétében tárgyalta a kisgyűlés előző évi felvetéseit. A jegyzőkönyv a következőket örökítette meg: „A’ M.[éltóságos] Elölülő [Teleki József] ur azon tárgyak folytatólagos felvételét rendelvén,

²⁶ Szemere Pál és Almási Balogh Pál Kölcsey Ferenchez, 1831. ápr. 21. RGy, SzT, XI, 39.

²⁷ KGyJk, 1831. márc. 21. 4. ülés, 20. pont, MTAK, Kt, RAL K 3989.

²⁸ Kölcsey Ferenc Döbrentei Gáborhoz, 1831. okt. 21. KÖM2, III, 406–407.

²⁹ Vö. Kölcsey Ferenc Szalay Lászlóhoz, 1831. okt. 22. KÖM2, III, 407–408; Szemere Pál Kölcsey Ferenchez, 1831. nov. 7. Szemerei SZEMERE Pál *Munkái*, I–III, szerk. SZVORÉNYI József, Bp., Franklin, 1890 (a továbbiakban: SZEMERE P. 1890), III, 235; Bártfay László Kölcsey Ferenchez, 1831. nov. 9. BÁRTFAY László *Naplójából, I, 1838–1841*; BÁRTFAY László *Naplója, II, 1849–1851 és válogatott levelei Kölcsey Ferenchez*, I–II, kiad. JENEI Ferenc, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum–Népművelési Propaganda Iroda, 1969 (Irodalmi Múzeum, 4–5) (a továbbiakban: BÁRTFAY 1969), II, 161; Kölcsey Ferenc Bártfay Lászlóhoz, 1831. nov. 22–23. KÖM2, III, 409; Kölcsey Ferenc Szemere Pálhoz, 1831. nov. 22. KÖM2, III, 411.

³⁰ Döbrentei Gábor Kölcsey Ferenchez, 1831. nov. 22. RGy, SzT, XI, 85.

³¹ Döbrentei Gábor Kölcsey Ferenchez, 1832. febr. 20. RGy, SzT, XII, 6. Lásd még Döbrentei Gábor Kölcsey Ferenchez, 1832. jan. 25. RGy, SzT, XII, 3.

mellyek a' héti ülésekből a' nagy gyűlésre utasítottak, felolvastatik 1^{ször} az 1831diki 5d. kisülési 25^d pont, 's a' 6^d ülési 33d pont [mindkettő idézve feljebb], mellyek szerint kívánatos volna a' Tudománytárban megjelenendő kivonatokba ítéletet is befolyasztani. Hosszas vitatások után ezen ajánlás elfogadtatik, 's az határoztatik, hogy illy benyújtott dolgozat felolvasásakor mindenki jegyeznél-fel azt, elfogadhatónak véli-e azon bíráló kivonatot, 's mélyly ne talán teendő változtatások mellett, vagy épen el nem fogadhatónak, 's ezen így jegyzett voksok idegen kéztől írva nyújtassanak-be a' legközelebbi ülésben, a' resultatumot az Elölülő közölje. Vagy ha a' recensio szerzője távol volna, közöltesse a' titoknok által az illető taggal, ki is munkáját a' mennyiben lehet az ülés inyéhez alkalmaztatván 's újra beadván, ha új felolvasatáskor helybenhagyást nyer, felfog vétetni a' Tudomány-tárban. Egyébiránt minden tagnak jusa van a' reá bízott munkát ollynnak nyilatkoztatni, melly recensiót nem érdemel; a' mikor az elmellőztetik; de más felől is a' társaság semmi nemű felelet' terhét [felelősséget] magára nem vállalván megkívánja, hogy minden Szerzők neveiket vagy választott névjeleiket aláírják."³² A nagygyűlés tehát zöld utat adott a kritikai észrevételeknek, és bár a megjelenésre szánt szövegek testületi ellenőrzésének jogát fenntartotta, a recenzióra hárította a teljes felelősséget. A vita részleteiről keveset lehet tudni. Bajza József egy áprilisi levelében azt írta, hogy Teleki és Széchenyi erőszakosságig menően támogatták a kritikák ügyét,³³ míg Kölcsey jóval később arról értesült, hogy Wesselényi nagyon határozottan a kivonatok mellett lépett fel.³⁴ Erre a szembeállásra Széchenyi naplójában is található utalás, de három sor törlése miatt a szöveg nem teljesen világos.³⁵ A kérdés fontosságát mutatja, hogy a következő nap a Tudománytár ügye láthatóan spontán módon újra a megbeszélés tárgya lett, és a nagygyűlés további részletekről rendelkezett: „Szóba jövén újra azon útmód, mellyet a' társaság a' könyvek megismertetésében ezen túl követend; mivel egy részről azon okok, miknél fogva az első nagy gyűlésben a' tagok többsége a' kritika' helyébe kivonatokot rendelt, újra meghányatván nem látszának elegendőknek azon útnak további követésére; más részről pedig a' pusztá kivonatok vagy nem eszközölhetőeknek vagy becs nélkülieknek tapasztaltattak az határoztatik, hogy az ebbeli beküldendő dolgozatok »Bírálat« vagy »Megismertetés« nem többé »Kivonat« nevet fognak viselni; ám-bár a' bíráló mindég el nem kerülheti vagy legalább célirányosnak találhatja a' munka tartalmát is vagy kivonat, vagy egyes helyek kiemelése által megismertetni. Ezen szempontból véve t. i. a' kivonat vagy az ejtett ítélet' támogatására, vagy egyenesen a' munka jó vagy gyenge oldalainak kitüntetésére 's így csak azon fő célra szolgál, mellyet a' rendszabás parancsol, t. i. hogy a' község [közönség] ítéletet, az író oktatást vegyen, 's

³² NGyJk, 1832. márc. 7. 2. nagygyűlés, 3. ülés, 27. pont, MTAK, Kt, RAL K 1353.

³³ Bajza József Kölcsey Ferenchez, 1832. ápr. 20. R. [CSÁSZÁR Elemér], *A Szemere-tár Bajza-levellei*, ItK, 1910, 226–243, 364–377 (a továbbiakban: CSÁSZÁR 1910), 241. Idézte alább.

³⁴ Kölcsey Ferenc Wesselényi Miklóshoz, 1832. szept. 26. KÖM2, III, 446. Idézte alább.

³⁵ Gróf SZÉCHENYI István *Naplói*, IV (1830–1836), szerk., bev. VISZOTA Gyula, Bp., a Magy.[ar] Tud.[ományos] Akadémia hozzájárulásával kiadja a Magyar Történelmi Társulat, Sylvester Irodalmi és Nyomdai Intézet, 1934 (Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai) (a továbbiakban: SZÉCHENYI 1934), 249.

ne valamely munka breviarumát.³⁶ Ugyanezen a napon arról is döntés született, hogy a folyóirat első kötete a kolera és a szabálmódosítások miatt a tervezettől eltérően csak 1832 novemberében jelenjen meg.³⁷

Kölcsey megyei elfoglaltsága meg egy homloksérülés miatt nem tudott Pestre utazni a nagygyűlésre,³⁸ és így barátaitól próbált híreket szerezni az Akadémián történekről. „Várva várom a’ híreket az Academia’ gyűléseiről – írja Bártfaynak –, ’s Te bizonyosan eléggé kegyes leszesz, azokat velem közleni.”³⁹ Bártfay hamar válaszolt, de információval nem tudott szolgálni: „Mik történtenek a’ Tudós Társaság’ gyűléseiben? elmondta eddig a’ Helm.[eczy] újsága. Én ugyan annál többet nem tudok, mert én egyetlen egy ülésökben sem valék, és pedig szánt szándékkal.”⁴⁰ Bár a sajtóban megjelent tájékoztatás a nagygyűlésről, a Kölcseyt talán legjobban érdeklő kérdésről, a recenzió kontra kivonat ügyről egyáltalán nem esett szó. Bajza az, aki végül pontosan tájékoztatja Kölcseyt: „Feljöttét, kedves barátom uramnak, a’ Tudós Társaság’ nagy gyűléseire mindnyájan igen ohajtva vártuk ’s bár megtörténhetett volna, úgy talán némely végzések masként fogtak vala kiesni. – A’ kritika a’ tudománytára nézve – a’ mit hihetőleg már tud is, barátom uram – megállapított, mert a’ két praeses [elnök, ti. Teleki József és Széchenyi] nagy, sőt mint hallom, erőszakos védői voltak. A’ melly tag eddig kivonatokat küldött-be, ha tetszik, visszaveheti kéziratát ’s írhat helyette bírálatot. Ha felvehető e a’ Tud.[omány] tárba a’ tagok által ezután készítendő bírálat, azt a’ heti ülések titkos voksolás által fogják elítélni, ’s ha az illy voksolás’ alkalmával a’ bíráló maga is jelen volna, a’ heti ülésben, akkor, midőn beadott bíráta felől leszen szó, a’ palotából ki kell mennie. Ohajtom, hogy a’ dolog practice jól menjen ’s ohajtom leginkább azt, hogy a’ recenzióknak a’ Társaságra nézve kedvetlen következesei ne legyenek! – Ettől méltán félhetni.” Az ezen a nagygyűlésen taggá választott Bajza néhány sorban még az Akadémián tapasztalt keserű élményeiről is beszámol: „Jövedelmeim csekélyek, a’ mim van, fejjel és kézzel szerzem, és így az Akademiától jöendőre reménylendő fizetés rám férne: de inkább kívánnék szabad szegénységben élni, mint lélek-korlátoló függésben. – Nagy gyűlések óta benn vagyok minden ülésben ’s nem látok egyebet lethargiánál ’s mondhatom minden tekintetben olly idegenen érzem magamat ezen közben, hogy – nyíltan soha – ohajtanék menekedni.”⁴¹ Kölcsey hosszú kifakadással válaszol a kapott hírekre: „Irod, hogy a’ Tudománytár a’ kritikának megnyitott. Hidd el, Edes Barátom, veszedelmes történet az; ’s már csak azért is veszedelmes, hogy végzeteinket [végzéseinket, határozatainkat] évről évre változtatjuk, ’s egy úton nem megyünk. De bizonynal mind azon veszedelmek megfognak történni, a’ miket tavaly a’ Küldöttségi javallatban

³⁶ NGyJk, 1832. márc. 8. 2. nagygyűlés, 4. ülés, 29. pont, MTAK, Kt, RAL K 1353.

³⁷ NGyJk, 1832. márc. 8. 2. nagygyűlés, 4. ülés, 30. pont, MTAK, Kt, RAL K 1353. A nagygyűlésen e tárgyban történtek összefoglalását lásd MTT Évk 1833, 80.

³⁸ Kölcsey Ferenc Szemere Pálhoz, 1832. jan. 26. KÖM2, III, 414; Kölcsey Ferenc Bártfay Lászlóhoz, 1832. márc. 7. KÖM2, III, 415; Kölcsey Ferenc Szemere Pálhoz, 1832. márc. 14. KÖM2, III, 419.

³⁹ 1832. márc. 14. KÖM2, III, 418.

⁴⁰ 1832. ápr. 11. BARTFAY 1969, II, 170.

⁴¹ 1832. ápr. 20. CSÁSZÁR 1910, 241, 242.

előszámláltunk. Igazságtalan elnyomás, félszeg kritika, esprit de corps által súgallott dicséret és gyalázás, stöbbszerű félénk fognak világra jöni. Jaj annak a' literatúrának, hogy egy helyről jön a' tón! Oda fogunk e' igyekezni, hogy a' literatúrákat olly parányi szempontokból nézzük, mint egykor a' francziák? Marivauxokat akarunk e' inkább, mint Victor Húgót? Úgy akarunk e' a' nyelvekről ítélni, mint Madame Staël? Úgy akarjuk e' megmérni a' nemzetek' erőseit, mint ezen asszonyka Shakespeart, Góthét és Schillert? Nincs nyelv és literatura becsülni való sok színűség nélkül. Sok színűséget pedig csak ott várhatunk, hol a' tonust nem egy szárnyaszegett corporatió, hanem számos szabad reptű zseni adja. De mit íróm ezeket Neked, ki igen jól tudod? 'S mit íróm most későn, midőn megtörtént a' gonosz? De Ti az isten szerelméért óvjátok magatokat a' korlátoztatástól; 's individualis erőtkben igyekezzetek előre; 's ha már így történt, inkább a' társaságon kívül concentráljátok erőteteket, mint azon belől. Én esküszöm, úgy fogjon helyt a' tudománytárban valami vagy igazságtalan, vagy alaptalan, vagy elvetlen kritika, hogy egész erőmben megszollamlok; 's bizok magamban 's barátaimban, hogy inkább a' rossz kritika lesz neveltségessé: mint én."⁴² Ugyanezen a napon Kölcsey Szemerének is írt. A Bajzának mondottakkal összhangban kérte, hogy ha a Kritikai Lapok 1831 elején megjelent első füzetéről recenziót kíván közölni, azt elvi alapon tegye, mert a magyar kritikai életnek ilyen cikkekre van nagy szüksége. Ehhez kapcsolta az Akadémián a Tudománytár ügyében történekről való reflexióját: „Én úgy hiszem a' kritikai lapokrol komolyan is lehetne sok jót, az az, sok principiumon és mély betekintésen épültet mondani. 'S Tőled csupán litteratori viadalt személykedés, és érdekvegyítés nélkül inkább remélek, mint más akarkitől. Pedig hidd nekem, ideje egyszer már Kritikánkat jó útra térengetni. Azon értekezés, mit tavaly Bajza' számára a' Kritikáról irtam [*A' kritikáról*], ezen térengetés' szellemének köszöni létét. 'S most, midőn a' T.[udós] Társaság (tavalyi végzésünk ellenére) a' kritika felvétele mellett nyilatkoztatta ki magát, még százszorta szükségesbb lett az útmutatás. És mond meg nekem, Edes Palim, micsoda Daemon lehellé ez ideát? Vagy talán a' Magyarinak eltörülhetetlen karakteri vonása a' végzettet [értsd: határozatot] nem telyesíteni? De ne telyesíttessék bár a' mit végzénk vala: miért épen új törvénnyel megsemmisíteni a' régít? Nem jobb lett volna állania, ha ellenkező tetetnék is? Egy jobb órában, egy nagyobb befolyásu szónok ismét erőt adhatott volna annak. Most törvénnyé válik a' visszaélés; 's ég legyen nekünk kegyelmes azon Recenziókért, mik általunk, előre látom azokat, koholtatni fognak. És ki vala olly nagy barátja az ítéletésnek? Barátom, nekünk, úgy hiszem azt, előbb utóbb veszélyes crisisen kell keresztül mennünk; 's mondjon hálát Istennek a' maradék, ha a' keresztülmenet alatt semmivé nem leszünk.” A levél végén Kölcsey röviden utal értesülése forrásaira, melyből arra lehet következtetni, hogy az idézett Bajza-levélen kívül lényegi információt eddig valóban senkitől nem kapott: „A' Tudós Társaság' végzeteiről hivatalosan még semmit, 's hivatalon kívül igen keveset tudok. 'S bár azt a' keveset se tudnám.”⁴³

⁴² 1832. máj. 12. KÖM2, III, 426.

⁴³ 1832. máj. 12. KÖM2, III, 431–432, 433.

Néhány nappal később bocsátotta útjára Döbrentei azt a küldeményt, melyben egyebek mellett a nagygyűlésnek a bírálatokra vonatkozó jegyzőkönyvi kivonatát is csatolta. Ez az elküldött hivatalos dokumentum jelenleg nem ismeretes, csak a titoknok kísérőlevele és abban a szabályok módosításának szűkszavú értelmezése: „Itt meggy megint Kisf.[aludy] K.[ároly] IV. V. VI^d kötete, a’ mult nagy gyűlés határozatával a’ kivonatokra nézve, mellyek tehát ezután bírálatok is lehetnek. Kényére lett a’ megbírálnak vagy kivonónak hagyva, hogy úgy szólljon a’ könyvről a’ mint leghasznosabbnak látja.”⁴⁴ Ehhez még annyit fűz Döbrentei, hogy a szerzőnek módjában áll a már beküldött kivonatokat bírálatokká átdolgozni. Ez utóbbi tény nyomatékos emlegetése azonban azt sugallja, hogy megengedő elvi nyilatkozatai ellenére a titoknok jobban szeretne bírálatokat, mint könyvkivonatokat látni a folyóiratban.⁴⁵ Kölcsey válaszában kizárja, hogy átdolgozza Horvát Endre *Árpád*járól írott ismertetését, az Akadémián történekről pedig lakonikusan csak ennyit jegyez meg: „Örök kár volt az első nagy gyűlés’ határozását, a’ recenseálgatást illetőleg, semmivé tenni. Meglássd, veszedelem forrását nyitottatok meg; ’s a’ Tudós Társaságnak készítettetek bajt.”⁴⁶ Döbrentei június 24-én vetette papírra feleletét, melynek hivatalos részében arról beszél, hogy a kisgyűlés felvette a Tudománytárba az *Árpád* ismertetését, de „már Kisfaludy Károly munkájáról megkiváncsoltatik Tőled – írja – a’ mult Martziusi végzés teljesítése.” A levél nem hivatalos részében kifejti személyes álláspontját a recenziók ügyéről: „Kivonat és bírálat felett véleményem az, hogy kivonat által csak inkább a’ nyelvtudomány osztálya munkáját, vagy átaljában szép mívet, lehet erősebb ’s lankadtabb oldalról megmutatni. Ezen csint is azonban, az Irónál okosabb olvasó érti csak, ki a’ kivonóval egy fokon áll míveltségben. De a’ szoros rendszerű tudományban kivonatot, jó és gyenge oldalt kimutatót alig lehet készíthetni és a’ kik ezt próbálák, mint Tittel [Pál], Imre [János], panaszkodtak ’s a’ jámbor bírálatot kezdék sürgetni. A’ bajt csak ez oszlatathja el tehát, ha vélemény is van adva. Hogy azonban a’ még nagyobb baj, melly a’ társaságot, indulatoskodások miatt érhetik, el legyen háritva, minden bírálat felolvastatik a’ héti ülésekben ’s ezek hallgatva votizálnak mellette és ellene a’ bírálatnak, melly így, ha sértő kifejezései lenne, vissza küldetik jámborítás végett. Egyébiránt elől víz, hátul tűz, én eleinte is azon voltam, hogy a’ kritikai tudománytárhoz a’ társaság csak 15–20 év mulva kezdjen, ’s addig tagjaival eredetit, fordítást irasson ’s practice mutattassa meg, mi idvezít.”⁴⁷ Döbrentei elvi nyilatkozata és titkári eljárása között nincs összhang, hiszen míg azt tartja, hogy lehetséges „szép mívet” kivonatosolni, addig homályosan utal a kisgyűlésre, és elvárja, hogy a Kisfaludy-összkiadásról kritika szülessen. Eljárásával kapcsolatban meg kell jegyezni egyrészt, hogy az Akadémia döntése Döbrentei interpretációja szerint mind a kivonatot, mind a bírálatot lehetővé tette, másrészt, hogy a kisgyűlés csak július 9-én hozott olyan döntést,

⁴⁴ 1832. máj. 15. RGY, SzT, XII, 17.

⁴⁵ Lásd még Döbrentei Gábor Kölcsey Ferenchez, 1832. máj. 22. RGY, SzT, XII, 18; Döbrentei Gábor Kölcsey Ferenchez, 1832. máj. 30. RGY, SzT, XII, 20.

⁴⁶ 1832. jún. 1. KÖLCSEY Ferenc *Levelezése: Válogatás*, s. a. r. SZABÓ G. Zoltán, Bp., Gondolat, 1990 (a továbbiakban: KölcseLev), 128.

⁴⁷ 1832. jún. 24. RGY, SzT, XII, 25.

miszerint Kölcseytől Kisfaludy műveinek *recenzióját* várja el.⁴⁸ Döbrentének tehát június 24-én, levele megírásakor még nem volt közösségi felhatalmazása, és csak később hozatott a kisgyűléssel saját elképzeléseinek megfelelő határozatot.

Néhány nappal Döbrentei ez utóbbi levele előtt Bajza is írt Kölcseynek. Korábbi beszámolójával összhangban meglehetősen lehangoló képet fest a Tudománytár várható színvonaláról meg az Akadémián folyó munkáról, és belelátva Döbrentei taktikázásaiba, az ő meghatározó szerepét emeli ki: „A’ mi a’ Tudománytárt illeti, én attól félek, kedves barátom uram, hogy olly silány és nyomorú lesz, mellynek kiadása’ a’ társaságnak szégyenére fog válni. Ennek minden nap látom jeleit a’ bejött recenziókban. Gonosz bírálatocskák, mellyeket mi *tisztelt tag urak* (Döbrenteiként) irkálgatunk. Ha heti üléseinket látná, barátom uram, öszve csapná kezeit apró nyavalygásainkon. Megjegyzem itt azt is, hogy Döbrentei azon *sarok*, mellyen a’ társaság nehéz súlya megfordúl. Tonust a’ tudománytár nem fog adhatni; sokkal szegényebb leszen, mint hogy illyes valamit eszközhessen. Fő baj az, hogy a’ Társaság lethargiában szenved ’s ezen lethargia ’s hideg, indifferentismus lassanként mindenikünkre, kik itt vagyunk elragad. Én legalább Schedellel és Vörösmartyval együtt benne vagyok. Vörösmarty valóságos *Pegasus im Joche*,⁴⁹ az úgy irtóztató kárára.”⁵⁰

Bajzát igazolják és az általa panasztokat jól illusztrálják a levele megírását követő heti ülésen történtek, amikor is a jelenlevők a Tudománytárba felveendő írárok testületi ellenőrzésének részletein vitatkoztak, és hozták a következő határozatot: „a’ bírálatok felolvasása alatt, ne csak arra legyen figyelem: miféle sérthető hagyattassék ki azokból, hanem e’ mellett azt is szavazással döntse el az ülés: ha belső tartalmára nézve is méltó e’ a’ bírálat a’ tudománytárba vételre vagy nem, ’s így ezután se bíráló se pedig munkája bírált tag, az ülésben midőn felüle van szó jelen ne legyen; ezen új határozás azonban visszaható erővel az eddig elfogadottakra nézve ne bírna, hanem a’ mai ülésben túl kezdessék divatossága; azon hozzá tétellel mindazonáltal hogy ezen pont még elébb a’ nagygyűlés eleibe terjesztessék ’s mindenkorra szöllő következtését attól nyerje.”⁵¹

A Szemere-házaspár július vége körül felkereste Kölcseyt Csekén.⁵² Az akkori beszélgetéseikre utalva írt a házigazda a látogatás után barátjának egy fontos levelet a kritika hazai helyzetéről. Ebben röviden kitért az Akadémián történetekre is: „Sokat szollottunk együtt létünk alatt a’ kritikázásról, ’s én mint akkor, úgy most is azt hiszem: kritikázás, mint mi magyarokúl azt gyakoroljuk, sem író sem olvasót jóra nem vezet. Kárt hoz a’ leghasznosabb is, és botránkozást a’ legszentebb, mihelytt vagy ferdén, vagy epével tétetik, vagy akarva és nem akarva félreértéseket eszközöl. Ez pedig a’ kritikának sorsa közöttünk mind eddig, ’s még inkább az leszen a’ Tudós Társaság ama’ végzése után, hogy a’ Tudománytár is kritikával tömessék meg. ’S ez által a’ ferdesség, epe, és

⁴⁸ KGyJk, 1832. júl. 9. 26. ülés, 337. pont, MTAK, Kt, RAL K 1389.

⁴⁹ A Pegasus járomban; ezen a címen Schiller írt verset, mely *Pegasus in der Dienstbarkeit* (Pegasus szolgai függésben) változatban is megjelent.

⁵⁰ 1832. jún. 20. KölcsLev, 131.

⁵¹ KGyJk, 1832. jún. 25. 22. ülés, 309. pont, MTAK, Kt, RAL K 1389.

⁵² Szemere Pálné Kölcsey Ferenchez, 1832. júl. 11. PIM, V. 3998/19/3.

félreértéshez még egy új, 's talán legveszedelmesbb gonosz jön: *uralkodás*, legalább *uralkodni-akarás*. Mi ha czélt ér, örök veszedelmet; ha czélt nem ér, nevetségességet 's megutáltatást szül.”⁵³

Az 1832. augusztus 28. és szeptember 7. között megtartott harmadik nagygyűlésen Kölcsey végig részt vett. Visszatekintve az ott történetekre így számol be róla Wesselényinek: „Pesti üléseinkben a' tudománytár' elrendeléséről tétetek legtöbb szó. Belé nem avatkozám. Fáj nekem, hogy az első nagy gyűlésen olly óvakodva [óvatosan, vigyázva, körültekintéssel] tett végzés – recenziókat nem adni – felforgattatott. Pesten tudám meg, hogy M[é]l[tósá]god a' Martiusi gyűlésen melly erővel és részvétellel oltalmazá a' hasznos végzést. Nem használt! 'S már most isten neki – cselekedjenek a' mint tetszik, 's vallják a' kudarczot mint illik. Mert gondatlan tett kudarcz nélkül maradni nem szokott.”⁵⁴

A Tudománytárról valóban sok szó esett, hisz ez volt az Akadémia egyik legfontosabb vállalkozása. Az *Évkönyvekben* (feltehetően) Döbrentei úgy fogalmaz, hogy a folyóiratnak olyannak kell lennie, hogy általa „az Ország minden lelki mozgást megtudjon”.⁵⁵ Az eddig lezajlott előkészítések miatt azonban ez a nagygyűlés kevés elvi jelentőségű, és így a mi szempontunkból figyelmet érdemlő döntést hozott. A nagygyűlés elutasította a kisgyűlés azon végzését, hogy a tagoknak az esetleg előforduló sértő megfogalmazások kiszűrésén túl a recenzió tartalmára is legyen befolyásuk, mondván, hogy „munkája belső becséről az aláírt bíráló kezeskedik”.⁵⁶ A körülményekhez képest ez Kölcsey kedvére lehetett, hiszen így biztosítva láthatta a testületi vélemény korlátozását. Elvi jelentőségű volt még annak kimondása, „hogy a' Tudománytárba egyedül tagok által készült vagy aláírt dolgozatok fogadtatnak el; antikritikák, vagy antikritikákra adott feleletek pedig sem tagok, sem nem tagoktól nem vétetnek fel”.⁵⁷

A nagygyűlés után Kölcsey olyan levélben búcsúzott el Döbrenteitől, melyhez csatolta a Kisfaludy Károly *Minden munkáinak* 1., 7. és 8. kötetéről készült beszámolóját, és egyben a recenziálási kényszerről szót ejtve mentegette saját írását: „Kisfaludy' recenzióját itt [Pécel] végzém be, 's azt ide zárom. Nem olyan a' millyennek lenni kellene. De kénytelen, vagy a' mi több meggyőződés ellen készült munkának jónak lenni lehetetlen. Ohajtásom az, hogy az illy recenseálgatásoktól, mint Társaság, minél hamarabb szünjünk meg; 's reménységem van, hogy ez ohajtásom nem sokára betelyesedik.”⁵⁸ Döbrentei kitérően válaszol Kölcseynek az Akadémia gyakorlatát illető megjegyzésére: „Mire viszi a' társaságot a sok bírálgatás, majd meglássuk. Azt hiszem előre, hogy viszont meg támadások történnek, melly vélekedésen valék én, mondtam.”⁵⁹ Semmilyen adatról nem tudunk, mely megmagyarázná, hogy Kölcsey mire alapozta reményét, mi-

⁵³ 1832. aug. 3. KÖM2, III, 436–437.

⁵⁴ Kölcsey Ferenc Wesselényi Miklóshoz, 1832. szept. 26. KÖM2, III, 446–447.

⁵⁵ MTT Évk 1833, 90.

⁵⁶ NGyJk, 1832. aug. 28. 3. gyűlés, 1. ülés, 2. pont, MTAK, Kt, RAL K 1353.

⁵⁷ NGyJk, 1832. aug. 28. 3. gyűlés, 1. ülés, 5. pont, MTAK, Kt, RAL K 1353.

⁵⁸ 1832. szept. 11. KÖM2, III, 441.

⁵⁹ Szemere Pál és Döbrentei Gábor Kölcsey Ferenchez, 1832. szept. 17–18. RGy, SzT, XII, 31a–b.

szerint az Akadémia hamarosan olyan határozatot hoz, mely eláll attól, hogy a Tudománytárban bírálatokat közöljön. Csak a később történekből lehet arra következtetni, hogy a nyilvános szerepléstől visszahúzódva Kölcsey a barátaik körében – hasonlóan ahhoz, ahogy ezt levelezésében tette – komoly és sikert ígérő szóbeli agitációt végzett a bírálatokat is közölni készülő folyóirat ellen.

A kisgyűlésben természetesen a hivatalos álláspontnak megfelelően zajlottak az ügyek. 1832. november 16-án kiküldték azt a bizottságot, mely az érvényben lévő szabályok értelmében volt hivatva kidolgozni a szerkesztőnek adandó technikai részletekre is kiterjedő utasításokat.⁶⁰ November 26-ára elkészült a tervezet,⁶¹ melyet a kisgyűlés december 2-án apró módosításokkal elfogadott és végleges jóváhagyásra a nagygyűlés elé rendelt.⁶²

Az Akadémia ügyeit nemcsak szívében viselő, hanem alelnökként kézben is tartó Széchenyi maga tapasztalhatta, hogy a Tudós Társaság üléseinek színvonala nem javult azáltal, hogy a 2. nagygyűlés általa is támogatott határozata szerint a kritikai megszólalások helyet kaptak a Tudománytárban. Mikor például 1832. április 30-án a kisgyűlésen elnökölve végighallgatta a napirendre került ügyek tárgyalását, köztük a Tudománytárba szánt írások feletti döntést is,⁶³ ezt jegyezte fel naplójába: „O Gott wie langweilig geht das; ich möchte die Mitglieder durchprügeln. [Ó Istenem, milyen unalmasan megy ez; szeretném a tagokat elpáholni.]”⁶⁴ Az augusztus 28. és szeptember 7. között megtartott harmadik nagygyűlésen angliai útja miatt nem vett részt. 1832. december 5-én érkezett vissza Pestre, és már a következő nap arról írt Toldynak, hogy milyen típusú papíron és mekkora példányszámban adják ki a lapot.⁶⁵ Ekkor tehát még az érvényben lévő határozatok szellemében cselekedett. Két héttel később azonban már arról szólnak a források, hogy a Tudománytár megszüntetése érdekében tevékenykedik. Mint a rendelkezésre álló dokumentumokból kikövetkeztethető, ebben a változásban nagy szerepe volt egy Vörösmartyval való megbeszélésének. Erre az a december 25-én kelt, Széchenyihez küldött levél utal, melyben Vörösmarty hivatkozik arra, hogy a „feladott” tárgyról volt már alkalma beszélni a gróffal, és megjegyzi, hogy véleményét egyeztette barátaival, akiken – bár nincsenek pontosan megnevezve – Bajzát, Toldyt, Helmecczyt és Fáy Andrást lehet érteni, hiszen velük fog majd Széchenyi 1833. június 11-én és 12-én az akadémiai re-

⁶⁰ KGyJk, 1832. nov. 16. 29. ülés, 401. pont, MTAK, Kt, RAL K 1389.

⁶¹ *A' Tudománytár szerkesztőjének adandó Utasítás végett kiküldött Bizottság javaslata*, MTAK, Kt, RAL, 151/1832; kiadva: VÖRÖSMARTY 1977, 187–190.

⁶² KGyJk, 1832. dec. 2. 33. ülés, 413. pont. MTAK, Kt, RAL K 1389. A nagygyűlés az alább részletezendő események miatt soha nem tárgyalta ezt a javaslatot.

⁶³ KGyJk, 1832. apr. 30. 14. ülés, MTAK, Kt, RAL K 1389.

⁶⁴ SZÉCHENYI 1937, 260. Vizota Gyula tévesen írja, hogy 23 Tudománytárba szánt írás került ekkor napirendre. (SZÉCHENYI 1937, LVII.)

⁶⁵ Széchenyi István Schedel Ferenchez, 1832. dec. 6. Gróf SZÉCHENYI István *Levelei*, I–III, kiad., bev. MAJLÁTH Béla, Bp., Atheneum, 1889–1891 (Gróf Széchenyi István Munkái, 3, 4, 6) (a továbbiakban: SZÉCHENYI 1889–1891), I, 232.

formáról tárgyalni.⁶⁶ Minden bizonnyal tehát szóbeli felkérésre keletkezett a december 25-ei levél,⁶⁷ melyben Vörösmarty hosszan és részletekbe menően fejtegeti az Akadémia problémáit, és többes szám első személyben lényeges változtatásokat ajánlva bőven tárgyalja a Tudománytár ügyét is. A maga és barátai nevében megfogalmazott javaslatait arra a két alapelvre építi, hogy az Akadémia hagyja saját „tagjait hajlandóságok szerint ’s abban, a’ mire készülve vannak, szabadon foglalatoskodni” és törekedjen „díjai (honorarium) és jutalmi által célirányosabban munkálkodni”. Ebből kiindulva a Tudománytár megszüntetését ajánlja, majd így érvel elképzeléseik mellett: „Okaink erre a’ következők: 1^{or} A’ literatura, noha napról-napra gyarapodik, még nem olly gazdag, hogy egy nagy terjedelmű folyóiratot hasznos ’s érdekes kritikákkal betölthessen. 2^{or} Iróink’ nagyobb száma nem bír olly készülettel, hogy a’ nevezett folyóiratot, ha a’ literatura elég tárgyat adna is, méltólag fenntarthassa. [...] 3^{or} Eddig az egész literatúraban alig találkozott négy öt, ki kritikára adta magát, most harmincz negyven fog arra kényszerítettüni ’s vagy silány, lelketlen bírálatokat adni, a’ miből több kár van, mint haszon, vagy erőlködni ’s egészen a’ kritika gondjaiba merülni; ’s már az tagadhatatlan, hogy a’ ki más bírálgat, az addig magának nem dolgozhatik, ’s így a’ mennyiben a’ kritika gyarapodni annyiban egyéb eredeti vagy fordítási munkák’ írása csökkenni fog úgy annyira, hogy végre a’ csupa bírálgatás miatt elfogy a’ literatura. – Egészen más az, midőn egyes író vagy egy önként szövöttezett társaság áll elő a’ kritikai pályán: ott kiki ahhoz fog, a’ mihez erőt ’s kedvet érez magában; de nem kényszerítettik. – 4^{or} A’ tudománytár palástul szolgálhat a’ munkátlan vagy tehetlen tag’ szégyenének eltakarására. – Mi könnyebb, mint az előttünk bírálat végett kitért könyv’ lapjaiból valamely, noha magában legképtelenebb, de látszatra mégis tűrhető bírálatot összeagatni? melly lelketlensége által mindenestire unalmas; de alaptalansága miatt ártalmas befolyású is lehet. [...] Ide járul, hogy a’ külföldi literatura nagyobb részint idegen bírálatok kivonata vagy lefordítása által fog megismertetni, ’s így iróink ’s olvasóink hozzá (fognak) szokni, hogy örökké más feje után itéljenek, a’ miből pedig sem dísz, sem haszon nem háruul a’ Társaságra.” Az elmondottakból következően a Tudománytár helyett „évenként vagy félévenként a’ magyar birodalomban kijött minden könyvek’ lajstroma” kellene, hogy megjelenjen. A javaslat adminisztratív szempontokat is figyelembe vesz: „ha a’ *Tudománytár*’ eltörlését nem lehetne az Igazgatóságnál eszközölni [...], illy módosítást ajánlunk: Hagyassék minden írónak kényére bírálni vagy nem bírálni ’s olly munkát, mellyhez kedve van. Így bizonyosan kisebb, de jobb lesz a’ *Tudománytár*.”⁶⁸

Nem lehet tudni, hogy a Széchenyi és Vörösmarty között lefolyt megbeszélést, mely a levél előzményét képezte, ki kezdeményezte, de az biztonsággal állítható, hogy – tekintve Széchenyi rossz tapasztalatát, melyet az Akadémia különböző fórumain szerzett – nem kellett ahhoz sok, hogy az alelnök a Tudománytár ügyében megváltoztassa állás-

⁶⁶ SZÉCHENYI 1934, 181. A dec. 12-ein Széchenyi elnökölt, és jelen volt Bajza, Toldy, Vörösmarty és Helmezy is.

⁶⁷ VISZOTA Gyula, *Széchenyi, Vörösmarty és az Akadémia működésének első éve*, Budapesti Szemle, 1909, 183. köt., 388. sz., 1–2.

⁶⁸ Vörösmarty Mihály Széchenyi Istvánhoz, 1832. dec. 25. VÖRÖSMARTY 1965, XVIII, 42–44.

pontját. Az ismert források birtokában további kérdés, hogy Vörösmarty határozott fellépése összefüggésben volt-e azzal az esetleges tervvel, mellyel kapcsolatban Kölcsey azt a reményét fejezte ki a nyárvégi nagygyűlés után Döbrenteinek, hogy nemsokára az Akadémia el fog állni a kritikák megjelentetésétől. (Idézve feljebb.) Az azonban (szinte) biztos, hogy Vörösmarty ismerte Kölcsey álláspontját a nagy befolyással bíró intézmények testületi bírálatainak veszélyes voltáról, és bár saját érvei a Tudománytár ellen más elvi alapokon álltak, Széchenyit tájékoztatta az immár országgyűlési követé választott barátja határozott elképzeléseiről és törekvéséről. Ez az információ magyarázhatja meg azt, hogy amikor Széchenyi december 18-án megérkezett Pozsonyba az országgyűlésre,⁶⁹ egyik első ténykedése volt, hogy december 20-án, még Vörösmarty levelének megszületése előtt, Kölcseyvel négy szemközt az Akadémiáról tanácskozott. Naplójában ő nem öröközte meg ezt a tárgyalást, de Kölcsey komoly terjedelmet szentelt ennek az *Országgyűlési napló*-ban. „Örömmel hallám – írja –, miképen a lelkes férjfiu a tudós társaság mostani fekvéséről a legjózanabb ismeretet szerezte magának. És nem rettenetes dolog-e? Férjfiak, mint Vörösmarty és Kisfaludy szakmányban dolgozzanak? s dolgozzanak véleményt lelketlen kéziratokról, s bírálatot idővesztő nyomtatványkák felett? Mi gondolat vala az, egy csoport embernek összeülni, és alkotványt [itt: alapszabályt] szerkeszteni olly társaság számára, melly még nem született? Mi gondolat vala, ez alkotvány alá némelly részben genialis írókat gyűjteni, hogy kik saját szeszélyeik szerint szökdelleni szoktak, most jármot huzván, másszanak? Mi gondolat vala, *ez írókat* parókás consiliariusokként tribunalba ültetni [tanácsosként bírói székbe ültetni], hogy a kritikai vaspálczát a magyar parnassus felett hordozzák, s ez által vagy literaturai despotákká vagy gyűlölt gáncsgyurókká legyenek? A mi aristokratiai pedántságunkat itt sem tagadhattuk meg; s azt hittük, hogy a zseninek is kimért formák szerint, parancsolat után kell mozognia; hogy a literatura, mint valamelly mulató sátor, pénzért egy intésre öszvealkottatik; hogy írók és olvasó közönséget Párisból és Londonból lehet rakással hozatni, mint szakácsot és vendéget. [...] Megvallom, illy körülmények közt aggódtam az academiáért, látván, hogy a jobb fejek sínlenek; hogy a bírálatok rosznál roszabbak; s egy felől lethargia, másfelől szégyenbe jutás leszen a ki nem kerülhető vég. Széchenyi megvigasztalt, igérvén mindent végbe vinni, hogy az a bírálatok tára ki ne adassék, s az írók azzal a napszamos munkával ne terheltessenek. Isten engedjen jó kimenetelt; talán ha ez megtörténik, megtörténhetik az akademiái alkotvány több hibáinak is elenyészése, legalább kevesedése. Talán majd akkor lemondanak azon roppant kiterjedésről, mi szerint az academia két annyi írói világnak, mint e miénk, minden individumait el fogná nyelhetni; talán célirányosabban teszik ki a jutalmakat; talán az előlülésre s tanácskozássokra nézve több demokratiai szabadságot hoznak be. Mert bizony a tudományok országában akár a monarchia, akár az oligarchia helyén kívül van; s helyén kívül leszen mind örökké.”⁷⁰ Kölcsey szövege alapján nem dönthető el, milyen kijelentéseket tett ő, és

⁶⁹ Vö. SZÉCHENYI 1937, 358; KÖLCSEY Ferenc, *Országgyűlési napló*, 1832. dec. 18. KÖLCSEY Ferenc *Minden munkái*, sorozatszerk. SZABÓ G. Zoltán, *Országgyűlési íráskönyvtár, I. Országgyűlési napló*, s. a. r. VÖLGYESI Orsolya, Bp., Universitas Kiadó, 2000 (a továbbiakban: KÖLCSEY 2000), 14.

⁷⁰ KÖLCSEY 2000, 17–18.

milyeneket Széchenyi, de az alapos összehasonlítás nélkül is látható, hogy az *Országgyűlési napló*ban felidézettek sok ponton összeesengenek a Vörösmarty (néhány nappal később keletkezett) levelében állókkal. Ha feltételezzük, hogy a napló idézett sorai nem tartalmaznak utóbb szerzett információkat, minthogy az általunk ismert szöveget a szerző valószínűleg csak „1833 szeptemberében és októberében” öntötte végső formába,⁷¹ megállapítható, hogy Széchenyi számos kérdésben már Pesten egyetértésre jutott Vörösmartyval, és Pozsonyban ennek megfelelően tárgyalt Kölcseyvel, akinek öröme érthető, hiszen nem lehet kizárni, hogy az ideáig vezető folyamatot maga indította el azáltal, hogy a Tudománytárról hatásosan fejtette ki nézetét barátainak 1832-ben a 3. nagygyűlés alatt. Ha esetleg túlzott feltételezés kezdeményező szerepet tulajdonítani neki, azt semmiképpen sem lehet elvitatni, hogy ezekben az eseményekben elejétől fogva része volt.

Mint Telekinek és Széchenyinek később idézendő leveleiből kiderül, az alelnöknek sikerült ekkortájt elérnie, hogy a Tudománytár már összeállított füzetének nyomtatását az igazgatótanács február 3-án kezdődő tanácskozásáig felfüggeszék. Adatok hiányában a részletekről pontosabban nem tudunk, a kisgyűlés jegyzőkönyveiben nincs nyoma ennek. Február 1-én, a hivatalos ülés előtt Széchenyi egyeztetésre hívta össze néhány igazgató társát és Kölcseyt. Nagyon fontos ügyek kerültek napirendre. 1832 tavaszán kiderült ugyanis, hogy Telekit a kancellária tanácsosává nevezik ki,⁷² ami megkövetelte, hogy Bécsben lakjon. *A' Magyar Tudós Társaság' Rendszabásainak* a 15. pontja ellenben kimondja: „Az Elölülő lakását a' szünnapokon kívül Pesten tartja, a' Társaság' üléseiben mindenkor jelen lesz 's annak minden dolgait kormányozza.”⁷³ A helyzet megoldását Széchenyivel együtt többen nem új elnök választásában, hanem az alapszabályok módosításában látták. Az alelnök úgy gondolta, hogy az alapítás óta felgyűlt tapasztalatok figyelembevételével az alapszabály több pontját, köztük a Tudománytárra vonatkozót is, az elnökre vonatkozóval együtt módosítani kell. Ennek megbeszélésére gyűltek össze Széchenyi lakásán Andrássy György, Mednyánszky Alajos, Wesselényi, Wagner Ferenc, Somssich Pongrác, Felsőbüki Nagy Pál, Károlyi György igazgatók és Kölcsey. A házigazda csak szüksézávan írt az eseményről naplójában: „Academia Conferenz. Wesselényi bringt allaes unter einander... Je me sens isolé! [Akadémiai értekezlet. Wesselényi mindent összekuszál... Elszigeteltnek érzem magamat.]”⁷⁴ Kölcsey *Országgyűlési napló*ja sokkal informatívabb: „A terem közepén mozgott Széchenyi, s az academia bajairól szólott. S valóban az academia bajai sokak; s leginkább pedig az, mert négy elölülő létében, elölülőség nélkül van; és az, mert olly munkát kénytelen dolgozni, minek mind káros, mind rossz voltárol tagjainak legnagyobb része meg van győződve; és végtére az, mert alaprajzában semmi ut nincs kijelentve, mellyen ez s az illy bajokat orvosolni lehetne.

Az igazgató tanács holnapután gyűlést tart, s gróf Teleky az elölülestről lemond. Ki fog választatni helyette? Ujlag választatását sok tekintet javasolja. De nem lakik Pesten;

⁷¹ KÖLCSEY 2000, 240.

⁷² SZÉCHENYI István *Naplói*, 1832. márc. 7. SZÉCHENYI 1934, 249.

⁷³ MTT Évk 1833, 113. Vö. *A' Magyar Tudós Társaság' Alaprajza*, MTT Évk 1833, 104.

⁷⁴ SZÉCHENYI 1934, 362.

pedig a társasági codex [az Akadémia alapszabálya] az előlülőt ott lakni kívánja. Szükséges-e e rendszabás? Nem tesz-e a választásokban nehézséget? Bizony e szabály változtatásáról gondoskodni kell. Jó, tehát keressünk utat, a változást megtenni; de ha az előlülő másutt fog lakni, ki fogja a heti üléseket kormányozni?

Egy kérdést, hát az íróknak, azaz, a magyar íróknak nem lehet másképp, mint mindig gyámtyaság alatt lenni? Országunk az igaz, aristokratai lábón áll; de az írók világa mindenütt demokratiát kíván; s ugyan azért nem fognátok már egyszer megengedni, hogy az academia legalább heti üléseire maga válasszon előlülőt magának?

De az udvar?

Jól tudom, az udvar e javaslatot, mindjárt az academia kezdetén visszaveté. Azonban a merényt ismét lehetne tenni. A világ változás alá vettetett; s egyik nap a másiknál hol fősvényebb, hol adakozóbb.

És az a tudós társasági munkálkodás! Az a kritikai tudománytár! nem fog-e ettől, s ennek kárától és szégyenétől a társaság szabadulni?

Ezen ideák forgának az említett férfiak közt [...]; s darab idei beszélgetés után meghatározott akarattal oszlottak szét, hogy holnaputáni ülésekben a lehetséges segédmodot, mi felett most összeegyezni nem tudtak, felkeressék.”⁷⁵

Az Igazgató Tanács olyan változtatást javasolt az alapszabályon, mely lehetővé tette Teleki számára az elnöki szék megtartását. Széchenyi ehhez a módosításhoz kapcsolta egyebek mellett a Tudománytár eltörlésére vonatkozó indítványát: „S ha így egyszer mond a’ M[ásod] Elölülő Ur [Széchenyi, aki ennél a napirendi pontnál a teremből távozó Telekitől átvette az elnöklést] egyben tétetnék a’ változtatás, ugy jó volna az alaprajznak más némely pontjait is egyszersmind ellenmondás alól felszabadítani, nevezetesebben kívánná pedig hogy a’ Társaság kritika folyóiratát ne adjon ki.” A Tudománytár ügyét érintő előterjesztésekkel kapcsolatban a jegyzőkönyv a következő döntést rögzítette: „A’ mi a’ Másodelőlülő által javallott több változtatásokat illeti ezek egyenesen tudományos tárgyak lévén, az Igazgató Tanács azok bővebb megfontolásába nem ereszkedhetik, és megvárja azon időt, mellyben a’ nagy gyűlés ezek szükségét látván irántok javallatot fog tenni.”⁷⁶

Kölcsey Bártfaynak röviden említette az ülés megtörténtét,⁷⁷ Szemerét pedig február 15-én nagy vonalakban tudósította a fejleményekről: „Döbrenteivel tegnap Gr. Szécsényinél együtt ebédeltem; Ő délután indult haza felé. Gróf Teleky ideiglen az Elölülői székben megmaradt; a’ tudománytár’ dolga pedig a’ közelebbi nagy gyűlésre halasztott. Gr. Szécsényi azon van, hogy addig a’ kiadás felfüggesztve legyen; akkor pedig örökre elmaradjon. Ez az én ohajtásom. Múlt héten az Igazgató Tanács’ conferentiáján [pontosabban: 1833. február 1-jén] hoszan, és szabad szavakkal előadtam az Academiai Statutumok’ gyenge oldalait, ’s leginkább azt a’ gonosz kritikai tensiót! Reméllem ettől csak megmenekszünk. Én ugyan kimondám: úgy jelenjen meg az a’ kritikai tudomány-

⁷⁵ KÖLCSEY Ferenc, *Országgyűlési napló*, 1833. febr. 1. KÖLCSEY 2000, 85–86.

⁷⁶ *Magyar tudós társaság Igazgatósága üléseinek Jegyzőkönyve* (a továbbiakban: IgÜJk), Pozsony, 1833. febr. 4. 2. ülés, 30. pont, MTAK, Kt, RAL K 1303.

⁷⁷ 1833. febr. 8. KÖM2, III, 479.

tár, hogy én megvívok vele; 's ha leveretik, ha a' társaság szégyenbe jön: azok lássák, kik a' hibát orvosolni nem hagyták.”⁷⁸ Szemere boldogan nyugtázza az újságot: „A' tudománytár felől vett hírek nagyon örvendek. Nem kérdem, lett volna e az üszögből [korcs magzat a méhben] gyermek? 's leány lett volna e vagy fiu?”⁷⁹ Kölcsey válaszában még egyszer utal a február elején történteke: „A' tudomány tár talán elfog akadni. Itt az igazgató Tanács nem zavarta magát a' dologba; mivel az a' tudós tagok' dolga; ha nem látják jónak, adjanak ellene panaszt a' közelebbi nagy gyűlésen.”⁸⁰

Míg ez a levélváltás zajlott, értelmezési vita bontakozott ki Széchenyi és Teleki között az Igazgató Tanács Tudománytárt érintő idézett határozatáról. Teleki – mint későbbi leveléből látni fogjuk – úgy gondolkozott, hogy mivel a döntési jog az ősszel tartandó (IV.) nagygyűlést illeti, és – az Igazgató Tanács nem lévén illetékes az ügyben – a korábbi, adott pillanatban érvényes nagygyűlési határozat a kritikai jellegű Tudománytár kiadását rendelte el, a folyóirat nyomtatását folytatni kell. Február 12-én ebben a szellemenben írt Toldynak, a lap szerkesztőjének: „Az igazgatóság abban állapodék-meg, hogy nincs hatalmában a' »Tudománytár« kiadását a' rendszabások ellenére gátolni. Így tehát annak nyomtatását lehet, sőt szükséges is folytatni.” A továbbiakban Teleki megjegyzést tesz arra a szerkesztési elveket összefoglaló *Előszóra*, melyet Toldy az első száma elején kívánt megjelentetni, és melyet betekintés végett az Akadémia elnökének megküldött. Teleki egy helyen kívánt változtatni Toldy szövegén, melyben ez állt: „Valamint továbbá a' Társaság nem kezes tagjainak ítéletei, állítmányi [állítás, ítélet] felől; úgy az előadás' mineműségéről, stílusról, szókötésről 's egyes szavak' helyes vagy nem helyes voltáról sem; mert ezekről részint nem adathatnak pozitívus törvények, részint pedig – kimerítőik legalább – még most nincsenek. Ellenben a' grammatikai hibátlanságról 's a' Társaság által kiadott helyesírási és szóragasztási főszabályokhoz alkalmazott szigorú következetességről a' szerkesztőé a' felelet' terhe.”⁸¹ Teleki levelének vonatkozó része így szól: „Az elő szó eránt mellyet ide vissza rekesztek nincs semmi velős észre vételem [...]. Csak a' harmadik lapon óhajtanám az alá vont szavakat így megváltoztatni: »úgy az előadás mineműségéről, stílusról, a' szókötés és egyes szavak helyes vagy nem helyes voltáról sem, mivel amaról nem adathatnak kimerítő és elhatározó törvények, ezekre nézve pedig kénytelen a' társaság ítéletét fel függeszteni míg Grammatikáját és nagy Szótárát rendszabásai értelmében kidolgozhatja.«”⁸² Éppen az olyan normatív szellemtől és gyakorlatlótól való félelem sarkallta Kölcseyt a Tudománytárral kapcsolatos fellépésre, melyet Teleki a tervbe vett akadémiai szótár és nyelvtan megjelenése után kívánt életbe léptetni.⁸³

⁷⁸ KÖM2, III, 491.

⁷⁹ 1833. febr. 28. SZEMERE P. 1890, III, 240.

⁸⁰ Kölcsey Ferenc Szemere Pálhoz és Szemere Pálnéhoz, 1833. márc. 7. KÖM2, III, 499.

⁸¹ MTAK, Kt, Magy. Irod. 4-r., 100/41. Az aláhúzás Telekitől származik.

⁸² Teleki József Schedel Ferenchez, Bécs, 1833. febr. 12. MTAK, Kt, M. Irod. Lev. 4-r., 100/40.

⁸³ Vö. Kölcsey Ferenc Kazinczy Ferenchez, 1815. júl. 5. KÖLCSEY Ferenc *Minden munkái*, sorozatszerk. SZABÓ G. Zoltán, *Levelezés, II, 1820–1831*, s. a. r. SZABÓ G. Zoltán, Bp., Universitas Kiadó, 2007, 396–397; GYAPAY László, „A' tisztább ízlésnek regulájival”: *Kölcsey kritikusi pályakezdése*, Bp., Universitas Kiadó, 2001 (Klasszikusok), 195–199.

Az Igazgató Tanács február eleji üléseit követően a kisgyűlés először február 25-én ült össze, amikor az elnöklő Széchenyi referált a Pozsonyban történekről. A jegyzőkönyv így foglalja össze beszámolóját és a Tudománytárra vonatkozó intézkedését: „A’ Másodelölülő Gróf közli az Igazgató Tanácsnak Pozsonyban e’ folyó hónap első napjaiban tartott ülései azon végzését, melly szerint, hogy a’ Társaság tisztelve szeretett Elölülőjét Gróf Teleki József urat elveszteni ne legyen kénytelen, tanácsosnak itélé az Igazgatóság az Elölülőkről szóló rendszabásnak változtatását ’s ennek a’ Pártfogó által Ő Felsége elébe terjesztését. Ez uttal érdekli a’ Másodelölülő azon különféle nehézségeket és hiányokat, mellyeket a’ Társaság két évi munkálkodásai folytában több ízben tapasztalt; hozzá vetvén, hogy bár melly intézetnek is alkotványa csak úgy lehet valamennyire tökéletes, ha életbe lépte után a’ praxis resultatuma szerint módosíttatik, potoltatik javítatik. Épen így megvannak a’ mi rendszabásainknak is ugymond a’ magok gyengébb oldalai, ’s előlegesen nem érezhetett hiányai ’s tb mellyeket az idő eddig már kifejtett; ’s most nem orvosolni vétek volna, minekutána arra a’ legjobb alkalom ugymint az előlülést érdeklő pont változtatásának szüksége szinte magától kínálkozik. Teve ő [...] a’ Tudománytárnak sokaktól ohajtott eltöröltetése iránt, indítványt a’ pozsonyi gyűlésben; de onnan a’ tárgy inkább tudományos volta miatt a’ nagy gyűlés elébe utasított. Ennek következésében ezennel a’ Tudománytár nyomtatását a’ legközelebbi nagy gyűlésig felfüggeszti, hogy ez annál szabadabban fejthesse ki róla véleményét; az azt illető egyéb foglalatosságokat (p. kijött könyvek feljegyzése, kiosztása, bírálatok írása ’stb.) ellenben folytattatni ohajtja azon esetre, ha a’ Társaság e’ folyóiratnak híve maradna. Noha tehát a’ bírálatok készülését csökkenteni épen nem kívánja: még is ohajtja, hogy a’ tagok jövő nagy gyűlésig, főképen eredeti értekezések szerzésével foglalatoskodjanak, ’s ekkép évkönyveink annál becsesebben készülhessenek ki.”⁸⁴ Nincs arra vonatkozó forrás, hogy a kisgyűlés résztvevői közül kommentálta-e valaki Széchenyi utasítását, melyet a Tudománytár megjelenését ellenzők egyetértésével (előzetes egyeztetés után), és Teleki határozottan kinyilvánított akarata ellenére hozott. Az események illetén alakulásáról az alelnök a következő nap levélben tájékoztatta a Bécsben tartózkodó elnököt:

„Kötelességem szerint teljes nyíltszívúséggel irányzom ezen sorokat hozzád. – Nem tudok s nem tudunk többten bámulásunkból felébredni, hogy Te, tisztelt Barátom, legutolsóbb igazgató ülésinknél fogva »a Tudománytár kinyomtatását rendelted.«

Vajjon mi volt, nevezetesb egész tanácskozásunkban, mint e kérdés: »Legyen-e Tudománytár vagy ne legyen.« – S ugyan mi végeztetett? »Hogy ebben csak a nagygyűlés tehet propositiót.« – S ennek végre mi a természetes conclusiója? »Hogy a dolognak függőben kell maradni,« – mig a dolog azon forum által eldöntve nincs, melyre relegálta azt az Igazgató-Tanács.

Ezen értelemben vettem én a dolgot – vették azok a dolgot, kikkel közlöttem e tárgyat.

És ennek következésében, nehogy izetlenségekre adjunk alkalmat – tegnapi heti ülés által – provóáltattam az egész nagygyűlésnek tagjait »tennének a dologról annak idejé-

⁸⁴ KGyJk, 1833. febr. 25. 2. ülés, 21. pont, MTAK, Kt, RAL K 1389.

ben javaslatokat.« – Mert hogy vagy *mellékesen* tudják meg, hogy őket illeti ez a kérdés (s ilyféle kérdések) eldöntése – vagy készületlen kérdeztessenek meg a tárgy iránt – akkor az egész semmi nem egyéb, mint Comédia.

Foglalatoságim nem engedik, hogy mindezekről bővebben írjak. Schedel [nem Döbrentei, a titoknok, hanem Schedel, a segédjegyző!] által megkapod néhány nap alatt a heti ülés jegyzőkönyve kivonatját; én pedig rövid idő alatt személyesen fogom nálad tenni tiszteletemet, hol szóval értekezhetendünk.⁸⁵

Teleki postafordultával küldte válaszát Bécsből Széchenyinek Pozsonyba: „Nyilt-szivűség nyilt-szivűséget kíván, azért én is egész őszinteséggel felelek a’ mult hónap 26. napjáról hozzám intézett soraidra. Ha Te bámulásodból nem tudtál felébredni Schedelhez írt levelem miatt, úgy valóban bámulás fogta el az én lelkemet is szavaid olvasására, de egyszersmind keserűség is hazámnak tsak javát érdeklő szívemet. A’ Tudomány tárnak dolga három különböző ízben fordult meg Nagy Gyűléseinken. Mind a háromszor némelly ellenvetéssel elhatározottatott annak kiadása, utoljára olly hozzá adással, hogy első kötetje 1833. Januarius elején közrebotstájtassék. Köz megegyezéssel, de a’ rendszabásokban épen nem alapult hatalommal függesztettük fel annak már elkezdett nyomtatását az Igazgatóság üléseig. Ez a’ dolgot körén kívül valónak találta, annak ügyében semminemű határozást nem tett, a’ rendszabások ebbeli változtatása eránt a’ Nagy Gyűlés további javallatára utasítván az egész dolgot. A’ rendszabásokat, a’ Nagy Gyűlés végzését nem tsak el nem rontotta, de még fel sem függesztette. Mi volt tehát természetesebb mint hogy állanak a’ rendszabások, állanak a’ Nagy Gyűlés végzései, megszűnik az önkényes előlülői felfüggesztés és amazoknak eszközölni kell. Igy okoskodtam én, az okoskodásom, úgy vélem, törvényen és közvégzésen épült; azt tettem a’ mi szoros kötelességem volt. Egyébbaránt igen jól látom, hogy a’ mi költsönös bámulásaink a’ szent ügynek nem használnak, és sok aggódások közt nem kellemetesen folyó életemet keserítik. Azert mind magam, mind hazám eránti kötelességemnek fogom tartani, hogy azoknak véget vessek.”⁸⁶

A kisgyűlésen történekről elégedett hangnemben számol be Bajza Kölcseynek: „Örvendezve jelenthetem kedves barátom uramnak, hogy a’ *Tudománytár* a’ heti ülés által felfüggesztetett ’s jó kinézések vannak reá, hogy végtére még is meg fogjuk semmisíthetni. Gróf Széchenyi, ki előbb védője vala, meggyőződött végre káros voltáról ’s most vele kezét fogván, mi kik soha sem voltunk e’ kritizálásnak baráti, alkalmasint megdönthetjük. Gróf Teleky ’s többen, nagyon védik, de bízom, hogy a’ győzödelem övék nem leszen. – Statutumokat fogunk változtatni – mint a’ titoknoki levélből eddig fogta tudni barátom uram; – bár e’ részben együtt munkálhatnánk ’s lehetne reá barátom uramnak is befolyása.”⁸⁷ A hivatkozott titoknoki levél Kölcsey hagyatékában nem található, de a kisgyűlés jegyzőkönyvéből egyértelmű: az Akadémia felkérte tagjait, hogy az alapszabályok változtatásával kapcsolatban még az őszi nagygyűlés előtt írásban fejtsék ki vé-

⁸⁵ Széchenyi István Teleki Józsefhez, 1833. febr. 26. SZÉCHENYI 1889–1891, I, 234.

⁸⁶ Teleki József Széchenyi Istvánhoz, Bécs, 1833. márc. 3. VISZOTA 1910b, 427.

⁸⁷ 1833. márc. 22. CSÁSZÁR 1910, 376.

leményüket.⁸⁸ Nincs nyoma annak, hogy Kölcsey eleget tett-e a felszólításnak vagy sem; csak Bajzához küldött válasza ismeretes: „A Tudománytár helyzete felől tudósítva valék. Jelen voltam az igazgatótanács azon konferenciájában, hol február elején erről téteték szó; s egy, legalább félóráig tartó hosszú beszédet mondék e tárgyban.”⁸⁹

Kölcsey Pozsonyból Bártfayhoz írott levele szerint érdeklődéssel várja a november elejére Pestre összehívott nagygyűlésről származó híreket, és bizakodással nyugtázza, hogy Wesselényi részt vesz azon: „Itt [...] az a hír, hogy Wesselényi a T.[udós] Társaság gyűlésén megjelen. Ez utolsót maga Wesselényi írta azon úrnak, ki számára itt irogatni szokott; kérlek méltóztassál erről minél hamarább tudósítást adni. [...] Mit mívelnek az Akadémia urai?”⁹⁰ November 5-én Wesselényi maga tájékoztatja barátját röviden az elért eredményekről: „Küzdénk és küzdénk, de nem süker nélkül: a’ *kritikának* nyakát szegtük. Még talán egyebet is fogunk tehetni a’ mi hasznos leend. – Meg bocsáss, hogy többet és bőven nem írhatok, de nagyon el vagyok foglalva, ’s ezen sorokat is ülésben írom. Nekem ezen hónap 10kén megint Erdélyben kell lennem.”⁹¹ A Kölcsey szempontjából valóban sikeres nagygyűlés már november 2-án, első ülésén napirendre tűzte a Tudománytár ügyét: „A’ Mélt.[óságos] Elölülő Ur [Teleki József, aki a nagygyűlés minden ülésén elnökölt] az 1833diki heti ülések’ Jegyzőkönyvéből a’ 21^d és 76^d pontokat olvastatja fel, mellyek a’ Tudománytár’ felfüggesztéséről ’s a’ Társaság’ Rendszabásainak megvizsgálásáról szólnak. Ennek következtében határoztatik, hogy a’ Rendszabások’ megvizsgálása a’ legközelebbi ülésben elővétessek; mindazáltal azon kérdésnek: menjen-e a’ netalán ajánlandó módosítások iránt még most fentebb helyekre felterjesztés? eldöntését a’ Társaság magának fentartván [helyesen: fentartá].”⁹² A következő nap tárgyalták az akadémiai reform szempontjából legfontosabb ügyet, a rendszabások módosítását. Ennek részeként a számunkra fontos kérdéstről ezt rögzítette a jegyzőkönyv: „A’ 7dik pont vitatás alá vétetvén, abból »kijött munkák’ birálatainak készítése és kiadása« kizáratik.”⁹³ A Kölcsey számára kulcsfontosságú kérdés tehát megnyugtatóan rendeződött. Számunkra azonban némileg talányos a jegyzőkönyvi bejegyzés, hiszen a fejezet elején idézett 7. pont nem tartalmazza a „kijött munkák’ birálatainak készítése és kiadása” szövegstruktúrát, és nem találtunk olyan dokumentumot, melyben ez szerepel. Mindez nem jelenti azt, hogy a nagygyűlés döntésének értelme kétséges lenne. November 5-én, a tárgyalások harmadik napján további pontosítások és a részletkérdések kerültek napirendre: „Általmenvén az ülés a’ napi rendhez, a’ Rendszabások 7dikének folytatólagos vitatása közt abban állapotodik meg, hogy a’ Társaság folyóírást, akár »Tudománytár,«

⁸⁸ KGyJk, 1833. febr. 25. 2. ülés, 21. pont, MTAK, Kt, RAL K 1389.

⁸⁹ Kölcsey Ferenc Bajza Józsefhez, 1833. ápr. 1. KÖM2, III, 525.

⁹⁰ 1833. nov. 3. KÖM2, III, 592. Az említett, Wesselényi számára írogató úr valószínűleg maga Kölcsey, bár olyan levelet nem ismerünk, melyben a báró arról ír Kölcseynek, hogy készül a nagygyűlésen részt venni.

⁹¹ RGy, SzT, XIII, 79. Wesselényi nov. 8-án hagyta el Pestet, de az Akadémia aznapi ülésén még részt vett: NGyJk, 1833. nov. 8. 4. gyűlés, 6. ülés, 39. pont, MTAK, Kt, RAL K 1353. A korábbiak közül csupán a nov. 7-én tartott 5. ülésen nem volt jelen, de ekkor nem tárgyalták az alapszabály módosítását. Pesti tartózkodásáról lásd még Bártfay László Kölcsey Ferenchez, 1833. nov. 28. BARTFAY 1969, II, 181.

⁹² NGyJk, 1833. nov. 2. 4. gyűlés, 1. ülés, 4. pont, MTAK, Kt, RAL K 1353.

⁹³ NGyJk, 1833. nov. 4. 4. gyűlés, 2. ülés, 7. pont, MTAK, Kt, RAL K 1353.

akár más néven, kiadand; 's minthogy a' VII^d pont által a' kritika belőle kizáratott, a' következő Választottságra bizza a' Társaság ezen folyóirat tervének elkészítését: Gr. Széchenyi István, Fáy András és Schedius Lajos t.[iszteletbeli] tagok, Kállay Ferencz, Kis János és Schedel Ferencz r.[endes] tagok. [...] Ezek után a' 7^d Rendszabás két pont-ra osztva, ekkép módosítatott: »A' legközelebb évben megjelent munkákat vizsgálat alá veszi, a' legjelesbeket megjutalmazza, 's a' jutalmazás indító okait közhírré teszi«

És:

»A' Társaság egy tudományos folyóirat által is igyekszik a' magyar literatura' előbbvitelén.«⁹⁴ A következő nap az eltelt időszakról Széchenyi ezt jegyzi magyarul naplójában: „[november] 4. 5. 6. Ülések. Már már megnyertük a Reformot.»⁹⁵

A nagygyűlés november 14-én vitatta meg a folyóirat szerkesztési elveit kidolgozó bizottság előterjesztését, mely körültekintően foglalkozott az elvi problémáktól kezdve a formai kérdéseken át az anyagi feltételek biztosításáig a felmerülő ügyekkel.⁹⁶ A bírálat kontra kivonat vitával kapcsolatban a jegyzőkönyv az alábbi döntést rögzítette: „Olvastatik a' Tudománytár' dolgában kiküldött választottság javaslata. E' szerint:

1. Tartalma tudományos encyklopédiai lenne, az emberi tudás' minden ágaira kiterjeszkedő, de leginkább a' jelenkor' haladásaira, az előadásban pedig köz értelmességre ügyelvén. Helybenhagyatik, nagyobb világosság végett azt kapcsolván hozzá az ülés, hogy az előadás formája ne bíráló és vitatkozó, hanem inkább értesítő és közlő legyen; iránya pedig az, hogy azon hazánkfiak, kik külföldi folyóiratokat nem tarthatnak, ebben neminemű pótlékát leljék szükségüknek.

2. Kutfői: eredeti dolgozatok, a' mennyiben a' fenn kitett czélnak megfelelők, 's a' külföld' jelesb folyóiratai, melyekből a' Tudománytár' cikkelyei fordítva, kivonva vagy összeállítva lennének. Helybenhagyatik.” Kritika tehát nem kapott helyet a Tudománytárban, mely csupán annyiban képviselt testületi szellemet, hogy a 3. pont szerint a „fő felügyelés folyvást a' heti ülésé” lett.⁹⁷ 1833. november 15-én a délelőtt bezárt nagygyűlés után összeült az Igazgató Tanács, mely jóváhagyta a Tudománytárral kapcsolatos felterjesztést, meghatározta a különböző feladatok teljesítéséért járó tiszteletdíjakat, és Telekire bízta a „folyóírás megindítását és nyomtatását illető rendelkezések” megtételét. Mivel ezen az ülésen nem jelent meg kellő számú tag, a legközelebbi határozatképes Igazgató Tanácsnak újra kellett tárgyalnia a felmerült kérdéseket. Erre 1835. szeptember 9-én (!) került sor,⁹⁸ azaz ekkor került jogilag is végleg pont az ügy végére.

A sajtó közleményben tudatta a történeteket. Kölcsey ez alapján tájékozódott, de a részletekről barátaitól szeretett volna többet is megtudni: „Társaságunk gyűléséről nem tudok egyebet annál ami a Jelenkorban áll – írja Bajzának. – Wesselényi ír csak röviden, hogy a kritikázás félretételék.”⁹⁹ Tartalmas beszámolót dokumentálhatóan senkitől

⁹⁴ NGyJk, 1833. nov. 5. 4. gyűlés, 3. ülés, 12–13. pont, MTAk, Kt, RAL K 1353.

⁹⁵ SZÉCHENYI 1934, 427.

⁹⁶ A nov. 12-én kelt jegyzőkönyvet lásd MTAk, Kt, RAL 97/1833.

⁹⁷ NGyJk, 1833. nov. 14. 4. nagygyűlés, 13. ülés, 106. pont, MTAk, Kt, RAL K 1353.

⁹⁸ IgÜJk, 1835. szept. 9. 1. ülés, 2. pont, MTAk, Kt, RAL K 1303.

⁹⁹ 1833. nov. 19. KölcseLev, 168.

sem kapott.¹⁰⁰ Az Akadémián többet nem merült fel, hogy a Tudománytár recenziókat közöljön. A folyóirat 1834-ben megindult, de folyamatosan sok nehézséggel küszködött, és 1844-ben megszűnt.¹⁰¹

1833. november 15-én, az ülések végeztével Széchenyi naplójában röviden megvonta annak a napnak és a közelmúlt eseményeinek a mérlegét: „Letzte Sitzung vor und Nachmittag. Teleki miserabel. Ich rührend gesprochen. – Die Herzen erweicht – A peu près die Schlacht gewonnen. Teleki etc. bei mir gegessen. In der ganzen Periode gegen 50 Gelehrte abgefüttert – von diesen die Älteren mir sehr viel Schmutz gemacht; meine Teppiche angespieen! [Utolsó ülés délelőtt és délután. Teleki szánalmas. Én megindítóan beszéltem. – A szívek ellágyultak. A csata lényegében megnyerve. Teleki stb. nálam ettek. Az egész alatt körülbelül 50 tudóst ettettem meg – az öregebbje sok piszkot csinált nálam; szőnyegeim lehányva!]¹⁰²

¹⁰⁰ Bajza válaszáról nem tudunk; Bártfay nem vett részt az üléseken: Bártfay László Kölcsey Ferenchez, 1833. nov. 28. BÁRTFAY 1969, 180–181.

¹⁰¹ VISZOTA Gyula, *Bajza levele Széchenyihez az „Auróra” és „Tudománytár” ügyében [1833]*, Akadémiai Értesítő, 1908, 81–84; VISZOTA 1910a; MST, 465–489.

¹⁰² SZÉCHENYI 1934, 428.

PORKOLÁB TIBOR

„MIKES KÖLTŐJE”

(Egy Lévay-titulus filológiai háttere)*

1911. november 19-én a Kisfaludy Társaság miskolci díszüléssel ünnepli meg Lévay József társasági tagságának ötvenedik évfordulóját. A jubileumi orációk és gratulációk többnyire „a magyar költők Nesztoraként”, „a mi patriárkánkként” aposztrofálják a nyolcvanhat éves ünnepeltet, de gyakran feltűnik a „Mikes költője” titulus is. A díszülést megnyitó Beöthy Zsolt például Lévay költői pályáját áttekintve állapítja meg: „a nemzet szívében és emlékezetében ma is Mikes költője vagy.” Az ülést követő díszében Rákosi Jenő „Mikes Lantosára” emeli a poharát. Az irodalmi és kulturális egyesületek, társaságok, az egyházi és oktatási intézmények, a kaszinók, sőt a kereskedő- és gazdakörök levélben vagy táviratban üdvözlik hódoló tisztelettel „Mikes költőjét”.¹ Ez a szubsztitúciós, azaz a dicsőített neve helyén álló alakzat, amelyet névcseréként (*antonomasia* vagy *pronominatío*) foglalnak rendszerbe a retorikai kézikönyvek, itt nem egyszerűen a laudáció szokványos kelléke.² Arra is felhívja a figyelmet, hogy a *Mikes* Lévay talán egyetlen olyan költeménye, amely megőrződik a közösségi emlékezetben. Lévay „hálás egykori tanoncza”, Klein Salamon bécsi egyetemi tanár gratuláló levelében – minden bizonnyal akaratlanul – nyilvánvalóvá is teszi, hogy az ünnepelt poéta voltaképpen *egy-versű* szerző: „a mikor egy néhány nap előtt bécsi ujságainkban Lévay Józsefnek, az Akadémia tiszteletbeli tagjának, a Szt. István-rend kis keresztjével való királyi kitüntetését olvastam, [...] nagyon meg valék indítva s ifjú koromon s szülővárosomon merengve alig kívántam e pillanatban mást, mint a tehetséget, azt a kitűnő és kitüntetett embert, a kinek szép költeményei közül mostan, fájdalom, csak »Mikes búja« van még emlékezetben megőlelni s kezeit megcsókolni.”³ Klein ráadásul pontatlanul idézi fel a költemény címét. Figyelmet érdemel, hogy Radó Antal is „»Mikes búja« dalkokát” köszönti jubileumi Lévay-versének nyitósorában.⁴ E címvariáns gyakori feltűnése arra enged következtetni, hogy a kortársi tudatban Lévay ifjúkori elégiája Vörösmarty Mihály *Mikes' búja* című költeményével mosódik össze. Radó évekkel később, a Kisfaludy Társaság centenáriumi Lévay-ünnepségén (1925) ismét elköveti ezt a pontatlanságot: „Társas-

* A hatvanéves Heltai Jánosnak – aki persze Lévay *Mikesét* is *memoriter* fújja, mert még az alsó tagozatban megtanulta Gaál Erzsébet (Csöre néni) tanító nénitől.

¹ *Lévay emlékkönyv: A költő Kisfaludy-Társasági tagságának ötvenedik évfordulója alkalmából kiadja a Borsod-Miskolci Közművelődési és Múzeum-Egyesület*, Miskolcz, 1912 (a továbbiakban: *LE*), 7, 41, 97.

² A névcserés figurák funkcióiról lásd PORKOLÁB Tibor, „*Nagyjainknak pantheonja épül*”: *Közösségi emlékezet, panteonizáció, emlékbészéd*, Bp., Anonymus, 2005, 49–55.

³ *LE*, 62.

⁴ *LE*, 64.

ságunk kegyelettel áldoz *Mikes búja* költője emlékezetének.”⁵ Sőt, még a Lévay utolsó (posztumusz) verseskötetét sajtó alá rendező Voinovich Géza is a hibás címváltozattal él centenáriumi emlékbeszédében: „Országos hírre jutott régi verse, *Mikes búja*, a bánatos hazaszeretet elégiája.”⁶ A két Mikes-vers különös kontaminációja persze nem csupán 20. századi kultuszeseeményekhez kapcsolódó szövegekben érhető tetten: Gáspár Imre már 1877-ben *Mikes búja* címmel veszi fel Lévay költeményét *Babérok* című gyűjteményébe.⁷

A 20. század közepéig a *Mikes* kedvelt szavalmi- és antológiadarab, iskolai standard és memoriter.⁸ Jubileumi köszöntőjükben a „Sárospataki Ref. Főiskola tanárai” sem mulasztják el hangsúlyozni, hogy a *Mikes* „ott él a népiskolák, ott él a középiskolák, tehát az egész nemzedék ifjúságának ajkán és szívében”.⁹ Hasonlóan fogalmaz gratuláló levelében Balogh Ernő is: „Nemzedékről-nemzedékre ifjukorunk szép emlékei közé számítjuk, hogy Arany, Petőfi és a többi legnagyobbakkal egy sorban lelki gyönyörűségünk volt busulni Mikessel”.¹⁰ „A Sátoraljaujhelyi Ort. Izr. Elemi Iskola IV. osztálya” által küldött üdvözlő pedig akár jelképesnek is tekinthető: „Éppen a »Mikes« című gyönyörű vers betanulását fejezte be osztályunk, amikor híret vettük, hogy Nagyságodat egy előkelő irodalmi társaság méltó ünneplésben részesíti.”¹¹ A „nemzeti általános hatást tett” elégiát a tankönyvek és szöveggyűjtemények többnyire az „örökbecsű” költemények, „költészetünk legjobb alkotásai” közé sorolják.¹² Ismertségét és népszerűségét jelzi, hogy 1904-ben nyomtatott példányainak eladásából kívánják finanszírozni a zágoni Mikes Kelemen-ház felújítását.¹³ Kozma Andor tehát a közvélekedésnek ad hangot, amikor a Kisfaludy Társaság előtt felolvasott Lévay-emlékbeszédében kijelenti: „Szerzőjének nevét senkisésem felejtí el többé, a ki a verset olvasta, sőt magát a verset sem. Ez a verse Lévaynak mindig élő vers lesz, valameddig magyarok is fognak élni ezen a keserves világon. Nemcsak Lévaynak legszebb hazafias éneke ez, hanem az egész magyar

⁵ RADÓ Antal, *Lévay, a műfordító: Felolvasatott a Kisfaludy-Társaság Lévay születésének centenáriumát ünneplő ülésén, 1925. dec. 2-án*, Budapesti Szemle, 1925, 201. kötet, 108.

⁶ VOINOVICH Géza, *Lévay József (1825–1918): A Kisfaludy-Társaságban 1925. december 2-án tartott emlékbeszéd* = V. G., *Írók és költők*, Bp., 1943, 82.

⁷ *Babérok: Magyar költészeti gyűjtemény*, szerk. GÁSPÁR Imre, Bp., 1877, 38.

⁸ A Gáspár-féle antológia például a költeményhez az alábbi jegyzetet fűzi: „A szavalmó igen szép darabot nyer benne.”

⁹ *LE*, 88.

¹⁰ *LE*, 56.

¹¹ *LE*, 102.

¹² Lásd például TÓTH Pál, *Magyar nemzeti irodalomtörténet: Tan- és olvasókönyvül iskolák és családok számára*, Miskolcz, 1883, 332; *Olvasmányok a magyar nemzeti irodalom történetének vázlatához*, szerk. NÉVY László, Bp., 1887, 216–218; TÓTH Pál, *Magyar nemzeti irodalomtörténet felsőbb leányiskolák és a művelt közönség számára*, Miskolcz, 1899, 195; PRÓNAI Antal, *A magyar irodalom története olvasókönyvvel a középiskolák VIII. osztálya számára*, Bp., 1911, 120; DEÁK Gyula, RÁKOSY Zoltán, *Magyar költők: A polgáriskolai tanulók verses könyve*, Újpest, 1924, 5.

¹³ Vasárnapi Ujság, 1904/38, 652.

hazafias költészetnek is legjobb termékei közé tartozik.”¹⁴ Az Akadémia centenáriumi Lévay-ülésén Berzeviczy Albert is leszögezi: „A hazafias lyra terén talán Mikes-ével érte el a költőiség legmagasabb szárnyalását, az mindenesetre legmaradandóbb értékű versei közé tartozik.”¹⁵ Még az irodalmi modernség – a Gyulai–Lévay-féle „népnemzeti” költészettel szemben álló – reprezentánsai is előszeretettel idézik fel egykori *Mikes*-élményeiket: „S akkor este verseket olvastam, elolvastam a Lévay Mikes-versét, és sírtam, bomlottan sírtam” – írja például Ady Endre a Lévay-jubileum alkalmából írt kis cikkében.¹⁶ Babits Mihály Lévay-nekrológiájában emlékezik vissza arra, hogy a *Mikes* „igéi gyermekkorunk igéivé s lelkünk részeivé váltak.”¹⁷ Schöpflin Aladár és Hatvany Lajos is azt hangsúlyozzák, hogy a *Mikes* „a magyarság közkincsévé lett”, hogy „Lévay életét főleg ez a vers avatta sikeressé, szeretetté”.¹⁸ Szerb Antal *Magyar irodalomtörténete* ugyancsak a *Mikes* költőjeként tartja számon Lévayt: „Lévay József csendes egyéniségének emlékét Mikes-verse őrzi.”¹⁹ Az akadémiai irodalomtörténet Lévay-fejezetének szerzője, Kovács Kálmán és Lévay biográfusa, Miklós Róbert is ezt a „kis remeklést” tartja a költő „legismertebb” alkotásának.²⁰ Nagyon is érthető tehát, hogy amikor Mátrai László – alkotás-lélektani szempontból – azoknak a szerzőknek a „homályos és titokzatos” problémáját vizsgálja, „akiket a műalkotás démona” csupán „egyetlen mű erejéig volt hajlandó megszállni”, a *Mikes* költőjét is megemlíti.²¹

A „nagy orkesztrális pátosszal bűgő”²² ifjúkori elégia kultuszverssé válása jórészt egy (meglehetősen termékeny) félreértés következménye. A költeményt ugyanis „a szabadságharc után elkövetkező, halálos némaságú, temetői csöndű nagy idők költészetének legszebb remekéeként”, „a lenyűgözött, ezer sebből vérző Magyarország jajkiáltásaként” ünnepli a közvélemény.²³ A *Mikest* önkényuralom-kori versként méltatja a miskolci „jubiláris ünnepélyen” tartott elnöki megnyitó beszéd is: „Ott voltál a száz sebből vérző nemzetnek költő-virrasztói között, Arany és Tompa oldalán, s bűvös »ráolvasásod« Mikesről ezer és ezer fájó szívben ébresztett édes visszhangot.”²⁴ (Beöthy egyébként már millenniumi irodalomtörténetében a szabadságharc bukásának élményköréhez kapcsolja

¹⁴ *Lévay József: Emlékbeszéd a Kisfaludy-Társaság ünnepi közülésén, 1922. február 5-én*, Budapesti Szemle, 1922, 189. kötet, 103.

¹⁵ *Ünnepi ülés Lévay József tiszteleti tag emlékezetére 1925. nov. 30-án: Berzeviczy Albert ig. és t. t. elnök megnyitó beszéde*, Akadémiai Értesítő, 1925, 36. kötet, 316.

¹⁶ *Mikes és ingatörvény* = ADY Endre *Összes prózai művei: Újságcikkek, tanulmányok*, X, kiad. LANG József, VEZÉR Erzsébet, Bp., Akadémiai, 1973 (A. E. Összes Művei), 161.

¹⁷ *Lévay*, Nyugat, 1918, II, 163.

¹⁸ *Lévay József* = HATVANY Lajos, *Harcoló betűk*, Bp., Gondolat, 1981, 144; SCH. A., *Lévay József*, Vasárnapi Ujság, 1918/28, 420.

¹⁹ *Magyar irodalomtörténet*, Bp., 1978⁶, 441.

²⁰ *A magyar irodalom története*, IV, szerk. SÓTÉR István, Bp., Akadémiai, 1965, 170; MIKLÓS Róbert, *Lévay József életútja*, Miskolc, 1978 (Borsod-Miskolci Irodalomtörténeti Füzetek, 11), 28.

²¹ *Élmény és mű*, Bp., 1973², 62.

²² HATVANY, *i. m.*, 144.

²³ *Ellenzék*, 1911. nov. 18.

²⁴ *LE*, 6.

a költeményt: Lévay „*Mikes* megrázó panaszával gyászolta leigázott hazáját.”²⁵) Az elégia keletkezésének történetét Halmy Gyula például így beszéli el *Lévay József: Hatvan-nyolc éves írói jubileuma napján* című cikkében: „a szabadságharc elbukásával vérző szívvel keresett menedéket Lévay is az akkor csak pár magyar lapból álló időszaki sajtó szolgálatában. A »Pesti Napló«-nál lett rovatvezető s egyszersemind akkor kezdte írni legszebb, mélabus hangulatu költeményeit, melyek közül a »*Mikes*« című ugyyszólván országos érzületet fejezett ki”.²⁶ Tóth Kálmán verziója szerint viszont Lévay akkor írja „»*Mikes*« című leghíresebb költeményét”, amikor „az elnyomatás” idejében (Sajószentpéteren) „önmagának is bujdosnia kellett”. Így tehát a *Mikes* mindenképpen „az elnyomatás kora érzelmeinek és eszméinek kifejezése”.²⁷ Pedig könnyen ellenőrizhető tény: Lévay elégiája először 1848. november 12-én jelenik meg – *Mikes. Rodosto, 1758* címmel – a Budapesti Divatlapban.²⁸ Itt az a – korántsem ritka – jelenség figyelhető meg, amikor egy közösség új kontextusba helyez, aktuális jelentéssel tölt fel, saját szükségletei szerint használ egy (korábban keletkezett) irodalmi szöveget.

A daliás időkkel kapcsolatosak a költő – egyébként meglehetősen eseménytelen²⁹ – életét heroizáló történetek is. Ezek a biográfiai konstrukciók azzal az elvárással hozhatók összefüggésbe, amely mintegy előírja a költő és a (nemzetként tételezett) közösség sorsának magasztos összhangját. E szerint a költő élettörténetének mintegy bele kell íródnia a nagy nemzeti narratívába. Lévay tehát nem csupán „kardot fog tollhoz szokott kezébe”,³⁰ de egyenesen azok közé emelkedik, „akiket a sors akkor a nemzeti küzdelem élére állított”.³¹ Pedig maga a hős – *Visszatekintés* című önéletrajzában – korántsem a legenda-teremtés szándékával számol be szabadságharcos szerepvállalásáról: „a nemzetőrség Budán is csakhamar megalakult. Én is sorakoztam hozzá, fölszereltem magamat a szükséges szabályszerű ruházattal, nagy nehéz gyutacsos (zünderes) puskát a fegyvertárból kaptunk. A gyakorlatokat szorgalmasan tartottuk s némi szolgálatokat is végeztünk. Néhányszor álltam őrt a nádori palota előtt, amely könnyű órállásnak az volt a legjobb oldala, hogy mindenik ór jó ebédet kapott s hozzá kellő mennyiségű jó bort. De elkövetkezett aztán ennek a nemzet őri játéknak komolyabb és nehezebb oldala is [...] Hadilábra állítottak bennünket, fölszereltek, éles tölényekkel láttak el s egy rideg esős őszi napon kirendeltek a főváros felé közelítő Jellasics ellen rendes csapataink segélyére. Legyalogoltunk hát Martonvásárig, ott beszállásoltunk s a roppant sűrű ködben őrszemeket állítottunk a határban, akik közt én is ott szorongattam nedves és valószínűleg nehezen

²⁵ *A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése*, II, Bp., 1891, 721. Lásd még BEÖTHY Zsolt, *A magyar irodalom kis-tükre*, Bp., 1920⁶, 209.

²⁶ Fogaras és Vidéke, 1911. nov. 19.

²⁷ TÓTH Kálmán, *Mikes iródeákja: Adalékok Lévay József életéből*, Reggeli Hírlap, 1923. dec. 25.

²⁸ Lásd még LÉVAY József *Költeményei*, Pest, 1852, 56–58; LÉVAY József *Összes költeményei*, I, Buda-Pest, 1881, 144–146.

²⁹ Ahogy Komlós Aladár megállapítja: „Voltaképpen nem is történhet vele semmi. Hosszú életének nincs életrajza.” (KOMLÓS Aladár, *A magyar költészet Petőfitől Adyig*, Bp., 1980², 98.) Lévay *Visszatekintés* című, szembetűnően rövid önéletrajza (Miskolc, 1935 – a továbbiakban: *Visszatekintés*) is ezt támasztja alá.

³⁰ KOZMA, *i. m.*, 100. Lásd még BERZEVICZY, *i. m.*, 315.

³¹ *Lévay József – 92 éves*, Miskolci Napló, 1917. nov. 13.

elsüthető fegyveremet. Két vagy három napig voltunk ott a szegény lakosok nem épen szívesen látott vendégei, fogyasztván csirkéjüket, bárányokat. Azután, mivel Jellasics tudvalevőleg ama híres hadmozdulattal megszökött előlünk, quasi győzedelmesen térünk vissza Budára. Ennyiből állott az én fegyveres szolgálatom szabadságháborunkban. A többi szolgálat már csak tollal történt mindvégig. Egy alkalommal ugyan fel akartam magamat vétetni a honvédek sorába. A toborzó bizottság Pesten a Károly-kaszárnyában működött. Bekopogtattam hozzá egy szép őszi napon úgy 12 óra tájban: de a bizottság már ebédre távozott s ezt intő jelnek vettem arra, hogy szándékomtól elálljak”.³² A heroizáló életrajzok – így például Zsigmond Ferenc Lévy-monográfiája – a szabadságharc bukása utáni hónapokat tragikus pátozzsal beszélnek el, sőt „bujdosásként” konstruálják meg: „Félreeső, csendes falujában szerencsére kikerülte a győztes hatalom bosszuálló kezét, mely győztes hatalom haragjának véres kielégülése után az egész országra halotti csend borult.”³³ A *Visszatekintés* ezt az időszakot is más megvilágításba helyezi: „Nem várván be a fegyverlerakás tényét, én minden módon csak hazafelé iparkodtam. [...] Kun-Madarasra érve, ott az utcán menekülő huszárok lovaikat árulgatták. Megvettem egy sárgát 70 ft. Almássy-féle bankóért. [...] A lovat a saroglyához kötöttük, s így értünk minden veszedelem nélkül Miskolcra augusztus 15-ike körül éjszakának idején s innen egyenesen Szent Péterre. [...] Éjfél után egy-két óra tájban dobogtam be udvarunkra a sárga lóval. Lóháton, csak szőrén ülve mentem Miskolctól Szent Péterig, kénytelenségből, kedvtelésből, vagy hetykeségből-e? magam sem tudom. Elég az hozzá, hogy engemet, aki ilyesmit még nem próbáltam, úgy megviselt ez a lovaglás, hogy szinte fekvő beteg lettem utána. [...] Én egész védve éreztem magamat a mi kis fészünkben apám, anyám védőszárnyai alatt. Egy percig sem képzeltem magam olyan feltűnő szerepű és fontosságú menekülőnek, akire kiterjedhet az új hatalomra vergődött nagy és kis zsarnokok figyelme. [...] Szegény jó Elek Pista barátom azonban, aki pedig a szó szoros értelmében semmi sem volt, nem úgy gondolkozott. Ő azt hitte, hogy az egész megyének minden zsoldárja és kémje ő utána leselkedik. Csakhamar megugrott Szent Péterről [...] A Pittypalatty völgyön és annak erdősegeiben bujkált egy darabig, de tapasztalván, hogy a kutya se keresi, szépen visszakerült.”³⁴ Ezzel az (ön)ironikus narratívával szemben például Jókai Mór az üldözött hazafi magasztos figuráját a szerzői énművelés kitüntetett eszközévé teszi, azaz tardonai „bujdosásából” tragiko-lírai hősrégenyt formál.³⁵

³² *Visszatekintés*, 22. Életének ezt a szabadságharcos epizódját versben is elbeszéli a költő: „A szabadság régi harcát / Én is végig harcolám: / Nem dicsekszem hősi tettel, / engem az nem diszített fel, / Nem is vetett fényt reám. // [...] // Kivonultam nemzetörként, / Fegyver nyomta vállamat, / Sűrű, hideg őszi ködben, / Előörsön tévelyegtem, / Míg jön a várt pillanat. // El akartuk fogni a Bánt / S kósza, rabló pór hadát; / De mire a köd felszállott, / A vitéz Bán odább állott, / Messze tőlünk »jobbra át«.” (*Régi emlék* = LÉVAY József, *A Múza búcsúja: Költemények*, Bp., 1909, 110–111.)

³³ ZSIGMOND Ferenc, *Lévy József élete és költészete*, Bp., 1906, 41.

³⁴ *Visszatekintés*, 24–25.

³⁵ Erről lásd PORKOLÁB Tibor, „Üldözöttje a hatalomnak”: Egy fejezet a „Jókai-regényből” = *Forradalom után: Vereség vagy győzelem?*, szerk. CSÉVE Anna, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 2001 (A Petőfi Irodalmi Múzeum Könyvei, 10), 86–97.

A jubileumi laudációk nem csupán arra figyelmeztetnek, hogy Lévy „Mikes költőjeként” rögzül a közösségi emlékezetben, hanem arra is rávilágítanak, hogy életpályája a Mikes Kelemen-i sorsképlet analógiájára formálódik meg. Az életmű egyetlen kanonikus szövegének hőse elválaszthatatlanul kapcsolódik össze a szerző figurájával: az agg miskolci költő kitaró (jelen)léte a mindenkit túlélő Mikes rodostói öregségére emlékeztet, a kínálkozó Mikes–Lévy-párhuzam az ünnepi szónoklatok, a pohárköszöntők (néhány év múlva pedig a nekrológok és emlékbeszédek) toposzává válik. Feltűnik Beöthy – már többször idézett – orációjában is: „A fénynek, a diadalmas és gyászos harcnak napjaitól, a lelkében és színében magyar fejedelmi udvarból, hősei és nagyjai közül utolsónak marad Mikes, hogy hűséges, meleg, nyájas lelkéből még egy fényes sugarat röpítsen a nagy idők emlékébe. Azoknak a bús magyaroknak, a kiket a beköszöntő nemzetetlen világ, a »náj módi« a tenger partján utóbb összevert: ő lesz a fejjé. A magyar költészet fejedelmeinek udvarából, a koszorúsok közül, kik költészetünkben az egységes és teljes magyar szellem győzelmét kivívták, dicső társaid közül egyedül maradtál. [...] ime reád szállott az ősz Mikesnek básbugi tiszte.”³⁶ Beke Manó bölcsészkaros dékán ugyan csak Lévy mikesi küldetését hangsúlyozza jubileumi köszöntőjében: „A budapesti tudományegyetem bölcsészeti kara szíves örömmel üdvözli a nagy magyar költőt, a reformkorszak dicső nemzedékének utolsó élő tagját mai ünnepe alkalmából, ki ugy maradt itt közöttünk, mint az ő Mikes Kelemenje a Márványtenger partján, hogy hinni tanítson egy csodás kornak valóságában. Teljesítse még soká ezt a küldetését.”³⁷ „Mikes költője” tehát a modern századelő Mikeseként emelkedik a nagy idők „utolsó mohikánjává”.³⁸ A Mikessé maszkírozás gyakran a *Mikes* szövegére való rájátszással jár együtt. A költemény első strófájának közismert sorait („Egyedül hallgatom tenger mormolását, / Tenger habja felett futó szél zúgását, / Egyedül, egyedül / A bujdosók közül, / Nagy Törökországban; / Hacsak itt nem lebeg sírjában nyugovó / Rákóczi nagy lelke, az eget csapkodó / Tenger haragjában!”³⁹) parafrázisos vagy allúziós formában idézik fel a jubileumi ünnepély szónokai: „a múlt évszázad második és harmadik évtizedének nagy születői közül immár valóban egyedül hallgatja az új idők viharzó tengerének mormolását” – állapítja meg orációjában Csorba György ref. főgimnáziumi igazgató. „Itt áll Mikes Lantosa, szeretettel lelkében, hallgassa továbbra is még sokáig annak a tengernek a mormolását, amely neki gyönyörűséget szerez mindaddig, míg Isten élteti” – hangoztatja pohárköszöntőjében Rákosi Jenő. „A szabadságharc lantosai közül, a magyar irodalom fénykorából utolsónak maradtál, mint Mikes a bujdosók sorából, de nem állsz egyedül és amit hallasz, nem a tenger szomorú mormolása, nem a szélnek enyészetzúgása. Egy nemzet lelke vesz körül, ezreknek örömtapsa és millióknak hálaszózata hirdeti neked, az élőnek a halhatatlanságot” – olvasható a debreceni Csokonai Kör üdvözlésében.⁴⁰ Így jár

³⁶ LE, 7.

³⁷ LE, 57.

³⁸ TÓTH Kálmán, *Az utolsó mohikán: Intimitások Lévy József életéből*, Reggeli Hírlap, 1924. ápr. 20.

³⁹ *Összes költeményei*, I, 144.

⁴⁰ LE, 13, 41, 81–82.

el Zsigmond Ferenc is „a magyar irodalom leghosszabb életű írójára”⁴¹ emlékezve: „végül – akárcsak leghíresebb költeményének hőse: Mikes – egyedül maradt ő is, hallgatva a körülte hőmpölygő modern élet mormolását.”⁴² Figyelmet érdemel, hogy még az Ellenzék című miskolci hírlap Lévy-paszkvillusa is *Mikes*-parafrázisként formálódik meg: „Egyedül hallgatom Szinva mormolását, / Szinva habja felett futó szél zúgását... / Egyedül... egyedül / a »Régiek« közül / Miskolc városában.”⁴³

Az ünnepi retorika persze reflektálatlanul hagyja a Mikes–Lévy-párhuzam paradox jellegét: Lévy így egyszerre jelenhet meg a szabadságharcos és önkényuralom-ellenes hagyományok letéteményeseként, Petőfi örökösöként, valamint a kiegyezéssel rendszer hűségese tisztviselőjeként, az uralkodó kitüntetettjeként.⁴⁴ A jubileumi üdvözlések nem győzik hangsúlyozni, hogy az ősz poéta „fejét király és nemzet egyszerre koszorúzzák meg”, hogy olyan költőt ünnepelnek, akit „egyaránt megbecsülnek nemzete és fejedelme”.⁴⁵ Az is homályban marad, hogy a „*Mikes* költője” titulus voltaképpen egy olyan kommemorációs ornamentika kelléke, amelynek elsődleges funkciója egy irodalmi teljesítményét tekintve tulajdonképpen másodrangú poéta, egy „kismester”, egy *egyversű* költő „élőszoborrá” emelése. Ahogy Sebeők Zsigmond írja jubileumi cikkében: „Az irodalom ez egyszer nem ércszobrot, hanem élőszobrot ment ünnepelni, mert Lévy a mi tudatunkban félig már szinte ércé és márvánnyá vált társai között lebeg.”⁴⁶ Lévy „*Mikes* költőjeként” nyerhet bebocsáttatást a nemzeti panteonba és válhat olyan „élő ereklyévé”,⁴⁷ akinek a közvetítésével a zajos és zavaros 20. század összekapcsolódhat a magyar irodalom legendás és magasztos Arany-korával.

⁴¹ SZERB, *i. m.*, 440–441.

⁴² ZSIGMOND Ferenc, *Lévy József (1825. XI. 18.–1918. VII. 4.)*, It, 1918, 254.

⁴³ Zuárd *Uj Mikes: Énekli Lévy József* című gúnyversét lásd: *Ellenzék*, 1904. dec. 10.

⁴⁴ A király Harmadosztályú Vaskorona-renddel (1894) és a Szent István-rend Kiskeresztjével (1911) tünteti ki.

⁴⁵ *LE*, 9, 55, 62.

⁴⁶ *Lévy*, Miskolci Ujság, 1911. nov. 20.

⁴⁷ BALÁZS Győző, *Lévy él...*, Miskolci Szemle, 1927/3, 11.

— |

| —

— |

| —

KABDEBÓ LÓRÁNT

ELÉGIA EGY PAZARLÓ TÖRTÉNETRŐL (Három költő egyazon Molière-darab fordításáról)*

1954. Nagy Imre éve. Moszkvában Sztálin halála után az eddig uralkodó Rákosi-csoport félreállításáról döntenek – a hatalomban való megtartásuk mellett. Nagy Imre miniszterelnöksége: 1953. július 4. – 1955. április 18. Vas István általa sokszor hangoztatott korszakmetaforájával: „a környéken az ember valahogyan más érzéssel kezdett járni. De ez már történelem, és nem kell magyaráznom, hogy s mint jött. Az ember hirtelen föllélegzett. Én legalább nagyon is. Nem mondom, hogy olyan sok történt, de akkor mindig azt mondogattam, hogy egy milliméter nagyon kevés, de ha az embernek a gégejét nyomják, és akkor csak egy millimétert enged ez a szorítás, az óriási különbség, ha már ott tartunk! Szóval hirtelen jobb és könnyebb lett az életünk”.¹

1954. Irodalmunk leggazdagabb korszakainak egyike ekkortól kezd láthatóvá válni: az első megjelenések – a jéghegy csúcsai. Paradox módon: az abszolút elhallgattatás az abszolút szabadság biztosítását jelentette. Minden cenzurális megfontolás nélkül születtek az asztalfiókban – vagy ablakpárkány alatt – rejtve maradt művek. Mára irodalmunk klasszikus alkotásai. Ekkor írta Németh László legfontosabb kultúrtörténeti esszéit, Kodolányi legjelentősebb műveit, mitikus témájú regényeit, Pilinszky nagy versei ebben az időben keletkeztek, ekkor talált hangjára Juhász Ferenc, valamivel később Nagy László, ekkor írta Sinka az eposzféleségeit, melyek most újraolvasva fantasztikusan gyönyörűek és modernek helyenként, és ha ehhez hozzáadjuk Határ Győző, Szentkuthy, Weöres, Nemes Nagy vagy Hamvas ez időbeli működését, és hozzávesszük *A huszonhatodik év* szonettkoszorúját – irodalmunk szerves folytatását éppúgy leírhatjuk, mint az újjáalakulás, átváltozás folyamatát. Élő alakulás létezett az elhallgattatásban: talán sokkal inkább, mintha folyóiratok nyilvánosságában zajlott volna mindez. Sőt még az aktuálpolitika is klasszikus műveket virágoztat, ha Illyés *Egy mondatára* és a *Kézfogások*ban utóbb megjelent darabokra gondolunk, vagy elővesszük Juhász Ferenc *A tékozló országát*.

* Heltai János kollegám 60. születésnapjára. És egyben köszönve Horányi Károly kollegám figyelmes tanácsait, melyekkel munkámat követte. A tanulmány az OTKA (K 60.204) és az ELTE–MTA (TKI 252) projektjei keretében készült.

¹ Vas István, *Szigligeti vázlat egy rádióbeszélgetés előtt* = KABDEBÓ Lóránt, *Elvesztett otthonok*, Debrecen, Csokonai Kiadó, 2003, 233.

Egy történetet emelek ki ebből az évből, mely ebben a kivirágzásban mégis a visszafogást jelentette. Pazarlás, amely szervesen szövődött az év ellentmondásos eseményei-be: miért is kellett egy Molière-darabot háromszor is lefordítani, mikor mindegyik fordításnak vannak értékei?

1954. Szabó Lőrinc számára is a fellélegzés ideje. Évek óta csak a műfordítói munka jelenthette akkor számára az önigazolás forrását, az akkori „hivatalossággal” szemben és az otthon irányában is, hisz elsősorban az ő munkája teremtette meg a családi élet anyagi alapjait. Az eddigi műfordítások jó része ekkorra érik megjelenéssé. Két Shakespeare-fordításának bemutatása jelentősen megjavítja családjának anyagi helyzetét.² Ehhez járult az év végén a teljes egészében általa fordított Tyutcssev *Versek* című kötet megjelenése is.³ Ezt honorálja az ez év április 4-én kapott József Attila-díj első fokozata, amelyet névlegesen még az előző évi Majakovszkij-fordításaiért kapott. És jelentőset lépett előre a hivatalos elismertségben *költőként* is: „Megjelent az új, négy kötetre szétosztott *Hét évszáz-*

² 1953 végén az Ifjúsági Színház számára Shakespeare *Vízkeresztjének* új fordítását készítette el, majd 1954 tavaszán, az évad végén a Faluszínház állandó budapesti otthona megnyitójaként az *Ahogy tetszik* fordítását újította fel. A *Vízkereszt* fordításához külön verses prologust is írt, mint erről 1954. május 8-án két levelében is beszámolt: „most készültem el hozzá egy kis alkalmi prologussal, melyet majd a Bolond recitál függöny előtt” (SZABÓ Lőrinc, *Napló, levelek, cikkek*, szerk., kiad., jegyz. KABDEBŐ Lóránt, Bp., Szépirodalmi, 1974, 551, 552). A Színház és Mozi című folyóirat 1954. május 28-i számában tudósít arról, hogy az Ifjúsági Színházban folynak a *Vízkereszt* próbái. Külön említik „Szabó Lőrinc remekbe sikerült új fordítását”. A színház kamaratársulata 1954. június 11-én mutatta be a darabot. Az intézmény nevét 1954 végén Jókai Színházra változtatták („Jókai Színház az ifjúság kamaraszínháza”). A darab a névváltoztatás miatt a Jókai Színházban ment tovább, egészen 1954 decemberéig (az '55-ös műsorfüzetekben már nem említik). A fordítás félévszázadig gépiratos változatában várta a könyvbeli megjelenést: William SHAKESPEARE, *Vízkereszt, vagy: amit akartok*, kiad., tan. SZELE Bálint, Debrecen, Csokonai Kiadó, 2004 (Szabó Lőrinc Kiadatlan Drámafordításai, 1). Az *Ahogy tetszik* előadásának tervéről egy 1954. április 14-én írott levelében tesz említést a költő: „ilyen mai, autóbuzsón járó állami vándorszínészek (vagyis a Faluszínház-ék) környékeztek meg újabban Pesten. A Shakespeare-féle *Ahogy tetszik*-et adják elő itt meg tizenkét faluban és kisvárosban országsherte. [...] egy évig vagy fél évig játsszák a darabot, s megígérték, hogy – mint fordító kartársat és Shakespeare helyettesét – elgurítanak magukkal ide-oda, ha kívánczom rá”. (SZABÓ, *Napló...*, i. m., 549). A Színház és Mozi 1954. április 30-i száma *Új színház Budapestben* címmel számol be az előadás előkészületeiről. Nyáron pedig már a sikeres indulásról tájékoztatja barátait a költő 1954. július 2-i levelében: „Hát ez roppant sikernek ígérkezik. A dolog éppen csak hogy kibontakozott, s máris jött a nyári szünet; ősszel azonban 'százaz szériákat' vár az igazgató. Bár úgy volna!” (SZABÓ, *Napló...*, i. m., 553.)

³ TYUTCSEV, *Versek*, ford. SZABÓ Lőrinc, Bp., Új Magyar, 1954. Az MTA Könyvtára Kézirattárában (a továbbiakban MTAK Kt.) őrzött füzetekben a fordítások dátumait versenként jelölve készíti a kötetet Szabó Lőrinc 1953. június 3-tól az augusztus 10-i végleges kéziratjavításig. A kötet impresszuma a kézirat nyomdába adásának napját is feltünteti: 1954. április 15. „A gyönyörű szép Tyutcssev-kötet nemrég megjelent” – írja egyik, 1954. december 9-én írott levelében (SZABÓ, *Napló...*, i. m., 557), így karácsonyi ajándékként is küldhette barátainak, például: „Hogy te is várj valamit, kisebb dolgot, de azért igen szépet, bejelentem, hogy a napokban feladok címedre karácsonyi ajándékkul egy kötet Tyutcssev-költeményt: valamennyit én fordítottam. Ez az az orosz klasszikus, akit bizonyára már többször magasztaltam előtted! Egy kikötésem van: nem szabad viszonoznod, másképp visszajár!” – írja egyik levelében 1954. december 13-án (SZABÓ, *Napló...*, i. m., 560).

zad magyar versei is, javított változata annak a szörnyű első kiadásnak: ebben már nem két és fél versem van benne, hanem valami tizenhat. ([Illyés] Gyulának kb. 30, József A.-nak kb. 90)” – írja az év végén egyik levelében.⁴ Megnyílnak ezen kívül a publikációs lehetőségek ismét a *költő* előtt: folyóiratok, rádiószerelés, irodalmi esteken való részvétel jelzi, hogy az alkotót egy évtized múltán ismét értékének megfelelően kezdi – ha egyelőre, mai recepciójához képest még nagyon is csak visszafogottan – becsülgetni. Mintha tíz év kellett volna ahhoz, hogy rájöjjenek a művészeti élet vezetői arra, amit akkor a magát még a hatalomban levők között érző Vas István vigasztalásként írt valaha a költőnek, 1945-ös őrizetessége idején közös barátjuk, Illyés Gyula buzdítására: „Végül is semmiféle politikai rendszerre nem vet jó fényt, ha az ország legkiválóbb költőjét ellenségévé kell nyilvánítani. Elsősorban nem a Te érdekedben, hanem a mi érdekünkben van szükség arra, hogy munkádat zavartalanul folytasd és eddigi műveidnek zavartalanul hasznát vegyük.”⁵ Tíz év és benne öt kemény diktatúrájú év kellett ahhoz, hogy a kommunista hatalomátvétel után a kulturális életben is berendezkedjen a rendszer. De ettől az évtől már bomlóban lett annak belső egyensúlya. Kommunista írók és az újon nevelt fiatalok egyként gondolkozni kezdtek. Egyensúly helyett elkezdődött az egyensúlyozás. Ennek válhattak ártatlan szereplőivé az eddig elhallgattatott klasszikusok is.

„A Válasz megszűnése óta, itt-ott öt esztendeje, semmim se jelent meg jelentősebb helyen”.⁶ A korábban, majd utóbb, mostantól ismét reprezentatív, életmagyarázatot adó művekként ünnepelt alkotások egy évtizeden át negatív előjellel kitagadott „individualista” versekké minősültek, fél évtizede meg sem jelenhettek. Bár helyzete ekkor már nem egyedi, paradox kirekesztettség, mint volt az ostrom után, igazolásának idején – barátai, kollégái és ellenfelei egy része egyformán hasonló helyzetbe jutott költői alkotásmódja okán a diktatúra berendezkedésével megjelenő „szocreál” igény egyeduralgódóvá tétele után. Nemcsak a korábban mellőzötteket, hanem a koalíciós idők vezető művészeinek jelentős részét is elhallgattatták. Mint például párhuzamos történetünk baloldali szereplőjét, Vas Istvánt. Hol vagyunk már attól, amikor véleményét nyíltan és határozottan hangoztathatta: „Ezt a nézetemet, ha módom lesz rá, mindenütt hangsúlyozni fogom. Budapest, 194[5]. május 7.”⁷

1954 első felében a politikai szorítás már enyhült annyira, hogy folyóiratok és napilapok is mertek kérni kéziratot a költőtől. Az önálló műveire vonatkozó publikációs zárlat fokozatos megszűnése diadalérzéssel töltötte el, és alkotókedvére is serkentőleg hatott. Ekkortól ismét várják, baráti körében örömmel fogadják újabb verseit. A családjá előtt is titkolt halotti szonettek, *A huszonhatodik év* 1951 húsvétjára megszerkesztett

⁴ 1954. december 22-én (SZABÓ, *Napló...*, i. m., 561).

⁵ „Simplonban Gellért, Keresztury, Vas – az utóbbi elfogultsága Szabó Lőrincsel szemben (noha mestere), majd fokozatos véleményváltoztatása” (ILLYÉS Gyula, *Naplójegyzetek (1929–1945)*, vál., szerk., kiad. ILLYÉS Gyuláné, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1986, 359. – Május 5., szombat.) Budapest, 194[5]. május 7., MTAK Kt. Ms 4678/77.

⁶ Írja Szabó Lőrinc a júniusi Csillag-beli megjelenés után egyik, 1954. július 2-i levelében (SZABÓ, *Napló...*, i. m., 553).

⁷ MTAK Kt. Ms 4678/77.

gyűjteménye óta idejét csak fordításokra pazarló költő végre újra saját verseinek sorát írja. Az 1953 őszen megfogalmazott, utóbb *Káprázat* címmel megismert szerelmes szonett-sorozat ekkor még befejezetlen marad,⁸ de az újévi galyatetői pihenésük termése, az *Újévi katica* már közlésre érett vers,⁹ majd *A forzicia éneke*, *Májusi orgonaszag*, *Országos eső*, *Vadliba*, *Vakáció előtt*, *Nyár*, *Ficséri-füsti* sorjáznak, valamint az 1956-ban megjelenő *Válogatott verseiben*¹⁰ az utóbbi években írott költeményeket egybefogó rész címadó darabja, a *Valami szép*, és egy saját gyönyörűségére önmagának készített fordítás, Hölty *Májusi éjszaka* című verse.¹¹ Végül a sort a július 25-én Igalon elkezdett és augusztus 12-én Ábrahámhegyen befejezett, nemzeti költői szerepben megszólaló elégiája zárja, az 1954-es futball világbajnokság döntőjében elszenvedett vereség hatására keletkező *Vereség után* című költemény. Ritka, kiemelkedő alkalom ez a költő egész pályája történetében. „Az igen különleges darab lesz, ha el tudom készíteni, négy részre tervezem. Talán Auréliéknál! De igen-igen lassan megy”.¹² A jóslat utóbb beteljesült: „A maguk házában (érzésem szerint pompásan) folytattam és lezártam a nagy berni verset”.¹³ Az ekkoriban elkészült mindegyik darab a maga nemében a legjobb formájában mutatja Szabó Lőrinc alkotói szintjét.

Ezek a versek mind a megjelenés szándékával készülhetnek. Először a Művelt Nép közművelődési hetilap közli, illusztrálva, április 25-én *A forzicia éneke* című versét. A Kisdobos elnevezésű gyermekeknek szerkesztett lap¹⁴ áprilisi számában a *Vadliba*, a

⁸ Lásd ennek történetét: KABDEBŐ Lóránt, *Titkok egy élet/műben: Szabó Lőrinc utolsó versciklusának poétikai és filológiai szembesítése = Filológia – interpretáció – médiatörténet*, szerk. KELEMEN Pál, KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, SIMON Attila, TVERDOTA György, Bp., Ráció, 2009, 558–650; *ua.*, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Szabó Lőrinc Kutatóhely, 2010 (Szabó Lőrinc Füzetek, 11), digitális változata: www.szabolorinc.hu, szövegek és kiadások címszó alatt.

⁹ A hagyatékában két változatban szereplő vers: az *Újévi katica a hegytetőn*, illetőleg az 1954-es dátummal az 1960-as *Összegyűjtött versei* óta kötetekben közölt szöveg (MTAK Kt. Ms 2271/81–82, 83–85).

¹⁰ SZABÓ Lőrinc *Válogatott versei*, bev. ILLYÉS Gyula, Bp., Magvető, 1956 (benne új versei *Valami szép* cikluscímmel) (második kiadása: 1957).

¹¹ „Képzeld: a minap előfordult még az is, hogy verset fordítottam a magam örömére! Évek óta először! A kedves Höltynek egy kedves, csokonais apróságára esett valahogy a szemem, s annyira ellentéte volt a mai világnak, hogy kedvem jött magyarul elzengeni a *Májusi éjszaka-ját*” – írja egy április 14-i levelében (SZABÓ, *Napló...*, i. m., 550). A verset lásd: SZABÓ Lőrinc, *Örök barátaink: A költő kisebb lírai versfordításai*, kiad. HORÁNYI Károly, KABDEBŐ Lóránt, Bp., Osiris Kiadó, 2002 (Osiris Klasszikusok), II, 43.

¹² Írja feleségének augusztus 2-án; *Harminchat év: Szabó Lőrinc és felesége levelezése 1945–1957*, II, szerk., jegyz. KABDEBŐ Lóránt, Bp., Magvető, 1993, 436; digitális változata: www.irodalmiakademia.hu, Szabó Lőrinc címszó alatt.

¹³ Tudósítja ábrahámhegyi vendéglátóit, a festőművész Bernáth Aurélt és orvos feleségét majd augusztus 31-én; „*A megélt költemény*”: *Szabó Lőrinc levelezése Bernáth Auréllal és családjával 1933–1957*, kiad., jegyz. HORÁNYI Károly, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Szabó Lőrinc Kutatóhely és az MTA Könyvtára kiadása, 2003 (Szabó Lőrinc Füzetek, 4), 79; digitális változata: www.szabolorinc.hu, szövegek és kiadások címszó alatt.

¹⁴ Zelk Zoltán (1906–1981) költő alapította meg és szerkesztette a Kisdobos című gyermeklapot (1952–1956), melyben számos mellőzött írónak, költőnek (többek között Szabó Lőrincnek, Weöres Sándornak, Píllinszky Jánosnak, Mészöly Miklósnak) biztosított publikálási lehetőséget, segédszerkesztője Nagy László (1925–1978) költő volt.

júniusiban a *Vakáció előtt* és az augusztusiban az *Országos eső* jelenik meg. A reprezentatív bemutatkozás azután az írószövetség havi megjelenésű folyóiratában, a Csillagban történik: a júniusi számban egyszerre öt saját verssel szerepel (*Májusi orgonaszag, Kisörsi nádas, Januáréji olvadás, Ébredés, Valami szép*¹⁵). A költő szinte mindegyik levele valamely közlésről számol be diadallal. „Nem láttatok véletlenül a Művelt Nép-nek, amely afféle mai színházi magazinná, művészeti hetilappá alakult át, egyik minapi számában egy versemet a kinyitott Forziciáról? Nem baj, tán elfogjátok a Rádióban”.¹⁶ Az 1954. július 22-én Igalról Bernáth Auréliéknak, a festőművész barátnak és orvosnő feleségének küldött levél aztán már egy egész csokrot gyűjt össze a publikációkból: „Illés Béla az Irodalmi Újságban közölte már egy forró júliusi szonettetem¹⁷ s megvette azt a *Ficseri-füsti* című versemet, amelyet láttak. A Kisdobosban esedékes elsejére az *Országos eső* s egy-s-más a Magyar Nemzetben”.¹⁸ Ekkor még az sem vált ki dohogást belőle, hogy egyik versét a Magyar Nemzet nem közli, sőt, megértően fogadja a hírt: „Az árvíz, sajnos, olyan irányban köti le, olyan irányba terelte az eső-hangulatot, hogy nagyon tartok tőle: Zelk még közli az *Országos eső*-t, de a Magyar Nemzet már nem fogja. (Ez nemcsak anyagilag nagy kár!) Újság nem igen közölhet egy nemaktuális tárgyú, kedvesen megtárgyalt témát, mikor a téma igen kevésbé kedves következménye ilyen erőteljesen aktuális”.¹⁹ Majd már a maga természetességével emlékeztetéseket is közread a Csillagban: 1954 decemberében az *Utolsó napom „Lajos bátyám”-mal* címűt a Nagy Lajos-emlékszámban,²⁰ majd a februári számban a Tóth Árpádról szólót.²¹ „A Nagy Lajos-cikket elég sokan megemlegették [...] Ha száz kezem volna meg három fejem, akkor se győzném a munkát”.²²

Különösen örül a felújuló rádiószereléseknek, hiszen az ostrom előtti évtizedben igen kedvelt publikációs fóruma lett a rádió, előadásai és az általa szerkesztett műsorok időbeli pontosságára is nagy figyelmet fordított. 1953 végén²³ előadást tarthat egy Tu Fu műsor előtt: „tőlem a rádió előadást kért, s vagy 12 darabot elmondhat a fordításaimból, úgyhogy a számot a magaménak tekinthetem.” Az igazi örömet azután az jelenti, amikor végre saját hangján is megszólalhat a rádióban. És ez éppen szülővárosával, Miskolccal

¹⁵ Az *Ébredés* és a *Kisörsi nádas* a Bernáthék vendégeként – akkor még – Kisörsön keletkezett 1949-es utolsó, már nem közölt versek közül való („*A megélt költemény*”..., i. m., 49–50, 52).

¹⁶ Emlegeti egy levelében 1954. május 8-án (SZABÓ, *Napló...*, i. m., 552).

¹⁷ A *Július csatája* címűt, amely még 1949-ben Igalban készült. Lásd igali vendéglátóinak, Baumgartneréknek küldött 1949. szeptember 6-i levelében: „rég megígértem a második igali vers kéziratát. Itt küldöm. Bár most is olyan jó meleg volna!” És mellékeli a verset (SZABÓ, *Napló...*, i. m., 475). Az Igalban élő Dr. Baumgartner Sándor orvos, testvére Oszkár és annak felesége Csóky régi vendéglátói a költőnek „balatonozós” útjain. A kertjük végében lévő „kölugasban” készül a *Tücsökgazda, A huszonhatodik év* és az 1953-as őszi *Káprázat* ciklus több darabja.

¹⁸ Írja Bernáthéknak egyik, 1954. július 22-i levelében („*A megélt költemény*”..., i. m., 74).

¹⁹ Feleségéhez, július 24-én írt leveléből (*Harminchat év...*, i. m., 430).

²⁰ Csillag, 1954/12, 2319–2324; ua. = SZABÓ Lőrinc, *Emlékezések és publicisztikai írások*, kiad., jegyz. KEMÉNY Aranka, Bp., Osiris, 2003 (Osiris Klasszikusok), 793–799.

²¹ SZABÓ Lőrinc, *Tóth Árpád*, Csillag, 1955/2, 455–458; ua. = SZABÓ, *Emlékezések...*, i. m., 803–807.

²² Írja 1954. december 22-én (SZABÓ, *Napló...*, i. m., 561).

²³ 1953. november 18-án a Petőfi Rádión délután 15.40-kor kezdődő műsorban.

köti össze. A „miskolci adás”-ban Szabó Lőrinc mutathatta be szülővárosát.²⁴ A költő táviratot, üzenetet küld barátainak, hadd hallhassák ezt a szereplését: „Ez volt, pénteken este, az első alkalom tíz kerek esztendő után, hogy a saját hangomon lehetett hallani a rádióban!” – írja Tompa Kálmánnak, orvosának és az elhallgattatás éveiben segítő (ma úgy mondanánk: családja életét szponzoráló) barátjának.²⁵ Majd kiegészíti a távolba szakadt ismerősökkel való összeköttetés gondolatával egy másik levelét: „talán istentelen messzeségben, nagy vizeken túl is akadt ismeretlen-ismerős, akinek ez volt az első testileg adott életjelem”. És örömmel teszi hozzá: „Most már talán nem lesz oly ritkaság az efféle, például e percben hívott fel a Rádió, hogy egy kis Tóth Árpád-émlékezésemet személyesen mondjam el. Jövő szerdán veszik fel; leadási időpont az eddigiek szerint: dec. 29. 15.20-tól 16 óráig, a Kossuthon. Az én emlékezésem kb. 8–10 perc lesz”.²⁶ Ettől kezdve a rádió már nemcsak fordításait közli, de saját verseit is, nem is egyesével: „A rádióban viszont ma megy az »Ahogy tetszik«-nek egy változata; csütörtökön este pedig négy idei versem. Meghallgatná?”²⁷

Az utazás, a nyilvános szereplés is újabb lehetőségeket nyit meg számára: Győrbe és Sopronba látogat saját versei felolvasóestjére, majd ugyancsak ezen az őszön „pár hete voltam a Csillag-ékkal, mégpedig fogadott szülővárosomban, Balassagyarmaton. Oda szívesen mentem a sok gyerekkori emlék miatt; és mert hozzá még külön autót adtak nekünk és Illyéséknek”.²⁸ A nagysikerű irodalmi esten felolvassa a *Vereség után* című „futball-versét”, majd feleségével végigjárja a *Tücsökzenéből* jól ismert tájakat, és felkeresi a ligetet, ahol azóta 1977. március 30-án az országban elsőként állították fel mellszobrát, Borsos Miklós alkotását.²⁹

²⁴ A műsor szerkesztője, Tóbiás Áron így emlékezik az ötlet megszületéséről, és arról, hogyan tudta az akkor szokásos elemek közé becsempészni a költő emlékező szavait: „Egy ízben azt a feladatot kaptam, hogy egyórás ünnepi műsort állítsak össze a felszabadulásának tizedik évét ünneplő Miskolcra. Minden együtt volt már: a százezer éves ősember s a 44-es MOKÁN-partizánok, a csörömpölő, Pestről kirostált villamos, s a Szinva törékeny fahídja, az óriási búzavásártér s a diósgyőri roppant kohó-óriások, a kékszöld mezők, a tapolcai tó és liget, az Avas csalogató borpincéje – csak még egy bujkáló vesszor tért vissza mindig: »Szülővárosom, sose lesz szemed kóbor fiadon?« Szabó Lőrinc kért bebocsátást a miskolci ünnepi műsorba. Az a költő, ki a felszabadulás után nem szólalt meg a rádióban, a verseit is alig hallhatta a nagyközönség. Vele szerettem volna indítani, a tegnapi városról szólva az egyórás, szavakba, hangokba foglalt körképet.” TÓBIÁS ÁRON, *Szabó Lőrinc hangszalagon (Egy 1956-ban készült rádióriport)*, Új Írás, 1964/9, 1096–1101. A műsor a Kossuth Rádión 1954. december 3-án 20.20 órai kezdettel hangzott el *Az Avas alján* címmel. *Ua.* = SZABÓ, *Emlékezések...*, i. m., 789–792.

²⁵ 1954. december 6-i levelében, aki akkor kényelmi okokból hosszabb ideig a balatonfüredi szívkörházban kezeltette magát (*Az összegezés ideje* című monográfiám készítése idején Tompa Kálmán betekintést engedett a költővel volt levelezésébe, leveleit-lapjait előbb ő maga is elolvasta, volt, amelyikből letépett pár sornyi részt, összetépte és egy hamutálcában elégette).

²⁶ Írja egy 1954. december 9-i levelében (SZABÓ, *Napló...*, i. m., 556).

²⁷ Írja Dr. Csalótzkyné Nórának eddig publikálatlan, 1954. augusztus 31-én Balatonfüredről küldött levelében; Wosinsky Mór Megyei Múzeum, Irodalmi Kézirat Gyűjtemény (a továbbiakban: WMMM – IKGy), ltsz. 90. 1. 5.

²⁸ Írja egy 1954. december 9-i levelében (SZABÓ, *Napló...*, i. m., 556).

²⁹ Melyet sajnós azóta „fémgyűjtők” egy viharos napon – hasonlóan az esztergomi Babits-szoborhoz – el-tüntettek.

„Esemény” lett Szabó Lőrinc költői újramegjelenése, „s most persze kellő feltűnést keltett, és kaptam rájuk néhány megrendítően jóleső levelet”.³⁰ Szabó Lőrinc visszatérése az irodalmi életbe nem volt olyan látványos, mint a szélsőséges megnyilvánulásait nyilvános megalázkodással megbánó Erdélyi Józsefé, vagy olyan hatásos, mint a *Hazai tükörrrel* mindjárt országos sikert, az Írószövetség elnökségébe való beválasztást elérő Tamásié, de olyan problémákkal terhes sem, mint a korábbi elbeszéléseinek és kisregényeinek gyűjteményeivel jelentkező, újabb művével pedig éppen az árulás lélektanát a *Jehuda bar Simon* című kisregényében végiggondoló Kodolányié, vagy a sokat és sokféleképp vitatott *Galilei*-drámával megszólaló Németh Lászlóé, aki a történelmi témában mindjárt az értelmiség legégetőbb kérdéséhez szól hozzá.

Szabó Lőrinc műfordítóként kiemelten volt jelen klasszikusok megszólaltatásával korábban is a könyvkiadásban, költőként való megszólalhatása így természetesebben simul a politikai és részben kulturális – korabeli metaforával: – „oldódás” folyamatába. Régi és újabb barátai mégis egyaránt felfigyelnek versei megjelenésére. A József Attila-díjjal való kitüntetése alkalmából Parádfürdőről küldött üdvözlőlapot az éppen ott tartózkodó főszerkesztő, Illés Béla mellett a fiatal nemzedék egyik legjellegzetesebb képviselője, az akkor, ott írt versével nagyobb vihart kiváltó Csoóri Sándor írja alá.³¹ Az ekkor már súlyos beteg ifjúkori barát, a *Tücsökzene* „bátyuská”-ja, Oltványi Imre, fia felolvasásából értesül a Művelt Népből megjelent első saját Szabó Lőrinc-versről, ehhez gratulál.³² Lipták Gábor³³ pedig, akinek korábban háza vendégeként szerkesztette meg és mutatta be baráti körben *A huszonhatodik évet* a költő, május 16-án levelében örömmel nyugtázza: „A rádióban jövő héten viszont úgy látom eredeti Szabó Lőrinc-vers lesz”.³⁴ „És Bari³⁵ is írt, függetlenül még az én lapomtól, viccesen és csalogatva, és a *Ficseri-füsti*-t emlegetve, melyet úton-útfélen felolvas”.³⁶ Nem sokkal később személyes verhallgatásra gyűlnek köré barátai: „Este szalonnát sütöttünk, majd [Illyés] Gyulák átjöttek az én kézirataim kedvéért Bariékhoz. A Kisdobos-beli közlést már tudtam a nagy [Baránszky Jób] Lászlótól, aki Pestről, ahova fel kellett ugrania, hazajövet a vonaton látta valakinél. Az Irodalmi Újságban nem jött a *Ficseri* – tán majd legközelebb. A verseknek László nagy reklámot csapott, Gyula is megfelelően értékelte őket. S azt a két részt is, amelyet,

³⁰ Írja Szabó Lőrinc a júniusi Csillag-beli megjelenés után már idézett 1954. július 2-i levelében (SZABÓ, *Napló... , i. m.*, 553).

³¹ A költő fia, G. Szabó Lőrinc 1954. április 3-án edzőtáborban ott-tartózkodó sportolóként küldött lapján szerepel nevezett írók gratulációja (MTAK Kt. Ms 4681/61).

³² Oltványi Imre (1893–1963) politikus, miniszter, művészeti író, Szabó Lőrinc egyetemi társa. Levele 1954. április 27-i dátumú, MTAK Kt. Ms 4685/101.

³³ Lipták Gábor (1912–1985) író, újságíró, kultúrtörténész, balatonfüredi háza (Petőfi utca 36.), amelyben hazai és külföldi írókat, költőket, néprajztudósokat látott vendégül, emlékhellyé vált.

³⁴ Egy tematikus összeállításban a *Versek az orvosokról* műsorban május 21-én hangzik el a vers a Petőfi Rádióban. Lipták Gábor 1954. május 16-i levelében igazolja vissza a szereplést; MTAK Kt. Ms 4683/373.

³⁵ Baránszky-Jób László (1897–1987) esztéta, egyetemi magántanár, a *Tücsökzene* keletkezése idején Szabó Lőrinc közeli szomszédja, ezt követően legbelsőbb baráti körének tagja, tihanyi villájuk vendége volt időnként a költő.

³⁶ Írja feleségének 1954. július 24-i levelében (*Harminchat év... , i. m.*, 429).

még Igalon, már megírtam a *Veresség után*-ból.³⁷ Majd augusztus 23-án jelzi, hogy végre „az Irodalmi Újságban tegnapelőtt láttuk a *Ficseri-füstöt*”.³⁸ És hadd idézzek egy távolabbi ismerőst, aki ez évek legkitűnőbb Szabó Lőrinc-versét olvasva szükségét érezte, hogy magánlevélben a költő lánya közvetítésével valljon, a prózaíró Thurzó Gábor 1954. június 28-án ezt írja: „Kedves Klári, két napja tűnődöm, izgatottan és felzaklatva, hogyan köszönhetném meg apádnak a *Májusi orgonaszagot*. Nem merek néhány szóval sem a szeme elé kerülni, szégyellném magamat előtte, így téged kérlek, mondd meg neki, hogy ekkora versélményben a *Semmiért Egészen* óta nem volt részem, sőt olvasói életemben is csak egyszer-kétszer. Amióta elolvastam, újra tudom, hogy érdemes élni. Bocsáss meg!”³⁹ A diadalmenet csúcspontja: a „futballvers” balatonfüredi első teljes bemutatása: „Tegnap este megint felolvasás volt Liptákéknál, egy sereg orvostanár volt itt, köztük Pommersheimék.⁴⁰ A szokottnál is nagyobb tetszés súgta, hogy, úgy éjfél tájban, váratlanul kipróbáljam rajtuk a sportverset: egészen rendkívüli hatást keltett. Aztán Pommersheim hozott haza a kocsiján, mert már éjfél múlt és rajtam nem volt felsőkabát, az idő pedig, a délutáni viharos esővel, lehült. Szóval hát ez jó volt, egészen újszerű valami, *Százados-ének*”.⁴¹ A hasonlat egyben a minta: *Carmen Saeculare*, Horatius nagy hazafias ódája.

Mégis ez a látszólag idilli helytalálás a politikai élet akkori „csiki-csuki” változásainak függvénye marad. „Saját válogatott kötetemet változatlanul ígéri a fáma, s elsüllyeszti a süppedék” – jellemzi helyzetét a sikeresnek mondott év végén is.⁴² De nemcsak a kötet, az azt bevezető Illyés-tanulmány folyóiratbeli megjelenése is kétséges:⁴³ „Ami [...] I. Gy. Tanulmányát illeti, arra a jelek szerint keresztet kell vetni. Nem tűrhető, hogy akkora jelesség legyen az, akivel 11 éven át úgy bántak! – ilyesféle a hivatalos ellenállás mozgatója. Kétkem magának a válogatott kötetnek a megjelenését is.”⁴⁴

A publikációk is ingoványos talajon állnak: „Közben itt járt Boldizsár Iván,⁴⁵ én nem találkoztam vele. Hallva Gabuséknál, hogy itt vagyok, felsorolta esedékes verseimet és háborogva mondta: »...és hogy nem vagyok ott, azok a nyavalyások nem merik leadni!« Míg ott volt, ő nem adta le. Nem lehet ezekben bízni!”⁴⁶ Amikor pedig személyes megfigyeléseit feldolgozó életmagyarázó verseinek sorát egy hazafias gesztussal igyekszik megtoldani „futballversével”, nagyigényű vállalkozása a többi vershez képest kevésbé

³⁷ Feleségének írt beszámolója 1954. augusztus 2-i levelében (*Harminchat év...*, i. m., 436).

³⁸ Feleségének 1954. augusztus 23-án (*uo.*, 440).

³⁹ Thurzó Gábor (1912–1979) író Gáborjáni Klárának címzett leveléből, MTAK Kt. Ms 4687/155.

⁴⁰ Dr. Pommersheim Czeyda Ferenc (1891–1974) sebészprofesszor.

⁴¹ Írja feleségének 1954. augusztus 23-i levelében (*Harminchat év...*, i. m., 440).

⁴² Amint egy 1954. december 9-i levelében írja (SZABÓ, *Napló...*, i. m., 557).

⁴³ ILLYÉS Gyula *Szabó Lőrinc – vagy: boncoljuk-e magunkat elevenen?* című tanulmánya az eredetileg tervezett Csillag-beli megjelenés helyett az *Alföld* 1956. március–áprilisi számában jelent meg, majd bevezetőként az 1956. évi kötetben megjelent könyvben: SZABÓ Lőrinc *Válogatott versei*, Bp., Magvető, 1956, 5–48; majd I. Gy., *Iránytűvel*, Bp., Szépirodalmi, 1975, II, 181–227.

⁴⁴ Írja 1955. december 23-i levelében (SZABÓ, *Napló...*, i. m., 580).

⁴⁵ Boldizsár Iván (1912–1988) író, újságíró, politikus, ekkor a Magyar Nemzet főszerkesztője.

⁴⁶ Panaszkodik feleségének 1954. augusztus 20-án írt levelében (*Harminchat év...*, i. m., 438–439).

kap méltánylást, sőt éppen alkotófolyamatában is elkedvetleníti a nem várt és nem értett félremagyarázás. Még baráti körben is tartanak a vers politikai félremagyarázhatóságától, az újra vállalt nemzeti költő szerep ebben a formájában akkor nem lehetett a „hivatatlóság” és a „további demokrata világ” szemében elfogadható. Hogy a professzoroknak úgy tetszett, az már a fentebb említett Boldizsár Iván érdeklődését is kiváltotta. Újabb felolvasás után: „Legrosszabb várakozásaim se álmodták volna, hogy B. mire tudott, rémes tárgy-, vagyis helyzetismereténél fogva, barátilag figyelmeztetni”. Majd az öszszegzése: „Ő nem közölné a verset”.⁴⁷ Így már érthető a zárójelben közölt lakonikus kijelentés, amellyel a vers sikeres befejezéséről való híradását zárja ábrahámhegyi vendéglátóinak a megkínzott költő: „(Hihetetlennek találtam aztán a dolgot, hogy alighanem »használatlan«!!!... sic transit...)”.⁴⁸ Az év végére eldőlt aztán a vers sorsa, keserűen kommentálja a költő: „a kedvemet is eléggé elvette a tapasztalat, hogy a tinálatok kezdett és Ábrahám-hegyen befejezett »futballvers« úgy megrekedt az uralkodó közérzület süppedékeiben”.⁴⁹ És nem járt jobban betegségétől ihletett versével sem a következő évben. „Saját magam mintha inkább csak »nem jutnék hozzá« hogy írjak a nyavalyáktól s az idegen munkáktól: mert nemrég is írtam, igaz, hogy nagy idő múltán, egy árva verset (címe: Polyarthritisz!)”.⁵⁰ Az utóbb *Sokizületi gyulladás* címmel közismertté vált verset is elfektetik a szenvedésre utaló komor témája miatt a szerkesztőségben: „A Csillag-féle

⁴⁷ Írja bizalmas levelében feleségének 1954. augusztus 25-én (*uo.*, 442).

⁴⁸ Írja Bernáthéknak 1954. augusztus 31-én („*A megélt költemény*”..., *i. m.*, 79).

⁴⁹ Panaszskodik már idézett pesszimista hangvételű megfigyeléseit összegezõ, Igalra küldött, 1954. december 9-i levelében (SZABÓ, *Napló...*, *i. m.*, 557). A verset tíz év múlva Képes Géza – akinek eredetileg közlésre a Rádióhoz küldte a költõ – a Kortárs 1964. márciusi számában adja közre, megjegyezve: „A verset elhozta nekem – a rádió irodalmi osztályát vezettem akkor. Múszorra is akartam túzni a verset, de a vezetõségnek az volt a véleménye, hogy ezzel az eseménnyel ne foglalkozunk többé, még ilyen formában sem. Ezt akkor közöltem a költõvel, akit láthatólag lehangolt a hír, de aztán csak legyintett rá, s a verset nem kérte vissza. Azelõtt több ízben tapasztaltam, milyen aprólékos gonddal kezeli Szabó Lõrinc a kéziratait. Az eredetit és a másolatokat külön dossziékban tartotta, s ha közlés végett átadott valakinek egy vagy több verset: a dossziéba, ahonnan kivette õket, pontosan bejegyezte, hogy hova adta. Másik két dosszié még õrizte a többi másolatot. Nem volt tehát fontos, hogy visszakapjon egy példányt, hisz maradt még a versbõl két vagy három másolat otthon. De ezzel a verssel, úgy látszik, valami baleset történt. A költõ halála után megjelent gyûjteményes kiadásban nem szerepelt.” A baleset: nem a vers elvesztése. Hiszen Igalra is, Ábrahámhegyre is elküldte a vers pontos kéz- illetve gépiratát. Csak az 1960-as gyûjteményes kötet összeállításánál még továbbra is érvényesültek azok a személyes és aktualizáló szempontok, amelyek a vers idõbeni közlését is akadályozták. Így a verset lánya és özvegye gépiratban illesztették a kötetbe, társaként még néhány kényszerûen kihagyott versnek, és így juttatták el barátaiknak 1960-ban. Lásd még a visszafogott vitatkozó magyarázkodásról feleségének írt 1954. augusztus 25-i bizalmas beszámoló levelét (*Harminchat év...*, *i. m.*, 441–445) és a levél magyarázatát: KABDEBÕ Lõránt *Levele Radnóti Sándornak*, Holmi, 1990/6, 693 (utána SZABÓ Lõrinc levele közölve, 694–696); ugyanerrõl: DOBOS Marianne, *Nemzeti költészetünk mintadarabja*, MKDSZ Hon-Lap, 2010. július 17. Az írásban a levél facsimiléje (www.mkdsz.hu).

⁵⁰ Írja egyik levelében 1955. június 14-én (SZABÓ, *Napló...*, *i. m.*, 568).

Ungvári szerkesztő⁵¹ hogy lapul a *Polyarthrititis* című vers közlésével! Komikus ez a »pesszimista« babona!⁵²

Mégis, a kellemetlen záróakkord ellenére is termékenynek mondhatjuk 1954 első felét. Bárha az ekkor készülő újabb Shakespeare-összes számára tudós lektorok tanácsai és saját újabb leleménye alapján fel kellett újítania korábbi fordításait, sőt átigazítani Vörösmarty régi magyarításait,⁵³ az újabb fordítás-igényeket halasztva merte inkább saját óhaját követni: „De jó volna itt saját magamnak dolgozni!”⁵⁴ Év végére aztán remény és kötelességteljesítés párharcot vív benne: „Most persze versek, versek és versek szükségeltetnének, és nincs rá időm”.⁵⁵

„Nincs rá időm”? Hiszen eddig műfordításokból élt, és a régi adósságok nyomasztóan halmozódnak. „Szörnyű, hogy mennyit kell majd fordítanom ebben a fél évben: 1954 első felét lényegében saját versekre tékoztattam, s most már csattan az ostor, már most is csattan, nemcsak a végén! Jaj nekem...”⁵⁶ De ekkor valójában még nem is tudhatja, mennyire csattant ez az ostor.

Közbejött ugyanis valami, ami „nálam sok mindent felfordít” – írja feleségének augusztus 2-án.

Hirtelenjében ugyanis váratlanul felkérlik egy idő- és munkaigényes, sürgős feladatra – baráti kérés, Illyéstől érkezik a megbízás: „Gyulánál ugyanis tegnap egy új, fontos munkamegbízásom adódott: postamunkaként le kellene fordítani Csatlós, azaz a Szépirodalmi⁵⁷ megbízásából Molière *A nők iskolája* c. vígjátékát. Váratlan ügy, Csatlós több ok miatt járt lent, Gyula a kötet szerkesztője és fontos előszóírója; s az eddigi fordítás miatt nagy csetepaté folyik már rég Heltai és Vas I. közt, ezért kell új fordítás [...] Dátum: szept. 7. De nagyon megérné. A darab ugyanis előadást is remélhet”.⁵⁸

⁵¹ Ungvári Tamás (sz. 1930) irodalomtörténész, egyetemi tanár, ekkor a Csillag rovatvezetője, a Bajnai-kormány Széchenyi-díjjal tüntette ki.

⁵² Panaszkodik feleségének 1955. augusztus 10-i levelében (*Harminchat év...*, i. m., 469).

⁵³ William SHAKESPEARE *Összes drámái*, Bp., Új Magyar Könyvkiadó, 1955, I–IV (benne Szabó Lőrinc fordításában: *Ahogy tetszik, Athéni Timon, Macbeth, Troilus és Cressida*; Szabó Lőrinc megigazításában Vörösmarty fordításai: *Lear király, Julius Caesar*).

⁵⁴ Írja Igalról 1954. július 22-én („*A megélt költemény*”..., i. m., 74).

⁵⁵ Így sóhajt fel 1945. december 9-én (SZABÓ, *Napló...*, i. m., 557).

⁵⁶ Írja július 15-én (*uo.*, 555).

⁵⁷ Csatlós János (1920–1993) műfordító, 1956 őszén elmenekült Magyarországról és Svédországban telepedett le. Ekkor a Szépirodalmi kiadó szerkesztője.

⁵⁸ Írja feleségének, augusztus 2-án Balatonfüredről küldött levelében (*Harminchat év...*, i. m., 437). Az *Ahogy tetszik*hez fogható színházi sikert ugyan nem jelentett utóbb, a Heltai-fordítás megmaradt az évtized folyamán a kanonizált szövegnek, majd utóbb Vas István fordítását kezdték gyakrabban elővenni. Szabó Lőrinc fordítását életében csak a Szegedi Nemzeti Színház mutatta be. Ugyanakkor a Helikon Klasszikusok MOLIÈRE *Összes színművei* 1965-ös (487–578) és az Osiris Klasszikusok MOLIÈRE *Összes drámái* 2002-es (389–459) kiadásai a Szabó Lőrinc-fordítást választották.

Hogy miért folyt a „csetepaté” inter duos litigantes? Kezdjük 1950-ben! A már átalakítás alatt álló Franklin Könyvkiadó N. V. számára a korábbi, 1948-as Shakespeare-összest⁵⁹ követően Illyés még megszerkesztette az 1949-ben megjelent Racine-összest.⁶⁰ Majd elkezdődtek egy Molière-gyűjtemény előkészületei. Ebbe Szabó Lőrinc 1950 nyarán, vendégségben barátainál a Budapest–Balatonföldvár–Tihany–Badacsonyörs térségében a *Psyché* című – ma úgy mondanánk: – operettet fordítja, majd kedvesebb megbízásként az *Embergyűlölő*t kapja, a két fordítást azután a nyár végén váltogatva véglegeseíti. Vas István pedig újrafordította *A nők iskolája* című vígjátékot. A gyűjteményes kötetből végül is akkor nem lett semmi: „Tihanyból most, november elején hazaérkezve, kaptam a nem örvendetes értesülést, hogy a tervezett teljes magyar Molière pénz, papír és közönség hiánya miatt leáll, négy kötet helyett esetleg egykötetnyi válogatott mű az legfeljebb, aminek kiadásáról szó lehet”.⁶¹ Vas István fordítását azután a Szépirodalmi Kiadó 1952-ben megjelentette.⁶² Ha már könyv, akkor előbb-utóbb az új fordítást valamelyik színház ki is próbálja.⁶³ Mindeddig a kínálat Heltai Jenő 1946-ban megjelent fordítása volt,⁶⁴ melynek az ostrom utáni első bemutatók között volt a színházi megjelenése, méghozzá a Nemzeti Színházban.⁶⁵ Sőt a Nemzeti Színház produkcióját a Színművészeti Főiskola kezelésébe került Madách Színház is „kölcsönvette”, az új együttes munkájáról 1946. január 18-án tartottak sajtókonferenciát, amelyen – és ez kétségtelenül megnövelte a színház és talán a fordító társadalmi súlyát is – megjelent Rákosi Mátyás, aki akkoriban a Magyar Kommunista Párt főtitkára és miniszterelnök-helyettes volt.⁶⁶ Ennek a hegemoniának a megzavarását jelenthette Vas István fordítása. Ez ellen Heltainak saját érdekében fel kellett lépnie, és amikor a kiadót képviselő (a könyv impresszumában is szereplő) Illés Endre segítségével Vas István békíteni próbálta, mereven elzárkózott. Talán igazat adhatunk Szántó Piroska, Heltai műveinek rajongó ismerője

⁵⁹ WILLIAM SHAKESPEARE *Összes drámái*, Bp., Franklin, 1948, I–IV (benne Szabó Lőrinc fordításában: *Ahogy tetszik, Athéni Timon, Macbeth, Troilus és Cressida*).

⁶⁰ RACINE *Összes drámai művei*, szerk., bev. ILLYÉS Gyula, Bp., Franklin, 1949.

⁶¹ Írja Szabó Lőrinc egyik levelében 1950. november 29-én (SZABÓ, *Napló... , i. m.*, 490). Az *Embergyűlölő* Szabó Lőrinc fordításában először az Illyés szerkesztette válogatott kiadásban jelenik meg: MOLIÈRE *Válogatott vígjátékai*, bev. ILLYÉS Gyula, Bp., Szépirodalmi, 1954 (A Világirodalom Klasszikusai), II, 395–465, önálló könyvként pedig: MOLIÈRE, *Embergyűlölő*, ford. SZABÓ Lőrinc, Bp., Új Magyar, 1956 (Világirodalmi Kiskönyvtár). A *Psyché* Szabó Lőrinc fordításában csak posztumusz jelenik meg: MOLIÈRE *Összes színművei*, Bp., Magyar Helikon, 1965 (Helikon Klasszikusok), II, 613–697.

⁶² MOLIÈRE, *A nők iskolája: vígjáték*, Bp., Szépirodalmi, 1952 (a szerkesztésért felel: Csatlós János, műszaki felelős: Illés Endre).

⁶³ Debrecenben majd 1953. február 26-án Téri Árpád és Vámos László be is mutatja (a színházi bemutatók adatait az Országos Színház-történeti Múzeum és Intézet adatbázisa alapján Csizsár Mirella tájékoztatásával közlöm).

⁶⁴ MOLIÈRE, *A nők iskolája*, ford. HELTAI Jenő, Bp., Új Idők Intézet R. T. (Singer és Wolfner), 1946. A belső címlap hátoldalán megjegyzés: „Színpadokkal szemben kézirat. Az előadás joga a Magyar Színpadi Szerzők Egyesületénél szerezhető meg.”

⁶⁵ Hont Ferenc rendezésében 1945. december 21-én volt a bemutatója.

⁶⁶ *Magyar színház-történet, III, 1920–1949*, főszerk. BÉCSY Tamás, SZÉKELY György, szerk. GAJDÓ Tamás, Bp., Magyar Könyvklub, [2005], 652.

feltételezésének: „Az istenért, hát nem ismeritek a műveit? Nem fogtátok fel, hogy részt kellett volna neki kínálni a honoráriumból? Elfelejtettétek Végh-Állomácssy tábornokot és az exkirályok takarékperselyét?”⁶⁷ Az elégtétel: Heltai Jenő fordítását használta – gondolom, erkölcsi és anyagi jóvátételként – a Nemzeti Színház 1953. június 12-i bemutatóján, és még 1957-ben elkövetkezett halála után is a hatvanas évekig ez maradt a Molière-darab kanonizált színházi fordítása (Szeged, 1960; Kaposvár, 1961; Katona József Színház, 1961).

Hogyan kapcsolódhatott ez a véletlen fordítói rivalizálás az ötvenes évek elejének irodalompolitikai eseményeihez, azt Heltai költészetének abszolút elismerője és kedvelője, maga Vas István is többször, társaságban elmesélte. Hangsúlyozva, hogy plágiumról egyáltalán nem lehetett szó, hiszen fordítás közben soha nem vette elő Heltai szövegét, legfeljebb költészetének jó ismerőjeként vérében lehetett az előd modora, illetőleg tudat alatt emlékezhetett régi olvasmány- és színházi élményére. És hát persze vannak egy fordításnak természetesen adódó, egyféle megoldási lehetőségei. De ekkor többről volt szó: a történet bekapcsolódott egy Vas Istvánt sokkal veszélyesebben fenyegető politikai bonyodalomba. Sajnos emlékező regényciklusában ezekig az időkig már nem érkezhettek el, de szerencsére társa, Szántó Piroska, aki vele együtt szenvedte el ezt az időszakot, több elbeszélésében rögzítette, majd az *Akt* című kötetében állította össze a történet részleteit. „*Illo tempore*” – ismételteti az evangéliumi formulát elbeszélése során. Ezek alapján⁶⁸ egy montázsban foglalom össze – az általam magának a fordító-költőnek az elbeszélésében többször is hallott – eseményeket. Amelyek Vas István és felesége számára életveszélyes fenyegetést jelenthettek, utóbb pedig Szabó Lőrincnek a második infarktuszát is megalapozó túlterhelését eredményezték.

„*Illo tempore*» – *abban az időben* –, mondogattuk egymásnak, tulajdonképpen mindig így emlékeztünk arra az időre – meg nagyon szeretünk is a latinnal játszani, meg voltaképpen szégyelltük is? mit? hogy féltünk? hogy nem mertük magyarul kimondani? [...]

Abban az időben tehát, a taggyűlések, a szemináriumok s a pártnapok idején csak az számított valamirevaló, tehát sikeres estének, ami legalább éjfélig eltartott. Mikor az álmoságtól ingó fejek közül újra és újra kiemelkedett egy feltartott kéz s egy buzgó jelentkező, újra és újra *hozzászólt* valaki felkavarva a füstöt és felzökkenésre kényszerítve a szundikáló aljnépet. Persze akadtak renitens elemek, képesek voltak cédulákat küldeni a másik közönyös alaknak, mint például Juhász Ferenc Vas Istvánnak: »Te a véres hurkát szereted jobban vagy a májast?« Gyakran válasz is került, Domokos Matyi írta: »Juhász Ferenc nagy számár, mégis iskolába jár.« Máté György, az Írószövetség párttitkára nagyot bölintott a jelentkezőnek, megadta a szót, de utána mindig feltette a kérdést: Ki szól hozzá, elvtársak? Akadtak pompás hozzászólások, fogadalmak, önkritikák, felajánlások és feljelentések, szaporodott a füst, áporodott a levegő, s olykor feszült az

⁶⁷ SZÁNTÓ Piroska, „*Mit akar ez az egy ember?*” = Sz. P., *Akt*, Bp., Európa, 1994, 137; interneten: <http://mek.oszk.hu/02800/02888>.

⁶⁸ Szántó Piroska *Kalifátus Kordovában* és „*Mit akar ez az egy ember?*” című elbeszélései alapján. Lásd SZÁNTÓ, *Akt...*, i. m., 122–126, 127–146.

izgalom: ugyan ki és mi kerül terítékre, kit öl meg ki, és az ölendő hogyan viseli s ugyan miért így. [...]

Fél kettő. Itt van, hallom, ahogy ledobja a kabátját, de nem Pista érkezik meg, ez nem lehet ő, ez a hirtelen lefogyott, csontjaira feszülő, összezilált vonású arc, mi történt, az istenért?

– Hová tettük a régi dossziékat? Amiket még Eti⁶⁹ csomagolt össze. Hol vannak, tudod? Meg kell nézнем, most, rögtön, jöhetnek értem, legalább tudjam, mit írtam akkor, nem emlékszem, csak a hangulatára, hisz tizenöt éve már, látnom kell!

Hogy kihűlt a lakás, ez az óriási, ostromtépett öreg ház nagy szobái, zezzugos kis folyosók, még jóformán üres, ostromlottakat védelmező falak, ahogy az előszobai rozoga szekrényaljaiókból kikotorva tépjük, bogozzuk az összekötött papírcsomagokat, csupa por, csupa megsárgult gépelt lap: *Levelek egy szocialistához*. És külön a harminchármas, harmincötös *Válasz*-ban megjelent szöveg.⁷⁰

– Nem emlékszem, hogy mit írtam, borzalom! Lukács Imre ezt hozta fel ellenem. Hogy nem vagyok méltó az író névre, sem az Írószövetség-tagságra, s hogy tagjelölt létemre nem gyakorlok önkritikát, ilyen pártellenes, meg olyan gyilkos, meg tervellenes, mindenellenes, és szándékosan titkoltam el ezt az írást aljasul, hogy látszik a munkásáruló Kassák hatása, és a gyalázatos Németh László tanait másolom, hirdetem, árurom, és elárulom, és... idézett is, felkészült belőle... [...]

És te? Válaszoltál?

– Igen. Azt mondtam, hogy kilépek a Pártból. Hogy nem akarok se tagjelölt, se tag lenni ott, ahol ezt csinálhatják az emberrel. Hogy negyvenéves fejjel Canossát járatnak velem azért, amit huszonöt éves koromban írtam. Hát ők? Nem is tudom, hogy mit beszéltem, olyan éktelen düh fogott el, nem emlékszem mindenre. Ordítottam. Hogy Etit előrángatják a sírjából! És én ellensége vagyok minden erőszaknak, és... [...]

– Visszaadtad a tagkönyvedet?

– Nem fogadták el. Majd utána néznek, részletesen kell kifejtennem, miért, mikor, kinek a hatása alatt írtam ezt akkor, és mit gondolok róla most, majd bizottság fog dönteni – de én nem csinálom ezt végig, holnap visszaküldöm, s írásban mondom le, csináljanak velem, amit akarnak, de én nem, nem, nem! [...]

⁶⁹ Nagy Etel (1907–1939) fiatalon agydaganat következtében elhunyt táncművésznő, Kassák Lajos nevelt leánya, 1935-től Vas István felesége.

⁷⁰ VAS István, *Levelek egy szocialistához* cikksorozata a *Válasz* 1935–1936-os évfolyamaiban jelent meg, nagy vitát kiváltva a baloldali körökben. Újraközölve: *Válasz 1934–1938*, vál., szerk., utószó SZÉCHENYI Ágnes, Bp., Magvető, 1986, 164–184, 335–347 (az első „adag” az 1935-ös év, a második az 1936-os évben megjelenteket tartalmazza, egymás mögé válogatva egy-egy éven belül). Kiegészítésül: *Kérdések a Válaszról: Beszélgetés Vas Istvánnal és egy John Middleton Murryhez írt 1935-ös publikálatlan levél közzététele*, Kortárs, 1985/6, 87–101. A vivódó-töprenkedő cikksorozat ideológiai- és környezetrajzához lásd még Tasi József előadását a Petőfi Irodalmi Múzeum 1994. október 18-i Déry-emlékülésén: a *Levelek egy szocialistához* cikksorozat voltaképpen címettjéről, Déry Tiborról, és Kassák Eti szerepéről (TASI József, *Modell és mű: Krausz Évi alakja A befejezetlen mondatban*, Új Forrás, 1995/6, 70–77). A cikksorozatról Vas István és Déry Tibor is megemlékezik memoárjaiban.

És az a két és fél év, ami ezután következett, még ma is véres elevenséggel él bennem, s máig viselem az akkor szerzett betegségem nyomait, ahogy Pista is viselte haláláig. *Illo tempore*, igen.

Hideg szorongás, mondja Pista, és igaza van. Kihűl körülöttünk a világ, félnek tőlünk, régi barátok néznek félre, még Panninak⁷¹ sem mer köszönni Zelk, pedig egy egész osztályt vezet fel arra az autóbuszra, amin ő már ott ül. De az Eötvös Loránd utcában ott vannak körülöttünk a bátor várvédők. Nem sorolom fel a nevüket, már őrzi a történelem ezt is. Örök hála, glória, glória és hála nekik, Pista nem bolondul belé a gondosan adagolt és legkülönbélebb töltésűen rázáporozó légi és földi támadásba. [...]

Ő csak fordít évek óta, eredetét nem csinál. Hát innen repül az újabb szárnyas rakéta, ami még a sokat tapasztalt minket is meglep.

Hogy szeretjük Heltai Jenő minden írását! Bibliánk a *VII. Emánuel és kora*, léptenyomon érezzük Mák István alanyi költő jelenlétét, és a Kis Kató meg az egész Heltai-jelenség kiverhetetlen építőkockája a védőfalunknak, ebben a kis erődben, ahová elsáncoltuk magunkat. Van, volt, lesz is mindig humor és édesség Pesten, a bűnös városban, s most is van, akármelyik keserű pillanatunkban előszedhető, vigasz és gyógyír. De hát csakugyan »szösszé válik az abrosz, mire megöregszik«, ahogy Félegyházán mondják? Heltai az, aki feljelenti Pistát, hogy plagizál? Magyarul: lopott tőle? Méghozzá a Molière-fordításából, a *Nők iskolájából* lopott el hatszázötven rímpárból hatvanat? Vagy az Írószövetség pártbizottságának jön kapóra Heltai sérelme, amit talán épp a megfelelő helyen panaszolt el? Igen, kétségkívül, hatvan rímpár azonos. Pista elborzad, miért nem nézte meg azt a régi fordítást, úristen. De hát van az a bizonyos egyetlen lehetséges megoldás a nyugati rimelés és a magyar nyelv között [...] A bizottság összeül, az Írószövetség tagjai sietnek ítélni a plagizátor felett, nem sorolom fel a nevüket. Az egyetlen Somlyó Gyuri az, aki nem hajlandó ebben részt venni. – Vas Pista nem lop, sajnálja, ez tekinthető szerencsétlen véletlennek, ő azonban kifejezetten nagy szellemek találkozásának érzi: ez volt a helyes megoldás, és mind a ketten megtalálták. Holta napjáig nem felejtí ezt el Somlyónak Pista. Ma már nehezen értik meg, hogy mekkora kockázatot vállalt. Hős volt.

Azt persze csak utólag közli velem Pista és Illés Endre, hogy még a bizottság előtt elmentek Heltaihoz, megpróbálták kiengesztelni. Öreg volt már, beteges, ágyban fekve fogadta őket, s hiába gyözködött Illés Endre, hogy az ő hibája ez a szerencsétlen ügy, ő kérte az újrafordítást, Heltai hajthatatlan maradt. [...] Heltai ragaszkodik a vádhoz, de Pista sem enged. Plagizátor, hát plagizátor. De a kilépési kérelmét nem vonja vissza, s ez az ügy bírja rá 1952. február 9-én, hogy igenis megírja és el is küldje az alábbi levelet.

A Magyar Írók Szövetsége Pártszervezete Vezetőségének

Kedves Elvtársak!

Mint tudjátok, az utolsó évben sokat foglalkoztam párttagságom s a Párthoz való viszonyom kérdésével – legerősebben az utolsó hetekben. Ez a kérdés nemcsak eszemet,

⁷¹ Szántó Piroska akkor tanárnő testvére.

hanem, mondhatom, egész valómat foglalkoztatta. Fel kellett ismernem, hogy Marx és Engels, Lenin és Sztálin eszméit elfogadni, a Párt teljes győzelmét, a szocializmus felépítését s a kommunizmus eljövételét kívánni, sőt amennyire erőmből és képességemből telik, siettetni – mindez még nem elég ahhoz, hogy az élcsapat tagja lehessen. Pártagnak lenni olyan magasztos feladat, melynek egész fegyelmét vállalni sokféle okból és irányból megrongált idegzetem nem képes. Éppen a Párt iránti szeretetem és mélységes tiszteletem kényszerít arra, hogy ennek az elégtelenségnek következményeit levonjam: átnyújtom tagjelölt-könyvemet, s arra kérlek benneteket, szüntessétek meg tagjelöltségemet.

Ennek a lépésnek fájdalmát növeli az, hogy saját felismerésemből fakad, de úgy érzem, mégis a kötelességemet teljesítettem, s azt is remélem, hogy munkámmal, törekvéssel a jövőben is szolgálhatom a Pártot.

Szeretettel és tisztelettel hívetek

1952. február 9.

Vas István

[...] Mégis, valami kezd megváltozni a levegőben. Megnyílik a Keszei étterem, ahova a Nemzetiből járnak, s Major leül velünk – csoda. Nemhiába mondta Ágnesnek a budai jósnő (Nemes Nagy Ágnes jósnőhöz fordul! Vége a világnak!), hogy 1952. a legrosszabb esztendő, utána már könnyebb lesz – nem mondta, hogyan, persze. De valami van a levegőben, feszülő, furcsa, aztán egy nap Pista azzal jön haza, hogy a fiúk napok óta nem tudnak aludni, hallottak valamit, s nem mondják, hogy mit és kitől. (A tudás teher, bármikor kiverhetik belőled.) És Sztálin elvtárs beteg. – Orvosok – gyilkosok – közli Kormos Pista, igen, folyik az orvosper a Szovjetunióban, s Panni legjobb, legrégebb barátnője, valamint az Ifjúsági Kiadó egyik lektora minden este elalvás előtt imádkoztatja a gyermekcséit drága Sztálin elvtárs gyógyulásáért – ám az Úristen nem figyel oda még fél füllel sem.

1953. március 5-én Panni az iskolában, Pista a Kiadóban, egyperces felállás közben, beharapott szájjal, lehajtott fejjel hallgat – s hogy mit gondol, az sem titok.

– Nagy Károly halála után a birodalom széthullott – mondom.

– Százötven évre rá – jegyzi meg Pista, a pesszimista.

Nagy Laci tárgyilagos, mint rendesen. Végigjárja az Ifjúsági Kiadót, s gyönyörű, saját faragású botjával kopogva, kántori búcsúztató ünnepélyes zengésével hirdeti:

– Kámpec dolórec!

Az emberek kacsintanak, de rögtön le is kapják a fejüket, most egy kicsit visszaigazodik a légkör, s szegény Bodó Bélát lecsukják, mert a nyomda ördöge bukfcencet vetett jókedvében, s azt írta: Budapest népe mélységes *megrendeléssel* fogadta Sztálin elvtárs halálát. Pista megkapja a választ: gondolkodási időt kap – június végéig, akkor majd tárgyalják az ügyét. [...]

És lemenekülünk Szigligetre – megkapjuk a kéthetes beutalót. [...]

– Pestre kell mennem – mondja Pista, és leejti a sürgönyt a föbe.

A sürgönyt az Írószövetség párttitkára küldte, a holnapi taggyűlésen tárgyalják Pista ügyét, elvárják, hogy jelenjen meg. [...]

– Te itt maradsz – mondja Pista, amikor beérünk a szobánkba. – Várj nyugodtan, amint lehet, jövök. Ha baj lesz, úgymint megtudod, és akkor te sem maradhatsz itt úgysem.

– Kikísérlek az állomásra.

– Persze.

Most már meleg van. A tördemici állomás három-négy kilométer Szigligettől gyalog, autóbusz még nincs, az Alkotóház kisbusza csak a reggeli pesti vonathoz megy ki, azt is csak kedden, a váltás napján. Nem búcsúznak senkitől, de ahogy kilépünk a kapun, egyszerre csak mellettünk van Juhász Feri. Nem szól egy szót sem. Por van, nyár van, kanyarog az út, jobb felől csillog a tó, szemben Badacsony, lassan közeledik, a bozontos hegyoldalban kis fehér kockák ragyognak, és tüskésen ütköznek a szőlőkarók. Feri időnként nagyokat köp a porba, és hallgat, olyan sűrűn, ahogy csak ő tud hallgatni. Visszafelé sem szól, itt nemigen van mit beszélni, csak leülünk az útszélre Ciframajor előtt, és szedünk az útra kifolyó futótökből Nagy Lacinak, aki tökszárdudát akart csinálni, még délelőtt.

A tökszárduda elkészül, és Laci nagyokat dudál rajta vigasztalásul a sötét esti teraszon, ahol egy csomóban ülünk, nemigen akaródzik lefeküdnöm, furcsán, rettentően üres lett a szobánk. S amikor végre elszánom magamat a visszavonulásra, csak állok, és bámulom a Pista portréját, amit Nagy Laci tűzött ki a falra, ő rajzolta, és verset is írt alá:

Ő ha lenne e mord mában
Kalifátus Kordovában
Kalifátus, Kalifátus, nem tiránus!
Nekünk ő lenne a május.

Ez nem szürrealizmus, hanem a legszigorúbb valóság. Pista ősidők óta jogot formál a Kordovai Kalifátusra, s ezt nem is titkolja. Sokat ábrándozunk arról, hogy ki milyen korban szeretett volna élni, és Pista többször kifejtette, hogy a Kordovai Kalifátus lenne neki való helyszín, kor és kultúra, s ha már, természetesen nemcsak egyszerű polgára lenne, hanem a kulturális miniszter, vallási vezető, első titkár és főbíró – szóval maga a kalifa. Valamennyien helyet találnánk ott, nekünk megfelelő helyet, nők is lehetnek, sőt voltak is akkor írók, tudósok, művészek.

– Hát bejöttünk – nyílik az ajtó, és Feri meg Erzsike jelenik meg –, úgysem tudsz elaludni, meg mi sem. Lacinak fáj a lába, sokat szaladgált, Margitka lefektette és borogattja. Kormos pingpongozik.

A két egymásnak szögellő ágyon ülünk, a teraszajtót becsuktuk, odabent sűrűsödik a füst, most már rövidek az éjszakák, hamar lesz reggel. Feri zümmögi a »lovamat eloldom«-ot, aztán – pedig nem szeret ilyesmit játszani, se betűjátékot, se barkochbát – kitalál nekem egyet gyorsan: ravasz bajuszrágással rikkantja el magát.

– Utazom Pestre, mit gondolsz, mit viszek magammal? Hát járókát meg fűrulyát! Hát te?

– Nem tudom. Konyhakést.

– Nem jó, nem jó! Én azért is jeges vizet meg fűrót!

Erzsike nagyot nevet, és eleven ésszel közbekiabál:

– Én szamócát meg epret! És szörmebundát meg ejtőernyőt!

Ma éjjel, úgy látszik, teljesen hülye vagyok. Már félórája kiabál Feri meg Erzsike, visznek Pestre Jékelyt és Fókákat, Szikföldet és Esernyőt, Jaktehenet és Fecskét, Szakdolgozatot és Evetkét, Jelképet és Fogarasibélát, míg végre rájövök:

– No jó, akkor én viszek egy Szórtarisznyában Péterfilléreket, ha már ragaszkodtok a nevünk kezdőbetűihez (JF, SZE, SZP).

Reggel van, kieresztjük a füstöt, a rigók felébredtek, s mi végre elálmosodunk.

Délben, este ülök a nagy ebédlőben, úgy negyvened magammal, a mi nyolcas asztalunknál a mellettem levő hely üres. Senki sem kérdezi, hogy hol van Pista. 1953 júniusa van ugyan már, de az utolsó négy évben mindenki megtanulta, hogy befogja a száját, ha eltűnik valaki. Nincs itt, hát nincs itt. Ha valaki megkérdezné, az csak a legközelebbi barát vagy testvér lehetne, azok pedig tudják, ülnek velem az étkezéseknél, és fekszünk napközben a park végében, ha Pista megjön, itt fog keresni minket. Bacsó Péter nagyon közel került most hozzánk, Kormos egy kicsit messzebbre – teljesen hatalmába kerítette a játékszenvedély. Azért időnként lerohan, közli, hogy csakmostnembeszarni, s azt is, hogy elérkezett az ideje, hogy végre kiköszörülje a hajdani csorbát, azt, amikor »a fiatal Kormos kerékkötője volt a csatársornak«.

Semmi hír Pistáról. Este sem. Igaz, négykor bezár a posta Szigligeten, sürgöny nem jöhet, legföljebb majd másnap reggel. A telefont csak Sós elvtárs használhatja, ő is csak hivatali beszélgetésekre, mi nem. Harmadnap délben Feri beszél értem, mert most már én le sem megyek a parkba, a szobánkban hamarabb megkapom a hírt, gondolom.

– Kimegyünk elébe – mondja komoran Feri –, ha nem jön meg az egyórás vonattal, délután felmegyek veled. No.

Az út, ha lehet, még melegebb, még porosabb és még szorongatóbb, mint tegnapelőtt. És üres. Most mindenki ebédel, azaz, ahogy itt mondják: ebédezik. Birkafalka gomolyog a mezőn. Ciframajorban egy csengő szól, üres szekér kerül elénk, fiatal férfi hajtja a lovakat, lassan, ballagunk utána. Minden más faluban – az én vidékemen egész biztosan – felvett volna, de a szigligetiek nem barátságosak, az írókat gyanakodva nézik: ezek laknak a kastélyban, de nem urak ezek. Magánautó még rettentő kevés van, hivatalostól meg isten őrizzen.

Milyen üres az állomás is. Csak a szél legyez, és táncol a nap a síneken, a zölden nyújtózkodó, kicsit messzebbre került hegyek alatt. A becommogó vonat a végén összeszedi magát, kattogva igyekszik, de a kocsik ablakain átlátszik a túlsó tájkép változó kockája, itt-ott rajzolódik csak belé egy-egy utas körvonala, már a postakocsi gördül elfelé, de nem, még van kettő, úristen, az utolsó előttiből Pista integet. A szép sötétkék vászon ruhája van rajta, amit csak négy évvel ezelőtt vettünk a hajdani Gutmann-nál – most Verseny Áruház.

– Kijöttél Piroskával? – öleli meg Ferkót Pista. Engem csak őutána.

»Hallja – szólal meg bennem Boris néni valami régi beszélgetés szörnyű messzeségéből –, nehogy nekifogjon kérdezősködni mindjárt, ha az ura megjön valahonnan. Adjon neki mosdóvizet meg enni, aztán majd kivallja magátul, jobban elmondja, mintha kikérdezné. Aztat nem szeretik.«

Csakugyan elmondja, alkonyatkor, mikor már kialudta magát s a fácánok kakatolva szállnak fel az alvófájukra, a szigligeti libák meg – akiknek ez a specialitásuk – nem totyogva, hanem repülve és gágogva igyekeznek hazafelé a faluba, és már lassan száll-dosni kezdenek a baglyok is.

De a történeteket végül mégiscsak Ottlik foglalja össze, mikor már Pesten beszámolunk neki.

– Hát megmenekültél, marha, mert az Úristen személyesen fordított egyet a gépeze-ten, hogy belenyúlhasson érted, azért a hülye fejedért, te utálatos elefánt!

– De Cipikém, mért utálatos? – háborodik fel Pista. – Az elefánt az nagyon kedves ál-lat!

– Az hát. De te egy utálatos elefánt vagy!

Hiába, ezek nagyon szeretik egymást.”

Az augusztus 2-i levél „tegnap”-ról beszél, tehát augusztus elsejéről származik a Szabó Lőrincet hirtelen pazarlóan megterhelő megbízatás. Persze ha ez nem jön közbe, akkor is maradna más, eddig félretett fordítás, de azokat egy-egy saját vers ingerére mindig tovább halaszthatná. A Molière mozdíthatatlan dátumával, baráti kötelmével mást jelentett. Pénzt, biztos anyagi segítséget, de egyben bizalmi megterhelést is. Mint valaha, a háború előtt Németh Antal Nemzeti Színházának a költő nyári szabadságait lekötő ajánlatai, majd pedig a demokrácia összeomlása pillanatában, 1949 telén és tava-szán az Illyés által kért Racine-fordítás kötelme a hévízi keresztes nővérek vendégeként. Kitérhetetlen felkérés és háríthatatlan kihívás. Teherpróba és poétikai bravúrfeladat.

Nyarait Szabó Lőrinc, miután a háború után elvesztette állását-fizetését, baráti meghí-vással, máskor minimális ellenszolgáltatásért rendszerint a Balaton környékén tölti mun-kával: amikor tehet, újabb művek születtek útjai során, de publikációs lehetőségei szüntével jövedelme műfordítások honoráriumából származik. 1954-es, ismét saját mű-vekkal gazdag fél évének „balatonozós” útiterve szerint július közepén indult otthonról Igalra,⁷² onnan július 31-én busszal és hajóval, végül a Baránszky-fiúk (unokatestvérek) segítségével elérkezik a „Mű-út 7-be”, Baránszkyékhoz.⁷³ A „kis Lacika”⁷⁴ értesíti Illyéséket Szabó Lőrinc érkezéséről, akik este átjönnek szalonnasütésre és vershallgatás-ra. Közben Szabó Lőrinc beköszön Liptákékhoz Balatonfüredre, ott hagyja csomagját, 2-

⁷² Előzőleg bejelentkezve Baumgartnerékhez: „...el tudom képzelni, hogy a hónap második felét nálatok tölteném. Tizenötödikéig még mindenesetre itt tartanak a dolgaim...” – írja 1954. július 2-i levelében (SZABÓ, *Napló...*, i. m., 552). Most is itt kezdődik majd el a *Vereség után* című elégiáját.

⁷³ Meséli el feleségének az út eseményeit az 1954. július 31-i levelében elkezdve és az augusztus 2-án írt-ban folytatva (*Harminchat év...*, i. m., 435, 436).

⁷⁴ Baránszky László (1930–1999) költő, művésztörténész. 1956-ban hagyta el Magyarországot, Berkeley-ben, Firenzében, New Yorkban élt, 1996-ban tért haza. A hetvenes évektől publikált verseket.

án „reggel az egész Baránszky-család lekísért a hajóhoz”, azzal indult „ma reggel” Ábrahámhegyre⁷⁵ Bernáthékhoz, majd 5-ére vissza Liptákékhoz Balatonfüredre.⁷⁶

Most minden megváltozik: „Lehetséges azonban, hogy én megyek haza [...] úgy érzem, hazaránt a munka megkezdése előtt pár napra”. Liptákéknak ebből csak annyit jelez, hogy „Auréléktól jövet megint csak 'benézek' s megyek Pestre”.⁷⁷ Hogy ezen a víkendén végül hazautazott, vagy felesége utazott Liptákékhoz utána, nem tudni. De feltehető, hogy Szabó Lőrinc mégsem rántódott haza, hanem felesége hozta utána a Kisklára Rádió Színház-béli főnökétől és rendezőjétől, Szécsi Ferenc⁷⁸től kölcsön kapott háromkötetes francia nyelvű Molière-összest, benne az első kötetben a fordítandó mű: *L'École des Femmes*. Ezt jelentheti, hogy „lerepült hozzám Pestről a Balaton mellé”.

Egy tény, feltehetően augusztus 8-án felesége és pesti sógornője, Mikes Margit, valamint annak leánya társaságában megérkezik Ábrahámhegyre, ahonnan augusztus 9-én beszámol Pesten tartózkodó házigazdáinak „szabályszerű” megérkezésükről és berendezkedésükről:⁷⁹ „Már tegnap megkezdtem a munkát, előbb befejezem a saját félkész munkámat, jól halad; azt hiszem, holnapra készen lesz az egész. Akkor jön a Molière!” A „futballvers” befejezési dátumaként augusztus 12-t jelöli meg, és Ábrahámhegyet, ez a dátum szerepel *Szabó Lőrinc összes versei* minden kiadásában. Ezt követően kezdett hozzá a fordításhoz, melyet azután Balatonfüreden fejez be. Történetét a Szécsi Ferenc könyvébe *Névjegy helyett* címmel bejegyzett szöveg beszéli el:

Szabó Lőrinc írását követve: „*Névjegy helyett*: Ez a könyv az idej nyáron baráti gyorsasággal lerepült hozzám Pestről a Balaton mellé. Addig csupán a gazdájának kézjegye érintette szüzi fehérségét. Most azonban már az én látható és láthatatlan ujjlenyomataim is szennyezik, főleg a 376–442. oldalak között. Mert ebből a kötetből fordítottam a Szépirodalmi Könyvkiadó számára »A Nők Iskolá«-ját, Ábrahám hegyen, Tihanyban, legfőképp pedig Füreden, a Horváth Mihály u. 22. szám alatt, a »Nefelejts-villában«, Szakács Józsefénél, huszonkét nap alatt, napi 12–16 órát dolgozva. Szép munka volt. Hála érte Molière-nek, Szécsi Ferencnek, és a jó időnek. 1954 szept. 5. *Szabó Lőrinc*”

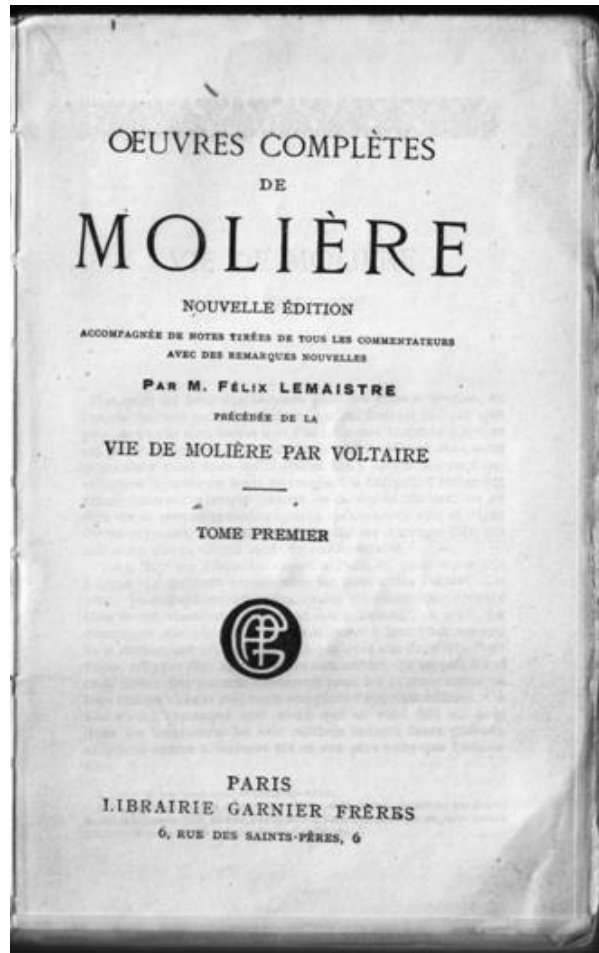
⁷⁵ Számol be további útjáról feleségének 1954. augusztus 2-án írott levelében (*Harminchat év... i. m.*, 436–437).

⁷⁶ „...legcélszerűbb most előbb Tihanyba mennem. Ott két napot leszek. Tihozzátok, köszönve a szíves hívásokat, Tihanyból érkezem majd, 2-án este vagy 3-án délben [...] Gáborékhoz így hát csak majd 4-én vagy 5-én jutok el” – így foglalta össze a napok eseményeit 1954. július 31-én Bernáthéknak („*A megélt költemény*”... i. m., 74).

⁷⁷ Gondolkozik el a következő napok eseményeiről a feladatot bejelentő, sokat idézett, Balatonfüredről küldött 1954. augusztus 2-i levelében feleségének (*Harminchat év... i. m.*, 437).

⁷⁸ Szécsi Ferenc (1913–1974) színész, rendező 1941-től 1944-ig Kolozsvárott volt színész, részben egy időben a költő leányával. 1948–1957 között a Magyar Rádió rendezője, a Rádió Színház vezetője. A színészek forradalmi és azt követő állásfoglalása miatt a Rádió Színházat megszüntették, Kisklára is, Szécsi Ferenc is állás nélkül maradnak, alkalmi feladatok ellátására kényszerülnek; lásd erről Hárs Ernő emlékezését *Karmikus kapcsolatok* címmel = DOBOS Marianne, *Akkor is karácsony volt (1956): Bölcsészek 1956-ban*, Miskolc, I és É Bt. kiadás, é. n. [2004], 187–192.

⁷⁹ „Kulcs, kozst, villany, víz: rendben. A kis Zsuzsa hozza az ebédet, elmosogat. A többit a nők végzik. Mindenben utánozzuk magukat” – írja Bernáthéknak, házigazdáinak 1954. augusztus 9-i helyfoglaló levelében („*A megélt költemény*”... i. m., 74).

Achévé d'imprimer sur les presses de
l'Imprimerie Hemmerlé, Petit et Cie
à Paris le 6-8-1946
N^o d'Édition 108 N^o d'Impression 1862
Dépôt légal effectué en 1934

TABLE DES MATIÈRES

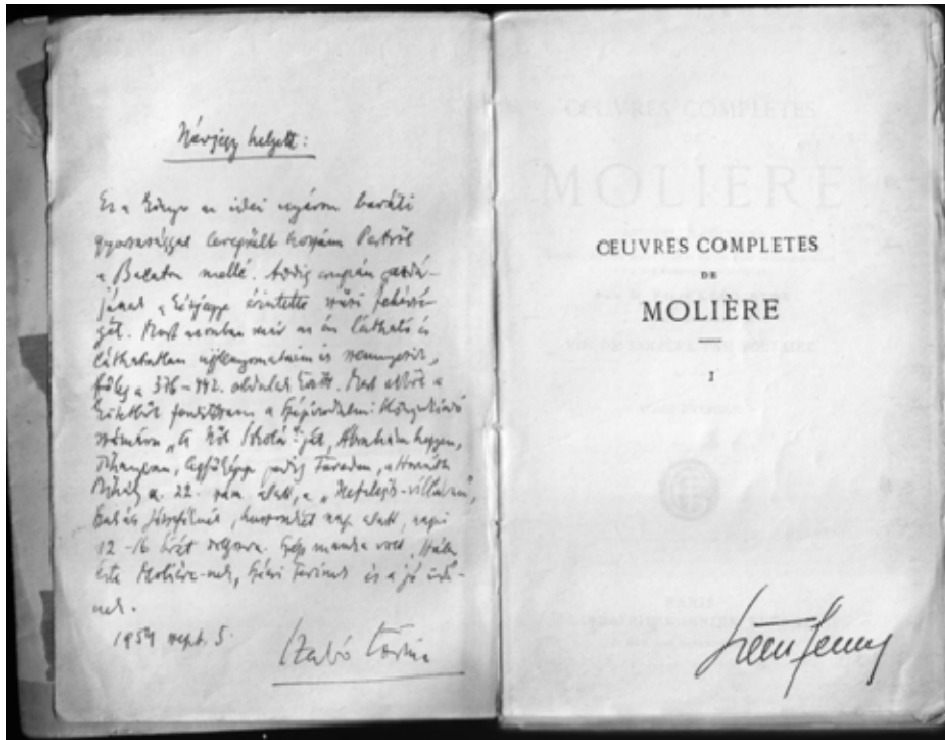
DU TOME II

La Princesse d'Élide.....	1	
Don Juan, ou le Festin de Pierre.....	47	65
L'Amour médecin.....	112	
Le Misanthrope.....	141	63
Le Médecin malgré lui.....	205	
Mélicerte.....	251	
Pastorale comique.....	275	
Le Sicilien, ou l'Amour peintre.....	283	
L'Imposteur, ou le Tartuffe.....	307	73
Amphitryon.....	388	
George Dandin, ou le Mari confondu.....	458	
L'Avare.....	507	84

1
112
- 77
——
35

541
507
——
34

Számítatások

Szécsi Ferenc hagyatékának utólagos kiárúsítása idején, internetes híradással jutottam hozzá a példányhoz, mely jelenleg is tulajdonomban van. Épp akkor sikerült a megvétele, amikor a felkérés érkezett Heltai kollegám köszöntő kötetében való részvételle. A kötetek „szüzi fehérségűek” maradtak azután is, hogy a költő visszaszámaztatta őket, ugyanis csak a fordított dráma oldalai kerültek felvágásra, illetőleg a drámához kapcsolódó egyfelvonásos „rögtönzés”, *La Critique de l'École des Femmes* (A nők iskolájának kritikája) néhány lapja. Ezen kívül csak a bevezetőül közölt tanulmányok vannak felvágva. Szabó Lőrinc, aki a fordításainál használt könyveket bejegyzéseivel tarkította, ez esetben tartózkodott ettől. Egy-két mellé- vagy aláhúzástól eltekintve csakis a sorszámozat jegyezte be feltehetőleg előre százasával, azokat is ceruzával (az 1700-as bejegyzésnél látható a költő által is észrevett számítási tévedése, amelyet majd az 1156. sor tájékán vesz észre).

Három aláhúzás azonban konkrétan azonosítható: és ez a három magának a fordításnak is a poétikai kulcsát adja. Egyben ízelítőt a hármast fordítás mikéntjéből.⁸⁰ A 380. oldalon a *dès quatre ans* kifejezés, amely a kinézett leendő feleség meglátásának élet-

⁸⁰ A fordítás elemzésekor Bereczki Anna francia témával foglalkozó doktoranduszunk tanácsait érvényesítettem.

korára utal, és tulajdonképpen az egész vígjáték cselekményének kiindulópontja. A francia idézetek szövege abból a könyvből származik, amelyet Szabó Lőrinc használt, és ahol az aláhúzásait megtaláltam.

Un air doux et posé, parmi d'autres enfants,
M'inspira de l'amour pour elle dès quatre ans...

Heltai nagyvonalúan kikerüli a mehökkentő korú gyermekségre való utalást:

Egy kis leány, komolykás szende gyermek.
Csöpp kora óta kedves már szívemnek.

Vas István a négy évet a cselekménytől való visszszámításra értelmezte, sőt lejjebb rá is erősít erre szövegében. A *dès* előjáró szó nem zárna ki ezt a megoldást sem, bárha a szövegkörnyezet Heltai változatát és a Szabó Lőrinc-i értelmezést támogatja a franciában:

Egy édes, komoly arc, sok kislányarc között,
melytől a szerelem szívembe költözött,
négy éve. -----

Dans un petit couvent, loin de toute pratique,
Je la fis élever, selon ma politique ;
Négy évig életét egy kis zárdában élte
S politikám szerint folyt ott a nevelése.

Szabó Lőrinc merészen szembe mondhatja a főhőssel a gyermek kiválasztásának mehökkentő tényét. Bárha rá is kérdez a fordító az aláhúzással, maga sem hisz előszörre szemének:

Egy szelíd, komoly arc, négyéves, más gyerek-
Lánykák közt, valaha megfogta szívemet.

A 381. lapon a *la maison* szót húzza alá, ahol a párbeszédben a főszereplő Arnolfot gúnyolja barátja, Chrysalde a készülő családalapításhoz kiválasztott „proccos” névváltoztatása miatt. A háztulajdon, mely jelképezi az átkeresztelkedést, ahol már az új névvel ismerik a főhőst. Az új tulajdon, mely az egész vígjáték helyszíne, környezete, ekörül forog az egész cselekmény.

CHRYSALDE

Je me réjouis fort, seigneur Arnolphe...

ARNOLPHE

Bon !

Me voulez-vous toujours appeler de ce nom ?

CHRYSALDE

Ah ! malgré que j'en aie, il me vient à la bouche,

Et jamais je ne songe à monsieur de la Souche.

Qui diable vous a fait aussi vous aviser,

A quarante-deux ans, de vous débaptiser,

Et d'un vieux tronc pourri de votre métairie

Vous faire dans le monde un nom de seigneurie ?

ARNOLPHE

Outre que la maison par ce nom se connaît,

La Souche, plus qu'Arnolphe à mes oreilles plaît.

CHRYSALDE

Quel abus, de quitter le vrai nom de ses pères,

Pour en vouloir prendre un bâti sur des chimères !

De la plupart des gens c'est la démangeaison ;

Heltai felemás megoldása inkább értelmezi és magyarázza a változtatást, az eredetitől idegen, a főhős múltbeli gáláns kalandjaiból következő jellemére utal, akinek a múlt tapasztalataiból fakadó jövőbeli félelmeire erősen vonatkozó szöveget is beleilleszt a Molière-kommentárok megjegyzését belefordítva: szent Arnoult úgy tekintik a középkor óta, mint a megcsalt férjek védőszentjét (ez a kommentárszöveg megvan a Szabó Lőrinc használta kötetben is: „Saint Arnolphe fut longtemps regardé comme le patron des maris trompés”, de ő tartózkodik a kommentár szövegbeli belefordításától). Arnolphe számon kérő, türelmetlen kérdését felszólító utasítássá egyszerűsíti. A kissé erőszakolt *vityilló* kifejezést pedig a főhős mostani házának hangsúlyos ellentétéként, a névváltoztatás indokolásának párhuzamos indokaként vonja bele a szövegbe.

Chrysalde:

No, szerencse, Arnolphe!

Arnolphe:

Öregem,

Kérlek, ne szólíts többé nevemen!

Chrysalde:

De la Souche úr vagy, jól tudom. Az ám!

De mit csináljak? Nem jár rá a szám.

Miféle ördög bírt rá arra, hogy
Felnőtt korodban új néven ragyogj
S egyik vityillód korhadt oszlopát
Díszes családfának mázoljad át?

Arnolphe:

De la Souche úrnak ismer itt a házam,
Az Arnolphe név pedig... miért is magyarázzam?
Arnolphe, tudod ki volt: nagy ember, szent, dicső,
De... de... a szarvak védőszentje ő.

Chrysalde:

Nem bűn-e, őseink nevét levette
A semmiből faragni más helyette,
Ahogy divat ma, hangzatos nevet?

Vas István fordítása ugyanezt a gondolatmenetet követi, megtartva szintén a magyarul értelmetlen francia nevet, nemesi jellegét nagybetűk alkalmazásával hangsúlyozza:

CHRISALDE

Hát szívből örülök ennek, Arnolphe...

ARNOLPHE

Igaz,
még mindig ezen a nevemen szólítasz?

CHRYRALDE

Jaj, hiába tudom, mindig ezt mondom újra
és nem jár rá a szám eme De La Souche úrra.
De mi az ördög is bírhatott arra, hogy
negyvenkét év után nevedet félredobd,
s majorságodnak egy korhadt, régi fatörzse
nevét neked nemes név gyanánt kölcsönözze?

ARNOLPHE

E ház népe is így ismer, e nevemen,
De La Souche – ez a név jobban hangzik nekem.

CHRYSALDE

Nem véték őseink igaz nevét levette
a tarka semmiből faragni más helyette?
A feltűnésre ez soknak jó alkalom.

Ezt a névváltoztatást egyedül Szabó Lőrinc tudja sikerült szójátékkal természetessé tenni a magyarban is. Talán éppen – ha kezébe vette – a Vas István fordításában megjelent lehetőség („régí fatörzse”) továbbfejlesztésével, de valószínűbb, hogy a francia szövegbeli *tronc* kifejezés magyarításaként. A *souche* „fatőke, rönk” jelentéssel a *tronc* „fatörzs” szinonimájaként tekinthető. A „Törzsöky” név kacagva emlékeztet a korábban divatban volt „magyarosított” nevekre, ugyanakkor a francia választást is magyarázza. A *ház* szó mint helyszín és mint a megváltoztatott, és a leendő családi élet színtere kapja meg Szabó Lőrincnél a maga hangsúlyát. A rámutató szó („e házamat”) a névváltoztatás párhuzamaként jelenik meg itt is, egyben hangsúlyozza, hogy új környezetbe került ezáltal, mely új környezetében („a nép így ismeri”) más személyiségként véli magát meghatározottnak. A név és lakásváltoztatás kifordítja régi énjéből – ez lesz az egész darab visszajára elsülő – a főhős részéről a tragikumot is súroló – komikai alaphelyzete. Ezt végül is Szabó Lőrinc fordítása érzékeli és érzékelteti legsikerültebben.

CHRYSALDE

Örülök, nagyuram, édes Arnolf...

ARNOLF

No, lám:

Hát te mindig csak így fogsz hívni, cimborám?

CHRYSALDE

Ah! Számból ez a név magát szinte kifúrja
S nyelvem sehogyse megy rá a Törzsöky úrra.
De mi az ördög is vett rá, mi súgta, hogy
Negyvenkét év múltán neved úgy félredobd,
És a világ előtt nemes előkelőség
jeleként hordd tanyád egy korhad, vén fatörzsét?

ARNOLF

Az, hogy e házamat a nép így ismeri,
És mert az Arnolfnál szebb név a Törzsöky!

CHRYSALDE

Nagy kár, hogy őseink igaz nevét levettük
S lázálombokból rakunk össze újat helyettük!
Aki így tesz, annak nagy viszketege van;

A harmadik aláhúzás és egyben a sor mellé húzás is: a 388. lapon a *pays* szó. A főszereplő gáláns múltjából fakadó nőcsábász fellengzős szövegét fújja, közvetlen az előtt a pillanat előtt, amikor megtudja, hogy az ifjú jövevény, barátja fia az ő kiszemelt ifjú menyasszonyába szeretett bele. A pillanatban, amikor még helyén a világrend: az

öreg gavallér nagyzol, az ifjú szerelmes lángol. Mindhárom fordító a *coqueter* szót, amely az 1690-es Furetière-szótár szerint „kedvét leli a hízalgésben” értelmű, az utóbb magyarrá vált koketériára utalva a *kacér* megfelelővel adja vissza.

Chacun a ses plaisirs qu'il se fait à sa guise ;
Mais pour ceux que du nom de galants on baptise,
Ils ont en ce pays de quoi se contenter,
Car les femmes y sont faites à coqueter :

Heltai az írásképet hangalakként követve belefoglalja a Párizs környezetnevet, és ha már Párizs, akkor a IV. Henrikhez kapcsolódó történelmi utalást is belehatalja („Párizs meg-ér egy misét”), különösen, ha a rímhelyzet ezt meg is kívánja.

A maga módján mulat itt kiki
S legjobban a gavallér. Őneki
Szép Párizsunk mindennél többet ér,
Mert itt ahány az asszony, mind kacér.

Vas Istvánnál mintha visszhang szólna:

Mindenki úgy mulat, amire kedve támad,
de különösen a gavallérok hadának
ez a mi Párisunk mindennél többet ér,
mert itt amennyi nő születik, mind kacér.

Szabó Lőrinc a francia szövegben nem szereplő Párizst kihagyva oldja meg a helyszínhez kötést, rá is duplázva az aláhúzott szó jelentéséhez közeli magyar kifejezéseket, és ezzel alakítja a főhős ekkor még nagyzó szövegét élő magyarsággal:

Ki-ki mulat, ahogy éppen a kedve tartja;
De főleg, akit úgy hívnak, hogy nők lovagja,
Ez a táj, e világ azoknak kitünő,
Mert itt már kacéron születik, aki nő:

De kövessük a fordítás menetrendjét. Miután kiporciózta magának a szöveget, Szabó Lőrinc nekilát napi penzumokkal a fordításnak, elkezd a „huszonkét” napos gályarabságát.

A fordítás napi eseményeit levelezése rögzítette. Augusztus közepétől Balatonfüredre érkezve nem Liptákék vendégekkel zajos Petőfi utcai házában lakik, hanem a szomszéd-ban vesz ki szobát, Szakács Józsefénél, a Horváth Mihály u. 22-ben. „Ez a kis szoba csendes, rendes, a háziak szívélyesek, írtam, hogy az előszobában telefon is van? (Szakács József) És írógép is van a házban. Szemközt, illetve a hátam megett, a vasútállomás. Az utca a kikötő felé menet a vasúttól az első utca jobb felé. A kert végéből látszik

a tó csücske”.⁸¹ „Itt Füreden nem a zajos és túlforgalmas L.-házban lakom, hanem kivetem egy csöndes, méregdrága szobát, s naponta fel se kelek estig az asztal mellől: itt ebédelek (vaját, sajtot, zöldpaprikát) és csak este megyek át meleg vacsorára Gáborékhoz”.⁸² „400 Ft megjött [...] Százat rögtön megadtam Liptáknak. Szobám naponta 30. Reggelit, ebédet itt eszem, Gáboréknál vacsorázom”.⁸³ És bár közben úgy látszik, el kellene hagynia ezt a szobát, a levelek tanúsága szerint mégiscsak sikerül végig itt maradnia.⁸⁴

De mikor érkezett vissza Balatonfüredre? Vasárnaptól vasárnapig (augusztus 8-tól 15-ig) lehettek Ábrahámhegyen, felesége visszautazott Pestre („Rengeteg holmit hagyott itt a maga kofferéből”⁸⁵), ő pedig elkezdte a munkát Füreden: „Reggel 7-től egy tagban dolgozom, s négy napon át jó fegyelemben bírtam az iramot; remélem, tovább is bírom, másképp baj lenne. Csak egy-két percre állok fel az asztaltól. A vacsorázi átjárás nagyon fáraszt”. A négy nap: a hétnek a 20-a péntek előtti napjait jelentheti.⁸⁶

Életmódjáról volt orvosuk és szomszédjuk felesége számol be emlékező levelében: „Nyaralásunk letelte után férjem és kislányom közvetlenül hazautazott Budapestre, én átmentem néhány napra Balatonfüredre. Szabó Lőrinc akkor már [...] magánháznál vett ki szobát. Így tettem én is. Amikor reggeli után szállásomról lementem a költőhöz, már ült a kertben, egy fa alá helyezett asztalnál és dolgozott. Pihenést jelentett látogatásom, nagyon örült neki, beszélgettünk, sétáltunk”.⁸⁷

Közben Liptákéknál a már leírt két felolvasás⁸⁸ elősegíti, majd visszaveti a munkában. Ha eddig azt írta, hogy „egyenletesen dolgozom, nagyjában tudom tartani az iramot”,⁸⁹

⁸¹ Írja feleségének, 1954. augusztus 20-án (*Harminchat év...*, i. m., 439).

⁸² Írja Bernáthéknak, 1954. augusztus 31-én (*A megélt költemény...*, i. m., 79).

⁸³ Nyugtázza feleségének 1954. augusztus 20-án (*Harminchat év...*, i. m., 438).

⁸⁴ A végül be nem következett variációkat feleségének küldött leveleiből olvashatjuk ki. 1954. augusztus 23.: „Erről a helyről úgy látszik rövidesen átmegek a szomszéd házba, mert házigazdámék kötelező ismerőst várnak. De az is meglehet, hogy Tihanyba megyek át. Baránszky ugyanis, végleg hazautazva, tegnap délután bejött hozzám. [...] Mondta, hogy Gizike kedden estére érkezik végleg haza, s hogy most üres a villa és vár. [...] De, mondom, tán itt maradok a Horváth Mihály u. 24-ben (Vince szerelőéknél); meglátom, milyen a hely, s milyen lenne a zökkenés”. Augusztus 25.: „hétfőtől alighanem a tihanyi Bari-villában leszek; ahogy Gizikével elintéztem a helyszínen, a Sportban ebédelek, reggelit Baranyai házmesterék adnak, az asszony naponta takarít, hideg vacsoráról magam gondoskodnám. Gizike csak villanyhozzájárulást kért”. Augusztus 30.: Most már nagyon roppangatok össze. Az átköltözést Bariékhoz szintén ezért hagytam el: a munka végéig nem mozdulok”. És a „Névjegy helyett” is csak egy balatonfüredi helyszínt jegyez. (*Uo.*, 440, 444, 445.)

⁸⁵ Panaszkolja fel feleségének 1954. augusztus 20-i levelében (*uo.*, 440).

⁸⁶ Írja feleségének ugyanekkor (*uo.*, 438).

⁸⁷ A szakirodalomban Dr. Csalótzky Károlyné L. Nóra néven ismert asszony korábban Szabó Lőrincék Volkman utcai lakása közelében, a II. Pázsit utca 13-ban lakott, ott volt férje rendelője is. Szabó Lőrincével is baráti viszonyban volt. Most is ő küldi férje látogatására az ekkor már második férjével nyaraló asszonyt. Utóbb Budapesten, 1990. november 27-én írott, Csizsár Mirella kezeihez címzett levelében a Wosinsky Mór Megyei Múzeumnak írja le a költővel kapcsolatos emlékeit Dr. Schneiderné L. Nóra néven.

⁸⁸ „Tegnap este” – tehát augusztus 22-én volt az orvosprofesszorok közötti diadal (1954. augusztus 23-i levél, *Harminchat év...*, i. m., 440); „Debrőczy főorvoséknál voltunk tegnap este” – tehát augusztus 24-én volt a Boldizsár Iván-féle elmarasztalás (1954. augusztus 25-i levél, *Uo.*, 441).

⁸⁹ Feleségének írva 1954. augusztus 23-i levelében (*uo.*, 440).

most kétségbeesett képet fest dolgozó önmagáról: „Nem tudom, hogyan alakul a mai nap. Még kora délelőtt van. B-ék Debrőczyéknél háltak, ma délben Gáborékkal feketéznek, de én elválásunkkor azt mondtam: nem megyek át a Petőfi utcába, annyira dolgozom. Most mégis affelé hajlok, hogy átmegyek, kérdezni: a főszerkesztő ezekről a javításokról mit gondol? [...] nem tudom, mit teszek ma. Mindenesetre erőszakolom a zavartalan munkát. De hogy ver a szívem! Oda minden erőm”.⁹⁰ Illyéshez menne tanácsért Tihanyba, de nem tudja, ott van-e, vissza Boldizsárhoz másnap a javításokkal, „de az út maga időrabló, és az maga az izgalom is [...] Otthon szeretnék lenni, s átkozom Molière-t”.⁹¹ Üdülőtársa ekkorra elutazott, neki csak a végeredményt összegezhette a hó végén: „A berni vers azóta használhatatlannak bizonyult, ami megnyújtotta az orromat”.⁹²

De a munkának haladnia kell: „Napi ingásom igen nagy a sorszámok tekintetében, s rosszul is számoltam eddig, még pedig, sajnos, a káromra. Máig 1156 sor van készen, még tehát 600 és valamennyi kell. [...] Embertelenül dolgozom, napi átlagom 14 és 120 közt van, vagyis eddig 75 sor körül mozog. Másodszor álmodom már, hogy a testem agyagszoborként megrepedezett, s mindkét esetben úgy ébredtem, hogy nem tudtam, valóság-e a dolog”.⁹³ Másnap pedig volt üdülőtársának: „Kár, hogy nincs itt: ebédremenettel kimozdítana egy kicsit ebből a szörnyeteg munkából. Most 1250 sorral vagyok készen, tehát 550 még mindig hátra van! Éjjel-nappal dolgozom, csak vacsorára megyek át Liptákékhöz, s egy-egy percre napközben virágot nézni ide a fák mögé, vagy vajat venni, s levelet feladni az állomásra. Remélem, így aztán szeptember első hete a munka záródásával zárul s 10-én Pesten lehetek átadni a kéziratot. Hogy előbb, álmodni se merem”.⁹⁴ Ugyanezen a napon Bernáthéknak megköszöni a náluk töltött hetet, jelzi, hogy „aligha mehetek már vissza”, és nekik is beszámol a munkájáról: „kegyetlenül dolgozom ezzel a Molière-rel, a kétharmadával már készen vagyok, szept. 5–7-re az egészet zárn remélem”.⁹⁵

Végül is az eredeti határidőre elkészül a fordítással, csakhogy még le is kellett gépelnie, majd pedig javítgatni is: „Elkészültem ugyan a teljes Nők Iskolája fordításával, még pedig tegnapelőtt délben, mind az 1800 sorral, s most már az V. felvonás gépelésénél tartok, de még vagy tíz napig bogarásznom kell az apróságokon”⁹⁶ s így csak 15-e után leszek Pesten, a munkát átadni a Szépirodalminak, amely, remélem, nem haragszik meg ezért a késésért”.⁹⁷ „[T]egnapelőtt délben” – írja szeptember 7-én, tehát a fordítás elkészültének időpontja: szeptember 5.

Ugyanebben a levélben az elkövetkező napok terveit is vázolja: „Nagyklára miatt alakult így a dolog, akit – kissé rendbehozni – Flóra rábeszél, hogy jöjjön ide ebben a gyö-

⁹⁰ Írja feleségének az ominózus beszámoló levelében 1954. augusztus 25-én (uo., 443–444).

⁹¹ Vetí fel idézett levelében, uo., 444.

⁹² Írta 1954. augusztus 31-én Csalótzkyné Nórának, autográf levelében (WMMM – IKGy, ltsz. 90. 1. 5).

⁹³ Írja aggályosan feleségének 1954. augusztus 30-i levelében (*Harminchat év...*, i. m., 445).

⁹⁴ Írta 1954. augusztus 31-én Csalótzkyné Nórának, a már idézett levelében (WMMM – IKGy, ltsz. 90. 1. 5).

⁹⁵ Írja Bernáthéknak 1954. augusztus 31-i, az augusztust záró levelében („*A megélt költemény*”..., i. m., 78–79).

⁹⁶ A költő gépirásos javításai: MTAK Kt. Ms 4668/8. A Kézirattári jegyzék és katalógus tévesen jelzi: „megjegyzések megnevezetlentől”.

⁹⁷ Írta 1954. szeptember 7-én Csalótzkyné Nórának géppel írott levelében (WMMM – IKGy, ltsz. 90. 1. 4).

nyörű őszben, mennél előbb. Holnap vagy holnapután együtt érkeznek, azt hiszem; engem felszednek Liptákéknál (akikhez ma átköltözöm), s együtt megyünk Tihanyba. Pár napig maradunk csak, kb. a jövő hétfőig, de akkor meg még a Lipták-házban is kell időznünk 4–5 napot. Így jön ki a késedelem”.

Másnap este viszont váratlan fordulatot jelez: „Pestről írok, de csak pár órára hozott fel Füredről Gyula alkalmi kocsija [...] Én *A nők iskoláját* tegnap gépeléssel is befejeztem, most pihenek egy napot”; ebből következően az elkövetkező napokat pedig át kell terveznie: „Most indulunk vissza, Nagyklárával és ő velük [az Illyés házaspárral] Tihanyba. Ott vasárnapig vagy hétfőig leszünk, majd a hét végéig Liptákék vendégei”.⁹⁸ Ez az áttervezés azután a fordítás kéziratának sorsában is fordulatot hozott. Csalótzkyné Nóra idézett levelében azt írta, hogy a költő „Felajánlotta, hogy nekem ajándékozza azt a kéziratot, amelyen épp dolgozott, Molière: *Nők Iskolája*.” De a tihanyi szép napok máshoz juttatták azt: „Visszaérkezve Budapestre Lőrinc elmesélte, hogy Illyés Gyuláné, Flóra, akinél Balatonfüred után üdültek, tehát háziasszonya elkérte a fenti kéziratot és Lőrinc nem merte megtagadni a kérést”, kárpótlásul ő egy kézzel javított gépiratos példányt kapott.⁹⁹

Az utolsó napok programjának áttervezése a „Névjegy helyett” szövegében és dátumozásában lévő ellentmondásra is utalhat. A fordítás keletkezési helyei között megemlíti Tihanyt, ahová csak a fordítás befejezése után, a gépirat ellenőrzése idején, szeptember 8-án indultak Budapestről. A szöveg dátuma ellenben „szept. 5.” Szabó Lőrinc bár minden levelét, írását pontosan dátumozza, a pontosság nemegyszer inkább csak formai tartozéka kéziratának. Ez esetben feltételezem, hogy tudatosan vállalt ellentmondást rejtett a költő a szövegbe. A könyvet csak a végső kéziratleadás után juttatta vissza tulajdonosának, tehát a gépirat ellenőrzésekor Tihanyban is vele volt. De utólag a szeptember 5-i dátumot azért választotta ki a szöveg számára, mert ezen a napon fejezte be a tulajdonképpeni fordítói munkafolyamatot.

A Szabó Lőrinc fordítását is tartalmazó kétkötetes válogatás¹⁰⁰ karácsonyra jelenik meg: „Ma láttam a megjelent két Molière-kötetet, nagyon szép és fontos mű: ára kb. 80 Ft. Nekem az *Embergyűlölő* – és a *Nők iskolája* – fordításom van benne”.¹⁰¹ A korábbi változatok után véglegesített magyar címén tehát: *Nők iskolája*. Végül tényleg lett belőle színházi előadás is, Szabó Lőrinc fordítását egy év múlva, 1955. december 17-én mutatta be a Szegedi Nemzeti Színház. Az ezt követő évben pedig a fordítás önálló kötetként is napvilágot lát.¹⁰²

⁹⁸ Írja Bernáthéknak szeptember 8-i levelében („*A megélt költemény*” ..., i. m., 79).

⁹⁹ Lásd a WMMM-nak (Csiszár Mirellának) írott, fentebb idézett levelét. E szerint „kárpótlásul elhozta nekem a Misantrópot, amelyet a múzeumnak ajándékoztam. A mellékelt két levél talán némi eligazítást is ad erről. A levelek mellett küldöm a *Nők Iskolája* gépelt példányát, Szabó Lőrinc sajátkezű javításával” (a gépirat hivatkozási száma: WMMM – IKGy, ltsz. 90. 1. 6; *Az embergyűlölő* fordításának autográf példányáé pedig: WMMM – IKGy, ltsz. 90. 1. 3).

¹⁰⁰ MOLIÈRE *Válogatott vígjátékai*, Bp., Új Magyar Könyvkiadó, 1954 (A Világirodalom Klasszikusai), I–II. Szabó Lőrinc fordításai a II. kötetben (395–465, 151–224).

¹⁰¹ Írja egyik vendéglátójának 1954. december 22-én (SZABÓ, *Napló...*, i. m., 561).

¹⁰² MOLIÈRE, *Nők iskolája*, ford. SZABÓ Lőrinc, Bp., Új Magyar, 1956 (Világirodalmi Kiskönyvtár).

A Csillagban közölt, a költő által leveleiben is megemlegetett, Nagy Lajosról szóló emlékezését elindító levelében olvasok a költőnek az írónál tett utolsó látogatásáról: „Nem látszott betegebbnek, gyengélkedőbbnek, mint máskor. Sőt egészen jókedvű volt” – írja, majd az ijesztően váratlan és gyors végben saját végzetét is előre érzékeli: „Lajos negyedórával a halála előtt telefonálta valakinek, hogy jöjjön, ha még élve akarja látni. Szívgyörcsei voltak már. Egyideig nem találtak orvost. A mentők vitték el. De mire a Jánosba értek vele, már meghalt. Most egy kicsit én is megszeppentem, nyilván azért írok neked is. De azért bosszant, hogy ma már mindkét Klára hazaszólt a hivatali helyéről, hogy hogy vagyok”.¹⁰³

Szakemberek szerint a szívtrombózis rendszerint akkor jelentkezik, amikor nagy feszültség, fokozott munka után némi feloldódás következne. Szabó Lőrinc esetében a fordítói rohamunka ugyan az ősz elején befejeződött, a fordítás az év végére meg is jelent, de tovább vele maradt többi fordítói adósságainak nyomása, főként az év során kísértékként mindig feltűnő Krilov-feladvány. Az egyik „szorító feladat” szüntén nyomasztotta továbbra a következő. A fordítandó verseknek csak rá kellett tekintenie a halálára. Az év végén továbbra is ekként emlegeti a végül befejezetlen hagyott vállalkozást: „szörnyen befog a munka, a rettentő sok könnyelműség most bosszulja meg rajtam magát – fordítanom kell már végre a Krilovokat, a csaknem kétszáz verses állatmesét.¹⁰⁴ kislül a szemem tovább szédíteni baráti embereket, akiknél még akkor vállaltam az ilyen terhes munkát, amikor nagyon örülhettem neki, s akiket nem csaphatok be”.¹⁰⁵

Közeledik az év vége, az elvégzett munka után nem következhet pihenés. „Mind vezetül dolgozunk. Fűtünk és mégis fázunk. Nem vagyok valami jól. Nyugalom kéne és biztonság. Meg egészség!”¹⁰⁶ Valóban szó szerint beválik tavaszi jóslata: „életet eszik”. A jól indult év bajjal végződött. „1954. szilveszterén súlyos esemény következett. Szabó Lőrinc éjjel szívtrombózist kapott és reggel vitték el a mentők. [...] Jól emlékszem kicsit

¹⁰³ Szabó Lőrinc Tompa Kálmánnak küldött 1954. október 29-i leveléből. Amikor a költő leveleit címeztük velem átolvastam, akkor ez a levél nem került elő, vagy nem figyeltem fel rá. Utóbb megtudván létezését, érdeklődésemet hallva, Szőke György kollegám nagy titokzatosan ideadta a levél xerox-másolatát. Soha nem árulta el, honnan jutott hozzá.

¹⁰⁴ A Krilov-fordítások előtörténete egy kis kötet: KRILOV, *Válogatott mesék*, ford. SZABÓ Lőrinc, Bp., Ifjúsági, 1952. Ezt követően 1954. március 11-én kap szerződést, négyezer sorra, 1955. január 15-i határidővel, az Orosz Remekírók sorozatban egy nagy Krilov-válogatásra az Európa Könyvkiadónál. Minderről egy 1954. április 14. levelében számol be: „Ezt az esztendő azonban már a Krilov-féle verses mesék fogják főképpen kitölteni; ismerhetsz belőlük egy kisebb kötetrevalót, most mind a 204 darab kell, s annak a lefordítása életet eszik” (SZABÓ, *Napló...*, i. m., 549). 1954. május 8-án így ír erről: „Neki kell már látnom a rengeteg új Krilov-mesének is: jól hangolt, hogy az első, amit a nyersfordítás a kezembe adott, azt a sokat ígérő címet viseli, hogy: *Szamarak a Parnasszuson*.” (Uo., 551.) Majd egész év során majd mindegyik levelében mint súlyos terhet megemlegeti a „Krilovokat”. Végül is halála után mások fordításaival kiegészítve megjelentették a teljes kötetet: KRILOV, *Mesék*, Bp., Európa, 1959. A kötetben a fordító nevét nem szerepeltetik, a *Tartalomban* jelzik: *A csillaggal jelölt verseket Szabó Lőrinc fordította.

¹⁰⁵ Írja 1954. december 9-én (SZABÓ, *Napló...*, i. m., 556–557).

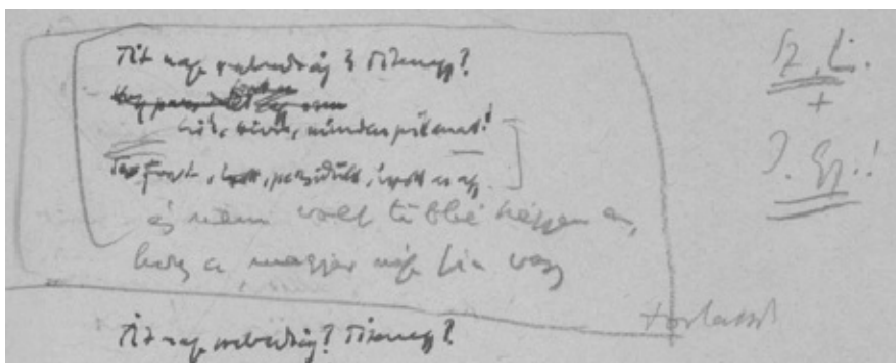
¹⁰⁶ Panasolja ugyanabban a levélben (uo., 557).

riadt, mosolygós arcára, mikor vitték a mentők. Integtetett, erre nagyon jól emlékszem, és az volt benne, hogy most megint valami olyan történik vele, ami tulajdonképpen szenzáció. Mindig ez volt benne, a tapasztalás és a kíváncsiság”.¹⁰⁷

1955. április 18-án Nagy Imre miniszterelnököt megfosztották állami és párttiszségeitől. Utóda 1955. május 14-én aláírja Magyarország részvételét a Varsói Szerződésben. A közép- és kelet-európai országok úgynevezett védelmi katonai-politikai szervezetét Varsóban ekkor alapították meg a Szovjetunió akaratából. Az 1956-os forradalom elleni fegyveres beavatkozásra majd ez adja az ürügyet Moszkvának.

Személyes emlékem: politikai gazdaságtanból a magyar-történelem szakon a féléves vizsgákon volt egy-egy aktuálpolitikai b-tétel is. A véletlen úgy hozta, hogy 1955 januárjában ezt húztam ki: „Nagy Imre téziseinek szükségszerűsége”. 1955 júniusában pedig: „Nagy Imre téziseinek revizionista vonásai”. A vizsgáztató mindkét alkalommal ugyanaz a tanárunk volt: ugyanekkor a Nagy Imre politikai elképzeléseit a „visszarendeződéssel” szemben támogató, utóbb a forradalmat előkészítő Petőfi Kör egyik alapítója és titkára, 1958-ban letartóztatták, 1959-ben börtönbüntetésre ítélték.

Szabó Lőrinc *Meglepetések* című versciklusának a forradalom idején keletkezett, Ilyés Gyulával közösen fogalmazott sorai a *Vereség után* című elégia folytatásaként olvashatók:

Tíz nap szabadság? Tizenegy!
Csók, szívre, minden pillanat!
És nem volt többé szégyen az,
hogy a magyar nép fia vagy.

Tíz nap szabadság? Tizenegy!

¹⁰⁷ HARS Ernő emlékezése *Karmikus kapcsolatok* címmel = DOBOS, *Akkor is karácsony volt...*, i. m., 193.

Vas István *Cambridge-i elégiájának* tanulsága a forradalmon túlról, 1959-ből.¹⁰⁸ Tudom, igazán nem sok hasonló vonást lehetett találni Zrínyi Péter és Déry, vagy Frangepán, vagy Nádasdy és Zelk között, de mégis az, hogy ilyen – hogy is mondjam csak?, ha nagyon enyhe és udvarias szót akarok használni – ilyen gyanútlanul börtönbe kerültek, ez a párhuzam megvolt a két helyzet között. És ez játszik bele a versbe. Igazában mindebből tevődött össze: Cambridge-ből, a nagy nyugati élményből, Sárospatak-ból, a sub rosa teremből, és a mi itthoni helyzetünkből.

Hogyan is szokás az elégiát
befejezni? Él magyar, áll Buda még...
S csodának ez is elég.

¹⁰⁸ KABDEBÓ Lóránt, *Költészet és valóság* = K. L., *Elvesztett otthonok*, Debrecen, Csokonai Kiadó, 2003, 242–243.

— |

| —

— |

| —

TÓTH SZILVIA

A NYOMOZÁS

(Cs. Szabó László könyvéről)

Cs. Szabó László londoni emigrációja idején két kötetben jelentette meg hangjátékait, *A nyomozásban*¹ és *A gyanútlanokban*.² Mindkét kötet vegyes műfajú, az elsőben a hangjátékok mellett útinaplók, vers, esszék, szabad fordítás, interjú, novellák is szerepelnek, az utóbbiban egy elbeszélés. Szinte valamennyi elhangzott a BBC-ben.

A két kötet egységét a téma és az író személyisége teremti meg. *A nyomozásról* és szerkesztésének jellegzetességéről a szerző a kötet előszavában ezt írja: „Az evangelisták négyszer kezdik el a történetet: Az Újszövetség ismét. Ismét könyvem is, más-más oldalukkal azonos motívumok villannak föl az útirajzokban és hangjátékokban, olykor szinte azonos mondatok.”³ „Ahogy legutóbb Paszternák kései versei tanúsították, Krisztus a teljes titok, amely mégis közölni tudja magát. Személyét és Jeruzsálem jelképes világtörténelmi értelmét próbálja nyomozni e könyv.”⁴ „Hangjátékaimat és útirajzaimat a nyomozásért írtam, de maga a nyomozó nem tudott szabadulni a hűség és árulás, félelem és gyávaság, hatalom és számkivetés, nemzeti önámítás, cselekvő és passzív ellenállás kérdéseitől sem. Döntse el az olvasó, mennyire tartoznak a Bibliára s mennyire függetlenek. Nyomozás közben magunkról is vitáztam a tanúknak hívott legendás vagy történelmi figurákkal.”⁵

Amit Cs. Szabó *A nyomozásról* írt, *A gyanútlanokra* is jellemző, bevezetőjében visszaul *A nyomozásra*, hangjátékai „második gyűjteményének” nevezi, mely „egyben búcsú a műfajtól.” Címét így magyarázza: „Ezek az élesebb hangvételű írások azokról szólnak, akik nem tudnak vagy nem akarnak tudni Jézusról.”⁶

Cs. Szabó szigorú műfaji kötöttségekkel nem számolva mondja el gyakran ugyanazt az élményt, beszél ugyanarról a témáról. Nem tudni, mennyire befolyásolták emigrációs éveiben a kötetek, különösen *A nyomozás* összeállításában publikációs lehetőségei, de itthon megjelent könyvei nagy része sem volt műfajilag egységes, esszé, útinapló, elbeszélés, önéletrajzi töredékek követték egymást.

Az emigráció, főleg a BBC-nél töltött évtizedek, új műfajokkal – hangjáték, interjú, szabályos önéletrajz – gazdagították írói életművét. (Verset már Olaszországban is írt.) Cs. Szabó, aki 1935–44 között vezette a magyar rádió irodalmi osztályát, és bábáskodott

¹ Cs. SZABÓ László, *A nyomozás*, Oslo–Bécs, Útitárs, 1966.

² Cs. SZABÓ László, *A gyanútlanok*, Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1976.

³ Cs. SZABÓ, *A nyomozás*, i. m., 8.

⁴ Uo.

⁵ Cs. SZABÓ, *A nyomozás*, i. m., 9.

⁶ Cs. SZABÓ, *A gyanútlanok*, i. m., 5.

a magyar hangjáték kialakulásánál, Londonban kezdett hangjátékokat írni. A BBC szerepét több méltatója is kiemeli. Vajda Miklós a BBC-nek tulajdonítja, hogy az esszéista az emigrációban megújulhatott, sőt egyáltalán létezhetett.⁷ Vajda Cs. Szabót elsősorban esszéistának tekinti, „a költőből is az esszéista szól”.⁸ „A rádiójáték nyilván önként kínálkozó lehetősége nem inspirálta olyasmire, amit esszéiben, novellában, útinaplóban, versben, önéletrajzban jobban, érdekesebben el ne mondott volna”.⁹ Erősen vitatható ítélet.

Sőtér István már 1938-ban úgy látta, hogy Cs. Szabó írásai „egy táj, egy város, egy emberi arc révén olyan visszhangokat tudnak felidézni, mint a legtisztább zene, legfájdóbb verssor”,¹⁰ és „a gondolkodóba, prózairóba rejtett költői nyugtalanság”-ról beszél.¹¹ Csaknem fél évszázaddal később Rónay László így fogalmazott: „Cs. Szabó egyszerre tudós és költő”.¹²

Cs. Szabó hangjátékai máig sem jelentek meg itthon, bár megjelenésüket ígérik.¹³ *A nyomozás* egyik novellája, a *Karácsonyi oroszlánok* és *A gyanútlanok* izraeli útleírása, *Az egér* viszont a *Közel s távol: Összegyűjtött elbeszélések 1948–1981* című kötetben, 1983-ban a Magvető Kiadónál megjelent.

A *Karácsonyi oroszlánok* és *Az egér* valódi jelentőségüket leginkább eredeti megjelenési helyükön nyerik el. *A nyomozás* ugyanis, a kiadás esetlegességétől függetlenül, tudatosan megszerkesztett kötet. Az előszó, a szentföldi útinaplók, a fia szentföldi utazásáról készített interjú, a második út ihlette napló és esszé (mindkettő címe Adyra utal), a Palesztina feltárásáról egy londoni kiállítás kapcsán írt esszé, az angol misztériumjátékokról szóló tanulmány, a karácsonyi és húsvéti hangjátékok, a két elbeszélés (köztük a *Karácsonyi oroszlánok* és az ehhez kapcsolódó vers) és végül Dylan Thomas karácsonyi történetének szabad fordítása magyarázzák, erősítik és kiegészítik egymást.

A szerző *A nyomozás* előszavát, amelyben köszönetet mond a BBC sokéves bátorításáért, 1966-ban írta. A *Karácsonyi oroszlánok*, a kötet egyik utolsó darabja alcíme szerint is több mint félévszázaddal korábban, 1913-ban játszódik Kolozsvárott. Utolsó sorait idézem: „– Ha nem siet úgy nagyta, én tereltem volna be az oroszlánokat a mosókonyhába. – Majd jövőre, Dániel. Jövő Karácsonykor te hajtod őket aludni. De bizony nem hajtotta. Mert jövőre 1914-et írtak s az Úr haragja megkezdődött a földön. A király elvit-

⁷ VAJDA Miklós, *Cs. Szabó László: Egy író, három élet, II. rész*, Újhold Évkönyv, 1987/2, 296–297, 299–300. A BBC szerepét mások is hangsúlyozzák, így SIKLÓS István (*A rádiós: A 75 éves Cs. Szabó László*, Irodalmi Újság melléklete, 1980. július–augusztus, 8) és maga Cs. Szabó László is, nemcsak udvariassági köszönetnyilvánításaiban, hanem szinte önkéntelen vallomásaiban.

⁸ VAJDA, *i. m.*, 303.

⁹ VAJDA, *i. m.*, 300.

¹⁰ SÓTÉR István, *Cs. Szabó László: Levelek a száműzetésből = Válasz 1934–1938*, vál., szerk., utószó SZÉCHENYI Ágnes, Bp., Magvető, 1986, 626.

¹¹ SÓTÉR, *i. m.*, 628.

¹² RÓNAY László, *Esszé mint költészet*, Vig, 48(1983), 143.

¹³ A Mundus Magyar Egyetemi Kiadó indította el Cs. Szabó László életműsorozatát. Három kötet jelent meg eddig: *Apai örökség: Összegyűjtött novellák, 1. kötet (1928–1944)*, 2004; *Hűlő árnyékban: Életrajzi írások*, 2004; *Hódoltság irodalom: Az irodalom államosításától a forradalomig*, 2008. Más kiadók is rendszeresen kiadnak Cs. Szabó László írásaiból különböző szempontú válogatásokat.

te katonának a karácsonyi oroszlánokat.”¹⁴ A kötet hangjátékai és egyéb írásai ezt a fél évszázadot próbálják megérteni, értelmezni.

A közgazdász végzettségű Cs. Szabót, aki legelső könyvét F. D. Rooseveltről írta, mindig érdekelt a politika, a történelem. Sosem lett aktív politikus, de mindvégig figyelmes megfigyelő, szemtanú volt. A hangjátékokban is arra törekszik, hogy megértse a politika és a társadalom működésének bizonyos mechanizmusait, és ez a szándéka alapos történelmi, társadalom- és kultúrtörténeti ismeretekkel párosul. A BBC által megszabott időkorlátok között az esszéista és a költő szabadsága szinte korlátlanul érvényesül.

A nyomozás vége felé a szerző erdélyi gyermekkorának felidézése szerkezetileg a *Levelek a száműzetésből* című kötetre emlékeztet, melynek végén Cs. Szabó szintén Erdélyben eltöltött gyermekkoráról beszél.

Az 1937-ben megjelent könyv leghosszabb esszéje, a *Levél a bujdosóhoz* – „amely Márai Sándor egy párizsi utazása alkalmából született”¹⁵ – az emigráció és az emigránsok különböző típusait tárgyalja. A könyv végén Cs. Szabó erdélyi gyerekora kapcsán Mikes Kelemenről, egyik első nagy olvasmányélményéről szól. A több mint negyedszázaddal később megjelent *A nyomozás* tartalmazza a *Nagypéntek Rodostóban* című hangjátékát, mely Mikes leveleire támaszkodva ábrázolja II. Rákóczi Ferenc utolsó napját és halálát. *A nyomozás* gazdag bibliográfiája alapján valószínűnek látszik, hogy melyik lehetett az a Mikes-kiadás, amelyet a *Levelek a száműzetésből* c. kötetben említett.

Témájában *A nyomozáshoz* kapcsolódik az 1970-ben megjelent *Római muzsika* című műve is, melynek *A levélváltás* c. esszéjében elképzelt levelezés olvasható Plutarkhosz, Josephus Flavius, Lukács evangélista és a „mai Lyonban” élő Pontius Pilátus fia között Jézus kereszthaláláról.

A nyomozás hangjátékainak szereplői a legkülönbözőbb szempontokból és helyzetben, más időpontokban és helyeken, közvetlenül vagy áttételesen Jézusról beszélnek, vele kerülnek kapcsolatba. Jézus „testileg” nem jelenik meg, még akkor sem, amikor tanítványai jeruzsálemi bevonulása előtt róla beszélgetnek, mégis minden hangjátékban jelen van, úgy is, mint Vándor, Hang, vagy a szent családdal. *A Nagypéntek Rodostóban* c. hangjátékban a haldokló fejedelem a Kereszttel folytat belső párbeszédet.

A „nyomozás” legdrámaibb és legköltőibb részei, amikor az író azt találgatja, mire ismerne rá Jézus a többször lerombolt, más-más módon újraépített Jeruzsálemből. A könyv szinte minden írása érzékenyen leírja a tájat és változásait, csak a Kidron- és Hinnom-völgy és a keleti bazár változatlan.

A nyomozás történetei több szinten játszódnak. Jézus és kortársai idejében, az evangéliumi időben (az *Űrpásztorok játékát* kivéve) és a jelenben, az író életében. És a Lélek síkján, idejében. Ezek a síkok újra és újra átváltak egymásba, és kultúrtörténeti, politikátörténeti magyarázatok kíséretében az átmenetek is nyomon követhetők, amikor Cs. Szabó például Jeruzsálem több ezer éves történetét vagy az angol misztériumjátékok történetét felvázolja. *A nyomozás* útleírásai segítenek megérteni a hangjátékokat.

¹⁴ CS. SZABÓ, *A nyomozás, i. m.*, 243.

¹⁵ POMOGÁTS Béla, *Utószó* = Cs. SZABÓ László *Válogatott esszéi*, szerk., utószó POMOGÁTS Béla, Bp., Magyar Napló, 2007, 299–300.

Jézus kora, hangoztatja Cs. Szabó, a Messiás-várás időszaka volt az ószövetségi prófétákra és a győztes Makkabeusok szabadságharcára hivatkozó, számos szektára és érdekcsoportra bomló, mindig forrongó Palesztinában. Cs. Szabó arra is emlékeztet, hogy a „Messiás-várás” nemcsak a Szentföldre, hanem a római birodalomra is jellemző volt, ezért játszódik *A gyanútlanok* egyik hangjátéka Augustus udvarában. A hangjátékokban Jézust többféle, a három pásztor vagy király, tanítványai, követői, a zsidó főpapok, a lázadásra készülő zelóták és Pilátus szemszögéből látjuk, sőt, nagyon áttételesen, Augustus udvarából is.

Márton László *A nyomozást* ismertette írja: „Cs. Szabó könyvére jól tapad a kétszeres számúzott ex-librise. [...] *A nyomozás* [...] egyszerre képzel és valóságos utazások naplója.”¹⁶ „Könyvének minden mondata jelzi: személyes kapcsolatba került a történet tanúival, szereplőivel.”¹⁷

A nyugati magyar irodalom 1945 után szerzői szerint *A nyomozás* „a Biblia világából meríti tárgyát, ugyanakkor a modern ember és a jelenkori társadalom zaklató kérdéseire keres feleletet”,¹⁸ „hangjátékai modern példázatok”.¹⁹

Kabdebó Tamás találó címet adott *A gyanútlanok* ismertetésének: *Ami a Bibliából kimaradt*.²⁰ Az utóbbi megállapítások többé-kevésbé a modern magyar szépirodalmi Jézus-feldolgozásokat is jellemzik, a teljesség igénye nélkül utalok 1945 után keletkezett magyar alkotásokra: Sötér István: *Júdás*, Rónay György: *Júdás*, Kodolányi János: *Jehuda bar Simon emlékiratai*, Jánosi István: *Claudia*, Márai Sándor: *Harminc ezüstpénz*,²¹ Bárány Tamás: *A férfi Názáretből*. Műfajban, az ábrázolás módjában, a kiragadott problémákban, az aktualizálás módjában, az egyes evangéliumi szereplők megítélésében különböznek ezek a művek.

Cs. Szabó 1971-ben a *Vigilia* körkérdésére – „Mit jelent a Biblia az életben?” – válaszolta: „Újabb könyveimből *A nyomozás* s a *Római muzsika* tele vannak bibliai idézettel, s úgy érzem, szinte észrevétlenül olvadnak a mondandómba. Hússommá vált az ige.”²²

¹⁶ MÁRTON László, *Magyar író a Szentföldön*, ÚjLátóh, 10(1967), 167. A szerző korábban is írt Cs. Szabóról. Ezt az írását felvette Budapesten megjelent kötetébe, *A nyomozásról* szóló ismertetését viszont nem.

¹⁷ MÁRTON, *i. m.*, 168.

¹⁸ BÉLÁDI Miklós, POMOGÁTS Béla, RÓNAY László, *A nyugati magyar irodalom 1945 után*, Bp., Gondolat, 1986, 112.

¹⁹ BÉLÁDI-POMOGÁTS-RÓNAY, *i. m.*, 113.

²⁰ KABDEBÓ Tamás, *Ami a Bibliából kimaradt*, IÚ, 1977/5–6, 18.

²¹ *A nyomozás* bevezetőjében Cs. Szabó említi Márai Sándor *Az Istenek nyomában* c. könyvét: „... üdítő, vonzó olvasmány. Kevéssel hazája szétszaggatása után járt itt, érzékeny méltányosság és egyenlőség kérdésében. Könyve szellemes és tiszteletlen.” Cs. Szabó a Trianon-élményét is érzékeli Márai könyvében. Cs. Szabó valószínűleg nem tudott róla, hogy Márai közvetlenül a háború után írni kezdte *Júdás* regényét, amit csak 1982-ben, évtizedekkel később fejezett be San Diegóban, de nem kizárt, hogy 1950-ben, római találkozásai idején említette neki Márai.

²² *A Vigilia körkérdése: „Mit jelent a Biblia az életben?”*, *Vig*, 36(1971), 837–839.

Heltai János jogosan írhatta: „A Bibliának nemcsak múltunkon és hagyományainkon keresztül van hatása a mai életünkre, hanem igen sok keresztény és talán igen sok nem keresztény ember számára közvetít most is a múlt szülő és a jövő felé fordító üzenetet.”²³

Cs. Szabó *A menekülő* c. hangjátéka bevezető jegyzetében írja: „Bibliai történetnek, akár költött, akár igazodik a szöveghez, csak akkor van értelme, ha a mindenkori élők sorsát feszegeti.”²⁴

A Bujdosó Mária című elbeszélése (alcíme szerint 1956 decemberében játszódik) emigráló magyarok határon keresztüli menekülését írja le. A menekülők és segítők evangéliumi neveket kaptak, ami időtlen távlatot ad a történetnek.²⁵ Az evangéliumi történet és az író kortársi tapasztalatának állandó hullámozása nem csak Cs. Szabó, hanem azoknak a szerzőknek az írásaira is jellemző, akik a Bibliához fordultak témáért, tanúsáért, okulásért, vigasztalásért. Szinte mindegyikben van valami, „ami a Bibliából kimaradt”, egy utalás, egy történet, egy hiányosnak érzett epizód továbbgondolása.

Heródes a rettegő félelemtől és a hatalomvágytól gyötrődő tömeggyilkos egyik őstípusa. Fél mindenkitől: uraitól, alattvalóitól, a saját családjától. Az evangéliumokban megőrzött alakja a hívők és a nem hívők emlékezetében örökre megmaradt. Hogy mit jelent Heródes uralma alatt élni, hogy az általa megparancsolt betlehemi gyermekmészárlás megismétlődhet, hogy a provinciák helyi és birodalmi vezetői milyen félelemben éltek, a 20. század totalitárius diktatúrái Cs. Szabó személyes tapasztalatává tették. De az is bizonyossá vált, hogy mindig vannak férfiak és nők, akik lehetőségeik szerint ellenállnak.

Cs. Szabó, nem kerülve az anakronizmusokat, az evangéliumi történeteket konkrétaká tette, és a modern tapasztalatokat időtlenné. Az evangéliumokból merített történetek akkor is követhetőek, ha konkrét aktualitásukat elvesztették. Mert diktátorok és Júdások mindig vannak, függetlenül attól, hogy harminc ezüstpénzért, félelemből vagy elégedetlenségéből váltak-e árulóvá.

És emigránsok is. Ma is gyakran elhangzik az a mondat, hogy „senki sem lehet próféta a saját hazájában”, anélkül, hogy gondolnánk rá, hogy ezt Jézust mondja az evangéliumokban, Máté, Márk és Lukács evangéliuma szerint Názáretben. (János evangéliuma Názáretet nem említi.) Egy 20. századi emigráns, aki tizenhárom éves korában tapasztalta először a menekülés vagy száműzetés élményét, és egész életében foglalkoztatta a száműzött alakja és léte (Erdélyben töltött gyerekkora óta Mikes Kelemen is egyik kedves olvasmánya), és élete hosszabbik felében száműzöttként száműzöttekkel élt és foglalkozott, Jézusban is emigránst lát. „Jézus is emigráns volt, gyerekkorát Názáretben töltötte, de a faluja megtagadta, mikor tanítani kezdett. Emigrált a Galilei-tó vidékére, ott

²³ HELTAI János, *Előszó = Biblia Sacra Hungarica: A könyv, „mely örök életet ad”*, szerk. HELTAI János, GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, Bp., 2008 (Kiállítási katalógus, 2008. november 21–2009. március 29.).

²⁴ CS. SZABÓ, *A nyomozás, i. m.*, 210.

²⁵ *A Bujdosó Mária* 1956 decemberében elhangzott a BBC-ben. A novella nem került be a *Közel s távol* c. kötetbe, talán a hazalátogató író tapintata, talán a kiadó óvatossága miatt. Az *Ordits, kapu, és kiáltis, város* c. esszé *A nyomozás* egyetlen olyan darabja, amely nem hangzott el a BBC-ben, Cs. Szabó a kötet számára írta.

működött tovább.”²⁶ Az első kötet címadó darabjában (*A nyomozás: Kerekasztal beszélgetés*), akárcsak az evangéliumban, Lukács Jézus halálát exodusnak, isteni megszabadításnak nevezi.

A kétkötetnyi hangjáték egyik közös eleme, hogy bárhol és bármikor is játszódjanak, Jézus korában vagy egy jövőbeli úrhajóban, a szereplők közül majdnem mindenki fél. A félelem szintjeit és változatait a szereplők társadalmi helyzete és morális állapota meghatározza. Az erkölcstelen is félhet, de az erkölcsös is, a bűnös is, és az is, aki nem az. A hatalmas és a kiszolgáltatott is. Máshogy fél a mindenható diktátor, aki kiadja a gyermekmészárlásra a parancsot, máshogy az azt elfogadó miniszterei, és máshogy a végrehajtó katonák. Máshogy a szolgálati helyét nem szerető és a besúgástól tartó Pilátus, a főpapok, a barlangokban bujkáló lázadók, Lázár, aki nem örül, hogy Jézus feltámasztotta, Júdás – a tanítványok közt az egyetlen júdeai –, aki a húsvétkor várható események elől Rómába akar menekülni, Péter, aki nem tudja, méltó lesz-e a küldetéséhez, a Heródest kijátszó pásztorok és a népszámlálásról interjúkat készítő rádiószerkesztő. De fél Rómában a mindenható Augustus környezete, sőt maga a republikánust játszó császár is.

A nyomozás írásai egy világháborúkat átélő, emigrációban élő író tapasztalatairól is tanúskodnak, aki nem felejtkezett el a múltjáról. Szentföldi útja úgy teljes, ha például Bornemisza Péterre, Vörösmartyra, Adyra, Szabó Lőrincire, Illyés Gyulára, Rónay Györgyre, Weöres Sándorra, Takáts Gyulára, Csontváryra, Victor Hugóra, T. S. Eliotra, Rilkére, az egyetemes művészet különböző alkotásaira és a történelem magyar, szentföldi és egyéb eseményeire gondol.

Gyakran von a zsidóság vagy Palesztina és Magyarország történelme és kultúrtörténete között párhuzamokat. „A zsidóknál a Húsvétnek olyan spirituális súlya volt, olyan, mint a magyaroknak március 15., október 6., október 23. és Szent István napja együttvéve.”²⁷ Emlékeztet arra is, hogy Bornemisza, azért, hogy a magyarokat figyelmeztesse, Josephus Flaviust idézi.²⁸ Cs. Szabót foglalkoztatja Jeruzsálem lerombolásának egyedüli krónikása. Hitvány áruló volt Flavius, vagy az erőviszonyokat pontosan felmérő, kompromisszumokat kereső ember, aki menteni akarta a menthetőt? Vagy hú, hithű zsidó? „Akármiféle ember lett legyen, letagadhatatlanul ő a Hérodotosz és Lukács apostol közé eső antik századok egyik nagy történetírója.”²⁹

Cs. Szabó egyik interjújában olvashatjuk, hogy legértékesebb írói tulajdonságának érzékenységét, „átélő képességét”, kultúra iránti fogékonyságát tartotta. „Polihisztor lennék? Aligha. Kihalt a fajtájuk. Csak a történelem sűrűjének néhány részét jártam be, szakmai óvatossággal, de szakmai önhittség nélkül is, egy író átélő képességével.”³⁰

²⁶ *Szentföldi magyar vándor: Beszélgetés a mikrofon előtt* = Cs. SZABÓ, *A nyomozás, i. m.*, 40. Az interjú dátuma 1963. Fiával, Andrással készített interjút, aki 1956-ban hagyta el Magyarországot.

²⁷ Cs. SZABÓ, *A grádicsok éneke* = Cs. SZABÓ, *A nyomozás, i. m.*, 31.

²⁸ Cs. SZABÓ, *Ordíts, kapu, és kiált, város* = Cs. SZABÓ, *A nyomozás, i. m.*, 74.

²⁹ *Uo.*, 73.

³⁰ *Távolsági beszélgetés Hegyi Bélával* = Cs. SZABÓ László, *Hűlő árnyékban*, Bern, Európai Protestáns Magyar Egyetem, 1982, 260.

HELTAI JÁNOS PUBLIKÁCIÓINAK JEGYZÉKE

Belföldön kiadott könyv vagy könyvrészlet

- HELTAI János, *Adattár az 1595–1621 között a heidelbergi egyetemen tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1980*, Bp., 1983, 243–347.
- Magyarország panaszainak megoltalmazása: Válogatás Alvinczi Péter műveiből és levelezéséből*, kiad., szerk., ford., jegyz., előszó HELTAI János, Bp., Európa Kiadó, 1989, 314 l.
- HELTAI János, *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*, Bp., Balassi Kiadó, 1994 (Humanizmus és Reformáció, 21), 194 l.
- Régi magyarországi nyomtatványok 1636–1655*, szerk. HELTAI János, kiad. HELTAI János, HOLL Béla, PAVERCSIK Ilona, P. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., Akadémiai, 2000, 1117 l. + 86 t. Elektronikus kiadása CD-ROM-on: *eRMK – Elektronikus Régi magyar könyvtár* (SZABÓ Károly, *Régi magyar könyvtár*, I–II; SZTRIPSZKY Hiador, *Adalékok...; Régi magyarországi nyomtatványok*, I–III), Bp., Arcanum, 2001.
- „Tenger az igaz hitrül való egyenetlenségek vitatásának eláradott özöne...”: *Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról*, szerk. HELTAI János, TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 2005, 316 l.
- HELTAI János, *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában (1601–1655)*, Bp., OSZK–Universitas Kiadó, 2008 (Res Libraria, 2), 376 l.
- Biblia Sacra Hungarica – A könyv, „mely örök életet ad”*: 2008. november 21.–2009. március 21., kiállítási katalógus, szerk. HELTAI János, GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, Bp., 2008, 288 l.
- Biblia Hungarica philologica. Magyarországi bibliák a filológiai tudományokban: az Országos Széchényi Könyvtárban a „Biblia Sacra Hungarica, a könyv »mely örök életet ád«” (2008. 11. 21–2009. 03. 29.) című kiállítás alkalmából 2009. január 30-án tartott konferencia előadásai*, szerk. HELTAI János, Bp., Argumentum Kiadó–OSZK–MTA Irodalomtudományi Intézet–MOKKA-R Egyesület, 2009, 215 l.

Mint közreműködő:

- Régi magyarországi nyomtatványok 1601–1635*, szerk. BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc, Bp., Akadémiai, 1982, 855 l.

Mint munkatárs:

- Új magyar irodalmi lexikon*, főszerk. PÉTER László, Bp., Akadémiai, 1994 (30 szócikk).
- Pannon enciklopédia: Magyar nyelv és irodalom*, főszerk. SIPOS Lajos, Bp., Dunakanyar, 2000 (a hitvitákról szóló fejezet).

Nemzetközi gyűjteményes kötetben megjelent tanulmány

- János HELTAI, *Tamás Arany = Bibliotheca dissidentium : Répertoire des non-conformistes religieux des seizième et dix-septième siècles*, red. André SÉGUENNY, XII, *Ungarländische Antitrinitarier*, Baden-Baden, Bouxwiller, 1990, 35–50.
- János HELTAI, *Bürgerliche Patronatstätigkeit und Lesegewohnheiten (Die Beispiele der Familien Szegedy und Asztalos in Kaschau und Tyrnau) = Bürgerliche Kultur im Vergleich Deutschland, die böhmischen Länder und das Karpatenbecken im 16. und 18. Jahrhundert*, Hrsgg. István MONOK, Péter ÖTVÖS, Szeged, Scriptum Rt., 1998, 37–44.
- János HELTAI, *Die Heidelberger Peregrination calvinistischer Studenten aus Ungarn und Siebenbürgen 1597–1621: Ihr Verlauf im Spiegel der Zahlen und ihre Auswirkung = Peregrinatio Hungarica: Studenten aus Ungarn an deutschen und österreichischen Hochschulen vom 16. bis zum 20. Jahrhundert*, Hrsgg. Márta FATA, Gyula KURUCZ, Anton SCHINDLING, Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2006 (*Contubernium: Tübinger Beiträge zur Universitäts- und Wissenschaftsgeschichte*, 64), 65–80.
- János HELTAI, *Martin Opitz und sein intellektuelles Umfeld in Siebenbürgen = Martin Opitz 1597–1639: Fremdheit und Gegenwärtigkeit einer geschichtlichen Persönlichkeit*, Hrsgg. Jörg-Ulrich FECHNER, Wolfgang KESSLER, Herne, Stiftung Martin-Opitz-Bibliothek, 2006, 79–103.
- HELTAI János, *Hitviták és irodalmi élet Kassán az 1660-as évtizedben – Vieroučné polemiky a literárny život v Košiciach okolo roku 1660 = 350. výročie košickej univerzity*, ed. Cyril HIŠEM, Košice, 2007, 39–48 (kétnyelvű tanulmány).

Hazai folyóiratban vagy gyűjteményes kötetben megjelent tanulmány

- BARCZA József, HELTAI János, *Ismeretlen régi magyarországi nyomtatványok emléke a XVI. századból*, MKsz, 1978, 86–91.
- HELTAI János, *Egy művelődést pártoló polgári kör a XVII. század elején*, MKsz, 1982, 113–126.
- HELTAI János, *Báthori Gábor és Bethlen Gábor viszonya a kortársak szemében*, It, 1983, 214–238.
- HELTAI János, *Szenci Molnár Albert itthon nyomtatott műveinek hangjelöléséről*, MKsz, 1983, 113–116.
- HELTAI János, *Bethlen Péter és Pázmány = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1982/1983*, Bp., 1984, 411–422.
- HELTAI János, *A Nagy Sándor-regény Bethlen Gábornak ajánlott 1619. évi kiadása = Prodomus: Tanulmányok a régi és újabb magyar irodalomból (Tarnai Andor 60. születésnapjára)*, szerk. KOVÁCS Sándor Iván, Bp., ELTE BTK, 1985, 19–20.
- HELTAI János, *Irénikus vonások Pécseli Király Imre műveiben = Irodalom és ideológia a 16–17. században*, szerk. VARJAS Béla, Bp., Akadémiai Kiadó, 1987, 209–230.

- HELTAI János, *A protestáns magyar Biblia XVII. század eleji könyvtári kultúránkban*, Theologiai Szemle, 1990/4, 218–222; ua. = *Emlékkönyv a Vizsolyi Biblia megjelenésének négy századik évfordulójára*, szerk. BARCZA József, Bp., Református Egyház Zsinati Irodája, 1990, 171–183.
- HELTAI János, *Ki az Itinerarium catholicum szerzője?*, StudLitt, 28(1991), 49–60.
- HELTAI János, *A heidelbergi egyetemjárás 1595–1621 = Régi és új peregrináció: Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon*, szerk. BÉKÉSI Imre, JANKOVICS József, KÓSA László, NYERGES Judit, Bp.–Szeged, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság–Scriptum Rt., 1993, II, 540–548.
- HELTAI János, *Milota Nyilas István elveszett, Pázmány elleni vitairatáról = Gesta typographorum: Tanulmányok a hetvenéves Borsa Gedeon tiszteletére*, Bp., Borda Antikvárium, 1993, 62–70.
- HELTAI János, *Még egyszer Apáczai „ismeretlen munkájáról” (Ki az RMK I 771 és RMK I 915 szerzője?)*, MKsz, 1994, 74–77.
- HELTAI János, *„Szent Atyák öröme”: Medgyesi Pál és Vásárhelyi Dániel hitvitája = Europa Balcanica–Danubiana–Carpathica, 2/A, Annales: Cultura–historia–philologia*, főszerk. MISKOLCZY Ambrus, Bp., ELTE BTK, 1995, 224–235.
- HELTAI János, *Balassi és Buchanan Iephtese*, ItK, 1997, 541–549.
- János HELTAI, *Die Heidelberger Peregrination 1595–1621 = Iter Germanicum: Deutschland und die reformierte Kirche in Ungarn im 16–17. Jahrhundert*, Hrsg. András SZABÓ, Bp., Verlag Calvin, 1999, 169–179.
- HELTAI János, *Rövid esettanulmány az irodalomtörténet-írás működési mechanizmusáról (Az Itinerarium catholicum valódi szerzője) = Kabdebó Lóránt köszöntése 65. születésnapja alkalmából*, szerk. BESSENYEI József, FERENCZI László, KOVÁCS Viktor, PÁLFI Ágnes, Miskolc, ME BTK Összehasonlító Irodalomtörténeti és Művészettörténeti Tanszék, 2001, 236–241.
- HELTAI János, *A XVII. század első felének kiadványszerkezete: Műfajteremtő elvek és célok = Fejezetek 17. századi nyomdászatunkból – Studien über die ungarländischen Typographie des 17. Jahrhunderts*, szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., OSZK–Osiris Kiadó, 2001, 9–28.
- János HELTAI, *Zusammensetzung und Strukturierung der Drucke in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts in Ungarn: Prinzipien und Ziele der Gattungsgestaltung = Fejezetek 17. századi nyomdászatunkból – Studien über die ungarländischen Typographie des 17. Jahrhunderts*, szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., OSZK–Osiris Kiadó, 2001, 29–35.
- HELTAI János, *Halotti prédikációk ifjú Kassai István és idősebb Kassai István felesége, Viczei Anna fölött (Gyulaféhérvár 1641) – RMNY S 1884A = Fata libelli: A nyolcvanéves Borsa Gedeon köszöntésére írták barátai és tanítványai*, szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., OSZK, 2003, 257–265.
- HELTAI János, *A szöveg tekintélyének forrásai Magyarországon a barokk kor elején = Hatalom és kultúra: Az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Jyväskylä, 2001. augusztus 6–10.) előadásai*, szerk. JANKOVICS József, NYERGES Judit, Bp., Nemzetközi Magyaragtudományi Társaság, 2004, II, 678–694.

- HELTAI János, *Geleji Katona István mint udvari prédikátor = Mezőváros, reformáció és irodalom (16–18. század)*, szerk. SZABÓ András, Bp., Universitas Könyvkiadó, 2005, 149–163.
- HELTAI János, *Nyomatott vallási vitairatok Magyarországon a XVII. század első felében (1601–1655) = „Tenger az igaz hitrül való egyenetlenségek vitatásának eláradott özöne...”*: *Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról*, szerk. HELTAI János, TASI Réka, Miskolc, ME BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 2005, 115–174.
- HELTAI János, *A 16–17. századi magyarországi hitviták adattárának tervezete = „Tenger az igaz hitrül való egyenetlenségek vitatásának eláradott özöne...”*: *Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról*, szerk. HELTAI János, TASI Réka, Miskolc, ME BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 2005, 251–299.
- HELTAI János, *Kis Imre és Pósházi János hitvitája a kálvinista vallás régiségéről*, I–II, MKsz, 2007, 169–184, 310–343.
- HELTAI János, *Hitvita a bibliai konzekvenciákról 1665–1666-ban = Biblia Hungarica philologica. Magyarországi bibliák a filológiai tudományokban: az Országos Széchényi Könyvtárban a „Biblia Sacra Hungarica, a könyv »mely örök életet ád«” (2008. 11. 21–2009. 03. 29.) című kiállítás alkalmából 2009. január 30-án tartott konferencia előadásai*, szerk. HELTAI János, Bp., Argumentum Kiadó–OSZK–MTA Irodalomtudományi Intézet–MOKKA-R Egyesület, 2009, 161–170.
- HELTAI János, *Melius Juhász Péter bibliafordítói tevékenységének helye a magyar bibliafordítás folyamatában = MELIUS JUHÁSZ Péter, Az két Sámuel könyveinek, és az két királyi könyveknek az sido nyelvnek igazságából, és igaz és bölcs magyarázók fordításából, igazán való fordítása magyar nyelvre*, szerk. ÖTVÖS László, tan. HELTAI János, BÁNFI Szilvia, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület, 2010, 490–504.

Szövegkritikai közreadás belföldi kiadványban

- HELTAI János, *David Pareus magyar kapcsolatai = Tudóslevelek művelődésünk külföldi kapcsolataihoz 1577–1797*, szerk. HERNER János, Szeged, 1989 (Adattár XVI–XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez), 13–76.

Nemzetközi kiadványban közreadott bibliográfia

- Gedeon BORSA, János HELTAI, *ABHB – Annual Bibliography of the History of the Printed Book and Libraries, Volume 10: Publications of 1979*, Hague–Boston–Lancaster, Martinus Nijhoff Publishers, 1983 (mint magyarországi munkatárs).
- Gedeon BORSA, János HELTAI, *ABHB – Annual Bibliography of the History of the Printed Book and Libraries, Volume 11: Publications of 1980*, Hague–Boston–Lancaster, Martinus Nijhoff Publishers, 1984.

- Gedeon BORSA, János HELTAI, *ABHB – Annual Bibliography of the History of the Printed Book and Libraries, Volume 12: Publications of 1981*, Dordrecht–Boston–Lancaster, Martinus Nijhoff Publishers, 1984.
- Gedeon BORSA, János HELTAI, *ABHB – Annual Bibliography of the History of the Printed Book and Libraries, Volume 13: Publications of 1982*, Dordrecht–Boston–Lancaster, Martinus Nijhoff Publishers, 1984.
- Gedeon BORSA, János HELTAI, *ABHB – Annual Bibliography of the History of the Printed Book and Libraries, Volume 14: Publications of 1983*, Dordrecht–Boston–Lancaster, Martinus Nijhoff Publishers, 1985.
- Gedeon BORSA, János HELTAI, *ABHB – Annual Bibliography of the History of the Printed Book and Libraries, Volume 15: Publications of 1984*, Dordrecht–Boston–Lancaster, Martinus Nijhoff Publishers, 1986.
- Dorottya BAKÓ, János HELTAI, *ABHB – Annual Bibliography of the History of the Printed Book and Libraries, Volume 16: Publications of 1985*, Dordrecht–Boston–Lancaster, Kluwer Academic Publishers, 1988.
- Dorottya BAKÓ, János HELTAI, *ABHB – Annual Bibliography of the History of the Printed Book and Libraries, Volume 17: Publications of 1986*, Dordrecht–Boston–Lancaster, Kluwer Academic Publishers, 1988.
- Dorottya BAKÓ, János HELTAI, *ABHB – Annual Bibliography of the History of the Printed Book and Libraries, Volume 17A: Cumulated Subject Index 1970-1986*, Dordrecht–Boston–London, Kluwer Academic Publishers, 1988.
- Dorottya BAKÓ, János HELTAI, *ABHB – Annual Bibliography of the History of the Printed Book and Libraries, Volume 18: Publications of 1987*, Dordrecht–Boston–London, Kluwer Academic Publishers, 1989.
- Dorottya BAKÓ, János HELTAI, *ABHB – Annual Bibliography of the History of the Printed Book and Libraries, Volume 19: Publications of 1988*, Dordrecht–Boston–London, Kluwer Academic Publishers, 1990.
- János HELTAI, *ABHB – Annual Bibliography of the History of the Printed Book and Libraries, Volume 20: Publications of 1989*, Dordrecht–Boston–London, Kluwer Academic Publishers, 1991.
- János HELTAI, *ABHB – Annual Bibliography of the History of the Printed Book and Libraries, Volume 21: Publications of 1990*, Dordrecht–Boston–London, Kluwer Academic Publishers, 1992.
- János HELTAI, *ABHB – Annual Bibliography of the History of the Printed Book and Libraries, Volume 22: Publications of 1991*, Dordrecht–Boston–London, Kluwer Academic Publishers, 1993.
- János HELTAI, Judit V. ECSEDY, *ABHB – Annual Bibliography of the History of the Printed Book and Libraries, Volume 23: Publications of 1992*, Dordrecht–Boston–London, Kluwer Academic Publishers, 1995.
- János HELTAI, Iona PAVERCSIK, Judit V. ECSEDY, *ABHB – Annual Bibliography of the History of the Printed Book and Libraries, Volume 24: Publications of 1993*, Dordrecht–Boston–London, Kluwer Academic Publishers, 1996.

Zoltán CZÖVEK, János HELTAI, Péter PERGER, *ABHB – Annual Bibliography of the History of the Printed Book and Libraries, Volume 26: Publications of 1995*, Dordrecht–Boston–London, Kluwer Academic Publishers, 1998.

Hazai folyóiratban közreadott bibliográfia

- HELTAI János, *A magyar könyvtörténeti szakirodalom 1979-ben*, MKsz, 1980, 405–411.
HELTAI János, *A magyar könyvtörténeti szakirodalom 1980-ban*, MKsz, 1981, 353–360.
HELTAI János, *A magyar könyv-, nyomda- és sajtótörténeti szakirodalom 1981-ben*, MKsz, 1982, 385–393.
HELTAI János, *A magyar könyv-, nyomda- és sajtótörténeti szakirodalom 1982-ben*, MKsz, 1983, 415–422.
BAKÓ Dorottya, HELTAI János, *A magyar könyv-, nyomda- és sajtótörténeti szakirodalom 1983-ban*, MKsz, 1984, 381–390.
HELTAI János, *A magyar könyv-, nyomda- és sajtótörténeti szakirodalom 1987-ben*, MKsz, 1988, 315–328.
HELTAI János, *A magyar könyv-, nyomda- és sajtótörténeti szakirodalom 1988-ban*, MKsz, 1989, 419–427.
HELTAI János, *A magyar könyv-, nyomda- és sajtótörténeti szakirodalom 1989-ben*, MKsz, 1990, 160–169.
HELTAI János, *A magyar könyv-, nyomda- és sajtótörténeti szakirodalom 1990-ben*, MKsz, 1991, 413–422.
HELTAI János, *A magyar könyv-, nyomda- és sajtótörténeti szakirodalom 1991-ben*, MKsz, 1992, 374–383.
HELTAI János, V. ECSÉDY Judit, *A magyar könyv-, nyomda- és sajtótörténeti szakirodalom 1992-ben*, MKsz, 1993, 468–475.

Könyvismertetések, recenziók

- HELTAI János, *JAKÓ Zsigmond, Írás, könyv, értelmiség, Bukarest, Kriterion, 1976 (recenzió)*, ItK, 1978, 505–507.
HELTAI János, *Régiségeink – ritkaságaink: Kiállítási katalógus, összeállította HARASZTI Erika Ágnes, Győr, 1978 (recenzió)*, MKsz, 1979, 108.
HELTAI János, *TAKÁCS Béla, A sárospataki nyomda története, Bp., Magyar Helikon, 1978 (recenzió)*, MKsz, 1980, 101–103.
HELTAI János, *Művelődéstörténeti tanulmányok, szerk. CSETRI Elek, JAKÓ Zsigmond, SIPOS Gábor, TONK Sándor, Bukarest, 1980 (recenzió)*, MKsz, 1982, 170–172.
HELTAI János, *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve II, szerk. BENDA Kálmán, Bp., 1982 (recenzió)*, MKsz, 1983, 216–217.

- HELTAI János, HUSZÁR Gál, *A keresztyéni gyülekezetekben való isteni dicséreték, 1560, editio facsimile, kísérő tanulmány BORSA Gedeon, Bp., Akadémiai, 1983 (BHA, 12) (recenzió), MNy, 1985, 367–368.*
- HELTAI János, VÁSÁRHELYI Judit, *Eszmei áramlatok és politika Szenci Molnár Albert életművében, Bp., Akadémiai, 1985 (recenzió), It, 1987/1988, 351–355.*
- HELTAI János, SZENCI MOLNÁR Albert, *Dictionarium Latino–Ungaricum, Nürnberg, 1604, editio facsimile, kísérő tanulmány IMRE Mihály, Bp., Akadémiai, 1990 (BHA, 25) (recenzió), ItK, 1993, 663–668.*
- HELTAI János, BALÁZS Mihály, *Teológia és irodalom, Bp., Balassi Kiadó, 1998 (recenzió), Ttáj, 2001/1, 102–108.*

Kisebbs tudományos érdekű közlemények

- HELTAI János, *Egy Grassalkovich Antalhoz intézett könyvajánlás, Mezőgazdasági Mérnök, 1980/7, 4.*
- HELTAI János, *Szenci Molnár Albert – Megemlékezés halálának 350. évfordulóján, Confessio, 1984/3, 68–78.*
- HELTAI János, *A protestáns felekezetek közötti békeszerződés (irenicum) a XVII. század első felében Magyarországon, Confessio, 1988/3, 30–39.*
- HELTAI János, *A heidelbergi egyetemjárás a XVII. század elején, Hittel, 1991/3, 22–25.*
- HELTAI János, *Néhány gondolat XVI–XVII. századi protestáns iskolaügyünkről, Credo, 1996/3–4, 25–28.*

Fordítások

- Versfordítások latin nyelvből: *A kuruc küzdelmek költészete*, kiad. VARGA Imre, Bp., Akadémiai, 1977.
- Részletek Jean Calvin *Institutio religionis Christianae* című művéből: KÁLVIN János *Válogatott művei*, Bp., Református Zsinati Iroda, 1981.
- Fordítások 16–17. századi latin nyelvű levelekből: *Régi magyar levelestár, I–II*, szerk. HARGITTAY Emil, Bp., Magvető, 1982.

Előadások

- David Pareus magyarországi tanítványai.* Elhangzott 1979. december 12-én az MTA Reneszánsz és Barokk Kutatócsoportjában.
- Die Irenik in Ungarn im 17. Jahrhundert.* Elhangzott 1984. augusztus 21-én Wolfenbüttelben a Herzog August Bibliothek Sommerkursusán.

- Die Fürstenspiegel in Ungarn und Siebenbürgen am Beginn des 17. Jahrhundert.* Elhangzott 1986. július 8-án Wolfenbüttelben a Herzog August Bibliothek Gastseminariumán.
- Die Verbreitung des Calvinismus in Ungarn.* Elhangzott 1987. július 12-én Wolfenbüttelben a Herzog August Bibliothek Gastseminariumán.
- A protestáns magyar Biblia XVII. század eleji könyvtári kultúránkban.* Elhangzott a Vizsolyi Biblia megjelenésének 400. évfordulójára rendezett tudományos szimpóziumon a Budapesti Református Theológiai Akadémián.
- A heidelbergi egyetemjárás 1595–1621.* Elhangzott a III. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson, 1991. augusztus 12–16. között, Szegeden.
- Balassi és Buchanan Iephtese.* Elhangzott 1994 májusában az MTA Irodalomtudományi Intézete és az egyetemek régi magyar irodalmi tanszékeinek Balassi-konferenciáján Esztergomban.
- Bürgerliche Patronatstätigkeit und Lesegewohnheiten (Die Beispiele der Familien Szegedi und Asztalos in Kaschau und Tyrnau).* Elhangzott a *Bürgerliche Kultur im Vergleich Deutschland, die böhmischen Länder und das Karpatenbecken im 16–18. Jahrhundert* című nemzetközi szimpóziumon, 1995. május 2–5. között, Szegeden.
- Martin Opitz und sein intellektuelles Umfeld in Siebenbürgen.* Elhangzott 1997. december 10-én a *Martin Opitz 1597–1639: Historische Persönlichkeit, Fremdheit und Aktualität* című konferencián Hernében a Martin Opitz Bibliothekban.
- Egy kálvinista fejedelem reprezentatív kiadványai.* Elhangzott a Kálvin Társaság tudományos konferenciáján 2000 áprilisában Miskolcon.
- A XVII. század első felének kiadványstruktúrája: Műfajteremtő elvek és célok.* Elhangzott a *Fejezetek XVII. századi nyomdászatunkból* című, a *Régi magyarországi nyomtatványok* III. kötetének (1636–1655) megjelenése alkalmából tartott tudományos ülészen az Országos Széchényi Könyvtárban 2000. október 12-én.
- Geleji Katona István mint udvari prédikátor.* Elhangzott 2001 májusában Nagykőrösön az MTA Irodalomtudományi Intézete és az egyetemek régi magyar irodalomtörténeti tanszékeinek *Mezőváros és reformáció* című konferenciáján.
- A szöveg tekintélyének forrásai a kora újkorban.* Elhangzott a VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson 2001 augusztusában Jyväskyläben.
- Hitvita a bibliai konzekvenciákról 1665-ben.* Elhangzott a *Biblia philologica Hungarica* című konferencián az Országos Széchényi Könyvtárban 2009. január 30-án.
- Karácsony Sándor és a régi magyar irodalom.* Elhangzott Pápán a Református Egyház Doktorok Collégiumának tudományos konferenciáján 2010. augusztus 24-én.

TARTALOM

Tabula gratulatoria	5
De controversiis fidei	9
Tasi Réka „Ezekbe azért a bizonyságokba ilyen vétek vagyon...” (Hitvita és vitamódszer: Monoszló, Gyarmathi, Pázmány)	11
Rácz Emese – Balázs Mihály A Pozsonyban kiprédikált Torday János ismeretlen versei	23
Nagy Levente Az erdélyi irénizmus és a román reformáció, avagy Bethlen Gábor esete Kirill Lukarisszal	31
Varga Bernadett „Zajgódgyatok magyar ’euangélicusok vala-míg tetszik...” (Még egyszer a <i>Papistak meltatlan üldözeséről</i>)	43
Garadnai Erika – Martis Zsombor Országütőkör és hitvita (Czeplédi István: <i>Az országok romlásáról írott könyvnek első része</i>)	57
Demeter Júlia Ím eképpen versem fut sebes szélekkel... (Egy furcsa hitvita 1745-ből – adalék Heltai János gyűjteményéhez)	71
Pavercsik Ilona „Az igazság soha sem adatik elé a gorombasággal” (Úrnapi prédikációk polemikus vonatkozásai)	81
Peregrinatio Heidelbergiana	117
Szabó András Miskolci Csulyak István Heidelbergben	119
Imre Mihály A kulturális és az önreprezentáció feszültségei (Filiczky János verses ajánlásai Szenci Molnár Albert zsoltároskönyvéhez)	129
	447

Kecskeméti Gábor Filiczky János (csaknem) ismeretlen köszöntőverse	149
Gréczi-Zsoldos Enikő Alvinczi Péter nyelvhasználatáról	157
Petróczi Éva Johannes Polyander, egy meghatározó tanáregyéniség Medgyesi Pál életében	165
Res litteraria Hungariae vetus operum impressorum	173
Voigt Vilmos A magyar proverbiumok legrégebbi rétegei	175
A. Molnár Ferenc Egy Tinódi-hely magyarázatához	193
Fazakas Gergely Tamás Nemzeti bűnbánat Bethlen Gábor idejében	197
Gyulai Éva Hinni, Pegase! (Marussi András költő saját címeréről írt versei, 1613–1628)	209
Kilián István Rézmetszetek Eperjesről és Bártfáról 1651-ből	241
Postma Ferenc – P. Vásárhelyi Judit István Geleji Katona der Jüngere und seine drei ungarischsprachigen Gedichte aus dem Jahre 1654	273
Bellágh Rózsa Apáczai Csere János (1625–1659)	285
Csorba Dávid „Órálló torony” (Lelkipásztori hivatástudat és önkép a 17. századi református közfelfogásban)	299
Dukkon Ágnes Prédikáció vagy adhortáció? (Bibliai párhuzamok és irodalmi áthallások Tolnai Szabó Mihály három prédikációjában)	313
H. Hubert Gabriella Gyülekezeti énekek a Radvánszky-levéltárban	327
Havas László Egy II. József korabeli latin nyelvű fejedelemtükör Magyarországról	333

Miscellanea collegarum	341
Mózes Huba	
Tizennégy szakaszos költemények szövegszervező arányai	343
Bessenyei József	
Egy kémfőnök hétköznapijai	
(Forgách Simon küzdelme a kémekre fordított összegek megtérítéséért)	353
Szelestei N. László	
Két 18. század végi <i>Te Deum</i>	359
Gyapay László	
Az akadémiai kritika és Kölcsey	367
Porkoláb Tibor	
„Mikes költője”	
(Egy Lévy-titulus filológiai háttere)	391
Kabdebó Lóránt	
Elégia egy pazarló történetről	
(Három költő egyazon Molière-darab fordításáról)	399
Tóth Szilvia	
<i>A nyomozás</i>	
(Cs. Szabó László könyvéről)	433
Heltai János publikációinak jegyzéke	439

— |

| —

— |

| —

A Miskolci Egyetem Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetének
és Irodalomtudományi Doktori Iskolájának
további kiadványairól
a következő honlapon tájékozódhatnak kedves olvasóink:

<http://magyarszak.uni-miskolc.hu>